AMÉLIE KUHRT

ESKİ ÇAĞ'DA YAKINDOĞU

CİLT II

(M.Ö. 3000-330)

ÇEVİREN: DİLEK ŞENDİL

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. baskı

Amélie Kuhrt'un doğuda İran ve Afganistan'dan batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın yaklaşık üç bin yıllık tarihini incelediği iki ciltlik bu eser, kendi alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından biri, belki de birincisidir. En eski yazılı belgeler ile Büyük İskender'in fetihleri arasında kalan bu uzun ve insanlık tarihi açısından can alıcı dönemi, son arkeolojik bulgulara, metin çözümlemelerine, eksiksiz denebilecek bir bibliyografyaya dayanarak anlatan Kuhrt, ayrıca çeşitli yorum ve metodoloji sorunlarını da mercek altına alıyor. Üst düzey akademik bir çalışmanın aynı zamanda zevkle okunabilecek bir kitap haline de getirilebileceğini kanıtlayan *Eski Çağ'da Yakındoğu*, tarih bölümü öğrencileri için olduğu kadar, üzerinde yaşadığımız toprakların, Mezopotamya'nın, Hititler'in, Mısır'ın ve daha birçok uygarlığın tarihi hakkında bilgilenmek isteyen okurlar için de vazgeçilmez bir eser olacak.

"Bakış açısındaki genişlik, bu eseri konuyla ilgili tüm dillerde basılmış kitaplar arasında benzersiz bir yere oturtuyor. Ayrıca, bilgilendirme açısından çok büyük bir değere sahip olan bu çalışma, hem okunması hem de başvurulması çok kolay bir kaynak."
Pierre Briant, Toulouse Üniversitesi

"Bu harikulade kitap, hatırı sayılır karmaşıklıktaki bir konuda yapılmış ve geniş bir kaynakça ile birçok dipnotun eşlik ettiği üst düzey akademik bir çalışmanın gayet rahat bir şekilde okunabileceğini de kanıtlıyor. Bu iki ciltlik dev eserin, kapsadığı alan, akademik düzey ve yorumlama gücü açısından bugün bir benzeri daha yok."
Peter Jones, Literary Review

Amélie Kuhrt University College London'da Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nde öğretim üyesidir. "Achaemenid History Workshops"un (1983-90) ortak düzenleyicilerinden olan Kuhrt, Yakındoğu'nun Eski Çağ tarihi hakkında birçok eser yayımlamıştır ve *Images of Women in Antiquity*'nin de (1993) editörlerinden biridir.

ESKİ ÇAĞ'DA YAKINDOĞU II

Genel Yayın: 1734

TARİH

AMÉLIE KUHRT
ESKİ ÇAĞ'DA YAKINDOĞU
YAKLAŞIK M.Ö. 3000-330
CİLT II

ÖZGÜN ADI
THE ANCIENT NEAR EAST C. 3000-330 VOLUME II

COPYRIGHT © 1995, AMÉLIE KUHRT
ROUTLEDGE, TAYLOR & FRANCIS GROUP İZNİYLE İNGİLİZCEDEN ÇEVRİLMİŞTİR

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
DİLEK ŞENDİL

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
BETÜL AVUNÇ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: HAZİRAN 2009
2. BASKI: HAZİRAN 2010

ISBN 978-9944-88-664-2

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Amélie Kuhrt

Eski Çağ'da Yakındoğu

yaklaşık M.Ö. 3000-330

II. CİLT

Çeviren: Dilek Şendil

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Şekiller listesi X
Haritalar listesi X
Tablolar listesi XI
Kısaltmalar XII
Önsöz XXI

Üçüncü Ayrım
Siyasal Dönüşüm ve Büyük İmparatorluklar
(yaklaşık 1200-330) 1

VIII
Levant (yaklaşık 1200-720) 3
Bunalım ve siyasal değişim (yaklaşık 1200-900) 3
8a "Deniz kavimleri" 5
8b Aramiler 14
Assur bulguları 17
Babil bulguları 22
Levant'tan gelen bulgular 23
Sonuçlar 24
8c Geç Bronz Çağı merkezlerinin ayakta kalması 26
8c(i) Fenikeliler 26
Kaynaklar ve sorunlar 28
Fenike kentlerinin gelişmesi 33
8c(ii) Yeni Hitit devletleri 38
Tanımı ve konumu 38
Siyasal ve toplumsal koşullara ilişkin kaynaklar 42
Sonuç 45
8d İsrail: Küçük bir Levant devletinin kuruluşu, yaklaşık 1200-900 47
8d(i) Giriş 47
Eski Ahit 49
İsrail'in erken tarihine ilişkin Kutsal Kitap eleştirilerinin etkileri 54

8d(ii) İsrailoğullarının yerleşimiyle ilgili sorun 57
Sorunu saptamak 57
Sorunu çözme yaklaşımları 64
Sonuç 74
8d(iii) İsrail devletinin doğuşu 75
Genel bakış 75
Kronoloji ve kaynaklar 78
İsrail ve hâkimler 81
İsrail'in ilk kralı Saul 83
8d(iv) Yehuda'nın zaferi 88
Giriş ve kaynaklar 88
Davut 91
Süleyman 96
8d(v) İsrail ve Yehuda devletlerinin ayrılması 100
8e 9. ve 8. yüzyıllarda Levant devletleri ve Assur İmparatorluğu 103
Genel görünüm 103
İsrail ve Yehuda davası 108
Kaynaklar 109
Tarihsel çerçeve 113
Sonuç 118

IX
Yeni Assur İmparatorluğu (934-610) 123
9a Assur yıllıkları ve diğer tarihsel kaynaklar 124
9b Bölgesel devletten imparatorluk olmaya doğru (934-745) 130
Assur stratejisinin gelişimi: 934-884 131
II. Assurnasirpal ve III. Şalmaneser (883-824) 137
Assur'da Sorunlar: 823-745 146
9c İmparatorluğun genişlemesi ve pekişmesi (744-yaklaşık 640) 151
III. Tiglat-pileser ve V. Şalmaneser 154
II. Sargon 156
Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal 158
9d Assur İmparatorluğu'nun yapısı 161
Kaynaklar 161
Krallık, savaş ve imparatorluk ideolojisi 167

Yaşam ve ölümün efendisi 167
Assur düzeninin savunucusu 170
Assur kralı ve uyruğundaki halkların tanrıları 175
Sadakat, dehşet, merhamet ve intikam 179
Savaşın meyveleri 184
Tahta geçiş, kraliyet ailesi ve saray 185
Veliaht prensin seçilmesi ve eğitimi 185
Kral ve bilgili danışmanları 190
Kraliyet cenaze töreni 193
Kraliçeler ve kraliyet kadınları 194
Kral çocukları 197
Kraliyet çevresi 199
İmparatorluğun düzenleniş biçimi 201
Eyaletler 201
İnsan gücü, askere çağırma ve vergilendirme 203
Ulaşım, ticaret ve refah 206
Kentler ve krallar 210
9e Assur'un çöküşü 213
Bulgu sorunları 214
Assur'un sonunun yeniden canlandırılması 218

X
Anadolu, yaklaşık 900-550 223
10a Urartu Krallığı 224
Konum, keşif, kökenler ve kaynaklar 224
Fiziksel çevre 230
Tarihsel çerçeve 232
Urartu devleti 239
10b Frigya ve Lydia 243
Frigya 243
Lydia 249

XI
Babil, yaklaşık 900-539 257
11a Giriş 257
Kaynaklar 257
Babil'in nüfusu 260

11b Yaklaşık 900-705 261
İşbirliği ve çatışma: Babil ve Assur, yaklaşık 900-747 261
Assur'un Babil'i fethi: 747-705 264
11c Assur yönetimi altında Babil: 705-627 270
Sanherib ve Babil 270
Babil'in eski düzenine kavuşması 274
İç savaş ve ekonomik kalkınma 276
11d Yeni Babil Hanedanlığı (626-539) 279
Nabopolassar ve "Kurtuluş Savaşı" 279
II. Nebukadnezzar'ın krallığı (604-562) 280
II. Nebukadnezzar'ın halefleri 288
Nabonidus ve Pers Kralı Kyros 289
11e Yeni Babil İmparatorluğu 296
11f Geç Babil Dönemi'nde Babil'in kentleri 306

XII
Mısır, yaklaşık 1000-525 321
12a Üçüncü Ara Dönem: XXI-XXV. Hanedanlıklar (1069-664) 321
Kronoloji ve kaynaklar 321
Tarihsel çerçeve 325
Napata Krallığı 333
Assurluların Mısır istilası (674-664) 336
12b Sais Dönemi (XXVI. Hanedanlık: 664-525) 338
Genel gözlemler 338
XXVI. Hanedanlığın kuruluşu 340
Birleşik Mısır 341
Sınır bölgeleri ve savunma 345
Amasis 349

XIII
Ahemeni İmparatorluğu (yaklaşık 550-330) 353
13a Kaynaklar 353
13b Persler ve Medler 360
13c İmparatorluğun oluşumu 366
Büyük Kyros 366

Mısır'ın fethi 374
İmparatorluk krizi 377
13d Ahemenilerin tarihi ve içerdiği sorunlar 381
I. Dareios'un krallığı 382
Batı cephesi 486-431 386
II. Dareios ve II. Artakserkses 389
III. Artakserkses ve Mısır'ın yeniden fethi 391
Pers İmparatorluğu'nun çöküşü 392
13e Ahemeni İmparatorluğu'nun yapısı 394
Krallık ideolojisi 394
Kraliyet ayinleri 402
Kral, saray ve Pers soyluları 407
Satraplıklar ve uyruklar 412
Eyaletler ve merkezi denetim 412
Yollar 416
Toprak, işgücü ve insan gücü 418
Pers hükümeti, yerel özerklik ve yerel gelenekler 421

Notlar 429
Kaynakça 433
Dizin 503

Şekiller

27 Karatepe ... 32
28 Karkamış'ın planı ... 40
29 Megiddo'nun planı IVB-VA ... 91
30 İsrail Kralı Yehu, Assur kralı III. Şalmaneser'in önünde saygıyla eğiliyor ... 115
31 Kuzeybatı Sarayı, Kalhu (Nimrud), taht kaidesinin arkasındaki kabartma ... 145
32 Assur askerleri ellerinde düşmanların kesik başlarıyla, Kuzeybatı Sarayı, Kalhu (Nimrud) ... 186
33 Assur kraliyet mührü ... 207
34 Van Gölü Kef Kalesi'nden kabartma ... 234
35 Tuvana kralı Varpalavas bereket tanrısına dua ediyor; İvriz yakınları ... 246
36 Sardes'ten "yemek ritüeli" kalıntıları: Çanak çömlek takımı, bıçak ağzı ve köpek yavrusu iskeleti ... 255
37 II. Marduk-apla-iddina'ya ait *kudurru* ... 268
38 Bataklıkta Assurlu askerlerden gizlenen Kaldeliler (Sanherib'in Sarayı, Ninova) ... 272
39 Babil'in planı ... 285
40 Marduk'un ejderhası *–muşhuşşu*; Merasim Caddesi'nden sırlı tuğla kabartma, Babil ... 286
41 Babil ve İştar kapısının yeniden canlandırılması ... 287
42 Kyros Silindiri ... 296
43 Behistun kabartması ... 356
44 Nuşican Tepe'nin planı ... 365
45 Aslanı hançerleyen kraliyet kahramanı, Persepolis'teki bir kapıdan 398

Haritalar

11 İsrail: Fiziksel yapısı ... 69
12 İsrail: Yerleşmeler 70
13 Assur İmparatorluğu 152

14 Urartu ... 227
15 Orta ve Batı Anadolu ... 245
16 Aşağı Mısır 327
17 Nübye ... 337

Tablolar

25 "Deniz kavimleri" ... 6
26 İsrail'in "on iki kavmi" ... 61
27 İsrail ve Yehuda kralları 117
28 Yeni Assur Dönemi kralları ... 132
29 Urartu krallarının kronolojisi ... 229
30 Anadolu, yaklaşık 740-540: Kronoloji 251
31 Babil kronolojisi, yaklaşık 900-605 ... 262
32 Yeni Babil hükümdarlarının kronolojisi 283
33 Mısır: Üçüncü Ara Dönem'in kronolojisi ... 323
34 Sais kralları (XXVI. Hanedanlık) 341
35 Pers kralları ... 355

KISALTMALAR

A	*Archäologischer Anzeiger*
AAAS	*Annales Archéologiques Arabes de Syrie*
AAASH	*Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae*
AASOR	Annual of the American School of Oriental Research
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*
ABC	A.K. Grayson *Assyrian and Babylonian Chronicles* (TCS 5) Locust Valley, NY 1975
ABL	R.F. Harper (1892-1914) *Assyrian and Babylonian Letters* (Assur ve Babil Mektupları) British Museum Koyuncuk Koleksiyonu (14 cilt) Londra, Chicago
AchHist 1	*Achaemenid History* 1: *Sources, Structures, Synthesis* (H. Sancisi-Weerdenburg, ed.) Leiden 1987
AchHist 2	*Achaemenid History* 2: *The Greek Sources* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, editörler) Leiden 1987
AchHist 3	*Achaemenid History* 3: *Method and Theory* (A. Kuhrt, H. Sancisi- (Weerdenburg, ed.) Leiden 1988
AchHist 4	*Achaemenid History* 4: *Centre and Periphery* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, ed.) Leiden 1990
AchHist 5	*Achaemenid History* 5: *The Roots of the European Tradition* (H. Sancisi-Weerdenburg, J.-W. Drijvers, ed.) Leiden 1990
AchHist 6	*Achaemenid History* 6: *Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, ed.) Leiden 1991
AchHist 7	*Achaemenid History* 7: *Through Travellers' Eyes* (H. Sancisi-Weerdenburg, J.-W. Drijvers, ed.) Leiden 1991
AchHist 8	*Achaemenid History* 8: *Continuity and Change* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, M.C. Root, ed.) Leiden 1994
ActSum	*Acta Sumerologica*
ADFU	Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka

ADOG	Abhandlungen der Deutschen Orient Gesellschaft
AfO	*Archiv für Orientforschung*
Äg. Abh.	Ägyptologische Abhandlungen
Ägyptische Inschriften	*Ägyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin* (2 cilt) Leipzig 1913-1924
AION	*Annali del'Istituto Universitario Orientate di Napoli*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJAH	*American Journal of Ancient History*
Akk.	Akkadca
AMI	*Archäologische Mitteilungen aus Iran*
ANET	*Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testamant* J.B. Pritchard (ed.) (gözden geçirilmiş 3. baskı) Princeton, NJ 1969
AnOr	Analecta Orientalia
AnSt	*Anatolian Studies*
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AOF	*Altorientalische Forschungen*
AOS	American Oriental Society
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenchaften
Ar.	Aramice
ARAB	D.D. Luckenbill *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (2 cilt) Chicago 1926-7
ARCE	American Research Center Mısır
ARE	J.H. Breasted *Ancient Records of Egypt* Chicago 1906
ARM	Archives Royales de Mari
ArOr	*Archiv Orientalni*
AS	Assyriological Studies
ASAE	*Annales du Service des Antiquites de l'Égypte*
ASNP	*Annali della Scuola Normale di Pisa*
BaF	*Baghdader Forschungen*
BaM	*Baghdader Mitteilungen*
BAR	British Archaeological Reports
BAR	*Biblical Archaeological Review*
BASOR	*Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BibArch	*Biblical Archaeologist*

BiOr	*Bibliotheca Orientalis*
BMFA	*Bulletin of the Museum of Fine Arts* Boston
Bo.	Boğazköy Metinlerinin simgesi
BSAG 4 ve 5	*Bulletin of Sumerian Agriculture* cilt 4 ve 5: *Irrigation and Cultivation in Mesopotamia* (ayrım I ve II) Cambridge 1988-90
BSFE	*Bulletin de la Société Française d'Egyptologie*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
CAD	*The Assyrian Dictionary of the University of Chicago* Chicago 1956-
Camb.	*Inschriften von Cambyses, König von Babylon (529-521 v. (Chr.)* (Babilce Metin 8-9) J.N. Strassmaier, Leipzig 1890
CBQ	*Catholic Bible Quarterly*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CDAFI	*Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*
CH	Hammurabi Kanunları
CHI	*Cambridge History of Iran*
CRAIBL	*Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CT	Babil Tabletlerinden Çiviyazısı Metinleri, British Museum
CTH	E. Laroche *Catalogue des textes hittites* (Études et Commentaires 75) Paris 1971
CTN	Nimrud'dan Çiviyazısı Metinleri
DHA	*Dialogues d'histoire ancienne*
D.S.	Diodorus Siculus *The Library of History*
EA	J.A. Knudtzon *Die El-Amarna-Tafeln* (Vorderasiatische Bibliothek 2) Leipzig 1907-15. Dipnotları, yorumları ve girişleriyle birlikte eksiksiz yeni çeviriler için bkz. V. Moran 1987 *Les Lettres d'el Amarna: correspondance diplomatique du pharaon* (LAPO 13) Paris (gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş İngilizce baskısı, Baltimore, MD 1992)
EES	Egypt Exploration Society
EI	*Eretz Israel*

EI	Elamca
Encyclopedia	*Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (ed. M. Avi-Yonah ve E. Stern, ed.) Oxford 1975-1978
Enclr	*Encyclopaedia Iranica* (ed. E. Yarshater) Londra, Boston 1985-
EpAn	*Epigraphica Anatolica*
FAOS	Freiburger Altorientalische Studien
FGrH	F. Jacoby *Die Fragments der Griechische Historiker* Berlin 1923-
GM	*Gottinger Miszellen*
HdO	Handbuch der Orientalistik
Hdt.	*Herodotos Tarihi*
HUCA	*Hebrew University College Annual*
IEJ	*Israel Exploration Journal*
IOS	*Israel Oriental Series*
IrAnt	*Iranica Antiqua*
IsMEO	Istituto per il Medio e Estremo Oriente
JA	*Journal Asiatique*
JANES	*Journal of the Ancient Near Eastern Soçiety*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JARCE	*Journal of the American Research Center, Mısır*
JCS	*Journal of Cuneiform Studies*
JEA	*Journal of Egyptian Archaeology*
JEOL	*Jaarbencht van het Vooraziatasch-Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux'*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*
JSOT	*Journal for the Study of the Old Testament*
JTS	*Journal for Theological Studies*
JTVI	*Journal of the Transactions of the Victoria Institute*
K	Koyuncuk Koleksiyonundaki metinlerin simgesi, British Museum
KAH II	O. Schroeder *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Zweites Heft* (WVDOG 37) Leipzig 1922

KAI	H. Donner, W. Röllig *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (3 cilt) Wiesbaden 1973-9
KBo	Keilschrifttexte aus Boğazköy
KTU	M. Dietrich, O. Loretz, J. Sanmartin *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit einschliesslich der keilalphabetischen Texte ausserhalb Ugarits* I (AOAT 2, 4) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn 1976
KUB	Keilschrifturkunden aus Boğazköy
LAPO	Littératures Anciennes du Proche-Orient
LA	*Lexikon der Ägyptologie* Wiesbaden 1975-86
LKA	E. Ebeling, K. Kocher *Literarische Keilschrifttexte aus Assur* Berlin 1953
MAD	Materials for the Assyrian Dictionary
MAOG	*Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*
MARI	*Mari: Annales de Recherches Interdisciplinaires*
MCS	*Manchester Cuneiform Studies*
MDAIK	*Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts in Kairo*
MDP II	V. Scheil *Textes élamites-sémitiques, premiére série* (Mémoires de la Délégation en Perse II) Paris 1900
MDP IX	V. Scheil *Textes élamites-amanites, troisième série* (Mémoire de la Délégation en Perse IX) Paris 1907
MDP XI	V. Scheil *Textes élamites-anzanites, quatriéme série* (Mémoire de la Délégation en Perse XI) Paris 1911
MIO	*Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*
MVAeG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-Äegyptischen Gesellschaft
NABU	*Notes Assyriologiques Brèves et Utiles*
NAPR	*Northern Akkad Project Reports*
NEB	New English Bible
NL	Nimrud Letters
OA	*Oriens Antiquus*
OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
OIP	Oriental Institute Publications
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta
OLZ	*Orientalistische Literaturzeitschrift*

OP	Eski Farsça
Or.	*Orientalia*
PAPhS	*Proceedings of the American Philosophical Society*
PBS 5	A. Poebel *Historical and Grammatical Texts* (University of Pennsylvania Museum, Babil Kısmı 5) Philadelphia 1914
PBS 13	L. Legrain *Historical Fragments* (University of Pennsylvania Museum, Babylonian Section 13) Philadelphia 1922
PBS 15	L. Legrain *Royal Inscriptions and Fragments from Nippur and Babylon* (University of Pennsylvania Museum, Babil Kısmı 15) Philadelphia 1926
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
PEQ	*Palestine Exploration Quarterly*
PRU	Palais Royal d'Ugarit (Paris)
RA	*Revue d'Assyriologie*
REA	*Revue des Études Anciennes*
RIM	Royal Inscriptions of Mesopotamia
RIDA	*Revue internationale des droits de l'antiquité*
RLA	*Reallexikon der Assyriologie* Berlin 1928-
RSO	*Rivista degli studi orientali*
SAA 1	S. Parpola *The Correspondence of Sargon II* Ayrım I: *Letters from Assyria and the West* (State Archives of Assyria 1) Helsinki 1987
SAA 2	S. Parpola, K. Watanabe *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* (State Archives of Assyria 2) Helsinki 1988
SAA 3	A. Livingstone *Court Poetry amd Literary Miscellanea* (State Archives of Assyria 3) Helsinki 1989
SAA 4	I. Starr *Queries to the Sungod: divination and politics in Sargonid Assyria* (State Archives of Assyria 4) Helsinki 1990
SAA 5	G.B. Lanfranchi, S. Parpola *The Correspondence of Sargon* Ayrım II: *Letters from the Northern and North Eastern Provinces* (State Archives of Assyria 5) Helsinki 1990
SAA 6	T. Kwasman, S. Parpola *Legal Transactions of the Royal*

	Court of Nineveh Ayrım I: *Tiglath-pileser III through Esarhaddon* (State Archives of Assyria 6) Helsinki 1991
SAA 7	KM. Fales, J.N. Postgate *Imperial Administrative Records* Ayrım I: *Palace and Temple Administration* (State Archives of Assyria 7) Helsinki 1992
SAA 8	H. Hunger *Astrological Reports to Assyrian Kings* (State Archives of Assyria 8) Helsinki 1992
SAA 10	S. Parpola *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (State Archives of Assyria 10) Helsinki 1993
SAAB	*State Archives of Assyria Bulletin*
SAOC	Studies in Ancient Oriental Civilization
SBT	Studies in Biblical Theology
SDB	*Dictionnaire du Bible: supplément*
SCO	*Studi classici e orientali*
SSEA Journal	*Society for the Study of Egyptian Antiquities Journal*
StBoT	Studien zu den Boğazköy Texten
StIr	*Studia Iranica*
StOr	*Studia Orientalia*
Sum.	Sümerce
TAPhA	*Transaction of the American Philosophical Society*
TCL	Textes cunéiformes du Louvre
TCS	Texts from Cuneiform Sources
Thuc.	Thucydides *History of the Peloponnesian War*
TIM I	*Old Babylonian Letters, part 1* (Texts from the Iraq Museum Bağdat 1964
TMO	Travaux de la Maison de l'Orient
TTAED	*Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*
TUAT	*Texte aus der Umwelt des Alien Testaments* (O. Kaiser *ve diğerleri* Hsg) Glitersloh 1982-
UET 1	C.J. Gadd, L. Legrain, S. Smith *Royal Inscriptions* (Ur Excavation Texts 1) Londra 1928
UET 3	L. Legrain *Business Documents of the Third Dynasty of Ur* (Ur Excavation Texts 3) Londra 1947
UET 5	H.H. Figulla *Letters and documents of the Old Babylonian period* (Ur Excavation Texts 5) Londra 1953

UET 8	E. Sollberger *Royal Texts* part II (Ur Excavation Texts 8) Londra 1965
UF	*Ugarit Forschungen*
Urk. I	K. Scthe *Urkunden des Alten Reiches* (2. baskı) Leipzig 1933
Urk. III	*Urkunden des ägyptischen Altertums, Abt. Ill Urkunden der älteren Äthiopenkonige* (H. Schafer ed.) Leipzig 1905
Urk. IV	*Urkunden des ägyptischen Altertums, Abt. IV: Urkunden der 18. Dynastie* (K. Sethe, W. Heick, ed.) Leipzig, Berlin 1906-1958
UVB	*Vorläufige Berichte über die von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*
VAB	Vorderasiatische Bibliothek
VAT	Vorderasiatische Abteilung Tontafeln, Berlin
WO	*Welt des Orients*
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient Gesellschaft
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
Xen.	Ksenofon
YNER	Yale Near Eastern Researches
YOS I	Clay A.T. *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection* New Haven 1915
YOS X	Goetze A. *Old Babylonian Omen Texts* New Haven 1947
YOSR	Yale Oriental Series: Researches
ZA	*Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*
ZÄS	*Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*
ZAW	*Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft*
ZDPV	*Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*
ZSS	*Zeitschrift der Savigny-Stiftung*

Önsöz

Bu kitabın eski Yakındoğu tarihine, dönemin toplumlarını ve politik sistemlerini günümüzde yeniden yapılandırmakta kullanılan temel kaynaklara ve bazı tarihsel poblemler ile bilimsel tartışmalara dair bir kılavuz olması amaçlanmıştır. İki nedenden dolayı kelimenin alışılmış anlamıyla kesin bir tarih *değildir* bu: Birincisi, birkaç yerde vurguladığım gibi, olayların öyküsel tarihini yazmaya olanak yoktur; ikincisi, karmaşık Yakındoğu bölgesindeki bütün alanlar ve dönemler benim uzmanlığıma girmemektedir. Daha çok üniversitelerde araştırılan dönemlerle alanları ele almaya çalıştım, bu da kaçınılmaz olarak seçici davranmamı gerektirdi. Mısır'ı işlerken bilerek kısaca geçmemin nedeni, Mısır tarihinin her aşamasını kapsayan iyi çalışmaların sayısının çok olmasıydı.

Giriş bölümü için genel bir kaynakça verilmiştir (başvuru kaynaklarında bölüm 0 olarak belirtilmektedir); bu kaynakça konulara göre düzenlenmiştir, böylece genel bir yönlendirme yapacaktır. Her konuya ait bölüm harflendirilmiş (örn. 0A, 0B, vb.), öğeler kendi içinde alfabetik sıraya konmuştur. Uygun olan yerde (metin içinde ve her bölüm içindeki daha ayrıntılı başvuru kaynaklarında) girişteki kaynakçada yer alan çalışmaları köşeli parantez içinde belirttim (örn. Bottéro *ve diğerleri* 1967a [0B]). Benzer biçimde konunun kaynakçaları içinde verilen başvuru kay-

nakları şöyledir: Powell 1978 [bölüm 1]. Başka türlü yazılmadıkça, bütün tarihler M.Ö.'dir. İsimleri yazarken tek bir tutarlı sisteme bağlı kalmayı amaçlamadım, en bildik kalıpları kullandım. Akkadca, Hititçe ve Mısırca sözcükleri çevirirken š = "ş"dir. Akkadca, Sümerce ve Hititçe'de "h" harfi hep kalındır (İskoçça "loch" sözcüğündeki "ch" gibi okunur); modern Arapça, klasik İbranice ve Mısırca'da bu geçerli değildir, dolayısıyla bu dillerdeki kalın "h" karşılığında "kh" kullandım. Sümerce'yi çözmede (Akkadca ile farkını belirtmek için) kural, sözcüğün harflerini "aralıklı" yazmaktır, örn. l u g a l; sözcüğün okunuşu bilinmediğinde simge ad büyük harflerle yazılır (örn. UruKAgina); Hititçe'de Akkadca sözcük kullanıldığı zaman, kural eğik büyük harflerle yazılmasıdır, örn. *HAZANNU*. Bazı Eski Farsça sözcükler Aramice, Elamca ve Yunanca'dan alınmış sözcüklerle türetilmiştir; bunlar eski Farsça metinlerde saptanmadığından, üretilen sözcük yıldız işaretiyle belirtilmiştir, örn. **ganzabara-*.

Kitabın ilk taslağını 1992 yazında tamamlamıştım, o güne kadar çıkmış en önemli yayınların çoğuna ulaşmayı başarabildiğime inanıyordum. Taslağı gözden geçirmek, yeniden yazmak ve düzeltmek iki yılımı daha aldı. Bu arada daha başka yayınlar çıktı; bazılarını kitabıma alabildim, bazılarını ise ekleyemediğimin farkındayım (örn. D. Frayne'in Eski Akkadca kraliyet yazıtları konusundaki yayını –Mezopotamya Kraliyet Yazıtları (RIM) projesi kapsamında– bu yılın başlarında yayınlandı, ancak İngiltere'de benim ulaşabildiğim kütüphanelere henüz girmediğinden onu kitaba katamadım). Bunun gibi bir kitabın yazgısı, daha yayımlandığı andan başlamak üzere birçok açıdan güncelliğini yitirmesidir; yine de (öncelikle hedeflenen) üniversite öğrencileriyle klasik eski çağ tarihçilerine yararlı olacağını umut ediyorum.

Son olarak hazırlanan taslağı ya da tek tek konuları çeşitli evrelerinde okuyan ve eşsiz önerilerini ve desteklerini esirgemeyen kimselere teşekkürlerimi belirtmek isterim. Teşekkürü borç bildiklerim arasında Pierre Briant, Margaret Drower, David Hawkins, Alan Lloyd, Fergus Millar, Alan Millard, Richard Stoneman ve Susan Sherwin-White bulunmaktadır. Çizimler için David Saxon'a da teşekkür borçluyum.

Güç bir metni yayına hazırladığı ve haritaların düzenlenmesinde sağladığı yardımlardan dolayı Routledge'a da minnettarım.

AMÉLIE KUHRT
University College London
Eylül 1994

ÜÇÜNCÜ AYRIM

SİYASAL DÖNÜŞÜM VE BÜYÜK İMPARATORLUKLAR (yaklaşık 1200-330)

VIII
Levant (yaklaşık 1200-720)

Bunalım ve siyasal değişim (yaklaşık 1200-900)

Yakındoğu'nun yaklaşık 1200'lerdeki siyasal örüntüsü genel olarak şöyle özetlenebilir: Levant, Kıbrıs ve Miken Yunanistanı'nda temel siyasal birim çevrede epey geniş topraklara uzanan alanı denetleyen kent devletti. Yaklaşık 1400 ile 1200 arasında Levant'ın küçük devletleri genellikle Hititlerin ya da Mısırlıların imparatorluk alanlarına girmişlerdi –Kıbrıs'ın (ya da bir bölümünün) Hititlerin egemenliği altına girmesi 13. yüzyılın sonunda olmuştu (bkz. bölüm 4 ve 6). Doğudaki siyasal güç de çağdaşları Kassit Babili'ydi, ancak 13. yüzyılın ikinci yarısında kuzeydeki Assur'un (Orta Assur İmparatorluğu) göz kamaştırıcı yükselişi ve doğuda güçlü bir Elam devletinin kurulmasıyla üstüne sis perdesi çökmüştü (bölüm 7).

Bu siyasal manzaranın batı kesimi, 1200 civarında ve hemen sonrasında çöküntü yaşıyordu; doğuda ise Assur, Babil ve Elam 11. yüzyılın ortalarına dek nispeten istikrarlı kalmış gibi görünmektedir. Bir kriz yaşandığını düşündüren birkaç özellik var: İlki, büyük Hitit İmparatorluğu'nun, kendine bağlı bir ya da iki krallık (örn. Karkamış; Hawkins 1988) dışında, 1200 dolaylarında (ya da

muhtemelen bu tarihten kısa bir süre sonra) tümüyle ortadan kaybolmasıdır. İkincisi, Levant'ta başta Ugarit ile Emar olmak üzere birtakım şehirlerin bu sıralarda yıkılmış ve yeniden yerleşim görmemiş olmasıdır. Yine aşağı yukarı aynı sıralarda Yunanistan'daki Miken kaleleri çöküntüye uğramış, sonunda harap olarak terk edilmiştir. Kıbrıs'ta da 1200 dolaylarında tahribat işaretleri görülür, bunu kültürel değişiklikler izler. Son olarak, 12. yüzyıl ortasından hemen sonra Mısır'ın Güney Levant üzerindeki denetimi sona erer; Sina ve Nübye üzerindeki denetimini yitiren Mısır, 11. yüzyıl başında en dar sınırlarının içine çekilmek zorunda kalır (bölüm 4d).

Bu durumun sorumlusu ne gibi etkenlerdi? İmparatorluk devletlerinin sönmesi ya da bir şehrin tahribatı görülmedik olaylar değildi, dolayısıyla çökme ya da yıkılma örneklerinin her birinden sorumlu farklı nedenler olduğunu düşünebiliriz. Aslında, bu devletlerin oldukça karmaşık siyasal üstyapılarını ve bunların ancak sınırlı kaynaklara ve beklenmedik gıda kaynaklarına erişim olanaklarını ellerinde tuttukları sürece ayakta kalabildiklerini göz önüne alırsak, durum pek de olağanüstü sayılmaz. Art arda gelen başarısız hasat mevsimleri, sel felaketleri, deprem gibi doğal afetler, yağmacıların ekinleri yok etmesi, yeni otlaklar arayan çobanların ticaret yollarını kesintiye uğratması, kasıp kavuran salgın hastalıklar, çeşitli beylikler arasındaki bitmek bilmeyen ölümcül sürtüşmelerin sonucunda düşman harekâtı –bunların herhangi biri ya da hepsi, özellikle de bu devletlerin çoğunun ekonomik altyapısının kırılganlığını aklımıza getirirsek, aradığımız açıklamanın bir kısmını verebilir.

Bu dönemdeki durumun fevkalade yanı tam anlamıyla toparlanma yaşandığına ilişkin bulguların epey uzun bir süre sonra (ancak 10. yüzyılda) ortaya çıkmasıdır. "Karanlık çağ" bastırıvermişe benzer, tarihsel tablo yeniden netleştiği zaman bütün siyasal örüntü değişim geçirmiştir: Daha önce Levant'ta dağınık olarak saptanmış halkların egemen olduğu birkaç yeni devlet vardır (örn. İsrail, Filistin pentapolisi). Bölgenin siyasal konumlanmasının yer değiştirdiği sonucuna varılabilir, ne ki her yer aynı ölçüde değişime uğramamıştı: Kimi daha belirgin biçimde etkilenmiş görünürken,

diğerleri nispeten az etkilenmişti. Kaynaklar bu zaman aralığının birçok farklı halkın faaliyetlerine sahne olduğunu göstermektedir. Bunların arasında Libyalılar, İsrailliler, Aramiler, Frigler ve gizemli "deniz kavimleri" vardır. Herhangi birinin ya da hepsinin siyasal değişiklikle ne gibi bir bağlantısı olduğu çok tartışılan ve karmaşık bir sorudur (bkz. en yeni çalışma Ward ve Joukowsky 1992).

8a "Deniz kavimleri"

Anadolu ve Levant'ın yaklaşık 1200'de siyasal çöküşüne yönelik ortaya atılan açıklamalar arasından en öne çıkanı, bunun sorumlusunun "deniz kavimleri" olduğudur. "Deniz kavimleri" terimi 1200'den hemen önce ve hemen sonra çeşitli halkların birtakım faaliyetlerini içerir. Böyle grupların adı Doğu Akdeniz'deki çöküşün genel tarihiyle çakıştığı için bilim adamları onların hareketinin nedensel olarak bağlantılı olduğunu savunmaktadırlar. "Deniz kavimlerini" anlamamızda sorun yaratan şey böyle geniş kapsamlı bir yıkımın onların kimlikleriyle ilgili olmasıdır. Kim oldukları ve nereden geldikleri saptanabilirse o zaman ne tür bir faaliyet ya da göçün zihnimizde canlandırmamız gerektiği hakkında bir fikir edinebiliriz.

Yeterince üzerinde durulmayan bir nokta "deniz kavimlerinin" krizde oynadıkları role ilişkin *tek* kaynağın Mısırlıların iki seferinin kayıtları olmasıdır. Biri, Merneptah'ın hükümdarlığının beşinci yılında (1220 (1209)) Batı Deltası'na sızmaya çalışan Libyalılardan oluşan koalisyon gücüne karşı çarpıştığı bir savaşın (Karnak'taki yazıtta yer alan) tasviridir. Libyalı güçler arasında "dört bir yandan gelen kuzeyliler" ve "deniz ülkelerinden gelenler" gibi değişik adlar verilen halklar vardı. Günümüz bilim adamları da onları kısaca "deniz kavimleri" diye adlandırmışlardır. *Šrdn*, *3kwš*, *Trš*, *Škrwš* ve *Rwkw*. İlk dört gruptan tutsak alınanların toplamı muhafaza edilmiştir: Hepsi 2200 kişi. Bu rakamın (birçok kabileden) 7000 Libyalı tutsakla karşılaştırılması gerekir. O zaman da bu Libyalı müttefiklerin nispeten daha küçük bir güç oluşturdukları izlenimi doğar. Mısır kayıtları "deniz kavmi" birliklerinin yalnızca

erkeklerden oluştuğuna, oysa Libyalıların yanında ailelerinin de olduğuna işaret eder. Bu da "deniz kavimlerinin" Libyalı reis Maryare'nin kiraladığı paralı askerler olduklarını akla getirir.

Tablo 25 "Deniz kavimleri"

a) Mısır metinlerinde deniz kavimlerinin adları	
Merneptah (1224/1213-1204)	Ramses III (1184-1150)
Šrdn	*Šrdn*
T(w)r(w)š	*(Trš?)*
Škrwš	*Škr(w)š*
3kwš	*Tjkr*
Rwkw	*Prst*
	Wšš
	Dnyn

b) İsimlerin olası seslendirilmeleri	
Rwkw	= Lukka
Šrdn	= Şerden
Dnyn	= Denyen/Danuna
Tjkr	= Tjekker/Zakala
Prst	= Peleset/Filistiler
Trš	= Tereş
Škrš	= Şekleş/Şikalayu
Wšš	= Veşşeş
3kwš	= Ekveş/Akaivaşa

Kırk (ya da otuz) yılı aşkın bir süre sonra (1176), III. Ramses, hükümdarlığının sekizinci yılında, deniz ve karadan Suriye'den güneye ilerleyen halkların saldırısına karşı savaştı. Bu savaş, firavunun Medinet Habu'daki büyük cenaze tapınağında (hem resimlerle hem de yazılarla) ayrıntılarıyla anılmıştır. Bu halklardan, *Tkjr, Prst, Wšš* ve *Dnn* gibi bazılarının daha önceden adı geçmemişti, ama iki tanesi (*Šrdn, Škrš* [*Trš* –epey kuşkulu]) kırk dört (ya da otuz dört) yıl önce Merneptah'ın seferi sırasındaki Libya müttefikleri arasında idi (bkz. tablo 25). Mısırlıların zaferlerini göklere çıkartmak için kullandıkları hayli işlenmiş edebi dil, birlikleri şu sözlerle tasvir eder:

> ...yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi adalarında bir komplo düzenlediler. Bir anda ülkeler harekete geçti, savaşlar başladı. Kuvvetlerinin önünde hiçbir ülke duramıyordu: Hatti, Kode (Kilikya), Karkamış, Arzava ve Alasiya (Kıbrıs). Bunların kolları kanatları kesildi. Amurru'nun (yani Kuzey Suriye) bir yerinde bir karargâh kurulmuştu. İnsanlarını perişan ettiler ve toprakları hiç varolmamış gibiydi. Onlar Mısır'a ilerlerken onları yangın bekliyordu. İttifak Prst, Šrkrš, Dnn ve Wšš arasında kurulmuştu. Yeryüzü turuna çıktıkları ülkelere el koydular, yüreklerinde inanç ve güven vardı: "Planımız başarılı olacak."
>
> (Edgerton ve Wilson 1936; *ANET*: 262-263; *ARE* IV §64)

Breasted'in yıllar önce işaret ettiği üzere Mısır metinleri "oldukça resimsel nitelikte öyle çok sıfatla doludur ki, sık kullanılan sözcükler bile anlaşılmaz hale gelir... abartılı mecazlarla kinayeleri açıklamak için bazıları bilinen Mısırca tarzına uydurulmadıkça Medinet Habu metinlerinden çoğu anlaşılmaz kalacağa benzer" (*ARE* IV 13-14). Bu sözler, yazıttaki abartılı anlatımlara itibar etme konusunda bizi uyaran bir gözlemdir. Yazıtlarla kabartmalardan güvenle *çıkarabileceğimiz* sonuç bu halklara karşı, olasılıkla Lübnan kıyıları dolaylarında kara savaşı ve Delta içerisinde deniz savaşı açıldığıdır. Belirtmeye değer bir başka nokta da kara savaşının kabartmalarında çarpık çurpuk çizilmiş bir çift öküzün çektiği ve kadınlarla çocukları taşıyan iki tekerlekli arabalar görülmesidir. Arabaların gövdesi hasır, tekerleklerse tek parça yuvarlak tahtadan olarak gösterilmektedir –demek ki Geç Tunç Çağı'nın savaşan askerleri tarafından düzenli olarak kullanılan hafif tel tekerlekli hızlı atlı savaş arabalarına hiç benzemiyorlardı. Bu sıralarda Mısır ordusuyla karşı karşıya gelen halkların sürüleri ve aileleriyle birlikte göçe zorlanan, belki de yerleşecek yeni topraklar aramak zorunda kalan yerleşik tarım toplumları olduğu akla gelmektedir.

Bu oldukça sınırlı bulgu bizi nereye götürebilir? Tüm bu insanların Mısırlılarca (bazen denizle ve/veya adalarla ilişkilendirilen) "kuzeyliler" olarak düşünüldüğü –pek kararsız bir tanımlama– gerçeğinden başka vurgulanacak ilk nokta, onların Mısırlılara hiç de yabancı olmadığıdır. *Rwkw* (Lukkalar) akla yatkın bir yakla-

şımla Hititlerin klasik Lykia'da ya da yakınlarında yer alan "Lukka topraklarında" yaşayan halkla bir tutulabilir (genel olarak bkz. Bryce 1986: 1-10). 14. yüzyılda bazen korsanlar olarak karşımıza çıkarlar (EA 38), bazıları Kadeş savaşında Hitit ordusuna katılmışlardı (1286 (1275), bkz. bölüm 4d). *Šrdn* ("Şerden" ya da "Şardana" diye okunur) daima boynuzlu miğferler, dizboyu etekler giyen, ellerinde Geç Tunç Çağı Suriyesi'nde geliştirilmiş bir tür kılıçla tasvir edilir. Onlar da 14. yüzyıldan itibaren Mısır ordusunda paralı askerler olarak tanınırlardı; dahası miğferlerindeki boynuzlar arasında gösterilen küçük yuvarlak plakanın Mısırlıların alay nişanı olduğu ileri sürülmüştür (Sandars 1978: 106). Aslında III. Ramses'in "deniz kavimlerine" karşı açtığı savaşlarda her iki tarafta çarpışırlarken gösterilirler. Bu da yurtlarının Doğu Akdeniz içerisinde, belki de Türkiye'nin güneyi ya da Levant'ta olduğunu akla getirebilir. *Dnn* (Denyen/Danuna) olasılıkla 14. yüzyılda Ugarit'in kuzeyindeki aynı adlı ülkeyle ilişkilendirilmelidir (Hawkins, baskıda); olası konumu Kilikya, daha çok da Adana yöresidir. Giysileri ve donanımları bakımından *Dnn* kavmi Prst ("Peleset") ile Tjkr (Tjekker/Zakkala) kavimlerinden ayrılır. Hepsi etek giyer, mızrak ve kısa kılıçlarla yuvarlak kalkanlar taşır ve tüyleri ya da plili kumaş süsleri olduğu düşünülen ya da sertleştirilmiş saça benzeyen tuhaf başlıklar takarlardı. Böyle kuşanmış ve giyinmiş insanlar III. Ramses'in hükümdarlığının beşinci yılında Libyalılara karşı çıkmak zorunda olduğu sefer sırasında yanındaki ordunun üyeleri olarak karşımıza çıkarlar. Göründüğü kadarıyla *Dnn*, *Prst* ve *Tjkr* olasılıkla birbirleriyle yakın ilişkili, yurtları Kilikya olan ve 12. yüzyılda paralı askerler olarak göreve hazır olan topluluklardı. *Trṡ* (Teresh) ile *Škrṡ* (Sheklesh/Shikalayu) hakkında bu kadar çok şey söylemek olanaksız –saç ve tıraşlarıyla (sarık ve sakal) onları çağrıştıran insanlar yalnızca bir kez III. Ramses'in Libya savaşındaki Mısır ordusu arasında gösterilirler. *Wṡš* kavmiyse görsel olarak ayırt edilmemiş, dolayısıyla tamamen karanlıkta kalmıştır. Bir tek Merneptah'ın Libyalılara karşı savaşında ortaya çıkan *3kwsh* ("Ekveş"/ "Akaivaşa") ise geçici olarak "Akhaialar" ile özdeşleştirilmişti; fakat bu yorum Hititlerin komşusu "Ahhiyava"yı

(bölüm 5b) nasıl anladığımıza bağlıdır, o nedenle de belirsizliğini korumaktadır (Sandars 1978: 110-111).

Bir bulgu daha eklememiz gerek: Büyük Harris Papirüsü. Belge III. Ramses'in Mısır tapınaklarına yaptığı bağışların kayıtlarını içerir, öncelikle kralın dindarlığını ve erdemini gözler önüne sermek amacıyla oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak da kralı barış getiren ve Mısır'ın geleneksel düşmanlarını yenen biri olarak tasvir eden bazı pasajlar içerir. Bir bölümde birtakım "deniz kavimlerine" ilginç bir gönderme yapılmaktadır:

> Mısır'ın bütün sınırlarını genişlettim. Kendi topraklarından oraları istila edenleri dışarı attım. *Dnn*'i kendi adalarında kılıçtan geçirdim, *Tjkr* ile *Prst*'i küle çevirdim. Bir zamanlar tutsak alınmış, Mısır'a tutsak getirilmiş, varolmamak üzere yaratılmış denizlerdeki *Šrdn* ile *Wšš*'i sahildeki kumlar gibi kendi adımı taşıyan kalelere yerleştirdim. Yüz binlerceydiler. Hepsini her yıl kilerlerinden ve ambarlarından kumaş ve haraç vermeye mahkûm ettim...
>
> Piyade ve atlı savaşçıları kendi devrimde [yurtta] ikamet ettirdim; *Šrdn* ile *Khk* (Libyalı bir topluluk) kendi şehirlerinde sırtüstü yatıyordu; korkuları yoktu, çünkü Kuş'tan [ne de] Suriye'den gelecek düşman vardı. Oklarıyla silahları cephaneliklerinde, onlarla neşe içinde cümbüş yaparak içiyorlardı. Karıları, çocukları yanlarındaydı, [çünkü] ben de onları korumak ve kollamak için oradaydım.
>
> (W. Erichsen, *Harris Papirüsü I* (1933); *ARE* IV §§403-405; *ANET*: 262)

III. Ramses'in tarifi "deniz kavimlerinden" paralı asker ve tutsak asker olarak yararlanıldığı yollu geçici çıkarsamalarımızı doğrulamaktadır. Bunların gerçekten yaşandığı arkeolojik ve yazılı bulgulardan anlaşılmaktadır, aynı bulgular *Prst* ("Peleset" = "Filistiler") ve *Tjkr* kavimlerinin, Mısır garnizonlarının kaleleri koruduğu Filistin çevresine –Beytşan, Gazze ve Dor yöresine– yerleşmiş olduklarına işaret eder (Dothan 1982; Mazar 1990 [0Gd]: 262-283).[1] British Museum tarafından Tell es-Saidiye'de (Ürdün) halihazırda sürdürülen kazılarda 13. yüzyıla tarihlenen "deniz

kavimleri"nin oluşturduğu başka bir garnizon şehrine ilişkin bulgular ortaya çıkarıldı (Tubb 1988). Geç 13. yüzyıldan önce "deniz kavimleri"nden birkaçının Mısırlılarla bağlantıları olduğunu gösteren bulgular ışığında bu hiç de şaşırtıcı değil. Anlaşılan bölgede Mısır imparatorluk devleti parçalanırken kaleleri dolduran askerler kendi başlarının çaresine bakarak bağımsız şehirler kurmuşlar, böylece Eski Ahit'te adı geçen Filistiler ortaya çıkmıştır. "Filisti" adı, farklı ama aralarında ilişki olan birkaç kavim için kullanılmış olabilir. Eski Ahit'te gemilerle ilişkilendirilmek gibi bir özelliği olan İsrailli Dan kabilesinin aslında *Dnn* kavminin (Ahlström 1986: 60-63) yerleştiği Mısır garnizonlarından biri olduğu bile ileri sürülmüştür (Yadin 1968; Sandars 1978: 163-164).

Tek başına Mısır bulgularından çıkarılacak sonuç, yurtları olasılıkla Türkiye'nin güneyindeki kıyı bölgeleri olan bazı kavimlerin 13. ve 12. yüzyıllarda art arda yaşanan ekonomik zorluklardan olumsuz etkilendikleri, dolayısıyla Mısır gibi devletlere de başkalarına da (örn. Libyalılar) paralı askerlik yaptıklarıdır. Aralarından küçük bir grup, krizin etkisiyle aileleriyle sürülerini alıp yerleşebilecekleri yeni topraklar aramak zorunda kalmıştı. Diğerleri de (örn. EA 38'de adı geçen Lukkalar) kıyı şeridine akınlar düzenlemek için teknelere binerek olasılıkla kendi olağan korsan faaliyetlerini biraz daha yaygınlaştırmışlardı. Anlaşılan oldukça yoksul insanlardı, Hititler gibi büyük devletlerin merkezi denetimlerinin giderek çökmesinin sonucunda yaşamak için başka yollar bulmak üzere sağı solu yağmalayarak, arazilere saldırarak ve paralı askerlik yaparak küçük çeteler halinde dolaşıyorlardı. Üstelik bu hareketler artış göstermiş ve bazı örneklerde daha saldırgan olmuş gibi görünmekle birlikte yeni olgular değildi, ayrıca Mısırlılar bu insanlardan hiç olmazsa bazılarını kendi hizmetlerine alarak özümseme yöntemleri geliştirmişlerdi.

Bulgulara sıkı sıkıya tutunan bu sınırlı bakış "deniz kavimleri" hakkında genellikle ortaya konan bir sav değildir. Doğu Akdeniz'de 1200 dolaylarında yaşanmış yığınla yıkım ve çöküş çoğunlukla onlarla ilişkilendirilir; hareketleri ister açıkça ister üstü kapalı olarak tüm bu felaketlerin sebebi diye görülür. O zaman soruyu

sorarken böyle geniş kapsamlı bir yorumu akla yatkın kılmaya yeterli bulgu olup olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir.

Hitit İmparatorluğu'nun parçalanması yaygın olarak "deniz kavimleri"ne yüklenmektedir, ancak bunu destekleyecek somut ve kesin bulgular yoktur: Hattuşa'nın yıkıldığı tarih belli değildir; toplu istilaya ilişkin bulgular saptanmamıştır. "Deniz kavimleri" genel olarak üzerinde uzlaşmaya varılmış bu denli ünlü bir grup olmasaydı, bilim adamları şehrin yıkımına ve terk edilmesine sorumlu olarak herhalde Kaşkaları gösterirlerdi, ne de olsa önceki yüzyıllarda Kaşkaların Hattuşa'yı zapt ettikleri ya da yerle bir ettiklerine ve kralı sarayından ayrılmaya zorladıklarına ilişkin bulgular vardır (*RLA* 4: 171; bkz. bölüm 5d). İki olay arasındaki tek bağlantı III. Ramses'in "Kuvvetlerinin önünde hiçbir ülke duramıyordu: Hatti...vb" (bkz. s. 7) diyen sözleridir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu metin zaferi dile getiren etkili bir söz sanatıyla yazılmıştır. Ramses deniz halklarından kurulu kitlesel bir federasyonun büyük imparatorlukları yıkmak üzere komplo düzenlediği yolunda (çok etkili bir dille) bir izlenim uyandırmaktadır; Mısır'ın kuzey komşusu büyük Hitit İmparatorluğu'yla ilişkili ne varsa yerle bir ederek bunda başarılı da olmuşlardı; öte yandan engellenemez akınları güneye yöneldiğinde yıkıcı bozgunları Mısır sınırlarına az kala önleri kesilmiş, her şeye kadir muzaffer firavun tarafından geri püskürtülmüşlerdi. Kısaca, Ramses'in Hititlere karşı "deniz kavimleri"nin yok edici başarısını vurgulayarak kendi kazanımlarını büyütmek amacı güttüğü görülüyor. Bununla bağlantılı olarak Hititlerin Suriye'deki mülklerini idare eden I. Şuppiluliuma'dan kalma (bkz. bölüm 5d) Hitit genel valisinin merkezi Karkamış'ın yerle bir edilmediğini, krallar soyunun olasılıkla sağ kaldığını belirtmemiz gerek; bu da Ramses'in ileri sürdüğü bu iddiayla çelişmektedir (Hawkins 1988; baskıda). Merneptah'ın saltanat döneminde Hitit İmparatorluğu'nun ciddi bir kıtlık çektiği, Mısır kralının da tahıl göndererek yardımcı olduğuna işaret eden bulgular vardır. Bu durum, Hitit Anadolusu'nun ciddi iç sorunlarla boğuştuğu anlamına gelebilir, bu da siyasal çöküşün belirtisi olabilir; fakat sebebinin "deniz kavimleri" olduğu yönünde bir bulgu yoktur.

Görkemli ve varlıklı Ugarit kentinin yıkımı genel olarak "deniz kavimleri"nin ilerlemesine bağlanmaktadır. Kentin düşüşünün öyküsü, Astour tarafından kaleme alınan etkili bir makalede çekici bir biçimde canlandırılmıştır. Ugarit'in savunma gücünün Hititlerin askeri talepleri tarafından nasıl kırıldığının ve denizden gelen yağmacı kavme yem olarak atıldığının dokunaklı öyküsünü anlatmak için (kil tabletlere yazılmış ve sarayda bulunan) son mektuplardan bazılarını kullanmıştı. Mektuplardaki göndermelerin anlaşılması aslında çok güçtür, yorumlarıysa "deniz kavimleri"nin saldırısının özü ve ölçütünün nasıl bir resim ortaya koyduğuna bağlıdır. Mektuplarda hiç olmazsa gemilerle Ugarit kıyılarına yapılan saldırılardan söz edilmesi akla yatkındır, ne de olsa durmadan tekrarlanan korsan baskınlarına göndermeler beklenmedik bir kitle saldırısını maskelemeye yöneliktir. Bugün artık deniz kavimlerinden biri olan Şikala (*Škrš*) kavminin Ugarit'ten birini kaçırıp fidye istediği yönünde (Astour'un makalesini yazdığı sıralarda henüz bilinmeyen) bulgular var (Dietrich ve Loretz 1978; krş. *TUAT* I: 508 no. 4; s. 314). Öyleyse Ugarit'in kesinlikle zor bir dönem yaşadığını söyleyebiliriz: Belki de Hititlerin saldırıya uğraması nedeniyle Ugarit eskisi kadar iyi korunmuyordu, çünkü Ugaritli askerler Hitit kralının yardımına gitmiş olabilirlerdi. Böylelikle göçerler, haydutlar ve korsanlar şehrin sınırlarına baskı yaparak, kıyılara baskınlar düzenleyip varlıklı kimseleri fidye uğruna kaçırarak durumdan faydalanmaya bakıyorlardı. Ne var ki Ugarit mektuplarına dayanarak Ugarit şehrinin düşüşünden ve yıkılmasından gerçekte kimin sorumlu olduğunu ortaya koymak olanaksız. Bu bağlamda belirtmeye değer bir nokta da yerleşmede başlıca kazıları yapmış Claude Schaeffer'in şehri yerle bir eden şeyin yaşadığı bir deprem olduğuna ikna olmasıdır.

Hatti ile Ugarit, yıkılmaları açıkça "deniz kavimleri"ne bağlanabilecek iki devlettir, ancak bu sonuca varmak güçtür. 1200 dolaylarında benzer sarsıntılar geçirmiş diğer merkezleri "deniz kavimleri" ile ilişkilendirmek daha da zordur, çünkü ileri sürülen kanıtlar tartışmaya açıktır, bazen de çelişkili olan çömlek bulgularına ve isimlerin karşılıklarının büyük ölçüde kurgusal olduğu (bkz. örn. Strobel 1976; Stager 1991) geç Yunan destanları-

nın yöntembilimsel açıdan savunulamayacak kullanımlarına dayandırılır (Miken Yunanistanı, Troya VIIA, Kıbrıs). Tek bir olayda bile güçlü merkezin yıkımıyla "deniz kavimleri" arasında kesin bir bağlantı kurmanın olanağı yoktur. "Deniz kavimlerinin yurdu" (tıpkı Etrurya, Sicilya ve Sardunya ile bağlantılı oldukları konusunda ortaya atılan öneriler gibi)[2] hâlâ varsayımdan öteye gitmediği için doğrudan herhangi bir bağlantı kurmak giderek daha da zorlaşıyor; diğer bir deyişle, kökenlerini bilimsel olarak uzlaşma sağlayacak kadar anlamlı bir biçimde saptayamadığımız için onların "güzergâhını" da belirleyemeyiz. Kim olduklarını bilmek olanaksız olmasa bile nereden, nereye, nasıl, ne zaman ve neden göçtüklerini görmemize olanak yoktur. Varılabilecek tek ama pek de tatminkâr olmayan sonuç, "deniz kavimleri"ni anlamamız için bir tek Mısır bulgularından, "deniz kavimleri"nin yerleştiklerini düşünmemiz için mantıklı varsayımlar ve bazı kavimlerin ilişkili olduğu türlü faaliyetlerle ilgili ipuçları sunan Filistin'den gelme bazı arkeolojik malzemelerden yararlanabileceğimizdir. Tahribatların sorumluluğunu "deniz kavimleri"ne yüklemek çok sorunludur; Ugarit'in yıkılmasında rol oynamış olabilirler, ama o bulgu bile daha önce düşünüldüğü kadar açık sayılmaz.

Daha yakınlarda "deniz kavimleri"nin (akrabaları her kim olursa olsun, kökenleri ne olursa olsun) hareketlerini Geç Tunç Çağı devletlerinin siyasal üstyapılarındaki aşırı genişlemeyle doğan ekonomik sorunların yan ürünü diye görmek yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır (bunu başlatan 1973'te Tritsch tarafından yazılan eşsiz bir makale; Sandars 1978). Bu sorunlar kaynaklarını zora sokmuştu, dolayısıyla altüst olmaları çok kolaydı, zaten öyle de oldu. Bunalımın bir sonucu da korsan, haydut, topraksız çiftçi ailelerden ve olasılıkla bazı madrabaz soylulardan (Tritsch'e esin kaynağı olan Homeros'un sözünü ettiği "şehir yağmacıları") oluşan çeşitli çetelerin türlü yollarla ayakta kalma çabası içinde birkaç yöne doğru harekete geçmeleriydi. Girişikleri faaliyetlerin hepsi görece küçük çaplı, birbirinden bağımsızdı, hedef aldıkları ve o güne dek bağımlı oldukları zengin devletlerin devrilmesiyle birlikte sona erdi.

Eğer "deniz kavimleri" sorununa böyle bakmayı kabul edersek (ki belgelerin şimdilik ortaya koyduklarıyla en tatmin edici olan bu), demek ki Geç Tunç Çağı'nın Doğu Akdeniz'deki gerilemesini de Levant ile Türkiye'nin sosyo-politik yapıları içinde aramamız gerekir. O zaman "deniz kavimleri" birbiriyle ilişkili karmaşık sorunların ve kayda değer bir süredir gelişen değişikliklerin işaretlerinden yalnızca bir bölümü olacaktır. Ne oldukları tam olarak bilinmez; ama soyguncu çeteleri (Amarna Mektupları'nda *apirulhabiru*, bkz. bölüm 6d) oluşturmak üzere bir araya gelmiş ve daha 14. yüzyılda varlıkları saptanmış kaçak köylüler ve haydutlar oldukları yolunda sağlam bulgular, Levant'taki uzun süreli, temel sosyo-ekonomik hastalığın belirtisi olarak görülmelidir. Kent yerleşimlerinde görülen genel küçülmeyi aynı zamanda kırsal toplumların giderek daha acımasızca sömürüldüğünün göstergesi olan küçük bir kentli seçkinler grubunun elinde toplanmış kaynakların artışını da belki de buna bağlamak gerekir (Liverani 1987). Tüm bunların ve ilişkili sorunların çözülememesi, bir zamanlar hassas dengelere dayalı devlet üstyapısının (çok sayıdaki sebeplerden herhangi birinden ötürü) bir parçası çökünce, üretkenliğine bütün devletlerin bağımlı olduğu kırsal nüfusun artık çıkarlarını hükümetinkiyle bir görmemesinden dolayı düzeltilme şansı pek bulunmayan bir duruma yol açmıştı. Kırsal nüfus artık eskiden varlıklı, şimdi yalpalayan merkezleri yağmalamak için diğer bozgunculara katılmaya bakıyordu (Liverani 1988 [0C]: 629: 660; Knapp 1988 [0C]: 212-215). Eğer bu siyasal senaryoya "deniz kavimleri"ni de eklersek, o zaman onları genel çöküş ve parçalanmanın sebebi değil *işaretlerinden* biri olarak görebiliriz.

8b Aramiler

"Deniz kavimleri"ni Yakındoğu'daki siyasal çöküşün başlıca sebebi olarak kabul etmenin güçlüklerinden biri de, bir grup bozguncuya ilişkin bulgularını diğer halkları da kapsayan çok daha yaygın sorunlara işaret eden daha dağınık bulgulara göre öne çıkarılmasını gerektirmesinden kaynaklanır (bkz. s. 5). Bu dönem-

de Batı Asya'daki birçok merkezileşmiş devletin başına dert açan bir grup öne çıkmaktadır: Aramiler.

Aramilerin ortaya çıkışlarını anlamak pek çok sorunla çevrelenmiştir. Bunların bir bölümü "Aramiler" genel adının onların, dilleri dışında birleşik bir topluluk olmadıkları gerçeğini örtbas etmesiyle ilgilidir. Aramice Sami dillerinin kuzeybatı kolundandır, İbranice ve Fenikece ile akrabadır. M.S. 7. yüzyılda yerini Arapça alana dek Yakındoğu'da en yaygın kullanılan dildi: Ahemeni Pers İmparatorluğu'nun idari dili Aramice'ydi, İsa'nın konuştuğu dil Aramice'ydi, ayrıca Süryani Hıristiyan kilisesi Aramice'nin bir lehçesini kullanırdı (günümüzde de Süryani kilisesi hâlâ bunu kullanır). 9. yüzyıla gelindiğinde, bazı Arami toplulukları Aramice yazmak için Fenikelilerin alfabetik yazısını kendilerine uyarlamışlardı (bkz. bölüm 8c(i)); Aramilerin yaygınlığı nedeniyle alfabetik yazı sistemi ve Aramice giderek pek çok devlet tarafından kullanılır oldu ve bu dil gitgide daha önceki çiviyazısının ve eski Akkadca'nın yerini ya da en azından onun sınırlı kullanımının yerini aldı. Demek ki anlaşılmaz "deniz kavimleri" ile Aramiler arasındaki önemli bir fark, ilki olasılıkla Filistiler dışında iki bozgundan sonra iz bırakmadan tam olarak ortadan kalkarken, Aramilerin 9. yüzyıldan itibaren Yakındoğu tarihinde büyük, tanımlanabilir siyasal ve kültürel bir etmen olmayı sürdürmeleridir. Buna rağmen ortaya çıkışlarının ve kökenlerinin "açıklanması" hâlâ güçtür.

Suriye ve Anadolu'ya ilişkin belgeler 1200'den bir süre sonra gerçek anlamda sona erer. Mısır'a gelince, sınırlarının ötesindeki ilişkilere yönelik bulgular sınırlı, üstelik 1100'den sonra daha da dağınıktır (bölüm 4d). Babil, Assur ve Elam'da uyanan izlenim Assur'un Yukarı Mezopotamya'daki topraklarının denetimini kaybetmesiyle birlikte, kesinkes 1050 yılından sonra siyasal güç ve itibarın azaldığı yönündedir (bölüm 7). Bu karanlık dönem 934 yılında, Assur devleti toparlanmaya ve kralları çıktıkları seferlerin daha ayrıntılı kayıtlarını tutmaya başladığı zaman sona erer. Yazılı belgeler 10. yüzyıldan itibaren (öncelikle Assur'da, ama Eski Ahit'i de unutmamak gerek) yeniden ortaya çıkmaya başlayınca bir konu açıklığa kavuşur. Yaklaşık 1050'den önce başıboş dola-

şan, düşman çapulcu çeteler olarak dağınık varlıkları saptanmış Aramilerin artık Dicle'nin doğusundan Levant'a kadar uzanan bölge boyunca bir dizi siyasal yapı içerisinde yerleşmiş oldukları görülür. 8. yüzyılın ikinci yarısından, Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgenin çoğunu kucakladığı zamandan gelen sonraki Assur yıllıklarına bile baksak, Arami yerleşiminin akla yatkın eksiksiz bir resmine ulaşabiliriz. Peki bu neye benzer?

Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da en çarpıcı özellik, bir başkenti merkez almış, genel olarak (her zaman olmasa da) Geç Tunç Çağı tarzı devletlerden ayrılmış bir dizi küçük devletin varlığıdır (bkz. harita 13) –Şam, Hamat (günümüzde Asi boyundaki Hama), Bit Agusi (başkent: Arpad, günümüzde Halep'in kuzeyinde Tell Rifa'at), Bit Adini (başkent: Til Barsip, günümüzde Karkamış'tan 20 km aşağıda Tell Ahmar), Y'dy/Sam'al (günümüzde Amanos sıradağlarının doğu eteklerinde Zincirli), Bit Bahiani (başkent: Guzana, günümüzde Habur suyunun yukarısında Tell Halaf), Bit Zamani (başkent: Amedu, Diyarbakır bölgesi) ve Nasibina (günümüzde Suriye-Türkiye sınırında Nusaybin) gibi krallıklar. Bazı devletlerin isimleri ana şehirden (örn. Hamat) geliyordu, diğerleri "ev" ya da "aile" sözcüğüyle (*bītu/beth*) ve kişi adlarıyla (örn. Bit Agusi) oluşturulmuştu. Bu da bazı devletlerin sözlük anlamıyla "Adin'in Evi" ya da "Gusi'nin Evi" diye adlandırıldığını gösterir ve devletin adını krallık içindeki atalardan birinden ya da egemen bir ailenin önde gelen bir üyesinden aldığını akla getirir. Assur ve Eski Ahit bulguları kendilerini bazen "Arami Şamı" gibi isimlerle tanımlayan beyliklerin hepsinin bir anlamda, Arami kökenli olduklarını doğrulamaktadır; dahası bazı devletlerden çıkarılan 8. yüzyıla ait anıtlarda yazılar ve hükümdarların adları Aramice'dir. Daha da doğuya, Babil bölgesine, özellikle Dicle'nin doğusundaki topraklara bakarsak, orada Assur kaynaklarında "Aramiler" diye geçen nice topluluğun yaşadığını buluruz. Hepsine kabileye özgü bir üslupla "Gambuleler", "Pukudlar", "İtular" vb denir. 8. yüzyıldaki manzara böyle; 9. yüzyıl Assur bulgularına bakarsak o dönemde de bunların geçerli olduğunu görürüz. O zaman da siyasal dönüşüme varan ve haklarındaki belgelerin görülmedik ölçüde kıt

olduğu can alıcı değişikliklerin, yaklaşık 1100 ve yaklaşık 900 arasındaki dönemde yaşandığı akla gelir.

Öyleyse bu yeni nüfus öğelerinin ortaya çıkışını nasıl açıklayabiliriz? Böyle soruların yanıtsız olmaları kendilerinden kaynaklanır. O döneme ilişkin malzemelerin olmamasına ek olarak *eldeki* dağınık bulgu kırıntıları genelde böyle insanlardan yalnızca onlarla çatışmaya girdiklerinde söz eden, çok sınırlı ve çarpık bir tablo çizen daha eski, yerleşik devletlerden gelmektedir. Belki de sorunu açıklığa kavuşturmanın en kolay yolu farklı bulgulara bakmaktır.

Assur bulguları

14. yüzyıldan itibaren *Ahlamû* adı verilen, bugün çoğu bilim adamlarının geç Aramilerle ilişkilendirdiği bir halka ara sıra göndermeler yapıldığı göze çarpar. Bahreyn'den Suriye'ye kadar kâh tarım işçileri kâh yağmacılar olarak karşımıza çıkarlar. Fakat Aramilere ilişkin en erken tartışılmaz bulgular I. Tiglat-pileser'in krallığı dönemine tarihlenmiştir (1114-1076). Hükümdarlığının dördüncü yılından itibaren adına *Ahlamè-Armaya* denilen bir topluluğa karşı orta ve yukarı Fırat çevresinde düzeni sağlamak için en az on dört kez harekete geçmişti:

> *Ahlamû* Aramilerinin peşinde Fırat'ı yirmi sekiz kere, bir yılda iki kere geçtim. Amurru ülkesinin Tadmar şehrinden, Suhu ülkesindeki Anat'tan, ta Kardunias'taki (Babil) Rapiku'ya kadar onları yendim. Ganimetlerini (ve) mallarını şehrim Assur'a getirdim.
>
> (ARAB I §§287; *ANET*: 275; Grayson 1972/1976 §97; 1991 A.0.87.4)

Eğer bu metni Tiglat-pileser'in yıllıklarında yer alan bir pasaja eklersek, Aramilere karşı açılan bir dizi savaşta Assur kralının Cebel Bişri bölgesindeki (Kuzey Suriye stepleri) Arami yerleşimlerini ateşe verdiği ve Suriye çölünde Lübnan'a ve Fırat boyunca Karkamış, Suhu (Fırat boyunda, bugünkü Irak'ta 'Ana bölgesi) ile Babil'in kuzeybatısı arasındaki topraklara kadar uzanan yolları ko-

rumak için çarpıştığı fikrini ediniriz (bkz. harita 13). Art arda tekrarlanan askeri harekâtlara rağmen Tiglat-pileser'in anlattığı Arami saldırılarından Assur kralının duruma pek fazla el koyamadığı anlaşılmaktadır. Arami grupları Babil'den batıya Levant'a doğru ve Türkiye'nin güneyine kadar saldırılarına devam ediyor ya da kervan yollarını kesiyorlardı. Hatta I. Tiglat-pileser'in kütüphanesinden geldiği düşünülen Assur kayıtlarından bir parçada da işaret edildiği üzere, I. Tiglat-pileser'in hükümdarlığının sonlarına doğru Arami bozguncuları Assur'un merkezine bile sızmış olabilirler (*ABC* 66-67):

> [...ülkesinde kıtlık baş gösterdiği x yılında], insanlar birbirlerinin etini yediler, [...]
> [...]... Aramilerin evleri
> [...] kurtulmak için yola düştüler,
> [...] Assur'u fethedip ele geçirdiler
> [?Assurlular çıktı] canları(nı kurtarmak) için Kirriuri dağlarına
> [?kaçtılar]. Onların [altınlarını?], gümüşlerini (ve) bütün mallarını aldılar.
> [Marduk-nadin-ahhe, Kar]dunias kralı öldü; Marduk-[şapik]-zeri,
> [oğlu]... geldi; Marduk-[nadin]-ahhe 18 yıl hükmetmişti.
> [x yılında...] Assur topraklarının hasadı, hepsi [tal]an edildi
> [...]kalabalıktılar, [A]rami[lerin] evlerini ele geçirdiler,
> [...]...Ninova kalesi, Kilizi
> [...Tiglat]-pileser, Assur kralı Kadmuhi'ye [gitti].
>
> (Tadmor 1958a: 133-134; ABC Ass. Chron. Frag. 4)

Kral kuzeydeki dağlara çekilmek zorunda kalırken, Aramilerin Assur ve Ninova dolaylarında kamp kurmalarıyla birlikte bunu kötüye giden bir durumun ulaştığı en yüksek doruk noktası diye görmenin çekici bir yanı var. Ama bu fazla acıklı olabilir, zaten paramparça olmuş metnin Tadmor'un önerisiyle yapılan yorucu restorasyonuna dayanmaktadır (1958a; yukarıya alınmamıştır). Ayrıca unutmamız gereken bir nokta da, sonradan Assur-bel-kala'nın (1074-1057) kendi döneminde Aramilere karşı canla başla savaşarak başlıca Assur şehirlerinin denetimini ele geçirdiği kesindir

(bkz. bölüm 7b). Kabul edilmelidir ki Assur-bel-kala'nın kayıtları Yukarı Mezopotamya'da –Habur suyu dolaylarında yukarı Belih boyunca, dağlarda ve Fırat boyunda–Aramiler tarafından köşeye sıkıştırıldığını açıkça ortaya koyar, ancak onun hükümdarlığından sonra Assur kaynakları çok yetersizdir. 10. yüzyılın sonunda yeniden çoğaldıklarında Assur bulguları Arami devletlerinin Assur merkezinin hemen batısında kurulduğunu ve Yukarı Mezopotamya'nın karşısına uzandığını gösterir. Bundan başka II. Assur-dan (934-912) kendi hükümdarlığından önce kırsal nüfusun geçirdiği krizi canlı bir biçimde tarif etmektedir:

> Yoksulluk, açlık, kıtlık [karşısında kendi şehirlerini (ve) evlerini] terk etmiş (ve) başka topraklara [gitmiş] bezgin Assur [halkını] geri getirdim.
> (E. Weidner *AfO* 3 (1926): 151-161;
> Grayson 1976 §368; 1991 A.0.98.1)

Bu pasaj, bölgedeki Arami yerleşiminin bir etkisinin orada yaşayan Assurluların kaçışı olduğuna işaret eder (Postgate 1974). II. Assur-dan'dan itibaren Assur'un tekrar yayılmasıyla birlikte Assur kralları Yukarı Mezopotamya üstünde yeniden hak iddia etmeye, Arami devletleri de yavaş yavaş yeniden canlanan Assur İmparatorluğu'na dahil edilmeye başlamış ve yerlilerden bazıları Assur şehirlerine sürülmüştü. Öyleyse yeniden doğuşundan itibaren yeni Assur devleti kendi toprakları içerisine Aramileri de katmıştı. Bunun nasıl yapıldığını, başkenti Guzana'da olan Arami devleti Bit Bahiani'nin bir parçası olan Tell Feheriye yerleşmesinde (Habur suyu dolaylarında antik Sikan) yakın zamanda bulunan bir heykel şaşırtıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir (Abou Assaf *ve diğerleri* 1982; Millard ve Bordreuil 1982). Heykelin 9. yüzyıl ortalarına tarihlenmesi akla yatkındır. O zamanlar Assur eyaleti olan Guzana'nın valisinin tasviri, çağdaş Assur saray tarzından esinlenen bir tarzda yontulmuştur. Figürün kime ait olduğu hem Akkadca hem Aramice yazılmış bir metinden anlaşılmaktadır; şimdiye dek keşfedilmiş en erken uzun Aramice yazıttır (Layton 1988):

Gökteki ve yerdeki suların düzenleyicisi, bereket yağdıran, bütün şehirlerdeki insanlara otlak ve sulama yeri veren, tanrılara paylarını ve adaklarını sunan, ırmakların düzenleyicisi olan biraderleri bölgeleri zenginleştiren, Guzana'da ikamet eden, tapınmaya değer kudretli tanrı, yüce efendi Adad'a, efendisi, Guzana valisi (*šākin māti (āl) gūzāni*) Şamaş-nuri'nin oğlu, Adad-it'i, yine Guzana valisine ruhunun yaşaması için, günlerini uzun kılması için, ömrünü uzatması için, evinin, soyundan gelenlerin, halkının refahı için, vücudundan hastalığı defetmesi için, yakarışlarımı duyduğu, sözlerimi kabul ettiği için hasretti ve destek verdi. Bundan sonra harabeye dönmüş devleti her kim düzeltecekse, (üstüne) benim adımı koysun. Adımı her kim siler ve yerine kendi adını koyarsa, kahraman Adad ona düşman olsun.

(Abou Assaf ve diğerleri 1982: 15 ve 17)

Yukarıdaki ana metnin Akkadca (Assur lehçesi) kopyasıdır; ayrıca heykelde iki dilde (Akkadca ve Aramice) başka bir metin de yer alır. Dikkati çeken önemli noktalar şöyledir: İlki, Adad-it'i adının Aramice bir ismin (Hadad-yis'i) uyarlanması olduğu, fakat bölgede önde gelen bir Assur memuru (*šākin māti (āl) gūzāni*= "Guzana valisi") olarak görev yaptığıdır. Buna ve metnin Aramice kopyasına dayanarak Hadad-yis'i hakkında eskiden Arami devleti olup artık Assur eyaletlerinden birine dönüşmüş toprakların valisi olduğunu, yerel bir tapınakta kendine bir heykel yaptırıp yerel tanrı Hadad'a (Akkadca Adad) adadığını tahmin edebiliriz. İkinci nokta, Hadad-yis'i Assurca metinde "vali" (*šaknu*) diye geçerken, Assurca nüshasında ondan "kral/hükümdar" (*mlk*) olarak söz edilmesidir; demek ki Assur krallarının gözünde memur olmasına rağmen, yerel nüfus onu "kral" diye görüyordu. Yine azımsanmayacak üçüncü bir nokta da Assur ismi taşıdığı düşünülen babası Şamaş-nuri'nin yaygın olarak saptanmış biri olmamasıdır. Aynı adda başka bir adam Assurlularda 866 yılında yıla adı verilen memur (*limmu*, bkz. bölüm 7b) olarak görev yapmıştı –yıl adları sırasında onun adının yerine bakıldığında Guzana valisi olduğu, buna göre büyük olasılıkla ondan önce vali/kral makamını doldurmuş Hadad-yis'i'nin babası olduğu akla gelir. Şamaş-

nuri'nin Assurca adı özgün müydü, yoksa Aramice adının yerine sadakatinin göstergesi olarak bunu mu almıştı (ya da ödül olarak ona verilmiş miydi), tartışmaya açık kalacağa benzer. Fakat eldeki bütün bulgular daha 9. yüzyılın ortalarında Assurlularla Aramiler arasında olağandışı yakın bir ortakyaşama kurulduğuna işaret etmektedir. Bulgular yerel Arami ailelerin Assur kralları tarafından, resmen göreve getirilmiş Assur ileri gelenleri olarak devletlerini yönetmek üzere atandıklarını, Assur kamu payeleri ve görevleri sisteminin bir parçası olduklarını belirtir. Bu aşamada anımsamakta yarar var, *limmu*'lar Assur'da dikilmiş stellerde resmen kaydedilirdi, Assur kralı da aralarında olmak üzere devletin en yüksek memurlarının her biri sırası gelince bu görevi yerine getirir ve Assur'un *üstün* egemen sınıfını oluştururlardı. Dolayısıyla pek çok Assur kraliyet seferini yücelterek anlatan kayıtlar Arami devletlerini başı ezilmesi ve acımasızca yerle bir edilmesi, nüfuslarının sınır dışına sürülmesi gereken bir düşman olarak tanıtırken, Tekeriye heykeli tarihsel gerçekliği daha açık bir biçimde yansıtmaktadır. Bu anıt seçkin Aramileri Assur hükümetinin en yüksek kademelerine alma, böylece hükmedenlerle hükmedilenleri etnik çizgilerle ayırmama politikası uygulandığını gösterir.

Özetlersek, Assur belgeleri Aramilerle ilgili olarak 11. yüzyılda Assurluların denetimi altındaki topraklara baskı yapan bir grup görünümü ortaya koyar. Arazileri zapt etme ve mülkiyetini ele geçirmede kazandıkları başarı 10. yüzyıla gelindiğinde Yukarı Mezopotamya'da biri dizi Arami devletin ortaya çıkışından bellidir. Assurlular 10. yüzyılın sonlarından başlayarak bu toprakları yeniden keşfetmek üzere harekete geçince, giderek buraları kendi sınırlarına katarak Assur eyaletleri yapmışlardı, fakat en az birkaç örneğe bakıldığında, Assur denetimini zorlamak için yerli Arami nüfusun bazı üyelerinden yararlandıkları görülür. Böyle kimseler mevkilerini Assur kralına borçluydular, o nedenle de Assur imparatorluk aygıtının ayrılmaz birer parçaları olmuşlardı. Aramilerle Assurluların böyle kaynaşmasının yalnızca en yüksek kademelerle sınırlı kalmadığı Assur'da, "Aramice tabirlerin" ilk ortaya çıktığı (8. yüzyıl) ve Aramice'nin belli bağlamlarda ve kullanışlılık bakımın-

dan parşömene yazılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Demek ki kraliyet yıllıklarında onlara yönelik saldırgan bir askeri tutum benimsenmesine rağmen Aramilerin sosyo-politik yapının her aşamasında Assur nüfusunun önemli bir parçasını oluşturdukları sonucuna varabiliriz (Garelli 1982; Tadmor 1982).

Babil bulguları

Aramilere ilişkin Babil bulguları da o kadar fazla sayılmaz, yine de varsayıma dayalı bir tablo çizebilmek için 9. ve 8. yüzyıllardaki siyasal durum hakkındaki bilgimizle bağdaştırabileceğimiz bir, iki ipucu var. 11. yüzyılda Babil olasılıkla –I. Tiglat-pileser'in anlattığı– ülkenin kuzeybatısındaki Rapiku dolaylarında faaliyet gösteren Aramilerden olumsuz etkilenmişti. Ada-apla-iddina'nın (1069-1048) hükümdarlığında Aramiler ve Sutealılar diye anlatılan gruplar Sippar ile Nippur'un kutsal yerlerini yağmalardı. 10. yüzyılda çağdaş belgeler bulunmamasına rağmen Babil içindeki benzer huzursuzluklar da sonradan Arami çetelerine yüklendi. 9. ve 8. yüzyıllarda Babil'deki iş dünyasının belgeleriyle Assur savaş kayıtları başta Dicle'nin doğusundaki bölgede, ama şehirler arasında da olmak üzere, Babil topraklarında çok sayıda daimi Arami yerleşimleri bulunduğuna işaret eder. Basit çiftçi yaşantısı süren tanımlanabilir çeşitli grupları temsil ederler (krş. s. 17); başlıca sosyo-politik örgütlenme şekillerinin köy ile klan ya da kabile olduğu görülür. Günümüze kadar gelen kaynaklar yapılarını açıkça belirlememize olanak vermiyor, ama eldekiler olasılıkla kabile reisinin altında bir araya gelmiş yerel şeyhlerin (*nasīku*) ve temel geçim ekonomisi sürdüren bir nüfusun varlığını akla getiriyor (Brinkman 1984). Genel olarak edinilen izlenim Babil kent toplumunun, aşırı baskı altında kalsa bile, Arami baskınlarını püskürtmekte yeterince dirençli olduğudur. Sonuçta, Aramiler şehrin sakinlerinin zengin sulak tarlalarından dışlanarak egemen siyasal birimlerin çevresinde küçük kabileler olarak yerleştiler ve yavaş da olsa giderek Babil devletini benimsediler. (Brinkman 1968).

Babil'deki Arami nüfusunu, aşağı yukarı aynı sıralarda Babil'de görülen, Kaldeliler (*māt Kaldu* sakinleri) adlı başka bir gruptan ayırmak gerekir. Tam olarak ne zaman ve nasıl Babil'e sızdıkları hiç belli değildir, fakat 9. yüzyıl Babili'nde belgeleme yeniden başladığında varlıkları kesinkes ortadadır. Kimi bilim adamları (örn. Dietrich 1970) buna dayanarak onları Aramilerle ilişkilendirir, ancak böyle bir özdeşleştirme hiç de akla yatkın değildir. Babil'de bilinen belli başlı üç Kalde kabilesi var: Bit Amukani, Bit Dakkuri ve Bit Yakin, hepsi her bir kabile "kralının" (*šarru*) yaşadığı kraliyet konutları olan kaleyle çevrili kasabaları merkez almıştı. Bu kralların yönetiminde faaliyet gösteren başka reislerin varlığını gösteren hiçbir ipucu yok, öyleyse Kalde gruplarından her biri kısaca kraliyet merkezinde tanınmış bir krala bağlı görünmektedir. Kesin olan bir başka farklılık da, bilinen Kalde krallarının çoğunun adının Babilce olmasıdır; Batı Sami isimlerinin Kaldelilerle ilişkilendirildiğine pek rastlanmaz. Son olarak, Kaldelileri Babil Aramilerinden ayıran unsur büyük servetleridir: Assur krallarının Kaldeliler ve Aramilerden düzenli olarak aldıkları haraç arasındaki fark çarpıcıdır. Arami köylülerinden küçükbaş hayvanlar (koyun ve keçi) aldıkları yerlerde Kaldeliler onlara altın, fildişi, egzotik ağaç keresteleri ve değerli taşlar verirlerdi. Göründüğü kadarıyla, Körfez'in başında ve Fırat boyunda yerleşen Kaldeliler, Körfez ile Arap yarımadasında yapılan, kendilerinin de önemli bir aracılık rolü üstlendikleri lüks mal ticaretinden yararlanıyorlardı. Bu sayede Fırat'ın orta bölgelerinde yer alan Suhu ve Hindanu gibi zengin devletlerle ilişki kurabilmişlerdi (Brinkman 1977).

Levant'tan gelen bulgular

Günümüz araştırmacıları açısından Suriye'deki durum da bir o kadar belirsizdir. Bu, büyük ölçüde belgesel malzemelerin azlığından kaynaklanır. Bölgesel kraliyet yazıtlarında (Tell Feheriye/Guzana dışında) geç 9. yüzyıldan öncesi bugüne kalmamıştır (tarihler tahmini olup birçoğu tartışmalıdır; Layton 1988). Daha geç Eski Ahit kayıtları doğal olarak İsrail Krallığı'na (sonradan İsrail ile Ye-

huda arasında bölündü; bkz. bölüm 8d(iv) ve (v)) odaklanır ve komşu Arami devletlerinden, özellikle de en yakınındaki güçlü Şam ve Zobah'dan (Lübnan dilinde Beka vadisi) yalnızca laf arasında söz eder. Davut'un Suriye savaşlarından söz ettiği 2 *Samuel* 8 içinde anlatılanlara göre Zobah en erken öne çıkmış Arami devletlerindendi, Malamat bu devletin oluşumunu ilginç bir biçimde tahlil etmiş ve Davut'un yarattığı 10. yüzyılda kurulan güçlü İsrail devletine benzetmiştir (1963). Malamat'ın yaptığı karşılaştırmada vurguladığı iki bölgenin gelişimindeki benzerlikler şunlardır: Hem Davut hem Hadadezer (Zobah kralı) ilk iktidar üslerini küçük bir merkez çevresinde inşa etmişlerdi. Davut'unki Yehuda, Hadadezer'inki Beyt Rehob'du; ikisi de yeni, birleşmiş bir devlet yaratmak için bu küçük çekirdeğe daha büyük, daha önemli bir komşu bölge eklemişlerdi, Yehuda'ya İsrail, Zobah'a Beyt Rehob eklenmişti; her iki örnekte de yeni siyasal oluşumun hükümdarı daha geniş olanın unvanını taşıyordu: Davut "İsrail kralı" ("Yehuda" değil), Hadadezer de "Zobah kralı"ydı ("Rehob" değil). Son olarak Zobah kralı Hadadezer önemli ve zengin Şam vahasını ilhak etmiş (bundan kuşku duyan Pitard 1987 ile karşılaştırın) ve ona sadakat göstermek zorunda olan daha küçük çaplı birtakım devletleri de kendine bağlamış ama hükümdarlarına dokunmamıştı. Sonunda Kral Rezin döneminde Şam hem Süleyman'ın İsrail'inden hem de Zobah Krallığı'ndan bağımsızlığını kopardı (Pitard 1987). Malamat'ın çözümlemesi bağımsızlığını kazanan bütün bu devletlerin (İsrail de içinde olmak üzere) ne tür siyasal değişikliklerle karşı karşıya kaldıklarını ustalıkla gözler önüne sermiştir.

Sonuçlar

Malamat'ın karşılaştırması Şam ve Zobah'daki kaynakların içeriğiyle sınırlı olmakla birlikte İsrail için bilinenlere benzer süreçlerin diğer Arami devletlerin oluşumunda rol oynamış olabileceklerini akla getirmektedir. Bu yaklaşımı kabul edersek, o zaman Arami beyliklerinin de (İsrail gibi) kurulu merkezleri ve siyasal kurumları gerek barışçıl yollarla gerekse çarpışarak ele geçirmiş gö-

çerlerin kurduğu yerleşimlerin artmasının sonucunda ortaya çıktıklarını tartışma olanağımız da olur. Kabilelerle yerleşik şehirler arasındaki üstünlük çekişmesi sonunda, artan siyasal saygınlığı ve başarılı askeri fetihleri sayesinde gücüne başka birimleri de ekleyebilen bir tek adamın önderliğinde toplanmış daha kalabalık bölgesel kümeleşmeleri getirmişti. Bu varsayımın önemli bir doğal sonucu da, bir yandan yeni ortaya çıkan bölgesel devletlerin sınırlarının eski kent devletlerden farklılık göstermesine ve başlıca dilin yeni siyasal seçkin tabakanın konuştuğu dil olmasına rağmen, eski yerel kültür ve kurumların çoğunun yeni Arami beyliklerince benimsenmesi ve içselleştirilmesiydi.

Aramilerin kendilerine özgü bir grup olarak nasıl ortaya çıktıklarını belirlemek daha da zor. Dağınık bulgulara bakılırsa, büyük devletlerin onlara karşı sefere çıkmalarına yol açacak kadar tehdit oluşturmalarından önce üç yüz yıldır Yakındoğu'da varlık gösteriyorlardı. Demek ki ancak 12. yüzyılda başlayan siyasal çöküntüler bağlamında, çöken kent devletlerden gelen hoşnutsuz köylüler ve kaçaklarla sayıları artan Aramiler tanımlanabilir bir düşman güç haline gelmiş olabilirlerdi (bkz. s. 15). Böyle bir görüş üstü kapalı olarak Arami "istilalarını" göçerlerin sürekli ve yaygın hareketi diye göz önüne almamız gerektiğine işaret eder. Çobanlardan (ve başkalarından) oluşan gruplar, kurulu devletlerin sınırlarındaki tepelerde ve yarı-çorak bölgelerde bulunan nüfusu azalmış alanlara günden güne yerleşiyorlardı, ortaya çıkan yoğun yerleşim zorunlu olarak arazi kullanımı modelini değiştirdi. Bu da yeni meskûn bölgelerin genişlemesine yol açtı, dolayısıyla varolan devlet ve şehirlerle çatışmalarını kaçınılmaz kıldı. Karşılarında dizilen kuvvetlerin gücü topraklarını büyütmek başarılarını (ya da başarısızlıklarını) belirledi. Diğer bir deyişle, Mezopotamya'da Assur ve Babil devletleri her ne kadar gerilemelere ve toprak kayıplarına uğradılarsa da harap olmamış ve siyasal sistemlerini bozulmadan muhafaza etmişlerdi; demek ki Arami yerleşimi parça parçaydı ve/veya kenarda kalmıştı. Öte yandan imparatorluğa ait üstyapıların çöküşünden fena etkilenen Levant'taki küçük kent devletler çok daha savunmasızdı, işte Aramilerin yerleşme ve siyasal denetimi ele geçirmede en başarılı oldukları yer tam da burasıydı.

8c Geç Bronz Çağı merkezlerinin ayakta kalması

Geç Bronz Çağ şehir sisteminin her bir kırıntısı süpürülmüş ya da kökünden değiştirilerek 10. yüzyılda ortaya çıkan yeni devletlerden birinin yapı harcına katılmamıştı. Birkaç merkez daha önceki kültürlerinin büyük bölümüyle ve siyasal yaşantılarının öğelerini sağlam tutarak değişime karşı ayakta kalmayı başardılar. Bunlardan biri Fenikeliler, öteki de Geç Hititlerdir.

(i) Fenikeliler

Antik Yakındoğu konusunda hemen hemen hiç bilgisi olmayanların bile Fenikeliler hakkında az çok fikri vardır. Daha çok tüccar ve denizci olarak ünlenmiş bu insanlar Afrika'nın batı kıyılarını keşfetmek için uzaklara yolculuk etmiş, tunç işleme merkezlerini sömürmüş, İspanya'da gümüş çıkarmışlardı –belki de ender bulunan maden yatakları aramak uğruna Britanya ve Cornwall'a kadar sızmışlardı– ve elbette sonunda bugün kullandığımız şekli alan alfabenin mucidiydiler. Fenikelilerin denetlediği uzaklara yayılmış ticaret ağının en etkili ve güzel anlatımı Yahudi peygamberi Hezekiel'in ağzından şiirsel Tyros manzarasıdır:

> Tarşiş (olasılıkla Tarsus, ancak maden yatakları olan birçok yere verilmiş bir ad) ticaretinin kaynağıydı, bol kaynaklarından sana sundukları gümüş ve demir, kalay ve kurşun başlıca ticaret mallarındı. Yavan (Türkiye'nin batısında), Tubal (Türkiye'nin ortasında) ve Meşek (Frigya) sana ithal mal olarak köle ve tunç kaplar sunarak iş yaptılar seninle. Togarmah'tan[3] gelen adamlar başlıca ticaret malı olarak sana at, kısrak ve katırlar sundular. Rodoslular iş yaptılar seninle, büyük adaları ticaret kaynağındı, onlar sana haraçlarını fildişi ve abanozla ödediler. Edom senin ticaretinin, girişimlerinin çoğunun kaynağıydı, firuze, brokar ve ince kumaş, siyah mercan ve kırmızı yakut başlıca ticaret mallarındı. Yehuda ile İsrail sana başlıca ticaret malı olarak Minnith buğdayı, darı, şerbet, yağ ve pelesenk sundular. Şam ticaretinin kaynağıydı, bol kaynaklarından sana ticaret malları olarak sundukları Helbon şarabı, Sahar yünü, Uzal'dan getirilmiş şarap fıçıları giriştiğin işlerin çoğuydu; ithal malları arasında işlenmiş demir, tarçın, şekerkamışı da vardı. Dedan (Ku-

zey Arap vahası) sana eyer bezi için kaba yün vererek iş yaptılar seninle. Arabistan ve Kedar'ın bütün reisleri kuzu, koç ve teke ticaretinin kaynağıydı. Onlarla ticaretin böyleydi. Saba (Yemen) ve Raama'dan gelen aracılar iş yaptılar seninle, sana başlıca ticaret malları olarak en seçkin baharatları, her türlü değerli taş ve altın sundular. Harran, Kanne ve Eden (hepsi Fırat'ın doğusunda), Assur ve Media'dan gelen aracılar iş yaptılar seninle; muhteşem mallar, eflatun giysiler ve brokarlar, tomar edilip iplerle bağlanmış renkli kumaş işi yaptın o aracılarla; onlarla yaptığın işler bunlardı.

Tarşiş gemileri mallarını taşıdı;
yükünü almış yol alırdın
açık denizlerde.

(*Hezekiel* 27.12-25 (NEB))

Ne ki Fenikelileri ve kültürlerini belirlemek hiç de kolay bir iş değil (Salles 1991a); isimlerinin kökeni bile sorunludur. İleri sürülen olası bir fikir, terimin Kenan sözcüğünün (belki de Mısırca *Fnkhw* terimiyle ilişkili, bkz. c. I, s. 417) Yunanca karşılığını temsil ettiği yolundadır; bir başkası Fenikelilerin yakından ilişkilendirildiği mor boyadan türediğini söyler. "Fenikeliler" demek "Kenanlılar" demektir anlayışı, Fenike şehir devletleri Tyros, Sidon, Byblos, Beyrut, Arvad ve Sarepta'nın Geç Tunç Çağı'ndaki Kenan sahil şehirlerinin doğrudan gelişimini temsil ettiği gerçeğine dayanır. Bu fikrin doğruluğu Fenikelilerin kendilerine Kenanlılar demelerinden bellidir; "Fenikeliler" adlandırması Greko-Romen'dir. Fenike şehirleri ya Aramilerin sızması ya da İsrailoğullarının yayılmasından görece olumsuz etkilenmiş ya da altüst olmuşa benzer, bundan dolayı özünde erken Kenan geleneklerine özgü alışkanlıklarını koruyabilmişlerdi. Bu sürekliliğin akla yatkın açıklaması coğrafi konumlarıdır: Hemen deniz kıyısında, bazen kıyıdan uzaktaki ada yerleşimlerindeydiler, arkalarında ancak birkaç yerden geçit veren sarp dağlarla korunan daracık bir düzlük vardı.

Fenikeliler hakkında epey geniş bilgi sahibi olmamızın nedenlerinden biri de özellikle birçok koloni kurdukları, bunlardan bazılarının gelişerek hatırı sayılır şehirler oldukları Akdeniz'in batısında yürüttükleri kapsamlı ticari faaliyetlerdir (Aubet 1993). Kuruluşları erken birinci binyıla tarihlenmekle birlikte tam kronoloji

tartışmalıdır. En ünlü Fenike kolonisi Kartaca'ydı. Kartaca da 3. yüzyılda Roma'nın siyasal iktidarına ciddi bir tehdit oluşturduğu (ve sonunda 2. yüzyılda Romalılarca yok edildiği) için, Romalı tarihçiler onun siyasal sistemi, dini ve kültürünü çokça tartışmışlardır. Fakat Kartaca'nın bir ölçüye kadar anayurdu Fenike'den bağımsız gelişmesi nedeniyle (aynısı dili için de geçerli) Levant'taki Fenike uygarlığının yeniden canlandırılmasında 2. yüzyıla tarihlenen Kartaca (Fenike'nin Latince karşılığından Pön/Phoenicia) kültürünün böyle tanımlarına fazla güvenmemek gerekir. Bunun için başka kaynaklardan yararlanmamız gerekir, ne yazık ki onlar da pek tatminkâr değildir.

Kaynaklar ve sorunlar

İlyada ve *Odysseia* destanlarında Fenikelilerden özellikle maden işçiliğinde usta zanaatkârlar ve zarif giysi dokumacıları olarak söz edilir. Aynı zamanda adam kaçıran ve incik boncuk üreten kimseler olarak anılırlar. Garip bir biçimde karışık olan bu imge, hayranlık ve korkuyu, bugün çoğunlukla çingenelere ve tenekecilere gösterilen düşmanlığı, ayrıca bu kahramanlık şiirlerine damgasını vuran soyluların "ticarete" yönelik duyduğu nefreti yansıtır. Herodotos, özellikle Yunan alfabesinin kökenini dayandırdığı Yunanistan'daki kolonileşmeleriyle ve Thasos'ta altın madenlerini keşfetmeleriyle ilgili bazı bilgiler verir. Thukydides onların Sicilya'daki Yunan varlığından çok daha önce oradaki en erken yabancı yerleşmeciler olduklarına işaret etmektedir. Böyle tasvirler basmakalıplardan ve genellemelerden öteye gitmez, zaten başta Fenikelilerin anayurdunun ne de başka bir özelliklerinin tutarlı resimlerini çizmez. M.S. 1. yüzyılda Josephus kendi yazdığı Yahudi tarihine Tyros'un yitik tarihinden alındığı sanılan birtakım malzemeler de eklemişti (tartışma için bkz. van Seters 1983 [0K]); temel olarak kral listelerinden biraz daha fazlaydı bunlar. Kısa bir süre sonra, M.S. 2. yüzyıl başında, Byblos'lu Philo, Fenike dini konusunda bir öykü yazdı ve bunun Byblos'lu bir rahip olan Sankhuniathon'un eserinin Yunanca çevirisi olduğunu ileri sürdü. Philo'nun eseri yal-

nızca parçalar halinde korunmuştur, ayrıca Sankhuniathon'un eserinin Philo'nun hayal ürününden başka bir şey olup olmadığı epey kuşkuludur (Barr 1974; Oden 1978; Baumgarten 1981; Attridge ve Oden 1981; van Seters 1983 [0K]). Öte yandan daha olumlu bir eğilim (örn. Moscati 1968: 55), Philo'nun anlattıklarının temelinde Fenikece özgün öykünün yattığı gerçeğini kabul etmektir, çünkü bazıları bugün Ugarit'ten bildiğimiz, Kenan mitolojisi ve dininin içyüzüne ilişkin önemli bilgiler veren malzemelerle örtüşmektedir (bkz. bölüm 6b). Ancak daha olumlu olan yaklaşımı kabul etsek bile, Philo Sankhuniathon'u büyük ölçüde "Hellenleştirmiş" gibi görünmektedir, o zaman da erken birinci binyıldaki Fenike gerçekliğini yeniden canlandırmak için Philo'nun malzemesini nasıl kullanacağımız sorusu yanıtsız kalır (Clifford 1990).

Fenike bölgesinden gelen yazıt şeklindeki metinler çok sınırlıdır, sayıları en çok otuzdur. Dahası erken tarihli olanların çoğu pek kısadır, uzunca olanlar da Fenike şehirlerinin Pers İmparatorluğu'nun bir parçası oldukları 6. yüzyıldan itibaren ve sonrasında görülmektedir (Gibson 1971-82 III; krş. Donner ve Röllig 1973-9). Bununla birlikte bazı kralların adlarını öğrenmemize yardım ederek Josephus'un Tyros hakkında anlattıklarının büyük ölçüde doğru olduğunu düşündürürler. En erken yazıt, 1000 civarına tarihlenir ve Fenike alfabesinin o sıralarda geliştirildiğini gösterir (Naveh 1982 [0H]: 53). Bu kısa metin, süslü bir lahit üstündedir ve sahibinin Byblos kralı Ahiram olduğunu belirtir:

> Byblos kralı Ahiram'ın oğlu İttobaal, "ebedi evine" yerleştirdiği babası Ahiram için yaptırdı bu tabutu.
>
> Şimdi eğer krallar arasından bir kral ya da valiler arasından bir vali veya bir ordu komutanı Byblos ile çatışır ve bu tabutu açarsa, hükümdarlık asası kırılsın, krallık tahtı devrilsin, Byblos'ta barış kalmasın! O adama gelince, eğer bu yazıta zarar verirse, o zaman...!
>
> (*KAI* no. 1; Gibson 1971-82 III no. 4; *ANET*: 661; *TUAT* II 582-583)

Hiç kuşku yok ki yazılı belgelerin seyrek olmasının nedeni çoğunun papirüs, parşömen ve tahta gibi dayanıksız malzemeler üs-

tüne yazılmasıdır; dolayısıyla bunlara tutturulan mühür baskılı birkaç kil bulla dışında, bugüne kalan olmamıştır (Culican 1968). Arkeolojik bulgular da çok sınırlı –Sicilya, Sardunya, Kıbrıs, İspanya ve Kuzey Afrika'da Fenikelilerin anayurdundan çok daha fazla Fenike malzemesi bulunmaktadır (Bunnens 1979; Scnyzer 1988). Bunun bir nedeni bu şehirlerin çoğunun (örn. Beyrut) bugüne dek sürekli mesken tutulmuş olmasıdır. Bir başkası sağlam kalan ilk kalıntıların pek çoğunun yerleşmelere yayılmış Roma ve Bizans yapılarına ait olmasıdır. Üçüncü neden de Ortaçağdan itibaren antik anıtlardaki taşların yerinden alınarak başka yapılarda kullanılmasıdır. Sonuçta, kısıtlı arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkan Erken Demir Çağı'ndaki Fenike kalıntıları çok yetersizdir. Sidon'da şimdiye dek bulunan en erken katmanlar Pers dönemine aittir. Byblos'ta şehrin Tunç Çağı'na ait geniş alanları ortaya çıkarılmış olsa da Fenike yerleşim alanı bugünkü şehrin altında kalmışa benzer. Kazıların daha sonraki birikmeler yüzünden zora girdiği Tyros'ta, Patricia Bikai 1973-4 yıllarında her şeye rağmen Tunç Çağı ve Fenike katmanlarında küçük çaplı kazılar yürütmeyi başardı (Bikai 1978). Ancak kazılan alanın çok dar (150 m^2) olduğunu ve Tyros'taki ilk ada yerleşiminin yalnızca yüzde birine denk geldiğini belirtmek gerek. Yine de o sayede yeni çömlek çözümlemeleri açısından önemlidir. Sidon'un hemen güneyindeki küçük bir Fenike yerleşmesi olan Sarepta'da, yalnızca görece engelsiz bir ören yerinde yapılabilen kazılar sonucunda Levant'taki Fenike çanak çömlekleri artık daha iyi bilinmektedir (Pritchard 1978; Anderson 1988; Khalifeh 1988). Önemli buluntular arasında bir de çömlek imalat alanı vardı. Fenikeliler konusundaki sualtı araştırmalarında oldukça yeni bir arkeolojik teknik özellikle başarılı olmuştur. Bu tekniğin yardımıyla Arvad'ın hayranlık uyandıran liman tesisleri ortaya çıkarılmış (Frost 1972) ve birçok Levant batığı keşfedilmiştir: Sicilya açıklarındaki Motya'da, Türkiye'nin güneybatısındaki Gelidonya (Taşlık) Burnu ve Ulu Burun'da, İsrail kıyısındaki Akka'da bakır külçeler, çömlek kaplar, nazarlıklar ve heykelcikler yüklü gemiler bulunmuştur (Isserlin ve du Plat Taylor 1974; Bass

1973; Bass *ve diğerleri* 1989). Sicilya ve İsrail'deki batıkların Fenikelilere ait oldukları konusunda genel bir fikir birliği var. Türkiye'deki batıklar ise 13. yüzyıla tarihlenir ve kimlikleri o kadar kesin değildir.

Fenikelilerin kendi anayurtları dışında (Güney Anadolu, Kıbrıs, Kartaca, Sardunya, Malta) bulunan metinlerinin sayısı da çok sayılmaz, üstelik çoğu epey kısadır. Yine bunların çoğunun tarihleri de görece geçtir, ama Türkiye'den gelenlerden bazıları, başta Kilikya'dakiler olmak üzere 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenmiştir. Buradaki Fenike yerleşmeleri olasılıkla 9. yüzyıla, hatta daha da erkene tarihlenir (Kestemont 1972) ve diğer bölgelerle kurulmuş ticari ve siyasal bağların önemini ve sağlamlığını gösterirler. Şimdiye kadar bilinenler arasında bu noktayı en iyi yansıtan, bugüne dek korunmuş en uzun Fenike yazıtlardan biri olan Karatepe'deki iki dilli yazıttır. Geç Hitit kralı Azativatas'ın Kilikya'da yeni bir kraliyet kenti kurmasının anısını yaşatan uzun bir kraliyet yazıtıdır bu (şekil 27). Hitit hiyeroglif yazısı ve Fenikece olarak yatay metinler olarak işlenmiş olan bu yazıt, olasılıkla erken 7. yüzyıla tarihlenir (Bron 1979; *CAH* III bölüm 9; Hawkins, baskıda; metinden bir pasaj için bkz. s. 43-44). Yukarıda adı geçen (ve başka) yerlerde, başta da Kilikya, Kıbrıs ve Levant'ta Fenikelilerin yürüttüğü yoğun ticari faaliyetler oralarda bulunan yerleşmelerde ortaya çıkarılan malzeme kalıntılarından da bellidir, örneğin Fenike tarzı binalar, çömlekler, ince işlenmiş madeni eşyalar ve oyma fildişi parçalar, kakmalı mobilyalar (Helm 1980; Muhly 1985).

Fenike tarihinin ve ekonomik düzeninin büyük bölümünün, ya daha erken bir dönemle bağlantılı kaynaklar –örneğin Ugarit arşivleri (yaklaşık 1400-1200)– ya da Fenike şehirlerinin dışında kalan Eski Ahit gibi kaynaklara dayanılarak yeniden canlandırılması veya dolaylı olarak anlaşılmasıyla yetinmeliyiz. Belli başlı en önemli kaynaklar olan bu belgelerden yararlanırken çok dikkatli olmak gerek. Daha erken malzemeler söz konusu olduğunda, ayrıntılı bilgimizdeki derin boşlukları doldurmak uğruna dört ile altı yüz yıl önceki verileri evirip çevirmek ve bu arada yaşanmış

Şekil 27 Karatepe (M. S. Drower'ın izniyle)

önemli ama bilinmeyen gelişmeleri unutmak fazla çekici gelebilir. Fenike dışından bir belgeyi dayanak alırken, göndermelerin çoğunun eksiklikleri, siyasal düşmanlıklar, din farklılıkları ve daha sonraki ideolojik gerekliliklere bağlı olarak yapılan belirli saptırmalar yüzünden sorunlar çıkar (Ahlström 1984). Bu özellikle Eski Ahit'teki malzemelerin bazısı için geçerli olup daha çok Tyros prensesi İzebel tanıtılırken ve İlyas'ın (peygamber) Karmel Dağı'nda Baal'in peygamberleriyle giriştiği mücadelede Fenikelilerin dinine karşı sergilenen aşırı düşmanlıkta kendini iyice belli eder (*1 Krallar* 18, 19.1-2, 21; *2 Krallar* 9.30-37; Ackroyd 1983). Geç Tunç ve Erken Demir çağları arasındaki farklılıklar ayırt edilebilir; Fenike panteonunda baskın rol oynayanlar çeşitli şehirlerin baş tanrılarıydı, örn. Sidon'da Eşmun ve Tyros'ta Melkart. Bu tanrılar daha önce saptanmamışlardır. Yine önceden hakkında herhangi bir belge bulunmayan bir dinsel davranış, meşhur bebek kurban etme ayiniydi (*molek*; Edelman 1987). Fenikeliler, Kartacalılar ve İsrailoğulları arasında (zaman zaman) başvurulan bir uygulama olduğu anlaşılır ve nüfus planlama gereğinden doğmuş olabilir (Stager ve Wolff 1984; Clifford 1990).

Fenike kentlerinin gelişmesi

Bu çekincelerle kısıtlamaları akılda tutarak Fenike şehirlerinin siyasal ve ekonomik yapılarının gelişimiyle ilgili ne söyleyebiliriz? En inandırıcı ve yapıcı son yaklaşım Frankenstein'dan gelmiştir (1979), burada özetlediklerimiz de onun savlarıdır. Ugarit'teki kapsamlı malzemeden ve Byblos'taki daha küçük ölçekte bulgulardan, Kenan şehir devletlerinin Yakındoğu'nun ticaret ve üretim sisteminde önemli rol oynadıkları, yürüttükleri ticari faaliyetlerin Mısır, Hitit ülkesi ve Babil gibi merkezileşmiş büyük devletler tarafından teşvik edildiği ve desteklendiği bellidir. Bu büyük ve karmaşık devletlerin talepleri nedeniyle kıyı devletleri enerjileriyle kaynaklarını Yeni Assur Dönemi'nde sürdürüldüğü kesin olan bir sanayiye, kraliyet için fildişi kakmalı mobilya gibi lüks mallar üretmeye yönlendirmişti. Aynı zamanda Ugarit ve Hitit kralları arasında yapılan anlaşmalarda örnekleri (bkz. bölüm 6b) görüldüğü üzere, armağan vermek suretiyle saygı sunma uygulamasından doğan talepleri karşılamak için dokumacılık da gelişiyordu. Ayrıca dokumalar yine lüks malların (örneğin şık mobilya ve madeni eşya) üretiminde kullanılan hammadde ile de değiş tokuş yapılır ya da yeniden ihraç edilirdi. Bunlara eşlik eden gerekli bir başka gelişme de büyük yük gemileri inşa edilmesi ve denizde seyir becerilerinin iyileştirilmesiydi –bu Hititler örneğinde olduğu gibi tahıl ihtiyacının büyük bölümünü karşılamak için Ugarit'e bağımlı büyük devletlerden bazılarının (bkz. bölüm 6b) kendi çıkarları doğrultusunda kullanılabilecek ve kullanılmış bir uzmanlık alanıydı. Kendi topraklarındaki kereste sayesinde Fenikeliler de böyle faaliyetlerde avantalı bir konuma gelmişlerdi: Gemi inşaatı ve mobilya imalatı için gereken hazır hammaddeleri vardı ve Mısır ile Assur gibi kerestelik ormanları olmayan büyük devletlerden yüksek talep alırlardı.

Ugarit arşivleri (1400-1200), Mısır devlet görevlisi Venamun'un raporu (yaklaşık 1100; bkz. bölüm 4a) ve 7. yüzyılda Assur kralı Esarhaddon ile Tyros kralı Baalu arasında yapılmış antlaşma (bkz. aşağıda) gibi çeşitli kaynaklardan gelen belli sayıda

bulgular, ticaret işlemlerinin tacir şirketler tarafından, ticari girişimlere katılsa da, olasılıkla en önemli yatırımcılardan biri de olsa yerel hükümdardan bağımsız olarak düzenlendiğini göstermektedir:

> Baal'e ya da Tyros halkına ait bir gemi Filistilerin ülkesinde veya Assur'un karasularında batarsa, geminin bütün yükü Assur kralı Esarhaddon'un olur; ama gemide bulunanlara dokunulmayacaktır(?), hepsi ülkelerine iade edilmelidir.
>
> (Borger 1956: 107-109 §69; *ANET*: 533-534; *TUAT* I 158; SAA 2 no. 5)

Öyleyse bu bakımdan Kenan ticaretinin kendinden önceki Eski Assur ticaret sisteminin bazı özelliklerini paylaştığını anlayabiliriz (bkz. bölüm 2c).

Bu gelişmenin doğurduğu kesin bir sonuç da, şehirlerle siyasal açıdan güçlü komşuların birbirlerine bağımlı olduklarıydı, ne de olsa büyük şehirler kıyı şehirlerinin ekonomisinin bağımlı olduğu tüketici pazarlarını sağlıyorlardı. Bunun açık bir göstergesi, Byblos kralının Venamun'un kereste talebine, Fenike şehirlerinin Assur kralı I. Tiglat-pileser'in zafer gezisine gösterdiği yaklaşımlar arasındaki farktır ve her iki olay da 1100 dolaylarına tarihlenir. Byblos kralı, Venamun'un isteklerini ancak eşit koşullarda değiş tokuş koşuluyla kabul etmiş, Venamun da işlemin tamamlanması ve kerestenin teslim edilmesi için gereken mallar (4 küp altın, 1 altın kap, 5 gümüş küp, 10 krallık urbası, 10 ince ketenden özel urba, 500 özel keten döşek, 500 öküz derisi, 500 urgan, 20 çuval mercimek, 30 sepet balık) Tanis'ten gönderilene dek beklemek zorunda kalmıştı. Buna karşılık I. Tiglat-pileser Fenike kıyılarına ayak bastığında, kendisini şölenlerle karşılayan halk Assur kralına armağan olarak bir deniz yolculuğunun yanı sıra, süslü keten urbalar, değerli madeni eşyalar, fildişi ve nadide keresteler sunmuştur (bkz. bölüm 7b). Aynı zamanlarda Mısır ile Assur'a gösterilen tepki arasındaki fark en azından kısmen Fenike şehirlerinin kendi malları ve özel becerilerini pazarlamak için hatırı sayılır bir devletle ekonomik ilişkiler kurmakla ilgilendikleri gerçeğiyle açıklansa

gerek. Artık Mısır böyle bir güç olmaktan çıkmıştı, onlar da büyük gücünü hâlâ koruyan Assur'a yönelmişlerdi.

Yakındoğu'da derinleşen bunalımın sonucunda, Orta Assur İmparatorluğu kırk ya da elli yıl sonra çöktü ve Assur bir daha ancak 10. yüzyıl sonundan itibaren yeniden kapsamlı bir siyasal güç kurmaya başladı. Neyse ki Eski Ahit bu dönemde Fenikelilerin kendine özgü ekonomik faaliyetlerinin sürdüğünü gösteren bazı bulgular içermektedir. İsrail'in Davut yönetiminde yayılması ve Süleyman'ın krallığı döneminde güçlenmesinin sonucu, İsrail'in Kızıldeniz'den Suriye'ye (oradan da Anadolu ve Mezopotamya'ya) kadar uzanan başlıca ticaret yollarını 10. yüzyılın büyük bölümünde denetim altına tutması olmuştu (bkz. bölüm 8d(iv)). Komşu Tyros şehriyle İsrail krallarının ittifakı Tyros'un bu önemli ticari arterlere erişimini olanaklı kılmış, bunun karşılığında İsrail'e teknoloji, usta zanaatkârlar, lüks mallar ve malzemeler sağlamıştı (Süleyman'ın büyük inşaat programı buna en iyi örnektir). İki devlet arasında karşılıklı çıkarlara dayanan –9. yüzyılda Tyros ile İsrail'in kuzey krallığı arasında da devam eden bir model– yakın ilişki 10. ve 9. yüzyıllar bağlamında İsrail'de ortaya çıkarılan Fenike işi eşya buluntularının da doğruladığı yoğun ticareti getirmişti (Bikai 1978; krş. Geva 1982).

Az sayıdaki yazınsal ve arkeolojik bulgular, iki devlet arasındaki bu kârlı işbirliğinin Tyros'un önemli ölçüde gelişmesine yol açtığı izlenimini vermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Tyros servetini kendi sanayilerini (dokumacılık, tunç işlemeciliği, fildişi ve tahta oymacılığı) ve ticaretini görülmedik ölçekte inşaat sektörüne aktarmış, bunun sonucunda da nüfusun daha geniş kesimini, çiftçi yerine tüccar ve zanaatkâr olarak, imar edilmiş kent alanlarına çekmişti. Böyle bir uzmanlaşma, o sıralarda Fenikelilerden usta zanaatkârlar ve lüks mallar talep etmeye başlamış olan, yeniden canlanmış Assur İmparatorluğu tarafından teşvik ediliyordu. Doğrusu, en zengin oyma ve kakma fildişi koleksiyonları (Strommenger ve Hirmer 1965 [0M] levhalar 263-268, XLI, XLII) Assur'un kraliyet merkezi Kalhu'dan (günümüzde Nimrud; Winter 1976) gelmektedir. Bunların çoğu, saraylar yağmalandığında yakılmış mo-

bilyalar olup üzerlerinde bağlantı yerlerini gösteren Fenike işaretleri bulunur. Fenike maden işçiliğinin en özel örnekleri de Assur'da ortaya çıkarılmıştır, birkaç metin bölgedeki renkli dokumalara ve özel nakışlı giysilere gönderme yapar. Fenikeliler aynı zamanda Assur ile Mısır arasındaki ticareti düzenleme ve kolaylaştırmada aracılık görevi görürlerdi –cam hamuru (cam imalatıyla ilişkili ve mavi renk maddesiyle gözde bir cevher; Moorey 1985 [0F]: 134-135), şap tozu (dokumacılıkta boyama ve işleme için kullanılır) ve ince ketenin, olasılıkla bal ve şarabın da Assur'a Mısır'dan ithal edildiği kesindi. Assurluların Suriye beyliklerinden başka Fenike şehirlerine şart koştuğu bir başka talep de büyümekte olan imparatorluğa çok miktarda demir sağlamaktı. Olasılıkla Kıbrıs, Kilikya ve Girit'teki (10. yüzyıla gelindiğinde halihazırda faaliyet gösteren Girit'in güneyindeki Fenike limanı Kommos'u belirtelim; Shaw 1989) ilk Fenike kolonilerinin kuruluşunu da bu gelişmelere bağlamak gerekir.

Geç 8. yüzyılda Assurluların yayılması ekonomik açıdan önemli Suriye devletlerinin bağımsızlıklarını kaybetmesiyle ve doğrudan yönetilen Assur eyaletleri olarak yeniden düzenlenmesiyle sonuçlanmıştı. Bir etkisi de bu gelişmenin büyük ölçüde dışında bırakılan Fenikelilerin imparatorluğa temel hammaddeleri tedarik etmede öne çıkmaları oldu. İşte bundan dolayı ticaret ağlarını Doğu Akdeniz'in geleneksel çemberinin daha da ötesine genişletmek zorunda kaldıkları tartışılmaktadır. Bu genişleme ile Akdeniz'in daha batısındaki Fenike yerleşimlerinin kuruluşu olarak genel kabul gören tarihler, ayrıca eski Sovyet Ermenistanı, Mezopotamya, Orta İtalya, Orta Akdeniz, İspanya, Sisam ile Girit adalarını da kapsayan bir alanda çeşitli nesnelerde saptanmış Fenike etkisi aynı zamana rastlar. Öyleyse varılacak sonuç, Fenikelilerin yeni ortaya çıkan durumun omuzlarına bindirdiği büyük ölçüde artmış talep yükünü karşılamak üzere değiş tokuşta kullanılan malların (örneğin merhem kavanozları ve cam nazarlıklar) üretimini çıkarları doğrultusunda sömürdükleri yerlerde (başta İspanya, Sicilya ve Afrika'da) yaşayan halkla birlikte artırmak, aynı zamanda da yeni üretim merkezleri kurmak zorunda kaldıklarıdır. Deniz taşımacılığın-

da oldukça gelişmiş becerileri bunu uygulamaya geçirmekte yaşamsal öneme sahipti; ayrıca onlara önceden bağımsız olan ticaret alanları arasında bağlantı kurma olanağı vermişti –örnek vermek gerekirse, Mısır ticari malları taşımacılık işinden kendilerine kazanç sağlayan Fenikeli tüccarlar aracılığıyla Yunan merkezlerine ulaştırılırdı.

Fenikelilerin etkileyici ticari gelişimini anlamak için ortaya atılan bu zekice ve ekonomik varsayım bu gelişmeyi Yakındoğu'daki önemli siyasal değişiklikler bağlamı içerisine yerleştirmeyi ve Fenike'nin genişlemesini doğrudan Yeni Assur İmparatorluğu'nun büyümesiyle bağlantılı olarak görmeyi olanaklı kılmaktadır. Ayrıca iki noktayı vurgulamak açısından önemlidir. İlki, Yeni Assur'daki siyasal gelişmelerin sonucunda oluşmuş ticari çemberin yeniden biçimlenmesiyle kamçılanan (Salles 1991b; 1994) daha önceki ticari faaliyetlerin yoğunlaşması şeklinde açıklanan Fenike "koloniciliğinin", erken yerleşimlerden bazılarının (10. yüzyılda Kommos) işaret ettiği gibi tümüyle bir yenilik sayılamayacağıdır. İkincisi, bu büyük imalat ve ticaret girişimleriyle bağlantılı olarak kullanılan "Fenikece" denilen dilin kesin kültürel anlamda yalnızca Levant'ın geleneksel olarak "Fenike" denilmiş kıyı şeridiyle sınırlı kalmadığıdır. Fenikece, zaman zaman kendi özel adları Anadolu dillerinde ya da Aramice olan (s. 31) küçük Toros devletlerinin kralları tarafından kraliyet metinleri (çok uzunları da dahil) yazarken kullanılırdı. Bunun tersine, yurt dışındaki "Fenike" yerleşmelerinde bulunan bazı yazıtlar Fenikece değil Aramice olabilir (Morris 1992: 126 ve no. 104). Bu da, Yunanlıların "Fenikeliler" terimini kullandıkları pek çok bağlamda, temas kurdukları bu insanlar hakkında dilbilimsel ve kültürel açıdan titiz bir ifade kullanmaktan çok, Fenikelilerin öne çıktığı, ama tek oyuncusu da olmadıkları belirli bir faaliyet alanına etnik bir etiket yapıştırdıklarını akla getirir. Pek çok bakımdan Yunan bakış açısında "Fenikeliler" kısaca "Doğulu tüccarlar"dır. Sonuç olarak bizim gözümüzde "Fenikeli tüccarlar" terimi, erken Demir Çağı'nda önemli imalat ve ticaret merkezleri haline gelmiş bütün Levant devletlerindeki ticari organizasyonlara uyarlanabilir (Frankenstein 1979: 288; Morris 1992).

(ii) Yeni Hitit devletleri

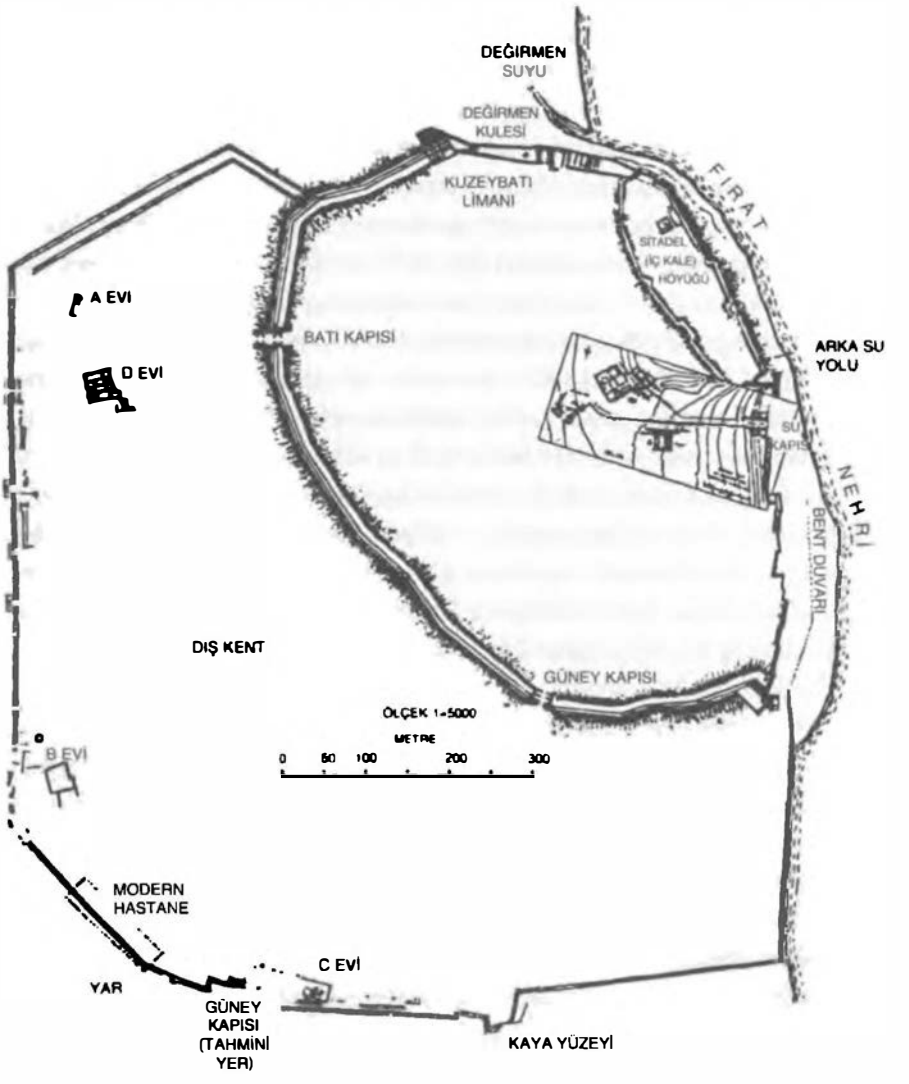
Tanımı ve konumu

"Yeni Hitit" (diğer seçenekler "Geç Hitit" ya da "Suriye-Hitit") 1200'den sonra Kuzey Suriye, Kilikya ve Orta Güney Anadolu'daki bir dizi küçük beyliğe uyarlanan bir terimdir. Kültürel ve dilbilimsel benzerliklere rağmen aralarında siyasal birlik yoktur. Bilim adamları onları tanımlamak için "Hitit" sözcüğünü kullanır, çünkü daha önceki Hitit İmparatorluğu'nun bir bölümünü oluşturmuş olduklarından tanınabilir Hitit özelliklerini korumuşlardır. Bir kere heykeltıraşçılıkta hepsi oymacılık tekniklerinin, tipik mimari süslemelerin (örneğin giriş kapısındaki heykeller), ikonografik dağarcığın ve kabartma oymalı ortostatların, diğer bir deyişle duvarları süslemede kullanılan taş blokların ayrıntılarına yansıyan belirgin bir Hitit tarzı kullanırlardı (Akurgal 1962; Orthmann 1971; Genge 1979). İkinci olarak, hükümdarların adları çoğu zaman Hitit Anadolusu'na özgüdür (örn. Gurgum kralı Muvatalis), diğerleri Hitit İmparatorluğu'nda da geçerli olan Hurrice isimler kullanırlar (örn. Karkamışlı İniteşub, bölüm 6b). Üçüncüsü, bu devletlerde kamu yazıtları için kullanılmış yazı, doğrudan geç Hitit İmparatorluğu'ndaki kraliyet mühürlerinde olduğu kadar anıt yazıtlarda da karşılaştığımız Hitit hiyerogliflerinden türemiştir (bkz. bölüm 5b). Hiyeroglif yazısındaki dil daima çiviyazısını kullanmış (bkz. bölüm 5b) Hititçe değil Luvice'dir –Hitit Anadolusu'ndaki hatırı sayılı nüfusun dili. Ancak buna dayanarak Geç Hitit devletlerinde etnik Luvilerin yaşadığını varsaymak yanlışına kapılmamalıyız. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hurrice ve Hattice isimler vardı, ama bazı devletlerde kralların adları Aramice'ydi. Yörenin etnik karışımının Kenan, Aramiler, Hurriler, Hititler ve Luviler zamanındaki gibi çok renkli olduğunu varsaymakta haklı olabiliriz. Geç Hitit devletleri Hitit merkezi hükümetinin çöküşünün ardından bir dizi ufak tefek krallık olarak ayakta kalmayı sürdüren Hitit idari merkezlerinden bazılarının gelişimini açıklar.

Geç Hitit merkezlerinin birbirlerini belli bir siyasal çıkar ve kültür kimliğini paylaşır gördüklerine ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Fakat Kuzey Suriye bölgesinin "Hatti ve Aram" olarak adlandırıldığı Assur yıllıklarındaki çeşitli göndermeler, Suriye'de Hitit bağlantılı ve Arami devletler arasındaki ayrımın farkında olunduğunu yansıtır görünmektedir. Assurluların adlandırmasında belirsizlik olabilir: "Hatti" sözcüğü, zaman zaman genel anlamda batıyı –Arami ve Fenike devletleriyle birlikte– tanımlamak için kullanılırken, bazen de sadece güney karşıtı olarak Kuzey Levant'ı tanımlamak için kullanılmıştır (*RLA* 4: 152-159). Öte yandan Suriye'nin herhangi bir kesimine "Hatti" denmesi anlamlıdır. Bir bakıma Hititlerin büyük egemenliği döneminin sürdüğünü akla getirir. Daha da çarpıcı olan Karkamış'ın bazen "Hatti" diye öne çıkmasıdır, bu da Karkamış'ın Suriye'deki Hitit idaresinin başlıca merkezi olduğu gerçeğini yansıtmaktadır elbet. Karkamış'a I. Şuppiluliuma'nın (1370-1330 (1344-1322)) soyundan gelen, daha çok "Karkamış kralları" denilen genel valiler egemendi (bkz. bölüm 5e). Bu küçük devletlerin büyük Hitit ülkesiyle doğrudan bağlantısından en ufak bir kuşku duyulduysa bile, Hitit İmparatorluğu'nun çökmesinin hemen ardından Karkamış'ın "Büyük Kralı" Kuzi-Teşub'un mührünün bulunmasıyla ortadan kalkmıştır. Kuzi-Teşub, Karkamış krallarının ve Hitit kraliyet ailesinin soyundan geliyordu, ayrıca Karkamış'ın daha sonraki hükümdarlarının selefiydi (Hawkins 1988, baskıda).

Geç Hitit devletleri hangileriydi ve nerede bulunuyorlardı? (bkz. harita 13) Hawkins yaptığı bir dizi sistematik çalışmayla bunları açıklığa kavuşturmuştur (en yenisi *CAH* III, bölüm 9, ve Hawkins'in verileri bir araya topladığı baskıdaki kitabı). Günümüzdeki Türkiye-Suriye sınırında konumlandırılan Karkamış'ın büyük yerleşmesinin bir kısmında yapılan kazılarda duvarlarla kapıları süsleyen zarif oymalarla, binalar, ayrıca kale surları ve sur içi kasabası gün ışığına çıkarılmış bulunmaktadır (şekil 28). Yerleşmenin önemi Fırat geçişini denetleyen stratejik konumundan gelir (Hogarth, Woolley, Barnett, 1914-52; Mallowan 1972; Hawkins 1980: 426-446; Winter 1983). Asi ırmağı üzerinde günümüz Ha-

ma şehrinde yer alan Hamat'ta da kazı yapılmıştır (Riis ve Buhl 1990). Burası, aynı adı taşıyan krallığın merkeziydi. Daha önceden Luhuti-Hatarikka'yı kuzey eyaleti olarak kendi topraklarına katmış, sonra da Latakiye'den Nehr el-Kebir ırmağı ağzına dek uzanan kuzey Fenike kıyı şeridini denetim altına almıştı. Adları Ara-

Şekil 28 Karkamış'ın planı (alıntı: Hogarth *ve diğerleri* 1914-52)

mice olan birçok hükümdarı vardı, aynı zamanda birkaç Aramice yazıtın kaynağıdır (*RLA* 4: 67-70). Bir başka merkez de Amik ovasıyla aşağı Asi ırmağını içine alan ve denize kavuşan alana egemen olan Unki-Pattin(a) idi[4] Başkenti Kinalua/Kullania yapılan kazılarda bir sarayla tapınağın ortaya çıkarıldığı günümüzün Tell Tayanat yerleşmesi olabilir (Haines 1971). Yine Pattin(a)'in parçası olan başka bir yerleşme de yontma taştan bir tapınağın gün ışığına çıkarıldığı günümüzde 'Ayn Dara denilen (Halep'in 40 km kuzeybatısında; Abou Assaf 1985) yerdir.

Sam'al (bugün Türkiye'nin güneyinde Zincirli) aynı adı taşıyan bir devletin başkentiydi; bu devlet Y'DY (okunuşu belirsiz) diye de bilinir. Geç Hitit devletleri arasında sayılmakla, yazıtlarında Aramice öne çıkmakla birlikte bazı kralları Anadolu adları taşırlar (ayrıca yazıtlardaki oyma tekniğinin kabartma karakterleriyle birlikte Geç Hitit'e özgü olduğunu belirtelim). Unki'nin kuzeyinde, Gungum'un güneyinde, Amanos sıradağlarının doğu kanadının eteğinde yer alıyordu. Görkemli dairesel surlu Zincirli yerleşmesinde kazı yapılmıştır; daha küçük çaplı Yesemek ören yeri de devletin topraklarının bir bölümünü oluşturuyordu (Orthmann 1971: 191). Gurgum beyliği Amanos ve Toros dağlarının meydana getirdiği açı içerisinde Sam'al'ın kuzeyine ve Kummuh'un batısına uzanıyordu. Merkezi, henüz kazı yapılmamış olan Markas'tı (günümüzde Maraş). Sam'al'ın doğusunda, Karkamış'ın kuzeyinde ve Klasik Dönem'de Melitene adını almış Melid'in (Meliddu) güneyinde Klasik Dönem'de Kommagene adını alan Kummuh, Fırat'ın batı yakası boyunca hatırı sayılır bir alanı denetim altında tutuyor ve kaplıyordu. Başkentinin, bir Türk kazı ekibinin şimdilerde arkeolojik araştırmalar yapmaya başladığı Samsat olduğu neredeyse kesindir. Kummuh'un kuzeyindeki Melid (Meliddu), klasik Melitene Urartu sınırından Fırat'ın karşı kıyısına uzanırdı. Toroslar üzerinden kuzeydoğuya geçişlere ve hakkında çok az bilgi olan Toros kasabası Til-garimmu'ya egemendi. Başkenti Melid'de (günümüzde Malatya yakınlarındaki Arslantepe) yapılan kazılarda birçok Geç Hitit (olasılıkla erken) Dönemi'ne ait kabartmalar ortaya çıkarılmıştır (Delaporte 1940; Orthmann 1971: 205). Melid'de

kazı yapılmış bir başka yerleşme Karahöyük-Elbistan da çok erken Hitit hiyeroglif yazıtları kaynağıdır.

Kilikya ise Que (Klasik Dönem'de Kilikya Campestris (Ovalık Kilikya)) ile Hilakku (Klasik Dönem'de Kilikya Aspera (Dağlık Kilikya)) olarak bölünmüştü. Buradaki siyasal durumu anlamak çoğu zaman zordur. Kilikya ovasındaki (kazılmamıştır) Adana belli ki önemli bir merkezdi, çok güzel bir manzarası olan Karatepe'de (Toroslarda, Ceyhan vadisinin üst kısmı) bir şehir kurmuş olan Azativatas gibi irili ufaklı hükümdarları egemenliği altına aldığı zamanlar olmuştu. Karatepe'nin kuruluşu, canlı kabartmalarla birlikte metni Fenike dilinde de veren uzun bir Hitit hiyeroglif yazıtında ölümsüzleştirilmişti (bkz. şekil 27 ve s. 43-44); Winter 1979; Hawkins 1979; Hawkins ve Mopurgo Davies 1978). Karatepe, olasılıkla küçük Kundu Krallığı'nın bir bölümü ve Sissu ile özdeşleştirilmelidir; Sissu yakınlarda Bing (1991: 165) tarafından, İskender'in 333 yılındaki ünlü savaş alanı klasik İssos ile ilişkilendirilmiştir. "Tabal", Anadolu platosunun (klasik Kappadokia) güneydoğu köşesine verilen genel addı. Günümüzde Kayseri ve Nevşehir'i içine alan Bit Burutaş beyliği altında kısmen birleşmiş birçok küçük devlete bölünmüştü. Başkenti pekâlâ günümüzün Kululu köyü olabilir, ayrıca günümüzde Niğde'nin yer aldığı toprakları merkez almış Tuvana beyliğini de (klasik Tyana) kapsıyordu. Kilikya Kapıları'nın stratejik önem taşıyan kuzey ucundaki Tuvana sonradan bağımsızlığını kazandı.

Siyasal ve toplumsal koşullara ilişkin kaynaklar

Geç Hitit devletlerinin sosyal ve ekonomik yapılarıyla siyasal ayrıntıları epey dağınıktır. Çoğu zaman şans eseri karşılaşılan, bazen ücra bir yerde bulunan (ve yıpranmış) kaya yüzeyleri üstüne kazınmış (krş. Kalaç ve Hawkins 1989) yazılı malzemeler kullanılarak iğneyle kuyu kazarcasına ortaya çıkarılmak zorundadır. Üstüne Hitit hiyeroglif yazısı kazınmış bazı kurşun çubuklar (Meriggi 1966-75, no. 34-40 (Assur); Hawkins 1987 (Kululu)), bize idari karmaşıklığın ipuçlarını vermektedir: Bunlar, mektupları, sakinleri ve hayvanlarıyla birlikte ev listelerini, koyun teslimatı mak-

buzlarını içerir ve çok sayıda yerleşmenin adı geçer. Kurşun belgeler Geç Hitit devletlerinden gelme çok sayıda yazılı malzemenin kaybolduğunu gözler önüne serer. Sam'al kralı Bar-rakib'in stelinde yüzünü krala dönmüş yazıcının elinde Geç Tunç Çağı yazı tahtalarına çok benzeyen, Ulu Burun açıklarındaki bir batıktan çıkarılmış katlanır bir levhayla yer aldığı sahnede görüldüğü üzere (Roaf 1990 [0A]: 178), tahta panolara yazılmış olanlar muhtemelen daha çoktur (Payton 1991; Warnock ve Pendleton 1991; Symington 1991). Neyse ki anıt yazıtlar çağdaşı Fenike yazıtlarından çok daha fazla bilgi vermektedir. Bilim adamları Geç Hitit beyliklerinin tarihini yazmaya henüz çok yaklaşmamış olsalar da birkaç metin siyasal-hanedanlık sorunlarına (Karkamış'ta; Hawkins 1979: 157-160) ilişkin ipuçları içerir, erken tarihin izlerini sürer ve kralın maiyetindekilerle kraliçelere gönderme yapar. Kraliyetin ülke ve sakinleri için adaleti, güvenliği ve refahı sağlama idealleri kadar bir hükümdara sadakat gösterme kavramını da galiba en açık olarak Karatepe'deki uzun yazıtında (Hitit hiyeroglifleri yanında Fenikece metin de yer alır) Azativatas akla getirmektedir (bkz. s. 31, 42; ayrıca bkz. Hawkins 1986):

> Ben Azativatas, Güneş tarafından kutsanmış(?) adam, Tarhunzas'ın (Fenikece metinde Baal) kulu, Adana'nın kralı Avarikus'un yücelttiği. Tarhunzas bana Adana(va)'ya analık ve babalık yapma görevi verdi, ben de Adana(va)'ya refah getirdim, bir yandan Adanava ovasını batıya, diğer yandan doğuya genişlettim, benim zamanımda bütün güzel şeyleri, bolluğu ve tokluğu tattılar, Pahara ambarlarını doldurdum, atlara at ekledim, orduya ordu, kalkanlara kalkan, hepsi Tarhunzas ve tanrıların sayesinde oldu. Çalım(?) satanların çalımını kırdım, ülkedeki kötüleri topraklardan sürdüm. Kendime bey konağı kurdum, bey ailesi soyunu rahata erdirdim ve babalarının tahtına oturmalarını sağladım. [Bir tek Fenikece metinde muhafaza edilmiştir: Bütün krallarla barış kurdum,] adaletim, bilgeliğim ve iyiliğim nedeniyle her kral beni kendine baba bildi. Kötü kimselerin, soyguncuların bulunduğu bütün sınırlarımda güçlü kaleler [...] kurdum, Mopsos evine boyun eğmeyenlerin hepsini ben, Azativatas, ayağımın altına aldım. Buralarda kaleler insa ettim ki Adanavalılar rahat ve hu-

zur içinde yaşayabilsin. Benden önceki kralların haddini bildirmediği batıdaki güçlü kalelere hadlerini bildirdim. Ben Azativatas, onları alt ettim, kendime kul ettim ve onlara ülkemin doğu sınırlarında yer verdim, Adanavalıları da [...] oraya yerleştirdim. Benim zamanımda Adanava sınırlarını eskiden korku(?) uyandıran günbatısına, hem de gündoğusuna doğru genişlettim, erkeklerin bile yürümeye korktuğu yollarda benim zamanımda kadınlar bile kirmen eğirerek dolaşıyorlardı. Benim zamanımda bolluk, tokluk ve iyi yaşam vardı, Adanava ve Adanava ovası huzur içinde yaşıyordu. Bu kaleyi inşa ettim ve ona Azativataya adını verdim, Tarhunzas ile Runzas (Fenikece: "keçilerin Reşef'i") (onu) inşa etmemi istiyorlardı (Fenikece: "beni (onu) inşa etmeye gönderdiler"). [Korunan Fenikece metin: Onu Baal'in ve keçilerin Reşef'inin inayetiyle(?) bolluk ve tokluk, iyi yaşam ve huzur içinde 'DN ovasına ve MPSH evine kol kanat gersin diye inşa ettim, benim zamanımdan beri 'DN ovası ülkesinde bolluk ve tokluk vardı. Ayrıca benim zamanımda 'DNNYM için hiç kara gün(?) olmadı. Bu şehri inşa ettim, adına da 'ZTWDY dedim ve Baal KRNTRYSH'in orada yaşamasını sağladım], (Hititçe hiyeroglif metin:) toprağa dökülen her şarap damlası onun onurunadır, [...] ona yılda bir öküz, çift sürme zamanı bir koyun, güzün bir koyun adadım. Azativataya'ya uzun ömür ve huzur getirsin, o bütün krallardan üstün bir güç edinsin. Ve yüce Tarhunzas ile bu kalenin tanrıları ona, Azativatas'a uzun ömürler ve rahat bir ihtiyarlık(?) versin, ona bütün krallardan üstün güç bahşetsin. Ve bu kale bolluk ve şarapla dolsun, (onun) içinde yaşayan bütün ulusların koyunları ve öküzleri, yiyeceği ve şarabı bol olsun. Onlar çoğaldıkça ve büyüdükçe Tarhunzas ve tanrılar sayesinde Azativatas'a ve Muksas'ın evine kulluk etsinler. Krallardan (arasından) herhangi biri -ya da (eğer) erkek (ise) ve erkek adı taşıyorsa- şunu iddia ederse: "Azativatas'ın adını kapılardan sileceğim ve kendi adımı nakşedeceğim; ya da (eğer) bu kaleye karşı haris davranırsa ve Azativatas'ın diktirdiği bu kapıları kapatırsa(?) ve şöyle derse, "Kapılar bana ait olacak ve oraya kendi adımı nakşedeceğim;" ya da (eğer) açgözlülüğü veya kötülük ya da kalleşlik olsun ya da nedeniyle onları kapatırsa(?), Göklerdeki Tarhunzas, Göklerin tanrısı Evrenin Güneşi Ea ve bütün tanrılar o krallığı ve o kral ile o adamı yeryüzünden silsin! Bundan böyle Azativatas'ın adı çağlar boyunca sürecek, tıpkı Güneş ile Ay'ın adı gibi.

(Hawkins ve Morpugo Davies 1978: 114-118).

Dillerinin ve adlarının karışmasından da anlaşıldığı üzere, geç Hitit devletleri Levant ve Güney Anadolu'daki diğer devletlerle yakından bağlantılıydılar. Fakat kozmopolitliklerinin en çarpıcı anlatımı yalnıza çok fazla dil bildiğini iddia etmekle kalmayıp aynı zamanda dört farklı yazı okuma (? ve/veya yazma) yeteneği olduğunu söyleyen Karkamış soylularından (sonradan kral) Yariris'in yazıtında ortaya çıkar:

> Kentin (yani Karkamış, dolayısıyla Hitit hiyeroglifleri) yazısında, Sura yazısında (galiba Urartuca ya da Fenikece), Assur yazısında (Akkad civiyazısı) ve Taiman yazısında (galiba Aramice) [...] On iki dil biliyordum, efendim bana dil (uğruna) her ülkenin oğlunu seyahat (aracılığıyla) topladı ve her türlü bilgeliği öğrenmemi sağladı.
>
> (Carchemish A15b4; Hawkins 1975: 150-151)

Bütün Geç Hitit devletleri belli başlı yollar üzerindeydi ve önemli ırmak geçişlerini, geçitlerle limanları denetim altına almışlardı. Yeni Assur bulgularının çoğu bu devletlerin ticari açıdan zengin, ekonomik açıdan gelişmiş, sanatsal ve teknik açıdan ileri düzeyde olduklarına işaret eder. Bunlar, Assur ile doğuda Urartu, batıda Frigya, Lydia ve Akdeniz kıyıları arasındaki önemli bağlantılardan biriydi. Zanaatçılıktaki ustalıkları kadar sanatsal repertuvarları da büyük komşuları tarafından kullanılırdı (van Loon 1977; Winter 1983). Bunun bir benzeri, 8. yüzyılda Yakındoğu'nun eteklerinde gelişen arkaik Yunan sanatının "Doğululaşma" evresinde yaşanmıştır (Akurgal 1961; 1966; Helm 1980).

Sonuç

1100 ile 900 yılları arasındaki dönemde Levant, Güney Anadolu ve Yukarı Mezopotamya küçük devletler mozaiğiydi. Hepsi kendinden önceki Kenan kültürünün ve 1400 ile en az 1200 arasında (Levant'ın güneyinde yaklaşık 1150, Yukarı Mezopotamya'da yaklaşık 1050) bölgeye egemen olan büyük imparatorlukların mirasının önemli ölçüde ve türlü bakımlardan vârisiydi. Siya-

sal yapı açısından yüzeysel benzerlikleri ve ekonomik olarak yakın bağlantıları vardı. Fakat benzerlik aralarındaki kültürel farklılıkların –dil, yazı, din ve yerli tarihsel gelenekler– çoğunu örtbas ediyordu. Kuzeyde birtakım devletler Hitit İmparatorluğu'nun mirasının güçlü çizgilerini taşıyordu, öte yandan bu ara sıra kimi yerlerde sonunda egemen unsur olmuş Arami varlığıyla birbirine karışmıştı. Yukarı Mezopotamya ve daha güneye doğru Suriye'de Arami devletleri üstün geliyordu. Ancak Lübnan kıyıları boyunca bazı Kenan şehirleri aynı zamanda Kıbrıs adasını büyük çapta etkisi altına almış Fenike beylikleri olarak ayakta duruyorlardı (Morris 1992: 127-9). Filistin sahillerinin güney kesimi boyunca, olasılıkla oraya ilk olarak Mısır garnizon birlikleri olarak yerleşmiş Filistiler belli başlı şehirleri denetim altında tutarlarken, iç kesimlerde yaklaşık 1000 dolaylarında, tıpkı komşu Moab, Ammon ve Edom ülkelerinde olduğu gibi İsrail devleti doğuyordu. Bu sıralarda Levant'ta önemli sayıda varlık *göstermeyen* tek etnik grup olasılıkla Yunanlılardı. Res el-Basit, Tell Sukas ve en ünlüleri El Mina (Asi nehrinin ağzına yakın) gibi ören yerlerinde 10. ve 9. yüzyıl çömlekleri bulunmuş olmakla birlikte herhalde çoğu Kıbrıs'tan gelmişti ve bulunmuş çömleklerin ancak görece küçük bir bölümünü meydana getiriyordu: Yerel çömlek tarzları öne çıkar, ayrıca bütün binalar da yerli tarzdadır. Bırakın yerleşmeyi, buradaki yoğun Yunan ticaretinin 8. yüzyılın sonlarından daha önce yapıldığı kuşkuludur (Helm 1980; Muhly 1985; Graham 1986; daha farklı bir açıdan Courbin 1990).

Levant devletlerinin oluşumuna yol açan kesin koşullar, kendilerine özgü karakterleri ve kimlik anlayışları karanlıkta kalmıştır, eksiksiz kaynakların yokluğunda kalmaya devam edecektir. Fakat bu genellemenin dışında kalan çarpıcı bir durum var: İsrail devleti, kuruluşunu dokunaklı ve etkileyici bir anlatımla dile getiren, bizlere de miras kalacak olan ayrıntılı ve ileri düzeyde edebi bir metin üretmişti. İsrail'in benzersiz öyküsü, bölgedeki küçük devletlerden birinin doğuşunu kendi milletine nasıl aktardığını ortaya koyan bir örnek sağlamaktadır. Şimdi, İsrail metninin ve doğurduğu sorunların incelenmesi gerekiyor.

8d İsrail: Küçük bir Levant devletinin kuruluşu, yaklaşık 1200-900

8d(i) Giriş

İsrail devlet(ler)inin ortaya çıkışı Levant'ta fark edilen demografik değişikliklerin ve nüfus yer değişmelerinin genel örüntüsüne örnek olarak kabul edilebilir. Ne kadar karanlıkta kalırsa kalsın, bu geniş örüntüyle erken İsrailoğulları arasındaki bağ belli belirsiz de olsa geç İsrail tarihinde ata Yakup'un "gezgin Arami" olarak tanımlanmasıyla kurulmuştur (*Tesniye* 26:5). İsrailoğulları bu adamakıllı dönüşüme karışmış devlet(ler)inin nasıl meydana geldiğinin öyküsünü koruyan tek gruptu. Böylelikle yöredeki halklardan birinin bu önemli oluşum sürecini hayallerinde nasıl canlandırdıklarının benzersiz içyüzünü vermektedirler. Aynı zamanda anlatıyı içeren metinden –yani Eski Ahit– doğru tarihsel kaynak olarak yararlanmak zordur. Geçmişteki pek çok öykü gibi can alıcı bir tarih araştırması sunmayı amaçlamıyordu; daha çok bir halkın, İsrail halkının tanrısal planını yerine getirmek için onları seçen tanrıları Yehova ile etkileşimlerini ayrıntılarıyla veren öyküler içermekteydi. İçindeki öykülerin geçmişten ders alınmak üzere yeniden biçimlendirildiği karmaşık, ideolojik amaçlı bir derlemedir bu (Garbini 1986).

Bilim adamlarının Eski Ahit'e karşı benimsediği eleştirel yaklaşımların bazılarını incelemeden önce, Eski Ahit'te yer alan İsrail tarihinin geleneksel olarak bölündüğü ana evreleri kısaca özetlemek yararlı olacaktır. Bu evreler Yehova'nın halkı tarafından paylaşıldığına inanılan tarihsel deneyimin önemli belirteçlerini temsil eder. Yaratılış, ilk insan ve "dünya çapında" herkesi etkileyen tufan; daha sonra gelen özel öneme sahip İlk Peygamberler dönemiydi –İbrahim gibi kabileleriyle birlikte tam anlamıyla bütün Yakındoğu genelinde dolaşan ve sonradan bütün İsrailoğullarının doğrudan onun soyundan geldiklerine inandıkları bilge ve dindar aile reisleriydi bunlar. İlk Peygamberler'in öyküleri onları Babil, Yukarı Mezopotamya, Filistin ve Mısır ile ilişkilendirir. İbrahim'in oğlunun to-

runu Yusuf'un öyküsü İsrail'in tamamını, sonunda İsrailoğullarını Pithom ve Raamses kraliyet şehirlerinin inşaatında çalışmaya zorlayan Firavun tarafından zulüm gördükleri Mısır'a getirdi ("Mısır'da Kalış" diye bilinir). Onları baskıdan Yehova'nın buyruğuyla Musa kurtardı ve Mısırlı askerlerin başarısız takibi altında Mısır'ı terk ettiler: Bu da ünlü Çıkış'tır. İsrail'in destansı kaçışını İsrailoğullarının Sina Çölü'nde yaşadıkları ("Çölde Sayım") kırk yıllık (yani bir kuşak boyunca) dönem izledi. Bu süreçte Musa Yehova'nın halkıyla yaptığı Ahit'in bir bölümünü oluşturan On Emri aldı. "Çölde Sayım" dönemi artık yeni, savaşçı bir kahraman olan Yeşu'nun önderliğinde Vaat Edilmiş Topraklar'a gelmeleri ve fethetmeleriyle sona erdi. Fetihten sonra İsrail kabileleri topraklara yerleştiler; bu süreç boyunca dört bir yandaki komşularıyla çarpıştılar: Ammonlular, Amalekliler, Filistiler, Kenanlılar. Bunların uzun süren sağ kalma mücadeleleri, Hâkimler –Yehova'nın yetiştirdiği, halkı tehlikeden kurtaracak olan önemli liderler– dönemindedir. Hâkimler dönemi, Filistilerin oluşturduğu büyük tehdide karşı Saul'un krallığa getirilmesiyle bitti. Yaklaşık yüz yıl boyunca İsrail'in tamamına art arda üç kral hâkim oldu: Saul, Davut ve Kudüs'teki Tapınağı yaptıran Süleyman ("Birleşik Krallık"). Bu dönemin sonunda İsrail ikiye bölündü ("Hizipleşme") ve iki devlete ayrıldı: Kuzeyde, başkenti Samiriye olan İsrail Krallığı, güneyde, başkenti Kudüs olan Yehuda Krallığı ("Bölünmüş Krallık"). 721'de Samiriye, Assur kralı V. Şalmaneser'in kuşatmasında düştü; bu kuzey krallığının sonu, halkının sürgün edilmesi ve artık Assur eyaleti olan topraklara Assurlu bir valinin yönetiminde başka insanların yerleştirilmesi demektir. Yehuda bağımsız devlet olarak yoluna devam etti, fakat Kudüs tapınağını yerle bir eden, kült eşyalarını alan ve Yehuda'nın kralıyla yanındakileri Babil'e sürgüne yollayan Babil kralı II. Nebukadnezzar'a (604-562) karşı peş peşe yapılan ayaklanmaların ardından o da yıkıldı: (Babil) "Sürgün(ü)". Büyük felaket 587 yılında doruğuna ulaşır ve Yahudi tarihinin dönüm noktası olur. Ancak sürgün dönemi çok uzun sürmez, çünkü Pers kralı Büyük Kyros 539 yılında Babil'i fethettikten sonra sürgündeki İsrailoğullarının geri dönmesine ve Kudüs tapınağını yeniden inşa etmelerine karar vermiştir.

Bu da "Onarım" dönemidir ve sonunda M.S. 70 yılında Roma imparatoru Titus tarafından yıkılacak olan ve yerine yenisi hiç yapılmayan "İkinci Tapınak" zamanına işaret eder.

Bugünkü şekliyle Eski Ahit'teki kitaplar 2. yüzyılda kapanmıştır. Ancak son iki çalışma, Daniel ile Ester her ne kadar 2. yüzyılda yazılmış olsalar da 6. ve 5. yüzyılda hazırlanmışlardır. Demek ki bu büyük bilgelik, şiir, kehanet, yasa ve tarih özetinin uyandırdığı izlenim Pers İmparatorluğu (550-330) dönemi içerisinde tamamlandığıdır. Çalışma geleneksel olarak böyle yorumlanır, diğer bir deyişle, sürgün öncesinden Yahudiliğin temellerinin atıldığı ve sonsuza dek kurulduğu Onarım zamanına tarihlenen metinler (tarihsel, edebi, kâhince) derlemesidir. Eski Ahit'te düzenlenmiş İsrailoğullarının tarihsel deneyim içerisinde takındıkları güçlü tavır günümüz tarihçilerinin kendilerini bir türlü kurtaramadıkları bir çerçeve dayatmaktadır.

Eski Ahit

Belli ki Eski Ahit İsrail'in doğuşuna yönelik araştırmaların merkezidir, dolayısıyla neler içerdiğini ve yazarlıkla ilgili sorunların temelde nasıl ele alındığını kısaca gözden geçirmek önemlidir (klasik bilimsel duruşun kısa ve özlü açıklaması için bkz. Rowley 1967). Çok farklı birkaç çalışmadan oluşmaktadır: İlki, şimdilerde daha çok Pentateukhos (Beş Kitap) diye anılan Torah'tır (Tevrat); sonradan *Tekvin*, *Mısır'dan Çıkış*, *Levililer*, *Çölde Sayım* ve İsrail'in kökenleriyle ilgili bilgiler içeren *Tesniye* adlı kitaplara bölünmüştür; ikincisi İlk Peygamberler'dir: Yerleşim'den Kudüs tapınağının yerle bir edilmesine ve 587'deki Babil Sürgünü'ne kadar İsrail tarihini sunduran *Yeşu*, *Hâkimler*, *Samuel 1 ve 2* ile *Krallar 1 ve 2* adlı anlatı kitaplarından oluşur. Daha sonra Yehova'nın ünlü peygamberlerinin görüşlerini, kâhince şiirlerini ve öykülerini derleyen Son Peygamberler kitabı gelir –geleneksel olarak ömürleri boyunca söyledikleri sözler diye anlaşılmıştı; sonuncusu da *Mezmurlar*, *Özdeyişler ve Eyüp* adlı üç şiirsel kitapla *Ezgiler Ezgisi*, *Rut*, *Ağıtlar*, *Vaiz* ve *Ester* ile birlikte *Daniel*, *Ezra*, *Nehemya* ve *Tarihler*'den

oluşan *Yazılar*'dır. Son üçü İlk Peygamberler'den 5. yüzyıla kadar İsrail'in tarihinin izini sürmede (özetlendiğinde) şöyle böyle daha tutarlı bir çalışma ortaya koymaktadır. Bunlar, anlatı kitaplarından bazılarının (*Samuel* ile *Krallar*) daha önceden varolması gerektiğini düşündürürler. Genel anlamda Eski Ahit'in dili İbranice'dir, ancak *Ezra* ve *Daniel* örneğinde olduğu gibi daha sonraki kitaplarda Aramice pasajların da görüldüğü yerler bulunur. Bu ıssız bucaksız veriler içerisinde burada işlediğimiz konuya hizmet etmede en can alıcı olanlar ilk ikisi, yani Torah ve tarihsel kitaplardır.

Torah, dünyanın ve insanoğlunun yaratılmasıyla başlar, ama bir çırpıda Yakup'un ailesinin başına gelenlere ve Mısır'a göç etmelerine odaklanır (*Tekvin*). *Mısır'dan Çıkış* Musa'nın "doğum öyküsünü", İsrailoğullarının onun önderliğinde ve tanrıdan Sina Dağı'nda aldığı vahiyler (On Emir: *Mısır'dan Çıkış* 20) sayesinde Mısır'dan çıkışlarını anlatır, bunu yasalar topluluğu ve Ahit Sandığı gibi kült nesnelerinin tarifi izler. Yehova'nın İsrail ile yaptığı ilk antlaşma bu kitapta belirtilmektedir (*Mısır'dan Çıkış* 19.5-6) –Bu antlaşmaya göre, İsrail itaatine karşılık Yehova'nın koruması altına girecektir; İsrailoğullarının Mısır'dan sağ salim kaçabilmesi Yehova'nın gücünü zaten kanıtlamıştır. *Levililer* İsrail'deki dinsel uygulamaları düzenleyen kurallarla devam eder. Bir tek *Çölde Sayım*'da tarihsel araştırma kaldığı yerden sürer ve çöldeki gezginlerle eski Ürdün devletinin fethinin öyküsü tamamlanır. *Tesniye,* "Çölde Sayım" döneminin sona ermesiyle Musa'nın tarihsel geçmişe bakışıyla başlar, arkasından daha önceki kitaplardaki hukuk malzemelerinin kâh tekrarlandığı kâh değiştirildiği yasalar ve Musa'nın ölümünün hikâyesi gelir.

Geleneksel olarak bu büyük malzeme yığınını yazanın Musa olduğu kabul edilir, öte yandan bununla ilgili kuşkular yüzyıllardır dile getirilmektedir (genel anlamda bkz. Rowley 1967; Weitzman 1978). Torah, tarih yanlışları, iki (hatta üç) kere tekrarlanan olaylar, öykülerin kendi içindeki karşıtlıklar (yaratılışla ilgili iki farklı anlatı var) ve birbiriyle çelişen yasalarla doludur. Daha da çarpıcı olan İsrailoğullarının Yehova hakkında ilk defa ne zaman bilgi aldıklarına ilişkin temel çelişkilerdir: Örneğin, *Mısır'dan Çıkış* 6.2-3'te Yehova Musa'ya atalar "beni Yehova olarak bilmezdi," ama

"her şeye kadir Tanrı diye bilirlerdi" derken, *Tekvin* 4.1'de Havva'nın ağzından Yehova adı duyulur. Daha da karışık olan ama yine de işaret edilen bir başka konu da birinci ve ikinci yaratılış öykülerinde –ilkinde deneyüstü bir değer ve güç olarak tanıtılır, ikincisindeyse insan duyguları taşıyan üstün bir adam– özellikle vurgulanan Yehova'nın nasıl algılandığıyla ilgili tutum farklılığıdır. Son olarak Torah'ın başından sonuna kadar çok açık tarz farklılıkları görülür. *Tesniye,* başka yerde görülmeyen ayırt edici etkili bir üslupla yazılmıştır, oysa *Tekvin* ve *Çölde Sayım*'ın başından sonuna kadar serpiştirilmiş dikkat çeken en az iki tarz göze çarpar: Biri epey yavan ve resmi, diğeri hikâye anlatıcısı üslubu.

Epey bir zaman önce (18. yüzyılda) farklı edebi tarzların Eski Ahit'in bu en önemli ve söz sahibi bölümünü oluştursun diye bir araya getirilen farklı "belgeleri" ayırt etmeye yaradığı fark edilmişti. Belli ki *Tesniye,* birbiriyle kaynaşmış böyle bir çalışmaydı, ama diğerlerini saptamak daha zordu. Yine de Yehova'nın yüceltilmiş kavramının ve adının Musa'dan itibaren kullanıldığının yavan, resmi edebi tarzla ilişkili olduğu gözler önüne serilmekte ve genel olarak kabul görmektedir. Bununla birlikte temel farklılık bütün çelişkili anlatımları açıklamaz, en başında dördüncü bir çalışma daha olduğu sanılmaktadır. Bunda da anlatıcı üslubu kullanıldığı, ama kendinden öncekiyle farkının Yehova adına Musa'ya vahiy inmesinden sonra yer vermesi olduğu kabul edilir; bir başka özelliği de düşlerle meleklere vurgu yapmasıdır. Bütün bunlar her ne kadar çok karmaşık gibi gelse de Torah'taki anlatının türlü nüshalarından anlam çıkarmaya yardım eder; tarz farklılıkları çevirisinden çok İbranice nüshada göze çarpar, öte yandan dikkatli okunduğunda çeviride de ortaya çıkarlar. Öyleyse elimizde, "kaynak"lardan birinin ya da diğerinin antik elyazması olmadığına göre yapılacak çözümleme varsayımsal kalmaya mahkûmdur.

Adı geçen "yazarlar" olmaması varsayımsal "belgeleri" ya da "kaynakları" daha iyi belirleme ve (daha önemlisi) tarihleme olanağı verir mi? İkincisine göre ilkinin olabileceği konusunda daha çok uzlaşılmışır. Yaratılıştan itibaren Yehova'dan adıyla söz eden basit anlatım tarzı birçok öyküde İsrail'in güneyine, yani Yehuda'ya

daha çok odaklanır; başından sonuna kadar Yahve (özgün olarak "Yehova" diye seslendirilirdi) adını kullandığı için "Y"="Yehovacı" olarak bilinir. Diğer "anlatıcı" Musa'ya vahiy inmesinden önce İsrail'in tanrısına "Elohim" der ve ilgisini kuzeye (Efraim) çevirdiği görülür; buna dayanarak "E" = "Elohacı" olarak bilinir; görüldüğü kadarıyla E öyküsü İbrahim Peygamber'den önce başlamaz. Y ile E metinlerinin ortak yanı din adamları kült için zorunlu kişiler olarak tasvir etmemeleridir; bu ve başka benzerlikler Y ile E metinlerinin çözülmesinde sorun çıkarabilmektedir, böylece bilim adamları zaman zaman birleşik "YE" metninden söz etmek zorunda kalırlar (örneğin "Antlaşma Kitabı" adı verilen bölüm için böyledir (*Mısır'dan Çıkış* 20.22-23.33)). *Tesniye*'deki (Deuteronom) üslup yalnızca o kitaba özgü olup kısaca "T" diye anılır; belgenin kendine özgü yapısı kurban etmeyi tek bir meşru kutsal yerle sınırlar, bütün ayinlerin gözetimini Levi kabilesine verir ve önemli bir mesaj ortaya koyar: Eğer İsrail Yehova'ya ve antlaşmaya bağlılıkta sadakatini ve saflığını korursa, berekete kavuşacaktır; eğer yolundan dönerse, felaketin gelmesi kaçınılmaz olur (*Mısır'dan Çıkış*'ta da vardır). Yehova'yı çok yücelten ve Musa'ya vahiy inene dek ondan adıyla söz etmeyen bu yavan, resmi üslubun kaynağı din adamlarından oluşan bir gruptur. Kurban kültüne ilişkin kuralların tümünü içerir, Musa ve Harun zamanından önceki kurban etmelere hiç değinmez, ayrıca din adamları için ayrıntılı talimatlar verir: Örneğin, bu belgeye göre bir tek Harun soyundan gelenler kurban edebilirler, diğer Levililerse kültle ilgili daha önemsiz görevleri yerine getirmelidir. Öyleyse bu kaynağın "R" = "Ruhban Kuralları" diye bilinmesine şaşmamak gerek. Torah'ın kaynaklarının bu tanımlaması her ayrıntısına kadar bütün bilim adamlarının onayını almamakla birlikte ana hatlarıyla kabul görmektedir. En azından son yüz elli yıldır Eski Ahit uzmanlarının görüşlerine egemen olup daha çok geleneksel metnin eleştirel çözümlemesi hakkındaki genel fikir birliğinin bilimsel duruşunu ortaya koymaktadır.

Kaynakların göreceli tarihleri üstüne yapılmış en önemli çalışma Graf (1866) tarafından ortaya atılıp Wellhausen (1883) tarafından etkili bir biçimde geliştirilmişti –bundan dolayı "Graf-Well-

hausen varsayımı" (bazen de "belgesel varsayım") diye anılır. Graf ile Wellhausen temelde T'nin içerdiği tarihsel ve hukuksal malzemelere dayalı bilginin Y ve E'de yer aldığını ama bu yönüyle onlardan ayrılan R içerisinde görülmediğini gözler önüne sermişlerdir. Dahası Y ve E kaynaklarında anlatılan kurbanla ilgili çeşitli uygulamalar ve kutsal yerler T ve R kaynaklarında görülmez. Bu da kaynakların göreli bir kronolojik sıralamasınının yapılması sonucunu vermiştir: (önceden R metninin en eski olduğu görüşüne karşı) YE, T, R. T metni ayinlerin doğru yerine getirilme biçimini gösteren kuralların varlığını yansıtır göründüğüne göre "belgelere" ilişkin tarihlere varmak için içeriği konusunda "harici" kanıtlar aramak gerektiği tartışılmıştı. Böyle bir çalışmanın bulunduğuna ilişkin tek kaynak Yehuda kralı Yoşiya 621 yılında tapınak ibadetini yeniden düzenlemeyi tasarladığı ve kült uygulamalarıyla ilişkilendirdiği zaman başkâhin Hilkiya'nın onarılan tapınakta bir kanun kitabı bulduğundan söz eden 2. *Krallar* 22'dir. Bu "kanunname" –esas itibariyle "T" olduğu ileri sürülmektedir– Yoşiya'nın reformlarının temel taşlarıydı. Varsayım şöyle sürer: Gizli bir kanun kitabı "bulunması" onun antik bir elyazması olarak görülüp otorite kazanmasını sağlamıştır; oysa öykü aslında tam da bu amaçla uydurulduğu olgusunu gizlemeye yaramaktadır. Bu varsayımın sonucu T metninin geç 7. yüzyıla tarihlenmesi olmuştur. İçerik bakımından R daha sonra gelir, ayrıca R metninin sürgün sonrası dönemde, belki geç 5. ya da erken 4. yüzyılda oluşturulduğunu gösteren bir dizi etmen vardır. Bunun tersine, T hem Y hem de E içerisindeki bilgileri vermesi bakımından onlardan daha sonra geliyor olmalıdır, ayrıca Y ile E metinleri daha 721'de İsrail'in kuzey krallığının devrildiği zaman birleştirilmiş olabilir. Y ya da E metnini daha kesin olarak tarihlemek çok güç: E ile karşılaştırıldığında Y'nin edebi tarzı daha "ilkel" diyen genel tahminler daha eski olması gerektiğinde birleşir –9., belki 10. yüzyıl dolaylarına tarihleyenler bulunsa da belirsizlik sürmektedir.[5] Y ile E kaynaklarının tarihlerine ilişkin tartışmalar pek sağlam temellere dayanmazlar. Toplumsal evrim kuramlarının edebiyat ve dindeki gelişmelerle ilgili fikirleri etkilediği 19. yüzyılın sonlarında akla yatkın görü-

nüyorlardı. Son zamanlarda bu yetersiz açıklamaları ele alan kimi bilim adamları Y ile T metinlerinin çağdaş olduklarını, üslup farklılıklarının da işlevlerinden ileri geldiğini savunmaktadır (Rendtorff 1983). Akıl çelici bu yaklaşım, aynı zamanda Graf-Wellhausen varsayımının bazı yönlerinin yetersiz görülmesi gerektiğine örnektir. Hatta bilim adamlarından biri Y metninin sürgün sonrası döneme tarihlenmesini bile önermiştir (van Seters 1983 [0K]). Fakat unutmayalım ki çağın bilim adamları belgelerin tarihi ya da sıraları konusunda ne kadar rahatsız olsalar da genel görüş birliğine yaklaşan herhangi bir öneri henüz bulunmamaktadır.

"Belgesel varsayımın" olası etkileri ve yaygın kabul görmesi, Eski Ahit'ten tarihsel kaynak, özellikle de İsrail'in krallıktan ve devletin ortaya çıkışından önceki tarihine ilişkin olarak nasıl yararlanılabileceği açısından çok önemlidir. Artık neredeyse belli ki bugün var olanlar arasında hiçbir malzeme 9. yüzyıldan, hatta biraz daha geç bir dönemden öncesine tarihlenemiyor. Kuşkusuz bu, belirli bölümlerinin daha önceden de bir biçimde varolduğu olasılığını kaldırmaz: Örneğin, Dekalog (yani On Emir) genellikle çok eski bir metin olarak kabul edilir; bunun gibi "Debora'nın Ezgisi" (*Hâkimler* 5) yaygın olarak çok eski, krallıktan da öncesine ait görülür. Ama Eski Çağ'a ilişkin esaslar savunulsa bile, malzemenin derlenip düzenlenerek yeni bir eserde birleştirilmesi, bu gibi ilk metinlerin belirli çıkarlara hizmet edecek doğrultuda yeniden şekillendirilmesine ve belli başlı mesajlar vermesine yol açmış olabilir. O zaman da daha sonraki derlemecilerin geçmiş olaylar diye işaret ettikleri ne varsa bunların tarihte gerçekten meydana gelip gelmediğini bilmek zorlaşır. Bilim adamları arasında Eski Ahit metnine yönelik farklı yaklaşımlar temelinde şiddetli bölünmelere yol açan bir sorundur bu.

İsrail'in erken tarihine ilişkin Kutsal Kitap eleştirilerinin etkileri

Bir grup bilim adamı (en önde gelenleri Albright 1939; Bright 1959; Wright 1962 –bazı çekinceleri olan de Vaux 1978, cilt 2 ile birlikte) Filistin ve Yakındoğu'da yapılan arkeolojik kazılarda İsra-

il'in başlangıcına ilişkin Eski Ahit'te anlatılanların temel tarihsel gerçekliğini doğrulayan bulguların –hem el yapımı eser hem yazılı belge olarak– gün ışığına çıkarılmakta olduğu ve daha da çıkarılacağı görüşünü savunur. Onların bu tavrındaki sorun, elde edilen bulguların, örneğin, İbrahim, İshak ve Yakup gibi Eski Ahit'teki ünlü kişilerle bağlantılı çobanlık yaşam modelleri hakkında bilgi vermesine rağmen, kronolojik açıdan kesin olmamaları, yaklaşık 2000-1400 zaman aralığına yayılmış olmalarıdır. Diğer bir deyişle, bu değerli malzeme (başta da Mari (bölüm 2d) ve Nuzi'den (bölüm 6a) gelen bulgular) "atalar zamanını" doğru olarak kesinleştirmeye yardım etmez –yalnızca bir varoluş biçimine ilişkin daha geniş bir tablo çizer ki bunun hem erken hem de geç dönemlerdeki Yakındoğu'yu yansıttığını düşünmek için her neden vardır. Öyleyse ata figürlerinin tarihsel gerçekliği doğrulanmamış olmakla birlikte önderlik ettikleri anlatılan yaşam biçiminin toplumsal ve kültürel bağlam, ayrıntılarıyla açıklanmış ve Eski Ahit'te ortaya konan resim *genel* olarak çobanlık yaşamının tam yansıması diye gösterilmiştir. Arkeolojinin Kutsal Kitap'taki tarihsel hakikati doğruladığı fikrinden yana olanlar açısından 1200 dolaylarında Filistin'deki yerleşmelerin yıkımı İsrail'in Vaat Edilmiş Toprakları zapt etmesi ve oraya yerleşmesini onaylayan çok önemli bir gerçektir.

Diğer bilim adamları İsrail'in erken tarihine yönelik bambaşka bir yaklaşımda bulunur. Çok farklı görüşlerden oluşan ve çeşitli çözümlemelere başvuran bir yelpaze içinde yer alsalar da hepsi, Eski Ahit'in dinsel ve edebi yönden karmaşık bir eser olduğu konusunda birleşirler; buna dayanarak, İsrail'in tarihsel bakımdan tanımlanabilir bir kimliğe kavuştuğu krallık zamanından önceki döneme ilişkin tarihsel olayların kesin akışını çıkarmaya çalışmanın gereksiz olduğunu savunurlar. Onlara göre bu eser İsrailoğullarının kendi erken tarihlerini nasıl gördüklerinin ve onu nasıl düzenlediklerinin anlaşılmasını sağlayan önemli seçme geleneklerle efsaneleri muhafaza etmiştir. Eski Ahit'in bütün "üst düzey eleştirmenleri" bu kategoriye girer (Wellhausen 1883; Alt 1925/1966; Noth 1958; Eissfeldt 1965; Koch 1969; von Rad 1975; Rendtdorff 1983; Lemche 1985).

Etkili ve aydınlatıcı bir yaklaşım (birini seçmek gerekirse) von Rad'ınki olmuştur. Esas itibariyle Torah'ın İsrailoğullarının erken tarihini dile getiren kısa, amentü benzeri sözlü anlatı parçalarının edebi bakımdan geliştirilmiş hali olduğunu, Hâkimler zamanındaki kült uygulamaları çerçevesinde geliştirildiğini ileri sürmüştür. Von Rad'ın ortaya attığı fikri destekleyen Noth bunun Torah'ta öne çıkan sınırlı sayıdaki temayı açıklamaya yardım ettiğini belirtmiştir. Bu temalar İlkel Tarih, Atalar, Mısır'dan Çıkış, Sina'daki Vahiy ve Çölde Dolaşma'dır. Yehova'nın tarih boyunca halkını kurtarmak için iş başında olduğuna yönelik güçlü, defalarca vurgulanan inanışı kanıtlamaya, dolayısıyla halkı ona sadık kaldığı sürece gelecekte de yararı dokunacağı inanışını pekiştirmeye hizmet etmişlerdi. Von Rad ile Noth arasındaki önemli ayrılık bu düzen içerisinde *Yeşu*'nun kitabının yeriyle ilgili görüşleridir: von Rad, *Yeşu*'nun da aslında İsrail'in Vaat Edilmiş Toprakları fethetmiş olduğu inanışının basitçe dile getirilmesi olduğunu savunuyordu; öyleyse içeriği bakımından artık "Altı Kitap" olarak genişletilmesi gereken Beş Kitap'ın tamamlayıcı parçası olmalıydı. Bunun karşısında Noth, *Yeşu* da bütünlük oluşturduğu *Hâkimler* gibi *Samuel* gibi *1 ve 2 Krallar 1 ve 2* gibi tarihsel bir kitaptır, diyordu. Bu kitapları bugünkü haline yayıncı/derlemeci olan, T metnindeki tanrıbilim ve ahlak dersinin (bkz. s. 52) epey etkisinde kalmış bir (ya da birkaç? –ne de olsa bir tek kişinin yarattığı tarihsel çalışma olduğu görüşü egemendir, bkz. van Seters 1983 [0K]) "Tesniye tarihçisi" getirmiştir. Noth buna rağmen *Yeşu*'nun tarihsel "gerçeğe" yaklaşan herhangi bir şey içerdiğini reddedecek; öte yandan İsrail'in oluşumuyla yakından bağlantılı kuruluş efsaneleriyle nedenbilimsel (etiyolojik) destanların toplamı olduğunu, dolayısıyla da Beş Kitap'tan o kadar da uzak ve tarihdışı olmadığını *tartışacaktı*.

Burada Eski Ahit'te İsrail'in devlet olarak ortaya çıkışı sorunuyla en yakından bağlantılı bölümlerin bir çift akademisyen tarafından nasıl tahlil edildiğini zorunlu olarak epey seçici ve basite indirgenmiş sunduk. Öte yandan İsrailoğullarının yerleşimiyle ilgili sıkıntılı soruyu araştırırken "üst düzey eleştirmenler" tarafın-

dan başvurulan yaklaşımın başlıca etkilerini açıkça ortaya koymak gerekir: İsrail'in özel tarihi ancak İsrailoğullarının Filistine yerleşmesi, kabilelerin belli başlı bölgelere yerleştirilmesi ve Ammonlular, Moablılar, Filistiler ve Kenanlılarla girdikleri mücadele sonucunda devletin kuruluş sürecinin yoluna girmesiyle başlar. Demek ki Mısır'da Kalış, Mısır'dan Çıkış, Çölde Sayım ve Yerleşim/Fetih öyküsü kendi içinde Yehova'nın vaadiyle bunun yerine getirilmesine inanmanın bir parçasını oluşturmaktadır, ama tarihsel açıdan izini sürmenin ya da belirlemenin hiçbir yolu yoktur. Bilim adamları *Yeşu* kitabında anlatılan Mısır'dan Çıkış, Çölde Sayım ve İsrail'in Fethi'nin tarihsel gerçekliğini reddettikleri için, Filistin'de yaklaşık 1200'e tarihlenen (yerleşimin yapıldığı kabul edilen tarih, bkz. s. 58) arkeolojik bulgularla doğrudan ilişkili görülmeyip pek çok olayla açıklanırlar.

8d(ii) İsrailoğullarının yerleşimiyle ilgili sorun

Sorunu saptamak

Farklı düşünce ekollerinin ne tür erdemleri ya da kusurları olursa olsun, tarihçiler yaklaşık 1200 ile yaklaşık 1000 arasında Filistin'de yaşanan kesinlikle gözle görülür değişimi açıklama göreviyle baş başa kalmışlardır. 1200'den önce gerek metinler gerekse ören yerleri bölgenin Mısır uyruğundan kralları olan epey gelişmiş birkaç kent devlet arasında bölündüğünü ve Gazze, Yaffa, Beytşan ve Aphek'te Mısır İmparatorluğu'nun kontrol noktaları bulunduğunu gösterir. Bu siyasal örüntü yaklaşık 1000'de değişmişti: Kıyı yerleşmelerinin çoğunda Mısırlıların güçlü noktalarına garnizon olarak yerleştirme politikasıyla bağlantılı (bkz. bölüm 8a) olduğu düşünülen Filistiler yaşarken; daha önceden orada görülmeyen bir halkın yaşadığı yeni bir devlet olan İsrail varlık göstermeye başlıyordu. Bu değişimi açıklamak için tarihçilerin ellerindeki tek bilgi, İsrailoğullarının Vaat Edilmiş Topraklar'a girişiyle bağlantılı olduğunu belirten *Yeşu*'nun Eski Ahit'teki anlattıklarıdır. *Yeşu*, hepsi Yakup'un soyundan gelme on iki İsrailoğlu kabile-

sinin bölgeye birlikte girdiklerini ve askeri yollarla ülkeyi ele geçirerek oraya yerleştiklerini bildirir. Bu olayın kesin tarihi 1. *Krallar* 6.1 tarafından veriliyor gibidir. Burada Mısır'dan çıkışın Kudüs'teki tapınağın yapımından dört yüz seksen yıl önce olduğu belirtilmektedir. Tapınak yaklaşık 950 dolaylarında inşa edilmiştir, öyleyse Mısır'dan çıkışın tarihi yaklaşık 1430 olur. Bu tarih sorunlu diye görülür, çünkü Mısır'ın istikrarlı ve Levant'taki denetiminin sağlam olduğu bir dönemle çakışmaktadır (bkz. bölüm 6e). Demek ki İsrailoğullarının Mısır'dan kitlesel çıkışlarının mümkün olması ve Kenan ülkesine girişlerinin *Yeşu* kitabında anlatıldığı şekliyle başarılı olması muhtemel değildir. Dahası Mısır'da Kalış içinde anlatılan öykülerde, İsrailoğullarının iki önemli kraliyet şehri Pithom ve Raamses'i inşa ederken özellikle baskı gördükleri söylenir. Bu şehirlerden ikincisi II. Ramses tarafından kurulan yeni kraliyet merkezi Per-Ramesses (Ramses'in Evi) ile bir tutulur (bölüm 4d), o da 1290 (1279) yılına dek tahta çıkmadığına göre Mısır'dan Çıkış bu tarihten sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Bilmeceden çıkış yolu bu tarihin ayarlanması gerektiğini söylemekten geçer, çünkü bu tarih belli ki tarihsel durumla çelişmektedir. Dahası bunu "dört yüz seksen" sayısının kuşak sayımına dayandığını varsayarak 1. *Krallar* 6 belgesini karalamadan yapmak da mümkündür. Bir kuşak geleneksel olarak kırk yıl sayılırdı, dolayısıyla toplam her biri kırk yıl süren on iki kuşağı yansıtır. Ama modernite öncesi dünyada bir kuşağın ancak yirmi beş yıl sürebileceği varsayılırsa, bu sayı üç yüz yıla indirilebilir (yani on iki kere yirmi beş). Bu ayarlama, Mısır'dan çıkışın tarihi için yaklaşık 1250 yılını getirir, bu da pek uygundur, çünkü II. Ramses'in halefi Merneptah'ın "İsrail" stelinde "İsrail'den" (*Y-s-r-y-3-r*) Filistin bölgesinde varlık gösteren bir halk (belirteç "yer" için değil "halk" için) olarak söz edilir. Bu İsrailoğullarının II. Ramses'ten kaçıp kırk (belki de aynı sav temelinde yalnızca yirmi beş) yıl boyunca çölde dolaşmalarına ve Merneptah'ın askerleriyle karşılaşmak üzere Filistin'e tam zamanında varmalarına olanak sağlayacaktı (bkz. Malamat'dan alıntı yapan Bottéro *ve diğerleri* 1966 [0B]: 206).

"Mısır'dan çıkışın tarihi" apaçık bir kronolojik bilgi parçası gibi görünen bir şeyin aslında nasıl sorunlarla dolu olduğunu pek güzel gösterir. Eleştirel gözle bakıldığında Eski Ahit'te Kenan'a girişle ilgili hiçbir kesin tarih yoktur; verilen tarih "gerçekler" ile uyum sağlasın diye zorunlu olarak değiştirilmiş olmalıdır. Merneptah'ın Libya savaşını göklere çıkaran anlatımın şiirsel hece sonlarında İsrail'e yapılan göndermeler tümüyle belirsizdir –İsrail'in (Filistin'de bir yerlerde olduğundan başka) nerede olduğu ya da Mısır'da mesken tutulan herhangi bir yerle bağlantısı hakkında kesin bilgi verilmez:

> Prensler "Salom!" derken yere kapanır
> Dokuz Okçulardan hiçbiri kaldırmaz başını:
> Tjehenu yenilgiye uğrar, Hatti'de huzur var,
> Kenan acılar içinde tutsak.
> Eşkelon zapt edildi, Gezer kuşatıldı,
> Yanoam silindi, gitti;
> İsrail heba edildi, tohumları kurudu,
> Mısır Hor'dan mahrum kaldı,
> Başıboş gezenlere boyun eğdirildi
> Re'nin Oğlu, Merneptah, Maat'ın eşi,
> Re gibi her gün hayat verilen
> Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Banere-meramun tarafından.
> (K. Kitchen, *Ramesside Inscriptions* (1968-) IV 12-19; *ARE* III §§602-617; Erman 1927/1966 [OI]: 274-278; *ANET*: 376-378; Lichtheim 1973-1980 [OI] II: 77; *TUAT* I: 544-552)

Şiirin tipik bir edebi "halka yapısı" yansıttığı ileri sürülmüştür, dolayısıyla İsrail'in adının geçtiği dize Kenan adının geçtiği dizeyi düşündürür. Bu durumda üstü kapalı olarak İsrail'in Kenan içerisinde yer alan bir bölümü daha yakından tarif eden bir terim olduğu ifade edilmektedir. Filistin'in batısını tarif etmek için yaygın olarak "Kenan" kullanılırken, doğudaki tepelerin "İsrail" terimiyle tanımlandığı fikri ortaya atılmıştır; diğer bir deyişle, ikisi de

Merneptah'ın ele geçirdiği bölge içinde yer alan Eşkelon, Gezer ve Yanoam adındaki üç şehri tanımlayan coğrafi terimlerdir. Öyleyse İsrail yalnızca Filistin'in bir parçasına karşılık gelen bir terim demektir. Bu sav Merneptah steline geleneksel olarak verilen önemi ortadan kaldırır: Stel İsrailoğullarının Filistin'e gelişlerini yansıtmaz, dağlık Filistin ülkesinde "İsrail" denilen bir yerin varlığına kısa yoldan işaret eder (Ahlström ile Edelman 1985; Ahlström 1986: 37-43). Her ne kadar tartışmalı da olsa ilginç bir yorum (Rainey 1991; Yurco 1991). Bunun yanı sıra "İsrail steli" hakkındaki görüşlerden hangisini benimsediğimiz söz konusu olmaksızın, İsrail'e yaptığı gönderme *hâlâ* belirsizliğini korumaktadır.

Diğer bir güçlük de, İsrail'in on iki kavmine daha yakından bakıldığında sayılarının daha çok olduğunun ortaya çıkmasıdır (bkz. tablo 26): Yusuf'un kavmi beş büyük kolla (Manaşşe, Efraim, Makhir, Yair, Novah) temsil edilmektedir; Kalev ile Otniel yerleşime katılmış olsalar bile on iki kavimden sayılmazlar; öte yandan on iki kavimden biri olarak görüldüğü kesin olan Levi'nin toprakları yoktur. Bu da Yakup'un on iki oğlunun soyundan gelen on iki kavim kavramının, olasılıkla çok daha sonradan, İsrail devleti içinde yer alan çeşitli halkları ortak bir tarihle birbirlerine bağlamak ve hepsini İbrahim ve Yakup'tan türetmek için uydurulmuş yapay bir oluşum olduğunu akla getirir.

Bu tür temel bilgilerden gelen sorunlardan başka *Yeşu* ve *Hâkimler* 1 içinde anlatılan fetih ve yerleşimin ayrıntılı öyküsü daha başka sorunlar da getirmektedir. *Yeşu* 1-12 başlarda bütün kavimlerin Kenan'a birleşik bir grup halinde Ürdün'ün doğusundan girdiklerini ve bir dizi kuşatma ve çarpışmaların ardından ülkeyi ortak çabalarıyla ele geçirmeyi başardıklarını göstermeye soyunmuştur. Bunlar tamamlandığında da fethettikleri toprakları kendi aralarında bölüşmüşlerdi.

Kutsal Kitap'taki metinler *karşısında* nasıl bir duruş takınırsa takınsın, aslında herkes olayların bu çeşitlemesini reddetmekte, anlatılanların karmaşık ve uzun bir sürecin idealleştirilmiş ve aşırı basite indirgenmiş resmi olduğunu kabul etmektedir. Fakat bilim adamları metinlerin vardığı gerçekdışı ya da kısaca tarihdışı boyut

Tablo 26 İsrail'in "on iki kavmi"

Yakup'un Oğulları:			
a) Lea'dan	1 Ruben	b) Rakhel'den	7 Yusuf (beş kola ayrıldı: Manaşşe, Efraim, Makhir, Yair, Novah)**
	2 Şimon		
	3 Levi*		
	4 Yehuda		
	5 İssakar		8 Benyamin
	6 Zebulun		
c) Lea'nın beslemesi Bilha'dan	9 Dan	d) Rakhel'in beslemesi Zilpa'dan	11 Gad
	10 Naftali		12 Aşer

* Levi kabilesine kendine ait toprak verilmemiş, diğer herkesle paylaşması söylenmişti.

** Yusuf'un da kendine ait böyle toprakları yoktu; kollarının işgal ettiği topraklar Yusuf'un kabilesine ait gibi gösterilir.

Ek gruplar

Keniz soyundan gelme Kalev'e, "Çölde Sayım" döneminde kabilelere verdikleri hizmetten dolayı Hebron yöresine sahip olma hakkı tanınmıştı.

Kalev'in yeğeni Otniel'e orayı tutsak aldığı için Kirtayaim verildi.

konusunda aynı düşüncede değillerdir. İsrail'in erken tarihine yönelik temelden farklı yaklaşımlar ve Kutsal Kitap metninin güvenirliğine ilişkin çeşitli tutumlar düşünüldüğünde, böyle bir uzlaşma çarpıcıdır. Öte yandan eğer *Yeşu* ve *Hâkimler* 1'e bakarsak, birbirleriyle çelişen ve ayıklanması gereken bir dizi farklı rivayetin birleştirildiği sonucunu çıkaracağımız kendini hemen belli eder. Örneğin, *Yeşu* 1-12 asla bütün ülkeye yerleşimi anlatmaz, yalnızca çok seçkin olaylara değinir. Dahası, Eval Dağı'na sunak kurulmasıyla ilgili metinde (*Yeşu* 8.30) fethedilen toprak coğrafi olarak Benyamin kabilesine verilmişti; bir tek 10.28'de coğrafi kapsam genişler. O zaman bile Hasor'un ele geçirildiği kuzeye doğru yapılan bir akın dışında (11.1-15) yalnızca ülkenin dağlık güneyindeki şehirlerle bölgelerin (örn. Lakiş, Hebron, Debir: 10.28-43) fethi

anlatılır. Aslında öykü yerleşimle ilgili çok bölük pörçük bir manzara ortaya koyar ve ne kadar acıklı olsa da yerel düzeyde yaşananların bir araya getirildiğini akla getirmektedir. *Yeşu*'nun kavimlere toprak tahsis edildiğine değinen ve fethin sebebinin açıklanmadığı sonraki bölümlerinde (13-22) gösterilir; ama anlaşıldığına göre toprak tahsisi yerleşim değil fetih amaçlıdır, ki bu da daha önce anlatılanlarla düpedüz çelişir. Son olarak Yeşu'nun ölümünden sonraki durumu tasvir eden *Hâkimler* 1 ülkeye yerleşmeyle ilgili bambaşka bir görüntü ortaya koyar, kahramanın ölümünün ardından –onun önderliğinde ortaklaşa yapılmış peşpeşe askeri saldırılarla değil– tek tek kavimlerin çabalarıyla elde edilmiş bir başarı olduğunu belirtir. Ayrıca henüz fethedilmemiş bazı önemli Kenan şehirlerini (Taanak, Megiddo, Beytel, Gezer) sıralar. Öyleyse Kutsal Kitap'taki metinlerin dürüstlüğü ve tam doğruluğunun en ateşli savunucularının bile bazı açıklamalara gerek duymalarına şaşmamalı.

Anlatılar arasında uyum olmayışını açıklamak için ortaya sürülen sebepler çeşitlidir; ancak hepsi *Yeşu*'dakı 1-12 bölümlerinin, farklı öyküler de dahil uzun ve karmaşık bir aktarım tarihçesinin sonucu olması gerektiğini vurgularlar. Bazılarının gerçek tarihsel olayları yansıtabileceği savunulur. Böyle bir olası tarihsel olaya başlıca örnek Yeşu'nun Gibyon halkıyla yaptığı antlaşmanın acayip öyküsüdür (*Yeşu* 9). Gibyonlular kurnazlıkla çok uzaklardan gelmiş ve İsrailli Yehova'ya tapınır gibi yaparak Yeşu'ya kendilerine zarar vermemeye ant içirmeyi başarmışlardı. Yeşu aldatıldığını öğrenince, onları korumaya devam etmesi karşılığında Yehova'nın kültü için odun kesme ve su taşıma görevini verdi onlara. Bunların arkasından *Yeşu* içerisinde baştan aşağı tekrarlanan sözler gelir: "bugün de öyledir." Bu birkaç sözün neden gerçek bir olayı yansıttığı kabul edilir? 2. *Samuel* 21.1-14 bölümünde Davut'un krallığı sırasında yaşanan ciddi bir kıtlığın sebebi Saul'un antlaşmayı bozarak Gibyonluları öldürmesine bağlanır. Oysa *Yeşu* 9 ile 2. *Samuel* 21 bölümlerinde olası tek bir açıklama verilirken, bu kesinlikle tek açıklama değildir ve Yeşu-Gibyon olayının tarihsel bir gerçek olduğunun kanıtı olamaz. Aynı zamanda ileride yeniden or-

taya çıkacak fetih öyküsünün *tek* örneğidir. *Yeşu* 1-12 bölümündeki anlatımın gerçekten tarihsel temele dayandığını gözler önüne sermek için bize geç tarihle doğrudan bağ kuran böyle birkaç olay gerekir. Diğer öykülerin sonraki kült uygulamalarından çıktığı tartışılabilir –başka türlü söylersek, dikilen on iki taşla işaret bırakıldığı varsayılan başarılı Ürdün geçişinden sonra Yeşu'nun kurduğu kampla ilişkilendirilen Gilgal gibi belirli yerleşmelerin kutsallığını açıklamak için geliştirilmişlerdi.

Ne var ki diğer anlatıların tümüyle nedenbilimsel işlevleri olduğu düşünülür. Buna verilecek en ünlü örnek Ay Kenti'nin alınmasıyla ilgili öyküdür (*Yeşu* 7-8.30). Birbirini tamamlayan iki gerekçe buranın ele geçirilmesine ilişkin anlatılanların doğruluğunu tartışmalı kılar. İlki, Ay Kenti'nin zaptı örneğinde somutlaşmış, *Tesniye*'de yer alan İsrail'in ancak Yehova'nın sözüne bağlı kalırsa başarılı olacağı anlayışını yansıtır. Bu da tarihsel gerçekliğini kuşkulu yapmaya ve ahlak dersine benzetmeye yatkındır. Pek çoklarınca Ay Kenti ile bir tutulan (günümüzde et-Tell) ören yerinde yapılan kazılarda burasının Erken Tunç Çağı'nda yıldızı parlayan bir şehir olduğuna, ama üçüncü binyılın sonlarında yerle bir edildiğine ve yaklaşık 1200'de Erken Tunç Çağı'ndan kalma kalıntıların üstüne sade bir köy olarak yeniden kurulana dek kendi haline bırakıldığına, sonra yaklaşık 1050'de bir daha terk edildiğine işaret eden bulguların (krş. *Encyclopedia* I 36 vd.) ortaya çıkması duyulan kuşkuları doğrulamıştır. Öyleyse kentin zapt edildiği tarih diye varsayılan 1200'de Ay Kenti yaklaşık bin yıldır harabe halindeydi. Bu yadsınamaz arkeolojik bulgu karşısında bilim adamları farklı tavırlar benimsemişlerdir. Bazıları Ay kentinin fetih öyküsünün, Gibea yakınlarındaki saldırıyla (*Hâkimler* 20) ilgili, kabileler arası savaştan söz etmesi dışında birtakım çarpıcı benzerlikler anlatılanlarla karşılaştırılması gerektiğini düşünür. Demek ki Gibea efsanesinin çok daha ileri bir tarihte Ay kentine uyarlandığı ve yerleşmenin adına ("harabe" anlamına gelir) ve terk edilmesine açıklık getirmek amacıyla Yeşu ile ilişkilendirildiği tartışılmaktadır. Ay kentinin mutlak terk edilmesi Ay öyküsünün en can alıcı yanıdır:

> Ardından Yeşu Ay Kenti'ni ateşe verdi, yakıp yıkıp viraneye çevirdi. Yıkıntıları bugün de duruyor.
>
> (Yeşu 8.28)

Bu tasvir, ilkin Yeşu'ya yakıp yıkacak bir şey kalmadığını, ikinci olarak yerleşmenin bir daha işgal edilmesinin tam da İsrailoğullarının yerleşim aşamasına denk geldiğini gösteren arkeolojik kanıtlarla kesinlikle çelişmektedir. Diğer bilim adamları (Albright 1939; Bright 1959) Ay kenti sorununu, yıkımla ilgili anlatının aslında Yeşu'nun Beytel'i fethini tasviri olduğu savıyla ele almaktadırlar. Ay kentinden hiç de uzak olmayan Beytel'deki örende aşağı yukarı bu zamana denk gelen bir tahribat tabakası bulunur, fakat fetihle ilgili öykülerde şehrin adı geçmez. Öyleyse bu öykü, harap durumunu ve adını açıklamak amacıyla sonradan Ay kentine uyarlanmıştı.

Sorunu çözme yaklaşımları

Ay örneği, bize İsrailoğullarının yerleşimini ilgilendiren her bir bilgi kırıntısının ne tür sorunlar getirdiği hakkında fikir verir. Herkesin kabul edebileceği kesin yanıtlar sunan ne bir açıklama vardır, ne akıl yürütme ne de arkeolojik keşifler. Bu koşullar altında yerleşimle ilgili temelden farklı üç varsayım ortaya atılmıştır. Şimdi onları gözden geçirelim.

Birinci varsayım "Kutsal Kitap arkeolojisi" yaklaşımıyla ilişkilidir (s. 54-55). Özünde arkeolojik kayıtlardaki tutarsızlıkları *Yeşu* ve *Hâkimler 1*'in ilgili bölümleriyle (Ay kenti örneğinde yapıldığı gibi) bağdaştırma çabasıdır. Bu kuramı ortaya atanlar, Yeşu'nun ülkeyi Eski Ahit'te anlatıldığı gibi fethettiği, ama kabilelerin onun zaferinin takipçisi olmayı ve pekiştirmeyi ağırdan aldıkları görüşündedirler. Yeşu bölgedeki kilit noktalarda yer alan belirli şehirleri de fethetmişti ama hepsini değil. Bunun etkisi Kenanlıların şehir sistemini zayıflatmak, daha sonra da kabilelerin genişlemesinde başarıyı sağlamak olmuştu. Hasor, Lakiş, (eğer günümüzdeki Beyt Mirsim ise) Debir, Beytel, Gezer, Beytşan ve daha başka ören yerlerin-

deki yıkım tabakalarını gösteren arkeolojik bulgular da bunu doğrular. Tüm bu yerleşmelerde büyük Kenan şehirleri yaklaşık 1200'de ya da hemen sonrasında tahrip edilmişti; oralara yeniden insanlar yerleştirildiğinde, bunların çok daha yoksul bir kültür sergileyen topluluklar oldukları görülür; epey küçük çaplı, istilacı İsrailoğullarının habercisi basit köyler kurmuşlardı.

Bu yaklaşımın önemli kusurları var. İlki, kutsal kitaplardaki kaynakların yol açtığı sorunları, bu kaynakların derlenme ve gözden geçirilme tarihlerini (hiçbiri 7. yüzyıldan daha erken olamaz), İsrail'in bölgede hakkı olduğunu saldırgan bir tutumla kanıtlamayı amaçlayan anlatılanların çoğunun taraflılığını ve belirli anlatıların nedenbilimsel özelliğini (yukarıda sözü edilen Ay kenti sorunuyla karşılaştırın) görmezlikten gelmesidir. İkincisi, Geç Tunç Çağı'nın şehir yerleşmelerini, onlara saldıran ve topraklarını fetheden İsrailoğulları ile keyfi olarak ilişkilendirmesidir. Çekici bir açıklama ve bazı durumlarda doğru bile olsa her şeyi çok basite alıyor. Her bir yerleşmenin tarihi Eski Ahit'teki anlatıdan bağımsız olarak arkeolojik koşullar temelinde incelenmeli ve kendi ölçütleri içerisinde değerlendirilmelidir. Bunu yaparsak, metinler olmaksızın, yıkım tabakalarının çözümlenmesinde belirli bir yerleşmeyi kimin ya da neyin tahrip ettiğini ayrıntılı açıklayacak belirli bilgilerin nadiren ortaya çıktığını görürüz, o da eğer olursa (Ahlström 1986, bölüm 3). Öyleyse, örneğin, ilgili tabakaların tarihlemesi kesin değildir, ne de 1200 dolaylarında bir tarih uygundur. Geç Tunç Çağı'nın sonunun Levant genelinde toplumsal ve siyasal açıdan en çalkantılı dönem olduğunu da akılda tutmamız gerek: Mısır kaynakları bela çıkaran soygunculara (*apiru/habiru*), Mısır İmparatorluğu'nun topraklarına baskınlar yapan Şasu gibi göçerlere, Mısır krallarının bastırması gereken Filistin içerisindeki ayaklanmalara ve "deniz kavimleri"nin hareketlerine değinmektedir (bkz. bölüm 8a). Diğer kaynaklar Aramileri baskınlar düzenleyip Verimli Hilal'in tamamındaki istikrarı tehdit eden gruplar olarak gösterir (bkz. bölüm 8b); daha başkaları da askeri çatışmayla sonuçlanabilecek devletler arası didişmelerin Levant kent devletlerinin değişmez özelliği olduğuna işaret ederler. Şehirlerdeki tahriba-

tın bir bölümü de yangınlar çıkarıp yerleşmede yanmış bir tabaka bırakan depremlerin sonucu olabilir (Ugarit üstüne, Schaeffer, s. 12). Bu bağlamda, Levant'ın diğer kesimlerinde aşağı yukarı aynı zamanda, sebebi asla İsrailoğullarına yüklenemeyecek birkaç tahribat olduğunu belirtmekte yarar var (Ugarit, Alalah, Emar).

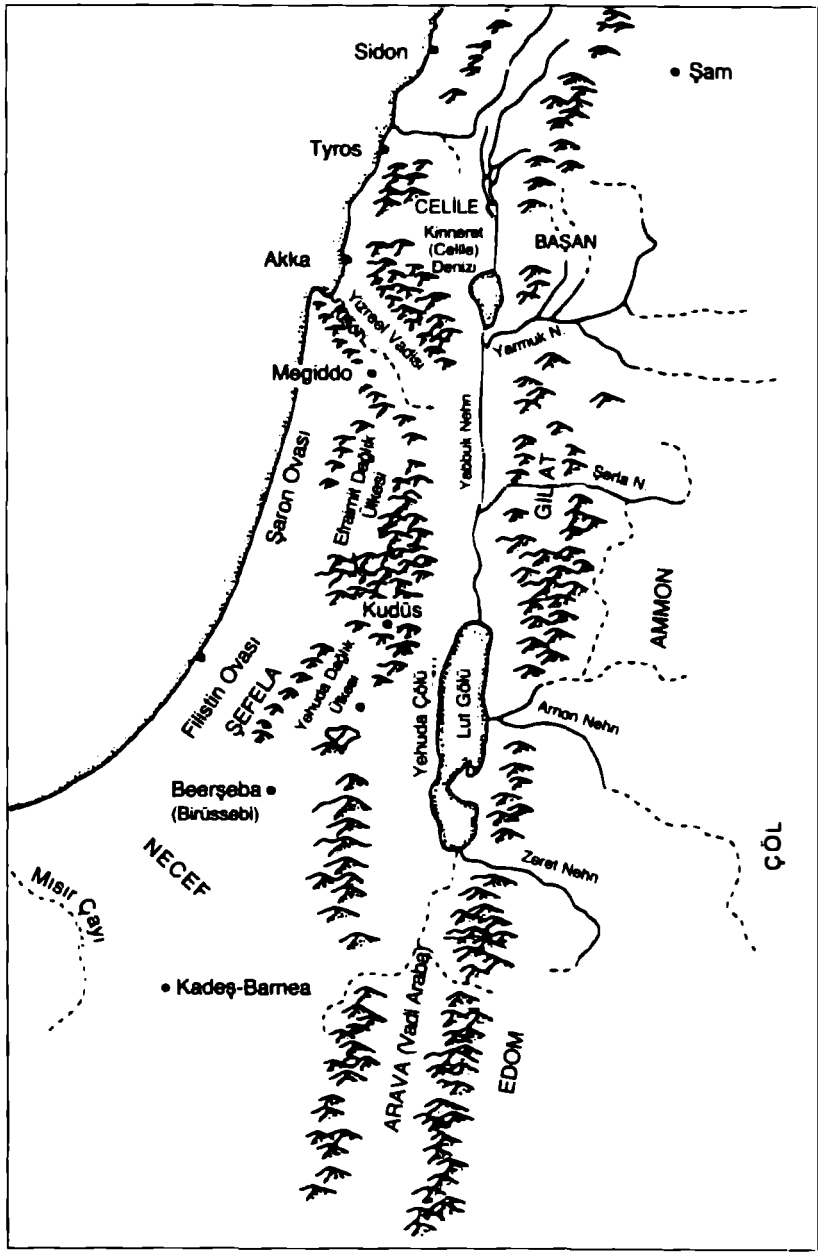
Son olarak "Kutsal Kitap arkeolojisi" yaklaşımını destekleyenler çok tuhaf bir sorunla karşı karşıya kalacaklar, açıkçası, arkeolojik bulgular Eski Ahit metniyle pek uyumlu sayılmaz. Yapılan kazılarda yaklaşık 1200'e tarihlenebilen tahribat tabakası ortaya çıkarılmış o şehirler Yeşu'nun fethiyle yıkılmışa benzemiyor; örneğin, bu zamana tarihlenebilen tahribat tabakasının bulunduğu Gezer'in, Yeşu tarafından zapt edilmiş olduğu hiç söylenmemiştir (*Yeşu* 10.33), aynı durum, ancak hatırı sayılır bir zaman sonra Yusuf'un kabilesinin ele geçirdiği (*Hâkimler* 1.22-26) ve yerle bir edilmesine hiç değinilmeyen Beytel için de geçerlidir. Fakat en can sıkıcı sorun, Yeşu'nun fetihleri arasında en önde gelen ören yerlerinin arkeolojisinin yalnızca Eski Ahit'teki anlatıyla düpedüz çelişen bulgular ortaya koymasıdır: Kentin İsrailoğulları tarafından yerle bir edildiği tarih diye varsayılan zamanda Ay kenti yaklaşık bin yıldır harabeydi (s. 64); ayrıca Yeşu'nun antlaşma yapmış olması gereken (s. 63) ve Kutsal Kitap'ta büyük, yıldızı parlayan bir şehir olarak karşımıza çıkan Gibyon'da bu sıralarda hiç kimsenin yaşamadığı anlaşılır. Adı en çok çıkmış olansa Eriha örneğidir: Şehrin düşüşü, Yehova'nın büyük şehirleri, ne kadar surlarla çevrili olursa olsun, alaşağı etme kudretinin simgesi, aynı zamanda istilacı İsrailoğullarının eline geçen ilk büyük Kenan şehriydi. Ne var ki burada da Geç Tunç Çağı şehrine ilişkin bulgular ortada yoktur. İlkin, İsrailoğulları çevrelerinde yürüyüşe geçtikleri zaman yıkıldıkları saptanan (Garstang 1948) duvarların aslında Erken Tunç Çağı'nın zengin şehri Eriha'ya ait olduğu (Kenyon 1979 [0Gd]) gözler önüne serilmiştir. Eriha bulgusunun getirdiği açmazın ölçüsü bilim adamlarının kanıtları çürütürken sergiledikleri yaratıcılıkla ölçülebilir. Bunlar arasında İsrail yerleşimini Orta Tunç Çağı'nın sonuna kaydırma çabaları da vardır (Bimson 1981); diğerleri de Yeşu tarafından tahrip edilen Geç Tunç şehrinin erozyona uğradı-

ğı görüşünü (revaçtadır bu fikir) korurlar (genel bakış için bkz. Bartlett 1982). İsrailoğullarının yerleşiminin yeniden tarihlenmesi yaygın kabul görmemiştir (Stiebing'in savları akla yatkın tartışmasıyla karşılaştırın, 1989); Eriha kazılarının özenli yeniden çözümlemesi Geç Tunç Çağı'ndaki Eriha'nın duvarları olmayan küçücük bir yerleşim olduğuna işaret eder (Bienkowski 1986).

İkinci varsayım, ilk defa büyük Eski Ahit uzmanı Albrecht Alt (1925/1966) tarafından hazırlanmıştı. Sonra da izini Noth sürmüş ve benimsemiş (1958), İsrailoğullarının yerleşimi hakkında yaptığı kapsamlı araştırmada Weippert tarafından desteklenmişti (1971). Genel olarak konuşmak gerekirse, Eski Ahit'teki metne eleştirel gözle bakanlarca en çok kabul gören kuram budur. Temel sav otlak ve arazi peşindeki yarı-göçebe toplulukların Filistin'e yavaş yavaş sızdıklarını yönündedir. Pek az ilişki kurdukları Kenan şehirlerinden uzakta seyrek nüfuslu dağlık alanlara yerleşmişlerdi –genel olarak huzurlu bir yerleşimdi, ancak arada sırada çıkar çatışmaları, *Hâkimler* kitabındaki kimi öykülere yansıyan çarpışmaları oluyordu. İsrailoğulları yaşam biçimlerini değiştirip yerleşik çiftçiler olunca kabileleştiklerinde dağlık alanlardan şehirlerin yakınındaki ekilebilir düzlüklere doğru yayılmaya başladılar. Bu süreç başta Filistilerle olmak üzere tırmanan askeri çarpışmaları ve krallığın gelişmesini anlatan öykülere yansımıştır. Varsayımın kanıtları sefer kayıtları ve Amarna yazışmaları gibi Kenan şehirlerinin konumu ve işlevlerinin içyüzünü görmemizi sağlayan Mısırlıların belgelerinde aranır (bkz. bölüm 4c; 6d). Mısırca metinler (ve onları doğrulayan arkeolojik bulgular, Weinstein 1981; Gönen 1984; 1992: 217-219) bu zincirleme şehirlerin Filistin'in deniz seviyesine yakın, iki noktada içerilere uzanarak ülkeyi üç bölgeye ayıran (bkz. harita 11 ve 12) kesimlerinde toplandıklarını, dağlık alanlarda seyrek olduklarını ya da hiç yer almadıklarını göstermektedir. Bu zincirlerden biri Akka'dan Yizreel Vadisi boyunca Beytşan'a kadar gider, böylece Celile'yi ana dağlık kesimden ayırır; bir diğeri kıyı düzlüğünden Kudüs'e giden, ileride Efraim (ana dağ) yöresini güneydeki Yehuda dağlık ülkesinden ayıran yol boyunca uzanır. İsrailoğulları kabileleri gibi işgalciler karşısında

özellikle savunmasız kalan bu üç bölgeydi işte –Celile, ana dağlar ve Yehuda– ayrıca iyi bilindiği üzere onların ilk ve başlıca yerleşim alanları da buralardı.

Alt'ın benimsediği yaklaşımın pek çok çekici yanı var, ama İsrailoğullarının göçebe kökenli olduklarını, çölden gelerek toprak aradıklarını varsayması onun zayıf noktası. Bazı bilim adamları, Kutsal Kitap'taki "çöldeki İsrail" tasvirinin tarihsel bir değer taşımayan süslü bir eğretileme olduğunu göz ardı ederek (Talmon 1987); diğerleri bu tarihteki olası göçebe yaşantısına uygun düşmediği gibi daha sıkıcı bir gerekçeyle (van Seters 1975) böyle bir manzaraya karşı çıkmaktadır. Örneğin, Kutsal Kitap'ta geçen çöldeki İsrail tariflerinin çoğu kronolojik yanlışlıklar taşır, çünkü orada gösterdikleri varlık biçimi ancak İsrailoğullarının deve yetiştiricisi bedeviler olması durumunda mümkündür, oysa ilk binyıla dek böyle bir saptamada bulunulmamıştır. Karşımıza konan resmi düzeltir ve İsrailoğullarını yerleşik devletlerle ortakyaşama varlık gösteren bir yapı kurmaya doğru giden kırsal kökenli insanlar olarak nitelendirirsek, Fritz'in yakın zamanda (1987) yaptığı gibi biraz daha inandırıcı bir senaryo üretmeyi başarabiliriz. Fritz bunu yeni bir varsayım olarak ortaya atar, oysa özünde Alt'ın "göçebelerin sızması" kuramının biraz değiştirilmiş, daha yakın tarihteki arkeolojik araştırmalardan yararlanılarak ve arkeolojik bulgular baştan aşağı yeniden değerlendirilerek yapılmış şeklidir. Fritz, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Israilloğullarına ait köylerin ortaya çıkan yeni ev tipleriyle tanınmasını sağlayan, ancak yeni yerleşimlerdeki maddi kültürün (evler dışında) güçlü Kenan etkisi ve kesin bir kültürel süreklilik gösterdiği genel bir örüntüyü tanımlar. Bunun arkasından Birinci Demir Çağı'nda (yaklaşık 1200-900) "İsrailoğulları" ile bir tutabileceğimiz ve Kenanlılarla Filistiler tarafından işgal edilmemiş boş topraklara yerleşen yeni bir nüfus öğesinin varlığı kesin olmakla birlikte kültürel açıdan Kenanlılara bağımlı olmalarının tek açıklamasının onlarla daha önceden kurdukları yakın ilişki olabileceği fikrini ileri sürer. Ona göre böyle bir temas "kapalı göçebecilik" sürmelerinin sonucuydu: Diğer bir deyişle, İsrailoğulları her ne kadar temelinde yaylacı kırsal kesim insanları

Harita 11 İsrail: Fiziksel yapısı

Harita 12 İsrail: Yerleşmeler

olsalar da Kenan şehirleriyle yakın ilişki kurduktan sonra göçebe yaşantı biçimlerinde yerleşik düzen esintileri de görülmüştü. Kenan şehirleri yıkılınca bu "ortakyaşam" da parçalandı, İsrailoğulları da giderek mevsimlik yayla yaşantılarını bırakıp yerleşik düzene geçti.

Fritz'in savının birçok olumlu yanı var, fakat İsrailoğullarının göçebe oldukları kuramını korumak gibi neredeyse umutsuz bir çabaya bağlı. Bilim adamlarının çok çabuk işaret ettikleri başlıca kusur, Fritz'in görünürde kendine özgü olan İsrail evinin göçebe çadırlarından geliştiği fikridir. "İsrail ev planının" bu dönemin yeniliği olmadığı, çadırlardan esinlenilerek türemiş (tamamen varsayıma dayalı) olamayacağı (Stager 1985) ve her halükârda bu ilk köylerin İsrailoğulları tarafından kurulup kurulmadığını hiç kimsenin bilmediği (Ahlström 1986) yadsınamayacak şekilde gözler önüne serilmiştir. Aslında arkeolojik kayıtlardaki her şey yeni köyleri yerel kültüre aşina ve çiftçiliğin bütün yönlerini bilen köylülerin kurup yerleştiklerine işaret etmektedir (Stager 1985; Meyers 1988).

İsrail'in göçebe kökenleriyle ilgili belirsiz kavramın yetersizliğine tepki olarak bambaşka bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bunu ilk ortaya atan, İsrail'in toplumsal devrimci bir akımın içinden çıkarak "köylü" ayaklanmasına dönüştüğünü savunan Mendenhall oldu (1962). Onun görüşünün temellerinden biri, Amarna Mektupları'nda kanun kaçakları, soyguncu çeteleri, kaçak köleler, borcundan kaçanlar ve topraksız köylüler (bkz. bölüm 6d) olarak sıkça söz edilen *apiru/habiru* adının dilbilimsel açıdan Eski Ahit'in İbranileri (*ibri)* ile bağdaştırılabileceği savına dayanmaktadır. Başka türlü söylersek, İbraniler için kullanılan diğer bir isim olan İsrailoğulları, aslında şehir devletlerinden kaçarak arazi açıp teraslama yöntemiyle yeni ekim alanları elde ettikleri kullanım dışı Kenan topraklarında küçük çaplı, görece eşitliğin hüküm sürdüğü köy düzeni kuran siyasal sürgünlerdi. Kenan kent devletleri siyasal güçlerini borçlu oldukları işgücünü üreten köylüleri giderek koruyamaz hale gelince, böyle ayaklanmalar ve kaçışlar çoğalmış, şehirli seçkin tabakanın ekonomik dayanağı büyük ölçüde zayıfla-

mış, sonunda dağılmıştı. Yeni köylü toplumlarının şehirli gruplara karşı daha saldırgan olmasının başlıca itici gücü de muhtemelen amaçları ve ideolojilerini birleştiren, kimi daha önceden Mısır'da çalışmış köylülerin küçük gruplar halinde bir araya gelmesinin sonucuydu. Geleneksel krallık düzenini reddederek, yerine bütün insanları yalnızca yeni bir tanrıya, Yehova'ya bağlı kılan kurallar getiren yeni bir dine yönelmişlerdi, Yehova bu yasaları onların liderlerinden birine bildirmişti.

Mendenhall'ın varsayımının güçlü yanları çok. Yakın bağları olduğu açıkça belli olan Kenan geçmişinden çıkmış ilk İsrail toplumunu anlama olanağı sağlıyor; onları dışarlıklı göçebeler diye göstermenin ve tamamen yeni bir öğe olarak Kenan'ın dışına koymanın barındırdığı güçlükleri çözüyor, üstelik çeşitli tahribatları ve yeniden işgalleri birkaç yüzyıllık bir zaman aralığında değişik dönemlerde yaşanmış türlü sebeplerin sonucu olarak görmemize olanak sağladığı için arkeolojik açıdan hiçbir sorun taşımıyor. Kimi bilim adamlarının bu kurama yönelttiği başlıca eleştiri, Mendenhall'ın kafasında canlandırdığı devrimci bir hareketin bu çağda varlık göstermiş olmasının düşünülemeyeceğiydi. Oldukça zayıf olan bu sava Chaney şiddetle karşı çıkmaktadır (1983). Eleştiride en çok üstünde durulan nokta, *apiru/habiru* hakkındaki malzemelerden onların köylü devrimciler oldukları sonucuna varılamayacağıdır; şehirde yaşayan kitleleri oluşturan gerçek köylüler (*hupšu*) hesaba katılmamıştır, oysa dağlık alanlara yeni yerleşenlerin kötüleşen ekonomik ve siyasal koşullar nedeniyle Kenan devletlerinden kaçan karma gruplar olduklarını düşünmek daha doğrudur (Ahlström 1986). Başka türlü söylenirse, bilinçli devrimciler olmaları gerekmez, ülkelerinden göç edenler ve öncü gruplar olabilirler. Diğer eleştiriler *apiru/habiru* ile *ibri* grupları ilişkilendirmenin (örn. Loretz 1984; Moran 1987) uygulanabilirliği noktasında toplanır. Yakın bir zamanda İsrail devletinin gelişimi üstüne Gottwald'ın önemli ve etkili araştırmasını (Gottwald 1979) değerlendiren Rainey (1987) böyle bir eşitlemeye eşi görülmedik bir şiddetle karşı çıkmıştır. İki sözcük arasında dilsel bağlantı kurmanın özellikle de Eski Ahit'te "İbrani" sözcüğünün kullanılma biçi-

miyle ilgili sorunlara yol açtığına şüphe yoktur (Cazelles 1973). Öte yandan bilim adamlarının son yıllarda giderek daha çok vurguladıkları bir nokta da bu varsayımın dayandığı can alıcı konunun dilsel bağ olmadığıdır. Daha önemli olan, *apiru/habiru* gibi toplum dışına itilmiş grupların varlığına ilişkin kanıtların İsrail'in kökenlerinin daha iyi incelenmesine temel oluşturarak diğer iki yaklaşımın getirdiği sorunlardan pek çoğunu çözmesi ve bugün geçerli olan sosyolojik incelemelerle uyum göstermesidir. Ayrıca İsrail'in gelişmesini, başta Arami hareketleri olmak üzere (bkz. bölüm 8b) Yakındoğu'nun daha geniş dünyasında yaşanan sosyo-politik değişim bağlamına almaya olanak tanır.

Ele almamız gereken son sorun "toplumsal ayaklanma" varsayımının Kutsal Kitap'ta anlatılanları kabul edilemez bir biçimde çiğneyip çiğnemediğidir. Madem İsrailoğulları dışarıdan bu topraklara yerleşmek üzere gelen göçebe kabileler değildi, Eski Ahit'te nasıl böyle ifade edilebilmişti? "Mendenhall teorisi" destekçilerinin buna ilk verecekleri yanıt, kabilelerin, İsrail komşularıyla ilişki içinde kendini tanımlamaya başladığı andan itibaren kurulmuş ve farklı grupların farklı yerlere yerleşmesinden çıkmış sonraki yapay oluşumlar olduklarıdır. İkinci olarak, kabile yapısının toplumsal ilişkileri belirttiğini ve göçebe düzeni anlamına gelmesi gerekmediğini söylerler (Fried 1975). Son olarak da askeri fetih ve dışarıdan gelip yerleşme öyküsünün ortaya çıkışını (kuzey krallığının devrilmesine karşılık) 7. yüzyıla, İsrail'i bölgedeki diğer halklardan ayırt etmeye yaradığı ve elindeki topraklara yerleşmeye tartışmasız hak sahibi olduğunu gösterdiği zamana tarihlendirirler: Madem İsrailoğulları ülkeyi askeri güç kullanarak fethetmişlerdi, o zaman bu onların askeri hakkı ve kudretinin sonucuydu, ellerinden alınamazdı (Lemche 1988).

İsrailoğullarının yerleşimine yönelik sosyolojik yaklaşım bugün pek çok Eski Ahit uzmanı, tarihçi ve arkeolog tarafından yaygın olarak benimsenmektedir (Gottwald 1979; genel olarak Freedman ile Graf 1983; Lemche 1988; Meyers 1988). Bu kuramı destekleyenler tarafından yeterince açıklanmamış olan Yehova'ya tapınmanın kökenleriyle ilgili soruna odaklanan bazı bilim adamları

haklı gerekçelerle birtakım değişiklikler yapılmasını önermişlerdir: Örneğin Ahlström (1986) İsrail'in ideolojisinin oluşumundaki ayırt edici önemli öğenin Edom'dan geldiğini ileri sürmüştür. Yine de kuramın özünü kabul eder. Oysa diğerleri için aynısı söz konusu değildir. Rainey yıllardır İsrailoğullarının kökeninin Doğu Ürdün'deki Şasu bedevileri arasında aranması gerektiğini tartışmakta ve bunu hâlâ sürdürmektedir (en yeni Rainey çalışmaları, 1991). Şimdilik en az gözde olan varsayım askeri fetihle ilgi olandır –beraberinde çok fazla sorun getirir (Finkelstein 1988). Buna rağmen daha 1982'ye kadar seçkin bilim adamları (Malamat 1982; Yadin 1982) tarafından ateşli bir biçimde savunulmuş, ayrıca İsrailoğulları tarihi üstüne en gözde ders kitaplarından birinde ilk İsrailoğulları hakkında anlatılanlar bu varsayıma dayandırılmıştır (Bright 1959/1972).

Sonuç

Sonuç olarak İsrail'in başlangıcıyla ilgili kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey bağımsız grupların sömürülerini ve yerel reislerin kahramanca eylemlerini nakleden farklı efsanelerin geç İsrail'de geçerli olduğudur. İç içe geçirilerek karmaşık bir anlatı ortaya çıkarılmış, olasılıkla 7. yüzyılda (ya da daha sonra) bir grup insanın Mısır'dan kaçışına önderlik etmiş ve Sina Dağı'nda tanrıdan talimatlar almış büyük din önderi Musa'ya yönelik inançla bağdaştırılmıştı. Bu sonraki edebi kurgu İsrail'in tamamını Kenan dışına yerleştirecek ve böylelikle Yehova tarafından yönlendirilen kutsal bir savaşla orayı fethetmeyi zorunlu kılacaktı; bu da Yehova'nın, İsrail'in Vaat Edilmiş Topraklar'a yerleşerek bereket içinde yaşayacağı sözünün yerine getirilmiş olduğunu gösterecekti. Öykünün güçlü içeriği tarihsel "yerleşim" hakkında kesin bir şey söyleme olanağı vermiyor –bu süreç Eski Ahit'te canlandırıldığı gibi yaşanmamış olabilir pekâlâ. Ama kesin olan, Geç Tunç Çağı'nda Filistin'de kurulmuş kent devletleri sisteminin köklü bir değişim geçirdiği ve 1000 dolaylarında yeni İsrail devletinin parçası olan birçok kentin ortaya çıktığıdır; yaşanan değişim öncesinde yaklaşık 1200 ile 1050 arası dönemde Kenan kültürüyle içli dışlı ol-

dukları ve deneyimli çiftçiler oldukları anlaşılan insanların köy düzenine geçişinde çarpıcı bir artış görülmüştü (Stager 1985; Meyers 1988). Bundan başka geç İsrailoğullarının Kenan'a dışarıdan girerek orayı fethettiklerine inandıkları da kesindir, bu inanış Yahudi dininin ve kimliğinin gelişiminin can alıcı noktası olmuştur. Diğer bir deyişle, İsrailoğullarının kendilerini anlamada önem taşıyan şey, öykülerin gördükleri işlevdir; tartışmalı tarihsel gerçeklik genel olarak bununla ilgili değildir (başka bir bağlamda yapılan karşılaştırmalar için bkz. C. Geertz, *Negara*, Princeton, New Jersey, 1980, özellikle s. 14).

8d(iii) İsrail devletinin doğuşu

Genel bakış

Sonraki İsrailoğulları için Davut'un krallığı, Kudüs'te tutsak düşmesi ve bütün kabileler tarafından kral olarak kabul edilmesi ulusal başarı çıtasının yükselmesi demekti. İsrail'de monarşinin kuruluşu Davut tarafından gerçekleştirilmiş, kendisi de bunun klasik ve ideal temsilcisi olmuştu. İnanç sağlamlığı ve ateşli din sevgisi açısından mükemmel bir hükümdardı. Kudüs'ü İsrailoğullarının seçkin başkenti yapmış ve Yehova kültüne bir tapınak inşa etmeye koyulmuş, diğer komşu devletlerin yanında Filistileri de uzun süreli yenilgiye mahkûm etmeyi başararak İsrail'in en gönençli ve şanlı döneminin temellerini atmış, ayrıca dağınık İsrailoğlu kabilelerinin hepsini egemenliği altında birleştirmişti. Büyük, kuvvetli Davut krallığının ömrü halefi Süleyman'ın hükümdarlığının sonuna kadar sürmüş, onun oğlu Rehoboam'ın tahta çıkmasıyla son bulmuştu. Bu hızlı gerileme karşısında Davut'un şanı ve eşsizliği daha da yüceldi. Dolayısıyla, Kutsal Kitap'taki malzemenin üçte birinden çok fazlasının Davut ile Süleyman'ın kral oldukları döneme ayrılması –hem de gerçek zamanda ikisinin hükümdarlıklarının monarşi döneminin ancak onda birini kapsamasına rağmen– şaşırtıcı değildir (Soggin 1984). Üstelik Birleşik Monarşi zamanından kalma hiçbir kraliyet yazıtı (aslında tümüne bakıldığında çok

az yazılı malzeme vardır; Barkay 1992) ve İncil dışında Davut ya da Süleyman'a gönderme yapan tek bir belge bulunmamaktadır. Yakındoğu genelinde bu döneme ilişkin ne kadar az bulgu olduğu –özellikle de İsrail'in herhangi bir döneminden elde kalmış yazıtların azlığı (Smelik 1985; Millard 1990)– dikkate alındığında bunu doğal karşılayabiliriz (bkz. s. 15). Bunun karşısına birkaç yerleşmede hatırı sayılır gelişme ve büyümeye ilişkin akla yatkın bir tutumla 10. yüzyılla ilişkilendirilmiş kanıtlar konabilir (Whitelam 1986; Barkay 1992). Belirtmemiz gereken bir başka nokta da, Tel Dan'dan gelme, olasılıkla 9. yüzyılın ortasına tarihlenen yeni bir Arami steli parçasında, "Davut'un Evi" diye Yehuda Krallığı'ndan söz ediliyor *olabileceğidir* (*BYT* DWD; Brian ve Naveh 1993). Şimdiye dek benzersiz olup galiba Davut'un Yehuda devletinin kurucusu olarak geniş kabul gördüğünü ortaya koymaktadır ("Omri'nin Evi" diye bilinen İsrail Krallığı ile karşılaştırın, bölüm 8e).

Peki ama Kenan tepelerine dağılmış köylü çiftçilerin hepsinin Davut'un hükümdarlığını tanımasına yol açan nasıl bir gelişme yaşanmıştı? Eğer bunu onların Yehova'ya olan ortak inancıyla açıklama eğilimindeysek, "yerleşik" düzene geçme süreçlerini anlamaya çalışırken gördüğümüz üzere Kenan'daki dağ köylülerinin ortak bir tarihsel deneyimi paylaştıklarını varsaymak için hiçbir sebep yokken, hepsinin bu dini kabul etmesi nasıl mümkün olmuştu? Bu soruya kabul edilebilir, elle tutulabilir tek bir yanıt bulmaya olanak yoktur. Tek söyleyebileceğimiz Saul ile birlikte İsrail'de monarşinin doğuşundan belirlenemez bir süre önce, İsrail'in ortasındaki bazı grupların bağımsız sosyo-politik kimlikler, "kabileler" oluşturduklarıdır (Ahlström 1986, bölüm 6). Sonunda (ne zaman olduğu bilinmezliğini korusa da) bunlar birbirlerine kavme adını veren ortak ataları İsrail ile bağlı olduklarını görmeye başladılar (olasılıkla yaşadıkları bölgeye kişilik yüklemekten öte bir anlamı yoktu bunun, Ahlström 1986). Derken, herhalde epey sonra, gün geldi, İsrail'i ataları Yakup ile özdeşleştirdiler. Bununla birlikte bütün "kabileler" Yakup'un selefleri İbrahim ile İshak'a bağlanmış ve Yusuf'tan Mısır'a, oradan Musa'ya, Mısır'dan Çıkış'a, Sina'ya ve son olarak da Vaat Edilmiş Topraklar'a uzanan "tarih"

ile ilişkilendirilmişti. Monarşiden önceki dönemde bunun ne kadarının, ya da hangi bölümünün, İsrailoğullarının bütün topluluklarına tarafından zaten kabul edildiği bilinmemektedir ve bilinmez olarak kalması kaçınılmazdır.

Bir zamandır birkaç bilim adamının (Meyers 1988) kabul ettiği etkili bir görüş (Noth 1930), kabilelerin Filistin'de birbirlerine kenetlenmelerinin, ara sıra Yehova ile bir tuttukları tanrısal varlıklara tapındıkları belirli kutsal yerlerde bir araya gelen bir "kabileler arası federasyon"a yol açtığı yönündedir. Kabilelerin buluşması ya bağımsızlık varlıklarını tehdit eden komşularına –Moab ve Edom devletleri, Ammonlular ile Amalekliler, Kenan şehirlerinden ayakta kalan bazılarının ve kıyı düzlüğündeki Filistilerin hükümdarları– karşı ortak çıkarların gözetilmesi sonucunu doğurmuştu ya da onun sonucuydu. Buna karşılık kabileleri krizden çıkarmak için aralarından birtakım kahramanlar çıktı: Hâkimler (Weber onları "karizmatik liderler" diye adlandırmıştı; Weber 1947: 358 vd.). Ama bu ünlü savaşçılar hiçbir surette "bütün İsrail" adına hareket etmediler, çünkü her örnekte tehlike altında olan "bütün İsrail" değildi. Bu durum bir tek Filistiler dağlık ülkeye ve Yizreel vadisine girmeyi başırdıkları zaman yaşanmıştı. Aphek'te İsrail güçlerini bozguna uğratıp İsrail'in inancının ana simgesi Ahit Sandığı'nı ele geçirmiş ve Şiloh'da Yehova'nın önemli bir kutsal alanını yerle bir etmişlerdi. O aşamada *bütün* İsrail ciddi olarak tehdit altındaydı ve ortak bir savaşın başını çekecek, herkesin kabul edebileceği bir lidere gerek vardı. Benyamin kabilesinden Saul peygamber Samuel aracılığıyla Yehova tarafından görevlendirilerek bu krizde öne çıktı ve İsrail'i (en azından geçici olarak) Filistin boyunduruğundan kurtardı. Ayrıca İsrail'in öteki düşmanlarına karşı da başarılı oldu ve Ammonlulara karşı kazandığı zaferin ardından eski bir kült merkezi olan Gilgal'da coşkuyla karşılandı.

Saul'un İsrail'de eşi görülmedik yeni konumu tamamen savaş komutanı olarak kazanımlarına bağlı görünür, askeri başarısı da tanrısal kayra diye algılanmıştı. Saul'un bu amaçla kurulmuş kişisel krallığında sağlam hukuki-idari bir sistem yoktu. Böyle bir yapı Saul'un kuruluş aşamasındaki krallığını kuvvetlendirmek için

daha önceki özerk kabilelerden düzenli olarak mali ve askeri yardımlar almak bakımından gerekliydi. Saul'un zorunlu idari gereksinmeleri dayatması bıktırıp da askeri kazanımları eskisi kadar ses getirmez olunca, generallerinden biri olan güneydeki Yehuda kabilesinden Davut artan gücüyle ona meydan okudu. Saul rakibine eziyet edince, Davut kendisini bir haydut çetesiyle birlikte paralı asker olarak kiralayan Filistilere kaçmak zorunda kaldı. Sonunda Filistiler tarafından Gilboa Dağı'nda feci bir yenilgiye uğratılan Saul intihar etti. Onun ölümü üzerine zaten güneyde Yehuda kralı olarak görülen Davut Saul'un oğlu ve tahtın vârisi İşbaal'e karşı durdu. Kuzey kabileleri onu kabul ettiler, belki o zaman, belki daha önce küçük bir asker topluluğuyla birlikte surlarla çevrili Kenan şehri Kudüs'ü ele geçirdi. Ondan sonra burası yalnızca Yehuda'nın başkenti değil, aynı zamanda Yehuda krallarının kraliyet şehri olacaktı.

Kronoloji ve kaynaklar

Burada genel hatlarıyla, Saul'un kral olarak atanmasına ve Davut'un yükselişine yol açan olaylar hakkındaki geleneksel görüş ele alınıyor. İlkin kronolojiyi gözden geçirmemiz, kaynakları değerlendirmemiz, sonra da başlıca sorunlara bakmamız gerek.

Saul, Davut ve Süleyman ile birlikte İsrail'in krallar soyu ("Birleşik Monarşi") başlar. Davut-Süleyman devletinin bölünmesinin ardından karşımıza hem İsrail hem de Yehuda krallarının listesi çıkar; bunların tahtta kalış süreleri bazen *Krallar* 1 ve 2 içerisinde belirtilmektedir. "Bölünmüş Monarşi" dönemi bir dizi kronoloji sorunu ortaya koyar (Maxwell Miller 1976, bölüm 2 ve 5), fakat başta Assur krallarıyla olmak üzere yapılan eşlemeye dayanarak bu listeyi geriye doğru götürmek ve Süleyman'ın krallığının sonuyla kuzeyle güney arasındaki bölünme ("Hizipleşme") için 930 ya da 922 gibi kabul edilebilir tarihler saptamak mümkündür. Davut ile Süleyman'ın krallık yaptıkları dönemler kesin tarihlerle belirlenmez de ikisine kırkar yıl süren krallıklar biçilir, bu çoğu zaman alışılageldiği üzere "uzun süre" (diğer bir deyişle koca bir kuşak)

olarak görülmektedir. Yine de elde başka bir şey olmadığından bu rakamlar kabul görmüştür, dolayısıyla Davut'un krallığının başlangıcı 1000 sularına (ya da hemen öncesine) uzanır. Bu noktadan geriye gitmek çok zordur. Kimse Saul'un hükümdarlığının ne kadar sürdüğünü, ayrıca onun ölümüyle Davut'un tahtta geçişi arasında geçen zamanı bilmez; zaten Davut'un tahta çıkış tarihi de belirsizdir. Saul ile ilgili hâlâ anlatılan öyküler onun ille de uzun süre krallık yapmış olmasını gerektirmediğinden, onun tahta kaldığı süre kabataslak yirmi yıl diye görülür; demek ki krallığının başlangıcı 1030/1020 dolaylarıdır. Bundan daha öncesini tarihlemek giderek daha da güçleşir ve olasılıklarla kaynakların nasıl yorumlandığına dayanır. İsrailoğullarının Aphek'te Filist ordusu tarafından feci bir yenilgiye uğratılması, sandığın ele geçirilmesi, Filistilerin İsrail topraklarını işgal etmesi ve Şiloh kutsal alanının yerle bir edilmesi olaylarının hiçbiri kronolojik göstergelere dayanmaz. Peygamber Samuel için bir tarih saptama çabaları, onun, Eski Ahit'e göre, çocuk yaşta ve gençliğinde Şiloh'da olduğu ama Saul'un krallığını kutsayan yaşlı adam olarak da karşımıza çıktığı temeline dayanır. Samuel'in bu yaşa erişmesine tanınan süre aşağı yukarı otuz yıldır, o zaman da "Filisti zulmünün" başlangıcı yaklaşık 1060/1050 olur. İsrailoğullarının dağlık ülkeye yaklaşık 1200'lerde yerleştikleri (ya da yerleşimlerini genişleterek sayılarını bu zamanda artırdıkları) konusunda sözsüz bir anlaşmaya varıldığı düşünülürse, bu neredeyse, en azından açıklaması yapılmış yüz elli yıllık bir dönem demektir. Bu yıllar *Hâkimler* içinde hikâye edilen, çoğu kabileler arası ilişkilerle ve kabile konfederasyonunun olası işleyişiyle ilgili olaylarla doludur. Bazı bilim adamları tek tek hâkimlerin kahramanlıklarını tarihlemeye çalışsa da bu dönemin kronolojisi üstüne genel bir uzlaşma yoktur ve olacağa da benzemez.

Süleyman ve Davut hakkındaki Kutsal Kitap kaynakları boldur: 2. *Samuel* 1 ile 1. *Krallar* 11 arası bölümler. Bazı malzemenin olasılıkla Süleyman'ın krallığından sonra derlenmiş "saray tarihinden" çıktığı düşünülür, fakat bu görüşe şiddetle karşı çıkılmaktadır (Rendtorff 1983; Lemche 1988; van Seters 1982 [OK]). İdari kayıtlardan ve nüfus sayımı listelerinden alınma parçalar da

dahil edilerek belli ki İsrailoğulları tarihinin en iyi belgelenmiş dönemlerinden biri ortaya çıkarılmıştır (bkz. s. 88-90). Her ne kadar korunmuş malzeme o çağa ait olmasa da kuşkusuz buna ayrılmış metinler Yakındoğu'nun onunla çağdaş herhangi bir bölgesine ilişkin olanlardan çok daha kapsamlıdır. Saul'un krallığının sonunda Filistilerin yayılma dönemi hakkında Ahit Sandığı'yla ilişkili pek çok öykü kullanılmışa benzer. Bunlar Filistilerin yaptıkları savaşların, Aphek muharebesinin ve Şiloh tapınağının yıkımının ayrıntılarını da vermektedir; bunların arasında Samuel hakkında öyküler de yer alıyor olabilir, ancak çoğunun kehanetle ilgili olduğu düşünülür. Saul ile Davut arasındaki ilişkiye değinen öykülerin açıkça Davut'tan yana olduğuna bakılırsa, güney kaynaklı oldukları ve *Tesniye*'yi yazan tarihçinin bakış açısına göre yeniden düzenlendikleri anlaşılır (s. 52).

Hâkimler (*Hâkimler* 2 vd.) kitabında kullanılan malzeme burada tartışılmayacak kadar karmaşık. Fakat iki özelliğinden söz etmeye değer. İlki, Dan kabilesinin göç etmesine ve kabileler arası bir savaşa ilişkin iki parça malzemenin dışında, *Hâkimler* kitabı doğru dine yönelmenin şans getirdiği ama Yehova'ya yüz çevirmenin felaketle sonuçlandığı yollu *Tesniye* savına göre İsrail'in talihini gösterme çabasıdır. Bu nedenle, ortaya çıkan hâkimler baskı altındaki halkının tövbe etmesine karşılık Yehova tarafından özel olarak seçilmiş kimseler diye tasvir edilir: İsrail'i o günkü zalimden kurtarmak ve sonra da bir süre "yargılamak" (bu terimin tam olarak ne anlama geldiği belirsiz) üzere ortaya çıkmışlardır. Kitabın derlenmesini buyuran tanrısal mesaja bakılırsa, özünde yerel ve birbirinden tümüyle ayrı kahramanlıkların İsrail'in tamamını etkiledikleri ve belli bir tarih sırasında art arda gerçekleştikleri izlenimi uyandırsınlar diye bir araya getirildikleri anlaşılır. İkincisi, çeşitli savaş liderlerine "hâkimler" adının verilmesinin nedeni, haklarında "İsrail'i yargıladıkları" dışında hiçbir şey bilinmeyen görünürde önemsiz "liderlerin" *Hâkimler* kitabına dahil edilmesi ve onlara karizmatik kurtarıcı rolünün verilmesidir. Aslında kurtarıcıların öyküleriyle hâkimler listesi birbirinden tamamen ayrıdır ve çok daha sonra bağdaştırılmış olmalıdır (Martin 1975).

İsrail ve Hâkimler

Hâkimler döneminde bambaşka grupların birleşmesini sağlayan ne gibi kurumların varolduğunu anlamak için, Noth tarafından kabileler birliğiyle açıklanan çok etkili bir varsayım geliştirildi (Noth 1930). Buna göre, belirli çeşitlemelere rağmen İsrailoğlu kabileleri arasında on iki sayısı her zaman korunduğu ve bunun içerisinde Lea'nın (Kenan'a ilk gelenler oldukları varsayılan) altı kabilesi daimi grup olduğu için, bunun kurumsal bir anlamı olmalıydı. Noth da karşılaştırma yapmak için Yunan ve Latin din birliklerinin yapısından yararlandı. İleri sürdüğüne göre, bunların özelliklerinden biri, ortak bir kutsal alan çevresinde on iki veya altı kentten ya da halktan oluşan bir gruplaşmaydı; ant içerek bağlanırlar, dinsel şenlikler için düzenli aralıklarla toplanırlardı. Bu tür birliklerin üyeleri siyasal özerkliklerini korumakla birlikte, belirli kurallara uyulmasını sağlayan ve yeminini bozan üyelere karşı ortak tavır başlatan birlik temsilcileri vardı.

Bu kurumu İsrail'e uyarlayan Noth, böylesi kutsal bir din birliğinin bütün temel öğelerinin hâkimler zamanında İsrail'de bulunduğunu ileri sürüyordu. Dahası, İsrail adının Ahit Sandığı'nın saklandığı kutsal yeri merkez alan on iki kabile tarafından kurulmuş olduğunu söyledi. Kutsal yerin zaman zaman çeşitli nedenlerden ötürü taşınması gerekmiş, ama her zaman bir tane olmuştu: Önce Şekem'de, sonra Beytel'de, arkasından Gilgal ve son olarak Şiloh'da. *Yeşu* 24'e göre kabilelerin Yehova'yı tanıdıkları ve Yehova'nın diğer bütün tanrıların yerine geçtiği ilk yer Şekem'di; ilk kez birbirleriyle ve Yehova ile antlaşma yaparak bir araya geldikleri yer burasıydı; yasaları *Mısır'dan Çıkış* 21-23 içerisindeki kurallardı.

Her yıl dinsel şenliklerde buluşur ve kabile tapınağındaki antlaşmayı yenilerler, *Çölde Sayım* 1.5-16 içinde adları sıralanan kabile temsilcileri işleri görüşürdü. Kuralları çiğneyenler, ortak hareket eden birlik tarafından cezalandırılırdı. *Hâkimler* 19-20 bölümlerinde buna örnek olarak, Levili bir adamın cariyesinin Gibea'da Benyamin kabilesinin erkeklerince tecavüze uğrayıp öldürülmesi üzerine, bütün kabilelerin Benyamin'e karşı birleşip "birlik" sava-

şı açarak bu kabileyi cezalandırılması gösterilmiştir. "Önemsiz hâkimler listesi" (bkz. s. 80) Noth tarafından din birliğinin yasal görevlileri olarak yorumlanır.

Birkaç bilim adamı Noth'un ilk ortaya attığı çekici varsayımın geçerliliğini sarsan bu önerisiyle gelen sorunlara işaret etmişlerdir. Birincisi, on iki sayısının üst üste görünmesi (Noth'un kuramının çıkış noktası) erken İsrail'in bir din birliği olarak anlaşılmasından yana bir sava dayanak sağlamaz, çünkü klasik din birliklerinde farklı üye sayıları vardır. Yehova'nın mesajı Şekem'de yalnızca Mısır'dan Çıkış-Sina olayına katılmamış kuzey kabilelerine verilmiştir, öyleyse bu kabileler arasında genel bir birlik yasası değil, belirli ve sınırlı amacı olan bir kuraldır. Sandığın bir süre Şiloh'daki bir evde saklandığı kesin olmakla birlikte orasının bütün İsrailoğlu kabilelerinin toplantılarında düzenli olarak kullanıldığından söz edilmemektedir. Ayrıca *Hâkimler* kitabı kült yerlerinin Beerşeba, Mispa, Rama, Ophra ve Dan ile daha başka alanlar olduğu yönünde bulgular içerir, böylece seçkin, ana tapınak kavramının desteklenmesi güçleşir. Bir de *Çölde Sayım* içerisindeki kabile temsilcilerinin yalnızca kabile/aşiret reisleri oldukları ve kabileler birliğiyle ilişkili olarak bir daha herhangi bir idari görevle karşımıza çıkmadıkları görülür; buna ek olarak *Hâkimler* kitabında yalnızca bir kez onlardan söz edilmektedir –faaliyetleri çöldeki hikâyelerle sınırlı gibidir. Gibea'da Benyaminlilerin çirkin davranışları örneğinde olduğu gibi "bütün İsrail'in" birlikte harekete geçtiğinden söz edilirken, metin onların nasıl seferber olduklarına ya da harekete geçme kararını nasıl aldıklarına değinmez. Son olarak ne hâkimler ne de "önemsiz hâkimler" herhangi bir yerde tapınaklarla ilişkilendirilmiştir. Kimi yönlerden akıl çelici olsa da kabile birliği anlayışını bırakmak gerektiği anlaşılır. De Vaux (1978) kapsamlı incelemenin ardından varsayımın krallık öncesi İsrail ile ilgili yapay bir oluşum dayattığı, ancak bunun Eski Ahit tarafından desteklenmeyip kabileler arası ilişkiler hakkında büyük ölçüde yanlış bir fikir verdiği sonucuna varmıştır.

Büyük savaşçılar tarafından kurtulma öyküleri farklı toplulukların andıkları, *Tesniye* tarihçisinin Yehova'ya yüz çevirmenin zu-

lüm getirecek bir günah işlemek, tövbe etmeninse Yehova'ya yönelmek, böylelikle onun bir kurtarıcı göndermesini sağlamak anlamına geldiği yollu kendi görüşünü açıklamasına yardım etsin diye bir araya derlediği yerel kahramanlara ilişkin masallardır. Her bir kurtarıcı figürünün Yehova tarafından bütün İsrail'i korumak üzere görevlendirilmiş karizmatik bir önder olarak tanıtıldığı anlatı kurgusu malzemeye ancak çok sonra, *Tesniye* yeniden derlenirken sokuşturulmuştu. Demek ki kurtarıcıların özünde çeşitli nedenlerden kaynaklanan krizler bağlamında ortaya çıkmış sınırlı bölgesel amaçlar taşıyan liderler olması muhtemeldir. Buna göre *Hâkimler* kitabının uyum içinde birleşik bir kabile hareketi görünümü sergilemediği, daha çok farklı toplulukların kendi güçlerini pekiştirme çabasıyla çarpıştıkları ayrı ayrı savaşları tasvir ettiği yollu bir izlenim uyandırması önemlidir. Aynı zamanda İsrailoğulları arasında üstünlük kazanma adına birbirini kırıp geçiren anlaşmazlıklarla düşmanlıkları gözler önüne sermektedir. *Hâkimler* bir noktayı vurguluyorsa, o da, birleştirici bir öğe olmaması ve oradaki insanların coğrafi dağınıklarının sonucunda bu dönemde İsrail içinde derin ayrılıklar yaşanmasıdır. Kitabın monarşi gibi siyasal kurumların geliştiği, çatışmaları çözüme ulaştırmanın ve halkının sağ kalması için Yehova'ya gerek duyulacağı bir zamanı haber veren yola gelmez kargaşa dönemine ışık tuttuğu söylenebilir.

İsrail'in ilk kralı Saul

İsrail'deki bu bölünmüş tablodan ansızın monarşi çıkıvermişti. Bu nedenle çoğu bilim adamı dağlardaki insanların Saul'u kendilerini tehdit eden Filist zulmüne karşı kral olarak gördükleri "karizmatik kurtarıcılardan" biri (Ammonlular karşısında elde ettiği zafer sayesinde) olarak görme eğilimi taşır. Buna göre Saul İsrailoğlu devletinin gelişiminde geçici bir figürdür –kral olan bir "yargıç". Onun kral olarak atanmasıyla ilgili çelişkili açıklamalar Saul'un tam yetkili bir kral olmadığını akla getirir. 1. *Samuel* 9.1-10, 16; 11.1-11 ve kısmen 13 ve 14 bölümlerine baktığımızda, oluşum Saul'u kurtarıcı olarak seçen Yehova'nın buyru-

ğuydu. Fakat 1. *Samuel* 8.1-22; 10.18-25; 12 ve 15 bölümlerinde "diğer uluslar gibi" olmak isteyen halk kendilerine bir kral talep etmişti. Bu da İsrailoğullarının her zaman kendileriyle, halkıyla doğrudan antlaşma yapmış Yehova arasına daimi bir aracı eklenmesiyle ilgili taşıdıkları söylenen karışık duyguların göstergesidir. Monarşiye karşı direnişin izlerinin, Kutsal Kitap'ta anlatılanların başka her yerinde sürülebileceği düşünülür: Örneğin, Saul'un bir hanedanlık kuramamasının nedeni Yehova açısından nihayetinde bir kralın kabul edilemez olduğuydu. Bu açıdan Saul iki figürle karşılaştırılır. Biri, hanedanlık kursun diye halkın baskı yaptığı, ama dindar bir adam olduğundan bunu reddeden yargıç Gideon. İkincisi, elbette bir hanedanlık kurmuş ama bunu Yehova'nın mükemmel "kulu" (*ebed*) olduğu için yapmış, Yehova'nın hukukuna boyun eğmiş ve kültüne bağlı kalmış olan Davut. Sonunda soyunun içinden çıkacak olan geleceğin Mesih simgesi, örnek kraldı o (de Vaux 1972). Diğer bütün bağlamlarda hanedanlık ilkesi, diğer bir deyişle monarşik iktidarın rutinleşmesi kabul edilmemiş ve İsrailoğullarının devletlerinin nasıl yönetilmesi gerektiğiyle ilgili idealine kesinlikle ters düşmüştü. Hükümdarlarının sürekli ve hızla değiştiği ve bir tek çok kısa ömürlü hanedanlıkların görüldüğü İsrail'in geç kuzey krallığının tarihi bu yorumu doğrular diye düşünülür. Belli ki burada karizmatik liderlik ilkesi elden bırakılmamış, ayrıca kuzeydeki kralların kendi konumlarını pekiştirme çabalarıyla sürekli gerilim yaşanmıştır. Başka sözlerle ifade edersek, İsrail'in monarşi kurumunu ele alma biçimi Yehova'nın iyi ve kabul edilir diye "eliyle seçtiği" bir kral görmekti, fakat bir kralın kendine iradesiyle bir hanedanlık kurarak bu durumu kalıcı kılma girişimine karşı çıkılması gerekirdi. Demek ki monarşi ilkesi, güneyde iktidarda kalmayı sürdüren Davut ve onun hanedanlığı dışında temelde reddedilmişti. Bunun altındaki gerekçe İsrailoğullarının Davut gibi olağanüstü bir figür dışında, krallığı kabullenmeye hazır olmadıklarıdır. Bu çerçeveden bakıldığında Saul, uyruğundakilerin genel isteklerine karşı iktidarını kalıcı kılmaya kalkışan karizmatik bir liderden biraz daha fazlası gibi görünür.

İsrail Krallığı'nın yaygın görülen böyle kavramlaştırılmasını sorgulamak gerek. Bir kere, Davut'un hanedanlığını istisnai, dolayısıyla külte uygun diye görmek tümüyle yanlı bir yorumdur. Yehuda'da tek bir hanedanlığın başarıyla varlığını sürdürmesinin yol açtığı sonuç, hanedanlık ilkesinin krallık kurumunun bölünmez ve kaçınılmaz bir parçası olarak kabul edilmesidir –ne de olsa monarşi sisteminin istikrarı babadan oğla geçen iktidar ilkesinden gelir. Kuzeyde kralların hızla değişmesi ve hanedanlıkların kısa ömürlü olması monarşinin reddedildiğini göstermeye yetmez. Kuzey krallığında daha önceki yönetim biçimine geri dönüş olmadığı, başka bir seçeneğin hiç düşünülmediği kesindir; siyasal yapısı başından sonuna asla sorgulanmayan krallık düzeni olmuştu. Kuzeydeki istikrarsızlığın nedenleri başka sorunların yansımasıdır. İkincisi, yargıç Gideon'un erdeminin bir yönü hanedanlık kurarak liderliğini kalıcı kılmaya karşı çıkmak da olsa, öyküdeki kesin öğe halkın bunu talep etmesidir. Diğer bir deyişle, monarşi kurumunun kısmen kalıcı ve babadan oğla geçen bir mevki olduğu her zaman akılda tutulmuştu, ancak Gideon'un öyküsünde kralın ille de Yehova tarafından atanması gerektiğine işaret eden hiçbir ipucu yoktur. Sonuncusu, Saul'un hanedanlık kurduğu bellidir. Ölümünden sonra tahta oğlu İşbaal geçti. Tahtta kısa bir süre kaldı, çünkü babasının İsrailoğullarının yenik düştüğü bir savaşta öldürülmesi olasılıkla denetimi elinde tutmasını zorlaştırmıştı. Üstelik ordu komutan Abner'in döneklik ederek (artık başarı çıtası yükselmeye başlayan) rakip hükümdar Davut'tan yana olması durumu hiç de kolaylaştırmıyordu. Abner'in ihaneti Davut'un iktidarını hızla genişletmesini sağlamıştı. Saul'un egemenliğinin kabul edilmiş itibarı ve meşruluğu Davut'un onun kızlarından biriyle evlenmesiyle daha da öne çıkmıştı; Saul'un ailesinin Davut ile bağlantısı Saul'un krallığının önemini ve buyruğu altındakilerin sadakatinin gücünü göstermektedir.

Bu eleştiriler ışığında Saul'un kral olarak ortaya çıkışını yeniden incelersek, ona karizmatik kurtarıcılar soyunda yer bulmamız daha da zorlaşır. Geçmişi basmakalıp halk masalı temalarıyla karanlığa gömülmüştür –ilerde tanrının gözbebeği bir lider olacak tanınmadık köylü bir genç. Saul orta dağlık ülkede oldukça kapsamlı bir

üs kurmuş, kendi ve ailesi için daimi siyasal üstünlüğe doğru konumunu sağlamlaştırmaya çalışan peygamber Samuel'in otoritesine çoktandır meydan okuyor olması muhtemeldir. Halk bir kral talep ettiği sırada ortaya çıkmış önemli askeri koşullar bağlamında, Samuel'in istenmediğini hissetmesi (1. *Samuel* 8.7) anlamlıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, zaten öne çıkmış olan Saul'un Samuel tarafından kutsal yağla kutsanması ve İsrail'in talep ettiği kral olarak sunulması, Samuel'in liderliğinin reddedilmesinin sonucudur. Öyküde anlamlı olan bir başka gerçekse, insanların kral talebinin ne belli bir kişiye yönelik olması, ne de kahramanlığını kanıtlayan birinin kral olmasında ısrar edilmesidir. Bu da Saul'un yaptığı titiz planlama ve ince hesapların sonucu olabilir, ama önemli olan olayın nasıl kurgulandığıdır: "Halkın" belirsiz kral talebine karşılık üstün siyasal biri (Samuel) Saul'u seçmiştir; Yehova tarafından seçilmiş biri olarak tanıtılır; bunun arkasından askeri becerisini kanıtlaması gerekmektedir; krallığı o zaman onaylanır. Saul ile birlikte İsrail'de bambaşka bir durum ve gelen lider karşısında yeni bir ruh hali belirir. Yüzyıllardır süren kargaşa son bulmuş ve krallık yepyeni ve olumlu bir siyasal düzen getirmiştir.

Ne yazık ki Saul'un krallık yaptığı dönemde askeri ve idari kurumların gelişimine ilişkin belgeler çok yetersizdir, çünkü Eski Ahit'teki hikâyenin (eldeki tek kaynak) çoğu ona odaklanırken bunu Davut ile kıyaslamak için yapar. Bunun yanı sıra ayrıntılar karanlıkta kalsa da bazı nitelikler ortaya çıkar. Gözümüzden kaçmayan bir değişim İsrail ordusunun gelişmesidir: Kalıcı bir merkezi komuta kurulmasının, Saul'un İsrail'in güvenliğine karşı türlü tehditlere yönelik başlattığı ve yürürlüğe koyduğu kapsamlı bir saldırı ve savunma programının sonucunda ordu epey genişlemişti. Bundan başka, 1. *Samuel* 13.2 bölümünde, "Saul halktan 3000 kişi seçti... geri kalanları evlerine gönderdi" sözleriyle dile getirildiği üzere, ancak gerektiğinde yedek askerlerle desteklenecek düzenli bir ordu kurulması yönünde temel atılmıştı. Böylece kralın çevresinde genç savaşçılardan kurulu bir birlik oluşturulmuştu. Bu birliğe alınan askerler olasılıkla çiftçi ailelerinin küçük oğullarıydı, ne de olsa nüfusun artması ve eldeki yeni toprakların azalması nedeniyle

yuva kurup servet edinmek zora girmişti (Stager 1985). Daimi ordu birliklerinin bir süre daha varlık gösterdiklerini Saul'un ölümünden sonra (2. *Samuel* 2.12; 4.2) oğlu İşbaal'in görevlileriyle iki bölük askeri kendi adına göreve yollamasından bellidir. Bu gelişme kralın elinin altında, bir tek kraliyet evine bağlı askeri bir güç olduğuna işaret etmektedir; aynı zamanda, şans eseri Saul'un krallığının onun ölümünden sonra dağılmadığını da göstermektedir. Saul'un hükümdarlığında ortaya çıkan belli bir makam da krala bağlı "ordu komutanıydı". Saul'un kuzeniydi bu, seferberlik sırasında ikinci komutan olarak görev yaptığı anlaşılan Abner'di. Ordu komutanının önemini ve kriz anında krallıkta birliği savunmak adına nasıl bir işlevi olduğunu Saul'un ölümünden sonra İşbaal'i korumak ve tahta çıkmasını güvence altına almak için Abner'in yaptıkları belli eder (2. *Samuel* 2.8-9). Saul'un egemen olduğu dönemin yapısını bundan daha fazla canlandırmak çok güçtür: Olasılıkla tarlalar ve bağlarla ödüllendirilmiş "Saul'un görevlilerine" göndermeler yapılır (1. *Samuel* 22.7). Bunlar teker teker seçilmiş savaşçılarla aynı mıdır, yoksa idarecilerle saray mensuplarından oluşmuş bağımsız bir grup mudur? Bir de "Edomlu Doeg" adında "Saul'un baş çobanının" bulunduğu mevkiden söz edilir (1. *Samuel* 21.8; 22.9). Sorumluluğu, kraliyet işletmesine malzeme ikmal etmekti. Onun adıyla birlikte Saul'un İsrail sınırlarının ötesindeki insanları çekmeye ve onları İsrailoğulları sarayında birleştirmeye başladığı gibi ilginç bir olasılık akla gelir. Burada can alıcı soru, monarşiyle gelen daimi üstyapıyı destekleyecek gelirin kaynağının ne olduğudur. Bir kısmı başarılı savaşlardan elde edilen ganimetle karşılanırdı, geride kalan Kenan şehirlerinden bazılarının fethiyle birlikte kraliyet hazinesi daha da dolabilirdi. Bundan başka uyruğundakilerin krala karşı armağan verme yükümlülüğünü yerine getirmek zorunda olduklarından söz edilir (1. *Samuel* 10.27). Peki ama bunlar ne tür armağanlardı? Ekonomik açıdan önemli olacak kadar düzenli ve yeterli miktarda mı verilirlerdi? Bağlılığın simgesi olan gelişigüzel takdimlerin ve kraliyete yaraşır malların ötesine geçerler miydi? Saul'un sarayının Gibea'da olduğu söylenir, orasının da Tell el-Ful ile bir olduğu ileri sürülmektedir (Lapp 1981: 1-38; *Encyclopedia*

444-446). Eğer bu doğruysa, demek ki Saul'un krallığının merkezi küçük ama iyi korunan, yerleşim planı çevredeki İsrailoğullarının köylerinden belirgin bir biçimde farklı bir kaleydi.

Saul'un hükümdarlığının önemli kazanımları İsrail'in düşmanlarına karşı elde edilen başarılar, "kabileler" dışındaki insanların İsrail'e katılması ve ne kadar ilkel de olsa idari ve askeri sisteme giriş yapılmasıydı. Böylelikle Davut'un refah ve göz kamaştıracak kadar başarılı devletini üzerine inşa ettiği temeller atılmış oluyordu. Saul olmasaydı Davut da olamazdı.

8d(iv) Yehuda'nın zaferi

Giriş ve kaynaklar

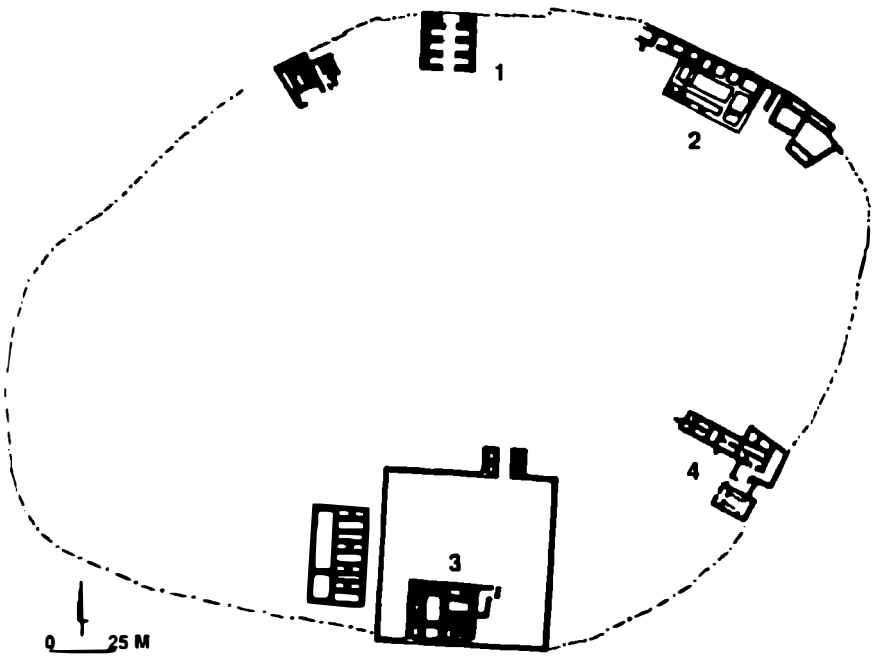
Davut ve oğlu Süleyman önderliğinde İsrail seksen yıllık bir zaman dilimi boyunca güçlü, iyice merkezileşmiş bir devlet olmuştu –askeri fetihlerin meyvesiydi bu. İsrail'in genişlemesi daha ileri bir idare ve vergi sisteminin gelişmesiyle yakından ilişkilidir (Heaton 1974). Bu büyümeye aşamalı ama kayda değer bir toplumsal dönüşüm eşlik etmişti. Önceden yerel düzeyde aile ve topluluk bağları ağır basarken "kabile" sistemini kademeli toplum giderek kaplamıştı: Kral ve sarayın egemen konumda olduğu, hemen altında kraliyet kayrasına bağımlı devlet memurları, ticaret ve sanayi ile uğraşan şehirlerdeki halk, kırsal alanda toprağı işleyen köylüler (olasılıkla her zaman nüfusun büyük bölümünü onlar oluştururdu; Meyers 1988) ve İsrail toplumunun en varlıklı kesiminin malı olan kölelerin bulunduğu bir sistemdi bu.

İsrailoğulları tarihinin bu en parlak döneminin öyküsü 2. *Samuel* ile 1. *Krallar* bölümlerinde yer alır. Anlatılanlar *Tesniye*'deki tarihin bir parçasıdır. (bkz. s. 50-51), buna göre hükümdarlıklarını kurma aşamasında her iki kralın da uygun davranışlarda (Yehova'nın yasalarını yerine getirmek) bulunduklarını ama sonlarının kötü olduğunu (yanlışlar yaparak tanrının gözünden düştüklerini) belirtmek üzere derlenmiştir. Dolayısıyla, Davut ve Süleyman'ın hükümdarlıklarına ilişkin daha güvenilir olduğu anla-

şılan kaynaklara ve eksiksiz sayılabilecek sunumlara (s. 79-80) rağmen malzemenin düzenlenişi, bütün başarıların her ikisinin de krallıklarının ilk dönemlerine toplandığını, son dönemlere doğru gerileme yaşadıkları anlamına gelir. Sonuçta, hükümdarlıklar sırasında yaşanan olayların kronolojisinin içinden çıkamayacağımız ölçüde çarpıtıldığı anlaşılır. Ayrıca kapsadığı olaylar arasında da büyük dengesizlik göze çarpar. Davut'un iktidara yükselişi kutsal metindeki hikâyenin çoğunu kaplayan en az üç farklı parçadan örülmüştür. Üstelik bunlar birbirlerini pek desteklemezler, böylece Davut'un iktidara yükselişinin tarihine ayrılmış bütün bölüm kopuk kopuk gider (Soggin, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde: 334). Benzer çekinceler, bir zamanlar sanıldığı gibi tarihyazımına değil de (Meyer 1884-1902 II/2 284-286) büyük ölçüde tarihsel kahramanlık öyküsü kategorisine ait olmasının getirdiği ek sorunlarla birlikte, Davut'un halefliğiyle ilgili hikâye için de geçerlidir (Soggin, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde: 337-338). Süleyman'ın hikâyesinin epeyce büyük bir bölümü *Tesniye* tarihçisinin en çok ilgi gösterdiği Kudüs tapınağından ve onun inşasından söz eder (bkz. s. 50-51). Saba Melikesi'nin Süleyman'ın sarayını ziyaretini konu eden ünlü olayın tarih dışı olduğu neredeyse kesindir (Pritchard 1974), çünkü Yemen'deki arkeolojik bulgular Saba Krallığı'nın bu dönemde gelişmemiş olduğunu göstermektedir. Hikâye sonradan kulaktan kulağa yayılmış ve Süleyman'ın şanını ve efsanevi bilgeliğini vurgulamaya yaramıştı.

Bu görkemli zamana ilişkin arkeolojik bulgular çok azdır. Küçük "İsrailoğlu" yerleşimlerinden bazılarının, yaklaşık 1000 dolaylarından başlayarak gelişen bir değişim geçirip sağlamlaştırılmış büyük şehirlere dönüştüklerini sezmek mümkündür (Whitelam 1986). Fakat İsrail genelinde (arkeolojik açıdan dünyada en kapsamlı araştırmaların yapıldığı bölgelerden biridir) tartışmasız ve belirgin bir biçimde Davut ve Süleyman dönemine tarihlenebilen tek bir yapı bulunmaz (Mazar 1990 [0Gd]: 374-397). Bu bakımdan Kudüs daha da umut kırıcıdır, ne var ki birbirine karşı aşırılık ölçüsünde düşmanca duygular besleyen, aralarında dünyanın iki büyüğünün de (Hıristiyanlık ve İslam dini) yer aldığı üç

din topluluğunun olağandışı, uzun süreli simgesi olma özelliğini elinde tuttuğu düşünülürse, bu hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Aynı sebepten ötürü son on beş yıldır aralıksız çarpışmalara sahne olmakta ve özellikle kutsal alanlar durmadan onarım geçirmekte. Dolayısıyla Süleyman'ın tapınağının kayda değer izlerinin bir gün gelip ortaya çıkarılması da pek olası değildir, ne de olsa Kubbetü's-Sahra'nın altında kalır; onun şehre hâkim olduğunu gözümüzün önüne getirebiliriz ama o kadar. Demir Çağı'ndan kalma duvarların izleri bulunmuş olmakla birlikte tam olarak tarihlenmeleri güçtür. Kudüs'ün ilk merkezinde stratigrafik ve kronolojik ardışıklığı saptamaya çalışan kazı ekipleri, burada Davut'un inşaat işleriyle ilişkilendirilebilecek bir dolgu katmanı bulmuşlardır (Kenyon 1987: 89 vd.; Shiloh 1984). Hepsi bu. Diğer ören yerlerinde 10. yüzyıla biraz da tutarlılıkla dayandırılabilecek buluntular çıkarılsa da tarihlemeleri konusunda anlaşmazlıklar vardır (Yadin 1970; 1972; Aharoni 1974; (Soggin, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde: 340-343; Barkay 1992: 305). Öte yandan, bulunan kalıntılardan bazıları 10. değil de 9. yüzyıla tarihlense de bu merkezlerdeki önemli gelişimlerin çok daha önce başladığı ve bunun da Davut-Süleyman dönemi olması güçlü bir olasılıktır. Başta İsrail'in sınırlarıyla ana yollarda konumlanmış (daha önceden Kenan şehirlerinin geliştiği yerlerde) birkaç ören yerinde ayırt edici özellikleri olan yeni bir surla karmaşık bir giriş kapısı Birleşik Monarşi dönemiyle ilişkilendirilmiştir. Hele Megiddo'da bulunanlar (bkz. şekil 29) daha da çarpıcıdır, ama tıpatıp benzer istihkâmlara artık birçok yerde rastlanıyor. Genel olarak baktığımızda bunların Süleyman'ın kurduğu yeni idari bölge merkezleri listesiyle örtüştüğü söylenebilir. Bu kasabalar etkileyici surlarıyla 10. yüzyıla özgü yenilikler olup, merkezileşmiş İsrail devletinin yeni hükümdarlarının ülkeyi nasıl sıkı bir denetim altında tuttuklarının aynasıdır. Şehirler kırsal alanlara hâkimdi ve yerel valiyle garnizonu burada otururlardı. Bunlar, halktan toplanan vergilerin biriktirildiği yerel merkezleri oluşturuyorlardı ve hükümdarların kudretinin somut ifadeleriydiler (Whitelam 1986).

Şekil 29 Megiddo IVB-VA krokisi. 1: Şehir kapısı; 2: Saray 6000; 3: Saray 1723; 4: Konutlar (kaynak: Yadin 1972)

Davut

Davut'un hikâyesi, onun krallığına ilişkin tarihsel bir canlandırmada azaltılması gereken birtakım romantik öğeler içerir (örn. 2. *Samuel* 21.19'da anlatılan asıl kahraman Elhanan'dan alınarak ona aktarılan Goliat olayı, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde Soggin: 334). Diğer yönleri onunla daha ilgilidir. Davut, Saul'un maiyetindeki yüksek bir görevli olarak tanıtılır; kral ona ölümcül bir kıskançlık duyduğu için, Davut, güneydeki Yehuda dağlarına kaçmak zorunda kalmıştır. Orada kaçaklar, asiler ve kanun dışı kişilerden oluşan özel bir ordu kurar (1. *Samuel* 22.2). "Haraççı çeteleri" olarak nitelenebilecek ve nitelenmiş olan taraftarlarıyla birlikte (Soggin, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde: 345) aşağıdaki anekdottaki gibi saldırılar düzenler:

> Maon'daki Karmel'de çok nüfuzlu, 3000 koyunla 1000 keçiye sahip bir adam vardı; Karmel'de sürülerini kırkıyordu. Adı Nabal'dı, karısı da Abigail; güzel ve akıllı bir kadındı, ama Kalev soyundan gelen kocası aksi, alçak bir adamdı. Davut Nabal'ın çölde sürülerini kırktığını haber almış, on adamına, "Karmel'e gidin, Nabal'ı bulun, selamımı söyleyin," diyerek ona göndermişti. "Şöyle deyin, 'İleriki yıllarda bütün iyilikler üzerine olsun! Sana, ocağına ve senin olan her şeye bolluk getirsin! Yün kırktığını duydum. Çobanların yakın zamanda yanımızdaydı, onlara sataşmadık; Karmel'de kaldıkları süre boyunca hiçbir şeyleri kaybolmadı. Git, kendin sor, sana anlatırlar. Adamlarıma iyi davranasın, bu bizim için kutlu bir gün, oğlun ve kulun Davut'a verebildiğini veresin.' " Hizmetkârları Nabal'ın yanına varıp Davut'un mesajını ilettiler. Sözlerini bitirdiklerinde Nabal şöyle yanıt verdi: "Davut da kim? İşay'ın oğlu da kim oluyor? Bu günlerde efendisini bırakıp kaçan her köle kendini reis sanıyor. Ekmeğimi, suyumu, kırkıcılarıma getirdiğim hayvanların etini alıp nereden geldiklerini bilmediğim kişilere mi vereyim?" Davut'un adamları geldikleri yoldan döndüler ve Nabal'ın bütün dediklerini Davut'a aktardılar. Davut adamlarına, "Herkes kılıcını kuşansın!" diye buyurdu. Onlar da kılıçlarını kuşanarak Davut'un peşi sıra gittiler, yaklaşık dört yüz kişiydiler, geride bir tek erzakın başını bekleyen iki yüz kişi kalmıştı.
>
> (1. Samuel 25.2-13 (NEB)

Sebebi ne olursa olsun, Davut'un, olasılıkla Saul'un topraklarının dışında kalan Yehuda'da kendine bir üs kurarak Saul'un krallığına meydan okumaya girişmiş olduğu artık epey kesin görünmektedir (Ahlström 1986). Otoritesi ciddi tehdit altına giren her hükümdar gibi, Saul da Davut'un peşine düşmüştü. Olasılıkla zayıf konumunu güçlendirmek amacıyla Davut İsrail'in düşmanları Filistilere yanaşmış, böylece Saul'un ölümüyle birlikte Filistilerle çıkan savaşta onlardan taraf olmuştu. O aşamada Filistiler çok güçlüydü: İsrail'i yenilgiye uğratmış; kralı, oğullarından üçünü ve en yakın adamlarını öldürmüşlerdi (2. *Samuel* 3.1) ve giderek güçlenen Yehuda'nın komutanı Davut onların paralı askeriydi. Öyle anlaşılıyor ki, Filistilerin egemenliği yedi buçuk yıl sürdü (2. *Samuel* 2.11; 5.5), ancak Saul'un ölümünün ardından çıkan kargaşada

onun komutanı Abner, Saul'un oğlu İşbaal'in babasının tahtına çıkmasını sağlayabilmişti.

Daha sonra iki krallık bir süre birbirlerine rakip oldular: Oğlu, Saul'un eski ülkesini güçlükle ayakta tutuyordu; Davut Yehuda'da üslenmişti. Davut, Saul'un yenilgisinin ardından oluşan kargaşa ortamından kendisine daha çok yandaş bularak yararlanmış görünüyor. Davut daha da güçlendikçe Abner gizliden gizliye ona yaklaşmış, Saul'un kızı ve Davut'un karısı olan Mikal'i ona ulaştırmaya yardım etmişti. Fakat iki bölge arasındaki derin güvensizlik yüzünden Davut'un emrindeki memurlardan biri tarafından katledildi. Artık savunmasız ve her zamankinden daha güçsüz kalan İşbaal de Saul'un zulmünden çok çekmiş Kenan şehirlerinden biri olan Beerot halkı tarafından öldürüldü. Bu noktadan sonra Davut'un üstünlüğüne kolay kolay meydan okunamayacaktı, İsrail ile resmi bir anlaşma yaptıktan sonra Hebron'da kraliyet tacını giydi.

Davut'un biçimlendirdiği krallık neye benziyordu? İsrail'den başka belirli toprakların nasıl ve ne zaman eklendiği belirsiz olmakla birlikte Davut'un kimi görülmedik ölçüde acımasız olan savaşlarda daha çok fetih yaptığı bellidir.

Davut'un en önemli fetihleri arasında ticaret yolları açısından stratejik konuma sahip, aynı zamanda İsrail ile Yehuda sınırına yakın olması bakımından siyasal üstünlüğü olan Kudüs'ün ele geçirilmesi vardı. Bu Kenan ("Yevus") şehrini kendi özel ordusuyla zapt etmiş ve orası artık Yehuda krallarının şehri olmuştu –kendi mülkleriydi, sarayları da oradaydı. Başarılarını Saul'un attığı temellerin üstüne eklediği neredeyse kesin olan Davut sonunda İsrail ve Yehuda topraklarında yerle bir edilmeyen bütün Kenan şehirlerini krallığına kattı. Başlangıçta onu kral olarak kabul etmiş kabilelerin yaşadığı dağlık bölgelerdeki halk da bunların arasındaydı. Burada güç dengeleri bölgeden bölgeye değişirdi –Birleşik Monarşi'nin kralları için her zaman sorun olmuş bir durum. Davut ilk olarak kuzeyden İsrail'e kafa tutan biri olarak ortaya çıktığı Yehuda'da kraldı; bir süre sonra ve kayda değer siyasal kriz koşullarında "İsrail'in büyükleri" (yani kuzey toplumlarının sözcüleri) tarafından kabul edilmişti. Davut'un kabullenilmesi olasılıkla isteksiz-

ce olmuştu –iki kralın peş peşe öldürüldüğü, gözle görülür bir halefin olmadığı, muzaffer Filistilerin İsrail topraklarını tehdit ettiği ve Filistilerin müttefiki, askeri ve siyasal açıdan üstün Davut'un teslim olmaları için baskı yaptığı koşullarda zorlanmışlardı.

İsrail-Yehuda'nın hemen doğusunda yer alan Ammon, Moab ve Edom adlı üç devlete karşı Davut zaferle sonuçlanan kanlı savaşlar açtı, yerli nüfusu acımasızca cezalandırdı: Örneğin, Moab'da nüfusun üçte ikisi kılıçtan geçirilmişti (2. *Samuel* 8.2); Ammon'da sağ kalanlar İsrail'in kraliyet projelerinde çalışmaya zorlanmıştı (2. *Samuel* 12.31). Daha kuzeydeki Arami devletlerinin başını Aram Zobah çekiyordu (bkz. s. 24). Davut'un Zobah'a karşı kazandığı önemli zafer onun müttefikleriyle komşularının teslim olmasına ve Davut'a siyasal bağlılık ve düzenli olarak maddi kaynak sağlamaya borçlu birçok bağımlı devletin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Davut İsrail kralı olarak kabul edilmeden önce küçük Geşur Krallığı'yla (Celile Denizi'nin doğusuyla kuzeyindedir) hanedanlık anlaşması yapmış ve yerel hükümdarın kızıyla evlenmişti (2. *Samuel* 3.3) dolayısıyla bu devletle dosttu. Ziklag şehri de Filistilerin ilk aralarına katıldığında üs olarak kullansın diye Davut'a sundukları önemli sömürgelerden biriydi (2. *Samuel* 1.1), dolayısıyla kendi mülküydü. Olasılıkla Necef'in kuzeybatısındaki Tell eş-Şeria (Oren 1982) ile aynı yerdir. Her ne kadar Davut Filistiler üzerinde üstünlük kuramasa da, onlarla yaptığı savaşlar iki devlet arasındaki sınırların daha belirginleşmesine ve Kutsal Kitap'taki metinlerde İsrail'in varlığına yönelik ölümcül tehdit olarak Filistilerin adlarının silinmesine yol açmışa benzer. Davut'un Tyros kralı Hiram ile, oğlu ve sonradan halefi tarafından kazanç elde edilecek bir ilişkiye dönüştürülen bir ittifak yapmış olması kesin olmamakla birlikte muhtemeldir (Soggin, Hayes ve Maxwell Miller 1977 içinde: 351); Davut'un krallığının, en azından son dönemlerinde Fenike devletiyle kârlı bir ortaklık kurduğu akla gelmeyecek iş değildir.

Sonuçta, İsrail'in siyasal yapısı oldukça karmaşık olmalı. Bütün bu farklı insanlar ve siyasal birimler bir tek kralın şahsında bir arada tutuluyordu –Eski Ahit'in büyük tarihçisi Albrecht Alt'ın

(1930/1966) genellikle "kişisel birlik" diye tanımladığı bir durum. Kuruluş sürecinde devletlerin bir süreliğine kendilerini birleştiren tek bir kişinin güç ve mevki sahibi olduğu bir evreden geçmeleri görülmedik bir durum değildi (Claessen ve Shalnik 1981). Asıl güçlük böyle bir durumu pekiştirip alışkanlığa dönüştürmeye ve ayrışık öğeleri kalıcı olarak kaynaştırmaya kalkışınca ortaya çıkar (Weber 1947: 363 vd.). Bunu başarmak için gereken başlıca araç idari sistemdir. Davut ile birlikte böyle bir sistemin kurulmaya başladığını, onu yansıtan önemli bir dizi atılımda görebiliriz. İlki, ordu görevlilerinin adlandırılmasıydı. Saul'un döneminden sonraki önemli bir gelişme askeri alanda yaşanmış görünmektedir: Ordu komutası, kralın kişisel milislerinden sorumlu bir subayla muharip askerlerin silah altına alınmasından sorumlu bir başka subay arasında paylaştırılmıştı. İkincisi, adı konan bir başka idare mevkii de kralın uyruklarının hisar yapımları gibi belli başlı inşaat işlerinin yürütülmesinde gereken insan gücünü karşılamasını sağlayan işgücü amirliğiydi. Üçüncüsü, saray hiyerarşisini yansıtan memurluklara ad verilmesiydi, örneğin, "saray amiri", "kâtip" ve "sicil memuru". Ayrıca kralla yakın ilişkili birçok "rahip" vardı. Bunların tümü yeni ve epey ayrıntılı bir bürokrasiyi resmetmektedir; rahiplerin kraliyet görevlileri arasında yer alması kralın *bütün* devlet işlerinde en üstün mevkide olduğunu vurgular.

Davut ile birlikte görülen kraliyet iktidarının her şeyi kapsaması krallığın en önemli kültü olan Yehova'nın planlı bir şekilde merkezileşmesinden bellidir. Ahit Sandığı Davut tarafından Kudüs'e getirilip resmi konutuna yakın bir noktaya yerleştirilmişti –bir hamlede İsrail'in en önemli kült simgesi doğrudan kraliyet himayesine girmiş oluyordu. Davut'un Eski Ahit'te anlatıldığı gibi, sandık için bir tapmak inşa etmeyi planlayıp planlamadığı belli değildir ama bu pekala mümkün olabilir ve sandığın Kudüs'e taşınmış olması gerçeğine de uyar. Davut yönetiminde de Kenanlılar ile İsrailoğullarının kült uygulamalarını birbirine karıştırma çabaları başlamıştı –göreneklere bağlı olarak azar azar ilerleyen bir süreç gibi görünse de kral tarafından Kenan şehri halkıyla İsrailoğlu kabilelerinin kaynaşmasına yardımcı olsun diye bilerek uygulanmış

bir bağdaştırma politikasıydı. Davut'un baş rahiplerinden birinin Kudüs'te İsrailoğulları öncesinde varolan bir kültle ilişkili olduğu düşünülen Zadok olması bunu gösteren bir ipucudur.

Davut yeniden yapılanmaya ve merkezileşmeye gittiyse de onun hükümdarlığını oybirliğiyle kabul etmemiş birbirine benzemez birçok gruptan oluşmuş yeni büyük devleti savunmasızdı. İçerideki uyumu tehdit eden olaylar 2. *Samuel* kitabında anlatılan ayaklanmalardan kaynaklanıyordu. Daha da anlamlı olan, hikâye edilenlerin kuzey kabilelerinden gelmesiydi. Fethedilmiş komşu krallıkların ayaklandıklarına dair bulgular daha sonra, Süleyman'ın hükümdarlığında ve 9. yüzyılda ortaya çıkar; kimi zaman Davut'un daha önceki sert tutumuna karşı tepki olarak baş göstermiştir. Kuzeyde patlak veren iki ciddi ayaklanmadan söz edilir, ikisi de kuzey topluluklarının Davut'un boyunduruğundan kendilerini kurtarma girişimi olarak görünür. Birinde, ayaklanmanın başını babasına karşı muhalefetten yararlanan Davut'un oğlu Abşalom çekiyordu (2. *Samuel* 15). Öbürü, kuzeydeki Benyamin kabilesinden Şeva tarafından çıkarılmıştı (2. *Samuel* 20), bu da Saul'un evine olan bağlılığın hâlâ hatırı sayılır olduğunu gösterir. Saul'un soyundan gelenler Davut'un gözünde birer tehdit olarak görülüyordu, zaten Saul'un ailesinden sağ kalan herkesi Davut'un katletmesi de bunu gösterir (2. *Samuel* 21.1-14). Bu katliamın bahanesi İsrailoğulları kabileleriyle Gibea şehri arasında yapılan kutsal anlaşmanın Saul tarafından bozulması, bunun da korkunç bir kıtlık getirmesiydi. Böylece, İsrail'i kutsala saygısızlık etmekten kurtarmak için içilen antla ilişkili herkesin öldürülmesi gerekiyordu. Sağ kalan bir tek Saul'un sakat torunu Meribaal (Mefi-boşet) oldu, onu da Davut sarayına aldı.

Süleyman

Bunca zorluklara rağmen Davut'un politikaları görece istikrarlı bir devlet şekillendirilmesinde çarpıcı bir başarı kazanmıştı. Genel beklentilere ve güçlü baskılara karşı küçük oğlu Süleyman'ı halefi olarak atayabilmesi bunu göstermektedir. Bundan başka hiçbir

yerde Süleyman'ın kral ilan edilmesiyle ilgili bir şey duymayız –oysa Saul, Davut ve Süleyman'ın oğlu ve halefi Rehoboam halka ilan edilmişlerdi (bkz. s. 101). Davut'un iktidarı öyle sağlam temellere oturmuştu ki, halefinin devreye sokulması için ne tanrının adını zikretmek, ne halka ilan edilmesi ne de büyük oğul olarak hakkını belirtmek gerekiyordu. Süleyman kendi tahta çıkınca ağabeyinin tahta çıkma çabalarını destekleyen saray üyelerini cezalandırmak için hızla harekete geçti: İkisini idam ettirdi, üçüncüsü sürüldü.

Süleyman'ın tahta geçişi, 1. *Krallar* 3 bölümünde yer alan, Süleyman'dan yana propaganda olduğu sanılan bir pasajda desteklenmektedir. Öyküde, Süleyman'ın tepedeki bir tapınağı ve Gibyon yakınlarındaki bir sunağı ziyaret ettiği anlatılır. Süleyman'ın burada uykuda daldığı, düşünde Yehova'nın ona görünerek bir dileğini gerçekleştirme sözü verdiği, Süleyman'ın da bilgelik istediği söylenir. Bu hikâyenin amacı Süleyman'ın krallığının tanrı katında onaylandığı mesajını yaymak ve Davut'un halefi olmayı tanrı hikmetiyle hak ettiğini duyurmaktı.

Süleyman'ın hükümdarlığında kralın kültle yakın ilişkisi çok yalındı: Bütün kült programı yalnızca onun ellerindeydi. Bunu en açık biçimde, baştan aşağı onun kontrolünde yapıldığı, ister insan olsun ister tanrısal varlık hiç kimseden onay almaya gerek kalmadan Süleyman'ın planladığı söylenen tapınak inşaatı öyküsü gözler önüne serer. İnşaatta ustabaşı ve tasarımcı olsunlar ve ileri teknolojiyle değerli malzemeleri ve hammaddeleri karşılasınlar diye kraliyet Fenikeli zanaatkârları getirtmişti. 1. *Krallar* 6 bölümünde anlatıldığı üzere kutsal yerin üç parçalı yapısı, Tell Tayanat'taki kazılarda gün ışığına çıkarılan yapı gibi, daha önceki ve o günkü Kenan tapınaklarında görülen özellikleri yansıtıyordu (Kenyon 1987: 92-97). İsrailoğullarının bu inşaata katkısı yalnızca vasıfsız işgücü sağlamaktı. Kralın kültteki üstünlüğünün diğer işaretleri de Süleyman'ın yerine getirdiği ruhbana özgü uygulamalara değinen pasajlar (1. *Krallar* 8.14-66); ayrıca tapınağın kraliyet sarayıyla yakından ilişkili olması, daha doğrusu ona bağlı olmasıydı (*Hezekiel* 43.8; Ussishkin 1973). Davut yönetiminde gölgede kalan kültteki Kenan öğeleri tahta giden yolu temizlerken "geleneksel" rahip

Abiathar'ı görevden uzaklaştırarak yerine (Kenanlı olduğu tahmin edilen) Zadok'u getiren Süleyman tarafından daha da geliştirilmişti. Kralın Yehova'ya görülmedik kadar yakın, dolayısıyla daha büyük otorite sahibi biri olarak tanıtılmasına Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında başlandığı ileri sürülmüştür. İsrailoğulları kralların geldikleri şaşaalı ve yüce mevki bazı mezmurlarda dile getirilmektedir:

Yüreğimden güzel sözler taşıyor, kral için söylüyorum şiirlerimi, dilim usta bir yazarın kalemi gibi olsun.

Sen insanların en güzelisin, lütuf saçılmış dudaklarına. Çünkü Tanrı seni sonsuza dek kutsamış.

Ey yiğit savaşçı, kuşan kılıcını beline, görkemine, yüceliğine bürün.

At sırtında görkeminle, zaferle ilerle, gerçek ve adalet uğruna sağ elin korkunç işler göstersin.

Okların sivridir, kral düşmanlarının yüreğine saplanır, halklar ayaklarının altına serilir.

Ey Tanrı, tahtın sonsuzluklar boyunca kalıcıdır, krallığının asası adalet asasıdır.

Doğruluğu sever, kötülükten nefret edersin.

Bunun için Tanrı, senin Tanrın, seni sevinç yağıyla arkadaşlarından daha çok meshetti.

Giysilerinin tümü mür, öd, tarçın kokuyor; fildişi saraylardan gelen çalgı sesleri seni eğlendiriyorl

Kral kızları senin saygın kadınların arasında, kraliçe, Ofir altınları içinde senin sağında duruyor.

Dinle, ey kral kızı, bak, kulak ver, halkını, baba evini unut.

Kral senin güzelliğine vuruldu, efendin olduğu için önünde eğil.

Sur (Tyros) halkı armağan getirecek, halkın zenginleri lütfunu kazanmak isteyecek.

Kral kızı odasında ışıl ışıl parıldıyor, giysisi altınla dokunmus.

İslemeli giysiler içinde kralın önüne çıkarılacak, arkadasları, ona eslik eden kızlar sana getirilecek.

Sevinç ve coşkuyla götürülecek, kralın sarayına girecekler.

Atalarının yerini oğulların alacak, onları önder yapacaksın bütün ülkeye.

> Adını kuşaklar boyunca yaşatacağım, böylece halklar sonsuza dek övecek seni.
>
> (*Mezmurlar* 45 (NEB))

Süleyman'ın ünlü tapınağı inşa ettirmesinden başka, tarihdışı oldukları neredeyse kesin bazı olaylar ve yapılan kurumlarla ilgili anlatılan kısa öyküler Eski Ahit'te pek dağınık olarak yer bulmuştur. Biraz daha açıkça ortaya çıkan bir başka gerçek de, Kızıldeniz'den Şam'a kadar uzanan yolların iki yanında yer alan ve Akdeniz'e çıkışı denetleyen İsrail'in ticari potansiyelinden Süleyman'ın yararlanmış olmasıdır. Böyle girişimlerde sermaye koymak, projeler başlatmak, önemli yollarla limanlara girişi sağlamak ve Fenikelilerin işlediği ya da ürettiği ürünlere talebi artırarak müşterisi olmak üzere Fenike şehri Tyros ile kârlı işbirliğine giriyordu. Tyros devleti de Süleyman'ın yarattığı fırsatlardan yararlanmak için usta zanaatkârlarla denizciler gönderirdi. Oradaki ekonomi İsrail'in talepleriyle canlanmış ve giderek ticaret ve imalata bağımlı olmuştu (s. 35). Bu gelişme Süleyman'ın kendilerine anlaşma konusu ödemeyi yapmak yerine daracık –kaynaklarının çoğu en kazançlı biçimde ticaret ve sanayiye aktarılmışken hiç işlerine yaramayacak– bir toprak parçası vermesine Tyros'luların canlarının sıkılmasından bellidir (Frankenstein 1979). Saba Melikesi'nin ziyareti efsane âlemine ait olsa da (s. 89) Süleyman'ın yolların statejik kontrolünü elinde tutmasını Arap tütsüleri ve baharat ticaretinin bir bölümünü ele geçirmek için kullanmış olması olmayacak iş değildir elbet. 1. *Krallar* 10.28-20 içindeki satırlarda Kilikya'dan ve Mısır'dan at, ayrıca Mısır'dan savaş arabaları getirdiği anlatılır. Bu da yine İsrail'in uluslararası ticaret ağının hatırı sayılır bir bölümünü kontrol etmesi nedeniyle Süleyman'ın temel askeri donanımların temininde önemli aracılık yaptığını göstermektedir.

Süleyman'ın hanesine yazılmış önemli bir gelişme de İsrail'i vergi bölgelerine ayırmasıdır: Tahminen bunlar devletin işgücü gereksinimlerini karşılamak zorundaydı ve karşılarlardı, onlar aracılığıyla diğer belli başlı kaynaklar da toplanır ve kraliyet kasasına aktarılırdı. Her bir bölgenin merkezinde surlarla sıkı koruma altı-

na alınmış, olasılıkla bir garnizonu ve idareci memurlarının oturduğu (bkz. s. 89-90) olan bir "ambar-kent" vardı. Böyle bağlantısı bulunan kentlerin listesine bakılınca, vergi bölgelerinin güney bölgesinde (Yehuda) değil, yalnızca kuzeyde (İsrail) kurulduğu görülür. Eğer durum böyleyse, kuzey kabilelerinin ayrıcalıklı Yehuda halkının uyruğu olduğu kanısı güçlenmiş olur.

İsrail'in serveti Davut'un buyruğu altına aldığı devletlerin denetimini elde tutmaya bağlıydı. Fakat Süleyman'ın hükümdarlığının bir evresinde İsrail'in onlar üzerindeki otoritesi sarsılmaya başlamıştı. Ne yazık ki bunun ne zaman olduğunu söylemek olanaksız, ama Süleyman öldüğü zaman Arami Zobah ile Şam devletlerinin bağımsız oldukları, Edom'un da başarılı bir ayaklanma yürüttüğü kesindir. Buysa İsrail'in Suriye'yi Akabe körfezine bağlayan önemli kuzey-güney yolunun kontrolünü kaybetmesi demekti. Aynı zamanda İsrail'in topraklarının ve insan gücünün azalması anlamına geliyordu. Sonuçta, bunlara karşılık kuzey topraklarında yaşayanlar gibi İsrail'in geride kalan uyruklarının üzerindeki baskılar da –hele bir de kraliyet girişimleri ve talepleri azalmadıysa– artmış olmalı. İşte bunun sonunda Davut hanedanlığına karşı kuzeyin başarılı bir isyana kalkıştığı ileri sürülmüştür.

8d(v) İsrail ve Yehuda devletlerinin ayrılması

Birkaç on yıllık zaman diliminde patlak veren hızlı değişiklikler İsrail'in, (ne kadar kısa ömürlü de olsa) görülmeye değer genişlemesine ve önemli kurumsal gelişmelerine rağmen, kendisini oluşturan parçalar arasında kolaylıkla bölünebilecek epey istikrarsız bir devlet olduğu anlamına geliyordu. Süleyman'ın ölümünden sonra (yaklaşık 930/922) yaşanan da buydu. Bunun yanında İsrail'in bölündüğü parçalar ilk kez Davut'un önderliğinde bir devlet altında birleşenlerle aynı değildi –onlar da bir önceki yüzyılda yaşanmış siyasal deneyimlerden etkilenmiş ve değişim geçirmişlerdi. Bu dönemde Edom ve Şam'da gelişmiş devletlerin görünmesi buna kanıttır; şimdi kuvvetli ve görece söz sahibi İsrail devleti olarak ortaya çıkmış kuzey bölgesi için de aynısı geçerliydi.

Davut-Süleyman imparatorluğunun çöküşüne ilişkin 1. *Krallar* kitabında anlatılan öyküde birçok kaynak birleştirilmiş ve *Tesniye*'nin kurgusuna uydurulmuştur. Anlatılan olayların akışına göre Süleyman Yehova kültü doğrultusunda saflığı korumayı savsaklamış, buna bağlı olarak da halefi denetimi elinde tutmayı başaramamış ve Yehova kuzeyde rakip bir kral ortaya çıkarmıştı. Kuzeydeki ayaklanmayı, angaryacıbaşı Yaroboam'ın kuzeydeki on kabilenin kralı olacağı kehanetinde bulunan Şilohlu peygamber Ahiya kışkırtmıştı. Süleyman bunu duyunca Yaroboam'ı öldürmeye çalıştı ama o Mısır'a kaçmıştı. Süleyman'ın oğlu ve halefi olan Rehoboam kral ilan edilmek üzere kuzeydeki Şekem kasabasına gidince (kendi içinde kuzeyle ilişkilerin kritik bir noktaya tırmandığının ipucu), Yaroboam geri dönmüş ve kuzeyde Yehuda tarafından dayatılan angaryanın kaldırılmasını talep ederek yeni krala meydan okumuştu. Bölge halkı ancak bu azaltılırsa Yehuda'nın boyunduruğunu kabullenmeye devam edecekti (1. *Krallar* 12.3-4). Rehoboam kibirli ve hor gören bir tutumla bu isteği geri çevirdi, bunun üzerine topluluktan ayrılıkçı sesler yükselmeye başladı:

> İşay'ın oğlu, Davut ile işimiz mi var,
> Ondan çıkarımız mı var?
> Ey İsrail halkı, haydi evlerinize dönün!
> Davut'un soyu başının çaresine baksın.
>
> (1. *Krallar* 12.16 (NEB))

Boyun eğmeleri için başarısız kalan çabalardan sonra Rehoboam arkasına bakmadan Kudüs'e kaçıyordu, *Tesniye* anlatıcısının sözleriyle aktaralım:

> o günden itibaren İsrail halkı, Davut soyundan gelenlere hep başkaldırdı.
>
> (1. *Krallar* 12.19 (NEB))

Bu yazarın bakış açısına göre kuzey krallığı Yehuda tarafından daima isyankâr –bağımsız meşru bir varlığı olmayan bir yapı– ol-

muştu. Ayrıca hep dinsiz olarak tanıtıldı –Kudüs'teki tek doğru tapınakta düzenli olarak dua etmediği için Yehova'ya gereği gibi ibadetten acizdi. Bundan ötürü de Yehova tarafından Assurluların saldırısına uğratılmış ve 721'de yıkılmıştı.

Yukarıdaki bu çarpık manzara İsrail'in 7. yüzyılda yaşanan yıkılmasının sebepleriyle ilgili tartışmaların bir parçasıdır. Öykünün altında yatan mesajı, şimdi anlaşıldığı üzere, kuzeyle güney arasındaki "hizipleşmeyi" anlamaya çalışırken akılda tutmalıyız. Kimi bilim adamları (örn. Bright 1959) bölünmenin başlıca sebebinin temelinde kuzey ve güneyde krallığa yönelik takınılan farklı tutumların yattığını savunmaya çalışmışlardır. Güneyde Davut ideal ve başarılı bir hükümdarı temsil ediyordu, hanedanlık ilkesi de kabul görmüştü, oysa kuzey karizmatik liderlik fikrine bağlı kalmayı sürdürüyordu, dolayısıyla daha "demokratik" bir yaklaşıma sahipti. Bunun nedeni, parçalanmanın ardından yaklaşık bir yüzyıl boyunca kuzeydeki kralların sürekli değişmesi, babalarının tahtına geçen oğulların çok az olması ve pek çok kralın zorla tahttan indirilmesine bağlanır. Böyle bir yorumu reddetmek gerekir. Monarşi kurumunun İsrail'de sorgulandığını gösteren hiçbir bulguya rastlanmaz, ayrıca başka bir yönetim biçiminin düşünüldüğüne işaret eden herhangi bir ipucu da yoktur (bkz. s. 84-85). Kuzeyde istikrar olmayışı yeni gelişen bir devletin karşı karşı kaldığı sorunlarla bağlantılı olarak değerlendirilirse, daha iyi anlaşılır. Bir başka etmen de İsrail'in güney komşusundan daha büyük ve daha zengin olması, komşu devletlerle daha yoğun ilişkiler kurması nedeniyle yıkıcı sonuçlar doğurmuş olabilecek bir dizi çatışma ve savaşlar yaşaması olabilir. Meseleyi gözden geçirirken, İsrail'in kuzey krallığının kanlı tarihinin kral olmalı mı olmamalı mı, *kim* kral olmalı sorusunun çevresinde döndüğünü unutmamak gerekir.

Ayrılık fikrinin, Yehuda'nın İsrail karşısındaki ayrıcalıklı konumuna duyulan öfke patlaması olması daha akla yatkındır. Bu görüşü desteklemek üzere kuzeydeki Davut'a karşı ayaklanmaları, Yaroboam'ın Süleyman'a karşı ayaklanma tehdidini ve Rehoboam'ın Şekem'deki protesto taleplerini örnek gösterebiliriz. Ayrıca Süleyman'ın vergi bölgelerinin yalnızca İsrail'de kurulmuş olması

da muhtemeldir (1. *Krallar* 4.7). Bunun ayrılmayı yeterince açıkladığı kuşkuludur, fakat Kutsal Kitap'ta anlatılanlar bize daha ayrıntılı bir fikir vermeyecek kadar sınırlıdır, özellikle de Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında yaşanan olaylar ve onun yönetiminde krallığın nasıl bir yapıya sahip olduğu belirsizliğini korumaktadır. Belki de Süleyman'ın ölümünün ardından gelişen olayları asıl gövdenin bölünmesi olarak görmek yanlıştır: İsrail ve Yehuda olasılıkla başından beri (Ahlström 1986) bağımsız siyasal birimler olmuşlardı ve ileride de Davut ile Süleyman'ın müthiş başarılarının etkisiyle geçici olarak birleşmişlerdi. Krallık yenilgiler ve kayıplar yaşamaya başlayınca, Kudüs'ün hâkimleri fethettikleri toprakları bir arada tutamayacak kadar zayıf düştüler. Böyle geniş ve ayrı toprakları bir arada tutabilecek sadakat bağlarını ve çıkar ilişkilerini pekiştirmeye zamanları yoktu. En iyi olasılıkla Davut ile Süleyman'ın dönemi İsrail ve Yehuda adlı iki yeni devletin doğmasına giden yolda oldukça kısa ömürlü bir evre diye görülmektedir.

* * *

Kutsal Kitap'taki metne ve ilgili arkeolojik bulgulara dayanarak Yahudi devletlerinin gelişimiyle ilgili öyküyü bu şekilde yeniden canlandırabiliriz. Bunlardan başka elde hiçbir bulgu olmadığı gibi, tarih mi yoksa tarihsel kurgu mu oldukları şimdilik tartışmalı bir konu olarak kalmak zorundadır. Eski Ahit uzmanları bu konuda birbirlerinden ayrılırlar, bizim de bulunan malzemeler bunu çürütüyor mu, yoksa doğruluyor mu diye bakmamız gerekiyor.

8e 9. ve 8. yüzyıllarda Levant devletleri ve Assur İmparatorluğu

Genel görünüm

Levant'ın 9. yüzyıldan sonraki tarihi Assur'un yayılmasının gölgesinde kalmıştır, bundan dolayı da Assurluların bakış açısının etkisindedir –ilişki kurdukları devletler hakkında en zengin,

kronolojik ve tarihsel açıdan en yararlı bilgilerin Assur kraliyet kaynakları olduğu düşünüldüğünde, bu da anlaşılabilir bir durumdur. Ama kabul edelim ki ortaya çıkan tablo gerçeklerin yalnızca bir parçasıdır. Bu bölgedeki devletlerin tarihlerini, aralarında gelişen ilişkileri ve dişli komşuları Assur'a giderek artan bağımlılıklarını tarafsız bir gözle görme olasılığımız var mı? Sorunun yanıtı ne yazık ki şöyle: Ancak güçlükle ve ancak bölük pörçük olarak.

Bazı arkeolojik ve yazılı malzemeler var, fakat yerleşmelerdeki kazılar sınırlı, ayrıca yerel hükümdarların tam listesini yeni baştan düzenlemek zor olduğu için kraliyet yazıtlarını doğru tarihlemek pek kolay değil (*CAH* III, bölüm 9; Hawkins, baskıda; Layton 1988). Bir başka engel de korunmuş yazıtlardan herhangi birinin siyasal olaylardan birine gönderme yaptığına çok az rastlanması. Örneğin, Assur kayıtlarından ve Eski Ahit'ten (Pitard 1987; Lemaire 1991) anlaşıldığı kadarıyla 9. ve 8. yüzyıllarda Levant'ın en varlıklı ve en önemli devletlerinden biri olan Şam'dan geriye korunmuş çok az belge var; Bit Agusi'den (Kuzey Suriye, s. 16) gelen malzeme de Sfire'de bulunan antlaşma steli (s. 150) dışında kıt sayılır; aynısı daha batıdaki (Kuzey Suriye kıyısı, s. 41) Pattin(a) için de söz konusudur, ancak Tell Tayanat ve Ayn Dara'da (*CAH* III, bölüm 9; Abou Assaf 1985) bazı muazzam kalıntılar bulunmuştur. Fırat bölgesinde büyük kraliyet akropolünde kabartma süslemeleri ve yazıtları olan iç duvarı kazılarda çıkarıldığından beri Karkamış daha iyi tasvir edilmektedir (Hogarth *ve diğerleri* 1914-52; Hawkins 1972). Öte yandan bu yazıtlar kral listesinden (*CAH* III, bölüm 9; Hawkins, baskıda) başka neredeyse baştan sona kralların dindarlığını, inşaat işlerini, hanedanlık içi çekişmeleri ve genel olarak yerel sorunları dile getirmekle sınırlı kalır (krş. s. 42-45). Yontma kalıntıların dikkatle incelenmesi, Karkamış'ın komşuları üzerindeki kayda değer nüfuzunun ve Assur imparatorluğunun yayılmasıyla yürüttüğü faaliyetlerin giderek kısıtlanmasının daha iyi anlaşılmasına olanak tanır (Winter 1983). İyice parçalanmış, bundan ötürü anlaşılması güç olsa da Karkamış'ın Assur'un bir eyaleti olarak yeniden düzenlenmesiyle ilgili güçlüklere değinen ilginç bir mektup da (Akkadca) bulunmuştur (SAA 1 no.

183). Özetle, malzeme var, ama batılı devletlerin yaşadıkları tarihsel deneyimi bize kendi bakış açılarından izleme olanağı vermeye yeterli değil.

Gelgelelim, Hamat (günümüzde Asi ırmağı üzerinde Hama) kralı Zakkur'un orada bulunan Aramice steli (olasılıkla erken 8. yüzyıla tarihlenir; Layton 1988) Hadrakh (Hatarikka) adlı küçük komşu devleti fethetmesiyle ilgili bazı ayrıntıları anlatarak bunlardan epey farklı bir tablo çizmektedir. Hadrakh'ın Zakkur tarafından kendi ülkesine bağlanmasına başlarını Şam kralının çektiği ve aralarında Bit Agusi, Que, Pattin(a), Gurgum, Sam'al, Melid ve adları silinmiş daha başkalarının da yer aldığı koalisyon devletleri (harita üzerindeki yerleri için bkz. harita 13; s. 39-42) karşı çıkarlar. Müttefikler Hadrakh'ı kuşatmıştır; Zakkur şöyle der:

> Ellerimi Baal-şamayn'a kaldırdım, Baal-şamayn da bana karşılık verdi, Baal-şamayn benimle peygamberler ve elçiler aracılığıyla konuşuyordu; Baal-şamayn bana şöyle dedi: "Korkma! Seni kral yapan bendim, senin yanında [kalacağım], seni kuşatma altında bırakan bütün bu krallardan kurtaracağım."
>
> Sonra Baa-şamayn şöyle söyledi: "Seni kuşatma altına almış bütün bu krallar mahvolacak...ve buraya diktikleri bu surlar kalkacak."
>
> (Gibson 1971-82 II no. 5, A.11-17)

Elde edilen zafer (Zakkur için) sonradan Hamat'ın tanrısal kurtarılışını anlatan ve Zakkur'un inşaat işlerini tasvir eden bir stel dikilerek ölümsüzleştirilmişti.

Zakkur yazıtı bize batılı devletler arasında çıkan pek çok savaştan birinin içyüzü hakkında fikir verir. Başkahramanlardan biri zaman zaman, örneğin savaşan iki taraf arasındaki sınırı kesinleştirerek düşmanlıkları çözmesi için Assur kralını yardıma çağırmaktadır. Assurluların hakemliğine Hamat ile Bit Agusi arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi için başvurulduğu bugün Antakya'da bulunan bir stelden, Gurgum ile Kummuh ile ilgili olan da Pazarcık'taki bir stelden anlaşılmıştır (*CAH* III: 400; Hawkins baskıda; Donbaz 1990). Onun dışında batılı devletler Assur kralına kâh onları

tehdit eden komşularına kâh içerideki iktidar çekişmelerine karşı kendilerine silahlı destek versin diye başvururlardı. Assurluların bu son müdahale biçimi (davet yoluyla) Kilikya'nın doğu ucunda küçük bir devlet olan Pattin(a) kuzeyindeki Sam'al çevresinde bulunan yazıtlarda resmedilmiştir. Yerel kral Kilamuva, yaklaşık 840-30 dolaylarında Adana'daki Kilikya kralının uyruğuna alınmıştı. Onun tepkisi Assur kralını çağırmaktı; bağımsızlığını geri kazanmayı, Sam'al Krallığı'ndaki iktidarını sağlam temele oturtmayı ve kıvançla (sarayın girişinde asılı Fenikece metinde) anlattığı üzere toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri düzeltmeyi Assur ordusu sayesinde başarmıştı:

> Ben Kilamuva, Hayya'nın oğluyum.
>
> Gabbar Y'DY (Sam'al) ülkesine kral oldu ama hiçbir şey başaramadı. Sonra BMH vardı, o da hiçbir şey başaramadı. Ondan sonra babam Hayya geldi, ama hiçbir şey başaramadı. Derken ağabeyim Š'L geldi, fakat o da hiçbir şey başaramadı. Ama ben Kilamuva, TM'in (olasılıkla Kilamuva'nın annesinin adı) oğlu, onların atalarının bile yapamadıklarını yapmayı başardım.
>
> Babamın evi güçlü kralların ortasındaydı, her biri ondan bir lokma almak için elini uzatmıştı; ama ben kralların elini ateş gibi yaktım. Danunuların (Adana) kralı bana efendilik tasladı, fakat ben ona karşı Assur kralını kiraladım. "Bana koyun parasına bir hizmetçi, urba parasına bir adam verdi" (ya Assur kralının ona çok değer verdiği anlamına geliyor, ya da Kilamuva'nın yardım karşılığında Assur'a armağan vermek zorunda kaldığını gösteriyor).
>
> Ben Kilamuva, Hayya'nın oğlu babamın tahtına oturdum. Eski krallar karşısında MŠKBM (bastırılmış bir sosyal grup) it gibi titrerdi. Ama ben -kiminin babası, kiminin annesi, kiminin de ağabeyiydim. Koyun yüzü görmemiş olanları sürü sahibi yaptım; öküz yüzü görmemiş olanları hem sürü sahibi hem de gümüş ve altın sahibi yaptım; gençliğinden beri keten görmemiş olanlar da benim zamanımda bisüs (çok ince bir tür dokuma kumaş) ile kuşandılar. MŠKBM takımını elinden tuttum, onlar da (bana karşı) öksüzün annesine davrandığı gibi davrandılar.
>
> Şimdi eğer yerime geçecek oğullarımdan herhangi biri bu yazıta zarar verecek olursa, MŠKBM tarafından B'RRM (yani egemen sınıf?) saygı

görmeye, B'RRM tarafından da MŠKBM saygı görmeye! Eğer biri bu yazıtı kırmaya kalkarsa, Gabbar'a ait Baal-Semed onun kafasını kırsın, BMH ve hanedanlığın efendisi Rakkabel'e ait Baal-Hammon kafasını kırsın!

(Gibson 1971-82 III no. 13)

Yaklaşık yüz yıl sonra Sam'al'dan başka bir yazıt ciddi hanedanlık çekişmelerini aktarır: Tahttaki kral Barsur siyasal bir darbede öldürülmüş, oğlu Panammu kaçmayı başarıp yardım için Assur kralı III. Tiglat-pileser'e (744-727) başvurmuştu. Assur'un yardımıyla tahtını geri almıştı ve bundan sonra oğlu Bar-Rekub'un yaptırdığı anıt heykelde (Aramice) tasvir edildiği gibi Assur'un en sadık müttefiki ve uyruğuydu:

[Panammu] doğudan batıya ve... yeryüzünün dört bölümüne karşı seferlerde efendisi, Assur kralı Tiglat-pileser'in yanı başında çarpıştı... topraklarına [ek olarak] efendisi, Assur kralı Tiglat-pileser Gurgum topraklarından...

Sonra babam Panammu efendisi, Assur kralı Tiglat-pileser'in peşinden gittiği seferde öldü; kral kardeşleri ve efendisi, Assur kralının bütün orgugâhı onun gözyaşı döktü, hatta [efendisi, Assur kralı Tiglat-pileser onun için gözyaşı döktü]. Efendisi Assur kralı onun ruhunu...aldı [yedirdi, içirdi]; ve yol kenarında onun için bir yer yaptı ve babamı Şam'dan Assur'a getirdi. Benim zamanımda...bütün ülke onun için [gözyaşı döktü]. Daha sonra ben, Bar-Rekub, Panammu'nun oğlu, babamın dürüstlüğü ve kendi dürüstlüğüm nedeniyle efendim [Assur kralı Tiglat-pileser] beni, Barsur'un oğlu babam Panammu'nun [tahtına] geçirdi...

(Gibson 1971-82 II no. 14)

Sam'al'dan gelen metinler dizisi Assur ile bazı Levant devletleri arasında yaşanmış olabilecek ve yaşanmış ilişkileri diğer bütün bulgulardan çok daha iyi yansıtır. Küçük bir devlet daha büyük, saldırgan komşusu tarafından tehdit edildiğinde yardım için (ödeme ya da armağan karşılığında) Assur'a başvurabilirdi; resmi yükümlülükler nedeniyle bu her iki taraf açısından da bağlayıcıydı, sonraki krallar içerideki muhalifleri tarafından yerlerinden edil-

dikleri zaman tahttaki meşru haklarını elde tutmak ve savunmak için Assurlulara güvenebilmişlerdi. Assur kralına bağlılıklarının karşılığında ödül olarak kendi krallıkları olasılıkla Assur ile pek dost olmayan komşu devletlerden alınan toprakların sınırlarına dahil edilmesiyle genişlerdi. Buna karşılık krallar yurtlarından biraz uzaktaki önemli savaşlarda (Panammu 734-732'de III. Tiglatpileser'in Şam'a karşı seferinde ona eşlik ettiği sanılmaktadır) Assurlularla birlikte çarpışarak Assur'a destek olduklarını gösterirlerdi. Assur'da ve diğer müttefik devletlerde ölenler için genel yas ilan edilerek onlara vefa borcu ödenirdi. Panammu örneğinde, onun sadakati Assur kralı tarafından olasılıkla öldüğü yerde adına bir anıt dikilerek daha dikkat çekici bir biçimde vurgulanmıştı. Bir başka saygı göstergesi de Panammu'nun doğru dürüst gömülmesi için (ancak mezarının yeri tam olarak bilinmez –belki de sonunda katafalka konarak Sam'al topraklarına nakledilmiştir) cesedinin alınarak törenle Assur'a getirtilmesiydi. Assur kralının kendine bağımlı hükümdara karşı yükümlülüklerini nasıl yerine getirdiğini anlatan son bir nokta da babasının tahtına Panammu'nun oğlunun geçmesini güvence altına almasıydı. Yeni kral Assurlu hamisine minnet borcunu onun bir heykelini diktirerek öderdi.

İsrail ve Yehuda davası

Fakat bu türden eksiksiz bilgilerin bulunması kural değil istisnadır, ayrıca küçük Levant devletleriyle Anadolu devletlerinin iç politikası ve yapısıyla ilgili bilgilerin yüzeysel olduğunu kabul etmek gerekir. Bir başka istisna da İsrail ve Yehuda'dır. Elimizdeki Eski Ahit metni sayesinde uzmanlar, Assur ile doğrudan teması olmuş ancak büyük imparatorlukla ilişkileri ve yazgıları birbiriyle farklılık gösteren Levant'taki devletlerden ikisi (kısmen de Şam, Moab ve Edom gibi onların komşuları) hakkında biraz daha fazla bilgiye sahiptir. Eski Ahit'te anlatılanlar yardımıyla İsrail ile Yehuda tarihini yeniden canlandırmanın olası olduğunun altını çizelim –eğer o olmasaydı, İsrail ve Yehuda Assur yıllıklarında yer alan

isimler olmaktan belki biraz öteye geçer, Hamat, Sam'al, Bit Agusi, hatta Moab bile daha iyi bilinirdi. Çünkü "Kutsal Toprakların" hemen her karışı bilinen nedenlerden ötürü kazılmış, bir daha kazılmış, incelenmiş ve kalburdan geçmiş olsa da ne İsrail'de ne de Yehuda'da bu döneme ait uzun anıt yazıtlar ortaya çıkarılmıştır (Smelik 1985; Millard 1990). Kutsal metinlerden başka İsrail ile Yehuda adlarından söz edilen metinler, Moab'da bulunmuş bir yazıtta İsrail'e (bkz. s. 118-119) ve Tel Dan'daki bir stel kırıntısında olasılıkla Yehuda'ya yapılan gönderme (Biran ve Naveh 1993; krş. s. 76) dışında yalnızca Assur kaynaklarıdır.

Kaynaklar

İsrail ile Yehuda için başlıca kaynaklar derleyen(ler)in Yehuda yanlı bakış açısını yansıtsa da, her iki devletin de tarihini kapsayan *Krallar* 1 ve 2 kitaplarıdır. Bu yaklaşımda İsrail Yehuda'ya ait ama isyankâr, dolayısıyla eninde sonunda çöküşüne yol açacak, yolunu şaşırmış bir topluluk olarak algılanır (s. 101). Öykünün dayandırıldığı kaynakların ilki Yehuda'nın "kraliyet tarihi" ile İsrail'in "kraliyet tarihi"dir –böyle resmi saray kayıtlarının ya da (sözlü) halk tarihinin olup olmadığı tartışmalıdır (van Seters 1983 [OK]. İkincisi, İsrail Kralı Ahab hakkında, galiba İsrail ile Şam arasında geçen savaşların tarihine ilişkin olası bir kaynaktır; sonuncusu da İlyas ve Elişa gibi peygamberler hakkında anlatılan öykülerden çıkarılmış parçalardır.

Tarihler 1 ve 2 biraz da Yehuda tarihine odaklanmış birkaç tarihsel olayı ayrıntısıyla veren ve açıklayan *Krallar* kitabının sonradan gözden geçirilmiş halidir (bkz. s. 49). *Krallar* kitabının yazar(lar)ı İsrail ile Yehuda'nın tarihini Yehova'nın emirlerinin dışına çıkan halkın kaçınılmaz korkunç sonu olarak anlatırken, *Tarihler* kitabının yazarı kuzey krallığının geçerliliğini reddeden katı, uzlaşmaz bir bakış açısı ortaya koyar: Davut'un hükümdarlığı tek meşru seçenektir; kuzey krallığı haramdır; Kudüs tapınağı Yehova'ya ibadetin tek yeridir. İsrail tarihi belli ki geri dönen Yahudi toplumunun (5. yüzyıl) yaşadıkları deneyimlerin ve bugün

için açıkça ders aldığı geçmişi anımsayıp idealleştirerek kimliğini savunmak ve tanımlamak adına yaptığı mücadelelerin etkisiyle böyle kurgulanmıştı. *Tarihler* kitabının yazarının vermek istediği mesajı desteklemek için yararlandığı temel malzemeyle diğer kaynakların değeri tartışılır, fakat tarihsel açıdan çok yararı olduğu genel olarak kabul edilmektedir (Willi 1972). Yazarının aşırı yanlı tutumu göz önüne alınırsa, *Tarihler* kitabı yerine önceliği *Krallar* kitabına vermek en doğrusu olacaktır.

Eski Ahit'teki peygamber kitaplarından bazıları 8. yüzyılda faaliyet göstermiş kişileri anlatır ve önemli kaynaklardan bir başkasını ortaya koyarlar. Peygamberler ve yaşam öyküleriyle ilgili malzeme sonradan toplanmıştı, bunun nasıl yapıldığını ve edebi açıdan nereye kadar gözden geçirildiğini bilmek güçtür (Rowley 1967). Gene de peygamberlerin tarihsel kişiler olduklarını, yürüttükleri faaliyetlerden bazılarının sonradan hatırlandığını ve kendi tarihlerinin nasıl yaşandığını anlamakta İsrailoğulları üzerinde etkili rol oynadıklarını teslim etmek gerekir. Bu döneme ilişkin peygamber kitaplarından ilki, yaklaşık 760 dolaylarında yaşamış Yehudalı bir koyun yetiştiricisi olduğu, ama İsrail Krallığı'nda kehanetlerde bulunduğu da sanılan Amos'unkidir. Onun verdiği başlıca mesaj, sosyal eşitsizlikle kurumsal yozlaşmanın Yehova'ya karşı suç işlemek olduğu ve Yehova kültüne körü körüne ibadetin işe yaramadığı yönündeydi; ibadet ancak Yehova'nın ahlaki sözlerine gönülden bağlı kalınırsa sonuç verebilirdi. Kuzeyin peygamberlerinden (yaklaşık 740), olasılıkla fırıncı olan Hoşea'nın eleştiri oklarını yönelttiği başlıca konu, gerçek Yehova ibadetine aykırı gördüğü zinaydı. Peygamberler arasında en çok tanınanı Yehudalı Birinci İşaya'dır, *İşaya* adı verilen kitabın 1-39 arasındaki konuları bugünkü haliyle aralarında zaman farkı olan üç peygamberin görüşlerini birleştirir. Birinci İşaya yaklaşık 740 ile 700 arası yıllarda faaliyet göstermişti, daha da ilginci Assur'a direnilmesine karşıydı. Kuzeyin (İsrail) düşeceği, güneyin de (Yehuda) acı çekecek olsa bile korunacağı, ayrıca çekilen bu çilelerde Yehova'nın Assur'u araç olarak kullandığı kehanetinde bulunmuştu:

Vay haline Assur! Benim (Yehova) öfkemin değneği,
elindeki sopa benim gazabımdır.
Assur'u tanrısız ulusa (İsrail) karşı salacağım,
üzerine yürüsün diye buyuracağım,
öfkelendiğim halkı soyup yağmalasın,
sokaktaki çamur gibi onları çiğnesin.
(*Isaya* 10.5-6 (NEB))

İşaya'nın mesleği hakkında hiçbir şey bilinmemekle birlikte onun da Hoşea ve Amos gibi resmi kültün ya da sarayın bir üyesi olmadığı tahmin edilmektedir. Peygamberler geç 8. ve 7. yüzyıllarda Yehuda'da Yehova'nın halkı için gösterdiği iradenin niteliğini ve toplumsal değişimle siyasal çalkantılar yaşanan bir dönemde yapılan tartışmaların biçimini yansıtırlar.

İsrail ve Yehuda ile ilgili kutsal metin dışındaki kaynaklar kıttır. İsrail'in yeni ve daimi başkenti olarak Omri tarafından kurulmuş (*Encyclopedia* IV 1032-1050; Tappy 1992) Samiriye yerleşmesinde fazlasıyla arkeolojik kalıntı bulunur. Levant ve Türkiye'nin güneyinde (örn. Sam'al; Amiet 1980 [0M]: 489-490) yer alan kazısı yapılmış pek çok şehir gibi orası da görkemli konutlarla kralın idari binalarını çevreleyen, bulunduğu yerden şehrin eteklerinde oturan halkın evlerine hâkim (Kenyon 1979 [0Gd]: 262 vd.) burçlu kaleden oluşuyordu. Krallık kurumunun gelişimi hakkında aydınlatıcı bilgi veren, sahibinin adı ve kraliyet idaresindeki unvanı (Smelik 1985: 127-136) kazınmış olan değerli madenlerden yapılma bazı mühürler (örn. yeşimtaşı; Vattioni 1969-78: no. 68; *SDB* "Sceaux" başlığı altında) ve mühür baskıları vardır: Bir kral kızının yanı sıra sarayın baş kâhyası, angaryacı başı, kent valisi, kraliyet rahibi, memur, yazıcı ve "kralın oğlu" (kısmen hukuk kararlarından sorumlu) bu malzemeyle saptanmıştır. Malzeme, gerek İsrail gerekse Yehuda'nın kral ve sarayı merkez alan güçlü siyasal sistemlere sahip olduğunu gösterir. Biraz daha farklı (ve çok daha geç bir döneme ait) buluntular da El Yib'den (olasılıkla 7. yüzyılın ikinci yarısından) gelmedir; bunlar, üstlerine şarabın üretildiği bağların sahibi şarap tüccarlarını temsil ettiği ileri sürülen Gibyon

adı basılmış olan şarap küpü kulplarıdır (Gibson 1971-82 I 54-56). Bir başka küp kulbu grubu da (yaklaşık bin kadar) epey tartışılmaktadır: Üstlerine *lmlk* ("kralın mülkü") sözcüğü, bir scarabeus ya da kanatlı bir disk ve dört yer adından biri basılmış olup, bunlar yaklaşık 700'de Yehuda'da var olan yerlerdir. Neyi temsil ettiklerine gelince (Yehuda'daki idari bölgeleri mi? Kraliyetin çömlekçilik merkezlerini mi? Aharoni 1979 [0Gd]: 393-400; Smelik 1985: 124; Na'aman 1991), bu konu belirsizliğini koruyor, fakat *lmlk* teriminin kralın sahip olduğu büyük nüfuzu yansıttığı kesindir.

Samiriye'de bulunan yazılı çömlek parçaları (ostrakon'lar) kraliyet sarayının içyüzüne ilişkin önemli potansiyel bilgiler içerir. Akropolden çıkarılan İbranice yazılmış yaklaşık yüz kadar kırık parça, olasılıkla kral II. Yaroboam dönemine (787-745) tarihlenebilir. Çoğu aşağıda adları belirtilen kişilere Manasseh kabilesi dolaylarından gönderilmiş az miktarda lüks eşyanın, olgun ("eski") şarap ve saf ("yıkanmış") yağın alındı makbuzlarını kaydeder:

> (Saltanatın) d(okuzuncu) yılında
> Kuseh'ten Gadyav'a,
> bir küp eski şarap.
> (Lemaire 1977, çömlek parçası no. 5)

lmlk damgaları gibi çömlek parçalarının da hangi sistemi yansıttığıyla ilgili hatırı sayılı bir tartışma sürer gider (Lemaire 1977: 73-77). En inandırıcı tartışma İsrail'deki sarayın ekonomik temelini resmettiklerini savunandır: Buna göre, kralın saraydaki adamlarının krallığın çeşitli kesimlerinde –kısmen özel mülkiyetleri kısmen de kraldan aldıkları armağanlar olan– toprakları olurdu; arazilerden elde edilen şarap, yağ ve diğer nitelikli ürünler gibi hasadı, mevkilerini korumak ve görevlerini yerine getirmek için ikamet etmek zorunda oldukları sarayda kullanırlardı; ürünlerin lüks olması saraydaki teşrifat ve rütbenin gerektirdiği yüksek kalitede yiyecek ve giyecekle doğrudan ilintiliydi. Böyle inceliklerin zenginlerin yaşamıyla ilişkili olduğu Eski Ahit'ten öğrenilmiştir; bunlardan en çok bilineni *Mezmurlar* 23'te yer alır:

> Düşmanlarımın önünde bana sofra kurarsın;
> başıma yağ sürersin,
> tasımı (şarap) doldurursun.
> (*Mezmurlar* 23.5 (NEB))

Başka devirlerde başka krallıklarla da saray personeli bulmak için benzer sistemler (örn. 6. yüzyılda Babil; 13. yüzyılda Ugarit) olduğu saptanmıştır ve Eski Ahit'te bunlara doğrudan gönderme yapılır; 2. *Samuel* 9, Saul'un ailesinin hayatta kalan üyelerinden birini, sakat torunu Meribaal'i Davut'un sarayına kabul etme ve "sofrasında yemek yemesine" izin verme kararını anlatır:

> Kral Davut, Saul'un hizmetkârını çağırtıp, "Önceden efendin Saul ile ailesine ait her şeyi torunu Mefiboşet'e verdim" dedi. "Sen, oğulların ve kölelerin onun için toprağı işleyip ürünü getireceksiniz. Öyle ki, efendinizin torununun yiyecek gereksinimi sağlansın. Efendinin torunu Mefiboşet her zaman benim soframda yemek yiyecektir."
> (2. *Samuel* 9.9-10 (NEB))

Tarihsel çerçeve

İsrail ve Yehuda'nın siyasal tarihi, Kutsal Kitap'taki malzemeden esinlenilerek yeniden canlandırılmıştır (daha yakın tarihli bir anlatım için bkz. *CAH* III, bölüm 10-11; 29-30). Davut'un hanedanlığı Kudüs'ün düşüşüne dek rakipsiz denetimi elinde tuttuğu için, 9. ve 8. yüzyıllar boyunca Yehuda'nın yaşadığı ciddi siyasal çalkantılar pek azdı. Yehuda ile İsrail'in kraliyet aileleri arasında birbiriyle evlenenler olmuştu, ama iki devlet zorla bir arada yaşıyordu, ayrıca birkaç kanlı sınır savaşı da patlak vermişti. Yehuda oldukça küçük bir siyasal birimdi, buna bir de coğrafi konumu eklenince, kuzey komşusuna kıyasla yaşadığı büyük çatışmalar o kadar sık, o kadar korkunç değildi.

Süleyman'ın yaklaşık 930/922 dolaylarındaki ölümünün ardından İsrail'in yeni kuzey devleti siyasal açıdan değişim geçiriyordu. O nedenle 876'ya dek daha birkaç yıl burayı kontrol altına alma

mücadelesinin görülmesi şaşırtıcı olmaz. Hanedanlığın zayıflığına rağmen İsrail siyasal birim olarak istikrarını koruyordu, ayrıca monarşiden başka bir yönetim biçimi seçenek olarak akla bile getirilmemişti (bkz. s. 101-103). İsrail'in tarihinde yaşanan önemli bir gelişme de Omri'nin başarıyla tahta çıkmasıydı (876-869). O günden itibaren İsrail'in siyasal merkezi olacak Samiriye'yi o kurdu. Omri hanedanlığının yönetiminde güneydeki Yehuda ile ilişkiler evlilik yoluyla kurulan bağ sayesinde daha huzurlu bir döneme girdi. Assur kayıtlarında İsrail'den *Bīt Humri*, yani "Omri'nin evi" diye söz edilmesi, İsrail teriminin nadiren, o da Samiriye'nin yerine kullanılması Omri'nin öneminin anlamlı bir göstergesidir (Omri hakkında çok az şey bilinir: 1. *Krallar* 16.23-28). İsrail'in bu dönemdeki servetini gösteren bir gelişme de Assur kralı III. Şalmaneser'e (bkz. s. 143) karşı savaşta ordularını birleştirerek zengin Tyros ile hanedanlık ittifakı kurması ve Ürdün'ün doğusundan güneye kadar uzanan toprakların denetimini 9. yüzyılın ortasına dek elinde tutmayı sürdürmesiydi. Muhtemelen tekrarlanan Assur saldırılarının ve eski Ürdün'ün kaybedilmesinin sonucunda (Moab kralı Meşa'nın yazıtında anlatılır, s. 118-119), Omri hanedanlığı Yehu (bkz. şekil 30) adlı bir general tarafından kanlı bir ayaklanmayla devrilmiş, Omri'nin ailesi tamamen ortadan kaldırılmış ve gelecek yüz yıl boyunca İsrail'e egemen olan bir hanedanlık kurulmuştu (bkz. tablo 27). Bu dönemin başlıca çatışması, İsrail ile Şam arasında esasen ticaret yollarının denetimi ve ticari üstünlük yüzünden süren savaştı.

Sonunda Yehu hanedanlığı da olasılıkla III. Tiglat-pileser (744-727; bkz. s. 154-155; Otzen 1979) ile birlikte Assur'un yeniden yayılmasının sonucunda yıkıldı. 745 ve 722 arasındaki dönemde İsrail'de tahtın peş peşe gasp edilmesi Assur'un talepleriyle başa çıkma girişimlerinin İsrail içinde neden olduğu istikrarsızlıkla açıklanabilir. Kronoloji epey sorunlu olmakla birlikte (*CAH* III bölüm 22/I) olayların akla yatkın bir biçimde yeniden canlandırılması gelişmelerin şöyle yaşandığını düşündürmektedir. III. Tiglat-pileser'in batıda Assur iktidarını yeniden kurması ve devletleri Assur eyaletleri olarak birleştirme politikasının (bkz. bölüm 9c)

Şekil 30 İsrail kralı Yehu, Assur kralı III. Şalmaneser'in (yere kapanmış olan Yehu'nun solunda kalan figür) önünde saygıyla eğiliyor; siyah dikilitaş, Nimrud (British Museum; çizim D. Saxon)

uzantısıyla bağlantılı olarak 738'de Gazze de aralarında olmak üzere önemli Akdeniz limanlarından bazıları Assur'un denetimine girdi. Gazze kralı Assur uyruğuna geçmiş ve III. Tiglat-pileser şehrin çevresini ticaret merkezi haline getirmişti. Gazze ile Mısır'a giden yollar arasındaki sınırı korumak için Assurlu yetkililere karşı sorumlu bir Arap şeyhi görevlendirildi; diğer bir deyişle, o alanı Assur'un ticari ve askeri çıkarları doğrultusunda işletmek üzere atanmıştı (Eph'al 1982). İsrail'in yeni kralı Menahem'in Assur'a haraç ödemesi de olasılıkla bu döneme rastlar; 2. *Krallar* 15.20 Menahem'in İsrail tahtında kalmak için Assur'dan destek görmesi karşılığında ödeme yaptığından söz eder (krş. Sam'al kralı Kilamuva, s. 106-107). Anlaşmanın kısa ömürlü olduğu anlaşılır, çünkü Menahem'in Assur'a yapılacak ödemeleri toplamak için uyruğundakilere baskı yapması onun suikaste uğramasına yol açmış, sonunda Kral Pekah tahta geçmişti. Pekah, İsrail'in eski düşmanı Şam ile ittifak kurarak Menahem'in Assur'a yönelik barış politikasını tersine çevirdi. Assur'un yayılmasından ötürü hem İsrail hem de Şam çekiyordu, ikisi de uluslararası ticaret ağının kenarına itilmişti. İttifaklarının amacı, Edom'un da yardımıyla Yehuda'ya bas-

kı yaparak ticaretteki kilit noktaların denetimini geri almak için mücadele edebilecek devletlerin blok oluşturmasıydı. Bu koşullar altında Yehuda kralı Ahaz (I. Yehoahaz) güçlü komşuları tarafından tehdit edilen Levant'taki diğer küçük devletlerin hükümdarları gibi davrandı: III. Tiglat-pileser'e giderek haraç ve ittifak karşılığında düşmanlarına karşı kendi adına müdahale etmesini istedi:

> Ahaz, Assur Kralı Tiglat-pileser'e: "Senin kulun kölenim; gel, bana saldıran Aram (Şam) ve İsrail krallarının elinden beni kurtar" diye ulaklar gönderdi. Rabbin evinde ve sarayın hazinelerinde bulunan altın ve gümüşü armağan olarak Assur kralına gönderdi. Assur kralı ona kulak verdi...
>
> (2. *Krallar* 16.7-9 (NEB))

Tiglat-pileser hemen harekete geçti, Şam'ı kuşattı, iki yıllık kuşatmanın ardından 732'de Şam'ın düşmesiyle birlikte devletin geniş toprakları Assur eyaletleri arasında paylaşıldı, halkından bazıları sürgün edildi, kralı öldürüldü. Assur kralı aynı zamanda İsrail'den de geniş topraklar aldı, geriye Samiriye merkezli küçük bir devlet bıraktı. Şam seferinin sonuçlanmasından sonra Ahaz Assur kralını ziyaret ederek yardım karşılığında yaptığı başvuruyu resmiyete kavuşturdu, olasılıkla bağlılık andı içti. Artık İsrail de Yehuda da Assur Krallığı'nın uyruğundaydılar, 722/1'de İsrail'in Mısır ile birlikte entrikalar çevirmesi yüzünden kuzey krallığından geriye kalanın da varlığı son buldu: Kralı, ileri gelenleri, seçkin süvari birliği sınırdışı edildi (Oded 1978; Dalley 1985), onların yerine Samiriye'ye Zagros bölgesi ve Babil halkıyla Araplar yerleştirildi (Tadmor 1958b; Becking 1992).

Düşmanlıklara ve çekişmelere rağmen her zaman güneydeki Yehuda bölgesiyle yakından bağlantılı görülen zengin kuzey krallığının devrilmesi on iki kabilenin tarihsel şansı ve Yehova'nın onlara ilişkin planlarıyla ilgili yoğun bir tartışma başlatmışa benzer. Bazı uzmanlara göre (Rendtorff 1983), bu felaket İsrail erken tarihinin ilk derlemelerini başlatmış ve Yehova kültüne tutunmanın saflığının doğrudan yansıması olarak bütün tarihsel deneyimin açık şekilde ifade edilmesine yol açmıştı (bkz. s. 73).

Tablo 27 İsrail ve Yehuda kralları (farklı pek çok kronoloji var; buradaki Albright (*BASOR* 100 (1945): 16-22) tarafından önerilendir).

İsrail		*Yehuda*	
Yaroboam	922-901	Rehoboam	922-915
Nadab	901-900	Abiya	915-913
		Asa	913-873
Başa	900-887		
Ela	877-876		
Zimri	-876		
Omri	876-869	Yehoşafat	873-849
Ahav	869-850		
Ahazia	850-849		
Yehoram	849-842	Yehoram	849-842
Yehu	842-815	Ahazia	842
		Atayla	842-837
Yehoahaz	815-801	Yehoaş	837-800
Yoaş	801-786	Amatsya	800-783
Yaroboam II	786-746	Azaria/Uzzia	783-742
Zekheria	746-745		
Şallum	745		
Menahem	745-738	Yotam	750-735
Pekaniah	738-737		
Pekah	737-732	Yehoahaz I	735-715
Hoşea	732-722		
Kuzey Krallığının Çöküşü 722/721		Hezekia	715-687
		Manaşşe	687-642
		Amon	642-640
		Yoşiya	640-609
		Yehoahaz II	609
		Yehoyakim	609-598
		Yehoyakin	598-597
		Zedekiah	597-587
		Babil kralı II. Nebukadnezzar'ın karşısında Kudüs'ün devrilmesi	

Sonuç

Bu varsayımın doğrudan bir sonucu olarak İsrail ve Yehuda tarihleriyle ilgili bildiklerimiz diğer bütün Levant devletlerine ilişkin bilgilerimizden çok daha fazladır. Fakat 9.-7. yüzyıllar bağlamında iki devletin sosyal, ekonomik, siyasal ve hatta dinsel tarihinin (kimi bakımlardan) benzersiz olmadığı unutulmaması gereken bir noktadır (Millard 1990). Peygamber kitaplarıyla *Krallar* anlatısında görünen peygamberler toplumsal sorunların, siyasal bölünmelerin ve dinsel inanışların ayrıntılarını fevkalade aydınlatır; ancak diğer devletlerden bugüne kalan birkaç yazıt benzer kaygılarla uygulamalara işaret eder: Kriz döneminde Hamat kralının peygamberler ve kâhinler aracılığıyla aldığı tanrısal mesajlarla gördüğü yardım ve destekten söz eden Hamat'taki Zakkur yazıtı (bkz. s. 105); küçük devletlerin daha güçlü komşularından gördükleri siyasal baskılara ve yerel kralları kaygılandıran (ya da sömürdükleri) sorunun sosyal adaletsizlik olduğuna ışık tutan Sam'al metinleri (bkz. s. 106-107; bir de Karatepe, s. 42-45). Moab[7] kralı Meşa'nın ünlü (Moab dilindeki) yazıtı yerel tanrı Khemoş'un desteklediği savaş kavramının zaferleri açıklamak ve katliamları haklı göstermek üzere nasıl kullanıldığını gözler önüne sermektedir:

> Ben, Moab kralı Khemoş-yat'ın oğlu, Dibonlu Meşa. Babam Moab'a otuz yıl krallık yaptı, babamdan sonra ben kral oldum. Khemoş için *kar*ho'da (olasılıkla Meşa'nın kalesinin bulunduğu Dibon şehrinin bir bölümü) bu yüksek yeri, kurtuluşun yüksek yeri olarak inşa ettim, çünkü o beni bütün saldırılardan kurtardı, çünkü benim düşmanlarımdan öç alma arzumu gerçekleştirmemi soğladı.
>
> İsrail kralı Omri günlerce Moab'ı kasıp kavurdu, çünkü Khemoş onun ülkesine kızmıştı. Yerine oğlu geçti, o da, Moab'ı kasıp kavuracağım, dedi. Benim devrimde böyle söyledi; ama ben ondan ve evinden öcümü aldım, İsrail sonsuza dek yok oldu. Omri Medeba ülkesine el koymuştu ve kendi devrinde ve oğlunun devrinde kırk yıl boyunca orada yaşadı; fakat benim devrimde orada Khemoş kaldı. Baal-meon'u yeniden inşa et-

tim ve içine bir sarnıç yaptırdım; Kiryatayim'i yeniden inşa ettim. Sonra Gad'ın adamları İsrail kralının kendisi için istihkam ettiği eskiden kalma Atarot ülkesine yerleştiler; ben de o şehir uğruna çarpıştım ve orayı ele geçirdim; bütün sakinlerini kılıçtan geçirerek Khemoş ile Moab'a gösteri yaptım. Oradaki "Davut'un aslan heykelini"(?) aldım, sürükleyerek Keriot'ta Khemoş'un huzuruna getirdim; oraya Şaron'dan (bilinmeyen bir şehir) gelenlerle ve Mharit'ten (bilinmeyen bir şehir) gelen insanları yerleştirdim.

Sonra Khemoş bana dedi ki, git ve Nebo'yu İsrail'in elinden al. Ben de gece yola çıktım, gün ağardığı andan itibaren öğlene dek savaştım; orayı aldım, içindeki herkesi kılıçtan geçirdim, yedi bin erkekle kadın, hem yerlileri hem yabancıları ve kadın köleleri; orayı Aştar-Khemoş'a adadım. Oradan Yehova'nın kutsal eşyalarını aldım ve Khemoş'un huzuruna getirdim. İsrail kralı Yahesa'yı surlarla çevirmiş ve bana karşı savaşırken orayı işgal etmişti; ama Khemoş onu benden önce kovdu oradan. Moab'ın iki yüz adamını, bütün bölüğünü aldım ve Yehasa'ya karşı savaşa sürerek orayı zapt ettim ve Dibon'a bağladım.

Ben *karho*'da, hem bağ, bahçe duvarlarında hem de akropol duvarlarında tamiratlar yaptırdım; kapılarını onardım, kulelerini onardım; kralın sarayını da tamir ettim, şehrin içindeki pınarın biriktiği yere setler çektim. Ama şehirdeki *karho*'da hiç sarnıç yoktu; o zaman herkese seslenerek, evlerinizin içine sarnıç yapın, dedim. Aroer'de tamiratlar yaptım, Arnon'daki yolu onardım. Yıkılan Beyt-bamot'u yeniden inşa ettim; sonra harabeye dönmüş Bezer'i Dibonlu elli adamla birlikte inşa ettim, bütün Dibon (benim) uyruğumdaydı.

Derken ülkeye bağladığım yüzlerce şehirde kral oldum.

Daha sonra Medeba'yı ve Beyt-diblatayim'i yeniden inşa ettim. Beyt-baalmeon'a gelince, yöredeki koyunlar için (gütsünler diye) oraya (çobanlarımı) gönderdim. (Gerisi çok kırık)

(Gibson 1971-82 I no. 16; *ANET*: 320-321; *TUAT* I 646-650; Smelik 1985: 33-35)

Savaşta elde edilen ganimetlerle zafer kazananın tapınakları, kentleri, toprakları ve uyruğundaki insanlar donatılırdı; sınırdışı edilenlerin işgücünden fatihin tanrılarını daha da yüceltmek için yürütülen inşaat işlerinde yararlanılırdı –tıpkı daha önceden Da-

vut'un da yaptığı gibi. Meşa taşını yaratan fikir, Yehu'nun 841'deki kanlı ayaklanmasını Yehova tarafından istenen, kışkırtılan ve kutsanan bir hareket olarak tanıtan görüşle tıpatıp aynıdır (2. *Krallar* 9-10).

Yehuda'nın güneyindeki Kuntillet Ayrud yerleşmesindeki son buluntular Yehova'nın tanrısal bir eşi olduğunun kabul edildiğini düşündürür (Emerton 1982; Smelik 1985: 141-143). Bu bulgu, Khirbet el Kom'da bulunan metinlerle bir arada ele alındığında (Dever 1969-70) aşağıda aktarılan mezar yazıtında da görüldüğü üzere İsrailoğlu toplumunun en azından bazı kesimlerinin Yehova'yı Aşera adlı (Ackroyd 1983; Hestrin 1991) bir tanrıçayla ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır:

> "Uriyahu, bereketli insan (? ya da "reis"; ya da "şarkıcı") şöyle yazdı: "Aşera vasıtasıyla onu dertlerinden kurtaran Yehova sayesinde Uriyahu" talihli bir adam.
>
> (Mittman 1981; Smelik 1985: 138-141)

Yazıtların verdiği izlenim, Eski Ahit'te Yehova kültünü kirlettikleri için lanetlenen "yabancı" ilahlardan çoğunun, dışarıdan gelenlerin tanıttığı davetsiz, İsrailoğullarından olmayan dinsel öğeler değil, en azından bazı İsrailoğulları için dinsel inanışlarının bir bölümünü oluşturdukları olasılığını doğurur. Seçkin, yalın tektanrıcılık –ileride Yahudi inancının başlıca özelliği olacaksa bile– henüz tam olarak yerleşmemiştir, ama belirginleşme sürecinde olabilir (Ahlström 1984).

İsrailoğulları ile komşularının birbirleriyle nasıl iç içe geçtiklerini gözler önüne seren en çarpıcı buluntu, sıva üzerine mürekkeple yazılmış ve İsrail'in komşusu Ammon'un topraklarında yer alan Deyr Alla'daki bir tapınağın duvarında korunmuş olan Aramice bir metindir. *Çölde Sayım* 22-24 içinde anlatılan öyküden tanıdığımız kâhin Balaam'ın başına gelenleri aktarır:

> [Bu ya]zıt tanrıların kâhini (olan) [Beor oğlu] bir adam [Bilea]m'ın. O (ta kendisi)! Tanrılar gece ona geldiler [ve] (tanrı) El'in sözleriyle [konuştular o]nunla, [Bila]m'a, Boer'in oğluna şöyle dediler: "Yapacak..."

Sonra Balam ertesi sabah kalktı... ağlarken, gönülden ağladı.
Derken Elika ona geldi ...: "Neden ağlıyorsun?"
O da konuştu onlarla: "Oturun! Size Şag[ar (tanrısı)] ne [yapacak] anlatayım
Gelin, tan[rılar] neler yapıyorlar, görün!
[Tanrılar] toplandı, Şadday tanrılar da bir araya geldiler ve Şa[gar] ile konuştular: "Gökleri çivisinden sökebilirsin, bulutun karanlık, hiç ışıksız, kapkara(?) olabilir ve senin...olmaz. Kara [bu]lut [ile] korku salabilirsin ama sonsuza dek hiddetlenme!"

(Hooftijzer ve van der Kooij 1976: *TUAT* II 139-141; Smelik 1985: 79-80)

Metin paramparça ve ancak bir bölümü yeniden bir araya getirilebilir olsa da ana hatları apaçık anlaşılır: Bileam düşünde tanrısal bir varlık görür, tanrıça Şagar'ın bir felaket yaratacağı konusunda insanları uyarmaktadır. Üslup, Eski Ahit'te yer alan peygamber öykülerinden bazılarıyla benzerlikler taşımaktadır, ancak konu edilen ilahlar İsrailoğullarından olmayanlar, oysa peygamber Eski Ahit'ten bilinen bir karakterdir. Deyr Alla metninin vurguladığı nokta, her şeyden çok İsrail ile Yehuda'nın komşularıyla yakın ilişkili olduklarıydı, siyasal ve kültürel dokuları benziyordu. İsrailoğlu devletleriyle ilgili kendi çağdaşlarından daha çok şey bilmemize rağmen tarihleri, toplumsal ve kültsel kurumları pek çok yönüyle sürgün-öncesi döneme değil, fakat birçok önemli açıdan bölünmez bir parçasını oluşturdukları bölgeye özgüdür.

IX

Yeni Assur İmparatorluğu (934-610)

9.-7. yüzyıllar arasındaki –iki buçuk yüzyılı aşkın– dönemde Yakındoğu'nun tarihine Assur devletinin önce toparlanması, sonra da hızla yayılması egemen olmuştur. Modern dilbilimsel terminolojiye göre Assur tarihinin bu evresine Yeni Assur Dönemi (934-610) denir. 7. yüzyıla gelindiğinde Assur ya doğrudan ya da dolaylı olarak Verimli Hilal'in tamamına (bir süreliğine Mısır da dahil) egemendi. Suriye çölündeki büyük kervan yollarının uç noktaları onun denetimindeydi, çöldeki vahalardan bazılarının hükümdarlarını uyruğuna alarak kendine müttefik etmişti, Urartu ve Frigya'nın (daha sonra da Lydia'nın) güçlü krallıkları Assur ile diplomatik ilişki kurmuşlardı. Bazen onlara Elam da katılmıştı –giderek artan ve zaman zaman Assur tarafından kullanılan siyasal istikrarsızlığı imparatorluğun güney ve doğu kanadı boyunca ciddi sorunlar doğurmuştu. Assur'un siyasal egemenliğinin bir sonucu da bu dönemde Yakındoğu'nun herhangi bir bölgesinin tarihini yeniden canlandırmak için Assur İmparatorluğu'nun gelişimini incelememizi ve büyük ölçüde Assur belgelerine güvenmemizi gerektirmesidir.

İmparatorluğun kuruluşu çoğu zaman iki ana gelişim evresine ayrılır. İlki Assurluların Orta Assur devrinde (yaklaşık 1300-1100, bkz. bölüm 7b) elinde tuttuğu Yukarı Mezopotamya'daki toprak

haklarını yeniden elde ettiği ve onlarla yanındaki bölgeleri kıskacına aldığı 934'ten 745'e kadar olan dönem. Ufak tefek komşu devletler Assur'un bu dönemdeki üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmış ve onunla hem siyasal hem ticari ittifak kurmuşlardı. Ama Assurlulara büyük itibar kazandıran daha çok 745'ten yaklaşık 610'a kadar süren ikinci evre oldu. O dönemde Assur İmparatorluğu fevkalade genişlemiş, Basra Körfezi'nden Türkiye'deki Kommagene'ye kadar uzanan toprakları içine almış ve doğrudan yönetilen eyaletler olarak yeniden düzenlemişti. İmparatorluğun yeni şekli 705 yılında oturmuş, o tarihten 610 dolaylarında Assur rejiminin çökmesine kadar sadece sınırlarında ufak tefek değişiklikler yapılmıştı.

9a Assur yıllıkları ve diğer tarihsel kaynaklar

Bu döneme ilişkin kaynakların çok büyük bir bölümü Assur sarayından çıkmadır; Assur ile sonunda onun eyaletleri haline gelen komşu toprakların tarihinin yeniden canlandırılmasında belkemiği görevi görürler. Bu döneme ilişkin muhafaza edilmiş belli başlı belgeler kraliyet yıllıklarıdır (bkz. bölüm 7b). Ekseriyetle Assur, Kalhu (günümüzde Nimrud), Ninova ve Dur Şarrukin (bugün Horsabad) gibi başlıca Assur yerleşmelerinden gelirler, Akkadca yazılmışlardır. Tarihsel olaylar değil, kralların kendi anıları söz konusudur. Geç 10. yüzyıldan itibaren geçen zaman aralığını kapsar ve her yıl düzenlenen askeri seferler başta olmak üzere kraliyetin başarıları hakkında bilgi verirler. Yine de bunlara başvurulması bazı sorunlar doğurmaktadır.

20. yüzyılın başlarında fark edilen sorunlardan biri (Olmstead 1916), birçok kral için yıllıkların farklı versiyonlarının korunmuş olmasıdır. Aslında bunlara "baskılar" denir, çünkü tarihlemeler (korunduğu yerlerde) sefer raporlarının belli bir krallığın çeşitli aşamalarında hazırlandığını göstermektedir. Her güncelleme yalnızca en son vaziyetin varolan rapora eklenmesi değil, kralın kahramanlıklarına ilişkin bütün anlatının, eldeki malzemeye göre yeniden düzenlenmesi, bazı olayların çıkarılması, belirli başarıların altının da-

ha iyi çizilmesi ya da belli başlı siyasal yönlerinin vurgulanması demekti (Fales 1981a; Liverani 1981). Tüm bunlar edebi çalışmanın olağandışı karmaşık yapısına işaret eder (en son tartışmalar için Tadmor 1981; krş. Gerardi 1987). Yıllıkların yeni "baskıları"nın çok önemli gelişmeler karşısında yapıldığı artık anlaşılmıştır (Tadmor 1983). Assur tarihi hakkında elimizde bu yıllıkların hangi koşullar altında yeniden gözden geçirilmesinin gerektiğini anlamamıza yetecek kadar kesin bilgi yoktur; öte yandan tarihsel ortam metnin biçimini ve içeriğini mutlaka etkilemiştir. Belki de tarihçilere ilk bakışta uygun gelen nokta, hâlâ Olmstead'in pratik kuralı, yani kral yıllıklarının ilk baskılarının en yeni ve en eksiksiz olanlardan her zaman daha güvenilir olabileceğidir. Ne yazık ki karşılaştırma yapmak için her zaman elimizde değişik baskılar olmaz, ayrıca Olmstead'in kuralı düşünmeden uygulanacak bir şey değildir: Aslında farklı kralların yıllıklarının derlenmesinde büyük farklılıklar görülmektedir, dolayısıyla Olmstead'in çözümlemesinde ileri sürdüğü gibi çarpıtma ille de aynı kalıp içerisinde yapılmamıştır.

Yıllıklarla ilgili bir başka sorun da, bunların esasen prizma ve silindirler gibi özel olarak hazırlanan objelerin üzerine kazınmış hatıra metinleri olmalarıdır; inşaatı törenlerle başlatılan binaların temeline ya da duvarlarına yerleştirilmişlerdir. Bazı bilim insanları buna dayanarak, yazılanların öncelikle tanrılara hitap ettiğini ve bunun da kralın dindarlığı, uyruğundakileri esirgemesi, ülkenin iyiliğine özen göstermesi ve seferlere dinsel bir görev anlayışıyla çıkması gibi üstün yönlerinin vurgulanma nedenini açıkladığını ileri sürmüşlerdir. Burada amaç bazı tavsiyelerde bulunmaktı, ama aynı zamanda başka bir yanı da vardı: geleceğin krallarına hitap etmesi (buna iyi dilekler ve beddualar da dahil). Diğer bir (ek olarak) amacı, kral başta gelecekteki hükümdarlar olmak üzere, sonraki kuşaklara kendini tanıtmayı hedefliyordu. Metinde kralın hem yurtiçinde hem bütün askeri cephelerde ulaştığı başarıları anlatılır, ayrıca en ince ayrıntısına kadar tarif edilen metnin yerleştirildiği yer, onun inşa ettiği binadan (tapınaklar, saraylar, cephanelikler, surlar) dolayı tanrı katıyla uyum içinde sorumlu bir hükümdar olduğunu gösterirdi. Öyleyse metni okuyacak kişinin geleceğin

krallarından biri olması olasıydı, çünkü ancak kraliyet çevresinden biri temelleri kazdırma ya da tamir etmek üzere surları yıktırma yetkisine sahip olabilirdi. Yeniden inşaat sürecinde bulunan metinlerden örnekler bilinmektedir. Belki de bunlardan en ilginci, Assurbanipal'in (668-631?) bina yazıtlarından birinin Babil'de Pers kralı Büyük Kyros (559-530) tarafından bulunuşudur (Berger 1975). Geçmişin ve geleceğin kralları arasındaki bu karşılıklı konuşma, bağlam ve durumla birlikte metnin mesajını oluştururdu: Böyle yazıtlarda açık sözlülük, dengeli değerlendirme, tarihsel duyarlılık ve nesnellik gibi kaygılardan çok çarpıcı kahramanlıklar, aksaklıktan çok başarı ve her şeyin merkezi olan kralın kendi rolü önemli olmak zorundaydı. Assur ideolojisi doğrultusunda doğru olan anlatılırdı ve bu da duruma göre modern tarihçilerin anlatımından bambaşka olabilirdi.

Yine de böyle güçlükler yüzünden yıllıkların doğru içeriğini tümden reddetmeye gerek yok. Göründüğü kadarıyla yıllıklarda ganimet listeleri, öldürülen düşmanların sayısı ve takvim verileri gibi malzemeler kullanılmıştır (Tadmor 1977; 1981; Gerardi 1987). Yabancı toprakların tanımı, egzotik ve dramatik abartılarla da olsa şaşırtıcı ölçüde canlı ve kesin olabilir, tıpkı II. Assurnasirpal'in (883-859) dağlardaki seferinde çizdiği şu manzara gibi:

> Askerler (yani düşman) korkmuştu (ve) kayalık bir dağa sığındılar. Dağ görülmedik kadar engebeli olduğundan peşlerinden gitmedim. Hançer ucu gibi kertikli(?) bir dağdı, semalarında tek bir kanatlı kuş görülmezdi. Udīni-kuşunun yuvası gibi kaleleri dağın içinde kral atalarımın hiçbirinin sızamadığı bir yerdeydi. Kahraman (yani Assurnasirpal) üç gün boyunca dağı arayıp taradı. Cesur yüreği savaş diye tutuşmuştu. Yaya yol aldı (ve) dağı karış karış dolaştı. Yuvalarını paramparça etti (ve) onları sürü gibi dağıttı. Ben (II. Assurnasirpal), savaşçılarından 200 adamı kılıçla yere devirdim (ve) koyun sürüsü misali pek çok esiri önüme kattım. Onların kanlarıyla dağı yün gibi kırmızıya boyadım (ve) geri kalanını da dağın koyaklarıyla taşkınları yuttu.
>
> (L. W. King, *Annals of the Kings of Assyria* (Londra 1902): 254 vd.; *ARAB* I 440; Grayson 1976 CI 1; 1991 A.0.101.1)

Burada birkaç sözcükle sarp dağlık alan, ıssız doğa ve yalçın kayalıklardaki istihkam alanlarına toplanmış, aralarında derin koyaklar ve tehlikeli derelerin bulunduğu insanları teslim olmaya zorlamaya çalışan bir ordunun karşı karşıya kaldığı güçlükler canlandırılır. Manzaranın aşırı duygu yüklü olması kralın zaferini daha da etkileyici kılmaya yarar –anlatılan bütün engelleri aşmış, kendinden önce hiçbir Assur kralının ayak basmadığı yerlere girmiş olması da başarısını pekiştirmektedir. Yıllıkların baştan sona yalan olması nadiren görülür –tabloyu olumlu bir görünüme sokmak için yapılan yanlışları çıkarma ve başarıları vurgulama yoluna gidilirdi. Örneğin, Assurnasirpal'in kaçanların peşine hemen düşmediğini inkâr etmediğine ve onları ancak büyük çabalarla ("yaya") kovuklarından çıkarmayı başardığını itiraf ettiği alıntıya dikkat edin. Metni dikkatle okuyunca bu savaşın ne kadar yorucu olduğunu ve belki de başarının sınırlı kaldığını görmeye başlarız. Fakat kullanılan üslup önümüze aşırı uçlarda bir tablo koymaktadır –tamamen düşman topraklar kralın mutlak becerisiyle hızla ele geçirilmiştir. Böyle hilelerle yıllıklar çoğu zaman heyecan uyandırır, okuyanı sarar.

Yıllıkların ya da yıllık türünden raporların yazıldığı kil tabletlerden anlaşıldığı üzere, metinlerin arşiv nüshaları başvuru amaçlı saklanırdı (Gerardi 1987; Porter 1987). Bu da demektir ki Assur krallık imgeleri ve yıllıkların yaydığı güç gözden uzak kalmamış, tam tersine taşıdıkları mesajın bütün halka duyurulmasında eşsiz bir rol oynamıştı. Yıllıkları hazırlamakla meşgul olan yazıcılar tarafından "tekrarlanan öz telkin" (Liverani 1979) süreci onlar malzeme üstünde ince eleyip sık dokuyarak çalışırlarken ilerlerdi. Daha tartışmalı bir konu, bu malzemeden bazısının nutuk gibi olmasıdır. Oppenheim (1960) aydınlatıcı bir makalesinde, en ince ayrıntılarıyla tek bir seferi (yıllıkların dayandığı kaynaklardan biri bu olabilir) içeren belirli metinlerin Assur halkına yüksek sesle okunmuş olabileceği fikrini ortaya atar. Bu fikir, tanrılara, binalara ve Assur halkına seslenen mektup biçimindeki sefer metinlerine dayanır. Böylece günümüzün bilim insanları bunlara genel olarak "tanrıya mektuplar" adını vermişlerdir. Şimdilik tespit edilenler

Sargon (Thureau-Dangin 1912 –en ünlüsü) ve Sanherib (Na'aman 1974 –parçalar halinde), Esarhaddon (Borger 1956 §68) ve Assurbanipal (Weippert 1973-4) için olanlardır –öte yandan hepsini tek bir kategoriye koymak onlara sergilediklerinden fazla tekdüzelik yüklemek olur. Oppenheim'a göre, böyle bir "mektubun" halka okunması sefer sırasında öldürülen Assurluları anma töreni sırasında gerçekleşmiş olabilirdi, çünkü "tanrılara mektupların" iki tanesinin sonunda savaşta ölenlerden birkaçının adı geçiyordu. Ortaya attığı fikir çekicidir, fakat sorun şu ki, "mektuplar"ın dili kraliyet yazıtlarında görülen türden edebi bir lehçedir ve Assurluların çoğunun bunu tam olarak anlamasına olanak yoktur. Yine de bugün korunmuş olan saf edebi anlatı örneğinin resmi bir ortamda halka okunmuş olması olasılığı epey yüksektir ve göz ardı edilmemelidir (Porter 1987: 197 vd.; yazılı metinlerle ezberden okuma arasındaki karşılıklı karmaşık etkileşim için bkz. Thomas 1992).[1]

Yıllıkların yanında tarihsel canlandırmaların dayandığı başka metinler de vardır. Özel olarak "sergileme" amaçlı oluşturulan ve çoğu zaman saraylardaki mimari öğelerden olan yazıtlar, genellikle yıllıklarla aynı konuları ele alırlar, ama bunlar daha kısa tutulmuş ve kronolojik değil coğrafi olarak düzenlenmişlerdir (*Orientalia* 49/2: 152-155 [OK]). Kraliyetin başarılarından söz ederken adeta pusulanın dört yönünü izler ve bu ilkeye bağlı kalmak için gerekli malzemeyi bir araya toplarlar. Yazılı steller, dikilitaşlar ve kaya yazıtları her ne kadar yol kenarlarına, fethedilmiş şehirlere ya da yakınlarına ve kralın ulaştığı en uzak noktalara dikilerek kraliyet başarılarını ilan etmeyi amaçlasa da, benzer kategoriye girerler (Börker-Klähn 1982).

Olayların tarih sırasını denetlemenin bir yolu da, 9. yüzyılın ortasından 8. yüzyılın sonuna dek kullanılmış, o yıl yaşanmış belli bir olayla ilgili kısa bilgi veren "*limmu* kayıtları" –Assur takvimindeki yıllara adını vermiş Assurlular (Atinalı yargıçların ve Romalı konsüllerin tarihlemeleriyle karşılaştırın)– şeklinde ortaya çıkar. Ancak "*limmu* kayıtları" ile ilgili sorun girdilerin kısalığı ve kimi zaman yıllıklar bir seferi anlatırken, onların örneğin bir tapınağı o

yılın anlamlı bir olayına ithaf etmeleridir. Buna rağmen kraliyet yazıtlarındaki zafer dolu söylemi düzeltmek için büyük ve önemli bir işlev görürler: Kraliyet metinlerine dahil edilmeyen yenilgiler, iç ayaklanmalar, kıtlık ve salgınlardan söz edilir (Ungnad 1938: 428-435).[2]

Babil Kronikleri (*ABC* no. 1) –Babil bölgesini etkisi altına almış siyasal olayların yıldan yıla tarafsız gözle (Akkadca) anlatımı– 744'ten 668'e kadar olayların akla yatkın versiyonunu ortaya koyar. Günümüze dek (kil tabletlerde) kalmış üç farklı nüshası bulunur; en iyi korunmuş olanı 500/499'a tarihlenir. Bunların ve diğer Babil tarih kayıtlarının hangi kaynaklara dayandığı bilinmezliğini hâlâ korur (Brinkman 1990), fakat kayıtları Assur metinlerinde aktarılan kimi olayların belirlenmesine yardımcı olmak ve bize Assur toprakları dışındaki, ama onun epey etkisi altında kalmış bir bölgede neler olup bittiği hakkında bilgi vermek bakımından büyük değer taşımaktadır. Aynı işlevi ara sıra da olsa gören bir başka kaynak da Assur İmparatorluğu'nun, sonunda Assur'un uydularından biri haline gelmiş küçük bir devlet (Yehuda) tarafından nasıl algılandığına ışık tutan Eski Ahit'tir. En ilginçleri de (sayıları ne yazık ki azdır) aynı olayın iki farklı bakış açısını hem Yehudalı tarihçilerin hem de Assur yıllıkları yazarlarının gözünden karşılaştırabildiğimiz kaynaklardır. Buna en güzel örnek Sanherib'in 701'de Yehuda'yı işgaliyle ilgili olandır. *Tesniye* anlatıcısına göre (2. *Krallar* 18.13-19.36) Sanherib Yehuda'nın büyük bölümünü yerle bir etmiş ve hatırı sayılı ganimet ele geçirmiş, şehri alamasa da Kudüs'ü kuşatmıştı: Kenti alamamasının nedeni, Yehova'nın gönderdiği bir melek aracılığıyla Assur ordusunun başına ölümcül veba hastalığını musallat etmesi ve Kudüs'e zarar vermeden oradan ayrılmaya zorlayarak Yehuda'dan yana müdahalesiydi; –diğer bir deyişle, Assurluların geri çekilmesi tanrının bir mucizesiydi. Sanherib de (Luckenbill 1924: 32-34 iii 18-4) Kudüs kuşatması boyunca yaşanan mucizeye uzun uzadıya kafa yorar, çekilmelerini Yehuda kralı Hizkiya'nın ona gönderdiği hazinelerle açıklar ve Yehuda'nın diğer şehirlerini yok etmesini göklere çıkarır; ordularını kırıp geçiren ölümcül hastalıktan tek söz etmez. Her iki anlatım da

"doğru" olabilir, fakat vurguladıkları noktalar arasındaki fark –Sanherib'in gerilemesinden bilerek söz etmemesi; 2. *Krallar* bölümünde sonuç alınamayan Kudüs kuşatmasının savaşın doruk noktasına konması– tarafların yaratmak istedikleri etkiyi ortaya koymaktadır: Sanherib açısından, çok fazla toprak kaybetmiş, yenik durumdaki bir kralın direnmeden teslim olmasına karşılık onu bağışlayarak kuşatmaya son vermesi; *Tesniye* anlatıcısının gözünden kutsal şehri son anda tapınağıyla birlikte esirgeyen ve fatihin emellerini boşa çıkaran tanrısal güç söz konusudur(krş. Millard 1990).

9b Bölgesel devletten imparatorluk olmaya doğru (934-745)

Yeni Assur İmparatorluğu'nun gelişmesini araştırırken akıldan çıkarılmaması gereken önemli bir konu da, imparatorluk devletinin Assurlulara yabancı olmadığıdır. Büyük Assur hükümdarları, geriye dönüp bakacakları ve üzerine bir şey inşa edebilecekleri bir fetih ve denetim geleneğine sahipti. Orta Assur devletiyle ilgili süreklilikler (bölüm 7b) belirtilmişti: Assur kralları 1500 dolaylarından beri yüzyıllardır süregelen monarşi kurumunun bir parçası, aynı aileden gelme kesintisiz krallar soyunu sürdüren kimseler olarak tanıtılırlardı; soylu Assur ailelerinin üyeleri ekseninde dönüp dolaşan ve kralın da katıldığı, Assur takviminin belkemiği olan yıla ad verme sistemi gerileme dönemine (yaklaşık 1050-934) kadar yürürlükte kalarak Orta Assur Dönemi'ni Yeni Assur Dönemi'nden ayırmıştı; Assur şehrinin, çevresinin (kısaca "ülke" diye adlandırılmıştı) ve tanrısı Assur'un merkezdeki yeri hep aynı kalmıştı; taç giyme ve saray hiyerarşisinin ilkeleriyle usulleri gibi kraliyet törenleri de korunuyordu; Orta Assur Dönemi'nde geliştirilmiş kraliyet yazıtlarıyla sefer raporlarının edebi üslubu Yeni Assur Dönemi'nin ortalarına dek sürmüştü; son olarak Orta Assur hükümdarlarının kurdukları, Kuzey Irak topraklarını kapsayan, Assur, Ninova, Arbela, Kalhu ve Kilizi'nin büyük şehirleriyle ovalarını da içine alan bölgesel devlet, Assur'un merkezi gibi, iktidarın yıldızı sönene kadar bozulmadan kalmıştı.

Assur stratejisinin gelişimi: 934-884

İlk Yeni Assur kralları (II. Assur-dan'dan II. Tukulti-Ninurta'ya kadar (934-884), bkz. tablo 28) yazıtlarında bazen Orta Assur Dönemi'ndeki selefleri tarafından daha önceden fethedilmiş yerlere savaş açtıklarından söz ederler. Bu da 10. yüzyıldan 9. yüzyıla dek süren Assur yayılmasını haklı çıkartan gerekçelerden birinin Orta Assur krallarının oluşturdukları örneklerin izlenmesi olduğunu düşündürür; başka sözlerle yinelersek, kendilerini Habur'a ve ötesine uzanan hak sahibi oldukları bölgede egemenliklerini yeniden kuran ve pekiştiren kimseler olarak tanıtırlardı. Bu ideoloji gereği bölgedeki yerel beylerini Assur otoritesine karşı "ayaklanan" adamlar diye görmek meşru oluyordu. Bu da yapılan fetihlerin ve kontrol altına alma yöntemleri arasında en azından başlangıçta çok az fark görülmesini açıklamaya yardım etmektedir. Demek ki ayrı ayrı kralların çıktıkları seferlerin ille de büyük fetih savaşları olması gerekmiyordu, meşru olarak Assur toprakları olarak görülen alanlardaki egemenliklerini yeniden göstermeyi hedefleyen askeri yürüyüşler de olabilirdi. Assur ülkesine eklenen yeni topraklardaki hükümdarlara çoğu zaman dokunulmaz, artık Assur valisi olarak kabul edilirlerdi (Millard ve Bordreuil 1982; bölüm 8b); yeni dahil olmuş bölgelerdeki yeniden yapılandırma ve haraç uygulamasının dayatılması belirli bir süre için geçerli görünmektedir. Bu uygulama imparatorluğun kuruluş aşamalarına özgüdür (Claessen ve Skalník 1981). Bunun yanında Assurluların denetim ağının gücü arttıkça birtakım yeni yapısal özellikler de giderek gelişmiş (Liverani 1988) ve 8. yüzyılın ikinci yarısıyla 7. yüzyılda Assur İmparatorluğu'nun oturmuş şeklinin habercisi olmuştur.

Yıllıkları ancak kırık parçalar halinde korunabilmiş olan II. Assur-dan (934-912) zamanında bile Assur askeri faaliyetlerinin birtakım karakteristik yönleri gözlenebilir. II. Assur-dan'ın en yoğun savaştığı alan doğrudan kuzeye açılan sınır bölgesiydi, burası Assurluların en çok savaş açtıkları yerdi. Bunun bir açıklaması denetimleri zorlaştıran dağlık coğrafya olmalı. Aynı zamanda Assur'un

Tablo 28 Yeni Assur Dönemi kralları

II. Assur-dan	934-912
II. Adad-nirari	911-891
II. Tukulti-Ninurta	890-884
II. Assurnasirpal	883-859
III. Şalmaneser	858-824
V. Şamşi-Adad	823-811
III. Adad-nirari	810-783
IV. Şalmaneser	782-773
III. Assur-dan	772-755
V. Assur-nirari	754-745
III. Tiglat-pileser	744-727
V. Şalmaneser	726-722
II. Sargon	721-705
Sanherib	704-681
Esarhaddon	680-669
Assurbanipal	668-631? (veya 627?)
Assur-etel-ilani	630? (veya 626?)-623?
Sin-şar-işkun	622?-612
II. Assur-uballit	611-609

merkezine yakın olması nedeniyle buradaki sınırlarda güvenliği sağlamanın büyük önemi vardı. Son olarak da çok önemli madenlerin elde edildiği Anadolu'ya giden yollardan birkaçının bölgeden geçmesiyle de açıklanabilir. Kuzeydeki Kadmuhu devletinin (Assur topraklarına yakın) beyi tutsak alınmış, derisi yüzülerek halka gösterilmek üzere Erbil surlarına asılmış, onun yerine de Assur kralına sadık biri getirilmişti. Savaş ganimeti olarak adı daha çok geçen koyun sürüleri yerine, Kadmuhu'dan tunç, kalay ve değerli taşlar gibi önemli mallar alınmıştı.

Kral, batıda "Aramilere" karşı da savaş açmıştı (her zaman olmasa da bazen ayrıntıları verilir). Assurluların buradaki iddiası, kendilerine ait olduğunu düşündükleri yerleri geri almaktır. Parça parça kalmış yıllıklarında Assur-dan buna değinmiştir:

[Tahta çıktığım yıl (ve)] krallığımın ilk yılında, kraliyet tahtına [ben asilce çıktıktan] sonra, [...] Yausa (Arami çetelerden biri) [...] kendi gücüne güvenerek çıkageldi (ırmak boyundan), yanlarında [...] da getirmişlerdi(?). Efendim Assur'un desteğiyle [ben] topladım [...savaş arabalarımla askerlerimi]. Ekal-pi-nari şehrindeki cephaneliklerini yağmaladım [...] (ve) [onları ağır bir yenilgiye] uğrattım. Sağ kalanları kılıçtan geçirdim. [Büyükbaş hayvan sürülerini?] (ve) saymakla bitmeyen koyun sürülerini onlardan [kaçırdım]. Onların [şehirlerini?] sakinleriyle birlikte [ben] ateşe verdim. Aramilerden [değerli ganimetler?] getirdim. [Atam Assur'un] kralı Şalmeneser'in zamanından [beri...] kasıp kavurmuş [Assur halkını(?)...] ve katletmiş [...] bu insanların(?) [oğullarıyla kızlarını?] hepsini(?) sattım; efendim [Assur'un] buyruğuyla esir aldım, [onları] büyük bir [yenilgiye] uğrattım, ganimetlerini, [mallarını, büyükbaş hayvan sürülerini (ve) koyun sürülerini kaçırdım (ve) (onları) [getirdim] şehrime [Assur...].

(E. F. Weidner, *AfO* 3 (1926): 151-161; Grayson 1976 XCVIII 1; 1991 A.0.98.1)

Burada sözü edilen toprakların Assur'dan gasp edildiği ve Assurluların ya kılıçtan geçirildiği ya da köle olarak satıldığı izlenimi uyanmaktadır.

Doğuda, Zagros eteklerinden aşağı Zap'a kadar olan alan hem Assur güvenliği açısından hem de dağlardaki sınırlı yollardan geçişi koruma altına almak bakımından stratejik öneme sahipti (Levine 1974). Burası da sonraki Assur krallarının Assur sınırlarını savunma ve Assurluların ticaret kazançlarından payını güvence altına alma gereğinden doğan nedenlerle sıkça savaştığı bir bölgeydi, özellikle atlar bu çevreden ya da burası üzerinden, ayrıca Afganistan'ın kuzeydoğusundan çıkarılan çok değerli laciverttaşı da bu yoldan getirilirdi.

Assur sınırlarını yeniden belirledikten sonra Assur-dan yeniden yerleşim ve arazi ıslahı programı için kolları sıvadı:

Assur'un [şehirlerini (ve) evlerini] yoksulluk, açlık (ve) kıtlık [karşısında] terk etmiş (ve) başka topraklara [gitmiş] yorgun [halkını] geri getirdim. Onları [uygun olan] şehirlere (ve) evlere [yerleştirdim] (ve) barış için-

de yaşadılar. Kendi arazilerimin (çeşitli) kesimlerinde [saraylar] inşa ettim. Arazilerimin (çeşitli) kesimlerini sabanla [sürdürdüm] (dolayısıyla) öncekinden çok daha fazla tahıl (elde ettim). Assur [orduları için?] çok sayıda at koştum.

(E. F. Weidner, *AfO* 3 (1926): 151-161; Grayson 1976 XCVIII 1; 1991 A.0.98.1)

Burada Assur fethi tanıtılırken korkunç bir parçalanma döneminin ardından barışı ve bolluğu geri getirdiği belirtilir: Yoksulluk yüzünden evlerinden çıkmak zorunda kalanlar yeniden kasabalara yerleştirilmiş, sabanları, tahıl ambarları ve atları olan yeni istihkam merkezleri kurulmuştu. Assur hükümdarlarının üst üste görülen (başlıca) kaygısının ne olduğunu anlaşılmaktadır: Yeni şehirlerin inşası ve Assur devletinin tarıma elverişi arazilerinin artırılması doğal olarak güvenliği sürekli kılma gereğiyle bağlantılıydı.

Assur-dan da tıpkı kendinden önceki I. Tiglat-pileser (1114-1076; bkz. bölüm 7b) gibi askeri kahramanlıklarını tasvir ederken, avlayıp öldürdüğü yaban hayvanlarının (aslanlar, yaban öküzleri ve filler) sayısını vermişti, böylece kralın kahraman ve koruyucu özelliği vurgulanmış oluyordu. Kayıtlarının sonunda yürüttüğü inşaat faaliyetleri de yer almaktadır; kral tanrının seçtiği ve kutsadığı biri olduğuna göre çıktığı seferlerde elde ettiği ganimetleri kendine servet edinmek için değil tanrıları onurlandırmak ve yüceltmek amacıyla kullandığı vurgulanmıştır.

Assur-dan, birbirini izleyen Assur krallarının ayrıntılarıyla biçimlendirdiği strateji ve ideoloji açısından temel modeli belirler. II. Adan-nirari (911-891) babasının daha önceden saldırmış olduğu alanlara üst üste seferler düzenlemiş, seleflerinin başarılarını genişleterek pekiştirmişti. Habur ırmağının batısına savaş açarak Husirina (günümüzde Urfa yakınlarında Sultan Tepe) ile Guzana'yı (bugünkü Tell Halaf) zapt etti. Assur'da fiziksel olarak daha yakın olan Nasibina (günümüzde Nusaybin) altı saldırıdan sonra ancak özenle hazırlanmış bir kuşatma sonucunda ele geçirilmişti, yıllıklarında bunu şöyle anlatır:

Adad-dan adını alan yılda güçlü silahlarım öfke saçarken altıncı kez Hanigalbat (Assur'un batısındaki bölge, Mitanni'nin Assurca karşılığı) topraklarına yürüdüm. Nur-Adad'ı, Temannileri (Arami gruplardan biri) Nasibina şehrine hapsettim (ve) etrafına yedi tabya dizdim. Oraya Assur-dini-amur'ı başkomutan atadım. Öbürü (Nur-Adad) orada kayaç içine önceden olmayan bir hendek kazdırmıştı, çepeçevre sarıyordu (şehri). Eni dokuz kübitti (yaklaşık 5 m), su seviyesine kadar inilmişti. Duvar hendeğin dibindeydi. Savaşçılarımla onun hendeğini alev gibi dolaştım, ona sesleniyorlardı:

"Kralın kükreyişi ölümcül selden daha güçlüdür." Ben de tuzaklar [kurdum] ona [ve] tahıldan mahrum ettim.

(*KAH* II 84; ARAB I §355-377; Grayson 1976 XCIX 2; 1991 A.0.99.2)

Adad-nirari, bir keresinde Assur'a dost bir şehre yardım etmek, daha çok da alamadığı haracı zorla koparmak için kuzeye ve kuzeydoğuya doğru da sefere çıkmıştı.

Adad-nirari'nin yeni savaş istikameti Babil sınırını işaret ediyordu. Doğu Dicle bölgesinde ve Fırat'ta sınır karakolları kurulmuş ve Babil'in kuzeybatısında Fırat boyunda yer alan Hindanu ve Lake beylikleriyle ittifak yapılmıştı. Fakat Babil topraklarına yapılan akınlar Babil'de hatırı sayılır bir hasar bırakmadı: Babil kralı I. Nabu-şuma-ukin (yaklaşık 895) sınırı bir kez daha Dicle'nin doğusuna çekmeyi başarmış ve arazi Babil'e bırakılmak zorunda kalınmıştı. Durum 891'de, Assur ile Babil arasında bir barış antlaşması yapıldığı ve komşu kralların birbirlerinin kızlarıyla evlenmeleri sonucunda hanedanlıklar arası evlilikle pekiştirildiği zaman istikrara kavuştu. Böylece iki devlet arasında gelecek yetmiş ya da seksen yıl boyunca oldukça barışçıl bir ortak yaşam görülecekti.

II. Adad-nirari'nin krallığı döneminde şaşılacak denli hızlı ve üst üste yapılan, askerleri ve kaynakları her yıl seferber etmek zorunda kalarak gerçekleştirilen askeri harekâtlar çok çarpıcıydı. Bunu başarmak ancak olasılıkla II. Assur-dan devrinde başlamış olan güvenilir, etkili ikmal noktaları sistemi geliştirmekle mümkün olabilmişti. Fethedilmiş bölgelere dayatılan haraç *seferdeki* ordu-

yu beslerdi, Assur'un başarılı ilerleyişini sürekli kılmak adına kralın da yol boyunca savaş arabası, at, öküz, değerli eşyalar ve erzak istemek için durduğu anlatılmaktadır. Assur'un dehşet uyandıracak kadar etkili askeri mekanizmasının temeli belli ki bu dönemde atılmıştı.

II. Tukulti-Ninurta'nın krallığı (890-884) biraz haklılık payıyla çoğu zaman Assur'un toparlanmasının tamamlandığı dönem olarak görülmektedir. Onun kısa hükümdarlığında yaşanan önemli olay Bit Zamani (Diyarbakır bölgesi) kralına karşı kazanılan zaferdi, böylelikle kuzeybatıda Anadolu'ya uzanan başlıca yol açılmış oluyordu. II. Tukulti-Ninurta yenik düşen devletin Assur'a resmen nasıl bağlandığı hakkında epey ayrıntılı bilgi verirken uygulamanın ana hatlarıyla sonradan saptandığı gibi yapıldığını ortaya koyar. Önce tahıl, saman, demir, tunç, kalay, atlar, katırlar ve erkekler alınarak Assur ordusu takviye edildi. Yenik kral Ammebaal, Assur dışında başka hiçbir devlete at tedarik etmeyeceğine ant içti. Sonra ülkesine ait toprakların bir bölümü Assurlu memurların denetimine verilirken daraltılmış toprak parçasına hükmetmeyi sürdürmesine izin verildi.

En ilginci de II. Tukulti-Ninurta'nın 885'te Assur'un kontrolündeki toprakların güney ve batı sınırlarında yaptığı yürüyüşün kayıtlarıdır. Assur'dan yola çıkıp Tharthar Vadisi'nden aşağı, oradan da Dicle'yi aşarak Samarra bölgesi dolaylarına indi, orada İtu'a hayvancılarına baskın yaptı. Güneye doğru yola devam ederek Babil'in kuzeyinde Dur Kurigalzu ve Sippar'a ulaştı. Buradan kuzeye ve batıya dönerek Fırat boyundaki zengin devletlerle onların şehirlerine yöneldi: Suhu'daki Ana'da ve Hindanu'da yerel beylerden haraç ve pahalı armağanlar aldı; bunlardan bazısı kuşkusuz Assur ordularını beslemeye ve donatmaya (develer, öküzler, eşekler, örekler, koyunlar, ekmek, bira ve yem), bazısı da Assur kralının emrine verilen değerli ve nadide madenleri (gümüş, altın, kalay çubukları, mürrüsafi, tunç, antimon (işlenmiş ve ham)) artırmaya yararken, Suhu beyinin Tukulti-Ninurta'ya sunduğu armağanların çoğu onun kraliyet ziyaretini kutlamak amacıyla sunulan özenle işlenmiş lüks eşyalardı (*meskannu* ağacından mobilya ayak-

ları, bir yatak ve aynı ağaçtan tabak çanak, tunç bir küvet, keten urbalar, rengârenk süslü urbalar, mor yün). Zafer yürüyüşü Habur'dan Lake'ye doğru sürmüş, oradan kuzeye Şadikannu ve Nasibina'ya dönmüş, sonra batıya, Muşkulara (Frig'lerle ilişkilendirilirler, bkz. 10b) karşı cezai baskınların yapıldığı Husirina'ya yönelmişti. Yolculuk programı çok ayrıntılı, yürüyüş de yerleşik toplumların dışında yaşayan insanlara karşı yapılan akınlar dışında muhalefetle karşılaşmamasıyla çarpıcıdır. Verdiği izlenim, uyruğundaki devletleri denetime çıkmış, müttefik bir devleti (Babil) ziyaret eden ve yol boyunca belirlenmiş yerlerde kral ve ordu için ödenek toplayan, Assur'un gücünü sergileyen resmi askeri bir alaydır: Eğer toplanan at sayısını üst üste koyarsak elde edeceğimiz rakam 2720'dir. Kuzey ve doğudaki kesin sınırlar belirsizliğini korusa da bu anlatımdan Assur'un batıda ve güneydeki sınırları açıkça bellidir, ayrıca batıdaki denetiminin ne kadar etkili olduğu II. Tukulti-Ninurta'nın iki yazıtından anlaşılmaktadır: Biri, Assur kralının bir saray yaptırdığı yukarı Habur'daki Kahat'ta (Tell Barri), diğeri II. Tukulti-Ninurta'nın babası II. Adad-nirari'nin anısına Fırat kıyısındaki Terka'da (Tell Asara) diktiği (neredeyse okunmayacak haldeki) bir steldedir.

II. Assurnasirpal ve III. Şalmaneser (883-824)

Bu üç kral, II. Assurnasirpal'e (883-859) çıktığı kapsamlı seferlerle Assur'a hatırı sayılı bir servet getirme ve devleti Yakındoğu'nun en büyük uluslararası güçlerinden biri konumuna çıkarma olanağını tanıyan yolu açmıştı. Assurnasirpal'in krallığından itibaren belgelendirmede belirgin bir artış göze çarpmaktadır, ama bu yalnızca meydana çıkarma ve muhafaza etme olanaklarıyla açıklanamaz. Şiddetli savaşları (on dördü kaydedilmiş) ve Kalhu (Kutsal Kitap'ta Kalah, günümüzde Nimrud) şehrindeki yoğun inşaat işlerine harcanan büyük çabayı da yansıtır.

II. Assurnasirpal'in çıktığı seferlerden birkaçı kuzeye yönelikti, en can alıcı başarısı bu geçimsiz bölgede "huzuru sağlamaktı". Stratejik konumda olan Bit Zamani devleti iki ayaklanmanın ar-

dından harabeye çevrilmişti: İlkinde Assur'un antlaşma ortağı Amme-baal öldürülünce, onun katillerinin peşine düşmek Assurnasirpal'in müdahalede bulunma gerekçesi oldu. Assur hâkimiyeti Assurlu sömürgecilerin tam da Amedi'ye (Bit Zamani'nin merkezi, bugünkü Diyarbakır yakınları), oradan da Orta Anadolu'ya giden yolda bulunan Tuşhan'a yerleştirilmesiyle pekişti. Assurnasirpal Tuşhan'ı kalelerle çevirip içine de bir saray yaptırarak oradaki varlığını sağlam temellere oturttu, şehre dikilen kralın heykeline kuzeydeki zaferleri kazındı, surlara da kraliyet steli dikildi. Assur'un tam kuzeyinde yer alan dağlık kasaba Habhu'nun adı "Assurnasirpal Şehri" (Al-Ashur-nasir-apli) olarak değiştirilerek Assur'un tam kontrolü perçinlendi. Bu yoğun askeri çabaların etkisi büyüktü: Güney Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki küçük ama varlıklı komşu devletlerin çoğu iyi niyetlerini belirtmek için ona değerli armağanlar göndererek savaşçı kralı kutlarken, Assurnasirpal'in hükümdarlığının geri kalan yıllarında kuzeyden Assur'a malzeme ve insan gücü yağdı. Doğuda da arka arkaya askeri harekâtlar sürüyordu, Assur şehri Kilizi'den başlamak üzere Zagros'un eteklerinin yayıldığı geniş topraklar Assur hâkimiyetine alındı, Dur Assur'da ("Assur Kalesi") yerel bir karargâh ve ikmal merkezi kuruldu. Güneyde Babil ve orta Fırat bölgesinde de Bit Adini, Suhu ve Lake beyliklerini ayaklanmaya kışkırtıyordu. Kazançlı ticari çıkarlar bu komşuların hepsini birbirine bağlıyordu. Assurnasirpal, Lake ve Suhu'daki ayaklanmaları acımasızca bastırdı, ama saldırılarını Bit Adini'ye yoğunlaştırırken Assur'un en büyük müttefiki Babil ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçındı.

Kısmen bu yöredeki başarılarının, kuzey ve doğuda ses getiren zaferlerinin karşılığında Assurnasirpal Fırat'ı geçtiği zaman sevinçle, saygı ve dostluk göstergesi armağanlarla karşılandı. Kuzey Suriye devletlerinin emrinde olan olağanüstü hammadde, lüks mamul eşya ve egzotik mal zenginliği kraliyete verilen armağanların listesinde açıkça görülmektedir; bu liste yeni Kalhu şehrindeki Ninurta tapınağında gün ışığına çıkarılan Assurnasirpal'in uzun yıllıklarında yer almaktadır:

Hatti ülkesinin (Karkamış) kralı Sangara'dan aldığım armağanlar
20 ölçü gümüş,
bir altın yüzük,
bir altın bilezik,
100 ölçü tunç,
250 ölçü demir,
tunç (fıçılar),
tunç kovalar,
tunç küvetler,
bir tunç fırın,
sarayından ağırlığı belli olmayan pek çok süs eşyası
şimşir ağacından yataklar,
şimşir ağacından tahtlar,
fildişi süslü şimşir ağacından tabaklar,
200 ergenlik çağında kız,
rengârenk işli keten urbalar,
mor yün,
kızıl-mor yün,
gišnugallu-kaymaktaşı
fil dişleri
parlak (altın) bir savaş arabası
altın kakmalı bir oturak,
kraliyete yaraşır (nesneler).
(L.W. King, *Annals of the Kings of Assyria* (Londra 1902): 254-387; *ARAB* I §476; Grayson 1976 CI 1; 1991 101 A.0.1; *TUAT* I 358-360)

Pattina kıyı devletinden (aşağı Asi nehri, bkz. bölüm 8c(ii)) de benzer armağanlar alınmıştı. Assurnasirpal, burada ve başka yerlerde Assurluların askeri yardım taleplerini kabul etmeye hazır olduklarını gösteren devletlerden asker de aldığını belirtir. Assurnasirpal, Pattina'nın Aribua kentine Assur ordusunun levazım deposu olarak kullanmak üzere el koymuş, buraya Assurlu kolonicileri yerleştirmişti (Tadmor 1975). Hem burada hem de kuzey seferleri bağlamında sözü edilen bir diğer ilginç olgu da yerel bir bey kızının eksiksiz çeyiziyle birlikte krala armağan edilmesidir. Bu du-

rum, Assur ile küçük çaplı devletler arasındaki ilişkinin evliliklerle perçinlenmiş olabileceğini akla getirir. Eğer öyleyse, bu bey kızlarının Assur sarayındaki kral eşleri ve cariyeleri arasında nasıl bir konumda oldukları bilinmemektedir. Fakat bütün alışverişlerde önemli olan nokta, Assur ile küçük komşuları arasındaki ilişkilere saldırganlık, yıkım ve talanın her zaman damgasını vurmamasıdır –kraliyet yazıtlarında kullanılan söylem özenle irdelenirse, birkaç devletin karşılıklı kâr getiren ilişkiler kurmaya, böylelikle değerli armağanlar, askeri yardım, belki evlilik yoluyla kendilerini Assur sarayına bağlayarak Assur'un büyüyen ihtişamından ve gücünden pay almaya can attıkları ortaya çıkar. İşte Assurnasirpal'in güneyde Pattina'dan Asi nehri boyunca Lübnan'a kadar ilerlemesi bu şekilde gerçekleşmişti. Oraya vardığında silahlarını törenle Akdeniz sularında yıkadı, kurbanlar keserek Fenike şehirlerinden gelen armağanları kabul etti (bunların arasında iki tür maymun, egzotik deniz yaratıkları (*nahiru*) ile abanoz (Afrika'nın ekvator kuşağından) da bulunuyordu). Ülkesine dönmeden önce tapınak yapımı projelerinde kullanmak üzere ağaçları kesti, Amanos Dağı'na bir de stel dikti. Her şeye rağmen Levant devletleriyle Assur arasındaki ilişkiler her zaman eşitsizliğini korumuştu: Assur'un askeri gücü ve sert yöntemleri tehdit olmayı hep sürdürdü, Assurnasirpal işbirliğine yanaşmayanlara karşı bunları her an uygulamaya hazırdı.

II. Assurnasirpal'in Kuzey Levant devletleriyle kurduğu yakın ilişkiler Assur'un sanatsal üretimine doğrudan yansıyordu. Assurnasirpal'in zamanından önce Assurluların yontma eşyaları sayıca az ve kapsamları sınırlıydı. O kral olur olmaz tam anlamıyla bir gecede Assurnasirpal'in Kalhu'daki (bugünkü Nimrud) yeni sarayının duvarlarını karış karış süsleyen epey gelişmiş ve çok güzel işlenmiş göz alıcı bir üslubun ürünü duvar kabartması heykeller ortaya çıkıverdi. Bu dönemden itibaren kraliyet seferlerini, sürek avlarını ve ayinleri tasvir eden kabartmalar Assur'daki saray dekorasyonunun alışıldık bir parçası olacaktı. Assurnasirpal'in sarayındakiler insan boyuna yaklaşıyordu, ayrıca boyalıydılar, sarayın giriş kapıları da insan başlı ve kanatlı kocaman boğalar ve as-

lanlarla süslenmişti. Bu oyma tarzını II. Tukulti-Ninurta'nın yalnızca birkaç yıl önce yapılmış olan steliyle karşılaştırırsak (Moortgart 1984 [OM] 2 levha, 50-51), aradaki farkın soluk kesici olduğunu görürüz. Assur'un bu ünlü sanat formunun kökenleri pek çok yönüyle bilinmezliğini korumakla birlikte, bazı bilim insanlarının savunduğuna göre bazı betimlerin açıklamaları, kullanılan motif çeşitleri ve yazıları görüntülerle bağdaştırma kavramı, Assurnasirpal'in daha önceden gösterişli armağanlar aldığı güçlü Karkamış devletinden esinlenmişti (s. 139; Hawkins 1972; Winter 1983).

II. Assurnasirpal yeni edindiği servetinin çoğunu Kalhu'daki (Nimrud) inşaata yatırmıştı; sarayının avlusunda 1951'de bulunan "şölen steli" yapılan çalışmayı epey ayrıntılı anlatır (Wiseman 1952; Mallowan 1966: 57-73). Aslında Kalhu baştan aşağı yeni sayılmazdı (bkz. bölüm 7b) ama ihmal edilmişti ve olasılıkla yoğun bir yerleşim alanı değildi: Assurnasirpal arazideki eski bina molozlarını boşaltarak orayı hazırlamak zorunda kaldığından, sefere çıktığı ya da ziyaret ettiği yerlerdeki insanları oraya getirerek yerleştirdiğinden söz eder. Bu da bize Kalhu'yu inşa etmenin şehirdeki nüfusu artırmak gibi önemli bir amaca yönelik olduğunu düşündürür. Yenilenmiş şehre yerleştirilen herkesi sürgün edilmiş, angaryaya maruz bırakılmış ve bütün hakları ellerinden alınmış insanlar olarak görmeye gerek yok: Karkamış ve Pattina'dan gelenler yeni yurttaşlar arasında anılır; bazısı, Assur ordusuna asker vermiş beyliklerin askerleri de olabilir, diğerleri de yerel beylerin buyruğuyla gönderilen zanaatkârlar ve tüccarlardı. Metnin sonunda kralın saray personeli, sarayın ileri gelenleri, davetli elçiler, "kendi ülkemden 47.074 kadınla erkek" ve "Kalhu'nun 16.000 insanına" ziyafet verdiğinden söz etmesi, onlara da en azından Tuşhan gibi kraliyet merkezlerinde yaşayan Assurlular gibi davranıldığını ima eder. "Şölen steli" görkemli sarayın ve tapınakların inşaatıyla dekorasyonu, vahşi ve egzotik hayvan sürülerinin bir araya getirilmesi, kralın, yüzü kızıl altın ve parlak taşlarla kakmalı bir heykelinin yapılması, en önemlisi de şehre su getirecek kanalın kazılması, meyve bahçeleri ve kokulu çiçekler, dallarından mey-

veler sarkan ağaçlarla dolu güzelim saray bahçesi üzerinde ayrıntılı olarak durur:

> Kanal basamak basamak yükselerek bahçelere uzanıyor. Yürüyüş yollarını mis gibi kokular bürümüş. Fıskiyeler zevk bahçesine gökyüzünden kayan yıldızlar misali su fışkırtıyor. Narlar, üzüm dolu bağlar gibi...bahçede... [ben?] Ashur-nasir-apli, bu güzel bahçede fare (anlamı kesin değil) gibi durmadan meyve topluyorum...
>
> (Wiseman 1952; *ANET*: 558-560; Grayson 197 CI 17; 1991 A.0.101.30; krş. Glassner 1991: 13)

Fakat metnin en çarpıcı yanı, inşaatın tamamlanması ve kralın yeni kentin açılışını yapmasıyla birlikte düzenlenen ve metne de adını veren dev şölendir. Metin davetlilerin tükettiği türlü lüks yiyeceklerin ayrıntılı listesiyle sona erer. Katılanlar arasında kadınlarla erkekler, kralın ülkesinin sakinleri, Kalhu halkı ve Assurnasirpal'in dostluk ilişkileri kurduğu komşu devletlerin –Levant'ta Pattina, Karkamış, Tyros ve Sidon; Anadolu'da Gurgum, Meliddu ve Kummuh; kuzeydoğu sınırında Hubuşkia, Gilzanu ve Muşaşir; Fırat'ta Suhu ve Hindanu– elçileri de vardı:

> Bütün ülkelerden gelenler ve Kalhu halkıyla birlikte 69.574 kişi -on gün boyunca yedirdim, içirdim, banyo yaptırdım, kutsal yağlar sürdürdüm. Onları (böyle) ağırladım (ve) huzur ve neşe içinde ülkelerine geri gönderdim.
>
> (Wiseman 1952; *ANET*: 558-560; Grayson 197 CI 17; 1991 A.0.101.30)

Assurnasirpal'in oğlu ve halefi III. Şalmaneser (858-824) babasının göz kamaştırıcı başarılarının izinden gitmek ve pekiştirmek gibi zor bir görevi yerine getirmekle yükümlüydü. Dolayısıyla krallık döneminin inişli çıkışlı olmasına ve Assur'un gözünde saygınlığını korumak için siyasal dengeyi zorlamasın diye büyük askeri çaba göstermek zorunda kalmasına şaşmamak gerek. III. Şalmaneser'in en çok sorun yaşadığı devletler özellikle Assur'un denetimi

altındaki, daha çok da kuzeye giden yollarla çepeçevre sarıldıklarını fark etmeye başlayan batıdakilerdi (Winter 1983). Neredeyse tahta çıkar çıkmaz, Şalmeneser karşısında ticari çıkarlar açısından hepsi yakından ilişkili, dolayısıyla birbirlerine bağımlı Karkamış, Pattina, Sam'al, Kue ve Hilakku (Kuzey Suriye, Toroslar'ın ve Kiliya'nın doğusunda) ittifakını buldu. Gurgum, Kummuh ve Bit Agusi'nin Assur'a kafa tutan bu devletlerin arasına girmeyip Assur'a destek vermesi, aynı zamanda bu bölgede devletler arası düşmanlıklar yaşandığını ortaya koymaktadır. Düşman grubun başını çeken, Assur topraklarına (Fırat boyunda ve doğusunda) en yakın konumdaki, II. Assurnasirpal tarafından toprakları çoktan küçültülmüş, serveti azaltılmış (s. 138) Bit Adini'ydi. III. Şalmaneser koalisyonu alt etmeyi ve Bit Adini'yi Assur eyaleti haline getirerek kendi topraklarına katmayı başardı, Fırat'ın geçiş yolunda yer alan ve Karkamış'a yalnızca 21 km uzaklıktaki başkenti Til Barsip'in adını "Şalmaneser Limanı" (Kar-Şulman-aşaredu) olarak değiştirdi, daha batıdaki Pitru şehri de Şalmaneser'in batıya doğru çıktığı seferlerin başlangıç noktası oldu (Tadmor 1975).

853'te Şalmaneser daha önce Pitru'da yendiği devletlerden erzak ve haraç toplayarak Halep üzerinden Hamat topraklarına ilerledi, orada Asi boyundaki Karkar'da güneydeki birkaç devletin kurduğu birleşik orduyla karşılaştı. Tam (ve en erken) belge Diyarbakır yakınlarındaki Kurkh'da bulunmuş, "Kurkh monoliti" diye anılan bir taş levhaya kazınmış metindi. İsrail'in kuzey krallığından ve kralı Ahav'dan söz eden en erken tarihli belge olması nedeniyle alıntılarda çokça kullanılmış ve çevirisi yapılmıştır:

> "Ass Ülkesi[nden]" (yani Şam) 1.200 savaş arabası, 1.200 atlı ve Hadadezer'in 20.000 adamı, 700 savaş arabası, 700 atlı ve Hamat kralı İrhuleni'nin 10.000 adamı, 2.000 savaş arabası ve İsrail kralı Ahav'ın 10.000 adamı, Byblos'tan 500 adam, Mısır'dan 1.000 adam, Irkata'dan (Trablusşam'ın kuzeydoğusu) 10.000 savaş arabası ve 10.000 adam, Arvad (Fenike şehri) kralı Matinubali'den 200 adam, Usanat'tan (Arvad'ın kuzeyinde kıyı kenti) 200 adam, 30 savaş arabası ve Şianu (Arvad'ın kuzeyinde kıyı ülkesi) kralı Adunubali'den 10.000

adam, Arap Gindibu'dan 1.000 deve ve Beyt Rehob kralı Beasa kralından [...]000 adam, Ammonlular -ona [Hamat kralı İrhuleni] yardım etmek için bu on iki kralı getirdiler.

(G. Smith (H. C. Rawlinson), *Cuneiform Inscriptions of Western Asia* III (Londra 1870), levhalar 7-8; *ANET*: 278-279; TUAT I/4, 360-362)

Müttefiklerin ortak ekonomik çıkarları vardı, *statüko* değişmesin diye çabalıyorlardı –kıyıdaki Fenike şehirleri Arap kervan merkezlerinden deniz yoluyla yapılan tütsü ve baharat ticareti için yaşamsal öneme sahip limanları temin ediyorlardı; bunlarla İsrail, Hamat ve Şam gibi devletlerin denetimindeki yollar birbirlerine, hepsinin pazarlarıyla kaynakları da Mısır'ın taleplerine bağımlıydı.

Şalmaneser bu dehşet uyandıran güce karşı dört kez savaşmak zorunda kalmış ve 845'ten sonrasına kadar başarıya ulaşamamıştı. Assur'un gerilemesinin ciddiyeti daha kuzeydeki devletlerin bazılarından gördüğü muhalefetin artmasından bellidir, Şalmaneser önceden ya bunların üstesinden başarıyla gelmiş (Karkamış) ya da eskiden dostluk kurmuştu (Bit Agusi). Fakat 841'e gelindiğinde sonunda koalisyon çatırdamıştı –bunun bir nedeni arka arkaya gelen Assur saldırılarının doğurduğu sonuç, bir başka nedeni de koalisyon devletlerinden en güçlü ikisi olan Şam ve İsrail'deki hükümdar değişikliği olabilir. III. Şalmaneser ancak 841'den sonra, Kalhu'da bulunan siyah stelde de (bkz. şekil 30) tasvir edildiği gibi İsrail kralı Yehu'dan haraç almaya hakkı olduğunu iddia edebildi, orada Yehu'nun teslim olması Assur kralının zaferlerinin daha da güneye eriştiğini simgelemektedir (Marcus 1987). Assur'un Anadolu'daki (Kue, Meliddu ve Tabal) varlığıysa ancak güney devletleri Şalmaneser tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra perçinlenecekti. Şalmaneser'in stratejisi, olasılıkla yeni ortaya çıkan ve Assur'a karşı ciddi bir tehdit oluşturacağa benzeyen Van Gölü merkezli güçlü Urartu devletine karşı çıktığı birkaç seferle bağlantılıydı (bkz. bölüm 10a).

Babil kralı Marduk-zakir-şumi (yaklaşık 854-819) tahta çıkmak üzereyken kardeşi ona kafa tutunca, Şalmaneser krala yardım

ederek iki devlet arasındaki antlaşmanın gereğini yerine getirmişti. Yardım edip ayaklanmayı bastırmakta elini çabuk tutan Şalmaneser, barış ortamı sağlandıktan sonra Kuzey Babil'deki büyük tapınaklara –Babil kenti, Borsippa ve Kutha– saygı ziyaretinde bulundu, buralarda resmen karşılanarak halk tarafından ağırlandı. Daha sonra kral, bölgedeki Kaldeli ve Arami kabilelerden bazılarını yağmalayarak Babil şehirlerinin kaygısını paylaştığını ve onlara duyduğu saygıyı gösterdi. Herkese ilan edilen bu işbirliği gösterisi tamamlandıktan sonra iki kral aralarında bir antlaşma daha yaptılar (*ABC* no. 21 iii 2-5; Grayson 1970: 165), bu olay Şalmaneser'in tahtının kaidesine oyulan bir kabartmayla ölümsüzleştirildi: Aynı boyda iki kral, yanlarında yüksek rütbeli memurlarıyla birlikte bir tentenin altında durup tokalaşırlar (Mallowan 1966: 447).

Taht kaidesi Kalhu akropolünden değil, aşağı şehrin eteğinde Şalmaneser tarafından yaptırılmış büyük "teftiş sarayından" (*ekal māšarti*) gelir (Mallowan 1966: Cilt 2). Burası çok büyük bir binadır, kabartmalarla değil, boyalı frizlerle süslenmiştir. Taht kaidesinin arkasındaki duvarda bulunan sırlı tuğlalardan yapılmış renkli levhada, "kutsal ağaç" denilen stilize bir ağacın (Stearns 1961)

Şekil 31 Kuzeybatı Sarayı, Kalhu (Nimrud), taht kaidesinin arkasındaki kabartma: "Kutsal ağacın" iki yanında karşılıklı duran iki kral, havada kanatlı disk (tanrı Assur?), yanlarda koruyucu ruhlar (British Museum; çizim D. Saxon).

iki yanında karşılıklı duran iki kral figürü tasvir edilmiştir. Aynı sahne, bu kez kabartma olarak (yine taht arkasında) Assurnasirpal'in Kalhu'daki sarayında da görülür (bkz. şekil 31). 1950'lerde İngilizlerin kazdığı ve "Şalmaneser Kalesi" adını verdikleri teftiş sarayı askeri teçhizatın, hazinenin saklandığı, kraliçenin hizmetlileri ve maiyeti dahil bütün sarayın ağırlanabildiği yerdi. Her büyük Assur şehrinde benzer bir depo bulunur (Turner 1970), ama bir tek Kalhu'daki tümüyle kazılmış, metinler (Dalley ve Postgate 1984) ve zarif mobilyalara ait fildişi kakmaların kalıntıları gibi el yapımı eserler şeklinde çok sayıda malzeme ele geçirilmiştir (Mallowan ve Herrmann 1974; Herrmann 1986; 1992).

Assur'da sorunlar: 823-745

III. Şalmaneser'in zorlukla kazanılmış başarılarına rağmen, değerli *limmu* kayıtlarına göre (bkz. s. 128) Assur içindeki ayaklanmalar onun krallığının sonunu getirdi. Ayaklanma Assur, Ninova, Erbil ile birlikte irili ufaklı yirmi dört Assur şehrine yayılmıştı. Bunun sebebi bilinmiyor[3], fakat genel olarak görece kısa bir zamanda geniş bir toprak parçasına yayılmış, büyük servete sahip olmuş bir devletin merkezinde kaçınılmaz olarak doğabilecek sorunlarla bağlantılı olduğunu düşünsek yeridir. Yeni kaynaklarla iktidar ve nüfuz mevkileri nasıl paylaşılacaktı? Kral bundan böyle ordulara komuta edip yeni eyaletlere hükmettikleri için büyük itibar ve güç sahibi olmanın tadını alan memurlarının sadakatine güvenebilir miydi? Kralın yüksek mevkilere getirdiği yeni insanlar kimdi, yoksa köklü aileler devreden çıkarılıyor muydu? Ne yazık ki bu ayrıntılardan hiçbiri, dolayısıyla Assur'un ne gibi güçlüklerle karşı karşıya kaldığı da bilinmiyor.

Kesin olan III. Şalmaneser'in son yıllarında patlak veren ayaklanmanın sonucunda oğlu V. Şamşi-Adad'ın (823-811) tahta çıkmasına itiraz edildiğidir. Taht uğruna dört yıl boyunca savaşmak zorunda kalmış ve ancak Babil'den gördüğü destek sayesinde başarıya ulaşabilmişti. Oldukça bölük pörçük bir antlaşma metnine (*SAA* 2, no. 1) dayanarak, Şamşi-Adad'ın zaferinin ardından Ba-

bil kralının bu yardımı karşılığında Assur-Babil arasında yapılmış antlaşmanın maddelerini Babil'in çıkarına yeniden belirlemeyi talep ettiği ve Assur kralını küçük düşürdüğü ileri sürülür. Ortaya atılan savın dayanak noktası, tek tük parçaları kalmış metinde V. Şamşi-Adad'dan "kral" olarak söz edilmemesidir; fakat Parpola'nın da inandırıcı bir biçimde savunduğu üzere (*SAA* 2: xxvi-xxvii), bu yalnızca antlaşmanın Şamşi-Adad'ın tahta çıkmayı başarmasından *önce*, diğer bir deyişle III. Şalmaneser'in ölümünden hemen önce yaşanan ayaklanma ve kavga döneminde yapıldığını gösteriyor olabilir. Eğer bu görüşü kabul edersek, o zaman metni yorumlarken Marduk-zakir-şumi'nin Şalmaneser'le yapılmış daha önceki anlaşmaya saygı gösterdiğini ve kendi kardeşinden gelen tehdidi ortadan kaldıran (s. 144-145) Şalmaneser'e borcunu ödediğini söylemek daha akla yatkın olur. Demek ki Marduk-zakir-şumi şimdi de tahtın haklı vârisi Şamşi-Adad'a yardım ediyordu.

V. Şamşi-Adad'ın birkaç yıl sonra Babil'e müdahalesinin sebebiyse bu kadar bile kesin değildir (bkz. bölüm 11b). Babil Krallığı'nın vârislerinde görülen düzensizlikle bağlantılı olabilir (ama o kadar), belki de böylelikle eski müttefikinin oğlu ve halefinin öcünü almıştır. Ama Şamşi-Adad'ın bu esnada sert ve acımasız bir yaklaşım sergilediği kesindir: Babil kralını (ya da kral olmayı iddia eden adamı) tahttan indirmiş ve ülkeyi kırıp geçirmişti; sonuçta bundan sonraki aşağı yukarı on iki yıllık sürede Babil'de tanınmış bir kral olmadı. Şamşi-Adad'ın karanlıkta kalan Babil seferi bu kralla ilişkilendirilen birkaç savaştan biridir; kuzeyde ve kuzeydoğudaki "seferlere" yapılan göndermeler görece küçük çaplı saldırılar olduğu izlenimi uyandırır.

Bir ara V. Şamşi-Adad'ın oğlu III. Adad-nirari'nin (810-783) Assur tahtına çocuk yaşta çıktığı, krallığının ilk beş yılında annesi Şammuramat'ın (tarihsel olarak efsanevi Semiramis kişiliğiyle özdeşleştirilir) onun naipliğini yaptığı varsayılırdı. Semiramis'in naip olduğu önermesi bir metnin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmıştı ama artık reddedilmesi gerekir, zaten Adad-nirari'nin tahta çocukken çıktığını düşünmemiz için hiçbir neden yoktur (Schramm 1972). Öte yandan annesinin alışılmışın dışında bir mevkide oldu-

ğu, bir stelde adının oğluyla birlikte anıldığı, bir Assur valisinin bunu ona ithaf ettiği doğrudur. Neden böyle öne çıktığını bilmiyoruz, fakat kocasının ölümünün ardından oğlunun vârisliğini güvence altına alarak hanedanlık istikrarını korumada önemli rol oynamasıyla ilgili olabilir.

III. Adad-nirari'nin krallığına ilişkin (babasından daha çok olmakla birlikte) fazla belgesel malzeme yoktur, birkaç askeri harekâtın kralın kendisi tarafından değil emrindeki valilerince düzenlendiği anlaşılır. Buna rağmen Fırat'ın batısında Assur'un varlığı hâlâ hissediliyordu (Tadmor ve Millard 1973). Yıllara adlarını veren kişi listeleri ile valilerin yazıtlarına bakılırsa, sınırlar aşağı yukarı III. Şalmaneser dönemindeki gibi kalmıştı. Assur-Babil ilişkilerini düpedüz Assur bakış açısından izleyen, *Eşzamanlı Tarih* (*ABC* no. 21) adıyla bilinen ilginç kayıtlar, III. Adad-nirari'nin bu bölgedeki faaliyetleri hakkında biraz daha bilgi verirler. Burada Adad-nirari Assur'dan sürgün edilen insanları ülkeye geri döndürerek harap olmuş Babil'e bir nebze olsun normallik getirmeye çalışan kral olarak anlatılır. Aynı zamanda Babil kralı gibi muamele görmüştür: Babil kenti, Borsippa ve Kutha'da tanrılara sunulan kutsal yemeklerin "artıkları"nı o alır, yerli halkı düzenli Assur vergilerine (saman, tahıl ve işgücü) bağlardı (bkz. bölüm 11b).

Bu kısıtlı malzemeden edinilen izlenim, Assur'un gücünün, en azından bazı alanlarda sönmekte olduğu yolunda olsa da, bazı etmenler Assur'un uluslararası çapta hâlâ önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir. Örneğin, Antakya'da bulunmuş bir stel (Hawkins, baskı aşamasında; Donbaz 1990), oraya yakın Til Barsip'te vilayet konutu bulunan Assurlu başkomutan (*turtānu*) Şamşi-ilu'nun aracılığıyla Bit Agusi ve Hamat arasında yapılan bir sınır anlaşmasını belgeler. Aynı şekilde, Assur kralı da Gurgum ile Kummuh arasındaki sınır anlaşmazlığını çözmek üzere çağırılmıştır (Pazarcık steli: Hawkins, baskıda; Donbaz 1990). Belgelerden anladığımız kadarıyla, Assurluların askeri harekâtları eskisi kadar etkileyici olmazken, Assur hâlâ devletler arası çekişmelere müdahale edebilecek büyük bir güçtü ve kendisinden de bu beklenirdi; kuşkusuz bu kavgaları kendi çıkarına da kullanabilirdi.

9. ve erken 8. yüzyıllardaki idare ve eyalet yapısıyla ilişkili bugüne dek kalmış belgeler Assurlu valilerin (ya da bu mevkiye getirilen yerli halktan kimselerin) göreve atandıktan sonra kendi hallerine bırakıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Mevki babadan oğula miras hakkı gibi geçer, yeni mevkiler elde edilir, böylelikle merkezi denetimden tam anlamıyla bağımsız işletebildikleri iktidar üssüne kavuşana dek yükselirlerdi –bu durum en çok da merkezin zayıf düştüğü ya da sorunlarla boğuştuğu zamanlarda apaçık ve tehlikeli boyutlarda kendini belli ederdi. Bu da 9. yüzyıl boyunca Assur idare sistemi içinde gelişen ölümcül çatlak olarak algılanır –bu çatlak, III. Şalmaneser'in krallığının son dönemlerinden itibaren imparatorluğu parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış ve eyalet valilerinin büyüyen gücüne karşı harekete geçebilecek kadar güçlü olmayan krallar Assur tahtına oturdukça imparatorluğu giderek zayıflatmıştı. Sonuçta, V. Şamşi-Adad'dan başlayarak III. Tiglat-pileser'in tahta geçişine kadarki dönem çoğu zaman "çöküş" olarak tanımlanmıştır.

Öte yandan tabloya başka türlü de bakılabilir. Ne kadar güçlü olsa da valilerin 9. yüzyılda fethedilmiş alanlarda varlığını sürdürmesini sağlayıp sınırlarını savunarak özünde Assur İmparatorluğu'nu korudukları da ileri sürülebilir. Önemli bir nokta, valilerin hiçbir zaman kral rolüne soyunmamaları, kraliyet unvanları almamaları ve kendi mevkilerini mutlaka Assur saray hiyerarşisi çerçevesinde belirlemeleridir. Aynı zamanda, özelikle III. Adad-nirari'nin kral olmasından sonra yaklaşık kırk yıl boyunca salgın hastalıklar, kıtlıklar, ayaklanmalar ve veraset kavgaları ile boğuşmasına rağmen imparatorluk, 10. ve erken 9. yüzyılda elde ettiği büyük kazanımları asla elinden kaçırmamıştı. Ülke toprakları parçalanmadan kaldı; III. Tiglat-pileser 745'te tahta geçtiğinde hiç vakit kaybetmeden doğudaki dağlara, güneydeki Babil'e doğru sefere çıkabilmiş, Fırat'ın ötesinde Kummuh'da çarpışmış ve Arpad'ı (Bit Agusi'de) iki yıl süren bir kuşatma altına almıştı. Bundan başka V. Assur-nirari (754-745) merkezi Arpad olan Bit Agusi kralı Mati'ilu'yu antlaşma yapmaya zorlamasıyla tanınmaktadır (*SAA* 2, no. 2). Yakın zamanda ortaya atılmış (Lemaire ve Durand 1984) çekici savlar Assur-Bit Agusi antlaşmasının daha Assur-nirari'nin

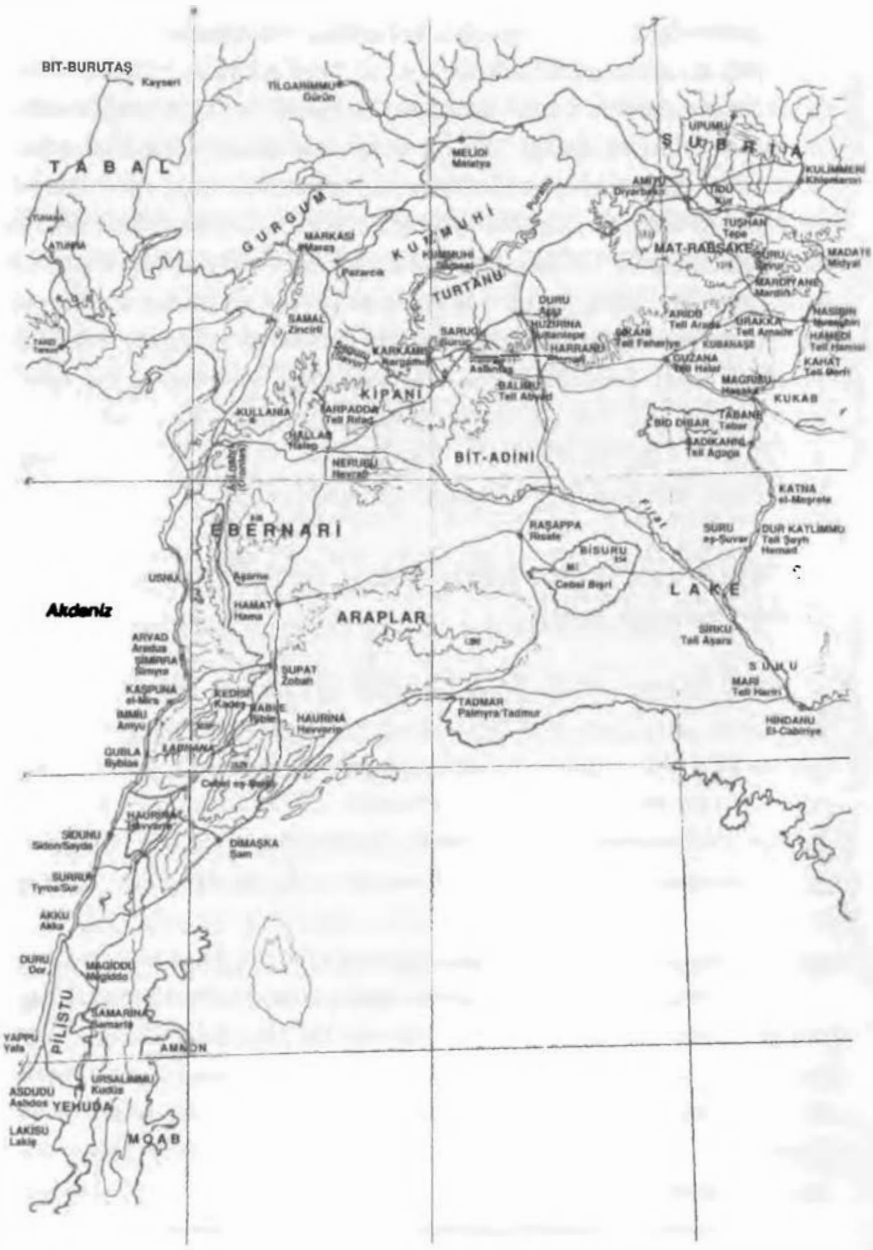
seleflerinin döneminde Assur'un Til Barsip valisi ve başkomutanı Şamşi-ilu tarafından yapıldığı ve düzenli olarak pekiştirildiği olasılığını gündeme getirir. Eğer bu yorum doğruysa, o zaman Bit Agusi'nin Assur'un zayıf düştüğü kırk yıllık süre boyunca Assur'un denetiminde kaldığı anlaşılır. Bu sav "Sfire antlaşmaları"na dayandırılmaktadır –Aramice metinlerin hemen hemen (ama tamamen değil) benzerini içeren, Bit Agusi topraklarında kalan Halep dolaylarında bulunmuş steller (KAI No. 222-4). Sfire antlaşmalarını Mati'ilu'ya dayatan kişiyle V. Assur-nirari'ye sadakat yemini eden, kimliğini ve yurdunu açıklamak için yapılan her girişimin sonuçsuz kaldığı *KTK* kralı Bargayah adlı gizemli şahsiyet aynıydı. Onun Mati'ilu'dan daha güçlü olduğu antlaşmalarda kullanılan üsluptan bellidir. Lemaire ile Durand, antlaşmaların Aramice nüshalarında Bit Adini'li Şamşi-ilu'nun adının ve unvanının Aramice karşılığı olan, *KTK* kralı anlamında Bargayah'ı kullandığını ileri sürmektedirler. Öyleyse Assur devletinin nasıl zayıfladığını, uydusu devletlerin nasıl kolaylıkla başka bir gücün saflarına çekilebileceğini göstermede kanıt olarak başvurulan metin artık tam da tersi yönde yorumlanabilir; diğer bir deyişle, Assur'un denetiminin sürdüğünü gösterebilir. Bu metin aynı zamanda Assur valilerinin merkezi devletin çıkarlarını –sınır komşusu devletlerin politikalarını yakından gözleyerek– korumada oynadığı etkin rolü gözler önüne sermektedir.

Böyle bir önerme (bazı sorunlar taşımakla birlikte), tasvir edilen kişinin Assurca metinde "vali", Aramice metinde ise "hükümdar/kral" diye anıldığı Tell Feheriye heykeli de (bkz. bölüm 8b) göz önüne alındığında, ilk bakışta göründüğü kadar olmayacak bir şey değildir. Lemaire ile Durand'ın ortaya attığı fikre göre, Şamşi-ilu, Bit adini'nin sindirerek yok ettiği küçük bir ülkenin (*KTK*) hükümdarının soyundan gelmektedir; III. Şalmaneser'in fethinden sonra Bit Adini krallarının boyunduruğunda acı çeken bu aile yerel valilik konumuna yükseltilmiştir –elbette bu mevkii Assur kralına borçludurlar. Şamşi-ilu, Assur sarayında yetişmiş olabilir (sonradan saptanmış bir durum), dolayısıyla Bit Adini valisi mevkiine yaraşır biridir, aynı zamanda devlet ve ordu içindeki *turtānu* mevkiine gelmeye hak kazanmıştır. Assurluların gözünde o da, selefleri de

Assur kralına hizmet eden taşra valileriydi; ama kendi yetki alanları içerisinde ve komşularıyla ilişkilerinde kendilerini haklı nedenlerle bey olarak tanıtabilirlerdi (ayrıca 9. ve erken 8. yüzyılda köklü –Hammurabi'ye kadar uzanan– bir yerel beyliğin üyeleri olan "Suhu ve Mari valilerine" ilişkin bulgulara bakın; İsmail *ve diğerleri*, 1983 ile karşılaştırın). Bu çekici sav, doğruysa, Assurlularla Aramilerin daha 9. yüzyılda iç içe geçmiş olduklarının altını bir kez daha çizmektedir. Onları, boyunduruk altına alınmış etnik Aramilere egemen olan etnik Assurlular diye ayırmak neredeyse imkânsızdır –Yeni Assur Dönemi'nin başından itibaren, Assur'un yönetici sınıfı Assurlu-Arami karışımından oluşmuştu; bu sınıf, tıpkı kendisi gibi karışık bir uyruklar topluluğuna hükmediyor, bu topluluk "Assurlular" adını taşısa bile, Assur topraklarında "doğmuş yerli halk"tan oluşması gerekmiyordu.

9c İmparatorluğun genişlemesi ve pekişmesi (744-yaklaşık 640)

Assur İmparatorluğu kesin biçimine ve yapısına 745 ile 705 arasında kavuştu. Sonra istikrarı sağladı ve Yakındoğu'nun genişçe bir kesimi üzerinde, seksen yıl boyunca pek az değişiklik gösteren sürekli bir egemenlik kurdu (bkz. Postgate 1979: 194). Bundan önceki kırk yıl boyunca imparatorluk idaresinin esasları üzerinde çalışılmış ve düzeltilmişti, yine de 9. ve erken 8. yüzyıllardaki kurumların çoğu varolmayı sürdürüyordu. Ama bunlar eyalet yapısı ve idaresindeki pek çok gelişimin, imparatorluk politikasının ilerlemesinin ve klasik biçimiyle imparatorluğun ortaya çıkmasının sil baştan yazıldığı parşömene dönüşmüşlerdi. Tüm bu değişiklikler Assur İmparatorluğu'nun ekseni etrafında döndüğü kralın rol ve mevkiine de yansımıştı. Yıllıklar ve diğer kraliyet yazıtları, kayıtlar, kutsal kitaplardaki malzeme, idari ve hukuki metinler ve kraliyet yazışmalarının arşivleri türünden belgeleme bu döneme ilişkin olağanüstü bilgilerle doludur ve fetih savaşlarıyla sınırların sağlamlaştırılmasının ayrıntılarıyla yeniden canlandırılmasına olanak vermişlerdir (daha kapsamlı bir tartışma için bkz. *CAH* III/s, bölüm 22-24).

Harita 13 Assur İmparatorluğu

U R A R T U
Van gölü
TUŞUPA
Van
DUKKU
NIPPUR
KUMME
MASENNI
HALZI-ATBARI
HABHU
HALAHHU
Urmiye gölü
HUBUŞKIA
ZIKIRTU
ANDIA
MANNEA
ALLABRIA
ÜZSU
GÜZİLBUNDA
KARALLA
MAZAMUA
KASAPPA
EKALLAT
ASSUR
ARAPLAR
MEDİA
BİT-KAPSİ
BİT-ABDADAN
ABDADANA
Hemedan
BİT-BARRU
ZAKRUTİ
HALMAN
BİT-HAMBAN
SURMARATTI
Samarra
BİRAT
Hadîsa
TALBİŞ
ANAT
ITU
RAPIKU
DUR-KURİGALZU
SİPPAR
Ebu Habbe
KUTA
BABİL
BORSIPPA
Birs Nimrud
BİT-DAKURİ
DERU
Bedrah
ELAMTU
PUKUDU
LARAK
SUSAN
Susa
GAMBULU
BABİL ÜLKESİ
BİT-DAKURİ
BİTYAKIN
Purattu (Fırat)
UR
Mukayyer
ERİDU
Tell Lahm

III. Tiglat-pileser ve V. Şalmaneser

III. Tiglat-pileser (744-727), oldukça zayıf geçen üç saltanat döneminin ardından tahta çıkmıştı (bkz. s. 149). Fakat daha önce de belirtildiği gibi, II. Assurnasirpal ile III. Şalmaneser'in krallıkları sırasında imparatorluk topraklarına katılmış alanlardan pek bir kayıp verilmemişti, yıllara adlarını verenlerin listesi de 745'te Assur sınırları içerisinde nelerin yer aldığı hakkında iyi bir fikir verir: Fırat kıvrımının doğusundaki alan, Kuzey Mezopotamya ovasının tamamı ve kuzeye doğru uzanan dağ eteklerinden başka Assur merkez bölgesinin tümü (Assur, Ninova, Kalhu, Erbil ve Kilizi) ve hemen doğuya açılan Zagros dağlarının etekleri. Elbette, hiç kayıp verilmemiş demek değildir bu. Öncelikle, Kuzey Suriye'deki bağımlı devletlerde Assur'un saygınlığı kulak arkası edilmeyecek kadar azalmıştı; ardışık belgeler, burada ve Anadolu'daki pek çok devletin odak noktalarını Assur'a rağmen nüfuz alanını artıran kuzeydeki güce, Urartu'ya ayarladığını gösterir (bkz. bölüm 10a). İkincisi, Urartu da büyük ölçüde genişlemişti, hem bölgesel açıdan hem de siyasal nüfuzuyla Zagros'un Manna kesimine uzanmıştı; buradaki güçlü Urartu varlığı olasılıkla çok önemli olan Diyala-Kermanşah-Horasan yoluna –Babil ovasından başlayıp Zagros üzerinden Ekbatana ve İran yaylasına giden anayol (Levine 1974: 99 vd.)– kadar kendini gösteriyordu. Üçüncüsü, Babil, III. Adad-nirari'nin krallığı döneminde sağlanan durumu tersyüz etmişti (bkz. s. 148), artık Assur'un dostu olan hanedanlıktan gelen kendi kralının hükümdarlığında bağımsızdı (krş. bölüm 11b). Bu dönemden itibaren Babil politikasının yeni bir özelliği de, çeşitli Kaldeli grupların Elamlıların da yardımıyla Babil tahtını zaman zaman ele geçirme girişimleriyle baş etmek zorunda kalmasıydı, bu da yerel olarak istikrarı bozucu bir etmen olagelmiş, Assur'un güney sınırlarını savunmak adına müdahalesine yol açmıştı. Babil'deki çekişmeler Kalde, Elam ve Assur orduları arasında stratejik ve verimlilik potansiyeline sahip toprakların denetimini ele geçirme rekabetinin yansımasıdır (bkz. bölüm 11b ve 11c).

Bütün bu etmenler III. Tiglat-pileser'in askeri faaliyetlerini belirlemiş, krallığının sonlarına doğru (727) Assur eyalet sistemi Kuzey Suriye devletlerinden bazılarını (Agusi/Arpad; Pattina/Kinalua) ve Güney Suriye'nin (Şam) bazı kesimlerini içine alacak kadar genişlemişti. Sıkı denetim altındaki bağımlı devletler Türkiye'nin güneyinden (Kummuh, Sam'al) Mısır sınırlarına dek (Gazze, İsrail, Yehuda) uzanıyordu. Doğuda, Mezopotamya ovasından İran platosuna uzanan anayol bir ölçüde Assurluların denetimindeydi. Hem burada hem de batı sınırı boyunca Urartu'nun rolü Assurluların savaşta kazandıkları zaferlerle ve Tiglat-pileser'in Urartu'yu istila ederek Urartuların Van Gölü'ndeki kraliyet şehri Tuşpa'ya kadar uzanan dağlık alana girmesiyle epey azalmıştı. Son olarak Babil artık doğrudan Assur'un egemenliğine girmişti, Assur kralı Babil'deki kralın rolünü oynuyordu, öte yandan Babil'in kuzeydoğu kesimlerinin bir bölümü Assur eyaletlerine bağlanmıştı. Babil krallığının kısa bir süreliğine Kalde reislerinden birinin eline geçmesi Assurluların Babil'i istila etmesi için fırsat yaratmıştı; yeniden barışı sağlamak bahanesiyle Tiglat-pileser ülkenin denetimini ele geçirmeyi başarmıştı.

III. Tiglat-pileser'in oğlu V. Şalmaneser'in krallığı (726-722) boyunca yaşanan olaylar hiç bilinmez; ne bir kraliyet yazıtı vardır ne de *limmu* kayıtları, ayrıca *Babil Kronikleri* de onun faaliyetlerine yer vermez, (belki) bir tek Samiriye'yi alması dışında (bu olay 2. *Krallar* 17.1-6'da da anlatılır; Becking 1992). Samiriye'nin düşüşü İsrail'in kuzey krallığının da sonudur, artık Assur eyaleti olmuştur. V. Şalmaneser'in babası eşzamanlı olarak hem Babil hem Assur kralı olarak hükmederken bu düzenlemenin zorla sürdürüldüğü bilinmektedir.

722'de Babil doğrudan Assur'un egemenliğindeydi; Assur'un denetim alanı doğudaki dağlara varmıştı; bir grup eyaleti Akdeniz'e dek uzanıyordu; ayrıca ticari açıdan önemli İsrail ve Şam devletleri de Assur eyaleti olmuşlardı. Assurlularla ticaret yapan kıyı şehirleri, iç kesimlerdeki daha küçük devletlerle birtakım Arap gruplar da sadakat yeminleri ve asker verme, haraç ödeme yükümlülükleriyle Assur'a bağlanmıştı, Mısır sınırının güvenliği Assur

adına yerli bir Arap şeyhinden soruluyordu. Urartu'nun nüfuzu büyük ölçüde sınırlanmıştı ama II. Sargon'un krallığı döneminde yaşanan olayların da gösterdiği gibi silip süpürülmüş değildi.

II. Sargon

II. Sargon (721-705) usulsüz yollardan tahta çıkmıştı: Bunu ima eden birkaç ipucu ve üstü kapalı göndermeler vardır. Krallıktaki aksamanın sebepleri belirsizliğini korur. III. Tiglat-pileser'in diğer oğlu olan Sargon'un, kardeşi V. Şalmaneser'i kanlı bir darbeyle tahttan indirdiği sanılır (Thomas 1993). Bunun sonucunda da Sargon'un başlıca kaygısı tahtı gasp etmesiyle gelen (ya da ona götüren) direnişin yol açtığı iç sorunlardı. Ülkesinin neredeyse tamamı Assur eyaletleriyle çevrelenmiş ve topraklarının bir kısmını olasılıkla kaybetmiş Hamat kralı Yaubidi de merkezdeki istikrarsızlıktan çıkar sağlamaya bakıyordu. Komşu devletlerle koalisyon kurmayı başarmış, hâlâ kendini kabul ettirmekle uğraşan yeni krala karşı ayaklanmaya kışkırtmıştı. Yurttaki ciddi sorunların ortasında Hamat kralı Yaubidi'yi alt etmesi Sargon'un büyük zaferlerinden biriydi ve olasılıkla tahttaki yerini sağlamlaştırmıştı. Yaubidi'ye haddinin bildirilmesi sonradan Sargon'un yeni kurulmuş Dur Şarrukin şehrinde (günümüzde Horsabad) bulunan sarayının duvarlarında ayrıntılarıyla resmedilmişti. Fakat Sargon güneyde yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldı: V. Şalmaneser'in ölümüyle birlikte en güneydeki Bit Yakin kabilesinden, yine bir Kaldeli olan II. Marduk-apla-iddina (Kutsal Kitap'ta Merodak-baladan: 721-710) Babil tahtına oturmuştu. Sargon bu durumu değiştirmeye kalkıştığında Babillileri destekleyen Elam ordusu karşısında Der'de ağır bir yenilgiye uğradı (720). Demek ki Assurlular burada önemli ölçüde toprak kaybetmişlerdi –bir on yıl daha giderilemeyecek bir kayıptı bu. III. Tiglat-pileser'in başarılarına rağmen bazı yörelerde Urartular hâlâ güçlü bir nüfuza sahiptiler, Urartu devleti de iktidar alanını yeniden Manna topraklarına ve İç Anadolu'ya yayarak Assur'daki kargaşa ortamından yararlanabilirdi, öyle de yaptı. Sargon'un karşısına çıkan başka bir sorun da günü-

müzde Türkiye'nin orta bölgesinde yer alan topraklarda, çoğu zaman ünlü Frigya kralı Midas ile özdeşleştirilen Muşkili Mita'nın artan faaliyetleriydi. Sargon ondan birkaç kez Frigya ile Assur toprakları arasında kalan küçük devletlerden bazılarına baskı yapmak için Urartu'yla ortak dava güden bir kişi olarak söz etmektedir (bkz. bölüm 10b).

Sargon'un politikasını bu karmaşık sorunlar belirliyordu, krallığı boyunca savaşa nadiren ara vermiş olmasına şaşmamalı. Temelde, III. Tiglat-pileser tarafından başlatılmış yeni fetihler ve yayılma programını tamamlamak ve mantıklı bir sonuca ulaştırmak zorundaydı. Bu çabasında başarısı göz kamaştırıcıydı. Krallığının sonunda İç Anadolu'nun batısından (Güney Kappadokia=Tabal) Yehuda ve Filistiya'ya kadar uzanan alan Assur eyaletlerini oluşturan, çevresi yerel beylerin yönetimindeki bağımlı devletlerle çevrili sağlam bir bloktu. Assurluların başarısının gücü 709'de Frigya kralının dostluk kurma çabalarına da yansımıştır, sonuçta iki ülkenin elçileri Gordion ve Kalhu'daki kraliyet saraylarına yerleşmişlerdir (bkz. s. 247-248) (*CAH* III/1, bölüm 9).

Sargon kuzeyde ve kuzeydoğuda aşağı Zap suyuyla Diyala ve Elam sınırı arasında kalan ve Kirmanşah yolu boyunca uzanan alanları yakın denetim altına almayı gerektiren Tiglat-pileser'in stratejisini uyguluyordu. Bir yandan da Manna (Kuzey Zagros) ve ilişkili olduğu alanların Assur'dan yana hareket etmelerini güvence altına alacak ve bu bölgelerdeki kazançlı ticaretten elde edilen kârın tadını çıkarmak için Urartuların karşı hamlelerini bozacak önemli girişimler söz konusuydu (Levine 1977). Bu süreçte anayoldaki bazı kasabalara garnizonlar kuruldu, adları değiştirildi. Sonunda Sargon 714'te Urartu ülkesine bir sefer düzenledi, savaşta Urartu kralıyla Mannalı müttefiklerini yenilgiye uğratarak Assur ya da Urartu ittifakı arasında kararsız kalan küçük sınır devleti Muşaşir'i yağmaladı (Levine 1977; Lanfranchi ve Parpola 1990).

710 ile 707 arasında II. Marduk-apla-iddina'yı savaşta yenip onu Elam'a sürdükten sonra Sargon Babil'e çifte krallığı yeniden dayatabilecek duruma gelmişti sonunda. Kazanımlarının doruk noktasıydı bu –imparatorluğun sınırlarındaki devletlerden dostluk

elçilerinin Sargon Babil'deyken onu kutlamak üzere bir an önce oraya gitmeye bakmaları da bunun göstergesidir: Frigya'dan, bu dönemde deniz ticaretinin yeniden canlandığı (Potts 1990 [0Gf] I bölüm 9) Körfez'deki Dilmun kralından ve Kıbrıs'taki irili ufaklı beyliklerden elçiler gelmişti. Bu büyük zaferin ardından Ninova'nın kuzeyindeki Dur Şarrukin'deki yeni kraliyet kurumunun ("Sargon Kalesi") temelini atma törenleri yapılmıştı. Fakat 705'te, günümüz uzmanlarının çoğunun Kimmerler ile ilişkilendirdiği ve onlar dolayısıyla yerini Anadolu olarak belirledikleri acil bir askeri durum ortaya çıkmıştı (Tadmor 1958; *CAH* III bölüm 9; Lanfranchi 1990). Kralın da şahsen katılmasını gerektirecek kadar ciddi bir gelişmeydi besbelli. Sargon savaş alanında askerlerinin önünde çarpışıyordu ve 705 yılına ait *limmu* kayıtlarındaki (girilen en yeni kayıtlar arasında tamamı korunmuş olanlardan biri) kısa ifadeyle:

> Kral öldü; Assur kralının karargâhı [ele geçirildi].
> (C^{b}6, rev. 10; Ungnad 1938: 435)

Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal

Tiglat-pileser ile Sargon'un haleflerinin çıktıkları seferler ve fetihler 744 ile 705 arasındaki dönemde elde edilen büyük ve hızlı kazancı sağlama almayı ve elde tutmayı hedefliyordu. Onların temel başarısı ya çok yakın zamanda fethedilmiş topraklarda ya da sınırlarında ve hemen sınır ötesindeki alanlarda savaşmış olmalarıyla ölçülebilir –böyle yerlerde denetimi sağlamak hep çok zor olmuştur. Böylece, örneğin, Sanherib'in krallığını (704-681) en çok meşgul eden konu, on iki yıl süren bağımsızlığının ve üç yıllık şiddetli savaşların ardından daha yeni fethedilmiş olan (bölüm 11c) Babil'deki siyasal karmaşayı çözme çabasıydı. Sanherib'in çıktığı diğer seferler (Güney Levant'ta, Anadolu'da ve Araplara karşı Suriye çölünde) sınır savaşları diye görülebilir. Esarhaddon (680-669) Babil'de Sanherib'in büyük zorluklarla kazandığı başarıların meyvelerini topluyordu (Porter 1987; bölüm 11c) ve bütün sefer

programı aslında sınır güvenliğini sağlamaya yönelikti. Bunlardan biri Assur'un geçici olarak yayılmasına varmıştı: II. Sargon'un Güney Filistin'deki saldırgan tutumunun ardından Mısır dost devlet olmaktan çıkarak düşmanca bir yaklaşım benimsemiş, Assurluların Filistin'deki uyruk krallıklarından bazılarını başkaldırsınlar diye kışkırtıyordu. 701'de Sanherib Assur'a karşı asileri destekleyen Mısır ordusuyla karşı karşıya gelmişti. Mısır'ın Filistin'i karıştırma çabalarından vazgeçmemesi sonunda Esarhaddon'un da Mısır'ın iç işlerine el atmasına yol açtı ve 671'de Assur orduları Memfis'i zapt ettiler. Zaten parçalı bir siyasal sisteme sahip (bölüm 12a) Mısır üzerinde Assur'un denetimini sağlamak için Mısır'daki Napata hükümdarlarını (XXV. Hanedanlık) yenilgiye uğratmaktan fazlası gerekmekteydi. Esarhaddon 669'da Assur'un egemenliğini perçinlemek uğruna Mısır'a doğru bir kez daha sefere çıktı ama yolda öldü.

Esarhaddon'un halefi Assurbanipal'in (668-yaklaşık 630) babasının Mısır fethini tamamlamak zorunda kalması beklenen bir sonuçtu; Teb'i zapt edip Napatalıları Mısır'dan sürdü. Assurlular Delta'daki küçük krallıklardan bazılarını boyunduruklarına aldılar ve bu (yanlış anlaşılmış) düzenlemeye dayanarak I. Psammetikhos (XXVI. Hanedanlık) Mısır'ı kendi krallığı altında, 656'da başarıya ulaşacak birleştirme çabasına girişme olanağı buldu (bölüm 12b). Bu gelişme Assurlular açısından durumun tersine dönmesi olarak görülse de Assur ile Mısır arasındaki ilişkilerin görece dostça sürdüğü anlaşılmaktadır (Kitchen 1986). Assur'un uluslararası saygınlığının sürdüğü, Lydia (Batı Anadolu) kralı Gyges'in Frigya Krallığı'nı yerle bir eden Kimmer akınlarının tehdidi altında kalınca Assurbanipal'e bir elçi göndererek Assur kralıyla ittifak kurmak istediğini belirtmesinden bellidir (bölüm 10b).

Assurbanipal tarafından Assur denetiminin genişletildiği bir bölge de, kendi içindeki siyasal düşmanlıklarla parçalanmış ve birkaç ayrı, neredeyse bağımsız siyasal birime bölünmüş Elam'dı. Kimi Elam kralları Babil'de Assurbanipal'in gözetiminde Babil hükümdarı olarak görev yapan kardeşi Şamaş-şum-ukin'in (652-648) başını çektiği ciddi bir ayaklanma girişimine destek vermiş-

lerdi (bölüm 11c). Kardeşinin ayaklanmasını amansızca bastırdıktan sonra Assurbanipal Elam'ın içlerine ilerleyip en önemli şehri Susa ile dolaylarını kasıp kavurdu (646); bu yıkım Assurbanipal'in yıllıklarının en son versiyonunda korkunç sözlerle tasvir edilmiştir:

> Azgın vahşi boğaları (heykellerini), şehrin kapılarındaki bağlantıları kopardım; Elam'ın tapınaklarını tamamen yerle bir olacak şekilde yıktım. Tanrılarıyla tanrıçalarını güçsüz hayaletler saydım. Hiçbir yabancının adım atmadığı, sınırlarına girmediği saklı korularına muharip birliklerim nüfuz etti, saklı (yeri) buldu, ateşe verdi. Efendilerim Assur ile İştar'ı korkutmayan (ve) kral atalarımı titreten önceki (ve) sonraki krallarının mezarlarını talan ettim, dağıttım (ve) güneşe açtım; kemiklerini Assur'a getirdim. Ruhlarının rahatını bozdum. (Ölüleri) yiyecek ve su adaklarından mahrum bıraktım. Bir ay (ve) 25 gün süresince Elam bölgesini yakıp yıktım. Üstünü tuz ve yabani otla kapladım.
>
> (Streck 1916: 54-57)

Muhtemelen Assurbanipal'in anlattığı derecede tepeden tırnağa yıkılmış olmasa da (Miroschedji 1985), Elam artık önde gelen bir siyasal etmen olarak sorun olmaktan çıkmıştı (Carter ve Stolper 1984; Gerardi 1987). Assur'un başarısının işareti, Susa ötesindeki bölgelerin artık Assur sarayına yanaşmaya yeltenmeleridir. Bunlar arasından en çok dikkat çekeni 640'tan bir süre önce bir elçiyle birlikte rehin olarak oğlunu da göndermiş olan Anzanlı Kuraş'tı (Büyük Pers imparatoru (II.) Kyros'un dedesi olduğu düşünülür). Gelişen Med devletinin (Sancisi-Weerdenburg 1988) Elam'ın yıkılmasıyla birlikte doğan boşluğu doldurması ve Assur'a karşı savaşıp sonunda başarıya kavuşan (bölüm 9e) Babilli grupları desteklemeleme rolünü üstlenmesi olası görünüyor.

Burada, başta sınır bölgeleri olmak üzere denetim kurma sorunlarına rağmen (hangi imparatorluk böyle sorunlar yaşamamıştır ki?), yaklaşık 700 ile yaklaşık 630 arası dönemde Assur kralları tek bir başarıyla ve görece kolaylıkla çok geniş bir toprak parçasını denetimlerine almışlardı: Bu dönemi *pax Assyriaca* –Assur

barışı– diye tanımlamak pek de yanlış olmayacaktır (Hallo, Hallo ve Simpson 1971 [0C] içinde: 138.

9d Assur İmparatorluğu'nun yapısı

Kaynaklar

İşleyen bir bütün, baştan aşağı başarılı bir sistem olarak Yeni Assur İmparatorluğu hakkındaki bilgimizin temeli nedir? 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle II. Sargon (721-705), Esarhaddon (680-669) ve Assurbanipal'in (668-yaklaşık 630) krallıklarına ilişkin belge bolluğu görülür.

Çok önemli olan başlıca kaynaklar (Akkadca) kralla valilerin, saray mensuplarının, kraliyet danışmanlarının, şehirlerin, kült personelinin ve askeri komutanların yazışmalarını içeren (yaklaşık 2.300 adet) mektuplardır. Merkezi Assur idaresinin içyüzünü eşsiz bir biçimde ortaya koyarlar. Çoğu Ninova'daki (Koyuncuk) büyük Assur saraylarının harabelerinde bulunmuş, büyük bölümü - 1.471 adet– Harper tarafından 20. yüzyılın başlarında çiviyazısıyla basılmış (1892-1914), yine Harper'ın öğrencilerinden Waterman tarafından harflere aktarılarak çevirisi ve göstergeleriyle yayınlanmıştı (1930-34). Bugün yeniden gözden geçirilerek güncellenmeleri gerekiyor, bu görevi *State Archives of Assyria* (*Assur Devlet Arşivleri)* projesi kapsamında (diğer Yeni Assur belgelerinin modern basımlarını da yapmaya soyunan) uzmanlardan kurulu bir ekip üstlenmiş bulunuyor; şimdiye dek ortaya dokuz cilt çıktı (1987-93) ve bunlar *SAA* kısaltmasıyla anılıyor. Assur kralları ve düzenli olarak danıştıkları bilgeler arasındaki mektuplaşmalardan seçilen bir takım, halihazırda basılmıştır (Parpola 1970/1983; artık *SAA* 10). Koyuncuk koleksiyonuna 1950'lerde İngiliz ekiplerin yürüttüğü kazılar sırasında Kalhu antik kentinde bulunmuş Nimrud Mektupları'nı da eklemek gerek. Çoğu III. Tiglat-pileser ile II. Sargon'un krallıklarına tarihlenen bu mektuplardan bir seçme de Saggs tarafından makaleler dizisi olarak yayınlanmıştır (1955a ve b; 1956; 1958; 1959; 1963; 1965; 1966). *Assur Devlet Arşivleri*

projesi yol aldıkça, Nimrud Mektupları Koyuncuk'tan gelme en erken malzemeyle bütünleştirilmekte ve *SAA* dizisinin yeni baskıları görülmektedir. Ayrıca hepsi olmasa da çoğu Ninova, Assur ve Kalhu'dan (Johns 1898-1923; Kohler ve Ungnad 1913; Postgate 1976; Kwasman 1988; Kwasman ve Parpola 1991; Fales ve Jacob-Rost 1991) gelme epey kabarık hukuki metinler ve idari belgeler (Kinnier Wilson 1972; Postgate 1973; Dalley ve Postgate 1984; Fales ve Postgate 1992; Pedersen 1985) vardır. Bağıntılı belgelerden oluşan bir koleksiyon da taşra başkenti Guzana'da gün ışığına çıkarılmıştır (Weidner 1940).

Diğer metin türleri de Assur, Kalhu (Nabu tapınağı), Ninova ile ilginçtir, Husirina'daki (günümüzde Sultan Tepe; Gurney 1956; Gurney ve Finkelstein 1957; Gurney ve Hulin 1964)) küçük bir taşra tapınağı kütüphanesinden gelme edebiyat ve kült yazılarıdır. "Saray şiirleri" diye tanımlanabilecek örnekler *State Archives of Assyria* dizisinde yayınlanmıştır (Livingstone 1989). Sarayın içyüzüyle ilgili birtakım bilgiler veren ve kraliyetin karar alma mekanizmasının işleyişine ayna tutan bir başka metin kategorisine de "kehanetler" adı verilir. Aslında bunlar bu amaçla kurban edilmiş bir (çoğu zaman) koyunun karaciğerine işaretler koyarak bazen siyasal açıdan büyük önem taşıyan özenle hazırlanmış sorulara evet/hayır yanıtları vermesi beklenen güneş tanrısına (Şamaş) yönetilen dileklerdir. Güneş tanrının yanıt verdiği konular kraliyet vârisinin kim olacağını belirlemekten tutun da askeri saldırı ya da ayaklanmanın doğuracağı olası sonuçlara, görece düşük rütbeli memurların atanmasından, veliaht prensin sağlık ve güvenliğine kadar geniş bir yelpazeye yayılırdı. Örneğin:

(Başlangıcı kayıp)

Veliaht Sarayı'nın [veliaht prensi Assurbanipal]

Senin yüce [tan]rısal varlığının [huzuruna] konan [bu ilacı içecek] olursa, [bu ilacı içince] iyileşir ve kurtulur mu?

[Sağ kalacak ve iyileşecek mi? O....kurtul]acak ve beladan sıyrılacak mı? [Hastalık] onun [bedeninden] çıkacak mı? (Onu) terk edecek mi? Yüce tanrısal varlık bunu bilir mi?

Veli[aht Sarayı'nın veliaht prensi Assurbanipal'in] bu ilacı içerek [kurtul]ması, sağ kalması [senin yüce tanrısal varlığının buyruğuyla kararlaştırılmış ve onaylanmış bir durum mu]dur büyük efendi, Şamaş? [O da bunu görsün mü? O da bunu] işitsin mi?

(Arkasından olası insan hatalarına ve kirlenmelerine karşı işlemi korumayı amaçlayan, aktarmaya değer standart sözler gelir:)

Tanrının [onun] üstüne yem[in... kısmını yok say].

[Bugünle ilgili olanları iyi de olsa] kötü de [yok say].

[Temiz ya da pis birinin kutsal koyuna dokunmasını veya] kutsal bir koyunun yolunu kesmesini [yok say].

[Pis birinin bu yerde] bağırsak kehaneti yapmasını [yok say].

[Bağırsak kehaneti için yüce tanrısal varlığına (adak) koçun] noksan veya kusurlu olmasını [yok say].

[Koyunun alnına dokunan kimsenin] giysilerinin [alelade kirli urbalar] olmasını (veya) pis bir şey yemesini yok say.

[Ben, kulunuz kâhinin] kendi [ağzımda] kehanet sözlerini [karıştırmasını] veya değiştirmesini veya kuralları değiştirmesini yok say].

Onları çıkart ve kenara koy!

(Standart koruyucu yakarışın sonu)

[Büyük efendim, Şamaş, sana soruyorum] şimdi [yüce tanrısal varlığının huzuruna koyduğum ve] Veliaht Sarayı'nın veliaht prensi [Assurbanip]al'in içeceği [bu ilaç]-

[o bu ilacı içmekle...] kurtulacak [ve beladan sıyrılacak] mı? [Bu koçta doğru kesin bir cevap...] hazır ol.

(Sonu kayıp)

(*SAA* 4 no. 187)

Uzun bir süre iki eski baskısı (Knudtzon 1893; Klauber 1913) bilinen "kehanet" metinlerinin artık yeni baskısı var, bunlara önceden yayınlanmamış önemli sayıda metinler de dahil (Starr 1990). Bunları saray kehanetlerinden titizlikle ayırmak gerekir, onlar da iyi bilinen Eski Ahit kehanetleri gibi kültle çok az ya da hiç bağlantısı olmayan kimselere (kadın oldukları pek görülmez) doğrudan vahiy olarak indirilmiş tanrısal sözlerdi. Kendiliğinden geliveren tanrısal vahiylerdi ve teknik bilgi (astronomik gözlem ve

yorum gibi; Hunger 1992) ya da kural gerektirmezlerdi. Krala resmen bildirilirler ve kraliyet arşivlerinde saklanırlardı; bazen indikleri koşullarla birlikte kraliyet yazıtlarında alıntılarına yer verilirdi (Weippert 1981). Aşağıdaki örnek, onlarla "kehanetler" arasındaki temel farkı gözler önüne serecektir:

Ülkelerin kralı Esarhaddon,
korkma!
Sana karşı esen hangi rüzgârın kanatlarını kırmadım ben?
Düşmanların olgun elmalar misali ayaklarının önünde yuvarlanıyor.
Ben, büyük tanrıça!
Düşmanlarını ayaklarının önüne atan Erbilli İştar!
Sana söylediği sözlerden hangisine güvenemedin şimdiye kadar?
Ben Erbilli İştar!
Düşmanlarının derisini yüzer, sana getiririm.
Ben Erbilli İştar'ım!
Senin önünde, ardında ben yürürüm.
Korkma!
Sen acı çektiğinde-
Ben de acıyla kıvranırım.
Kalkar-
(yanına) otururum!
Erbilli kadın İştar-la-taşiat'ın dudaklarından dökülen sözler
(T. G. Pinches, *The Cuneiform Inscriptins of Western Asia* (Londra 1891) IV, levha 61; *ARAB* II §§617-638; *ANET*: 605; Weippert 1981; Weippert'ten alıntı Veenhof 1983 [OH]: 285; *TUAT* II 56-57)

Ayrıca, hem kralın uyruğuna geçmenin kaçınılmaz gereği olan "sadakat yeminleri" hem de imparatorluğun ve Assur kralının sınırlarındaki küçük devletler arasındaki yükümlülükleri belirleyen anlaşmalar tarzında antlaşma örnekleri de bulunmaktadır. Korunmuş örneklerden en ünlüleri, 1950'lerde Nimrud'da bulunmuş olan "Esarhaddon vasal antlaşmaları"dır. Bunlar, Esarhaddon ile Zagros'taki birtakım küçük yerel hükümdarlar arasındaki efendi-uyruk ilişkilerini belirleyen ve tam anlamıyla tanımlayan tek bir metnin çok sayıdaki nüshalarıdır (hepsi kırık parçalar halinde,

ama birinde mühür baskıları korunmuştur; Wiseman 1958; *ANET* 534 vd.; *TUAT* I 160-176; Watanabe 1987; Parpola ve Watanabe 1988, no. 6).

Assur İmparatorluğu'nu araştırmak için unutulmaması gereken paha biçilmez bir kaynak da, II. Assurnasirpal'in kral olduğu dönemden (bkz. s. 140-141) itibaren Assur krallarının saraylarını süsledikleri olağanüstü kabartmalardır (genel olarak bkz. Madhloom 1970; Reade 1979; 1983). Assurnasirpal'in sarayında kralın savaşlarının, saraydan sahnelerin ve sürek avlarının tasvirlerine duvarlarda ayrılan alan sınırlıdır (Stearns 1961; Paley 1976), yalnızca taht odasının ön cephesinde ve içinde böyle sahnelere yer verilmiştir, geri kalan odalar ve koridorlar cin ve "kutsal ağaç" figürlerini gösteren kabartmalarla süslüydü ve besbelli kötülükten koruma işlevleri vardı (Stearns 1961).[4] III. Tiglat-pileser'in krallığına kadar Şalmaneser'in "teftiş sarayı" dışında büyük yeni saraylar inşa edilmemişti (bkz. s. 145). Dolayısıyla 850'lerden 740'lara dek kraliyet seferlerini gösteren heykel sayısı çok azdır. Fakat Şalmeneser tıpkı babası gibi Nimrud (Kalhu) yakınlarında küçük bir yerleşme olan Balavat'ta (antik İmgur-Enlil) bulunan tapınağa iki dev kapı taktırmıştı. Üstlerinde katıldığı savaşların minyatür sahnelerini gösteren kakmalı tunç şeritler vardı (King 1915). Çok iyi muhafaza edilmiş olan bu şeritler bugün British Museum'da sergilenirler. III. Tiglat-pileser Kalhu'da yeni bir kraliyet sarayı yaptırmıştı, orada birkaç kabartma bulunmuştur (Barnett ve Falkner 1962). II. Sargon'un yeni kurduğu Dur Şarrukin'de ince işlenmiş (bugün çoğu Paris Louvre Müzesi 1867-70 no.lı mekânda sergilenen) kabartmalarla süslü fevkalade büyük bir saray yer alıyordu (Albende 1986). Kayda geçirilmiş levhaların çoğu Sargon'un askeri başarılarını anlatır, yeni bir eklemeyle kraliyet inşaatı projeleri için kereste taşınması sahnelerine de yer verilmiştir. Sanherib eski Ninova şehrini yenilediği zaman (s. 208), o da "Rakipsiz bir Saray" inşa ettirdi (Russell 1991). Kralın oraya bu adı vermesinin nedeni koskocaman olmasıydı; her bir karışı ayrıntılı öyküler anlatan sahnelerle süslüydü. Bir avlu neredeyse tamamen dev kanatlı bo-

ğa yontusunun (saray kapılarına konmak üzere) bir taşocağında nasıl yapıldığını ve Ninova'ya nasıl zahmetle getirildiğini gösteren sahnelerle kaplıydı. Esarhaddon'un Kalhu'daki sarayı bugüne dek pek iyi durumda kalmasa da onun oğlu Assurbanipal dedesinin Ninova'daki binasına bazı duvar kabartmaları eklemiş ve bir tane de yeni bina yaptırmıştı. Assurbanipal'in saray kabartmaları Assur yontu sanatının en güzel örnekleri arasındadır ve içlerinde hak ettiği üne kavuşmuş aslan avı sahnesi de yer alır (Barnett 1976).

Assur kabartmaları, kraliyet yazıtlarının verdiği ideolojik mesajı yansıtırlar; içerikleri de aynıdır: Savaş, zafer, inşaat, kısaca, kralın tanrılar yardımıyla hayatın bütün alanlarındaki üstünlükleri ve başarıları. Ama bu kadarla da kalmazlar. Ordu yaşantısını ve savaş halini, kraliyet ve saray giysilerini, Assurlu olmayan yapıları, kentleri ve insanları (Hrouda 1965; Reade 1972; Wäfler 1975) tasvir ederler. Sahneler ayrıntılı ve gerçekçidir: Bizi doğruca Assur karargâhlarına ve kuşatılmış şehirlere götürürler (örn. Lakiş kuşatması); korkunç idam sahnelerine tanıklık etmemizi (örn. Hamatlı Yaubidi'nin derisinin yüzülmesi), Assurluların Dicle'deki kaynakları nasıl araştırdıklarına hayran olmamızı ve Assur halkıyla birlikte kralın av şölenlerini seyretmemizi sağlarlar. Birkaç parça eşyalarını yükledikleri arabalarla birlikte yollara düşmüş yorgun argın, sürgünleri, çocuklarını taşıyan kadınları gözleyebiliriz (Albenda 1983). Özenle oyulmuş bir sahnede, Sanherib'in askerlerinden kaçıp Irak'ın güneyindeki bataklıklarda uzun sazlıkların arasına gizlenen bazı Kaldeliler görülür (bkz. şekil 38, s. 272). Assur'un kırsal yaşamı, Sanherib'in taş kabartmalarında arka planda yer alır: Irmakta yüzen şişirilmiş hayvan derisinin üzerinde diz çökmüş bir adam elinde ağla balık tutmaktadır; ırmak kıyısındaki ağaçların arasında evler, ırmak suyunu tarlalarına aktarmak için kullandıkları bir mekanizmayı çalıştıran iki adam, kıyıdaki çalılıklarda yavrularını emziren dişi bir domuz görülür. Kabartmalar olmasaydı, Assur İmparatorluğu hakkında bildiklerimizin çoğuna erişemezdik.

Assur kabartma sanatının kayda değer bir başka özelliği de, bu sanatın biçem ve motiflerinin başka objelere, örneğin mühürler, madeni kaplar, takılar ve mobilyalara da yansıtılmış olmasıdır. Mobilyalardan geriye, yalnızca koltukları, yatakları ve tabureleri süsleyen fildişi kakmalar kalmıştır (Barnett 1957). Kutularda, aynalarda ve saplarda da (örneğin yelpaze sapları) fildişi kullanılmıştır. Aynı motiflerden bazıları –olasılıkla aplike metal plakalar biçiminde– kraliyet giysilerini de süslerdi (Canby 1971). Assur sanatı, anıtsal ve küçük boyutta eserlerle mesajını tekrar tekrar ve açık biçimde veren, kendine özgü, etkileyici bir saray tarzı yaratmıştı.

Krallık, savaş ve imparatorluk ideolojisi

Yaşam ve ölümün efendisi

Kral, imparatorluğun dayanak noktası, bütün sistemin çevresinde döndüğü merkezdi. Bütün otokrat hükümdarlar gibi onun gücü de mutlaktı ve karşı konulmazdı. Mutlak kraliyet gücü Assur'daki krallık kurumunun kademeli gelişiminin bir parçası, imparatorluğun iktisabıyla, dolayısıyla onun yönetileceği sistemin açılımıyla doğrudan bağlantılıydı. Eski Assur çağında (19. yüzyıl) kral *primus inter pares* rolünü oynardı, yani eşitler arasında birinciydi (bkz. bölüm 2b). Orta Assur ve erken Yeni Assur çağlarında kralın gücü büyük ölçüde artmışsa da, bu gücün yetki sahibi geleneksel seçkinler tarafından bir ölçüye kadar dengelendiğine işaret eden sağlam ipuçları var. İlki, yıla adını veren devlet görevlileri (*limmu*lar) sistemine ilişkin bulgulardır. Bu sistemde, çok önemli kimseler kurallara bağlı bir sırayla belirlenirler: tas taşıyıcı, ulak, *turtānu* (başkomutan), başkâhya, Assur valisi ve kral. İkincisi, *limmu*ların Assur'da bulunan kral stellerinin karşısına dikilen stellerle ölümsüzleştirilmeleridir (bkz. bölüm 7b). Sonuncusu da, yakınlarda yapılan bir keşifte kralın hiç olmazsa ara sıra baş kraliçeyi de bu seçkin gruptan seçmesidir (Fadhil 1990b). Tüm bunlar 9. ve 8. yüzyıllarda Assur kralının ayrıcalıklı ve güçlü bir grup soylu aileyle yakın ilişkili ve bağlantılı olduğunu göstermektedir –bu grubun

konumu yalnızca kralın lütfuna değil, geleneklere ve soya dayalı rütbe ve unvan hakları vardı (van Driel 1970). 8. yüzyılın ikinci yarısında bu durum değişti. III. Tiglat-pileser ve II. Sargon tarafından imparatorluğun alabildiğine büyümesi ve buna bağlı olarak komutanlara, taşra valilerine ve idari personele duyulan gereğin artmasıyla birlikte, Assur kralları aileden soylu olanlarla rekabet eden yetki sahibi yeni mevkiler oluşturmaya başladılar. Sonuçta, köklü ailelerin ileri gelenleri ayrıcalık ve ödüller uğruna kraliyetin ürünü yeni aristokrasiyle çekişmek zorunda kaldı. Bu onların *memuriyet gereği* miras aldıkları konum ve saygınlıklarını sarsmıştı. Olasılıkla bu değişiklik kademeli yaşanmıştı, imparatorluğun genişlemesiyle birlikte gelen yeni koşullarla bağlantılıydı –yoksa çoğu zaman sanıldığı gibi III. Tiglat-pileser'in ortaya koyduğu ıslahat programının bir parçası değildi (Garelli, Garelli ve Nikiprowetzky 1974 [OC] içinde: 231-234). "III. Tiglat-pileser'in reformlarına" değinen herhangi bir belge bulunmamaktadır: Tek söyleyebileceğimiz, eski Assur aristokrasisinin hakkı olduğunu iddia ettiği geleneksel yetkilere karşı çıkan ve sonunda onları kaldıran yeni güçlü sınıfın zamanla kendini gösterdiğidir. Süreç olasılıkla III. Tiglat-pileser ile birlikte başlamış, Sanherib'in krallığında tamamlanmıştı.

Kralın mutlak yetkisi birkaç yolla vurgulanır. Kral nasıl uyruğundaki bütün insanlara karşı yaşam ya da ölüm hakkını elinde tutuyorsa, bütün memur atamaları ve memuriyetin getirdiği yararlar dönüp dolaşır kraliyet lütfuna dayanırdı. Temel ilke, herkesin krala borçlu olmasıydı, tıpkı Esarhaddon'un "vasal antlaşmalarından" alınma aşağıdaki pasajda anlatıldığı gibi:

> Efendiniz Assur kralı Esarhaddon'un dünyadan göçtüğü gün, efendiniz Esarhaddon'un oğlu büyük veliaht prens olarak atan[mış] Assurbanipal (aynı gün) kralınız ve efendiniz olacak; kuvvetlilerin kibrini kıracak, boynu bükükleri yükseltecek, ölümü hak edenleri mezara koyacak, affa layık olanları bağışlayacak. O ne derse kulak verecek, ne buyurursa onu yerine getireceksiniz ve ona karşı başka bir kral veya başka bir efendi aramayacaksınız.
>
> (*SAA* 2 no. 6 II.188-197)

Öte yandan, ideal olan, herkesin krala başvurup derdini anlatması ve ondan adalet dilemesiydi (Postgate 1974b). Bu uygulama için "kral kelamını söylemek" terimi kullanırdı; ayrıca az ama giderek artan sayıda metin, başvuru hakkının yalnızca kuru bir uygulama olmayıp yasal gücü olduğuna işaret ederler. Babil'deki Esagila tapınağının idarecisi (*šatammu*) Esarhaddon'a şöyle yazar:

> (Bu insanlar) "kral kelamını söyledi", bu yüzden, kral diyeceklerini duysun diye kralın huzuruna yolladım onları.
>
> (Landsberger 1965 II. 26-32)

Demek ki kral, ideal olarak en tepedekinden en alttakine kadar uyruğundaki herkesi kucaklıyordu. Uygulamada bunun nasıl yürütüldüğü kuşkusuz o kadar açık değildir.

Assur kralının taşıdığı değişmez unvanlardan biri de, kültle ilgili bir izlenim vermesi nedeniyle sıklıkla "Assur rahibi" diye çevrilen, oysa "idareci" olması da muhtemel olan "Assur'un *šangû*'su" terimidir (van Driel 1969: 170-175; Seux 1980-3: 169-170). Orta Assur Dönemi'ndeki taç giyme töreni, kralın bir anlamda yalnızca Assur'un yöneticisi olarak görüldüğünü, tanrının asıl hükümdar sayıldığını ima etmektedir. Bir tek bu erken dönemin taç giyme töreni bilinse de (bkz. bölüm 7b), ayinin esaslarının Yeni Assur Dönemi'nde de aynı kaldığı açıktır. Assur'da bulunan Assurbanipal "taç giyme ilahisi", bunu kuşkuya yer vermeyecek şekilde belli eder; aynı zamanda ülkenin iyiliğinin ve toplumsal birliğin hükümdarın kişisel erdemlerine bağlı görüldüğünü gözler önüne serer:

> Göğün ve yerin kralı Şamaş seni dört bir yanda [bölgede] önderliğe yükseltsin!
>
> Sa[na ruh] vermiş Assur ömrünü ve yıllarını uzatsın! Ayaklarının altındaki toprakları genişletsin!
>
> Şerua [adını] tanrı katında övsün!
>
> Nasıl ki tahıl ve gümüş, yağ, Şakkan'ın [sığ]ırı ve Bariku'nun tuzu iyiyse, Assur kralı Assurbanipal de [kendi] ülkesinin tanrılarına hoş görünsün!

Ona belagat, anlayış, doğruluk ve adalet bahşedilsin!

Assur [halkı] bir şekel gümüşe 30 kor tahıl alabilsin! Assur [hal]kı bir şekel gümüşe 3 seah yağ alabilsin! Assur [hal]kı bir şekel gümüşe 30 mina yün alabilsin!

Az konuşan [çok] dinlesin! Çok konuşan [az] dinlesin! [Asu]r'dan uyum ve barış eksik olmasın!

Assur kraldır -gerçek kral Assur'dur! Assurbanipal, Assur'un kendi eliyle yarattığı [temsilcisi]dir.

Büyük tanrılar krallığını bahtiyar etsin, Assur kralı [Assurba]nipal'in hayatını korusun!

Ülkesini ve halkını büyütmesi için ona doğru ruh versin!

Onu (her) gün, ay ve yıl kutsasın, krallığını kollasın!

Onun devrinde göklerden yağmur [mütema]diden yağsın, (yeraltı) kaynaklarından su fışkırsın!

Efendimiz Assurbanipal'e uzun [ömürler], bereketli yıllar, güçlü [si]lahlar, uzun bir krallık, zengin [yı]l[lar], iyi bir nam, [şöhret], mutluluk ve neşe, hayırlı kehanetler ve (diğer bütün) kralların üstünde liderlik ver!

Hayır duasından sonra döner ve Şamaş'ın huzuruna (yerleştirilmiş) buhurdanlığı açarak (aşağıdaki) duayı okur:

Anu tacını verdi, İllil tahtını verdi; Ninurta silahını verdi; Nergal aydınlık saltanatını verdi. Nusku danışmanlar gönderdi ve huzuruna çıkardı.

Her kim kralla saygısızca veya haince konuşursa -eğer saygın biriyse, şiddetli ölümle can verir; zengin biriyse, fakirleşir. Her kimin kalbinde krala karşı fesatlık varsa -Erra başına veba hastalığı salarak onu hesap vermeye çağırır.

Her kim krala karşı uygunsuz sözler ederse -fırtınaya tutulur, etekleri çamura bulanır. Gök ve yerin bütün tanrıları toplansın, sağduyulu adam kral Assurbanipal'i kutsasın!

Eline savaş silahını verin, ona kara kafalı insanlar verin ki çobanları olarak onları gütsün!

(LKA 31; SAA 3 no. 11)

Assur düzeninin savunucusu

Taç giyme ilahisi, koruyucu kral kavramının kralın savaşçılığına vurgu yapılmasıyla yakından ilişkili olduğunu çarpıcı bir biçim-

de ortaya koymaktadır: Ona "ülkesini büyütmesi" emredilmiştir (taç giyme töreninin başında da görülür); diğer bir deyişle kral olarak üstüne düşen görevlerden biri de savaşlarda çarpışmaktır. Ancak savaş hafife alınacak bir şey değildir: Yakın zamanda yayınlanmış bir ayin metni (Mayer 1988), düşman tehdidi karşısında kral ve halkı tarafından yapılması gerekenlere ayrılmıştır. Aralarında kralın okuduğu pişmanlık duaları, kral ve halkının arınma törenleri ve herkesin hep birlikte silah kuşanmadan önce dua etmesi gibi epeyce uzun süren ayinler dizisi ayrıntılarıyla anlatılır. Ancak bunlardan sonra koyunlar kesilir, kehanet için karaciğerleri incelenir, eğer bütün belirtiler olumlu yöndeyse, o zaman kâhin şöyle derdi:

> Topraklarını genişlet! Kahramanlığın güvencede!

Eğer belirtiler kötüyse, krala şu mesaj verilirdi:

> Ülkeni boşalt; ...yırtıp at.. (sonu kırılmış)
>
> (BM 98583, Mayer 1988: 147-149)

Kral, kargaşaya karşı tanrının verdiği düzenin savunucusu olarak hareket ederken, bütün kötülüklerden kurtulmanın, savaşta zafere ulaşmanın tek yolunun tanrısal iradeyle uyumlu ve temiz olmak olduğu vurgulanır.

Savaşa gitmenin haklı gösterilmesi konusunun özenle işlendiği anlaşılmaktadır: Savaşı kışkırtan ya doğrudan tehditlerdir (yukarıdaki gibi) ya da barış anlaşması girişimlerine karşı çıkmak da dahil olmak üzere düşmanca diye yorumlanmış ve Assur'a zarar verdiği düşünülen faaliyetler toplamının savaşı kaçınılmaz kılmasıdır (Oppenheim 1960: 143-144e; Gerardi 1987; Oded 1992). Savaş öncesinde bir ulakla yapılan karşılıklı görüşmeler, Esarhaddon'un "tanrıya mektubunda" (s. 128) kısmen korunmuştur. Metin, Esarhaddon'un Assur'un kuzey sınırıyla güçlü Urartu devleti arasında tampon görevi gören ve her iki ülkeden gelen siyasal kaçakların sığındığı bir ülke olduğu anlaşılan dağlık Şupriya'ya karşı çıktığı seferi ayrıntısıyla aktarır:

...kim tanrıların kralı Assur'un sözlerine kulak asmadıysa, efendime saygı göstermediyse... haydutlar, hırsızlar ya da her kim suç işleyip kan döktüyse... Şupriya'ya kaçmış memurlar, valiler, müfettişler, liderler, komutanlar... ona (Şupriya hükümdarına) şöyle yazdım:

"Bir haberci yollayıp bu insanları ülkene çağır... hepsini bir araya topla, birinin bile kaçmasına göz yumma... tapınağa, büyük tanrıça Pirrigal'in huzuruna gitsinler... onları bağışla (veya: affa tabi tut?)... benim ulağımla birlikte Assur yolunu tutacaklar...."

Hayatını kurtarmaya çalışan... iyileri unuttu... uyruğumdaki Assurlular... onun huzurunda... belli bir standartta(?) ulak vasıtasıyla... [Ulak] cevap verdiği her şeyi bana bildirdi. [Sonra içime öfke doldu] ve hiddetlendim...

(Sonunda kötü niyetli Şupriya hükümdarına teslim olması ve kralın eteklerine kapanması önerildi, ama artık çok geçti; Esarhaddon şöyle karşılık verdi:)

"Kudretli bir kralın bir şeyi iki kere söylediğini duydun mu hiç? İşte ben, alabildiğine güçlü kral bile sana üç kez yazdım, ama ağzımdan çıkan sözlere hiç kulak asmadın... bana dil uzatmaktan çekinmedin ve mektubumu dikkate almadın. Bana karşı dövüşmeye ve çarpışmaya kalkıştın, Assur'un amansız silahlarını yattıkları yerden kaldırdın." Onun ricalarını dinlemedim, eteklerime kapanmasını kabul etmedim, yalvarmasına izin vermedim. Yüzüne bile bakmadım, ona karşı öfkem yatışmadı. İçimdeki fırtına dinmedi, ona hiç acımadım ve ona "merhamet (*ohulap*)" etmedim!

(Borger 1956 §68 kol. I; kol. II: 29-35)

Assur kralının anlattığı olayda, güçlü bir devlet başkanı küçük bir komşu ülke hükümdarından siyasal kaçaklarla hainleri bir araya toplayıp ait oldukları ülkeye iade etmesi gibi makul bir ricada bulunur. Şupriya kralının buna yanaşmayı kabul etmediği kibarca dile getirilir, talebin tekrarlanması *casus belli* (savaş nedeni) oluverir, hükümdarın bunu reddetmesi Assur'un düşmanı olduğunu ele verir: Savaş silahları saklandıkları yerden çıkarılarak Assur kralına savaş dışında başka seçenek bırakmaz.

Savaşçılık, Assur kralının en önemli özelliklerinden biridir. Sarayları süsleyen harika kabartmalarda en çok vurgulanan, yıllıklar ve diğer kraliyet yazıtlarıyla yüceltilen, kralın bu rolüdür. Bütün

Assur kralları seferleri bizzat planlar, önlerinde tanrı sembollü sancaklarla yürüyerek savaşta önderlik ederlerdi (Dalley ve Postgate 1984: 40) ve bu sancaklar kralın karargâhında yüksek direklere asılırdı (Pongratz-Leisten *ve diğerleri*, 1992). Savaşta ölen (bkz. s. 158) II. Sargon'a kadar gelmiş geçmiş bütün krallar için bunun böyle olduğu ortadadır, zaten geç 7. yüzyıl hükümdarlarının sefer düzenlemede etkin rol oynamadıklarını düşünmemiz yersiz olur: Sanherib Babil, Elam sınırı ve Filistin'deki bütün büyük seferlere bizzat katılmıştı; Esarhaddon Mısır'a karşı üç sefere önderlik etmiş ve üçüncüsü sırasında ölmüştü. Assurbanipal örneğindeyse, durum o kadar belli değil, çünkü bazılarına (örneğin Mısır seferleri) bizzat katılmadığı ortada; öte yandan 648'de başkaldıran Babil'in devrilmesinde ve 646'da Susa'nın yıkılmasında hazır bulunmadığını varsaymayı gerektirecek bir neden yok. Son Assur kralları Assur-etel-ilani, Sin-şar-işkun ve II. Assur-uballit savaşta çarpışmışlardı.

Assurbanipal'in kendi katılmadığı seferlerde tarih kayıtları ondan, komutanlarıyla birlikte ordularını savaşa gönderen ve sayıyı artırmak amacıyla uyruğundaki devletlerden asker toplayan baş koordinatör olarak söz eder. Yıllıklarında kralın gitmediği (olasılıkla yeteri kadar ciddiye alınacak bir durum olmadığı için; Gerardi 1987) bir savaşın aktarılma biçimi, yine de onun önderliğinden bir şey eksilmediğini açıklığa kavuşturur. Ortaya konan sahnede, Assurbanipal Erbil'de, şehrin koruyucu tanrıçası İştar için düzenlenen şenliklerdedir. Oradayken Elam kralı Teumman'ın savaş hazırlıklarına giriştiğini haber alır. Assurbanipal şehrin koruyucu tanrıçası İştar'ın şenliklerine katılır; orada Elamlı düşmanı yok etmesi gerektiğini öğrenir, gözleri yaş içinde tanrıçaya yakarır. Sonra:

> Tanrıça İştar endişeyle iç çektiğimi duydu ve "Korkma!" dedi, bana güven verdi, dedi ki, "Dua ederken ellerini yukarıya kaldırman ve gözlerinin yaşlarla dolması merhametimi uyandırdı." Onun huzuruna çıktığım gece bir *šabrû* (kült görevlisi) yatmış ve rüya görmüştü. İrkilerek uyandı ve bana şunları anlattı:
>
> "Erbil'de oturan İştar geldi. Sağı da solu da titriyordu, elinde bir yay ile kınından çıkmış keskin bir kılıç tutuyordu, savaşa hazırdı. Sen (yani As-

surbanipal) onun huzurunda dururken, o gerçek bir anne gibi konuşuyordu seninle. Tanrıların en yücesi İştar sana seslenerek talimat veriyordu:

"Dövüşe hazırsın. Her nereye istersem, oraya doğru yola çıkarım."

Sen de ona dedin ki:

"Her nereye istersen gidersin, ben de seninle oraya gelirim."

Sahibelerin sahibesi şöyle karşılık verdi ama:

"Burada, ait olduğun yerde kal. Ekmek ye, susam birası iç, neşeli musiki dinle, tanrılığıma övgüler düz, ben de gidip bu işin icabına bakayım (ve) hedefine ulaşmanı sağlayayım! Betin benzin atmasın, ayakların tökezlemesin, kuvvetin savaşta (bel vermesin(?)!"

Seni sıcacık kucağına (*kurimmu*) aldı ve bütün bedenini esirgedi. Yüzü alev alev, kabaran öfkesiyle ileri doğru yürüdü; hınç duyduğu Elam kralı Teumman'a karşı yola koyuldu."

(Piepkron 1933 Silindir B cilt 46-76; *ARAB* II §861; *ANET*: 606)

Öykünün bazı öğeleri savaş ayiniyle ilgili tasvir edilenlere uyuyor gibi: Kral düşmanın yaklaştığını haber alır, tanrıların önünde gözyaşlarına boğularak kendini küçük düşürür, yardım ve kurtuluş için dua eder; buna karşılık kendisi savaşa gitmemek koşuluyla tanrısal yardım göreceğine dair söz alır; savaşçı İştar, anne gibi sevdiği kralın adına bizzat çarpışacaktır.

Doğal olarak savaşın sonucunda yapılan ayinler ve zafer şölenlerini bir tek kral kutlar, düşmanlıkların bitişi şerefine tanrılara adaklar sunar, öldürülmüş düşman liderlerinin, herkesin görebilmesi için yukarıda taşınan kesik kafaları ve zincire bağlanmış seçkin savaş tutsaklarıyla Assur şehirlerinde dolaşır:

Ben Assur kralı Assurbanipal: Tanrıça Şatri'ye adak yaptıktan (ve) *akītu*-evi bayramını kutladıktan sonra, çevresi Dunanu, Samgunu, Aplaya ve tanrıçam İştar'ın elime verdiği Elam kralı Teumman'ın kesik kafasıyla sarılmış dizginleri tuttum, sevinç içinde Erbil'e girdim.

(Weidner 1932-3 no. 34)

Savaş asla salt askeri bir saldırı olarak değil, tanrı buyruğu diye tanıtılırdı: Assur'un siyasal düzeninin savunulmasına ve geniş-

lemesine hizmet ederdi –içeride ve dışarıda düşmanlar durmadan ona karşı tehlike oluşturuyordu, krala düşen de hep tetikte ve hareket halinde kalarak tehdidi yok etmekti; bunun sonucunda imparatorluğun istikrarlı ve nispeten barışçıl olduğu zaman bile kralın savaşçılığına vurgu yapılırdı.

Assur kralı ve uyruğundaki halkların tanrıları

Siyasal düzen, Assur'un ve tanrılarının, yenilgiye uğrayan insanların tanrılarından daha üstün görülmesine, bunun yanında tanrı Assur ile onun temsilcisi Assur kralına itaati kabul etmeye dayanırdı:

> Tanrıların kralı Assur'un mührüyle damgaladığı ve senin kendi tanrınmış gibi huzurunda hazırlanan [bu antlaşma tabletini] gözeteceksin.
> (SAA 2 no. 6 II. 407-409)

Edindiğimiz izlenim Assur'un imparatorluk düzenine sadakat yükümlülüklerinin her şeyin önüne geçtiği, Assur'a tapınmanın uyruk altına alınan insanlara dayatılmadığı yönündedir. Assurluların fethettikleri halklara Assur tanrılarına tapınmaları için baskı yaptıklarına işaret eden hiçbir bulgu yoktur (Cogan 1974; McKay 1973). Assurluların yabancı tanrıların gücünü kabul ettikleri, hatta onlara saygı gösterdikleri çok açıktır. Kudüs kuşatmasını (701) anlatan öyküde, Assurlu komutanın Kudüs halkının önünde Yehuda kralının yanındakilere yaptığı konuşma bunun en belirgin örneğidir:

> "Hizikya'ya söyleyin. 'Büyük kral, Assur Kralı diyor ki: Güvendiğin şey ne, neye güveniyorsun? Savaş tasarıların ve gücün olduğunu söylüyorsun, ama bunlar boş sözler. Kime güveniyorsun da bana karşı ayaklanıyorsun? İşte sen şu kırık kamış değneğe, Mısır'a güveniyorsun. Bu değnek kendisine yaslanan herkesin eline batar, deler. Firavun da kendisine güvenenler için böyledir. Yoksa bana, Tanrımız RAB'be güveniyoruz mu diyeceksiniz? Hizikya'nın Yehuda ve Kudüs halkına, yalnız Kudüs'te, bu sunağın önünde tapınacaksınız diyerek tapınma yerlerini, sunaklarını ortadan kaldırdığı Tanrı değil mi bu?"

> "Şimdi, efendim Assur kralıyla pazarlık yap. Binicileri sağlayabilirsen sana iki bin at veririm. Mısır'ın savaş arabalarıyla atlıları sağlayacağına güvensen bile, efendimin en küçük rütbeli komutanlarından birini yenemezsin! Dahası var: RAB'bin rızası olmadan mı saldırıp burayı yıkmak için yola çıktığımı sanıyorsun? RAB dedi bana, 'Git, o ülkeyi yık' diye."
>
> (2. *Krallar* 18.19-25 (NEB))

Bu sözlerin anlamı, Hizikya'nın yaptığı kült reformlarına Yehova'nın kızdığı, dolayısıyla Yehuda'nın yıkılmasına razı geldiğidir. O, Assurluların tarafındadır ve Yehuda'dan öç almak için onları kullanır –Yehuda halkının hiç de yabancı olmadığı, İsrail Krallığı'nın çöküşünü açıklamak için başvurulan bu görüş, olasılıkla Yehova tarafından kendi halkını gazaba uğratması için Assurluları üzerlerine saldığı söylenen, Eski Ahit'teki fikrin çıkış kaynağıdır (*İşaya* 10.5-6; s. 111).

Bu yöredeki ve bu çağdaki farklı inanç sistemlerinin, ayrıntıda birbirlerinden uzaklaşsalar bile can alıcı noktalarda birleştiklerini, bunlardan birinin de, yerel tanrıların toplumlarında olan biten her şeyi denetlediği, *onların rızası olmaksızın* ne zafer ne de mağlubiyet yaşanacağı inancı olduğunu anlamak önemlidir. Bu durumda, bir şehir ya da devlet yenilgiye uğradığında, yerel tanrı ya da tanrıların *çoktan* orayı terk ettiği, çünkü tanrının şehre kızmış olduğu düşünülürdü. Bu inanca ilişkin en iyi korunmuş örnek, Esarhaddon'un 689'da babası Sanherib tarafından Babil'in nasıl yağmalandığını anlatmasıdır: Babillilerin dehşet verici davranışlar göstererek Babil tanrılarının kaçmalarına sebep olmaları, böylece şehri yıkıcı güçlerin eline bırakmaları felakete yol açmıştı (Borger 1956 §11). Sanherib'in bir Arap kabilesini yenmesi de benzer bir söylemle aktarılır:

> Telhunu'nun gözbebeği(?), [Arap ülkesinin] "rahibesi" (kumirtu), Arabistan kralı Hazael'e hiddetlenen, [...] onu büyükbabam Sanherib'in ellerine teslim eden ve mağlubiyetine sebep olan tanrıça xx. O (yani tanrıça) Arabistan halkının yanında kalmamaya ve Assur'a doğru yola çıkmaya karar vermişti.
>
> (K3405; Cogan 1974: 29 vd.)

Tanrının terk etmesi, tanrı heykellerinin ele geçirilmesiyle örtüşür: Assur ile yaptığı anlaşmada sözünden dönen Muşaşir kentinin (Kuzey Zagros'ta) tanrısı Haldi ile onun tanrısal eşine 714'te Sargon el koymuştu; Babil tanrısı Marduk'un 689'da Assur askerleri şehri yağmaladıkları zaman yok edildiği sanılırdı, oysa muhtemelen Assur'a götürülmüştü (Landsberger 1965); bir Arap kabilesinin tanrılarına da Sanherib el koymuştu –bu da, en azından tanrılardan bir tanesinin kendi inançsız toplumuyla birlikte kalmaktansa Assur'da yaşamayı yeğlediğini göstermek için uydurulmuş ideolojik kılıftır (yukarıda aktarılan pasajla karşılaştırın).

Bunun tersine, tanrı suretlerinin yurtlarına dönmeleri de Assur ile eskiden başkaldırmış devletler arasında dostluk ilişkilerinin artık kurulduğunu simgelemektedir. Geriye dönüş söz konusu tanrısal varlıklarca mutlaka onaylanmalıydı: Tanrıların eve doğru yolculuk yapmayı kabul etmeleri gerekirdi –karmaşık kehanet sistemiyle varılan bir anlaşma yapılırdı:

> [Büyük tanrı, Şamaş] bana [sorduğum sorulara] kesin bir [cevap verl]
> [Assur] kralı, [Esarhad]don'un [oğlu Şamaş-şumu-ukin bu yıl içerisinde] Sur İçi'ndeki (yani Assur) yüce tanrı [Marduk]u [eli]nden tutmalı ve [Bel(-Marduk)]u Babil'e götürmeli mi? Bu senin [yüce] varlığını ve büyük tanrı Marduk'u hoşnut eder mi?
>
> (SAA 4 no. 262 II. 1-6)

Bir tanrı heykeli yurduna gönderildiği zaman onun kültü için çalışan personel de onunla birlikte gider ya da kral tarafından atamaları yapılırdı. Ortaya çıkan görünüm kimi zaman bir mesajla ve onu geri getiren Assur kralının adıyla birlikte kazınırdı. İade edilen tanrı Assur kralının lütfuyla kendi yerel tapınağında yeniden sergilenirdi; yeniden kavuştuğu yaşamını ona borçlu olduğundan gelecekte krala yardım edecek ve onu yüceltecekti:

> Adummutu konusunda, Assur kralı babam Sanherib Arap kalesini fethedip içindeki malları, eşyaları ve tanrıları, Arabistan kraliçesi Abkallatu ile birlikte alıp Assur'a götürünce, Arabistan kralı Hazael pahalı arma-

ğanlarla Ninova'ya, tanrımın şehrine gelmiş, ayaklarıma kapanarak (ona) tanrılarını iade etmem için yalvarmıştı. Ona merhamet ettim, bu tanrıların (çektiği) acıları dindirdim, efendim Assur'un kudretini ve kendi adımı (övgü dolu bir yazıtla) üzerlerine kazıttım ve (onları) ona geri verdim. Benim sarayımda yetişmiş Tabua adlı kadını onların kraliçesi (kült görevi olmalı) yaptıktan sonra onu da tanrılarıyla birlikte geri gönderdim.

(A. Heidel, *Sumer* 12 (1956): 18 vd.)

Uyruk altına alınmış yerlerdeki kültlerle tapınaklara özen gösterildiği Assur krallarınca da gözler önüne serilir. Esarhaddon'un Esagila'yı (Babil'deki ana tapınak) yeniden inşa etmesi ve Assurbanipal'in oradaki Marduk kültünü yeniden canlandırması örneklerinde bu durum ayrıntılarıyla belgelenmiştir. Eğer Babil tanrıları Assurluların bu türden kaygılarında tek örnekse, şunu kolayca savunabiliriz: Assur ile Babil dilsel, kültürel ve kültsel açılardan yakın ilişkili olduklarından (Marduk ve Nabu gibi Babil tanrılarına eskiden beri Assur'da da saygı gösterildiği iyi bilinir), iki ülke arasındaki "özel ilişki" Assur'un Babil tanrılarına derin saygısını belirlemişti. Fakat Assur krallarının başka yabancı tanrılara da aynı tutumla yaklaştıkları yönünde önemli bulgular vardır; Esarhaddon'un Arap tanrılarından birine adak sunması buna örnektir:

Tabua'ya gelince, o (yani Esarhaddon) Şamaş kâhinine danıştı: Kadın [...] Sonra ona (yani Hazael'e) tanrıçasıyla birlikte [Tabua'yı] geri verdi.

Kırmızı altından yapılma bir yıldızı vardı, üstüne değerli taşlar gömülüydü, sağlıklı ve uzun ömürlü bir hayat, çocuklarının bereketi, hükümdarlığının sağlamlığı ve düşmanlarının defedilmesi için [... onu sundu]. Bütün ülkelerden zapt edilmiş, tapınakları ayaklar altına alınmış tanrılara kibarlık [gösterdi], (böylece tanrılar) ona uzun ömür lutfedebilir ve soyundan geleceklerin insanlığa [hükmetmesine] izin [verebilirdi].

(K3405; Cogan 1974: 29 vd.)

Burada Assurlu olmayan tanrıların gücüne inanış, onların iyi dileklerini almaya yönelik güçlü istek ve bunu sağlamak için onla-

rın kült merkezleriyle heykellerine özen göstermek ve süslemek çabası anıştırılmaktadır. Eski Ahit de Samiriye'deki Yehova kültlerinden (Yehuda'ya göre kâfir olan) birinin yeniden canlandırılması ve sürgüne yollanmış İsrailoğulları arasından bir Yehova rahibinin geri gönderilmesi isteğinin, Samiriye'nin yeni sakinlerinin ricasıyla Assur hükümdarı tarafından yerine getirildiğini aktarır (2. *Krallar* 17.25-28).

Sadakat, dehşet, merhamet ve intikam

Tanrıların doğrudan insan işlerine katıldıkları inancını en iyi yansıtan nokta, sadakat yeminleridir. Normal olarak kralın ve vârislerinin huzurunda yemin edilirdi, fakat kimi zaman kralın adına hareket eden bir valinin önünde yemin edildiği de görülürdü (Lemaire ve Durand 1984). Herkes yemin etmek zorundaydı: Saray ve kraliyet ailesi, saray çalışanları, askerler ve eşleri, kült personeli, bir de "Assurlu büyük ve küçükler" (yani bütün tebaa). Assur'un himayesine başvuran, dolayısıyla tebaa konumunu benimsemiş sınır komşusu devletler de hükümdarları aracılığıyla yemin ederlerdi. Esarhaddon ile Zagros'taki şehir valileri arasında ant içilmiş (yanlış bir terimle "vasal antlaşmaları" diye anılan; Parpola 1987; Parpola ve Watanabe 1988; xv) bir dizi (tamamı yedi) anlaşmayı böyle anlamamız gerekir; 730'larda Yehudalı Ahaz ile III. Tiglat-pileser arasında yapılan anlaşmanın da (2. *Krallar* 16.7-9; bkz. s. 196) bu türden olduğu neredeyse kesindir. Yemin edilirken tanrının belirlediği uğurlu günlerde ve tanrı heykellerinin huzurunda resmi bir tören yapılırdı. *Bütün* tarafların tanrıları o anın ciddiyetine tanıklık etsinler diye davet edilir, yemini bozanların karşı karşıya kalacağı tanrısal cezalar ve lanetler, kan dondurucu ayrıntılarla tasvir edilirdi. Bir tanesinde Assurbanipal, Assur ile yeminli anlaşmayı bozan bir Arap kabilesinin antlaşmalarda belirtilen lanetlere uğradığını gaddarca bir zevkle anlatır:

> Arabistan'ın geri kalanı silahlarımın önünden kaçmıştı, onların hakkından da kuvvetli Erra geldi. Öyle bir felakete uğradılar ki, açlıktan ölme-

mek için çocuklarının etini yediler. Benim ve tanrıların adına ettikleri yeminde yazılı bütün lanetleri sen (yani tanrı) onlara korkunç bir kader olarak verdin: Bir deve yavrusu, bir eşek yavrusu, bir dana, bir kuzu süt veren yedi hayvandan süt emsin, yine de karınları doymasın. Arabistan'daki insanlar birbirlerine, "Neden [Arabistan'ın] başına böyle bir fela[ket] geldi?" diye sordular.

- "Çünkü biz Assur'un [büyük yem]inlerine bağlı kalmadık, Enlil'in gönlünü hoş tutan [kral] A]ssurbani]pal'in nezaketine karşı [günah] işledikl" [İauta] (kabile reisi) bedbaht oldu, bu sebeple [tek başına] Nabayati ülkesine kaçtı.

(VAT 5600+, Weippert 1973-4: 74 vd. Ep.2)

Bunu, Sfire antlaşmasındaki (Aramice) lanetlerle karşılaştırın (bkz. s. 150):

ve yedi sütanne memelerini yağla ovup bir çocuk emzirecek ama o doymayacak, yedi kısrak bir tayı emzirecek ama o doymayacak, yedi inek bir danayı emzirecek ama o doymayacak ve yedi koyun bir kuzuyu emzirecek ama o doymayacak...

(Sfire IA, 21-24; Gibson 1971-82 II no. 7; *TUAT* I: 180)

Siyasal *statükoyu* korumak için, ant içenlerin omuzlarına yüklenen görevler Assur'a ve krallarına tam sadakat göstermek olarak özetlenebilir. Esarhaddon antlaşmaları bunu ayrıntılarıyla belirtir (*SAA* 2 no. 6) ve sadakatten ne anlaşıldığını içerir: Kral için ölmeye hazır olmak; bütün komploları, ayaklanmaları, suikast planlarını, isyankâr kışkırtmaları önlemek; kralın güvenliğini ya da ülkeyi olumsuz etkileyebilecek ne varsa bildirmek; kralın buyruklarına itaat etmek, kralın düşmanlarından uzak durmak ve askeri seferlere yardım etmek. Bunlar, sadık bir köleyle efendisi arasındaki bağlılığa benzetilen erdemlerdi:

Efendisinin evini seven bir adam, gördüklerini ve duyduklarını derhal efendisinin dikkatine sunar.

(*ABL* 288)

Yemine dayalı ilişkinin kralın sağlığı düzenli olarak sorularak, onu kutlamak için armağanlar gönderilerek, savaşta ona yardım ederek, vakti gelmiş vergi ve harçları ödeyerek ifade edilip sürekli ispatlanması beklenirdi.

Assur kralının tanrılarıyla söz veren tarafın tanrılarının huzurunda edilen yeminlerin ahlaki açıdan bağlayıcı özelliği kraliyet yazıtlarında açıkça dile getirilir. Yeminlerini bozanlar, "kendi güçlerine" ya da "kendilerine güvenerek" akıllarını yitirmiş, delirmiş insanlar olarak tanımlanır, yani bunlar desteklemeye yemin ettikleri, onsuz güvenli ve rahat bir hayatın mümkün olmadığı tanrısal düzenden ayrılmışlardır.

Böyle bir davranış, yalnızca yeminini bozan kişiyi tehlikeye atmakla kalmaz, Assur'un kurduğu uyumlu yapıyı da sarsardı. Buna göre Assur kralının kaçınılmaz görevi böylelerini amansızca takip edip yakalayarak halkın önünde idam etmek ya da korkunç ama uygun görülen türlü yöntemlerle cezalandırmaktı. Aşağıdaki gibi:

> [Mannu-ki-ahhe] (ve) [Nabu-usalli], beni yaratan tanrı Assur aleyhinde küstahça konuşmuş olanlar; onların dillerini kestim, derilerini yüzdüm. (Wei dner 1932-3 no. 28)

Küçük Kundu ve Sissu (Kilikya'nın kuzeyi) devletinin kralıyla işbirlikçi arkadaşı Sidon hükümdarı, Esarhaddon'a karşı ayaklanmış ve kafaları kesilmişti. Adamları, eski efendilerinin kafalarını boyunlarına takmaya ve Esarhaddon'un zafer alayına katılarak şarkılar ve arp müziği eşliğinde Ninova sokaklarında dolaşmaya zorlanmıştı (Borger 1956 §27: Nin A III: 32-38). Pervasız kralların kesik başlarının Ninova'ya getirildiği tarihin *Babil Kronikleri*'ne de (*ABC* 1 iv 7-8) kaydedilmesi, kafa kesme ve aşağılanma haberlerinin imparatorluk geneline yayıldığını gösterir. Birkaç örnekte ise, yemin bozan düşmanların ağır ağır, korkunç biçimde can verişini şehre girip çıkan herkesin görebilmesi için, bu insanlar vahşi hayvanlarla birlikte şehir kapılarına yerleştirilmiş kafeslere kapatılmışlardır. Çatışmada öldürülen asilerin elebaşılarının ceset-

leri mümkün olduğu kadar toplanarak, öldüklerine herkes inansın diye Assur'a getirilirdi:

> Ben, Assur kralı Assurbanipal, Elam kralı Teumman'ın kafasını şehir merkezindeki kulelerin karşısına astım. Eskiden iç organ kehanetlerinin haber verdiği oldu: "Düşmanlarının kafalarını kesecek, içlerindeki şarabı tanrıların şerefine toprağa dökecek..." Şimdi benim zamanında Şamaş ile Adad bunu yerine getirdiler(?). Düşmanlarımın kafalarını kopardım, şarap döktüm [...]
>
> (Weidner 1932-3 no. 14)

Assurbanipal'in sarayında bulunan bir duvar kabartması kralı, ağaçlar ve çiçeklerle çevirli hoş bir asma çardağında ince oymalı ve kakmalı bir kanepede sırtüstü uzanmış kraliçesiyle birlikte, hizmetkârlarının getirdiği içkisini içerken gösterir. Kuşlar ağaçlarda cıvıldaşırken ortamın huzur verici yanını anıştırırlar. Kralın ok kılıfı başucundan sarkmakta; bir ağaçta da mağlup Elam kralı Teumman'ın burnundan asılmış kesik başı sallanmaktadır: Savaş sona ermiş, belli ki barış ortamı sağlanmıştır (Strommenger ve Hirmer 1965 [0M] levha 241).

Bu gaddar, günümüzün duyarlılıklarına iğrenç gelen eylemler Assur kralının manevi bir güç sahibi olduğunu gözler önüne sermeye yarıyordu. Doğru olanı da yanlış olanı da bilirdi, iyiyle kötüyü ayırt edebilirdi, demek ki yanlış ve kötü olana karşı harekete geçmekten çekinmezdi: Kötüye aman vermeyerek iyiyi temsil eder ve bu başarısını herkese duyururdu. Kral korku verirdi: Düşmanlarına saldığı korku acımasızca ama adilane cezalandırılacaklarını bilenlerin düştüğü dehşetti. Korku salan kraliyet gücü kralın yüzüne ve üstüne başına dehşetli bir güzellikle yansıyan, onu aynı zamanda hem harikulade hem de korkunç kılan bir hale gibi ışıyan parlaklıktı (*melammu*; Cassin 1968): Sakınılması gereken tüyler ürpertici birine benziyordu, düşmanlarını yere devirebilirdi, onlar da korkunç parıltıdan gözleri kamaşarak önünde diz çökerlerdi. Sargon'un Zagros'a çıktığı sekizinci seferin kayıtlarında bunlar anlatılır:

> Uzak dağların ücra bir köşesinde yer alan ve oraların halkının, sakinlerinin kendi güçlerine inandıkları ve tanrı nedir bilmedikleri, yaşadıkları yerleri seleflerimden hiçbir kralın ne gördüğü ne adlarını işittiği ne de armağanlarını aldığı Mannalarla Medlerin bölgesinde sürgü misali çaprazlamasına uzanan Gizilbundi mıntıkasının tanrıları Appatarlı Zizi, Kitpattia'lı Zalayya -bana armağan olarak dağlık kesimlerin hükümdarlarını boyunduruk altına almayı ve armağanlarını kabul etmeyi bahşeden efendim Assur'un kudretli sözüyle ordumun [yaklaştığını] haber aldılar; ışıyan parlaklığımdan (*melammu*) ürktüler ve ülkelerinin ortasında paniğe kapıldılar. Appatar ile Kitpa(ia)'dan armağanlar -atlar, boyunduruğa koşulmuş sayısız hayvanlar, sığırlar, küçükbaş hayvanlar- getirdiler ve hepsini Mannaların topraklarındaki Zirdiakka'da önüme serdiler. Hayatlarını bağışlamam için bana yalvardılar, surlarını yıkmayayım diye ayaklarıma kapandılar.
>
> (*TCL* 3, ll. 64-72)

Kralın merhamete gelmesi olasılığı da vardı, krallar dürüstçe tövbe edilirse ve içten teslim olunursa ikna edilebileceklerini belirtirlerdi. Bundan başka bir şehir ya da devlet ayaklandığı zaman suç işlesin ya da işlemesin oranın bütün sakinleri cezalandırılmazdı. 701'de Filistinli asilerin işlediği suçlardan biri de Assur'a sadık Filist şehri Ekron'un kralı Padi'yi kaçırmak ve onu zincire bağlayıp Yehuda kralı Hizikya'ya teslim etmekti (Luckenbill 1924: 31 ll. 73-76). Antlaşma ortağı olarak onu savunan Sanherib saldırıya geçip vefalı uyruğuna kötü davranan isyankâr şehri zapt etti, derken:

> Günah işlemiş valilerle ileri gelenleri idam ettim, cesetlerini bütün kentteki kulelere astım. Suç işleyen ve kutsala saygısızlık eden yurttaşları ganimet bildim. Günaha ve saygısızlığa karışmayan geri kalanların serbest bırakılması için emir verdim. Kralları Padi'yi Kudüs'ten getirttim ve tahta oturttum. Onu haraca bağladım.
>
> (Luckenbill 1924 III 7-17)

Burada, onları Assur kralına bağlayan yeminlerini bozmuş ("günah işlemiş") isyankâr ele başları halk önünde idam edilmiş, bedenleri şehir surlarından ve kulelerden aşağı sallandırılmıştı; onları destekleyenler esir alınmış ve olasılıkla sürgün edilmiş ("onları ganimet bildim"), diğer yandan Padi'ye sadık kalanlar ve ayaklanmaya katılmayanlar salıverilmişti. Yukarıdaki pasaj suçu tespit etmek ve ayaklanmaya karışanları teşhis etmek için özen gösterildiği anlamına gelir. Aynı zamanda sadakatin parçalanmasını ve Assur'a bağımlı devletlerde yaygın olarak görülen siyasal denetim uğruna yaşanmış şiddetli rekabeti gözler önüne serer: Hükümdarın kanlı bir yolla değiştirilmesi sadakat antlaşmalarında uyruğundakilerin mevkiini kollamaya ant içmiş Assur kralının öç alma riskini de doğururdu.

Savaşın meyveleri

Pek çok fetih savaşı ve imparatorluğun kendi sınırlarının ötesinde çıkılan cezalandırma seferleri Assur devletini fevkalade zenginleştirmişti: Saray inşaatı için egzotik malzemeler, yepyeni mimarlık tarzları, saray bahçelerinde yetiştirilen acaip hayvanlarla bitkiler kralın fetihlerinin büyüklüğünü belirgin kılardı. Daha dünyevi düzeyde krala, özellikle tarım, ordu, kraliyet inşaatı işlerinde çok gerek duyduğu insan gücünü sağlardı (bkz. s. 203) Öte yandan savaşlar kralın şahsını, Assur devletini ve tapınakları zengin etmekle kalmamıştı: Kral, savaşta elde ettiği geliri Assur'a getirerek ülkenin ve halkın geçimini sağlar, böylelikle uyruğundakilere bolluk içinde bir yaşam sunardı. Kraliyet metinlerinde bu nokta Assur'un çarpıştığı savaşların doğrudan yararlarından biri olarak belirtilir: Örneğin Sargon, Anadolu'daki beylikleri fethetmesi sayesinde Assur'un muazzam maden yatakları keşfettiğini ve onlara erişim hakkını elde ettiğini, bunun Assur'daki yansımasının da bütün Assurluların bakır kadar bol gümüş işleme olanağı bulması olduğunu anlatır (Lie 1929 II. 222-234; *ARAB* II §28). Benzer bir söylemle Assurbanipal de Araplara karşı çıktığı seferlerinin sonuçlarından birini övünçle dile getirir:

> Her iki cinsten [i]nsanlar, sayısız eşek, deve, [sığır ve küçükbaş [hayvan] tarafımdan Assur'a getirildi. Bütün ülkemin [toprakları] ulaşabildiği yere kadar doldu taştı. Küçükbaşlar gibi [de]ve[leri] de Assur halkına paylaştırdım. Ülkemin pazar kapısında bir deve birkaç kuruşa (aslında "1 şekel" diyor) satıldı. Develer ve insanlardan meyhaneci kadın bir tabak, biracı bir küp, bahçıvan da su teresi(?) karşılığı nasibini aldı.
>
> (VAT 5600+, Weippert 1973-4: 74 vd. Ep. 2)

Kral, savaş ganimetleriyle pazarı doldurmuştu, böylece en mütevazı bütçeli insanlar bile eskiden pahalı olan malları alabiliyordu, kralın savaşlarının Assurlulara sağladığı pek çok çıkardan biri de buydu. Taşıdıkları kesik başları ölü sayısını ve ganimetleri kaydeden ordu yazıcılarına getiren Assur askerlerini gösteren kabartmalardan da anlaşıldığı üzere, askerlerin her biri boğazladıkları düşman sayısı karşılığında ödüllendiriliyordu (alışılmadık bir uygulama değildir, Paionioa'lılarlarla karşılaştırın, Plutarkhos, *Alexander* 39; bkz. şekil 32). Ayrıca Assurbanipal'in mezar yazıtlarından birinde savaş kahramanlıklarını ödüllendirme sistemine değinilir:

> Teumman'ın kaynı Urtak okla yaralanmıştı, ama ölmedi; kafasını kestirmek için bir Assurluya şöyle seslendi: "Gel, kafamı kopar. Efendin kralın huzuruna götür, nam kazan."
>
> (Weidner 1932-3: no. 15; Gerardi 1987: 274-275, taş levha 2)

Hiç kuşku yok ki, ünlü ve soylu bir düşmanı öldürmek bir askere bol ödül kazandırır, belki de terfi etmesini sağlardı.

Tahta geçiş, kraliyet ailesi ve saray

Veliaht prensin seçilmesi ve eğitimi

Sistemde kralın merkezi konumu, krallığın devamını güvence altına almanın önemini ve yerleşik düzenin özellikle bir kraldan diğerine geçiş döneminde korunmasız olduğunu belirtir. Seçilen kra-

Şekil 32 Assur askerleri ellerinde düşmanların kesik başlarıyla (Kuzeybatı Sarayı, Kalhu (Nimrud), British Museum; çizim D. Saxon)

liyet vârisi, özenle yürütülen kehanet sürecinde tanrısal onay da alırdı. Önerilen vâris için tanrının kararının sorulduğu bir belge örneği, Güneş Tanrı'ya yöneltilen sorulardan oluşan bir koleksiyon arasında korunmuştur (bkz. s. 162-163):

> Büyük tanrı Şamaş, sana sorduğum soruya kesin bir cevap ver!
>
> Assur kralı Esarhaddon çalışıp plan yapmalı mı? Adı bu papirüse yazılmış ve yüce varlığının huzuruna yerleştirilmiş oğlu Sin-nadin-apli Veliaht Sarayı'na girmeli mi? Yüce varlığın bundan hoşnut olur mu? Yüce varlığın bunu kabul edebilir mi? Yüce varlığın bunu biliyor mu?
>
> Assur kralı Esarhaddon'un oğlu, adı bu papirüse yazılı Sin-nadin-apli'nin Veliaht Sarayı'na girmesi sen, yüce tanrı, Şamaş'ın yüce varlığının buyruğuyla hükmedilmiş ve teyit edilmiş midir? O da bunu görecek mi? O da bunu işitecek mi?
>
> (*SAA* 4 no. 149)

Veliahtlık için bu aday belli ki elemeden geçememiş, çünkü kral olmamış. Başka bir olasılık da Sin-nadin-apli'nin başa geçecek kralın asıl adı olması, tahta resmen vâris olunca adının Assurbanipal olarak değiştirilmesidir (Parpola 1970/1983 kısım 2: 106). Veliaht tayin edilen kişinin adının değiştirildiği en azından bir kez saptanmıştır. Sanherib, veliaht Esarhaddon'u tanıtırken, ona değerli armağanları şu sözler eşliğinde vermişti:

> Oğluma, bundan böyle Assur-etel-(ilani)-mukin-apli (bir veliaht güvencesi veren tanrıların hükümdarı Assur) diye anılacak olan Esarhaddon'a. (*ABL* 1452, rev. 2-4; krs. *ABL* 308, rev. 3)

Ne var ki Esarhaddon bu yeni adını veliaht ya da kral olarak nadiren kullanmıştı (Seux 1980-3: 149-150), zaten diğer Assur krallarının da adlarının değiştirilip değiştirilmediği kesin değildir. Demek ki tayin edilen veliahdın yeni bir isim aldığı yolundaki varsayım belirsizliğini korumaktadır (Assur kraliyet adlarının özel, seçkin niteliği için bkz. Katja 1987). Bir başka sorun da kral oğullarından hangilerinin veliahtlığa uygun sayıldığının belli olmamasıdır. Süreci yeniden canlandırabildiğimiz kadarıyla, genel kural olarak kralın en büyük oğlunu veliaht seçmesi olası görünmektedir, bununla birlikte bu amaçla kimin "oğul" olarak kabul edildiği ve kralın farklı eşlerinin hangisinden doğan çocuğun en yüksek makamda görüldüğü bilinmemektedir.

Tanrılar kralın seçimini onaylayınca (belirgin işaretler ve kehanetlerle) seçilen oğul halka açık bir törenle veliaht olarak saraya tanıtılır, törende resmi veliaht urbalarını kuşanırdı (kral giysisinin daha az gösterişli şekli; Reade 1972) ve en azından 7. yüzyıldaki uygulamaya göre kraliyet sarayında veliahda özel olarak ayrılmış veliaht sarayına (*bīt redûti*) alınırdı. Kendi danışmanları, doktorları ve içlerinden biri muhtemelen onun eğitimi için özel olarak görevlendirilmiş bilgili adamları olurdu (Parpola 1970/1983 kısım 2: 139). Ayrıca bu aşamada evlendirildiği de ileri sürülmüştür (Parpola 1970/1983: no. 129 r. 24). Olasılıkla aynı esnada bütün tebaa kralın kararına verdikleri desteğin bağlayıcı olduğuna yemin

eder ve hem tanrının hem kralın seçtiği veliahdın yeni kral olmasını güvence altına alacaklarını söz verirdi.

Mutlak hükümdarlarla yönetilen diğer pek çok devlette de (örn. Mısır, Ahemeni Pers devleti ve Selefki İmparatorluğu) olduğu gibi, Assur monarşisi hiçbir anayasal düzenlemeye dayanmıyordu, hükümdarın en büyük oğlunun onun yerine tahta geçmesi kaçınılmazdı. Ancak Assur kralının küçük oğlunu kendine veliaht seçtiği en az bir, belki iki örnek bilinmektedir (Seux 1980-3: 155-157; Sanherib'in ortaya çıkardığı farklı veliaht adayları için bkz. Kwasman ve Parpola 1991: xxix-xxxiv). Böyle bir kararı etkileyen siyasal kaygılar bilinmiyor. Davut'un İsrail'e halef olarak küçük oğlu Süleyman'ı yeğlediği örneğindeki gibi (bkz. s. 96), böyle beklenmedik bir seçimin siyasal sorunları ve saray içi çekişmeleri de beraberinde getirdiği besbellidir. Sanherib gelecekte kral olmak üzere küçük oğlu Esarhaddon'u seçtiği zaman, Esarhaddon'un ağabeyleri yeni veliahdın can güvenliğini tehdit edecek kadar muhalefet göstermişlerdi. O zaman da Esarhaddon'un canını kurtarmak için olasılıkla anne ve babasının desteğiyle imparatorluğun kuzeybatı sınırına kaçtığı ve Sanherib'in ölümüne dek orada kaldığı anlaşılmıştır. Anlamlı olan Sanherib'in uykusunda huzur içinde ölmemesiydi, ilk önce veliaht olarak seçilmiş oğlu Ardi-mulissi (Kwasman ve Parpola 1991: xxix-xxxiv) sonradan yerini Esarhaddon'un alması üzerine tahta kendi geçme beklentisiyle (Parpola 1980) babasını öldürmüştü. Olayların hangi sırayla nasıl geliştiği tümüyle açık değil. Kesin olan Esarhaddon'un katil ağabeyine ve destekçilerine başarıyla meydan okuduğu, karşı karşıya geldikleri muharebede onları yendiği, bunun arkasından önde gelen bazılarının olasılıkla Şupriya'ya kaçtıklarıdır (bkz. s. 172-173). Tahta geçme başarısından söz ederken, Esarhaddon, Sanherib'in yaptığı seçimi desteklemek için edilen yeminlerin güçlü etkisine ilginç bir gönderme yapar:

> Zorluklara rağmen Ninova'ya giden yolda hızla ilerledim, ama Hanigalbat'ın ülkesinde (Yukarı Mezopotamya) bütün deneyimli askerleri bilenmiş silahlarıyla önüme çıktı. Fakat büyük tanrıların saldığı korku hız-

larını kesti, müthiş saldırımı görünce akılları başlarından gitti. Rahipliğimden memnun olan savaş tanrıçası İştar benim tarafımdaydı, onların yaylarını ve savaş düzenlerini kırdı. Sonra ordularında bir haykırıştır koptu:

"Bu bizim kralımız!"

Onların (yani tanrıların) komutuyla hepsi yanıma gelip arkama geçtiler, kuzular gibi toplanarak bana, efendilerine yalvardılar. Büyük tanrılar sayesinde bana sadakat yemini etmiş olan Assurlular yaklaşıp ayaklarımı öptüler.

(Borger 1956 §27: 44, ll. 69-81)

Esarhaddon'un başarısı biraz da hızla saldırıya geçmesine ve askeri üstünlük elde etmesine bağlıydı kuşkusuz; ama üstünlüğü perçinlemesi ve kral katilini destekleyenleri yumuşatması biraz da askerlerin tanrısal destek almış Esarhaddon'un üstün olduğunu, tahta geçmeye hakkı olduğunu kabul etmeye hazır olmalarından geliyordu.

Veliaht, maiyetindekiler ve akıl hocalarıyla birlikte "veliaht sarayına" taşınır taşınmaz, gelecekteki krallık görevlerine hazırlanmanın bir parçası olarak, imparatorluğu çekip çevirmede ona giderek daha çok sorumluluk verilirdi. Başta istihbarat raporlarının eşgüdümünü ve kuzey sınırının güvenliğinin sağlanması olmak üzere Sanherib'in veliaht olarak yürüttüğü faaliyetler babasına yazdığı mektuplara fazlasıyla yansımıştır (*SAA* 1 no. 29-40; *SAA* 5 no. 281). Bazı mektupların uyandırdığı izlenim kraliyetin bütün çıkarlarını gözetmede ona hatırı sayılır sorumluluk verildiğiydi. Sanherib, veliaht prensi Assur-nadin-şumi'yi ülkeyi Assur adına yönetsin diye Babil tahtına oturtmuştu (700-694) (Brinkman 1984: 60-61; *CAH* III/2: 35-36). Bu düzenleme işe yaramış görünüyor, ta ki bazı Babilli hainler prensi istilacı Elamlılara teslim edene dek (Parpola 1972; Brinkman 1984: 61). Prens, olasılıkla Elamlıların esareti altında ölmüştür. Sanherib'in diğer veliahdı da Babil'le ilişkide rol oynamış olabilir (Kwasman ve Parpola 1991: xxxi). Bir mektupta (*ABL* 434), Assurpanibal'in veliaht prensken Sanherib gibi davrandığı görülür: Kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına kurulmuş garnizonlara, kaçakların kendisi tarafından sorguya çekilmek üzere derhal huzuruna getirilmesini emreder.

Veliahdın eğitimi, saraydaki görgü kurallarını öğrenmeyi, askeri beceriler edinmeyi –ata binmek, avlanmak, ok atmak– ve "Veliaht Sarayı"na taşınırken kendisinin eğitimi için atanmış bilginler yönetiminde Mezopotamya'nın geleneksel ilimlerini öğrenmeyi de kapsıyordu. Veliaht sıfatıyla kaldığı saray dairelerini tamir ettiren Assurbanipal kapsamlı eğitiminde bu yeteneğine birkaç kez gönderme yapar:

> Bilge Adapa'nın işinde (yani üfürükçülük) ustayım; bütün yazıcılık işinin gizli yönlerini araştırdım, semavi ve dünyevi alametleri (yani kehanet ilmini) öğrendim. Üstatlar camiasında iyi tartışırım; uzman kâhinlerle (işi), "karaciğerin gökten gelen bir haber olup olmadığını" (yani kehaneti) tartışırım. Çözümü olmayan (matematikte) en karmaşık bölme ve çarpmaları çözebilirim. Anlaşılması zor Sümer ya da Akkad dillerinde kazınmış, çözülmesi zor çapraşık tabletleri okudum ve Sel öncesinden kalma mühürlenmiş, çözümsüz ve karmaşık yazıtları inceledim.
>
> (Streck 1916 II 252-253, II. 13-18)

Belli ki burada kraliyete özgü bir abartı payı bırakmamız gerek; ama kralların eğitimsiz ve cahil olduklarını varsaymamıza da gerek yok. Bu pasajda ve III. Ur ve İsin döneminin daha önceki kraliyet ezgilerinde de (bkz. bölüm 1d; 2a) açıkça işaret edildiği üzere, Mezopotamya'daki kraliyet erdemlerinin bir parçası da yazıcılık işiyle adamakıllı içli dışlı olmaktı. Assurbanipal'in edebi ve ilmi metinlerden oluşan dev bir kütüphane kurarak Ninova'daki bütün yazılı bilgileri elinin altına toplama girişimi bunu daha da belli etmektedir (Livingstone 1989: xviiii).

Kral ve bilgili danışmanları

Kralın kayıtlı bütün bilgilerle bu kadar yakından ilgilendiğinin bir başka kanıtı da bir yığın uzmanla sürekli yazışmasıydı. Ona her türlü kehaneti bildirir ve onu, dolayısıyla ülkeyi ilgilendiren konularda akıl verir, ayrıca nasıl harekete geçilmesi gerektiğini söylerlerdi. Pek çok ayinde kral başrolü oynuyordu, ne de olsa Assur'un re-

fahı ve istikrarı kendininkiyle kopmaz bir biçimde bağlıydı: Doğruluğu anlaşılmış arınma ayinleri onu korumak adına düzenlenir, uğurlu ve uğursuz günleri belirleyen hemerolojik bilgiler krala yol göstermesi açısından yazılırdı (Parpola 1971). Kralın güvenliğine verilen önemi özellikle gözler önüne seren bir ayin de (kralın hayatını tehdit ettiği düşünülen) ay tutulması sırasında devreye sokulan "yedek kral" (*šar pūhi*) uygulamasıydı (Parpola 1970/1983 kısım 2: xxii-xxxii). Kralın pek çok ayine katılmasının önemini çarpıcı bir biçimde gözler önüne seren bir mektupta (*ABL* 667), Yeni Yıl şenlikleri kutlamasında bizzat bulunamayacak olan kraldan, yerini tutmak üzere bir giysisini göndermesi rica edilmektedir.

Assur sarayında bilginlerin önemi, krala tespit ve önerilerini yazdıkları çok sayıda mektupla kanıtlanmıştır (Parpola 1970/1983; 1971; krş. *SAA* 10). Yazılı raporlarını kişisel tartışmalar ve yorum açıklamalarıyla da tamamlamış olmaları muhtemeldir (Parpola 1970/1983: no. 60; Star 1990: xxxi). Bilgili danışmanlar arasından on altı uzmanın beyin takımını oluşturdukları ileri sürülmüştür. Bunların içinde göksel ve dünyevi kehanetlerin baş yorumcusu (ki krala en yakın olan kişiydi), karaciğer baş kâhini, yani haruspex, baş cin kovucu, kral çocuklarının sağlığı için kralın danışmanı olan kişisel cin kovucu ve daha başka cin kovucular, iki hekim, baş ilahici ve en az iki astrolog bulunur (Parpola 1970/1983 kısım 2: xiv-xvi). Bu bilge adamların birkaçının yerine babalarıyla aynı alanda uzmanlık eğitimi almış oğulları geçerdi. Birkaç "kraliyet uzmanının" adını hizmet ettikleri kralların adıyla yan yana veren Assur kral listelerinden biri bu uzmanların ne denli saygı gördüğünü kanıtlamaktadır (Wiedner 1926; Grayson 1980-3: 116-121). Ünlü bir bilgenin belli bir kralla ilişkilendirilmesi geleneği daha ileride Hellenistik Babil'de bile saptanmıştır: Uruk'ta bulunan bir metinde, erken zamanlardan Assur Dönemi'ne kadar birçok kral kendi "bilgeleri" (*ummānu*; van Dijk 1962 t. 27) ile birlikte sıralanır. Esarhaddon'un Aramiler tarafından Ahukar diye bilinen bilgesinin bu Hellenistik metinde "Aba'enlildari" diye adlandırıldığına bakılırsa, efsane ve folklorun ünlü figürlerinin bir liste içinde toplandığı kuşkusu da uyanmaktadır (van Dijk 1962:

44-45, II. 19-20). Aba'enlildari/Ahukar adı Esarhaddon'un tanınmış pek çok bilgesi arasında geçmez, ama kendisi efsanevi bilge Ahikar'dan başkası değildir. Onun Sanherib ve Esarhaddon'un saraylarındaki mesleki yaşantısının öyküsünün, bilgece sözleriyle birlikte daha 5. yüzyılda Yakındoğu'da ağızdan ağıza dolaştığı (Grelot 1972: 427-452) ve M.S. 12. yüzyıla kadar çok okunduğu bilinir. Yaygın geleneğe göre her büyük kralın arkasında anlı şanlı bir bilge bulunurdu.

Kralın bu bilge uzmanların oluşturduğu fesatçı bir grubun elinde yalnızca bir kukla olduğunu düşünmek yanlış olur. Yazışmalardan da anlaşıldığı üzere o da bildirimlerin doğruluğunu saptayacak, dahası raporları karşılaştıracak bilgiye sahipti. Mektuplardan anlaşılan bir başka konu da, uzmanların kendi çıkarları doğrultusunda birlikte çalışan bir grup oluşturmak yerine kralın gözüne girmek için birbirleriyle şiddetli rekabete kilitlenmiş bireyler olduklarıdır. Uzmanların yazışmalarındaki birçok örnek, birbirlerini krala ispiyonladıklarını ve meslektaşları tarafından yapılan yorumlara karşı çıktılarını göstermektedir. Örneğin:

> Efendim krala, "Venüs [Add]aru [ayında] görülür," diye kim yazmışsa alçaktır, ahmaktır, yalancıdır! [Bir de kim] efendim krala, "Venüs [...] K[oç] takımyıldızında yükselir," diye yazmışsa gerçeği [söylemez]. Venüs henüz görünür [değildir]! O, neden [efendim, kr]ala böyle aldatmaca (bir rapor) gönderiyor? "Venüs sabah[leyin] sabittir": (bu) "sabah vaktini" simgeler. Eğer [...] ise, [...] simgele[mektedir]. Fakat [Venüs] ş[imdi] görü[lebilir] değil.
>
> Efendim, krala bu kadar aldat[ıcı] raporlar gönderen kim? [Ya]rın onlar[a], her birine tek tek bakmama izin versinler.
>
> Efendim, kral bana "Şimdi hangi ay diyorsun?" diye yazmıştı, şimdi bulunduğumuz ay Addaru (ve) şimdi 27[nci] [günü]; gelecek [ay] Nisannu.
>
> Biri neden (bu konularda) yalan söyler (ve) böbürlenir? [Eğ]er bilmiyorsa, çenesini tutsun!
>
> (*ABL* 1132+; Parpola 1970/1983 no. 65; *SAA* 10 no. 72)

Bu da bir başka örnek:

Efendim, kral bana, "Meslektaşlarından biri bana, Merkür gezegeninin Nisannu ayında görüneceğini yazmış. Sen şimdi hangi ay diyorsun?" diye yazdı. Şimdi bulunduğumuz ay Addaru, 25. gündeyiz.

(Bundan sonra yazılanlara bakarak araya girelim, yazar meslektaşının yetersizliğinden duyduğu rahatsızlığı dile getirir, sonra da buna uygun bir deyim aktarır:)

"Beceriksiz adam bir hâkimi yoldan çıkarabilir, cahil adam kudretli olanın bile yoluna taş koyabilir."

(*ABL* 37; Parpola 1970/1983 no. 12; *SAA* 10 no. 23)

Meslektaşlarından daha bilgili olduklarını göstererek kralın huzurunda sivrilmek, Assurlu bilginlerin işine yarıyordu (Eski Ahit'teki Daniel öyküsüyle karşılaştırın). İşin ucunda büyük ödüller vardı: Sarayda el üstünde tutulmak, gelir, sosyal prestij, belki oğulları için kazançlı bir mevki sağlamak ve ileride Assur tahtına geçecek kişinin eğitiminde pay sahibi olmak.

Kraliyet cenaze töreni

Kral babası ölen veliaht prensin ilk işi selefini gömmekti. II. Sargon'un öldürüldüğü savaş alanında cesedinin bulunmaması üzerine Sanherib'in nasıl kaygıya düştüğünü yansıtan ve "Sargon'un Günahı" diye bilinen metin kesinlikle böyle bir izlenim uyandırmaktadır (*SAA* 3 no. 33; Landberger *ve diğerleri* 1989). Kraliyet cenaze töreninin zihinde canlandırılması, Esarhaddon'un kraliçesinin gömülüşüyle ilişkili metinlere dayanır (Parpola 1970/1983 kısım 2, no. 195; 197), ama bu tören pekâlâ kral cenazelerine de uyarlanabilir. Ölümün ardından ceset birkaç gün boyunca halka açık olarak sergilenir (*taklimtu*) ve ailesi uzun uzadıya yas tutar, bunda olasılıkla ailenin kadın üyeleri daha belirgin rol oynardı. Bu arada genel yas ilan edilmesi de olasıdır. Naaş tekrar tekrar yıkanır, kutsal yağ sürülür ve öpülerek Assur'daki "Eski Saray"ın yeraltı odasına yerleştirilmiş büyük taş lahit içine resmi törenle gömülürdü (Haller 1953). Bazı kraliçeler de buraya gömülmüştür, bununla birlikte Nimrud'daki (Kalhu, bkz. aşağıda)

son buluntular, oradaki sarayın altına birkaç Assur kraliçesinin gömüldüğüne işaret etmektedir. Mezara gösterişli cenaze armağanları da konurdu, ancak lahitler süslenmezdi. Ölen kral gömülürken anısına büyük bir ateş yakılırdı (*šurruptu*; 2. *Tarihler* 16.14 ile karşılaştırın). Yeni kral üzerinde kirli giysilerle yemekten uzak durarak bir süre daha "yas evinde" kalırdı; olasılıkla bunun arkasından ırmakta yapılan arınma ayininden sonra beyaz giysilerini giyerek makamına geçmeye hazırlanırdı.

Kraliçeler ve kraliyet kadınları

Assur kralı ve sarayına ilişkin hakkında hâlâ çok az şey bildiğimiz bir konu da kraliyet evlilikleridir, yani krallar kiminle evlenirlerdi? Bugünün akademik dünyasında (örn. *CAH* III/2: 197-198) hem bu konuda hem de kadınların kralla ilişkisinin nasıl düzenlendiği konusunda, sanki her şeyi açıklamaya yeterliymişçesine hepsini gelişigüzel bir biçimde "harem" olgusuna bağlayarak belirsizliği göz ardı etme eğilimi görülür. Oysa bulguların ortaya koyduğu üzere, krallar birkaç eşli olsalar da, bu kadınların, varsa eğer, görece önem sıraları ve çocuklarını da etkileyen konumları bilinmemektedir. Kraliçelerle Assur kadınlarının saray duvarlarındaki kabartmalarda resmedildiklerine veya kraliyet metinlerinde onlardan söz edildiğine birkaç istisna dışında rastlanmaz (Reade 1979; 1987; Seux 1980-3: 161-162; Albenda 1983). Krallarla evli olan kadınların kimlikleri de karanlıkta kalmıştır: Kalhu'daki sarayda 9. yüzyıldaki bir Assur kraliçesinin mezarına konan şatafatlı hazinelerle birlikte bulunmuş (George 1990; Fadhil 1990b) bir metin, kralın Assur soylularının kızlarıyla evlenebildiğini gösterir (s. 167). 8. ve 7. yüzyıllarda böyle bir bulguya rastlanmaz: Kral eşlerinden birkaçının adını biliriz (nispeten iyi saptanmış olanlar Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal'in eşleridir); II. Sargon'un iki, III. Tiglat-pileser'in bir karısının adları, Kalhu sarayındaki mezarlarında Iraklı arkeologlar tarafından yazıtlar ve hazinelerle birlikte sürpriz bir şekilde bulunmuştur (George 1990; Fadhil 1990a). Fakat bu kadınların aileleri hakkında bilgi yoktur.

Bugün eskisinden daha kesin olan bir nokta da, Yeni Assur kraliçesinin unvanıdır. Bu terim, logografik harflerle MÍ.É.GAL (ya da MÍ.KUR) olarak yazılır, anlamının "saraylı (kadın)" (*ša ekalli*), yani kraliçe olduğu düşünülmüştü; fakat şimdi bu yazıyla belirtilen Assurca sözcüğün "*šēg/kallu(i)*" olduğu inandırıcı bir biçimde savunulmaktadır (Parpola 1988). Ayrıca çok kesin olmamakla birlikte, bu unvanı geleceğin hükümdarı, yani veliaht prens seçilmiş oğlulun annesi olan kral eşi taşımış olabilir; kadının saraydaki konumu, oğlununkine paralel olarak artık daha saygın ve seçkin olacaktır. Kraliçenin gördüğü saygı ve oğlunun yaşamında oynadığı etkin rol, veliahdın yeni ölmüş annesiyle ilgili sözlerinden anlaşılır:

> "Assur ve Şamaş beni onun (annemin) dürüstlüğü sayesinde Assur veliahdı seçtiler." Annesinin ruhu, oğluna tıpkı oğlunun onun ruhuna yaptığı gibi hürmet ederdi: "Soyundan gelenler Assur'a hâkim olsun."
> (Parpola 1970/1983 kısım 1 no. 132 r. 3 vd.; *SAA* 10 no. 188)

Kalhu'daki yeni bulgularla ortaya çıkan kraliçelerin adları (II. Assurnasirpal'in karısı dışında) Batı Sami dillerini çağrıştırırsa da bunun pek bir önemi yoktur. Bazı kraliçelerin birden çok adı olması muhtemel –hem Akkadca, Zakûtu hem de Batı Sami dilinde Naki'a adını kullanan Esarhaddon'un annesi için açıkça saptanmış bir durumdur. Buysa hem Akkadca hem de Aramice'nin kullanımda olduğu imparatorluğun dilsel çeşitliliğinin yansıması olabilir (Millard 1983).

Bazı hukuk metinleri kraliçelerin arazileriyle kalabalık hane halkına ve Assur'un belli başlı saraylarındaki konutlarına gönderme yapar (*SAA* 6). Metin bulgularına göre, Şalmaneser Kalesi'nde (s. 146) ana binadan uzak bir alanda kraliçenin konutu olabilecek bir alan tespit edilmişti (Dalley ve Postgate 1984: 9 vd.). Kraliçenin arazileri kadın memurun (*šakintu*) idaresindeydi. Yürüttüğü yasal işlemlerden (gümüş cinsinden borç vermek, köle satın almak (*SAA* 6), kızını zengin bir çeyizle evlendirmek (Postgate 1976 no. 14)) söz eden metinlerden bu görevlinin hatırı sayılı bir serveti yö-

neten en yüksek mevkideki kadın olduğu anlaşılmaktadır. Kraliçenin hane halkının arasında yardımcı *šakintu*, "kraliçenin evinin kadın yazıcısı," kraliçenin aşçısıyla erkek ve kadın tatlıcı da vardı (Dalley ve Postgate 1984: 11 vd. ile no. 87). Ayrıca sözcük anlamı "kapatılmış kadın" olan *sekretu* (MUNUS.ERİM. É.GAL) diye anılan kadınlar da bulunurdu. Bunlar kralın cariyeleri mıydı? 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar resmi kraliyet metinlerinde yer verilen, Assur'a bağlı yerel beylerin zengin çeyizleriyle birlikte Assur kralına takdim edilmiş kızları olabilirler miydi? Yoksa sarayda kraliçenin emrindeki kadın hizmetkârlar mıydı? Şimdiye kadar kraliçenin evindeki metinler bu sorulara yanıt vermez, belki de cariye olmaları daha yüksek bir olasılıktır. Ya da içlerinden birinin oğlu tahtın vârisi seçilecek kral eşlerinden kurulu bir grup muydu? Belki de daha genel bir terimdir. "Harem" teriminin bizde çağrıştırdığı yersiz kavramları bu soruların yanıtlarına yansıtmaktan kaçınmak açısından bunları anlamanın epey güç olduğunu vurgulamamız gerek (Ortadoğu'daki harem kavramıyla ilgili Avrupalıların karmaşık anlamlar çıkarmaları hakkında bkz. J. Mabro, *Veiled Half-truths*, Londra, 1991).

Veliahdın annesi, eğer sağ kalırsa, sonradan tahttaki kralın annesi olur, "ana kraliçe" (*ummi-šarri*) olarak saygın bir mevkiye gelirdi. Ana kraliçeye geniş araziler verilir, bunlar kâhya, kâtip, muhafız ve askerlerden kurulu tam kadroyla yönetilir, topraklar da hizmetinde çalışan ırgatlarca işlenirdi. Bu topraklar kraliçenin gelir kaynağıydı, aynı zamanda ticari girişimlerle gelirinin artmasını sağlardı (Seux 1980-3: 161; *SAA* 6 no. 253; 254; 255; 256). Ana kraliçenin yanında çalışanlardan bazılarını, onun adına bizzat kral seçerdi (*SAA* 4 no. 151).

Saraydaki konumları önemli olsa da, ne kraliçe ne de ana kraliçe resmi bir yetkiye sahipti. Bununla birlikte kralın ani ölümü ya da tahta çok genç bir kralın çıkması gibi durumların yol açtığı siyasal belirsizlik dönemlerinde, rejimi savunmak ve korumak, tahta kimin geçeceğiyle ilgili düzenlemelerin sorunsuz yapılmasını sağlamak adına işe koyulabilirlerdi (Goody 1966: 11). Belki

de III. Adad-nirari'nin tahta geçtiği ilk yıllarda Şammuramat/Semiramis'in oynadığı rolü de böyle yorumlamalıyız (bkz. s. 147; Schramm 1972). Bu durumda, Esarhaddon'un annesi, Assurbanipal'in büyükannesi Naki'a-Zakûtu'nun, Esarhaddon'un Mısır seferine giderken ölmesi üzerine Assur'daki (tehlikeler içeren) geçici iktidar boşluğunu doldurmak için harekete geçmesi de böyle açıklanabilir. Bir metinde, hassas bir durumun üstesinden gelmek için Assur tahtına çıkma hakkının Assurbanipal'de olduğuna dair Assur halkına, saray mensuplarına ve başta Şamaş-şum-ukin (olasılıkla veliahdın en büyük ağabeyi) olmak üzere kraliyet ailesine, ettikleri yemini tekrarlattığı anlatılmaktadır (*SAA* 2 no. 8).

Kral çocukları

Veliaht dışındaki kral çocuklarının neler yaşadıklarını takip etmek çok güçtür. Bu çocukların sayısı pek bilinmez: Anlaşıldığına göre Sanherib'in altı ya da yedi çocuğu olmuştu, Esarhaddon'unkiler aşağı yukarı on dokuz kadardı, bunlardan dokuzunun adı bilinirken (Parpola 1970/1983 kısım 2: 117-118) Assurbanipal'in çocuklarından yalnızca ikisinin adı tespit edilmiştir. Kral babanın çocuklarının üzerine nasıl titrediği, doğan bebeklerin sağlığı konusunda doktorlarla yaptığı günlük (hatta daha sık) yazışmalardan anlaşılmaktadır (Parpola 1970/1983 no. 126; 136; 152; 154-156). Kardeşi Assurbanipal'in uyruğundaki Babil'e kral olan Şamaş-şum-ukin (668-648) gibi kimi kral oğulları önemli mevkilere getirilirdi. Diğerleri de tapınaklarda önemli görevlere atanırdı; örneğin yine Assurbanipal'in kardeşlerinden biri Harran'daki tanrı Sin tapınağına –kral tarafından baştan aşağı onarımdan geçirildikten sonra– baş memur tayin edilmişti (Streck 1916: 250-251, II. 17 vd.). Bundan başka, II. Sargon'un kardeşi Sin-aha-usur gibi komutanlık gerektiren saray görevlerine gelenler de oldu; hatta Sargon'un yeni kurduğu Dur Şarrukin şehrinde ona özel bir konut bile yapılmıştı (*CAH* III/2: 101). II. Sargon'un bir kızının, Assur İmparatorluğu'nun sınırıyla Frigya arasında tampon görevi gören Tabal devletinin hükümdarıyla ev-

lendiği bilinir; kocasına çeyiz olarak yakındaki küçük bir beyliğin topraklarını getirmişti, kocasının başkaldırıp idam edilmesinden sonra da Tabal'ı kendi yönetmiş olabilir (*CAH* III/1: 419). Esarhaddon da beklenmedik saldırıları denetim altında tutmak umuduyla kendi kızlarından birini İskit reisi Bartatua (*Herodotos Tarihi* 1.103'te adı geçen Protothyes olabilir) ile evlendirmeyi düşünmüştü; bu bilginin kaynağı güneş tanrı Şamaş'a resmen sorulan sorudur:

> İskitlerin kralı Bartatua, kral kızlarından biriyle evlenmeye talip olduğu mesajını Assur kralı Esarhaddon'a gönderdi -eğer [Assur] kralı Esarhaddon ona kızını verirse, İskitlerin kralı Bartatua [Assur kralı Esarhaddon] ile iyi niyetle, barış dolu doğru ve dürüst sözlerle konuşacak mı? [Assur kralı Esarhaddon'un] antlaşmasına bağlı kalacak mı? Assur kralı Esarhaddon'u memnun etmek için [ne gerekirse] yapacak mı?
>
> (SAA 4 no. 20)

Ama bütün prensesler Assur'un güvenliğini sürekli kılmak için evlendirilmezlerdi. Esarhaddon'un kız kardeşlerinden birinin gümüş karşılığında kendine bir bahçe, ev, arazi ve orada çalışan ırgatları satın aldığı anlaşılır (*SAA* 6 no. 251), bu da tahmin edileceği gibi her kral çocuğunun mal mülk sahibi olduğunu, bazılarının Assur soylularıyla evlendiklerini akla getirir. Aşağıdaki mektup, saraydaki öncelik sırasına ve kral kızlarının gelinlerden daha üst bir konumda yer aldıklarına değiniyor gibi:

> Kralın kızının Libbi-ali-şarrat'a mesajı:
>
> Neden bana mektup yazmıyor ya da bir haber göndermiyorsun? Yoksa insanlar diyecek ki: Galiba bu (yani, böyle bir mektup gönderen kimse) büyük kral, kudretli kral, dünya kralı, Assur kralı Assur-etel-ilani-mukinni'nin (Esarhaddon) Veliaht Sarayı'nın en büyük kızı Şerua-etirat'tan daha üstün, halbuki sen Assur kralı Esarhaddon'un Veliaht Sarayı'nın yüce veliahtı Assurbanipal'in evinin kadını olan bir gelinsin (yalnızca).
>
> (*ABL* 308)

Kraliyet çevresi

Kraliyet ailesi hiyerarşisi içindeki bazı kademeler, bütün kraliyet çevresini sıraladıktan sonra saray hizmetlileriyle askerlere inerek devam ettiği izlenimini veren metinlerde görülür. Bunlar, bildirilen zaman diliminde sadakatsizlik yapacak biri olup olmayacağı konusunda Şamaş'a yöneltilen soruları içeren metinlerdir:

> Kralın çevresindeki "hadımlardan" (ve) sakallı (memurlar[dan biri], veya kralın kardeşlerinden ya da amcalarından biri, [akrabası], ba[basının soyundan] veya kraliyet soyunun genç üyelerinden ya da "üçüncü adamlardan", savaş arabası sürücülerinden (ve) arabalı savaşçılardan,
>
> [veya asker toplama memurları ya da] askerlikten muaf tutma memurlarından, veya şövalye veya kraliyet muhafızlarının ya da özel muhafızların sorumlularından,
>
> [veya] iç kapıların [bekçilerinden] ya da dış kapının bekçilerinden veya... "hadımlardan",
>
> [veya...] ya da saray nezaretçilerinden, kadro memuru (ve) bek[çi]ler ya da atlı(?) gözcüler (ile) iz sürücülerden,
>
> [ya da uşaklar, terzi(ler), tas taşıyıcıları, aşçılar, tatlıcılar, bütün ustalardan,
>
> veya İtular ile Elamlılar, atlı okçular(?), Hititler, [veya] Gurriler ya da Aramiler [veya Kimmerler ve]ya Filistiler ya da Nübyeliler (ile) Mısırlılar ya da Şabukiler [veya silah] taşıyan "hadımlar" veya silah taşıyan ve krala muhafızlık eden sakallı (memurlardan)
>
> (metin, bunların akrabalarını, arkadaşlarını ve evlerine konuk gelenleri sayıp döker, sonra düşmanlara geçer ve şöyle sona erer:)
>
> herhangi bir kimse... Assurbanipal'e karşı ayaklanacak ve isyan çıkaracak mı....?
>
> (*SAA* 4 no. 142)

Görünüşe göre, kralın en yakınındakiler, onunla en yakın ilişkide olanlardı, yani kralla birlikte kralın arabasına binenler, onun yedek oklarını taşıyanlar ve benzeri kişilerdi. Bunlar ve kraliyet muhafızları muhtemelen daimi ordunun çekirdeğini oluşturuyordu. Aynı zamanda krala kendilerini adamış, dolayısıyla kral tara-

fından özel elçi ve hassas soruşturmaları yürütecek kimseler olarak kullanılmış bir gruptular (Postgate 1974a; 1979; Parpola 1987: xiv). Bazı bilim adamları, bu grubun önemli bir bölümünün hadımlardan (*ša rēši*) oluştuğunu savunmaktadırlar. Hadımların Assur sarayında önemli bir rol oynadığını düşündüren birçok nokta vardır, örneğin, bunların "sakallılar"dan (*ša ziqni*) üstün tutulması bunlardan biridir (Parpola 1983: 20-21). Öte yandan, *ša rēši* terimini "hadım" ile bir tutmaktan yana olan uzmanlarla buna yanaşmayanların sayısı eşittir (tartışma ve görüşlerle ilgili bir liste için, bkz. Elat 1982: 24). Bu terimin, sarayda hadımların da dahil olduğu bir kademeyi yansıtması mümkündür (bu konuda Ahemeni İmparatorluğu'yla ilgili bir tartışma için, bkz. Briant, baskıda). Henüz bu önemli sorun hakkında kesin bir uzlaşmaya varılmamıştır. Şimdiye kadarki müzakereler, tartışmalı terimin, hadımların Assur saray yaşantısının bir özelliği olduğunu –veya olmadığını– belirtip belirtmediği noktasına kilitlenmiş bulunuyor. Sorun tümüyle çözüldüğü zaman göz önünde bulundurulması gereken konu, bunların toplumsal olarak nasıl algılandıkları, bu işin neden ve ne zaman başladığıdır –kısaca hadımlık sisteminin bu imparatorlukta ve daha pek çoklarında tam anlamıyla nasıl çalıştığıdır (yararlı bir tartışma için bkz. K. Hopkins, *Conquerors and Slaves* (Cambridge 1978): 172-196).

Kralın çevresindeki yüksek şahsiyetler aşırı zengindi: Kendilerine geniş araziler bağışlanır, vergi muafiyetleri tanınırdı, ne var ki bağışlanan arazilerin tam mülkiyeti onlara verilir miydi, bunlar o makamda kaldıkları sürece gördükleri hizmetin karşılığı mıydı yoksa sadık hizmetleri karşılığında kraliyet mükafatı olarak onlara ömür boyu gelir mi bağlanırdı tartışmalıdır (Postgate 1969; van Driel 1970). Yüksek mevkideki saray mensupları tarafından imparatorluğun dört bir tarafında satın alınan arsalar da servetlerinin bir başka göstergesidir (Kwasman ve Parpola 1991: xx-xxi). Bunlardan en iyi bilineni 671 ile 660 arasında Arrapha'da, Harran bölgesinde, Sincar'da, Habur dolaylarında, Rasappa'da ve olasılıkla İzalla'da gümüş karşılığı mal mülk edinen "Assurbanipal'in baş kâhyası" Remanni-Adad'dır (van Driel 1970: 170; *SAA* 6 no. 296-350).

İmparatorluğun düzenleniş biçimi

Eyaletler

Kraliyet sarayı dışında Assur İmparatorluğu'nun tamamı eyaletlere bölünmüştü, buna Assur'un merkezi de dahildi. Her eyalet en büyük şehrinin adıyla anılırdı, o zaman da ortaya Kalhu, Ninova, Dur Şarrukin, Erbil eyaletleri –ayrıca Samiriye, Şam, Arpad (daha önce Bit Agusi), Kinalua (daha önce Pattin(a)), Markasi (daha önce Gurgum) ve daha pek çok eyalet vardı; ancak Assur eyaleti "ülke" diye anılırdı (Peäíriková 1977). Her eyalet merkezinde bir vali konağı bulunurdu. 8. yüzyılda ordu komutanı (*turtānu*) olan Şamşi-ilu'nun mükemmel süsleri ve renkli freskleriyle kraliyet sarayındaki kabartmaları aratmayan Til Barsip'teki konağı gibi bazıları ortaya çıkarılmıştır (Thureau-Dangin ve Dunan 1936; ayrıca Moorgart 1984 [OM]: 112-118). Ondan başka kazılarda üç vali konağı daha gün ışığına çıkmıştır: Biri Kalhu'da (Postgate 1973), diğer ikisi İsrail'in Megiddo ve Dor yerleşmelerinde (Barkay 1992: 351-352). Kral ziyaretleri sırasında ya da sefere giderken bu taşra saraylarında kalırdı; vergiler burada toplanır, bir kısmı eyalet için kullanılır, bir kısmı da merkezi otoriteye aktarılırdı. Böylelikle imparatorluk, her eyaletinin temelde aynı biçimde yönetildiği tektip bir görünüm sergiliyordu –en azından verdiği izlenim bu yöndedir. II. Sargon'un krallığının sonlarında Assurlu bir valinin yönetiminde oldukları kesin olan Kilikya'daki (Kue) küçük beyliklere ilişkin bulgular bu bölgedeki Assur valisinin otoritesinin kendi yetki alanına giren alanlardaki yerel hükümdarlarla onların küçük krallıkları tarafından benimsendiğini düşündürmektedir (*CAH* III bölüm 9; Hawkins baskı aşamasında). Pers eyaletleri içerisinde yerel özerk yapıların işlemeye devam ettiği (bkz. bölüm 13e) Ahemeni satraplığının daha sonraki modeli bazı yönleriyle Assur sistemine benzetilebilir.

Eyalet valilerinin (*šaknu, bēl pīhāti*) yerine getirmeleri gereken bildik görevleri vardı: Kendi emirlerine verilmiş yerel garnizonlar-

daki askeri birliklerle eyaletlerde düzeni, yollarda güvenliği, ticaret kervanlarının ve armağanların nakliyesinin güven içinde yapılmasını sağlamak, sürgüne gönderilenleri yol boyunca doyurmak ve son olarak kralla maiyetindekiler eyalet sınırları içerisinden geçerken onları ağırlamak. Bu sonuncusu Sargon'un çıktığı sekizinci seferi anlatan bir pasajda dile getirilir:

> Ullusunu, Sirdakka'daki kalesinde, orduma hizmet etmek üzere, ülkesinin insanlarıyla birlikte sadakatle bekledi.
>
> Sanki benim "hadımlarım" ya da Assur ülkesinin valileriymişler gibi, askerlerimin önüne un ve şarap yığdı.
>
> (*TCL* 3 ll. 52-3)

Ayrıca seferler için hizmet borcu olan kimseler arasından zorla toplanmış asker de temin ederlerdi; aynı yolla inşaat işleri ya da diğer kraliyet işleri için gerekli işgücü de karşılanırdı. Eyaletlerin işgücü tedarik etme yükümlülüğü Sargon'un yeni kurulan Dur Şarrukin şehrinde sur inşaatını gözeten bir memurun yazdığı (Ninova'da bulunmuş) bir mektupta açıkça dile getirilmiştir:

> Efendim krala: Kulunuz Tab-şar-Assur. Efendim kral afiyette olsunlar!
>
> Kalhu valisine havale edilen işle ilgili efendim, kral şöyle yazmıştı: "Arrapha valisi neden kapının yarısını ona bıraktı?"
>
> Üçüncü gün surları inşa etmeye başladıkları zaman, bana gelip şöyle dediler: "Gel de aramızda iş bölümü yapl" Gittim ve iş bölümü yaptım. Belki de efendim, kral şimdi şöyle diyecektir: "Neden [...]"
>
> (Kırık)
>
> Kalhu valisine havale edilen işi yerine getirecek (birimler) [arasından...] sur Halk Kulesi'nin kapısına yaklaştırıldı, Arrapha valisine havale edilen işi yerine getirecek (birimler) arasından 850'sinin elinden sur Halk Kulesi'nin kapısına yaklaştırıldı.
>
> Surun bu (kadarını) kapı (işinden) çıkardım ve eşitliği sağlamak için kapıdaki tuğlaları hesapladım, daha kralın mühürlü mesajı tarafıma ulaşmadan önce dörtte üçünü Arrapha valisine... dörtte birini de Kalhu valisine verdim.

> Kalhu valisi ona havale edilen işin kapıya kadar [olan bölüm] olduğunu bilmiyor[du], bu nedenle söylemiştir: "Bana çok büyük bir iş havale edildi." Şimdi aralarında uzlaşma sağladım, ikisi de işlerini yapıyorlar. (*SAA* 1 no. 64)

İnsan gücü, askere çağırma ve vergilendirme

İşçilerle askeri birliklerin yetiştirilmesinin başlıca dayanağı topraktı: Kişilere ellerindeki arsalara ek olarak arazi tahsis edilirdi; arazi bağışı alan kimse ve onun soyundan gelenler gerektiğinde inşaat işlerinde ve savaşlarda yararlanılmak üzere adam beslemek zorundaydı. Göründüğü kadarıyla başka bölgelerde ve farklı dönemlerde de (Mısır, Eski Babil Dönemi, Ahemeni İmparatorluğu) benzerlerinin görüldüğü sistemin temel ilkesi böyleydi. Assurluların fetih savaşlarıyla kendi uyruklarına aldıkları geniş kalabalıklar ve özenle tasarlanmış sürgün politikası (insanların kitleler halinde uzak yerlere gönderilip oralara yerleştirilmeleri) ırgat gruplarıyla ordudaki insan gücünün büyük bölümünü sürgüne yollanmış kimselerin oluşturduğu anlamına geliyordu. Sınırdışı edilenlerin çoğu ailelerinden koparılmaz, çoğu zaman toprağı işleyecekleri kırsal alanlara küçük gruplar halinde yerleştirilir, böylelikle yaşamsal önemi olan tarım kökenli topluluklar artardı, bunlar ayrıca Assur hükümetlerine gereken insan gücünü de sağlarlardı (Oded 1979). Assur yazıtlarında karşılaşılan sıkça (farklı söyleyiş biçimleriyle birlikte) yinelenmiş bir söz, bu işlemi ve nasıl kâr getirdiğini anlatır: "x (yani, şu kadar insan) yürüttüm, Assurlular sayarken ben onları yerleştirdim; efendim Assur'un boyunduruğunu Assurlular gibi onlara da vurdum; Assurlular gibi onları da haraca bağladım, vergiye tabi kıldım" (Oded 1979: 81-84). Bu sözler Assur hükümdarlarının bütünleştirici çabalarını yansıtmaktadır: Sürgün edilenlere hukuki açıdan da sosyal açıdan da farklı davranılmazdı, çünkü onlar yenik düşmüş yabancılardı; o kadar ki belgeler sürgün edilen kimselere Assur ordusunun her kademesinde yer verildiğini (Malbran-Labat 1982), onlara özel seçkin alaylar kurulduğunu (çarpıcı bir örnekleme için örn. bkz. Dalley

1985) ya da sarayda çalışan zanaatkârlar ve yazıcılar arasına alındığını (Oded 1979: 54-59; Tadmor 1975) gösterir. İlk editörleri tarafından "Assur Emlak Defteri" adı verilmiş (Johns 1901) bir grup metin küçük arazilere bakan eski sürgünleri sayıp dökmektedir. Bu "sayımın" tam olarak ne işe yaradığı hâlâ tartışmalı (van Driel 1970; Zablocka 1971; Fales 1973; Postgate 1974a) olmakla birlikte, Yeni Assur Dönemi'ndeki ailelerin dokusu ve büyüklükleriyle ilgili elimizdeki başlıca kaynaktır (Roth 1987), ayrıca sürgünlerin çoğunun kırsal kesimdeki küçük topluluklarda yaşadıklarına işaret eder.

Sanherib'in krallığından sonra savaş esiri alma ve yenik düşen ülkelerdeki halkı yerinden etmeye karşılık gelen sözler değişmişti: Artık onları Assurlularla bir tutan görevlerle anılmıyor, "onlara ganimet gözüyle bakılıyordu". Terminoloji değişikliğinin tam olarak ne anlama geldiğini söylemek güç: Yenilgiye uğramış insanlar artık aşağılanıyor muydu (Oded 1979: 84 vd.)? Yoksa fetih seferleri azaldıkça onlar da eskisi kadar çok değiller miydi? Esarhaddon'un çıktığı Şupria seferini anlattığı kayıtlar savaş esirlerinin başına gelenleri bir ölçüde ayrıntılı olarak gözler önüne sermektedir (Borger 1956 §68 kol. III: 8-34). Buna göre esirlerden kimi tapınaklara gönderilmiş, kimi ordunun özel muharip alaylarına seçilmiş, kimine de çiftçilik, bahçıvanlık ve çobanlık yaptırılmıştı. Devlet gereksinimlerini karşıladıktan sonra geri kalanlar kraliyet sarayları, "soylular" ve Assur şehirlerinin sakinleri arasında paylaşılırdı. Şupria'daki Assur sığınmacılar kötürüm edilerek eski efendilerine geri gönderilmişti; Şupria'ya sığınmış kaçak Urartular Assur kralı tarafından sorguya çekildikten sonra Urartu hükümdarına iade edilmişti. Metinde savaş tutsaklarına ilişkin Assur'da yürürlükte olan uygulamada kökten bir değişiklik olduğundan söz edilmez, ancak pazarda satışa çıkarılan köle sayısını artırmak için daha çok savaş tutsağından yararlanılmış olabilir (s. 185). Eğer öyleyse, artık asıl kâr savaşta insan cinsinden elde edilen ganimeti satış üzerinden nakit varlığa dönüştürmek; ve/veya sadakatlerini ödüllendirmek üzere onları saray mensuplarıyla memurlara armağan vererek siyasal desteği güçlendirmekti.

Asıl tartışma konusu, nüfusun nereye kadar ve ne kadarının "yarı serbest" ya da Diakonoff'un (1974) önerdiği terimle "helot" olduğudur. Açıkça belli olan, böyle bir gruba özgü hiçbir terminoloji, ayrıca böyle keskin toplumsal bölünmeleri akla getirecek belirgin bir yasal statü olduğuna dair herhangi bir gösterge olmamasıdır (Postgate 1987). Varolduğu bilinenler rehin kölelerle özel şahısların mülkiyetindeki kölelerdi. İşgücünün ne kadarının kölelerden oluştuğu bilinmiyor, fakat sahiplerinin yanında onlara hizmet ederek yaşadıkları ve özel işliklerde kullanıldıkları akla yatkın bir varsayım olur (Postgate 1987: 265; 266). Köleler tahminen savaşlarda ele geçirilmişti –borç karşılığında rehin olarak verilmiş kimseler oldukları, köleliklerinin daimi olmadığı sanılmaktadır (ama bazen ipoteğin resmen kaldırılması gerekirdi (Postgate 1987: 262-263)). Assur toplumunun daha kesin belli olan bir başka yönü de, özgür olup emeğini kiralayan kimselerdir:

> Efendim, krala,
> Kulunuz Şamnuha-bel-usur:
> Efendim, kral afiyette olsunlar.
> Efendim kral bilir ki,
> X köyündeki insanlar
> Kiralık işçilerdir.
> Kralın topraklarında
> Emeklerini kiralarlar.
> Kaçak değildirler,
> (bilakis) *ilku* hizmeti görürler (yani devlete yükümlülüklerini yerine getirirler);
> aralarından bazıları
> "kralın adamı" olur (yani kralın gerekli gördüğü işleri yaparlar).
>
> (CT 53: 87; Postgate 1987: 261)

Merkezi yönetim, çalışanlarına hammadde verip karşılığında mamul mallar alarak imalatı büyük ölçüde sağlardı. Buna *iškaru* sistemi denirdi, çalışmak için bir araya gelmiş zanaatkârlardan kurulu bu gruba *kisru* adı verilirdi (Postgate 1974a; 1979; 1987), bu

terim aynı zamanda askeri müfrezeleri de anlatırdı. Dokumacılara, lokantacılara, göncülere, zeytin ezicilere, demircilere, çobanlara, çiftçilere ve bahçıvanlara iş veren devlet böylece gereksindiği temel malları başarıyla üretmişe benzer. Sistem yalnızca Assur'un merkezde değil taşra bölgelerinde de yürürlükteydi (Postgate 1987: 260). İmparatorluk istikrara kavuşunca hükümetin ihtiyaçlarının eskisi kadar acil olmadığı 7. yüzyılda *iškaru* sisteminin ilginç bir değişimden geçtiği gözlenmiştir. Bunun sonucunda hükümet zanaatkâr gruplarından yararlanırken artık daha ticari kaygılar taşıyordu (krş. Postgate 1974a: 100-110; 1987: 268).

Daimi bir ordu kurulması ya da imparatorluğun sabit sınırlar içerisindeki yeri sağlamlaştıkça seferlerin azalması nedeniyle özel hizmete gerek kalmayınca, devletin ihtiyacı için kişilere mülk dağıtma zorunluluğu (*ilku*) ortadan kalkmış, yerine gümüşle ödeme sistemi gelmiştir (Postgate 1974a; 1979). Geçiş noktalarında ve köprülerde özellikle ticari kervanlardan alınan ücretlerden yetkililer de yararlanırdı. Bundan başka, vergiler tahıl, saman ve sığırla da ödenebiliyordu; vergilerin bu yolla ödenen büyük bölümü garnizonların ikmalinde, sefere çıkıldığında kral ve orduya kaynak olsun diye farklı eyaletlerde depolanırdı. Erzakla ödenen diğer vergilerse kralın sorumluluğunda olan Assur'daki tapınaklarla kültlere ayrılırdı.

Ulaşım, ticaret ve refah

İmparatorluğun büyüklüğü ve karmaşıklığı, ulaşımın hızlı ve güvenilir olmasını gerekli kılıyordu. Eldeki bulgular, Assur kralları tarafından imparatorluğun belli başlı merkezlerini birbirine bağlayan geniş ve etkili bir yol sistemi kurulduğuna işaret eder. Bu yolların bakımı da taşra valilerinin görevleri arasındaydı (*SAA* I no. 29). Olasılıkla yollara kraliyetin ulaklarıyla devlet memurları için erzakların depolandığı ve katırların beslendiği istasyonlar kurulmuştu, böylece çıktıkları uzun yolculuklarda ulaklar yorgun hayvanlarını değiştirme olanağı bulurlardı. İmparatorluğu çepeçevre saran çok iyi örgütlenmiş ulaşım sistemi, daha sonraki ünlü

Şekil 33 Assur kraliyet mührü (British Museum'un izniyle)

Ahemeni "kral yollarını"nın habercisidir (*SAA* I: xiii-xiv). Tesislerin kullanımı için kralın onayı gerekirdi. Bu belgeler (kil tabletler üstüne Akkadca veya papirüs ve parşömene Aramice yazılmış), kralın mührünü taşıdıkları için kolaylıkla tanınabilir. Mühür, kralı bir aslanın hakkından gelirken gösteren bir damga mühür baskısıdır (Sachs 1953; Millard 1965; *RLA* 6: 136; Şekil 33). Halkın büyük kısmının aşina olduğu en yaygın kral betimi budur; büyük sarayların iç odalarına girip kralın savaşları ve zaferlerini gösteren ayrıntılı betimleri görebilenler çok azdır (Reade 1979).

Genel kanı, Assur krallarının kendilerine tabi toprakların kaymağını yedikleri ve eyaletlerin gelişimine yeniden yatırım yapmayı ihmal ettikleri yönündedir, böylece eskiden zengin olan bölgeler gerilemiş, ekonomik açıdan durgunlaşmıştı (bkz. *CAH* III/2: 216). Kralın saldırdığı her yerin baştan sona yıkıldığını, halkın ve malların boşaltıldığını, ordunun ardında dumanı tüten bir yıkıntı bıraktığını bildiren kraliyet yıllıklarını okuduğumuzda, böyle bir kanının neden uyandığını kolaylıkla anlarız. Öte yandan, kraliyet yazıtları ve kraliyet yazışmaları dikkatle incelendiğinde, ortaya çıkan tablo daha olumludur: Yeni fethedilmiş bölgelere (örn. Hamat, Samiriye) yerleştirilen pek çok insan olurdu; sürgüne gönderilenler seçilir, yalnızca özel amaçlar için gerek duyulan kimselerle sınırlı kalırdı; işlenen toprakları genişletmek için büyük çaba gösterilirdi (bkz. s. 134); toplu sürgünler çoğu zaman aslında nüfus "mübadelesi" kapsamında (örn. Med bölgesinden gelen insanlar Levant'a, oradakiler de onların yerine yerleştirilmişti; Oded 1979: 65) yapılmış görünmektedir. İmparatorluk genelindeki çoraklaşmış merkezler bazen öncekinden daha büyük (Luckenbill 1924: 27 I 80-II 1)

tutularak (aynı yerde ya da yakınlarında) yeniden inşa edilir, oralara diğer bölgelerin yenilmiş halkları ya da Assurlular yerleştirilir, bazen de yeni bir Assurca ad verilirdi. Önemli amaçlardan biri güvenlikti, ama toprakları ekilir durumdaydı, ticaret yollarını açık tutmak da hedefleniyordu.

Birtakım metinler, kralın Assur içindeki refaha önem verdiğini göstermektedir. Bu metinlerden bazıları, Kalhu ve Dur Şarrukin gibi "yeni şehirlerin" kralın emri doğrultusunda inşa edildiğini anlatır, bazıları Ninova'nın canlandırılmasının eski şehrin Sanherib tarafından önceki haline getirilmesiyle sağlandığından söz eder; her üç şehirde de halka su sağlandığı vurgulanır –en çok dikkat çeken, Sanherib'in Ninova'da yaşayanların bahçelerine su taşıyacak muazzam su kemerleri inşa ettirmesidir (Jacobsen ve Lloyd 1935). Yeni faaliyetleri özendirmeye duyulan ilgi Sanherib'in saray bahçelerinde Hint pamuğu yetiştirme girişiminden (Luckenbill 1924: 111, l.56; Potts 1990 [0Gf] II 133-135), o kadar net olmasa da vali Şamaş-reşa-usur'un Suriye'den Suhu'ya kadar arı yetiştiriciliğini yaydığından (F. H. Weissbach, *Babylonische Miscellen* (1903) no. IV) söz ettiği metinden anlaşılır.

Tüccarların faaliyetlerine ilişkin belgeler nispeten daha seyrektir. Bunun nedeni, belgelerin bulunduğu kaynakların daha çok kraliyet sarayları olması, dolayısıyla kralın ilgi alanlarını yansıtması olabilir. Belge kıtlığını açıklayabilecek bir başka etmen de, ticari işlemlerin büyük bölümünün dayanıksız malzemelere Aramice yazılmış olmasıdır. Öte yandan tüccarların sözü edilmemiş değildir; son yıllarda onların oynadığı rol ve yürüttükleri faaliyetlere ilişkin daha net bilgiler edinmekteyiz (Elat 1987; Deller 1987). Tüccarların yalnızca krallığın aracıları olmadıkları bellidir. Kral onayıyla liman ve geçiş ücretlerinden muaf tutulduklarını gösteren belgeler, aynı zamanda devletin normal olarak vergiye tabi tuttuğu özel ticaretin varlığına da işaret etmektedir (Postgate 1969: 9-16). Gerek arkeolojik (Mazar 1990 [0Gd]: 534-547) gerekse metne dayalı diğer bulgular, imparatorluğun birçok noktasında, özellikle de (kuzeybatı, doğu, güneybatı) sınırlarında art arda yeni merkezlerin kurulduğunu gösterir. Buralar

yalnızca askeri üsler değildi, aynı zamanda ticareti geliştirmeye yönelik yerlerdi. Örneğin, II. Sargon "Mısırlılarla Assurluların birbirleriyle ticaret yapmasını sağlamak" amacıyla El Ariş Vadisi dolaylarında yer alan, Mısır'ın "mühürlenmiş limanı"nı açtığını anlatmıştır (Tadmor 1958: 34). Demek ki burası Assurlu tüccarların yerleştiği bir ticaret kolonisi ve Filistin-Mısır arasındaki ticarette ara bölge olarak düşünülmüştü (Eph'al 1982: 101-115). II. Sargon bundan başka Basra Körfezi'ne ulaşan yolları da açmış (Salles 1989; Potts 1990 [0Gf] I 333-338), Frigya ile geliştirdiği dostluk ilişkileri de olasılıkla Assur'un ticari çıkarlarını beslemeye yaramıştı. Eskiden önemli ticaret merkezleri olmuş Şam, Samiriye ve Hamat gibi yerler harabe olarak bırakılmayıp yeniden yerleşime açılmış (Hamat'a Assurlular yerleştirilmiş) ve aşırı pahalı Arap baharatıyla tütsü ticaretine el atmak ve örgütlemek bakımından önemli taşra merkezleri olmaya devam etmişti. Akdeniz kıyıları boyunca iki Assur limanı tespit edilmiştir: Sidon şehrine bakan Kar-Assur-ahu-iddina ("Esarhaddon Limanı") ile "kral limanı" (*kāru ša šari*) Arvad topraklarında bulunuyordu (*ABL* 992; Helm 1980: 196). Babil'i yeniden inşa ederken aklındaki projelerden birinin,

> oradaki yolları açmak, böylece (yeniden yerleştirilen) şehir sakinlerinin kendilerini ticarete ve bütün ülkelerle haberleşmeye adamasını sağlamak (Borger 1956: 25-26 Ep. 37)

olduğunu söyleyen Esarhaddon'a güvenmemek için hiçbir neden yok.

Esarhaddon ile imparatorluk içerisinde yerel özerkliğe sahip bir bölge olması muhtemel Tyros'un kralı arasında yapılan anlaşma, ticaretin düzenlenmesi, izlenmesi ve işletilmesine Assur'un el attığını gözler önüne sermektedir (*SAA* 2 no. 5). *Hezekiel* (27.23; bkz. s. 26-27) Assur'un Tyros'a ihraç edilen halı ve nakışlı dokumaların kaynağı olduğundan söz ederken, Herotodos (1.1) Fenikeli tüccarların Yunanistan'a ilk getirdiği mallar arasında Assur

malları (*phortia*) olduğunu belirtir. Nahum'un "Assurlu tüccarların sayısı gökteki yıldızlardan çok" (3.16) deyişinde epey gerçeklik payı olabilir.

Kentler ve krallar

Eyaletlerin içerisinde şehirler vardı. Ne tam sayıları ne de imparatorluk topraklarına dahil edildikten sonra sayılarının önemli ölçüde azalıp azalmadığı bilinir (Postgate 1979). Daha önce de belirtildiği üzere böyle bir çöküntü yaşandığını düşünmeye yol açacak hiçbir neden yoktur, ama şehirlerin değişim geçirdikleri kesindir –bu sürecin ayrıntılarıyla incelenmesi zordur, olasılıkla bir şehirden diğerine farklılıklar gösterir. Şehirlerle kral arasındaki ilişkiler eyalet valilerinden bağımsız yürütülüyor olabilirdi, bazı koşullarda kesinlikle öyleydi. Şehrin yetkilileri ve yurttaş grupları doğrudan krala başvurabilir, onunla bizzat yazışabilirdi. Kral da bazı şehirlerin sakinlerini kollamasıyla, belirli vergilerden ve (Assur için, bkz. Saggs 1975: 16-17, II. 36-40) çalışma yükümlülüklerinden muafiyet gibi onlara ayrıcalıklar tanımasıyla övünürdü. En açık bilgiler Babil'den gelir (bkz. s. 307-314), fakat diğer şehirlerin de kralın huzuruna doğrudan çıkma fırsatına (ve belki de onun tanıdığı ayrıcalıklara) sahip olmaları muhtemeldir. Krala doğrudan ricada bulunma olanağının ardında 2. *Krallar* 17.25-28 içinde anlatılan öyküdeki koşullar yatar. Buna göre, Samiriye'nin yeni sakinlerinin başlarına aslanların musallat edildiği "krala haber salındığı" zaman Assur kralı bir Yehova kâhini göndererek onları kurtarmıştı. Assur'un ana sınırlarının dışında kalan Mezopotamya'nın kuzeybatısındaki Harran'a kraliyet güvencesinde "özgürlük" bağışlandığı bilinmektedir (H. Winckler, *Die Keilschrifttexte Sargons* (1889), levha 40 v 10; *ARAB* II §78). Böylece kralla şehrin sakinleri her iki tarafın da kabul ettiği haklar temelinde varolan sorunları kralın dikkatine sunan bir diyalog mümkün oluyordu. Şehirler siyasal desteğin can alıcı merkezleri olarak görüldüğünden bunun yararı da vardı. Böylelikle şehir sakinleri kendilerine yardım adına hiçbir adım atılmazsa düşman saflarına

geçmekle tehdit ettikleri (*ABL* 327; Oppenheim 1967 [01]: no. 121) ya da onların özel statüsünü görmezlikten gelen bir kralın katlanabileceği sonuçlar konusunda uyarılarda bulundukları (s. 312) Assurluların onlara kol kanat germesini bekleyebiliyorlardı. Demek ki şehirleri korumak ve kayırmak yalnızca kralın tek taraflı çıkarı olarak değil şehirlerin de Assur kralına uyguladıkları baskı çerçevesinde görülebilir.

Bu ayrıcalıklarla anlaşmalar yazılıydı, bazen de kazınıp kamuya açık yerlere dikilirdi (s. 312-314). Öte yandan koşullara bağlı olarak pek çok farklı şekle girmiş olabilirlerdi. II. Sargon Assur'un kuzeyinde Dur Şarrukin şehrini inşa etmek istediği zaman, o yörede Assur kültüne malzeme sağlamaları karşılığında III. Adad-nirari tarafından özel muafiyetlerle birlikte kendilerine arazi bağışı yapılmış bir grup insan (belki de bir köy) bulunduğunu keşfetmişti. II. Sargon'un nasıl hareket ettiği (kimi yerleri kırık) bir tablette kayıtlıdır:

> ...efendisini seven, kendi rızasıyla(?)...çorak toprakları yerleşime açarak dikkatini... tanrı Nanna'nın bütün halkına(?) çeviren, ...krallığını tanrıça Ninmenanna'nın göklere çıkardığı zayıflara eziyet edemeyen, acizleri bolluğa kavuşturabilen gerçek kral (Sargon).
>
> Magganuba şehri, ...Ninova mıntıkasında,...ormanları(?), sulak arazileri içinde bir kale gibi uzanan şehir... nadasa bırakılmış, otlaklarında... benden önce Assur'a krallık etmiş ve Enlil'in tebaasına hükmetmiş eski beylerin yaşadığı Ninova(?) halkının hayatı... aralarından hiç kimse... toprakların nasıl yerleşime açılacağını bilmemişler.
>
> Engin zekâmla tasarladığım planla... bir şehir ve Ea tapınağı inşa edilmesini buyurdum... yeniden inşa ettiğim şehrin... içine... yerleştirdim ve adına Dur Şarrukin dedim... çevresindeki tarlaları satış tabletlerine göre... sahiplerine... böylece adil olmayan bir şey hasıl...
>
> Benden önce gelmiş bir kral olan Şamşi-Adad'ın oğlu Adad-nirari (vergiden) muaf tuttuğu "fırıncılar kasabası"nı Kanuni, Ahu-lamur ile Mannu-ki-abi'ye vermiş, Assur ve Bau'ya sunulacak adaklar için onlara on *imēru* (yaklaşık 2000 lt) mısır vergisi koymuş ve bunu bir tablete kazıtıp mühürlemişti.
>
> O kasaba tarlalara dönmüş, içinde yaşayan insanlar oradan kazmayla çıkarılmıştı. Adımı veren, krallığımın serpilmesini ve ordularımın

övülmesini sağlayan efendim Assur'un buyruğuna hürmet ettim ve Ninova mıntıkasındaki kült personelinin (*ērib bīti*) kasabasında doksan beş *imēru* sulak araziyi tarladan tarlaya boşalttım, onları Ahu-lamur'un oğulları Şulmu-şarri, Parşiddu ve İşid-iştar'a, Qanuni'nin oğlu Risusu ile Man nu-ki-abi'ye ve onların oğullarına verdim. Önceden Adad-nirari'nin Assur'a adamış olduğu on *imēru* (özel) mısırı bir kez daha teyit ettim... açlık ve ihtiyaçta... yıl boyunca ihmal etmeyecekler.

O arazinin mısır vergileri toplanmayacak, saman vergileri alınmayacak, Assur için mısır temin etsin diye bunlardan hep muaf olacak.

Böylece Assur'un adakları kesilmemeli, daha önceki kralın emrine hürmeten tableti kraliyet mührümle damgaladım ve onlara verdim.

Efendim Assur'un bana verdiği tanrı korkusuyla ve tapınağa layık olmak adına adakları artırmak, dünyaya yol göstermek ve başımı dik tutmak için *ērib bīti* kasabasının toprakları karşılığında kendi ellerinden "fırıncılar kasabasından" doksan beş *imēru* aldım.

O araziyi bölüştürdüm ve Dur Şarrukin eyaletine tahsis ettim, onun... mallarını, on *imēru* (özel) mısırı muaf tutum. Assur'un...geleceğin beyi ve onun ışıldayan çehresi ve neşe dolu kalbi... benim gibi, Sargon gibi, kudretli bir bey... ülkenin ve halkın efendisi olur... Assur'un adaklarını (temin eden) toprakları genişletsin... bu adamların ve oğullarının ellerinden alınmasın.

(Postgate 1969 no. 32)

Bu metin ve Horsabad'dan gelme silindir bir yazıttaki özeti (Lyon 1883 no. 1; *ARAB* II §§119-120) bize, Sargon yeni şehri planlamaya başladığı zaman oranın sakinleri ve arazi sahiplerinden tapularını istediğini anlatır. Kimine karşılığında tarla vermeyi, kimine satın almayı önermişti; arazileri kendilerine özel koşullar ve ayrıcalıklarla verilmiş "fırıncılar kasabası" sakinlerine gelince, daha önceki bağıştan söz eden kraliyet mührü basılmış belgeleri incelemiş, onlara başka bir yerde aynı büyüklükte bir arazi vererek aynı haklara sahip olduklarını belirten bir tablet hazırlatarak mühürlemişti.

Demek ki Assur kralı teknik olarak her şeye kadir olsa da, yasalarla kısıtlanmasa da, uygulamada kralla tebaa arasındaki diya-

log sanıldığından çok daha fazlaydı. Geleneksel olarak kabul edilmiş hakları sürdürmek, geri getirmek, onlara saygı göstermek, ezilenleri kayırmak ve adaletin yerine getirilmesini güvence altına almak tanrısal düzeni savunmanın can alıcı noktalarıydı. Kralın böyle konuları ele alırken uyguladığı adalet, krallığını barış ve bolluk dolu "altın çağa" dönüştüren kraliyet erdemi diye görülürdü. Assurbanipal'e yazılmış bir mektubun giriş bölümü bu durumu başarıyla gözler önüne sermektedir:

> Efendim, kral afiyette olsunlar! Tanrılar Nabû ile Marduk efendim, kraldan hayırlarını esirgemesin. Tanrılar kralı Assur (kendi) ismiyle hitap edilen efendim, kralı Assur krallığına, (ve) tanrılar Şamaş ile Adad güvenilir kehanetleriyle efendim, kralı dünya krallığına getirdiler. Devir iyi, (yaşanan) günler adil (ve) yıllar adaletli; tanrıların gönlü alınıyor, tanrılara (ve) zenginliklerle donatılan tapınaklara saygı çok; yer ve göğün büyük tanrıları efendim kralın devrinde yeniden saygıya kavuştu. İhtiyar adamlar dans ediyor, delikanlılar şarkı söylüyor, kadınlarla kızlar mutlu ve neşeli; kadınlar evleniyor, kulakları küpelerle süsleniyor, kız ve erkek çocuklar dünyaya geliyor, sağlıklı doğumlar oluyor. Efendim, kral suçlu bulunan (ve) ölüme mahkûm edilenlere hayat verdi; yıllardır hapiste olanları serbest bıraktı. Günlerdir hasta yatanlar iyileşti, açlar doyuruldu, kavruklar (ya da "pasaklılar") yağla ovuldu, muhtaçlara urbalar giydirildi.
>
> (ABL 2; Parpola 1970/1983 no. 121; SAA 10 no. 226)

9e Assur'un çöküşü

Sapasağlam görünen Assur İmparatorluğu'nun ansızın, hem de 7. yüzyılda ortadan kalkması henüz yeterince anlaşılamamış bir olgudur. 630'da her şey eskiden olduğu gibi görünüyordu, gelgelelim 612'ye gelindiğinde Assur, Nimrud ve Ninova kül olmuş, Babil ve Med güçlerinin kurduğu ittifak tarafından yerle bir edilmişti. 605'te Assur İmparatorluğu'nun büyük bölümü Güney Mezopotamya'daki siyasal merkeziyle birlikte yeni Babil hanedanlığının eline geçmiş, doğusu ve giderek kuzeydeki topraklarıysa, İran'ın batısında yer alan Ekbatana'da (günümüzde Hemedan) üslenmiş

Medlerin denetimindeki yeni bir konfederasyonun bir parçası olmuştu. Edinilen izlenim 7. yüzyılın sonlarında Assur'un siyasal önemini yitirdiği yönündedir. Ansızın ve beklenmedik bir değişimdir bu; yaşanan süreç ve koşulları, altında yatan olası sebepler hâlâ belirsizdir.

Bulgu sorunları

Assur'un çöküşünü anlamamızı zorlaştıran nedenlerden biri kaynakların sorunlu olmasıdır. İlk olarak, elimizde 626-623 dönemine ait Babil tarih kayıtları var, sonra da 616-608, 608-605, 605-594 arası yıllara ilişkin kayıtlar art arda gelmekte. Demek ki 616'dan itibaren en azından olayların seyri bilinmektedir. Fakat ondan önceki 631-616 arasındaki on beş yıllık kritik dönemden –Assur'un birkaç yenilgiden sonra Babil'in denetimini kaybettiği dönem– yalnızca üç yıl, 626-623, kısa bir tarihsel kayıtta korunmuştur (*ABC* no.2). Fakat metin paramparça olduğundan Assur-Babil çekişmesinin önemli noktalarında baş oyuncuların adları eksiktir, dolayısıyla metnin çoğu yerinde kimin kime karşı savaştığını ya da kralların kim olduğunu çıkaramıyoruz. Üstelik, Babil kayıtları genellikle yalnızca Babil'in kendi içindeki faaliyetleri, ya da, eğer kendi sınırları ötesindeki olayları ele alıyorlarsa, yalnızca Babil kralıyla ilgili olanları içerir. Sonuç olarak kayıtlar Assur içinde ya da imparatorluğun geri kalanındaki durum hakkında doğrudan bilgi vermezler.

İkinci konu, bu döneme ait Assur kraliyet yazıtları ve arşiv malzemelerinin çok dağınık olmasıdır. Bu kısmen Assur'daki taht vârisliği sorunlarından kaynaklanıyordu: Bulgular Assurbanipal'in vârisi Assur-etel-ilani'nin tahta çıkışının çekişmeli olduğuna işaret eder; sonunda tahta kardeşi Sin-şar-işkun çıkmıştı. Bir dönem gelmiş, onun emrindeki memurlardan (ya da hadımlardan) biri Şinşum-lişir bile tahtta hak iddia etmişti. Bu mücadeleleri 630-620 döneminin hangi dilimine koymak gerektiği tartışmalıdır. Kesin olan, Assurbanipal'den sonra tahta Assur-etel-ilani'nin oturduğu; 612'ye dek kardeşi Sin-şar-işkun'un ülkeye hükmettiği; Sin-şar-iş-

kun daha tahta oturmadan önce onun memuru Şin-şum-lişir'in krallıkta hak iddia ettiği; sonunda Babil ordu komutanı Nabopolassar'ın 626'da Babil tahtına göz koyduğu ve 616'da tartışmasız denetimi ele geçirdiğidir.

Gerek Assur gerekse Babil'de bugüne dek kalmış belgeler Sin-şar-işkun'un Babil üzerindeki etkisinin ağabeyi Assur-etel-ilani'ye göre daha az olduğu izlenimi uyandırır; diğer bir deyişle, yerel bey Nabopolassar'ı destekleyen Babilliler Sin-şar-işkun'un tahta çıktığı döneme (o hangi dönemse) kadar önemli kazançlar elde etmişlerdi. Belki de Sin-şar-işkun Assur'un Babil üzerindeki denetimini, ağabeyine karşı mücadelesinde kendini desteklesinler diye bilerek gevşetmişti. Diğer yandan, Babil'deki durum Sin-şar-işkun'un krallığı sırasında bir süre değişkenlik göstermiş olabilir; Assur kralının hükümdarlığının neredeyse sonlarına dek Babil'de geniş destek bulduğunu akla getiren sadakat antlaşmasıyla birkaç mektup da bunu anıştırmaktadır (*SAA* 2 no. 11)

Üçüncüsü, Babil'den gelen o döneme tarihlenmiş yeterli sayıda belge tarihleme formülleri sayesinde bir aşamada hangi Babil kentinde kimin kral olarak tanındığı hakkında bilgi vermektedir. Bu tarihlerden çıkarılan tablolar, siyasal denetim değişiklikleri, iç savaş, iktidar mücadeleleri ve tahtta hak iddia eden birkaç kişinin olması bir çizelgeye dökülebilir. Ne var ki kesin tarihleri saptamak hiç de kolay değildir, çünkü metinler krallık yıllarına göre tarihlenmiştir, ama belli bir hükümdarın krallık yaptığı yılların hangi noktadan itibaren sayıldığını bilmemize olanak yok. Bu nedenle 620'lerdeki olayların yeniden canlandırılması o kadar varsayıma dayalıdır ki ortada en az üç farklı olasılık bulunmaktadır, hepsi kendini savunan (aynı zamanda karşı çıkan) argümanlar sunar, üstelik bunlardan biri bile baştan sona tatmin edici değildir (Borger 1965; Oates 1965; Reade 1970; Na'aman 1991a). Bir başka sorun kaynağı da Nippur'dan gelme, kentin kuşatma altında olduğu günlere tarihlenen (Oppenheim 1955) metinlerdir; göründüğü kadarıyla kent çeşitli dönemlerde farklı (kimi Assur yanlısı kimi karşıtı) hiziplerin egemenliğine girmiş, bunun doğurduğu karışıklıkta belgeler belli bir kral devrine göre tarihlenememiş, onun yerine

"kuşatma yılları" tarih olarak gösterilmiştir. Ama kuşatmanın tarihine ilişkin kesin bir gösterge yoktur. Daha sonraki Babil kral listesi (ve diğer malzeme) karışıklığı daha da artırır: Bu kargaşa döneminde tahta geçen kralların doğru listesini verme çabasının sonucunda bazı krallar yeğ tutulurken bazıları görmezlikten gelinmiştir, o dönemin gerçekliğini yansıtmasına olanak olmayan biçimde kronolojik boşlukları doldururlar. Eldeki bütün bulguları birbirine uyumlu hale getirmenin hiçbir yolu yok, şimdilik kronolojik sorunlar olduğu gibi durmaktadır.

Tartışmalı olan bir başka konu da Kandalanu'nun kimliğidir. Kendisi, Assurbanipal'in kardeşi Şamaş-şum-ukin'in 648'deki ölümünden sonra Babil kralı olarak ortaya çıkar ve 627'ye kadar Babil'de hüküm sürdüğü kesindir (bkz. bölüm 11c). Gün gibi ortada olan en mantıklı varsayım, Kandalanu'nun Assurlular tarafından Babil'e atanmış bağımlı bir kral olduğudur. Ancak bazı bilim insanları, daha önce Assur krallarının Babil'de zaman zaman kullandığı modele dayanarak (örneğin, III. Tiglat-pileser, bkz. s. 266), Kandalanu'nun Assurbanipal'in diğer adı olduğunu ileri sürmüşlerdir (en son Zawadski 1988: 57-62). Eğer bu doğruysa, o zaman Assurbanipal'in saltanat dönemi 627'de sona ermiş demektir, biz de boş kalan yıllara (627-623) dört farklı talip yerleştirmek zorunda kalırız. Ama buna hiçbir şekilde olanak yok, çünkü tarihsel kayıtlar ve belgesel bulgular durumun anarşiye yaklaştığını ortaya koyuyor. Ama Kandalanu eğer Assurbanipal'in öbür adı değilse, ki Brinkman bunu inandırıcı bir biçimde altını çizerek vurguluyor (*RLA* 5: 368-369; Frame 1992: 193 vd.), o zaman Assurbanipal'in yaklaşık 630'da öldüğünü (631'den sonra onun devrine tarihlenen hiçbir belge bulunmamaktadır) ve 631/630'da Assur tahtına Assur-etel-ilani'nin çıktığını, Kandalanu'nunsa üç yıl daha (627'ye dek) Babil'de Assurluların çıkarlarına hizmet ettiğini varsayabiliriz. Demek ki yeni Assur kralı ancak 627 sonrasında Babil'deki sorunlarla uğraşmak zorunda kalmış, olasılıkla kardeşi Sin-şar-iş-kun'u naip olarak atamış, gelgelelim bu politika fena geri tepmişti (Reade 1970). Babil kentlerini denetim altına almak için yapılan savaşta Assur-etel-ilani kısa sürede yenilgiye uğramış ve muhteme-

len 623'te oracıkta can vermişti. Şimdilik bu soruların hiçbirinin kesin çözümü yok. Üstüne üstlük yalnızca Babil içinde yaşanan seçilmiş olayları biliyoruz, fakat imparatorluğun başka yerlerinde olup bitenler hakkında pek az bilgi sahibiyiz.

Assur'un sonu hakkında diğer bölgelerden ve daha sonraki dönemlerden gelen bilgiler ya belirsiz ya da dağınıktır. Eski Ahit'te, Yunus öyküsü gibi daha ileri tarihli öyküler dışında, güvenilebilecek pek az bilgi vardır. Yehuda kralı Yoşiya ile 609'da Assurlulara yardım etmek için yola çıkan Mısır kralı II. Nekho'nun çarpıştıklarına, sonunda da Yoşiya'nın öldüğüne dair bir gönderme yapılmaktadır (2. *Krallar* 23.29). Bu öykünün alışıldık yorumu, Yoşiya'nın, nefret ettiği Assurlu efendisinin çöküşünü hızlandırmak için Mısır kralına meydan okuduğu ve savaşta can verdiğidir. Son zamanlarda ortaya atılan daha inandırıcı bir fikirse, onun Mısırlı efendisine sadakatsizlik ettiği için idam edildiğidir, yani 609'da Mısır Filistin'e egemendi. Eğer bu yorum doğruysa, o zaman Assurluların 610 dolaylarında Babilliler ve Medler tarafından iyice sıkıştırıldığını, bu durumda Mısırlılardan askeri yardım görmek karşılığında Levant'ın denetimini Mısır'a resmen bıraktıklarını çıkarabiliriz.

Babil tarihini (3. yüzyılın başında) Babil kaynaklarından yararlanarak Yunanca yazmış Berossos'un bulguları ne yazık ki ondan alıntı yapanlarca çarpıtılmıştır (bkz. Kuhrt 1987). Yine de ondan iki parça bilgi almamız mümkün: Birincisi, göründüğü kadarıyla Sin-Şar-işkun'un general Nabopolassar'ı Babil'e atadığını öğreniriz; ikincisi de, Med ve Babil kralları yardımlaşma sözleşmelerini iki hanedanlık arasında evlilikle perçinlemişlerdir.

Herodotos ve Ktesias gibi klasik yazarların belgeleri, ilk bakışta göründüğü kadar yardımcı olmaz (genel olarak bkz. Kuhrt 1982). Herodotos'un büyük Assur şehri Ninova'nın düşüşüyle ilgili kısa anlatımı (1.106), kitabında Med tarihinin içinde yer alır ve Med kralı Kyaksares'in askeri başarılarını vurgulamaya yarar. Bu anlatım, kanıt bakımından işe yarar ayrıntılar vermemekle birlikte, Assur İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihsel bir dönüm noktası olarak düşünüldüğünü gösterir. Aynısı, bu gelişmenin ken-

di imparatorluklarının kökenini Assur'un Medler karşısında yenik düşmesine bağlayan Persler açısından ne kadar önemli olduğunu gösteren Ktesias (bkz. Diodoros 1.24-28) için de geçerlidir. Assur'un korkunç çöküşü Yakındoğu ve Ege dünyasında yankılanmış ve Miletoslu Fokylides'in (6. yüzyılın ortası) mezar taşındaki epigramda da görüleceği gibi, bazı Yunanlılara "küçük olanın güzelliği" konusunda ibret olmuştu:

> Küçük de olsa yüksek bir tepedeki düzenli bir şehir, budala Ninova'dan daha güçlüdür.
>
> (E. Diehl, *Anthologia Kyrica Graeca* (Leipzig 1924-5), Phokylides no. 4; J. M. Edmonds, *Greek Elegy and Iambus* (Loeb, Londra, 1931), I, Phokylides no. 5)

Assur'un sonunun yeniden canlandırılması

Bu karmakarışık bilgilerden ne çıkarabiliriz? Kesin olarak söylenebilecek şeylerden ilki, Assurbanipal'in 631'de tahtta olduğu, ama ölüm tarihinin bilinmediği, ikincisi, Kandalanu'nun Babil'de 627'ye kadar hüküm sürdüğüdür. O döneme tarihli belgelerde onun ölümünü takip eden yıldan "Kandalanu'dan sonra" diye söz edilmesi, 627-626 arasında Babil'de genel kabul görmüş başka bir kralın olmadığını anıştırmaktadır. Assurbanipal'in ölümünden hemen sonraki dönemde (bu ne zamansa) tahta geçen/hak iddia eden üç kişi olduğu düşünülmelidir: Assurbanipal'in oğlu ve taht vârisi olduğu kesin olan Assur-etel-ilani (Postgate no. 13 ve 14); aslında Assur-etel-ilani'yi destekleyen, ama sonradan başkaldırıp kısa bir süreliğine tahtı gasp eden Assur devlet memuru ve generali Sinşum-lişkir; sonunda tartışmasız Assur tahtına oturmayı başarmış ve hükümdarlığı 612'ye dek sürmüş Assur-etel-ilani'nin kardeşi Sin-şar-işkun. 620'lerde farklı Babil şehirlerinde her üçü de çeşitli zamanlarda kral olarak tanınıyorlardı. Üçüncü olarak, yıldızının parlaması yine 620'lere denk düşmesi gereken Nabopolassar var. Onun Güney Irak'taki bataklık Bit Yakin bölgesinden gelen bir Kaldeli olduğu varsayılır ("Deniz ülkesi" bkz. bölüm 7a; 11a). Bit

Yakin, Assurbanipal'in krallığının sonlarına doğru Assur yetkilileri tarafından atanmış bir Babilli tarafından yönetiliyordu. Daha sonraki zayıf bulgulara dayanılarak (s. 217'de aktarılan Berossos dahil) Nabopolassar'ın da benzer bir pozisyonda olabileceği ve kendine iktidar tabanı oluşturmak için bu kabile topraklarını kullandığı ileri sürülmüştür. 626'da, Kandalanu'nun ölümünü izleyen çalkantılı dönemde oradan tahtı ele geçirmeye teşebbüs etmesi mümkündü. Fakat bu görüşü destekleyen sağlam bir kanıt olmadığını belirtmemiz gerek (von Voigtlander 1963). Kayıtların (*ABC* no. 2) ve tarihli belgelerin de gösterdiği gibi, Nabopolassar'ın Babil tahtına çıkışı itirazsız kabul edilmemiştir. Babil bulguları, Nabopolassar'ın bütün Babil'i denetimine almasının en az 621/620'ye dek sürdüğüne işaret eder; bunu daha ileriye, 616'ya bile tarihleyenler vardır (bulgular ve ortaya atılan savlara ilişkin akla yatkın bir inceleme için, krş. *CAH* III bölüm 25). Tartışmasız kabul gören, en geç 616'da, Nabopolassar'ın Babil sınırları ötesinde Assur'a saldırılar düzenleyebilecek kadar güçlü bir konuma ulaştığıdır.

Nabopolassar, ilk hamlesini Assur'un Suhu ve Hindanu eyaletlerine karşı yaparak onları haraca bağladı. Fakat üç ay kadar kısa bir süre sonra Mannalı birliklerden yardım alan Assurlulara karşı çarpışmaya girişerek bölgedeki gücünü yeniden kanıtlamak zorunda kaldı. Ancak bundan sonra Fırat'ın Belih ırmağıyla kavuştuğu alana ilerleme olanağı bulacaktı. Babil'in ilerlemesine talan, yağma, dinsel tasvirlerin yerinden edilmesi ve insanların sürülmesi eşlik ediyordu. Mısırlılarla Assurluların birleşik orduları Babil askerlerini geri püskürtmek için kolları sıvamış ama başarılı olamamışlardı. Nabopolassar, 615 yılının başlarında Dicle'nin doğusundaki Assur topraklarına (Arrapha) sızmış, Assurluları Zap suyuna çekilmek zorunda bırakmış ve çok sayıda insanı tutsak almış, atlarla savaş arabalarına el koymuştu. Ama iki ay sonra, Assur'da Assurlulara karşı savaşa giriştiğinde geri püskürtüldü, yenilgiye uğrayarak Takrit'te bir süre kuşatma altına alındı.

İşte Assur'un merkezinin tehdit edildiği ve doğuyla batıyı birbirine bağlayan stratejik yolun can alıcı kesimini elinden kaçırdığı, Med ordusunun ilk kez sahneye çıktığı bu andır. Medler bölgeye

Arrapha civarından (Dicle'nin doğusu) girmişlerdi, fakat kayıtlar kırık olduğundan bundan sonra neler yaptıkları bilinmiyor. Media'daki arkeolojik bulgular, Med devletinin gelişmesinin Assurluların taşradaki denetim artışı ve armağan taleplerinin büyümesiyle birlikte Zagros bölgesinde yaşanan ekonomik canlanmayla yakından bağlantılı ve ona bağımlı olduğunu akla getirmektedir (Brown 1986). Eğer bulguların böyle yorumlanması kabul edilirse, o zaman Medlerin Assur-Babil çatışmasına çekilmeleri kaçınılmaz görünür, ne de olsa Assur'un azalan gücü onların siyasal *statüsü* için tehdit olmaktadır (Sancisi-Weerdenburg 1988).

614 yazında Medler geri gelmiş ve Ninova'ya başarısız bir saldırı düzenlemiş, Tarbisu'yu zapt etmiş ve Assur'u abluka altına alarak ele geçirmiş, talan etmiş ve yağmalamıştı. Nabopolassar komutasındaki Babil ordusu savaş alanına girmekte geç kalmıştı, ama Babil kralıyla Med hükümdarı Kyaksares karşılıklı yardım ve destek antlaşması yaptılar. Ne var ki diğer Assur şehirlerine karşı hemen harekete geçilemedi, çünkü Nabopolassar 613 baharında Suhu'da (orta Fırat bölgesi dolayları) başlatılan, iki şehrin kuşatılması ve Assur saldırısının savuşturulmasını gerektiren ciddi bir ayaklanmayla karşı karşıya kalmıştı. Fakat 612'de Babil ve Med birlikleri Kuzey Babil'de toplanıp birlikte Ninova'ya yürüdüler. Üç ay süren kuşatmanın ardından şehir düşmüş, kutsal yerleriyle sarayları yağmalanmıştı. Son kazılarda şehri savunurken ölen Assurlu askerlerin cesetleri çıkarıldı (Stronach 1989; Stronach ve Lumsden 1992). Sin-şar-işkun canını bağışlaması için Nabopolassar'a yalvarmaya zorlanmış olabilir; ancak başına neler geldiğini bilmiyoruz, çünkü bir daha onun adı geçmez.

Ninova'nın çöküşü ve Assurpanibal'in oğlunun ortadan kaybolması, Assur rejiminin toptan yok olduğu anlamına gelmiyordu. Mısırlıların desteğiyle başka bir Assurlu, Assur-uballit (II.) Mezopotamya'nın kuzeybatısındaki Harran'da kendini kral ilan etti. Oradaki Assur hâkimiyeti Babillilerle Medlerin birleşik orduları tarafından sonunda ortadan kaldırılana dek Harran şehriyle tapınağının toplu yıkımına da neden olan bir dizi saldırı ve karşı saldırı peş peşe yaşandı. 608'den itibaren kayıtlarda Assurlularla ilgili hiçbir iz kalmamıştır.

Burada dikkat çeken ve vurgulanması gereken, Assurluları yenmenin çok büyük mücadeleler gerektirmiş olmasıdır: Tekrar tekrar yaşadıkları yıkıcı yenilgilerden sonra ordularını savaş alanına sürmekteki azim ve becerileri olağanüstüdür. Ayrıca müttefiklerinden ve kendilerine bağlı bölgelerden hatırı sayılır bir destek gördüklerini de belirtmek gerek. Hiçbir yerde Nabopolassar'ın kurtarıcı olarak karşılandığına ya da halkın Assur boyunduruğundan kurtulmak için kendiliğinden ayaklandığına dair bir ipucu bulunmaz. Bir şey varsa, o da bulguların ters yönü işaret ettiğidir: Fırat'taki devletler peşpeşe ayaklanır ve 613'te Babil topraklarındaki Uruk'ta olası bir isyan çıkar (Zawadski 1988). Babillilere yardım ettiği kesin olan tek halk, Medlerdir; sıklıkla ortaya atılan sav, yani imparatorluğun çöküşünde İskitlerin rolü, belirsizliğini korur (Zawakski 1988). Babil'in nihai zaferinin önemli bir sonucu Mezopotamya'daki görünümün değişmesiydi: Assur Krallığı'nın Kuzey Irak'taki büyük şehirlerinin neredeyse hepsi yok olmuştu, Ninova, Kalhu ve Assur'un kent kimliklerini yeniden kazanmaları yüzyıllar alacaktı; Assur yerleşmelerinden yalnızca biri, Arbela (Erbil) gelişmeyi sürdürdü. Assur şehirlerinin toptan yıkılması abartılmış olabilir, fakat bölgenin siyasal önemi ciddi anlamda azalmıştı. Assur'un çöküşünün yarattığı etki, Assur ile Ninova'nın düşüşüyle ilgili anlatımların her seferinde aşağıdaki ürkütücü sözlerle sona erdiği Babil kayıtlarında yankılanmaktadır:

> Onlar (Babilliler ve Medler) büyük bir halkı korkunç bir yenilgiye uğrattılar...
>
> (*ABC* no. 3 l. 27 (l. 43 ile karşılaştırın))

X
Anadolu (yaklaşık 900-550)

Birinci binyılın ilk yarısında Assur İmparatorluğu'nun kapı komşusu Anadolu'da birkaç önemli devlet (Urartu, Frigya, Lydia) vardı. İrili ufaklı Geç Hitit beyliklerinin yanı sıra (bkz. bölüm 8c(ii)) bunlar da siyasal açıdan Assur'dan ve onun yerini alan Yeni Babil İmparatorluğu'ndan (bkz. bölüm 11d) bağımsız kalmışlardı; ama Yakındoğu'nun geri kalanı gibi, hepsi sonunda Ahemeni Pers İmparatorluğu'na dahil oldu (bkz. bölüm 13). Bu Anadolu devletleri, yakın komşuları olan büyük Mezopotamya imparatorluklarıyla kültürel, ekonomik ve siyasal etkileşim içindeydi. Fakat tarihlerini yeniden oluşturmak hiç de kolay değildir. İçlerinde en iyi bilineni belki de Urartu devletidir: Eski Urartu toprakları yoğun biçimde araştırılmış, Urartu yazıtları ortaya çıkarılmıştır; ayrıca bu krallığın Assur merkezine çok yakın olması nedeniyle Assur belgelerinin (gerek resmi gerekse gayriresmi) çoğunda adı geçer. Gelgelelim, Frigya ve Lydia ile ilgili sorunlar büyüktür, çünkü bu dönemden kalma yazılı malzeme çok azdır. Bu eksiklik, Frigya açısından (özellikle Gordion'daki) dikkate değer arkeolojik buluntular, Lydia açısından da Herodotos'un 7. ve 6. yüzyıllardaki Lydia tarihi konusunda verdiği bilgiler ve Pers kralı Kyros'un ülkeyi fethedişini anlattığı öyküyle bir ölçüde dengelenmektedir (Herodotos 1.6-95).

8. ve 7. yüzyıllarda bütün Anadolu krallıkları, Yunanca kaynaklarda Kimmerler ve İskitler olarak geçen atlı akıncıların saldırılarından zarar görmüştü. Bu göçebe grupların (daha çok da Kimmerlerin) gerçek yapısı, örgütlenmesi ve hareketleri hâlâ açıkça anlaşılmamıştır (ayrıntılı inceleme için, krş.Lanfranchi 1990).[1] Bazı gruplar Assur krallarıyla anlaşmalar yapmış ve Assur ordusuna asker temin etmişlerdir (*RLA* 7: 186-189). İskitlerin "anayurtları" Ukrayna ve Orta Asya'daki kültürleri hakkında bilinenler, Herodotos'un (4.1-82) uzun ama tartışmalı "İskit etnografyasına" (Hartog 1988) önemli bilgiler ekleyen bir dizi gösterişli buluntudan öğrenilmiştir (Rolle 1989). Anadolu'nun batı ve kuzey kıyılarında İon Yunan kentleri, Karadeniz'de de kolonileri vardı. Mezopotamya kaynaklarında "Yaman/Yavan" olarak adı geçen grupların "İonia'lılar", yani Yunanlılar olması gerektiği düşünülmüştü. Ne var ki, bu grupla ilgili kişi adları incelendiğinde, adların Anadolu tipinde olduğu anlaşılmıştır, dolayısıyla kesin bir tanımlama söz konusu değildir (Brinkman 1989). Başka iki siyasal-kültürel yapının varlığına da işaret etmek gerekiyor: Türkiye'nin güneybatısındaki Karia'lılar ve Lykia'lılar. 6. yüzyıldan öncesi ne doğru dürüst bilinir, ne de tam anlamıyla tespit edilmiştir (*CAH* III/2: 655-665; 671-676; *RLA* 5: 423-425; 7: 189-191; Bryce 1986), yine de birinci binyılın ilk yarısında onların Anadolu tarihindeki varlıklarını akılda tutmalıyız.

10a Urartu Krallığı

Konum, keşif, kökenler ve kaynaklar

Urartu Krallığı'nın kapladığı alan kabaca Ermenistan ile komşu olup, Türkiye'nin doğusunda (Van Gölü) merkezlenmiştir. Kuzeyde Eski Sovyet Ermenistanı ile Azerbaycan'ın bazı kesimlerine (Kuzeybatı İran) ve Kuzeydoğu Irak'ın küçük bir dilimine uzanır. Assur belgelerinden gelen adı (Urartu/Uruatri) Kutsal Kitap'taki Ağrı Dağı'nı (Ararat) –Nuh'un gemisinin bulunduğu sanılan dağ– yansıtır. Bu oldukça yüksek, ikiz zirveli dağ, sarp arazinin tam ortasındadır.

Assur yıllıkları ve benzeri metinler gün ışığına kavuşuncaya dek, 9.-7. yüzyıllar arasında burada büyük ve güçlü bir krallığın, Urartu'nun varlığından habersizdik. 19. yüzyılda Van Gölü dolaylarında gelişigüzel birtakım arkeolojik çalışmalar yapılmış, kendine özgü bir kültürün varlığı saptanmıştı. Ancak bu malzeme bilim insanlarının fazla dikkatini çekmemiş, çoğu farklı müzelere dağıtılmıştı. 20. yüzyılın başlarında asıl epigrafik çalışmalar başladı. Bunlar Ermeni bilim insanlarıyla birlikte Urartu dilini yorumlamakta ustalaşmış Ruslar tarafından yürütülmekteydi (Melikişvili 1971). 1945'ten sonra Rus arkeolog Piotrovski'nin Sovyet Ermenistanı'nda yaptığı kazılar sırasında çok çarpıcı keşifler yapıldı. Böylece başta Karmir Blur yerleşmesindeki buluntular olmak üzere Urartuca çalışmalarında büyük ölçüde yol alındı. Buradaki burçlu geniş sitadel yanmıştı, büyük miktarda besin maddeleri de dahil olmak üzere muazzam zenginlikte bir malzeme ortaya çıkarılıp tahlil edildi (Piotrovski 1967). Bu coşku uyandıran buluntular, artık yöredeki diğer yerleşmelerde (Arinberd, Armavir Blur), Türkiye'de Türk ve yabancı uzmanlarca yürütülen yoğun kazılarda (Toprakkale, Patnos, Adilcevaz, Altıntepe, Kayalıdere) ve Amerikalı, Alman ve İngilizlerin İran'ın kuzeybatısındaki (Hasanlu, Bestam, Heftevan Tepe) büyük kazı çalışmalarında çıkarılan malzemeyle çoğaltılmaktadır (genel tartışma için bkz. Burney 1977 [OA], bölüm 6). Ne yazık ki yapılan bu çalışmaların çoğu henüz yayınlanmadığından sonuçlarından tam anlamıyla yararlanmak mümkün değildir. Kazıların yanı sıra yapı kalıntılarına ve çömleklerin özelliklerine dayanılarak Urartulara ait olduğu saptanmış daha pek çok yerleşme bulunur (Kroll 1976).

Urartu devletiyle kültürünün gelişimini izlemek güçtür. 9. yüzyılda tarih sahnesine çıktığında çoktandır gelişmiş bir devletti, fakat arkeolojik açıdan bölgenin ikinci binyılı bugün bomboş görünür.[2] Dolayısıyla Urartu'nun köklerini tanımlamak hiç de kolay değildir. Hitit İmparatorluğu belgelerinden gelen bazı bilgilere bakılırsa, Hitit hükümdarlarının barış antlaşmaları ve ittifaklar yaptıkları yerlerden birkaçı (örn. Azzi-Hayaşa) buradaydı. Korunmuş Hitit antlaşmaları, en azından bazı durumlarda bu devletçiklerin

yerel beylerin egemenliğinde olduğunu, anlaşmaların da yalnızca "hükümdarlar" ile değil aynı zamanda halklarla ve ihtiyarlarla yapıldığını açıkça ortaya koyar (bkz. bölüm 5e). Buysa bölgenin siyasal açıdan, tek tip siyasal yapıdan uzak sayısız farklı yapı arasında bölündüğünü akla getirmektedir (Haas 1986a). Buraya sefer açmış Orta Assur krallarının (başta I. Şalmaneser (1274-1245/1263-1234) ile I. Tiglat-pileser (1114-1076), bkz. bölüm 7b) anlattıkları bu tabloyu doğrular. Düzenli olarak çok sayıda "kralı" olan "Nairi bölgesine" karşı (Van Gölü dolayları) sefere çıktıklarından söz ederler. Bir örnekte "Uruatri" – "Urartu" adının başka türlü söylenişi– adını kullanırlar, bu terim Assurluların birinci binyılda kuzeydeki güçlü komşuları için sıkça kullandıkları bir addı.

Urartu'nun gelişmesini anlamanın olası bir yolu da, küçük ölçekte, dağınık, yaylacı göçer toplumların giderek nüfusun büyük bölümünün surlarla çevrili kent merkezlerinde ve merkezi siyasal yapı çevresinde yoğunlaştığı bir devlete nasıl dönüştüğüne bakmaktır. Bu dönüşüme yol açan önemli bir olgu, üst üste gelen Assur saldırıları olabilir. Urartu devleti gelişip genişledikçe ve kendini tanımladıkça, kültürel anlamda kendinden daha ileride olan komşularının birçok önemli unsurunu benimsemişti (ve zaman içinde kendine uyarlamıştı). Bunların arasında en çarpıcısı Assur çiviyazısı sistemiydi, başlangıçta Urartu kraliyet yazıtlarında Assurca ile birlikte yer almış, sonradan hızla Urartu dili ifade etmek üzere uyarlanmıştı. Bunun sonucunda, belli başlı terimlerin anlaşılması güç olsa da, kullanışları hâlâ açıklığa kavuşturulmayı beklese de, Urartu dilinin okunabilmiştir.

Erken Urartu tarihini anlamada ilk bakışta göründüğünden daha az yardımcı olan bir etmen de Urartuca'nın Hurrice ile olan dil akrabalığıdır. Buna göre, Urartu dilinin Hurrice'nin kronolojik gelişimini temsil ettiği düşünülmüştür (bölüm 6a): Urartu, daha önceki Hurri krallığı Mitanni'ye yakın olduğu için, bazı bilim insanları ikisi arasında yakın kültürel ve yapısal bağlar bulunduğunu iddia ediyorlardı. Fakat yakın zamanda inandırıcı biçimde ileri sürülen fikir, Urartular ile Hurrilerin daha üçüncü binyılda Ön-Urartu-

Harita 14 Urartu

Hurrilerden ayrıldıkları ve ondan sonra birbirlerinden tümüyle bağımsız olarak geliştikleri yönündedir (Wilhelm 1982). Genel olarak yalnızca Kafkas ve Hint-Avrupa dillerinin Zagros ile İç Anadolu arasındaki bölgede ortakyaşama gösterdiklerini söyleyebiliriz, öte yandan Urartuca ile Hurrice arasındaki dil bağı olasılıkla belirli bir anlama gelmez.

Muhafaza edilmiş Urartuca yazıt külliyatı çok fazla değildir. Çoğu kraliyet inşaatlarının anısına kazınmıştır –kendi içinde ilginç ve önemli olmakla birlikte siyasal tarihi yeniden canlandırmak için genellikle işe yaramaz. Şimdiye dek askeri kahramanlıkları tasvir eden ve genel anlamda yıldan yıla düzenlenen seferleri sayıp döken Assur yıllıklarıyla karşılaştırılabilen iki metin tespit edilmiştir. Bunlardan biri I. Argişti'nin (8. yüzyıl başları; König 1965-7: no. 80), diğeri oğlu II. Sarduri'nin (8. yüzyıl ortaları, bkz. tablo 29; König 1965-7: no. 104) dönemine tarihlenir. Assur İmparatorluğu'nda bol miktarda bulunan günlük tutulmuş belgeler burada çok azdır. Bugüne dek üç yerleşmeden (Karmir Blur, Toprakkale, Bestam; Diakonoff 1963; Zimansky 1985: 80-83; yakın zamanda bir de Armavir Blur) çıkarılmış yalnızca yirmi bir tablet vardır (çoğu mektup olsa da içlerinden hiç olmazsa biri kraliyet kararnamesidir). Birçoğu paramparça olduğundan içeriklerini anlamak çok zordur, fakat büyük bölümü idari talimatları anıştırır. Bestam'da bulunmuş yüzlerce (bini aşkın; Salvini 1979; Seidl 1979) kil bulla çok önemli bir kaynaktır. Üzerlerine basılmış silindir kraliyet mühürleri başlıca siyasal merkezlerle ekonomik kaynakların devletin sıkı denetiminde olduğunu gösterir. Urartu'da bir tür hiyeroglif yazısının kullanılmış olması şaşırtıcıdır. Bugüne dek yalnızca kaplarla küplere basılmış ve kapasitelerini gösterdiği sanılan az sayıda işarete rastlanmıştır. Geç Hitit etkisinde kaldıkları belli olan Altıntepe'deki batı yerleşmesinde bulunanlar dışında (*RLA* 4: 400-401) Hitit hiyeroglifleriyle aynı değildirler (ancak onlardan esinlenmiş olabilirler). İşaretler yalnızca etiketleme amacıyla kullanılmış "ticari kısaltmalar" mıydı? Yoksa dayanıksız malzemeler üzerine yazarken kullanılan başka bir yazının varolduğunun göstergesi midirler (krş. bölüm 5b, Hitit İmparatorluğu)? Şimdilik bulgular bir

sonuca varmaya yetmez, öte yandan hiyeroglif yazısının farklı bir dili ifade etmek için kullanılmadığı apaçık bellidir.

Urartu'nun kendi içinden tarihsel bilgiler içeren metinler olmadığından, tarihçiler Urartu tarihinin izni sürmekte Assur belgelerine güvenmek zorundadırlar. Çoğu zaman iki devlet arasında çıkmış savaşlar bağlamında hazırlanmış Assur belgeleri, Urartu kralların listesiyle yaklaşık bir kronolojiye dayanak oluştururlar (Tablo 29). Aynı zamanda Urartu'nun zaman zaman batıya ve doğuya doğru yayılmasını belirlememizi sağlarlar. II. Sargon'un 714'te Zagros'un kuzeyinde Urartu kralıyla yaptığı savaşı, krallığın bir parçası olan Urmiye Gölü (İran'ın kuzeybatısı) dolaylarına

Tablo 29 Urartu krallarının kronolojisi

	Urartu	*Assur*
yaklaşık 840	Aramu	III. Şalmaneser
yaklaşık 825	I. Sarduri (Lutipri'nin oğlu)	III. Şalmaneser
yaklaşık 810	İşpuini (I. Sarduri'nin oğlu)	V. Şamşi-Adad
yaklaşık 785	Menua (İşpuini'nin oğlu)	III. Adad-nirari
yaklaşık 763	I. Argişti (Menua'nın oğlu)	III. Adad-nirari
		IV. Şalmaneser
		III. Assur-dan
yaklaşık 734	II. Sarduri (I. Argişti'nin oğlu)	V. Assur-nirari
		III. Tiglat-pileser
yaklaşık 714	I. Rusa (II. Sarduri'nin oğlu)	III. Tiglat-pileser
		V. Şalmaneser
		II. Sargon
yaklaşık 685	II. Argişti (I. Rusa'nın oğlu)	II. Sargon
		Sanherib
yaklaşık 645	II. Rusa (II. Argişti'nin oğlu)	Sanherib
		Esarhaddon
		Assurbanipal
yaklaşık 635	III. Sarduri (II. Rusa'nın oğlu)	Assurbanipal
(?yaklaşık 629	Erimena)	
?yaklaşık 601	III. Rusa (Erimena'nın oğlu)	kronoloji çok kuşkulu
?yaklaşık 585	IV. Sarduri (Sarduri'nin oğlu)	

yürüyüşünü, stratejik ve kültsel açıdan önem taşıyan Urartu sınır devleti Muşaşir'i zapt edip yağmalamasını ayrıntılarıyla anlattığı kayıtlar çok ilginç ve önemlidir (Thureau-Dangin 1912). Askeri konulara odaklanmasına ve abartılı bir söylem kullanmasına karşın Sargon'un tasvirleri Urartu manzarasını ortaya koymak için yararlanılan temel bir kaynaktır. Onun krallığı döneminde Assurlu valilerle veliaht Sanherib tarafından yazılmış birçok mektup sığınmacılardan alınan raporlarla söylentilere, Urartu'nun içişlerini rapor eden casusların aktardıklarına ayrıntılarıyla yer vermektedir. Böylelikle Urartu'nun Kimmerler tarafından yenilgiye uğratılması, arkasından patlak veren iç ayaklanma gibi ciddi olaylar hakkında (Lanfranchi 1983; Lanfranchi ve Parpola 1990) az da olsa bilgi edinmiş oluyoruz.

Fiziksel çevre

Urartu'nun belirli yapılanmalarından birkaçını açıklayan ve ülkeyi Assur askeri saldırılarına karşı dayanıklı kılan çok önemli bir özelliği coğrafyasıydı (Zimansky 1985). Urartu toprakları çok geniş bir alana yayılıyordu –Zimansky (1985) tarafından yapılan tahmine göre yaklaşık 200.000 km^2. Bunların tamamının herhangi bir dönemde Urartu krallarının doğrudan denetimi altında olup olmadığı belirsizdir --denetimde iniş çıkışlar yaşanmış olabileceğini hesaplamak gerekir. Üç büyük göl –Van, Urmiye ve Sevan (Gökçe)– Urartu'da yer alır. Daha büyük olan iki gölün ekonomik yararı sınırlıdır, çünkü Van Gölü yüksek soda içerir, Urmiye Gölü de çok tuzludur. Dolayısıyla oralarda gerçek ekonomik değere sahip bir tek balıkçılık yapılabilir –göl suları sulamada kullanılmaz. Fakat buna karşın çeşitli kaynaklardan gelen çok sayıda ırmağın suyunu bölgede boşalttığını belirmek gerek, bu da tarım amaçlı su bulmayı görece güvence altına almıştır: Düşmanlardan birinin su kaynaklarından bazısını engelleme girişimi orayı tamamen sudan yoksun bırakamazdı.

Ülkenin yüksek, dağlık yapısı nedeniyle oradan geçen ana yollar sınırlı sayıda kalıyordu, zaten çoğu da kar kalınlığının yüksek

olduğu kış aylarında geçit vermezdi. Van'dan Ninova'nın kuzeyine kuş uçuşu yalnızca 130 km mesafe olmasına rağmen (Ninova ile Babil kenti arasındaki uzaklığın yarısından da az) Ninova'dan Van'ın kuzeyine doğrudan geçişin büyük fiziksel engeller nedeniyle nadiren mümkün olması bu gerçeği çarpıcı bir biçimde gözler önüne serer: Başka türlü söylersek, yılın büyük bölümü oraya giden yollar karla kaplı olurdu, olmadığı zamanlarda da sarp dağlık arazi Assurluların tekerlekli arabalarını yürütmesine, yanlarında mühimmat taşımasına izin vermezdi. Sonuçta Assurluların Urartu'ya karşı saldırıları kaçınılmaz olarak ya batıdan ya da doğudan yapılmalıydı –Urartu'nun kalbi Van'a sızmanın dolambaçlı yolunu kullanmak nadiren başarıyla sonuçlanırdı.

Ekili topraklar üç ana bölgede yoğunlaşmıştı. İlki, Van Gölü'nün doğusuyla kuzeydoğusuna doğru uzanan verimlilik potansiyeline sahip yaylalardı. Yavaş olgunlaşan bitkiler sulanmak ister ama bu amaçla oraya aktarılabilecek dağ pınarları sayesinde bu sorun olmazdı, zaten Urartu krallarının da yaylaya su taşımak için muazzam kanallar inşa ettirdikleri bilinmektedir. Buradaki çiftçiler açısından bir başka avantaj da düşman orduların kolaylıkla ulaşamayacağı bir yerde bulunduklarından yaylanın savaşın yıkıcı etkilerinden uzak kalmasıdır. Çok daha alçak bir arazide yer alan Urmiye Gölü bölgesindeyse, değişken su seviyesi yüzünden yerleşim ve göl kıyısındaki toprağın kullanılması olanaksız, doğu kıyısı da bataklıktır. Tarıma elverişli başlıca alan gölün batısıyla güneyinde kalmaktadır. Sekizinci seferinde (714) tuttuğu kayıtlarda Sargon buradaki yoğun yerleşimlerin çok canlı bir resmini çizer: Urartu merkezlerinin çoğunda büyük miktarda tahıl depolanması, geniş bir alana yayılmış sığır sürülerinin varlığı ve bağcılıkla bahçeciliğin gelişmesi Urartu hükümdarlarının sulama projeleri sayesinde gerçekleşmişti. Üçüncü bölge Aras nehrinin kuzeyinde, Sevan Gölü'ne doğru uzanan alandır. Burası çok kurak, alçak bir yayla olduğundan dört bir yandan eksik olmayan yoğun kar yağışından nasibini almaz. Aynı zamanda Urartu toprakları içerisindeki en geniş yayladır. Fakat sulama yine sorun olmaz, derelerle ve su kaynaklarıyla bol bol beslenmektedir.

Urartu'da hayvancılık, sert, buzlu kış aylarında hayvanların evlerde barındırıldığı mevsimlik yaylacılık modelidir. Olasılıkla 400'den hemen sonra Ksenofon'un tarif ettiği sisteme çok benziyordu. Ksenofon'un *Anabasis* adlı eseri, yörenin fiziksel ve iklimsel zorluklarını mükemmel bir şekilde tasvir ederek yararlı kanıtlar sağlar:

> Evler yeraltına yapılmıştı; girişleri kuyu gibiydi, ama aşağı indikçe genişlerdi. Hayvanlar için toprağa tüneller oyulmuştu, insanlarsa merdivenle inerlerdi. Evlerin içinde yavrularıyla birlikte keçiler, koyunlar, inekler ve kümes hayvanları vardı. Bütün bu hayvanlar evlerde saklanan yiyeceklerle beslenirdi.
>
> (Ksenofon, *Anabasis* 4.5)

Yaz gelince çobanlar dışarı çıkar ve yükseklerdeki çayırlara yayılırdı. Savaş koşullarında bu da onların yararınaydı, ne de olsa savaşlar yaz aylarında yapılırdı.

Çevresel kısıtlamalar Urartu'nun şekillenmesine yardım etmişti; merkezi üstyapısına rağmen, yerel merkezlerden yönetilen bir üretim ve dağıtım sistemi yürütülüyordu. Başlangıçta birbirinden ayrı olan küçük devletler, peş peşe gelen Assur saldırıları karşısında bir araya gelerek Urartu devletini oluşturmuş gibi görünüyor. Surlarla çevrili merkezlerden oluşan sistem, yaygın ekonomik tabanı koruyor, stratejik yolları gözetiyordu (Forbes 1983). Böylece Assurluların verebileceği hasarın boyutu sınırlanmış oluyordu.

Tarihsel çerçeve

Eldeki kaynakları düşünürsek, Urartu tarihi konusunda sınırlı bir çerçevenin ötesine geçmek güçtür; yeniden canlandırabildiğimiz olaylara Assur-Urartu ilişkilerinin hâkim olması kaçınılmazdır. III. Şalmaneser'in krallık yaptığı dönem (858-824) ilk izlenimlerimize ışık tutar. Kral, önce Arzaşkun ve Sugunia'da kraliyet merkezleri olduğu ifade edilen Kral Aramu'ya, sonra da başkenti Van Gölü'ndeki Tuşpa kalesi olan Lutipri'nin oğlu Sarduri'ye kar-

şı olmak üzere, Urartu'da birkaç kez savaşmıştı. Demek ki bu dönemde bir tür siyasal değişim yaşanmış olduğunu düşünebiliriz: İlki, Tuşpa bir tek bu dönemde önemli bir tören ve kraliyet merkezi olarak görünür; ikincisi, Sarduri'nin krallığı (Aramu'nun soyundan gelmez) Urartu'ya gelecek iki yüz yıl boyunca büyük bir kesinti olmaksızın hükmedecek yeni bir hanedanlığın başlangıcına işaret eder (Salvini 1986). Urartu devleti ve ekonomisinin ana öğeleri Balavat (Nimrud yakınları, s. 165) yerleşmesinde III. Şalmaneser'in yaptırdığı tunçtan dev tapınak kapılarında tasvir edilmiştir: Dağın zirvelerine kurulmuş kaleler Assur ordusu tarafından ateşe verilirken, Assur askerleri meyve ağaçlarını keserken, dev ambar küplerini götürürken gösterilmektedir. Aynı zamanda Assur askerlerinin sarp dağlarda güç bela at sürerek dehşetli fiziksel engellerle baş ettiği de tasvir edilir.

9. yüzyılın sonunda Urartu güney sınırını Assur'a karşı sıkı denetim almış, Urmiye havzasındaki yerel Manna merkezlerini zapt edip geliştirerek gücünü pekiştirmişti.[3] Buluntular arkeolojik yerleşmelerden, yerel Manna kentlerinin özgün Urartu kalelerine dönüştüğü; Urartu'daki büyük Bestam sitadelinin da bulunduğu Hasanlu (Dyson ve Muscarella 1989) ile Heftevan Tepe'den (Burney 1969-70/1972-6; *RLA* 4: 39) (Kroll 1972) gelir. İran ile Irak arasında bugünkü sınıra dikilmiş, Urartu'nun Muşaşir'i (Ninova'nın yaklaşık 80 km kuzeydoğusu) sıkı denetim altına aldığını duyuran iki dilli (Urartuca ve Akkadca) bir yazıt, Urartu devletinin doğudaki gücünü iyice ortaya çıkarmaktadır:

> Kudretli kral, Şura'nın kralı, Biania'nın kralı, Tuspa kentinin efendisi Sarduri oğlu İşpuini ile İşpuini'nin oğlu Menua Ardini (Muşaşir) şehrinde (tanrı) Haldi'nin huzuruna çıktıklarında, yolda(?) Haldi adına bir tapınak inşa ettiler. Sarduri'nin oğlu İşpuini kutsal yere bir yazıt dikti. İyi silahlar, iyi mallar getirdi, kaliteli bakır getirdi, bakır yatakları getirdi, x x getirdi, pek çok mal getirdi (ve) onları Haldi'nin kapılarına yerleştirdi. Onları canı için efendisi Haldi'ye verdi. Adak olarak 1.112 sığır, 9.020 serbest keçi ve koyun, 12.480 koç getirdi. Kudretli kral, Şura'nın kralı, Biania'nın kralı, Tuspa kentinin efendisi Sarduri oğlu İşpuini Ardini şehrinde Hal-

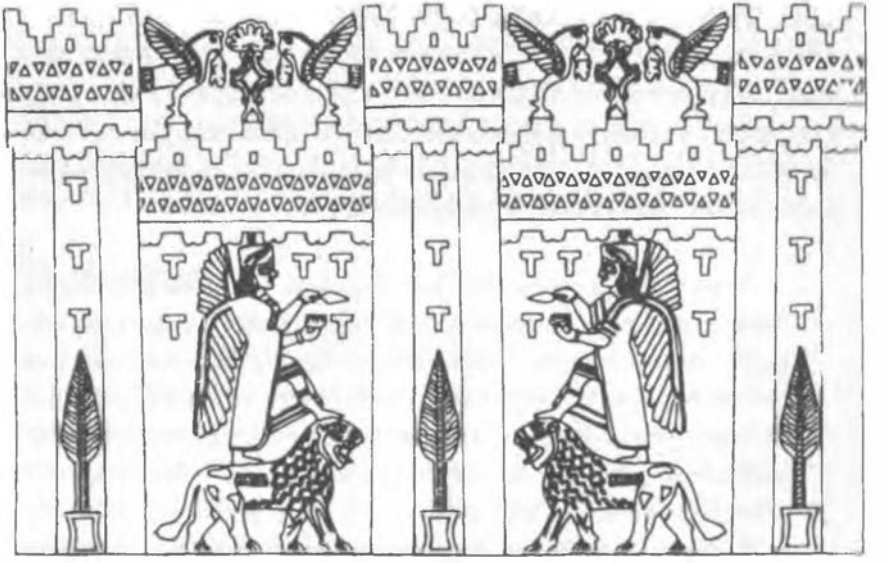
di'nin huzuruna çıktığı zaman, Haldi'nin buyruğuyla bu sitadeli(?) inşa etti. Bu buyrukta söylenenler Haldi'nin kapılarındaki yola kondu.

Ardini'deki Haldi kapılarından her kim bir şey götürürse ona uyarı olsun diye aşağıdaki önlemler alınmıştır:

Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua Ardini kentinde Haldi'nin huzuruna çıktıkları zaman, Haldi'ye eşyalar adayarak dediler ki: "Haldi kapılarından her kim bir şey götürürse..., her kim bir başkasının (onları) götürmesine sebep olur ve hiçbir şey(?) yapmazsa, her kim bunu hükümdarlardan saklarsa,... her kim Haldi'nin kapılarından eşyaların götürüldüğünü duyar ya da bir başkasına bunu yaptırırsa, Haldi onun tohumlarını yeryüzünden silsin! Her kim bu yazıtı yerin 'ən kaldırırsa, her kim (onu) kırarsa, her kim bir başkasının böyle şeyler yapmasına sebep olur, her kim bir başkasına, git, onu yerle bir et, derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) Ardini şehrinin tanrıları (onun) tohumlarını yeryüzünden yok etsin.

(Benedict 1961; van Loon in Veenhof 1983 [Ol]: 34-36)

Diğer metinler bölgedeki pek çok tanrıya birlikte önderlik eden üçlü arasında Haldi'nin, daima Teişeba (Fırtına Tanrısı) ve Şivi-

Şekil 34 Van Gölü Kef Kalesi'nden kabartma (alıntı Bilgiç, *Anatolia* 8 (1964), şekil 2)

ni'den (Güneş Tanrısı) önce söylenmesi nedeniyle Urartu panteonunun baş tanrısı olduğuna işaret ederler. Sargon'un daha ileriki tarihli, Muşaşir'i nasıl yağmaladığını, Haldi tapınağından ne kadar çok sayıda değerli eşya götürdüğünü anlattığı metin (bkz. s. 230) aynı zamanda bu çok önemli, genellikle Urartu krallarına savaşta doğrudan zafer bağışladığı ileri sürülen Urartu tanrısının başlıca kült merkezinin küçük bir sınır beyliği olduğunu göstermektedir. Yukarıda aktarılan yazıt, aralarında kültürel bağlar olan devletlerin toparlanarak Urartu krallarınca nasıl yönetildiğine ilişkin ipuçları da içerir (*RLA* 5: 568-569): Urartu kralı kendine resmi koruyucu ve yerel kültleri geçindiren kimse rolünü biçmiş, velinimet ve kollayıcı olmuştu; dolayısıyla beylikler Urartu'nun iyi niyetine bağımlıydı ve siyasal destekle karşılık vermekle yükümlüydü.

Urartu'nun başarılı bir atılımla Urmiye havzasına doğru yayılmasının ardından krallar yüzlerini batıya döndüler. Urartuların batıdaki fetihleri Menua döneminde (yaklaşık 810-785) başlamış olabilir, fakat bunlar en açık şekilde I. Argişti ile II. Sarduri (yaklaşık 785 ile yaklaşık 734 arası) döneminde belgelenmiştir. Bu kralların her ikisi de yıllıklar tarzında, o bölgedeki çarpışmaları anlatan kayıtlar bırakmıştır. I. Argişti, Assur kralı V. Assur-nirari'ye (754-745) karşı savaştığına bile değinir; her iki kral da Fırat'ın ötesindeki Malatya ve Kummuh'daki zaferlerini anlatırlar. Sarduri'nin krallığının ikinci yılında (752?) yaptığı savaşı aktaran metin, Fırat'a bakan dik bir yamaçta, bir Urartu kalesinin (olasılıkla metinde adı geçen Tumeişki) eteğindeki sarp kayaya kazınmış olarak bulunmuştur:

> Haldi ileriye fırladı, silahını Meliddu (Malatya/Melid) ülkesinin kralı, Şahu'nun oğlu Hilaruada'nın üstüne indirdi, onu Argişti oğlu Sarduri'nin boyunduruğuna verdi. Haldi kudretli, Haldi'nin silahı kuvvetli.
>
> Argişti oğlu Sarduri öne çıktı. Sarduri şöyle (der):
>
> "Fırat temiz bir yerdi, orayı geçmiş bir kral dahi bulunmazdı. Efendim Haldi'den, Teişeba'dan, Şivini'den, Urartu tanrılarından kendime beylerin yüceliğini diledim. Tanrılar sesime kulak verdiler, bana yolu açtılar. Tumeişki'nin önünden askerlerle birlikte geçtim. Aynı gün ülkeye ilerledim.

Kalava'nın güneyini kolladım, Meliddu'nun kuzeyindeki Karnişi dağlarına kadar ulaştım. Zabşa'yı aşıp Muşani'ye vardım. Bir günde on dört kale ve yetmiş kasabayı zapt ettim. Kaleleri yerle bir ettim, kasabaları yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan dönerken Hilaruada'nın surlarla çevrili kraliyet şehri Sasi'yi kuşattım, savaşta ele geçirdim. Oradan aldığım malları, erkekleri, kadınları eve getirdim."

Sarduri şöyle (der):

"İçeri girdim, emrettim: Meliddu'nun etrafı sarılsın! Hilaruada huzuruma geldi, ayaklarıma kapandı, ayaklarımı tuttu. Merhamet gösterdim. Ganimet olarak altın, gümüş, mallar alıp Urartu'ya getirdim. Onu da haraca bağladım. Oradaki dokuz kaleyi aldım (ve) kendi ülkemin topraklarına ekledim: Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Vasini, Maninui, Aruşi, Kulbitarrini, Taşe (yani) Kuera'nın Taşesi, Meluani. Haldi'nin yüceliği sayesinde Argişti oğlu Sarduri kudretli kraldır, Urartu'nun kralı büyük kral, Tuspa şehrinin beyidir."

Sarduri şöyle (der):

"Bu yazıyı her kim silerse, kim zarar verirse, kim üstünü karalarsa, kim bunlara kalkışırsa, kim, 'git, sil!' derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) tanrılar onu (ve) ailesini de güneşin altından silsin. Ona sığınak(?) vermesinler, ne tanrı ne insanoğlu onun bir yere gitmesine izin versin.'

(König 1965-7 no. 104; van Loon 1974; van Loon in Venhof 1983 [01]: 42-45)

Batıdaki seferler Urartu'nun elli yılı aşkın bir süre güçlü bir varlık göstermesini sağlamıştı. Bu güç, ancak 742'de yapılan Kummuh (Kommagene) muharebesinde III. Tiglat-pileser'in (744-727) II. Sarduri'yi ve onun Kuzey Suriye ile Anadolu'daki müttefiklerini yenilgiye uğratmasından sonra zayıfladı. Urartu krallarının kurdukları denetim, yukarıda aktarılan pasajda gözler önüne serilmektedir: Önce birtakım stratejik yerlere saldırı düzenlenir, böylece yerel hükümdar teslim olmak zorunda kalırdı; tahtı kendisine geri verilir ama gerekli malzemelerle insan gücünü sağlamak suretiyle artık Urartu kralını desteklemeye yükümlü olurdu; sonra sınır boyundaki bazı merkezler denetim altına alınan topraklardan koparılarak Urartu devletine dahil edilir, dolayısıyla tabi hükümdarın güç tabanı zayıflatılmış olurdu; daha sonra yenilgiye uğra-

yan kralın hazinesi Urartu merkezlerine götürülürdü; sonunda nüfusun bir kısmı sürgün edilerek kralın insan gücü kurutulur, bu insanlar Urartu'ya yerleştirilerek oradaki köylü kesimi, silahlı kuvvetler ve garnizonlardaki insan sayısı artırılırdı. Çevrede çok miktarda Urartu çömleğinin bulunuşu ve İzoğlu'ndaki Fırat geçidini kontrol altında tutan Urartu kalesinin kalıntıları, Urartu egemenliğinin doğrudan Fırat'a uzandığını göstermektedir.

Urartu'nun kuzeye yayılması ve oradaki uçsuz bucaksız verimli Erivan ovasını (Sevan Gölü dolayları) topraklarına dahil etmesi de bu döneme tarihlenmeli. Bölgeyle bütünleşmenin işareti olarak çevreyi denetim altına alacak ve idare edecek dev kaleler (birine kraliyet üyelerinden birinin adı verilmişti) inşa edilmiştir: Aras nehri üstündeki Argiştihinili (Armavir Blur) ile günümüzde Erivan'ın ucundaki Erebuni. İkisinin temeli de II. Sarduri tarafından atılmıştı, metinler Erebuni'ye Kuzey Suriye ve Süphan'dan getirilen sürgünlerin yerleştiğine ışık tutar (*RLA* 5: 158-161). Bugün geçerli kabul edilen anlatım, elde edilen başarının (belki de hedeflenen amacın) orayı Urartu egemenliğine almaktan çok sınır saldırısı düzenlemek olduğu izlenimi uyandırsa da, II. Sarduri aynı zamanda kuzeybatıdaki Kulha (Klasik Dönem'de Kolkhis) bölgesine de ulaştığı anlaşılır.

Urartu birdenbire büyümesini Assur'un görece zayıf düşmesine ve 9. yüzyılın sonlarıyla 8. yüzyılın ilk yarısında seferler düzenlememiş olmasına borçludur sanki. Assur'un faaliyet dışı kalması Urartu'ya Assur'un çıkarlarına ters düşecek şekilde kendi siyasi ve ticari ağını kurma olanağı sağlamıştı –Assur'un 9. yüzyılda Urartu'yu çembere alan yayılımına karşı anlaşılabilir bir tepkiydi bu. 8. yüzyılın ikinci yarısında Assur'un saldırganlığının yeniden sahneye çıkmasıyla birlikte iki devlet bir yandan Kuzey Suriye ve İç Anadolu'da, diğer yandan Zagros'un kuzeyinde şiddetle karşı karşıya gelmişti. Urartu iktidarı özellikle Fırat'ın batısındaki topraklarda Assur açısından tehlikeli oluyordu: Frigya Krallığı'yla Urartu'nun onlarca yıl boyunca ortak hareket ettiği anlaşılmaktadır, buysa Assur'un maden yataklarıyla önemli ticaret yollarına erişimini kısıtlayıcı bir durumdu. Olasılıkla Zagros çevresinde de benzer etmen-

ler geçerliydi: Burada Urartu'nun çıkarları giderek güneye yöneliyor, Elam ve Babil ile birlikte Assur'un Mezopotamya vadisini İran yaylalarına bağlayan belli başlı yollardan uzak tutmakla tehdit ediyordu. Sonunda bu kaygılar Assur'un gelecek kırk yıllık stratejisini belirlemiş (bkz. bölüm 9c), Urartu iktidarının faaliyet alanlarını daraltma çabasıyla Assurluların Urartu'nun batı ve doğu topraklarına saldırmasıyla sonuçlanmıştı. II. Sargon'un 714'te çıktığı Muşaşir ve sınır devletini yağmalamasıyla (bkz. s. 157) doruk noktasına ulaşan sekizinci seferi bu stratejiyi temsil eder.

Assurluların Urartu'yu yenilgiye uğratmasına yardım eden bir etmen de, 8. yüzyılda Urartu'nun Kimmer saldırılarına maruz kalmasıydı. Kimmerlerin kim olduklarını ve giriştikleri faaliyetleri yerli yerine oturtmak hiç kolay değildir, fakat muhtemelen İskitlerle akraba olan atlı göçebe savaşçılardı (Rolle 1989; Lanfranchi 1990). Kimmerler Urartu ordusunu bozguna uğratmayı başarmış, ülke ve hanedanlık içinde kargaşaya yol açmıştı (Lanfranchi 1983; Lanfranchi ve Parpola 1990: xix-xx). Urartu her ne kadar birkaç cephede geri püskürtülmüşse de (kuzeydeki Argiştihinli'nin yerle bir edilmesi de aynı dönemlerde yaşanmış olabilir), etkileri çok uzun süreli olmadığı gibi sınırlı kalmıştı. Urartu'nun batıdaki önemli yerleşmesi Altıntepe 7. yüzyılda, olasılıkla Assur'un Malatya, Kummuh ve daha güneyi denetimine almasına karşılık olarak kurulmuştu (Özgüç 1967). 7. yüzyılda doğudaki Bestam'da yoğun inşaat çalışmaları da vardı; II. Rusa döneminde (yaklaşık 685-645) büyük çapta genişlemişti, ayrıca, epigrafik buluntularla da doğrulandığı gibi, Urartu'nun doğudaki gücü de gevşememişti. Argiştihinli, 8. yüzyılın sonlarında yıkıma uğradıktan sonra yeniden inşa edilememişti ama, yerine Erebuni yakınlarında muazzam Teişebai (Karmir Blur) sitadeli konmuştu. Öyleyse Erivan bölgesindeki kayıpların geçici olduğu bellidir. Urartu ile Assur güneye doğru sınırlar konusunda daha sağlam bir anlaşmaya varmışlardı, iki güçlü komşu devlet arasındaki eski askeri düşmanlıkların yerini diplomatik ilişkiler almış görünüyor (Esarhaddon'un Şupria seferiyle karşılaştırın, s. 204): 643'te Assurbanipal'in sarayını ziyaret eden Urartu elçisinden söz edilir.

Urartu devletine yapılan son göndermedir bu –daha sonraki tarihinin üzerinde sis perdesi vardır. 609'da Babil kralı Nabopolassar (626-605; bkz. bölüm 9e; 11d) muhtemelen Babil'in eski Assur İmparatorluğu üzerindeki denetimini pekiştirme stratejisinin bir parçası olarak Urartu sınırında askeri harekâtlar yapmıştı. Herodotos'tan (1.74) öğrendiğimiz kadarıyla 585'e gelindiğinde Medler Kızılırmak çevresine kadar uzanan topraklara hâkim olmuşlardı, bu da Urartu devletinin artık varolmadığına işaret eder. Bugün "Ermenistan" denilen topraklarda Persler nice savaşlar yapmış olmasına karşın, Pers kralı I. Dareios'un kendine karşı 522-521'de başlatılan büyük ayaklanmaları anlattığı kayıtlarda (Behistun yazıtı; bölüm 13c) ne bir Urartu kralının ne de yerel beylerin adı geçer. Gelgelelim Urartu'nun nasıl ve ne zaman çöktüğü ya da tamamen parçalandığı hiç bilinmediği gibi bu kıt malzemeden anlaşılması da olanaksız görünüyor. II. Rusa'nın ardından bazı kralların adları yazıtlardan biliniyor, fakat bunlardan birkaçının çağdaş olması, dolayısıyla ülkenin bütünlüğünün çoktan parçalanmış olması muhtemeldir (Kessler 1986). Bölgenin 643'ten sonra Ahemeni devletinin Ermeni satraplığı olarak yeniden ortaya çıkışına kadar yaşadığı tarih şimdilik boştur.

Urartu devleti

Yetersiz kaynaklar nedeniyle Urartu devletinin yapısını tam olarak saptamak güçtür. Başta Karmir Blur ve Bestam olmak üzere yerleşmeler büyük miktarda gıda depolayabilen muazzam merkezlerin varolduğunu ortaya çıkarmış olsa da devletin idari örgütlenmesi hakkında çok az şey biliyoruz. Belli ki bunlar ekonomik açıdan üretken ve stratejik öneme sahip alanları beslemek ve denetim altına almak amacıyla merkezi otoritenin bir parçası olarak kurulmuştu (Forbes 1983). Aynı zamanda kraliyet başkentleriyle askeri tesislerin işlevini görürlerdi. Urartuca metinler bize memurların bazı unvanlarını gösterir ama kişi adları nadiren tespit edilmiştir. Assurluların kuzey sınırıyla ilgili istihbarat raporları, dağınık Urartu belgelerine göre daha çok yardımcı olmaktadır; örneğin:

Efendim krala: Kulunuz Assur-resuva (Irak'taki Kürt bölgesinde bulunan bir Assur memuru). Efendim, kral afiyette olsunlar!

Efendim krala yazmış olduğum mektupta bahsettiğim baş terzi Naragê hakkında: "Krala karşı suikast tezgâhlayan o ve 20 'hadım' (bkz. s. 199'daki tartışma) arkadaşı tutuklandı" -Urartu kralı halihazırda Turuspa'ya (yani Tuspa) girdi ve onları sorguladı. Yerde sürülerek getirildiler, komploya karışmış geri kalan halk da öldürüldü -'hadımlar' ile 'sakallı saraylılar' dahil 100 adam. Abliuknu'nun kardeşi general vekili Ursenê de benzer şekilde Turuspa'da tutuklandı.

(*SAA* 5 no. 91)

Rapordan, kralın maiyetinin hizmetkârlar ve saraylılardan oluştuğunu, Assur sarayındaki dizilişe benzer bir düzende örgütlendiklerini anlıyoruz. Ayrıca general ve general vekili gibi yüksek askeri rütbeli memurlar da vardı. Parçalanmış durumdaki Assurca bir başka mektupta (*SAA* 5 no. 93) kraliyet ailesinin üyesi diye tanıtılan "sağın (kanat) generali" olduğunu gösteriyor. Bu da (tahmin edileceği üzere) yüksek mevkilerde bulunanlar kralla yakın ilişkisi olan kimselerdi. Kralla akraba olan saraylı ve asker soylular zarif mezarları ve şık evleriyle Van yöresinde ve Altıntepe'de oturan seçkin tabakayı oluşturmuşlardı herhalde. Urartu'ya ün kazandıran ince işlenmiş madeni eşyalardan bazılarını talep edenler de onlar olsa gerek (van Loon 1966; Wartke 1990; Merhav 1991). Bir başka Assurca mektup (*SAA* 5 no. 90) Urartu'nun başlıca görevi savaş zamanı yerel birliklere asker toplamak ve cepheye sürmek olan yerel valilerin yönetiminde bir dizi mıntıkaya bölündüğüne işaret ederek bölgesel yönetimlerin varlığını ortaya koymaktadır. Eyaletlerden başka devletin hudutlarında küçük ama stratejik ve ticari açıdan önemli, bağımsız yerel hükümdarların yönetiminde karmaşık siyasal yükümlülüklerle Urartu kralına bağlı beylikleri yer alırdı.

Anıt yazıtlarında kral tanrı Haldi'den esinlenen ve yardım alan iktidarın tek sahibi olarak tasvir edilmektedir. Bazen de "kralların kralı", Bia (Urartu yerine halk arasında kullanılan bir terim) sakinlerinin hükümdarı, Tuşpa şehrinin valisi ve efendisi diye tanıtı-

lır. Anlaşıldığına göre Tuşpa başından beri *eşi benzeri olmayan* kraliyet merkezi olarak görülürdü: Buradaki muazzam duvarlara bugüne dek dayanmış en uzun kraliyet yazıtları kazınmıştı; önemli kültlerin merkeziydi; Tuşpa'da kayalara (işlevleri kesin olmayan) muazzam odalar oyulmuştu (Salvini 1986). Ayrıca II. Rusa'ya karşı çıkarılan isyanın soruşturmalarına ve suikastçilerin idamına sahne olmuştu (bkz. s. 240'ta aktarılan metin). Kraliyet konutları olasılıkla krallık geneline yayılmıştı, zarif duvar resimlerinden geriye kalanlar onların nasıl bir tarzda yapıldıkları hakkında fikir verir (Özgüç 1966). Urartu'dan kaldığı bilinen tunç ve fildişi kakmalı oyma mobilyaların da saraylardan eksik olmayan eşyalar oldukları anlaşılmaktadır.

Kral doğal olarak selefinin soyundan gelirdi, aradaki bağ sıklıkla yazıtlarda belirtilirdi. Ama bu ideal örüntünün bazen saptığı görülürdü: II. Sargon tarafından I. Rusa'nın Muşaşir tapınağına üstünde "iki at ve bir atlı savaş arabası sürücüsü ile o (Rusa) Urartu Krallığı'nı ele geçirmişti" (TCL 3 l. 404) yazan bir heykel adadığı anlatılmıştı. Bu sözler taht mücadelesine işaret eder ve vârisin tahta sorunsuz geçtiğini vurgulayan kraliyet yazıtları da belli ki içerideki kavgalarla rekabeti örtbas etmeye yaramıştır. İşpuini'nin yazıtında da (s. 233-34) belirtildiği üzere törenlerde ve siyasal faaliyetlerde kralın yanında yer alan veliaht önemli bir rol oynardı. Kimmerler karşısında yenik düştükten sonra yaşanan kargaşa ortamında kralın öldürüldüğü düşünülünce, veliaht Melartua kraliyet karargâhındaki askerler tarafından krallık tahtına geçirilmişti (*SAA 5* no. 90) –buysa, artık babasının seferlerine onun katılacağı ve resmi konumu nedeniyle kralın ani ölümü karşısında tercihin doğal olarak ondan yana olduğu anlamına geliyordu. Olasılıkla Urartu kralının tahta geçişi sırasında kral, krallığın farklı kült merkezlerinde simgelerle donatılırdı. Ama bu yalnızca, II. Sargon'un 714 kayıtlarında, Muşaşir sınır devletini Urartu krallarının "taç giydiği" bir yer olarak tasvir ettiği *anlaşılan* kırık bir parçada yapılan göndermelere dayalı bir tahmindir (Zimansky 1985). Ne var ki pasaj belirsiz olduğundan değişik yorumlara da açıktır (Kristensen 1988).

Sınırlarla yollar her zaman büyük öneme sahipti, bundan dolayı kraliyetin inşa ettiği ve askerlerin yerleştirildiği çevresindeki araziye hâkim tepelere dikilen kaleler ve kraliyet stelleriyle işaretlenirdi. Böyle yüksek noktalardan yaklaşan düşman güçleri görülebilir, sonra da, II. Sargon'un canlı bir biçimde tasvir ettiği gibi, meşalelerle diğer bekçi noktalarına haber verilebilirdi. Kaleler ekilebilir ovalarda bulunan alçaktaki kasabalardaki nüfusa neredeyse ele geçirilemez sığınaklar sağlıyordu; öte yandan bu kasabalar da çoğu zaman (II. Sargon'un tasvirinden öğrendiğimiz kadarıyla) kapıları ve kuleleri olan surlarla çevrilmiş, derin hendeklerle sarılmış olurdu. Yıl boyu kesilmeyen akarsuları geniş çaplı tarım, bağcılık ve meyve yetiştiriciliğinin mümkün olduğu ovalara akıtan kraliyetin kanal projeleriyle geniş araziler tarıma açılmıştı. Anlaşıldığına göre böyle arazileri ya kral elinde tutardı ya da aile üyeleriyle maiyetindekilere verirdi. Sargon'un 714 yılındaki seferine ait kayıtlar, Ulhu şehri yakınındaki sulama tesislerinden birini çağrıştıran bir tasvir de içermektedir. Tümüyle aktarmakta yarar var:

> Akan suyu getiren bir kanal kazmış,... suyun Fırat gibi gürül gürül akmasını sağlamış. Yataklarındaki sayısız arkı başka yöne dağıtmış... ve tarlaların sulanmasını sağlamış... meyve ağaçları ve asmalara yağmur gibi su vermiş; çınarlarla diğer ağaçlar... orman gibi büyüyerek çevresini koruyan bir çatı olmuş. Nadasa bırakılmış ovada *arahhu* şarkıları [söyletiyor] - bir tanrı gibi insanlarına güzelim *alalu* çığlıkları (kırsal yöre türküleri) attırıyordu. Sulanan tahıl tarlalarından 300 eşek yükü tohumluk mısır çimlendirmişti. Çorak ovayı yeşil araziye çevirmişti... Atlarla sürüler için bir ahır yaptırmış, bu erişilmez topraklara deve besiciliğini getirmişti...
>
> Kanal kıyısında kendi zevki için bir saray, kraliyet konutu yaptırmış, çatısını servi ağacından kirişlerle kapatarak güzel kokmasını sağlamıştı. Sardihura kalesini korunaklı olsun diye dağa yerleştirmiş ve arazisinin savunması için asker sınıfını(?) oraya konuşlandırmıştı.
>
> (TCL 3 ll. 203 vd.)

Ulhu'yu ve şehrin kraliyet sarayını zapt ettikten sonra, Sargon bulduğu dev şarap mahzenlerinden de etkilenmişti:

> Gizli şarap mahzenine girdim, Assur'un bütün askerleri hortumlar ve meşin kovalarla dereden su çeker gibi, kaliteli şarabı boşaltıtlar.
> (TCL 3 l. 226)

Bu pasajlarda göz önüne getirilen kırsal manzara, kralın yarattığı ve koruması altına aldığı bolluk çarpıcıdır.

* * *

Hatırı sayılı miktarda arkeolojik malzemeye rağmen Urartu tarihi ve düzeni hakkında kesin bir bilgi sahibi olmak çok zor. Fakat Urartu'nun boyutları, varolduğu zaman aralığı, hammaddeleri (bakır, gümüş, demir), verimliliği ve uçsuz bucaksız otlakları, büyük maddi serveti kaynak, ticari denetim ve siyasal egemenlik mücadelesinde Assur'un çok ciddi, kimi zaman tehdit edici bir rakibinin olduğunu hatırlatan ibret verici özelliklerdi.

10b Frigya ve Lydia

Eğer Urartu tarihi hazin bir sis perdesi altındaysa, Frigya ve Lydia'nınki kapkaranlık denebilir. Anlayabileceğimiz bir tek yerel belge bile bulunmamaktadır. Assur kaynaklarında ve bir ölçüde Yunanlıların kayıtlarında (özellikle Lydia üstüne Herodotos'un yazdıkları, bkz. s. 249 vd.) sözü geçen dağınık ve gelişigüzel göndermelere güvenmek zorundayız. Buna karşılık arkeolojik malzeme (özellikle Frigya için) alabildiğine çoktur ve bu güçlü ama az anlaşılmış krallıklar hakkında ucundan kenarından bir izlenim edinmemizi sağlar.

Frigya

Frigya devleti, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen karanlık dönem içindeki bir zaman diliminde gelişmişe benzer (yaklaşık 12. yüzyıl ortaları). Batıdan (Trakya) ve Doğu Anadolu'dan bölgeye göçen grupları içine aldığı düşünülmektedir. En önemli si-

yasal merkezi, Büyük Frigya'daki Gordion'du (Ankara dolayları). Fakat 8. yüzyılda denetim alanı doğuya doğru yayılarak Kızılırmak'ı aşmış, eskiden Hitit devletinin göbeği olan (Boğazköy) toprakları da içine almıştı. Assur metinlerinde "Muşki" denilen halkın yerleştiği bölge burası olabilir (Sevin 1991). Assurlular ilk olarak Frig devletinin doğu ucuyla ilişki kurduklarından bütün krallığa Muşki adını vermişlerdi. Bu krallığın masallara konu olmuş zenginliğinin yankıları, Yunan efsanelerindeki "her dokunduğu altın olan Kral Midas" öyküsüyle günümüze ulaşmıştır; ayrıca bir Midas'ın Delfoi'ye adak sunduğu söylenir (Herodotos 1.14), ama Klasik Dönem kaynaklarında, kral adı olarak Gordios ve Adrastos dışında pek fazla ek bilgi yoktur. Yunan öykülerindeki Midas, belli ki 8. yüzyıl sonlarından kalma Assur metinlerinde "Muşki Kralı Mita" diye söz edilen kişidir (*RLA* 8: 271-273).

Frigya'nın egemenlik alanının nerelere kadar yayıldığı belirsizdir. Çömlek buluntuları ve yazıtlar, bu alanın tuz gölleri bölgesinden Kappadokia'ya kadar uzandığını düşündürür. En çarpıcı buluntular Gordion'da ele geçenler ve "Midas Kenti" gibi birçok Frig merkezinde yer alan oyma kaya cepheleridir. Frigya kültürüne özgü bir özellik de, kralların ve soyluların mezarı olarak kullanılmış, Rusya'nın güneyindeki ikinci binyıla tarihlenen mezar höyüklerini çağrıştıran tümülüslerdir. Bunların en büyük olanları Frigya'nın gücünün doruğuna ulaştığı 8. yüzyıl sonlarına tarihlenir. Bu tümülüsler ahşap kirişlerle özenle inşa edilmiş, zengin, ama abartılı olmayan –değerli madenlerden ziyade tunçtan yapılmış kapkacak– mezar eşyalarıyla döşenmiştir (Young 1981). Kazılan büyük bir tümülüsün içinde bir erkek iskeleti bulunmuştur. Mezardaki mobilyalara, mezarın büyüklüğüne ve yerine bakılarak, bu iskeletin bir Frig kralına, olasılıkla bizzat Midas'a ait olduğu düşünülmüştür. Bir adli tıp uzmanı, iyi korunmuş kafatasından yararlanarak başın gerçek görünümünü akla yatkın bir biçimde yeniden biçimlendirmiş, böylece bu büyük hükümdarın yüz hatlarını ortaya çıkarmayı başarmıştır (Prag 1989).

Harita 15 Orta ve Batı Anadolu

Şekil 35 Tuvana kralı Varpalavas (sağda) bereket tanrısına dua ediyor; İvriz yakınları (çizim D. Saxon)

Kappadokia'nın güneyindeki küçük devletlerin Frigya ile yakın ilişki içinde olduğunu yazıtlardan, Assur belgelerinden ve Frig çömlek buluntularından anlıyoruz. Özellikle Frigya ile Tuvana (Tuhana) arasındaki ilişkilerin daha da yakın olduğu görülür. "Tuvana'nın Kara Taşı" denilen kayanın, Geç Hitit hiyeroglifleriyle kazınmış, yerli kralın ilanını içeren stelin Frigce versiyonu olduğu sanılmaktadır (*CAH* III/2: 625-626). Eğer bu doğruysa, Frigya'nın gücüne ilişkin önemli bir bulgudur. Aynı kralın, Tuvanalı Varpalavas'ın aynı zamanda Kral Midas'ın II. Sargon ile barış girişimlerini (*SAA* 1 no. 1, aşağıya bakınız) başlatmak üzere Kilikya'daki As-

sur valisine giden heyette de yer alması, bu küçük devletle Frigya arasındaki yakınlığa işaret etmektedir. Bir kaya anıtında görülen Varpalavas'ın sırtındakinin Frig giysisi olması mümkündür (Boehmer 1973; bkz. şekil 35). Frigya ile Geç Hititlerin Karkamış'ı arasındaki bağlantı, Frig tanrıçası Matar Kybele ikonografisinin gelişimine de yansımış olup, Ankara ve Gordion yakınlarında bulunmuş heykel bezemelerinde güçlü bir Geç Hitit etkisi görülür (*CAH* III/2: 642). Friglerin Güney Kappadokia'ya, hatta daha güneye ve doğuya yönelik ilgisi, küçük devletleri sık sık Frigya kralı Midas ile ortak hareket etmekle suçlayan Assurluların siyasal tehdidi olarak algılanmıştı. Karkamış'ın bir süre Urartu –doğu komşusu ve Frigya'nın doğal ortağı– ile bağlantıları olduğunu düşünürsek, Assur'un korkuları dayanaktan yoksun olmasa gerek.[4] Assur egemenliğine karşı Frigya-Urartu koalisyonu gerçek bir tehditti. Nimrud'dan gelen aşağıdaki mektupta da çarpıcı bir biçimde gözler önüne serildiği gibi, II. Sargon'un en büyük başarılarından biri kuzeydeki bu iki güçlü devlet arasındaki yakın ilişkiyi koparmak olmuştu:

> Kralın (Kue/Kilikya valisi) Assur-şarru-u[sur]'ya sözleri: Ben afiyetteyim, Assur afiyette: Sevinebilirsin.
>
> Bana yazdıkların hakkında: "Frigya'lı Midas[ın] ulağı bana gelip Urik'in (yerel bey) elçi olarak Urartu'ya gönderdiği Kue'den gelme 14 adamı getirdi" -bu ziyadesiyle iyi! Tanrılarım Assur, Şamaş, Bel ve Nabû harekete geçmiştir, savaş [veya başka] şey olmadan Frigya bize söz vermiş ve müttefikimiz olmuştur! Bana yazdıkları hakkında: "Ulağımı efendim, kralın izni olmadan Frigya'lıya göndermem!" -şimdi sana ulağını Frigya'lının huzuruna göndermekten alıkoymaman (söylemek) için yazıyorum. Ona dostça yaz ve benim daha çok zamanım olana kadar ondan gelecek haberlere kulak ver.
>
> Bana yazdıkların hakkında: "Nasıl o efendim kralın tebaasını bana gönderdiyse, ben de onun tebaasını ona göndermeli miyim?" -hepsini gönder ki isteyerek bizden yana tavır alsın. Adamlarından 100 veya 10 kişi, ona şöyle yaz: 'Efendim krala bana gönderdiğin Kue'li adamlardan söz ettim, çok memnun oldu; karşılığında bana [şöyle] yazdı: Sarayındaki Friglerden bir tanesini bile alıkoyma, onları [derhal?] Midas'a gönder'

Böylece efendim kralın iradesiyle (şimdi) bu adamları sana gönderiyo rum."

Bana yazdıkların hakkında: "Urpala'nın (Kappadokia'daki Tuha na/Tuvana kralı Varpalavas) ulağı, Frigya'lı ulakla birlikte huzura geldi" -bırak gelsin, Assuer, Şamaş, Bel ve Nabû bütün bu kralların sakallarını senin sandaletlerini sıvazlamasını buyursunlar (yani resmi saygı gereği ayaklarına kapansınlar)!

Bana yazdıkların hakkında: "Kilar (Kue'nin yerel beyi) 'Onları bana verin' diyerek benden dört mıntıka [rica] etti." -onları Kilar'a vermek olur mu, o zaman senin dengin olmayacak mı, o zaman sen vali olarak nereyi yöneteceksin? Ona şöyle de: 'Eskiden Frigya'lıdan çekinirdin, ama şimdi Frigya bizimle barış yaptı, o zaman neden korkarsın? Şimdi efendim kralın himayesinde ekmeğini ye, suyunu iç ve mutlu ol. Frigya'yı dert etme.' "

Bana yazdıkların hakkında: "Atunna (Tuvana, Kappadokia) ve İstu anda (Kappadokia'da) halkı gelip Bit-Paruta kentlerini ondan aldılar di ye Urpala'ya efendim kralın [gözüne gözükmeyebilir?]" -artık Frigya bizimle barış yaptığına göre... Tabal'ın (Kappadokia) bütün kralları bundan sonra ne yapabilir? Sen onları bu taraftan, Frigya'lıyı da öbür taraftan sıkıştır, böylece (çok geçmeden) onları "susturabilirsin". Tanrılarım Assur, Şamaş, Bel ve Nabû'ya şükürler olsun ki bu topraklar senin ayaklarının altında! Dilediğin gibi dolaş, ne yapman gerekiyorsa yap, ben gelip sana iş verene dek uzunu kes, kısayı(?) uzat.

(Mektubun sonu başka konulara değiniyor.)

(SAA 1 no. 1)

Assur ile Frigya arasındaki antlaşmanın sonucunda iki devlet arasında ticari ve kültürel ilişkiler yoğunlaşmış olabilir. Gordion'da bulunmuş doğudan gelen mallar belki de bunu yansıtıyordur: Bunların arasındaki fildişi at başlığı parçası, işçiliği ve tekniği bakımından Nimrud'daki fildişi eserlere çok benzer (öte yandan, bu parçanın daha eski bir tarihte Kuzey Suriye'den ithal edilmiş olması da mümkündür).

Frig yazıtları henüz tam anlamıyla çözülmemiştir (Brische ve Lejeune 1984; *CAH* III/2: 666-669). Bunlar, "Eski Frig" ve "Yeni Frig" yazıtları olarak iki gruba ayrılır. Eski gruptakiler 8. ve 3.

yüzyıllar arasındaki döneme, yeniler de birkaç yüzyıllık aradan sonra Roma Dönemi'ne tarihlenebilir. Kullanılan yazı, ilk Yunan alfabelerinden bazılarıyla ilişkili bir alfabedir. Tartışmalı olan, Friglerin alfabelerini nereden aldıklarıdır: Friglerin bazı Geç Hitit krallıklarıyla ilişkileri ve Kilikya'da tespit edilmiş yazıtlardan da belli olan güçlü Fenike ve Arami etkisi düşünüldüğünde, bu kaynağın Kuzey Suriye olması mümkündür (bkz. bölüm 8b; 8c). Fakat alfabenin Yunanlılardan alınmış olduğu daha yaygın bir kanıdır, ancak Frig maddi kültüründeki "Hellenleşme" kanıtlarının geç ve aşamalı olarak görüldüğünü de –yaklaşık 680-670'den sonra (*CAH* III/2: 630-631)– kaydetmek gerekiyor. Frig dilini sınıflandırmak da sorunludur, Hint-Avrupa dil ailesine ait olup olmadığı henüz kesinleşmemiştir. Tartışmasız görünen bir nokta varsa, o da erken Hitit ya da Luvi dilleriyle hiçbir yakınlığı olmamasıdır (*CAH* III/2: 668-669).

7. yüzyılın başlarında Frig merkezleri bir yıkıma uğramıştı; sonradan Yunan yazarları bu yıkımı Kimmerlere bağlamıştır. Bunu sorgulamaya, hele Urartu'nun kısa bir süre önce (s. 238), Lydia'nın da kısa süre sonra bu halkın saldırısına uğradığını gösteren bulgular varken, gerek yoktur. Frig yerleşmeleri, yıkımlardan sonra tamamen Frig tarzında yeni baştan inşa edilmişti. Bu da olasılıkla büyük ölçüde zayıflayıp küçülerek ayakta kalmış bir krallık olduğunu düşündürür –Herodotos'un (1.35), varlığını 6. yüzyıla kadar sürdüren bir Frigya sarayından söz etmesiyle desteklenen bir düşünce. Kimmerlerin Frigya'yı yakıp yıkmasından sonra, daha batıda yer alan, başkenti Sardes olan Lydia güçlendi ve sonunda Frigya'ya da egemen oldu. Lydia egemenliği, Frig yerleşmelerinde Batı Anadolu ve Yunan çömleklerinin, ayrıca başka Yunan öğelerinin giderek ortaya çıkışından bellidir (*CAH* III/2: 630-631; Schaus 1992).

Lydia

Lydia'nın tarihini ve başkenti Sardes'i *Herodotos Tarihi*'nin birinci kitabındaki öykülerden biliriz (Herodotos 1.6-94). Herodotos'un amacı, küçük Yunan kent devletlerinin 6. yüzyıl sonu ve 5.

yüzyılda büyük Ahemeni Pers İmparatorluğu'yla nasıl çatışmaya girdiklerini anlatmaktır; bu nedenle, Yunanlıların Perslerden önceki en yakın güçlü komşusunu incelemekle işe başlar. Bu, Yunanlıların gözünde inanılmaz ölçüde zengin ve büyük, aynı zamanda tehdit edici bir devlet olan Lydia Krallığı'ydı. Herodotos, masalını pek çok yerel Yunan öyküsüyle örer, verdiği Lydia *bilgisi* içindeki gerçek tarihsel olaylar pek azdır. Gyges'le başlayan Mermnades soyu krallarının (bkz. tablo 30) yükselişini anlattığı uzun bir öyküsü vardır, ayrıca Lydia'nın son kralı Kroisos'un saltanat dönemini ve devrilişini, kısmen ahlak dersi tadında, uzun uzun anlatır; diğer krallara ise çok az yer vermiştir. Herodotos'un asıl ilgi odağı Lydia'nın tarihi ve düzenine ilişkin dengeli bir tespit değil, Yunan kentlerinin Lydia hükümdarları karşısında yaşadıklarıdır.

Herodotos'a göre, Lydia'da uzun zaman hüküm süren Heraklid Hanedanının son kralı Kandaules, saraydaki adamlarından biri olan Gyges tarafından tahttan indirilmiş, böylece Lydia'da Gyges'in kurduğu Mermnades Hanedanının egemenliği başlamıştır. Herodotos'un Mermnadesler için verdiği saltanat süreleri, Gyges'in iktidarı ele geçirişini 7. yüzyıl başlarına tarihlemeyi mümkün kılar. Lydia'nın başkenti Sardes'in Ahemeni Dönemi öncesindeki görkemini henüz çok az görebilsek de, Amerikalıların orada uzun süredir yürüttüğü kazılar (Hanfman 1983b) yerleşmenin bu sıralarda daha etkileyici olduğunu akla getirir, ayrıca kabaca Gyges'in krallığı dönemiyle çağdaş evler bulunmuştur. Demek ki, Frigya'nın çöküşünün ardından, Lydia 7. yüzyılın başında topraklarını ve egemenliğini genişletmeye başlamıştı. Ege kıyısındaki Yunan kentlerine saldırılmış, bazıları egemenlik altına alınmış ve Yunanlıları şaşırtacak denli cömert kraliyet armağanları yoluyla Delfoi gibi Yunan tapınaklarıyla ilişki kurulmuştu. Lydia'nın zenginliğinin bir kaynağı, Sardes'in içinden geçen Paktolos (Sart) Çayı'nın sürüklediği tortulardan elde edilen altındı. Devletin yayılmacı politikalarını desteklemek için altın yataklarının işletilmeye başlanması da bu döneme rastlar.

Fakat Gyges ile oğlu Ardys uzun bir süre (yaklaşık yirmi yıl) Kimmer tehlikesiyle baş etmek zorunda kaldılar; Kimmerler bir

Tablo 30 Anadolu, yaklaşık 740-540: Kronoloji

Assur/Babil	*Lydia*	*Frigya*	*İran*
II. Sargon (721-705)	Heraklid sülalesi	Midas (738-696/5?)	
Sanherib (704-681)			
Esarhaddon (680-669)	Gyges (yaklaşık 680-652)		
Assurbanipal (668-yaklaşık 631)	Ardys (yaklaşık 652-630)		
Assur-etel-ilani (yaklaşık 630-623?)	Sadyattes (yaklaşık 630-610)		
Sin-şar-işkun (622?-612)			Kyaksares (625-585)
II. Assur-uballit (611-609)	Alyattes (yaklaşık 610-560)		
Nabopolassar (626-605)			Astyages (585-550)
II. Nebukadnezzar (604-562)			
Amel-Marduk (561-560)	Kroisos (yaklaşık 560-540'lar)		
Neriglissar (559-556)			Büyük Kyros II (559-539)
Nabonidus (559-539)			

ara Sardes'i ateşe vermeyi bile başarmışlardı. Bu kritik durumda, Lydia kralı yardım istemek üzere Assur kralı Assurbanipal'e (668-yaklaşık 630) başvurdu. Assur kralı ondan yardımını esirgemedi ve Lydia'nın Kimmerlere karşı kazandığı zaferin ardından Gyges'in Kimmerli savaş tutsaklarını prangaya vurarak Assurbanipal'e yollamasından da anlaşıldığı gibi, iki devlet arasındaki dostluk ilişkileri, en azından bir süre devam etti. Lydialılar Assurlulara ilk kez başvurduğunda, bu krallığın yabancılığı ve uzaklığı Assurluları şaşırtmıştı:

> ...onun (yani Gyges'in) atlısı sıhhatimi sormak için [yola çıkmış]. Ülkemin sınırına eriştı. Adamlarım onu görünce sordular: "Sen kimsin yabancı, sınıra hiçbir atlısı gelmemiş olan hangi (ülkedensin)?" Onu [...] kraliyet şehrim Ninova'ya, huzuruma getirdiler. Fakat tanrı Assur'un benim denetimime verdiği doğu ve batının bütün dilleri içinde, onun dilini tercüme edecek kimse yoktu. Dili yabancıydı, dolayısıyla sözleri anlaşılmadı.
>
> (Cogan ve Tadmor 1977: 68)

Gyges aynı zamanda, Psammetikhos I (664-610; bkz. bölüm 12b) yönetiminde yeni kurulan bağımsız Mısır devletiyle de ilişki kurmuştu. Krala, aralarında Yunanlılarla Karialıların da yer aldığı asker takviyesi yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar geç tarihli bir kaynakta (Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 45) Karia'nın yerel hükümdarlarından biri olan Mylasa'lı (Milas) Arselis'in, Gyges'in tahtı gasp etmesine yardımcı olduğundan söz edilse de, bu aşamada Karia ile Lydia arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu belli değildir. Ama Plutarkhos'un verdiği bilgi, Lydia sarayıyla komşu devletlerin soyluları arasındaki siyasal ittifaka işaret eder. Ardys'in halefi Alyattes'in Karialı bir kadınla (Lydia'nın son kralı Kroisos'un annesi; krş. Herodotos 1.92) ve bir İonialı ile evlendiği varsayımı bu çıkarsamayı destekler.

Herodotos'un çizdiği tabloda, Alyattes, krallığı canla başla güçlendiren saldırgan bir yayılmacı olarak görünür. Yunan şehri Smyrna'yı (İzmir) kuşatıp zapt etmesi (Herodotos 1.16) arkeolojik kanıtlarla da doğrulanmıştır (*CAH* III/2: 647-648). Ayrıca, Lydia'nın Frigya üzerindeki gücünü artıranın da o olduğu, Gordion'da muazzam bir kale inşa edildiği anlaşılır (Hanfman 1983a: 71). Bu atılım onu yeni bir güçle, Kappadokia topraklarında hak iddia eden Medlerle karşı karşıya getirdi (bkz. bölüm 9e; 13b). Bu iki gücün savaşı altı yıl boyunca sürmüş, ancak 585 yılının Mayıs ayında, savaşan taraflarca kötüye delalet olduğuna inanılan güneş tutulması olayıyla son bulmuştu (Herodotos 1.74). Taraflar arasındaki barış görüşmelerine Kilikya hükümdarıyla Babil kralı arabuluculuk etmiş, bu antlaşma, Alyattes'in kızı Aryenis'in Med hükümdarının oğlu Astyages ile evlenmesiyle perçinlenmişti.

Kendinden önceki kralların yaptığı savaşların meyvelerini toplayan hükümdar, Alyattes'in halefi Kroisos oldu. Onun döneminde, Karia ve Lykia hariç, Kızılırmak'ın batısında kalan bütün Anadolu toprakları ya doğrudan ya da dolaylı olarak Lydia'ya bağlıydı. Krallığın güneydoğu sınırında yer alan Batı Kilikya 556'da Babil denetimine girmişti (*ABC* no. 6). Batıda, İonia adalarıyla dostça ilişkiler kurulmuştu. Herodotos'a göre, Kroisos, büyüyen Pers tehlikesine karşı, Babil, Mısır ve Sparta'nın da katıldığı bir ittifak kurdu (Pers kralı Kyros, 550'de Medleri fethetmişti; *ABC* no. 7, ii.1-4), ayrıca yenilen Med kralıyla da kız kardeşi aracılığıyla akrabalık ilişkisi vardı. Lydia o sıralarda gücünün doruğuna ulaşmıştı. Yunanlılar Kroisos'un sarayına akın ediyorlardı; Herodotos'a (1.29) göre bunlar daha çok sofistlerdi, aralarında Atinalı ünlü yasa koyucu, şair ve bilge Solon da vardı. Zanaatkârlar da böyle zengin bir koruyucudan etkilenmiş olmalıdır. Kroisos'un Delfoi'ye yolladığı gösterişli armağanlar (Herodotos 1.50-51) arasında bulunan dev gümüş çanağı Samoslu (Sisam Adası) Theodoros'un yapmış olduğu söylenir (Alyattes'in armağan ettiği, Khioslu (Sakız Adası) Glaucus'un yaptığı söylenen demir ayaklı gümüş çanakla karşılaştırın, Herodotos 1.25). Ama kültürel etkiler tek yönlü olmasa gerek. Kroisos, yeniden inşa edilen Efesos Artemis tapınağına da görkemli sütunlar yaptırarak katkıda bulunmuştur –bu sütunları yontan taşçıların hangi milletten olduğu bilinmemektedir.[5] Efesos'tan gelen küçük fildişi eserlerin (*CAH* III levhalar cildi: 286-287) "Lydia" sanatını temsil ettiği düşünülür, ancak bu tarzı tanımlamak ve "Yunan" sanatından ayırmak sorunlu bir konudur (*CAH* III/2: 654-655). Frigya-Lydia yöresinde bulunan, 6. yüzyılın başlarından kalma bazı mezar resimleri ve üzerlerinde hayvan frizleri bulunan Lydia tarzı çömlekler (*CAH* III/2: 650), Anadolu'daki sanat üretiminin gelişmişliğine ilişkin umut verici ipuçları ortaya koymaktadır. Anadolu ve Yunan öğelerini kapsayan önemli bir Hellen kültünün yer aldığı Karia-Yunan kenti Efesos'ta, sanat tarzlarının ve işçilik geleneklerinin birbirine kaynaştığını gösteren kesin bulgular vardır.

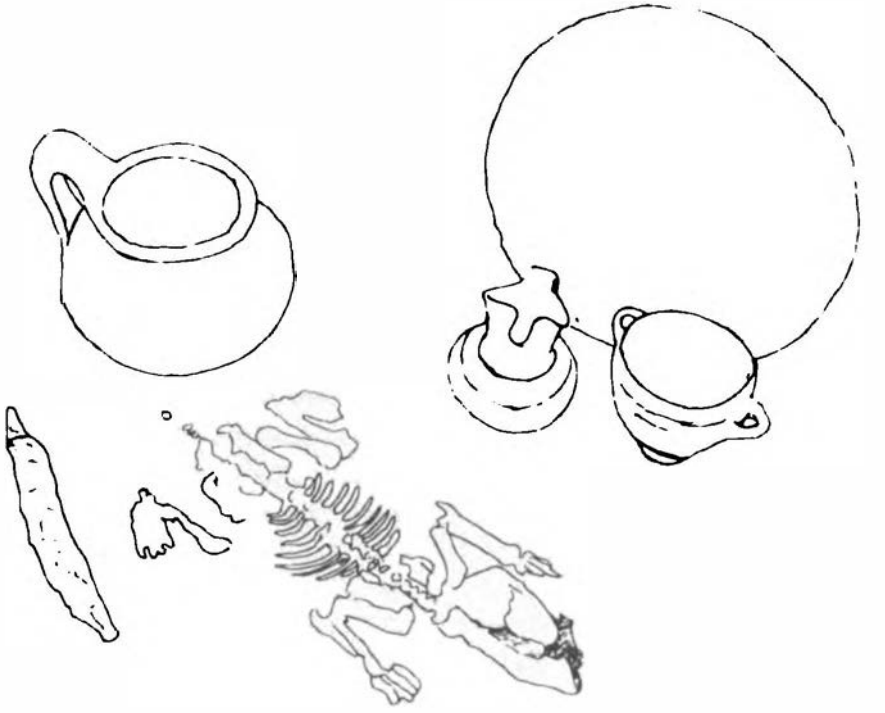
Ne yazık ki, Lydia tarihinin bu görkemli dönemine dair daha fazla iz bulunamamıştır; yine de Sardes'te Amerikalıların sürdür-

düğü kazılarda dönemin görkemini kestirebiliriz (Ramage 1987). Kral mezarları da dahil olmak üzere, mezar olarak tümülüs kullanımı bakımından (Bintepe tümülüsleri; örn. Alyattes'in büyük tümülüsü ve tahmini "Gyges" mezarı) Frigya ile bazı kültürel benzerlikler söz konusudur, ama biçimsel farklılıklar da vardır. Frig mezarlarının tersine, bütün Lydia mezarları şimdiye dek soygun amaçlı açıldığından, bir zamanlar içlerine konmuş olan kuşkusuz harikulade mezar armağanları ortadan kaybolmuştur. Sardes, Tmolos Dağı'nın (Bozdağ) kuzey yamacında yer alan, içinde bir saray bulunan, aşağıdaki surla çevrili kasabaya ve Hermos (Gediz) ovasına hâkim bir akropolden oluşuyordu. Doğu-batı yollarının kesişme noktasıydı, uçsuz bucaksız ovaları tarım açısından zengindi. Hermos'un kolu olan Paktolos Çayı Tmolos Dağı'ndan aşağı akar, ilk olarak Mermnades krallarının altın elde etmek için yararlandığı, altın ve gümüş karışımı bir maden olan elektron tortularını taşırdı. İlk madeni para elektrondan yapılmıştır, ama kesin tarihi hâlâ tartışmalıdır. Sardes'te, kuzey-güney ana yolu yakınında altın arıtma atölyeleri yer alır. Burada büyük bir Artemis tapınağı da vardır. Muhtemelen Artemis, Frigya tanrıçası Matar Kybele'ye bağlanan Lydia tanrıçası Kubaba'nın bir biçimini temsil etmektedir. Pazar yeri de bu alandadır. Herodotos'un anlatımından (5.101) anlaşıldığına göre, Sardes evlerinin çoğu kamışlardan yapılır, çatıları saz ve samanla örtülürdü. Oysa arkeolojik bulgular, 6. yüzyılın başlarında nüfusun varlıklı kesiminin oturduğu, çatısı kiremit kaplı, pişmiş toprak frizlerle süslü büyük evlerin kent manzarasının bir kısmını oluşturduğunu göstermektedir (Hanfman 1983a: 69-72). Bu da Lydia hükümdarlarının güçlerinin artışını takiben ellerindeki servetin de arttığını yansıtmaktadır.

Lydia'nın siyasal yapısı hakkında bilinenler çok azdır. Kral Herodes'in saray tarihçisi ve filozof Şamlı Nikolaos, eski dönemlere ait birtakım yerel tarihlerden yararlanmış olup, Lydia veliahdının Troas bölgesindeki Adramyttion'un (Edremit) valisi olduğunu söylemektedir (*FGrH* 90 F65). Lydia'nın uyruğunda olmalarına rağmen Yunan kentlerinin kendi yerel hükümetlerini korudukları kesinken, Frigya olasılıkla Lydia'ya bağlı yerel krallar tarafından yö-

netiliyordu. Lydia'nın sosyo-kültürel yönlerine ilişkin bilgilerimiz de yetersizdir. Aslanın simgesel olarak krallıkla ilişkili olduğuna dair ipuçları vardır, bu da Lydia sikkelerinin ön yüzündeki aslan betimini ve Lydia dilinde "aslan" anlamına geldiği düşünülen "valvi" yazısını açıklar (Wallace 1988). Ayrıca özel bir kraliyet tasvir sanatının gelişimini de anlatıyor olabilir (*CAH* III/2: 650). 6. yüzyılla 4. yüzyıl arasındaki yazıtlarda Frig dilinden çok Lydia dili saptanmıştır; Frig dilinde de benzer bir alfabe kullanılıyordu (ama yerel çeşitlemeler de vardı). Lydia dilinin daha önceki Hitit-Luvi dil grubuyla ilişkili olduğu çok açıktır (bkz. bölüm 5b), fakat metinlerin sayısı bunu tam olarak anlamamıza yetmez (*RLA* 7:186).

1961 ile 1970 yılları arasında Sardes'te çok ilginç bir keşif yapıldı: Şehrin yerleşim ve ticari bölgelerinde otuz adet gizli depo bu-

Şekil 36 Sardes'ten "yemek ritüeli" kalıntıları: Çömlek takımı, bıçak ağzı ve köpek iskeleti (çizim D. Saxon)

lundu. Her birinde tek kulplu bir testi, küçük bir sürahi, çukur bir tas ve düz bir tabaktan oluşan dört seramik kap (bkz. şekil 36) ve bir bıçak vardı; her testinin içinde bir köpek yavrusu iskeletinin kalıntıları duruyordu. Bu buluntular dikkatle incelenince (Greenewalt 1976) bunların köpeklere özellikle önem veren Lydia tanrılarından ya da kahramanlarından birine adanmış sofra ayininden kalan artıklar olduğu fikri inandırıcı bir biçimde ortaya atıldı. Bu tanrının kimliği belli değil, ama Klasik Dönem yazarları tarafından adının anlamı "köpek boğan" olarak yorumlanan Kandaulas olabilir. Daha da gizemli olan, bu ayin yemeklerinin hangi zamanlarda yendiğidir. Eğer düzenli yenmişse, neden daha fazla artık yoktur ve bunlar neden daha uzun bir döneme yayılmamıştır? Sardes'i kazan Hanfman'ın görüşü, bu ayinlerin özel bir kriz durumu nedeniyle yapılmış olması gerektiğidir ve bunun da 540'larda Perslerin Sardes'i kuşatması olabileceğini düşünmektedir (Hanfman 1983a: 96).

Perslerin Kroisos'u yenilgiye uğratması Lydia'nın bağımsızlığının ve hanedanlığının sonu demekti, fakat Sardes kuzeybatıdaki en önemli Akhamenid eyaletinin başkenti oldu, Lydia kültürüyle dilinin gelişimi de sürdü. Sardes, ilerleyen yüzyıllarda da antik dünyanın en büyük kentlerinden biri olarak kaldı.

XI
Babil (yaklaşık 900-539)

11a Giriş

Güney Mezopotamya'da yaklaşık 900'den 539'a kadar geçen dönemi birkaç evreye ayırabiliriz: 9. yüzyılın büyük bölümü, bir iyileşme ve nispeten istikrar dönemidir (görebildiğimiz kadarıyla); 9. yüzyıl sonlarıyla 8. yüzyılın çoğuna Assur istilası ve fethiyle sona eren şiddetli siyasal çalkantılar damgasını vurmuştur; 7. yüzyılın büyük bölümününde Babil, Assur egemenliğindeydi, ta ki Nabopolassar (626-605) ülkeyi özgürlüğüne kavuşturup (bkz. bölüm 9e) Yeni Babil İmparatorluğu'nu kurana dek; son olarak, 605-539 arasında Babil, son kralı Nabonidus'un Pers Kralı Büyük Kyros karşısında yenilgiye uğramasına kadar, Assur diyarıyla boy ölçüşebilecek bir imparatorluğa sahipti.

Kaynaklar

Babil'in yaklaşık 900 ile 539 arasındaki inişli çıkışlı kaderine ışık tutan kaynaklar dönem içine gelişigüzel dağılmıştır. Assurlularınkinin tersine, Babil kraliyet yazıtları geleneğinin neredeyse tek amacı kralların din adına yaptıkları inşaat işlerini öne çıkarmak-

tır, askeri kazanımlar ayrıntılarıyla tasvir edilmez. Bu durum, 7. yüzyılın sonunda (yaklaşık 610-539) Yeni Assur'un yerini almış Yeni Babil İmparatorluğu'nun büyük savaşçı krallarına ait çok sayıda uzun metin için bile geçerlidir: Nabopolassar, II. Nebukadnezzar, Neriglissar ve Nabonidus (Langdon 1912; ayrıca bkz. Berger 1973). Bunun bir sonucu, Babil tarihinin büyük bölümünün Assur kayıtlarına dayanılarak canlandırılmasıdır, ama bununla da ancak bölük pörçük bir resim elde edilebilir. Neyse ki, 744 yılı dolaylarında başlayan *Babil Kronikleri* dizisi (bkz. s. 129) –tamamı korunmamış olup içerdiği bilgiler genellikle kısa ve özlü ise dezamanın olaylarına ilişkin paha biçilmez bir özet sağlamaktadır (*ABC* no. 1-7).

9.-7. yüzyıllar arasındaki dönemde, toplumsal ve ekonomik olaylarla ilgili çağdaş belgeler, genel olarak bakıldığında, sayıca azdır (Brinkmann 1968; 1984a; Brinkman ve Kennedy 1983; 1986), ama o dönemden 539'da Babil'in Persler tarafından fethedilmesine ve 5. yüzyılın başlarına dek bol miktarda belge bulunur (Dandamaev 1984; 1990; *CAH* IV bölüm 3a). Babil'den gelen belgeler arasında çok sayıda özel metin de vardır, bunlardan biri 7. yüzyılın bitiminden 6. yüzyılın sonuna dek Babil ve ötesinde faaliyet yürütmüş seçkin "bankacı aile" Egibilerin arşividir (Weingort 1939; Ungnad 1941-4; ayrıca bkz. Shiff 1987; Wunsch 1993). Ancak en kalabalık metinler iki Babil tapınağının arşivlerinden gelmiştir: Biri, Uruk'taki büyük İştar tapınağı Eanna'da bulunan en geniş ve en çok araştırılmış arşiv, diğeri de Sippar'da bulunan önemli bir tapınak olan ve daha az incelenmiş Şamaş'taki arşivdir (San Nicoló 1941; MacGinnis 1991). Arşivlerin kapsadığı zaman aralığı aşağı yukarı 6. yüzyıldır. Babil devletinin belgelerde neredeyse hiç temsil edilmeyen bir yüzü merkezi otoritedir: Babil'dekiler Assur İmparatorluğu'nun işleyişine ışık tutan zengin kraliyet yazışmalarına pek benzemez. Ancak 6. yüzyılın başlarında Babil sarayındaki tayın sorununa ilişkin birkaç metin istisnadır (Weidner 1939). Ama Koyuncuk ve Nimrud arşivlerinde Babil'deki topluluklar, bireyler, tapınak yöneticileri ve Babil'de görev yapan Assurlu memurların Assur kralına yazdıkları (ya da ondan aldıkları)

mektuplar vardır (8. ve 7. yüzyıllar, bkz. s. 161-162). Bunlar Assur'un siyasal müdahalesi ve arkasından gelen egemenliğine karşı Babil'in gösterdiği tepkiye ışık tutarlar.

Bir başka önemli kaynak da, Assur *karşısında* Babil'in sergilediği genellikle düşmanca tabloyu ortaya koyan *Eşzamanlı Tarih*'tir (*ABC* no. 21; bkz. s. 148). Fakat 9. ve erken 8. yüzyıllardan başka belge olmadığına göre bu da bize birtakım önemli olayları öğretir. Malzememize katkıda bulunan diğer bir kaynak da Eski Ahit, özellikle de Kudüs tapınağının yıkımına ve 587'de II. Nebukadnezzar tarafından Yehuda Krallığı'na son verilene kadar yaşanan koşullardır. Eski Ahit'in içinde, aksi takdirde yarım yamalak saptanabilmiş Yeni Babil'in imparatorluk politikasının içyüzünü bulabiliriz.

Yeni Babil İmparatorluğu'ndan (610-539) önceki döneme ait arkeolojik kalıntılar sınırlıdır, çünkü Babil kentlerinin çoğu Yeni Babil hükümdarlarının, en çok da II. Nebukadnezzar'ın (604-562) yönetiminde büyük ölçüde yeni baştan inşa edilmişti. Babil kenti bunun en çarpıcı örneğidir. Parlak mavi ve altın sırlı tuğlalarla, tuğladan kabartmalarla süslü muazzam İştar kapısı (bugün Berlin'de) ve mükemmel kaplanmış tören yolu bugüne dek keşfedilmiş en büyüleyici arkeolojik buluntulardan biri olmalıdır (Strommenger ve Hirmer 1965 [OM] levha XLIV). 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Babil'de büyük merkezlerin sayısında azalma, bazı alanlarda köy yerleşimlerinde artma ve genel olarak nüfus yoğunluğunda bir düşme görüldüğü, yerleşim araştırmasından anlaşılmaktadır (Adams 1981). Ancak bulguların tümünün çözümlenmesi hâlâ gereklidir, öte yandan sonuca varmada kullanılan yöntemlerden bazıları eleştirilere hedef olmuştur (Brinkman 1984b).

Özetlersek, yaklaşık 900 ile 745 arasındaki Babil tarihi çok yetersiz belgelenmiştir. 744 ile 620'ler arasındaki Babil kayıtlarıyla Assur belgeleri ülkedeki koşulların resmini daha iyi çizmektedir. Son olarak yaklaşık 610'dan 539'a kadar Perslerin eline düşmeden önce büyük bir imparatorluk olan Babil, uzun kraliyet yazıtları, birçok kronik, çok zengin iş yazışmaları ve pek çok bina kalıntısıyla çok iyi belgelenmiştir.

Babil'in nüfusu

Bu dönemin Babil tarihini anlamak açısından önem taşıyan temel bir özellik, birtakım farklı grupların ve siyasal örgütlenme modellerinin bir arada varoluşudur. Birincisi, Kaldeli kabilelerdir: Üç büyük kabile, Assur metinlerinde "kraliyet kentleri" diye tanımlanan merkezleri de içine alan geniş topraklara sahipti. Bunlar surlarla çevrilmişti, sarayları ticaretten elde edilmiş olan fildişi, altın ve yabancı diyarlardan gelmiş kereste gibi değerli mallarla doluydu. Kalde topraklarında ticareti yapılan bir başka mal da, Arabistan'ın güneyinden getirilen tütsü olabilir. Belli başlı Kalde kabilelerinin adları ve yerleri şöyledir: a) Babil'in güneyinde Bit Dakkuri; b) Uruk'un kuzeyindeki aşağı Fırat bölgesinde Bit Amukani; c) "Deniz Ülkesi" bölgesinde, yani eski Ur kenti çevresinde ve doğuya uzanan bataklık alanda bulunan (*RLA* VIII 6-10), açık farkla en güçlüleri Bit Yakin. Kaldeli kabilelerden başka (ama etnik açıdan onlarla ilişkili olmadıkları neredeyse kesin olan, bkz. yukarıda bölüm 8b) küçük yerleşimlerde yaşayan irili ufaklı pek çok (yaklaşık kırk tanesinin adları tespit edilmiştir) Arami kabilesi vardı. Bunlar siyasal olarak birleşmemişlerdi, ayrıca geçimlik tarımdan biraz daha fazlasıyla uğraşıyorlardı. Aramiler en çok güneyde, Elam sınırı yakınlarında Dicle'nin doğusunda yoğunlaşmışlardı –bazen Babil'in kent sakinlerine ait verimli topraklara, belki de kıtlık karşısında zorunlu olarak düşmanca saldırılarda bulunmuş olsalar da başlıca Babil kentlerinden uzaktaydılar. Babil toplumu içinde eriyip gitmemiş Kaldeli ve Arami grupları geleneksel eski kentlilerle yan yana yaşıyorlardı –kendi kutsal yerlerini merkez almışlardı, kendi kent yönetimlerine sahiptiler ama Babil'deki kralın uyruğundaydılar.

Babil ile Assur arasındaki başlıca çekişme konusu, İran yaylasından çıkan önemli yolun vardığı Diyala ırmağı dolaylarıydı. İki ülkenin çıkarlarının çatışabileceği bir başka alan da, Rapiku'nun hemen ötesinde (günümüzde Hit'in aşağısı) varlıklı Suhu devletinin yer aldığı kuzeybatıydı. Suhu ile Babil arasında yakın ilişki sürmüş gibi görünür: Babilliler zaman zaman Suhu'ya askeri des-

tek verirlerdi; Suhu'nun hatırı sayılı serveti (bkz. s. 136), içinden anayolların geçtiği Babil ile ticari bağları olduğuna işaret etmektedir; Suhu'daki yerel hükümdarların Akkadca isimli olması da anlamlı olabilir (İsmail *ve diğerleri* 1983; Cavigneaux ve İsmail 1990).

11b Yaklaşık 900-705

İşbirliği ve çatışma: Babil ve Assur, yaklaşık 900-747

Babil'de 9. yüzyıla, önceki yüz elli yılın korkunç sorunlarından sonra gelen bir iyileşme dönemi damgasını vurmuştur (bkz. c. I, s. 496-498). Hanedanlık bir ölçüde istikrara kavuşmuş, Assur ile, III. Şalmaneser'in Babil kralının tahtını geri alması için yardım amacıyla çıktığı seferden (851) sonra yenilenen barış antlaşması sonuçlanmıştı (bkz. s. 135). Çok güzel ifade edilmiş bir temel metninde, tanrı Şamaş'ın heykelinin Nabu-apla-iddina (yaklaşık 870 (Tablo 31; King 1912 no. XXXVI) tarafından yenilenmesiyle birlikte Sippar'da yapılan yeni tapınak bağışlarından söz edilmektedir; bu da siyasal açıdan olağan koşullara dönüldüğünün kesin bir işaretidir. Babil ile Assur arasındaki ittifak nedeniyle Babilliler III. Şalmaneser'in ardından Assur tahtına V. Şamşi-Adad'ın çıkmasına yardım etmişlerdi (823; bkz. s. 146). Ne var ki birkaç yıl sonra (814?) Babil'de siyasal sorunlar baş göstermiş, V. Şamşi-Adad da antlaşmanın kendi payına düşen kısmını yerine getirerek Babil'e taşınmıştı. Durum çok ciddi olmalıydı ki, Assur'un müdahalesi uygun bir çözüm getiremedi. O zaman da V. Şamşi-Adad Babil'e düşman ülke muamelesi yaptı: Dur Papsukkal ile Der'i (Dicle'nin doğusu) zapt ederek Der kentinin tanrılarını götürdü, Babil kralı Baba-aha-iddina'yı esir aldı (812). Assur kralının her zaman çekişmeli olan kuzeydoğu bölgesinde kargaşaya yol açtığı çok açıktır. Ama o daha da ileriye giderek, bir süre "Sümer ve Akkad kralı" unvanını da aldı; demek ki bir tür hükümdarlık iddiasındaydı; aynı zamanda Babil kentlerinden bazılarına vergi koyduğu da anlaşılıyor.

Tablo 31 Babil kronolojisi, yaklaşık 900-605

Babil		*Assur*	
I. Nabu-şuma-ukin	yaklaşık 895	II. Adad-nirari	911-891
		II. Tukulti-Ninurta	890-884
Nabu-apla-iddina	yaklaşık 870	II. Assur-nasir-pal	883-859
I. Marduk-zakir-şumi	yaklaşık 854-819	III. Şalmaneser	858-824
		V. Şamşi-Adad	823-811
Marduk-balasu-ikbi	yaklaşık 818-813		
Baba-aha-iddina	812		
(Bilinmeyen 5 kral)		III. Adad-nirari	810-783
Ninurta-apla-ks			
Marduk-bel-zeri		IV. Şalmaneser	782-773
Marduk-apla-usur			
Eriba-Marduk	yaklaşık 770	III. Assur-dan	772-755
Nabu-şuma-işkun	yaklaşık 760-748	V. Assur-nirari	754-745
Nabu-nasir	747-734	III. Tiglat-pileser	744-727
Nabu-nadin-zeri	733-732		
II. Nabu-şuma-ukin	732		
Nabu-mukin-zeri	731-729		
←	[728-7]	— (=Pulu)	
←	V. Şalmaneser	726-722	(=Ululayu) →
II. Marduk-apla-iddina	721-710	II. Sargon	721-705
←	[709-705]	—	
		Sanherib	704-681
←	[704-703]	—	
6 kral: Assur'dan atanmış			
olanlar ve Babilli asiler	703-689		
← [resmi Babil kaynakları: "hiç kral yok"		— 688-681]	
←	Esarhaddon	680-669	→
←	668-667	— Assurbanipal	668-631(?)
Şamaş-şum-ukin	667-648		
(Assurbanipal'in kardeşi)			
Kandalanu	647-627		
(Assurbanipal atamış)			
Kralsız bir yıl	627-626	[Assur'da siyasal ve hanedanlık içi	
Nabopolassar	626-605	kargaşa; yenilgi; devrilme,	
		yaklaşık 609-8]	

V. Şamşi-Adad'ın davetsiz gelişinin ardından yaşanan döneme ilişkin ayrıntılar çok karışık ve belirsizdir. Babil'in politikası öyle bir karmaşa içindeydi ki, bir süre Babil krallarının hangi sırayla tahta geçtikleri bile bilinmez, ayrıca bir belge "yıl 5, kral yok" şeklinde tarihlenmiştir. V. Şamşi-adad'ın yol açtığı anarşi ortamını miras alan Assurlu III. Adad-nirari (810-783), ülkeyi siyasal açıdan yeniden yapılandırarak durumu normale döndürmeye çalışmıştır. Bu da bazı kült binalarının yeniden yapılışı ve sürgüne gidenlerin geri dönüşü şeklinde olmuştur. Buna rağmen, *Eşzamanlı Tarih*'te girilen bu kayıtta belirtildiği üzere, Kuzey Babil kentleri hâlâ *fiilen* doğrudan Assur egemenliğindeydi:

> Kaçırılan insanları [geri] getirdi ve [ve?] onlara gelir, düzenli bağış (ve) arpa tayını bağladı. Assur (ve) Kardunias (yani Babil) halkları birleşmişlerdi.
>
> (ABC no. 21 iv 19-21)

Assur egemenliğine ilişkin başka bir kanıt da, Babil, Borsippa ve Kutha sakinlerinin normal koşullarda yalnızca Babil hükümdarına sunulan tanrı yemeklerinin "artıkları"nı Assur kralına göndermeleridir. Üstelik III. Adad-nirari, dindar bir yabancının yapacağı gibi bizzat ziyaret etmek yerine, yerel bir hükümdar gibi davranarak Babil tapınaklarına adak sunuları yollamıştır. Assur'un Kuzey Babil'deki hâkimiyeti, bu noktada sona eren Assur merkezli *Eşzamanlı Tarih*'te, Babil için doğru ve adil bir durum olarak yansıtılmıştır:

> İleride Akkad'da (yani Babil) ün kazanmak isteyen bir prens [kendi] zaferlerini yazsın. Sürekli bu stele [dönsün?] (ve) [ona baksın?] ki unutulmasın. Bırakın... vezir (oraya) [kazılmış?] ne varsa kulak kabartsın. Assur'a düzülen övgüler [sonsuza] dek sürsün. Sümer ile Akkad'ın suçu dört bir yandaki (yani dünyanın) yabancı topraklarda dillensin.
>
> (ABC no. 21 iv 23-30)

Ülkenin kuzeyini Assur'un egemenlik altına almasının bir sonucu da, Babil içerisindeki siyasal faaliyetin destek noktasının kuzey-

den güneye kayması ve Kalde liderlerinin giderek Babil politikasına doğrudan katılmasıydı. III. Adad-nirari ölünce ve Assur'da görece zayıf bir dönem başlayınca, Bit Yakin'den gelen bir Kaldeli olan Eriba-Marduk (yaklaşık 770), Babil tahtını ele geçirmeyi başardı. Ülke genelinde akla yatkın bir denetim kurabilmiş, Babil'in Diyala yöresindeki otoritesini yeniden inşa ederek kentin sahibi olduğu araziye Aramilerin saldırmasını engellemişti. Bunun arkasından görece bir sükûnet devri gelmişti, ama Eriba-Marduk Kaldelilerin tahta sahip oluşunu Babil politikasının kalıcı bir özelliği yapmayı başaramamıştı.

Assur'un Babil'i fethi: 747-705

Nabu-nasir'in (747-734) kral olmasıyla birlikte *Babil Kronikleri*'nın (*ABC* no. 1) de yardımıyla biraz daha bilgi sahibi oluyoruz. Assur kralı III. Tiglat-pileser (744-727) krallığının ilk dönemlerinde doğudaki çekişmeli Dicle-Diyala bölgesinin denetimini ele geçirmiş, Babil'e ilerlemiş, Kalde kabilelerini haraca bağlamak ve Hursagkalamma'daki (Kiş yakınları) büyük Babil tapınaklarından birinde tapınmakla da bu kazanımını perçinlemişti. "Sümer ve Akkad kralı" unvanına layık olduğunu iddia etmiş de olsa, göründüğü kadarıyla bu Babil'in siyasal *statüsünü* güvence altına almak için anlamlı olmasına rağmen tamamen biçimsel bir tutumdu. Görünürde huzurlu ve merkezi hükümetin denetiminde bir ortam olmasına rağmen, ülkenin farklı kesimleri arasında iletişimin güç olduğunu gösteren ipuçları vardır. Örneğin, Uruk'ta Yeni Yıl şenliklerinin yer aldığı tapınağın onarım işini yerel otoriteler yürütüyordu, çünkü kralın böyle bir inşaatı yaptırabilecek ne kaynağı ne de yeterli gücü vardı; oysa normalde kralın önemli görevlerinden biriydi bu:

> Usur-amassu'ya (Uruk ile bağlantılı tanrıça), ülke için (kehanete dayalı) hükümler veren, göklerle yeraltı dünyası için kararlar alan, Adad'ın kızı, Marduk'un gözbebeği, söyledikleri değiştirilemeyen büyük tanrıçaya.

Uzun zaman önce yıpranan, adı unutulan ve harabeye dönen *akītu* tapınağı (Yeni Yıl şenlikleri tapınağı) - duvarları yıkık, temelleri paramparça; krokisi unutulmuş, şekli değişmiş. Ne kral, ne yetkili bir memur (*kīpu*), ne bir soylu (*rubû*), ne de bir kent hükümdarı (*bēl ālî*) bu vazifeyi yerine getirmek ve *akītu* tapınağını yenilemek adına dikkatini çevirdi ona. Sonunda Uruklu Bullutu'nun oğulları Bel-ibni ile Nabu-zera-uşabşi bu vazifeyi yerine getirmek ve *akītu* tapınağını yenilemek için dikkatlerini ona çevirdiler; çapayla küfeyi kaptılar ve tanrıça için canı gönülden bereket dolu bir oda yaptılar. Böylece büyük tanrıça Uşur-amassu neşe içinde *akītu* tapınağına girdiği ve tanrısal mekânına oturduğu zaman nur saçan çehresini Bel-ibni ile Nabu-zera'dan esirgemesin; onlara uzun ömürler versin. Onlar ömürlerini uzatmak, hayatlarını idame ettirmek, çocuklarının afiyette olmasını temin etmek, hastalıkları (kendilerinden) savuşturmak için *akītu* tapınağını yeni baştan inşa ettiler.

(Tarih) Yıl 5, Nabu-nasir, Babil kralı (743). KUR.UG.UD.KI (belirlenememiş yer adı) "veziri" (*šakkanakku*) Nabu-apkal-ili oğlu Nabu-mukin-zeri'nin huzurunda. (Belge) Annamua(?) oğlu Adan-Nana, Uruk'ta *šangû*...

(Brinkman 1969)

Bu belgede kralın bir rol oynamadığının altı çizilmiştir: Ne kral, ne de merkezi hükümetin herhangi bir üyesi ivedilikle yapılması gereken onarım işini üstlenmeye hazırdı; onların yerine yerli halktan iki varlıklı kimse bu sorumluluğu almıştı. Bu işi yerine getirirken amaçları (böyle yorumlanabilse de: A. Falkensten, *Topographie von Uruk*, Leipzig 1941: 4-8) krala bağlılıklarını göstermek değil, kentin yegâne velinimetleri olarak tanrının gözüne girmekti. Öte yandan metnin tarihi belirtilirken kullanılan ifadeden Nabu-nasir'in hükümdarlığının Uruk'ta kabul gördüğünü anlıyoruz.

Nabu-nasir'in kral olarak elde ettiği (az da olsa) başarının göstergesi, kendinden sonra oğlu Nabu-nadin-zeri'nin (733-732) tahta geçmesidir. Ama onun daha iki yıl geçmeden taşra valilerinden biri olan II. Nabu-şuma-ukin (732) tarafından düzenlenen bir suikaste kurban gitmesi, bize ülkedeki kargaşayı anlatır. Bunun hemen arkasından II. Nabu-şuma-ukin de, Amakanu adlı bir Kalde

kabilesinin beyi olan ve istikrarsız ortamdan yararlanmayı başardığı anlaşılan Nabu-mukin-zeri (731-729) tarafından ortadan kaldırılmıştı. Tahtı Kaldelilerin gasp etmesiyle birlikte Assurlular Babil'in iç işlerine yaptıkları müdahaleyi yoğunlaştırma olanağı buldular. Bu noktada bazı Nimrud mektupları Assur müdahalesine ışık tutmaktadır (Saggs 1955). Assurlular 731'den itibaren saldırı başlattıkları Kuzey Babil'de bir askeri kontrol ve manevra noktası kurmuşlardı. Olayların seyrini tümüyle izlemek zor olsa da Arami gruplar dahil bazı bölgelerle kentlerde insanların Assur ordularına dostça davrandıkları anlaşılır, bir mektup (NL 1; s. 313'te alıntısı yapılmıştır) Nabu-mukin-zeri'nin Babil kentindeki hâkimiyetinin sallantıda olduğunu akla getirmektedir. Sonunda III. Tiglat-pileser galip geldi: Dicle'nin doğusundaki diğer Arami grupları yerlerinden ederek Assur eyaleti Arrapha'ya göndermiş, Kaldeli grupları teslim olmaya zorlamıştı. En güneyde, Bit Yakin'deki kabilenin başı, Eriba-Marduk'un soyundan gelme Marduk-apla-iddina (Kutsal Kitap'ta Merodak-baladan, 2. *Krallar* 20.12), Tiglat-pileser'in himayesini resmen tanımış ve şahane armağanlar sunmuştu (Leemans 1944-8: 441-443).

Assurluların Nabu-mukin-zeri'ye karşı zafer kazanmasının ardından III. Tiglat-pileser kendini resmen Babil kralı ilan etmiş, ondan sonraki iki yıl boyunca (729-727) Babil'de simgesel önem taşıyan Yeni Yıl şenlikleri kutlanmıştı (Black 1981; Kuhrt 1987). Assur Krallığı ile Babil Krallığı'nı birleştirmiş, ondan sonra oğlu ve vârisi V. Şalmaneser tahta geçmişti (726-722). Bu "çifte monarşinin" tam anlamıyla nasıl düzenlendiği çok iyi bilinmez, fakat eldeki belgeler her iki Assur kralının aynı zamanda Babil hükümdarı sayıldıklarını gösterirler. Babil krallar listesi ve tarihsel kayıtlarda onlardan tuhaf isimlerle söz edilir: "Pul(u)" (ayrıca bkz. 2. *Krallar* 15.19; 1. *Tarihler* 5.26) ve "Ululayu"; bunun sebebi belirsiz (Brinkman 1968).[1]

Assur tahtının II. Sargon (721-705) tarafından gasp edilmesiyle Assurluların Babil ilişkileri konusundaki düzenleri sıkıntıya girmişti. Bit Yakinli Marduk-apla-iddina, bunu fırsat bilerek müttefiki Elam kralıyla birlikte Babil'i Assur denetiminden kopardı.

720'de Der'de büyük bir muharebe yapılmış, Assur ordusu yenik düşmüştü. Her ne kadar Marduk-apla-iddina zafere ulaştığını iddia etmişse de, abartısız *Babil Kronikleri* onun savaş alanına gelmekte çok geç kaldığını ve zaferin sahibinin Elam güçleri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (*ABC* no. 1 i 3-37). Assur'un gerilemesi, II. Sargon'un sonraki on yıl boyunca Babil'i kaybetmeye ve Marduk-apla-iddina'nın Babil'deki egemenliğine katlanması için yeterliydi: Bit Yakin ile Assur arasında ticari sözleşmeler bile yapılmıştı (Durand 1979; Dalley ve Postgate 1984 no. 79-81 ve s. 16).

Babil'in yeni Kaldeli hükümdarı eski kent sakinlerine geleneksel olarak tanınmış ayrıcalıkları koruyarak, kent toplumlarına tarlaları geri vererek (ya da bağışlayarak) ve tapınakları güzelleştirerek, onlara kendini kabul ettirmek adına epey sıkıntıya katlanmıştı. Marduk'un öfkeyle Babil'i terk etmesinden sonra, tanrının bütün dünyadaki insanlar arasından krallığa onu seçtiğini iddia ediyordu (Leemans 1944-8: 444-448). Burada olasılıkla Babil'deki Assur boyunduruğunun Marduk-apla-iddina tarafından bozulmasına gönderme yapmakta, böylelikle gerçekten hak etmese de tahtı ele geçirmesini haklı göstermektedir. Marduk-apla-iddina'nın kendini haklı gösterirken söyledikleri Babil bölge valisine (*šākin tēmi*) yaptığı arazi bağışının giriş bölümünü oluşturmaktadır (ince oyulmuş ***kudurru*** –sınır taşı– üstüne kazınmış, bkz. şekil 37). Bağışın mühürlenmesine tanık olanların metnin sonundaki listesi bu dönemde Babil'deki idari yapı hakkında bir fikir verir: Veliaht prens, saray ulağı ve başyazıcı gibi kimselerden oluşan kraliyet sarayının üyeleri; aynı zamanda eyalet valisi, Kutha ve Borsippa'daki bölge valileri, Babil kenti belediye başkanı (*hazannu*), Babil'deki ana Marduk tapınağı Esagila'nın baş idarecisi (*šatammu*). Bu görevlilerin huzurda bulunması kentsel kurumların temel yapısı kadar merkezi hükümetin de kargaşa ve karmaşa dönemlerinde ayakta kaldığını gözler önüne sermektedir.

Babil'deki kent nüfusu arasında II. Marduk-apla-iddina'nın krallığına muhalefet edenler olduğuna ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Fakat kaynakların bize çekişme ve direnişle ilgili ipuçları sunacak türden olmadıklarını unutmayalım. II. Sargon, 710'dan sonra Ba-

Şekil 37 II. Marduk-apla-iddina'ya ait ***kudurru***
(Vorderasiatisches Museum, Berlin)

bil'i yeniden fethedip II. Marduk-apla-iddina'yı Elam'a sürdüğü zaman, o da kendini meşru ve tanrı eliyle seçilmiş, Babil halkı tarafından kral olmaya davet edilmiş biri olarak tanıtmıştı. Oysa biliyoruz ki, Sargon ısrarla mücadele ederek Marduk-apla-iddina'yı kovmak zorunda kalmıştı, bu çabalarının arasında Dur-Yakin'deki kabile merkezinde onu kuşatma altına almak ve hurma ağaçlarını keserek bölge ekonomisine büyük zarar vermek de vardı. Sargon resmen Babil kralı olmak ve kent sakinleri arasında önde gelen grupların desteğini almak için (gönülsüz de olsa) Yeni Yıl şenliklerine birkaç kez katılmakla seleflerinin politikasını uyguluyordu.[2] Uzlaşma politikasına bağlı kalmanın yanında yendiği düşmanın birkaç yıl önce yaptığı gibi geleneksel ayrıcalıkları da korumuştu.

Babil'i yeniden fethetmekle Assurlular tarım ve ticarette zengin bir bölgeye girmiş oluyorlardı. Tarımda fazlasıyla yüksek verimlilik potansiyeli vardı (Powell 1985) ancak başarılı olması için sulama sisteminin özenle düzenlenmesi ve denetlenmesi gerekiyordu. Ticaret konusunda Babil merkezdeydi. Arabistan'ın güneyinden başlayıp çölü geçen ana kervan yollarından biri Babil'in güneyine varıyordu. İran yaylasından Mezopotamya ovalarına uzanan önemli yoldan kazanç elde etmek için Kuzey Babil'i denetim altında tutmak esastı, böylece batıya gönderilecek mallar Dicle'den Fırat'a nakledilebilirdi. Babil aynı zamanda Batı Asya'nın tamamıyla Körfez'i ve oradaki zengin kaynaklarla ticareti birbirine bağlayan can alıcı noktadaydı (Potts 1990 [0Gf]; Salles 1987). Şimdilik Kassit devrinden beri (c. I, s. 446) Babil'in Körfez bölgesiyle nasıl bağlantılar kurduğu açık değildir. Marduk-apla-iddina karşısında zafere ulaştığı kesinleştikten sonra Sargon'un Dilmun (Körfez'in merkezi) kralı Uperi'nin elçisini kabul etmesi Dilmun hükümdarının Babil ile savaşın galibiyle yeni pazarlıklar yapmaya, Körfez'den gönderilen malların pazarlanmasının eskisi gibi yürütülmesini güvence altına almaya can atacak kadar yakın ilişkiler içinde olduğunu akla getirmektedir. Sargon'un Babil fethinin bir başka sonucu da Elam'ın dışlanmasıydı. Diyala yoluna erişimini zaten daha önce kesmişti, ayrıca uzun süreli Babil seferinde önemli faali-

yetlerinden biri de Elam'ın batı sınırını Assur denetimine almak olmuştu. Bu her ne kadar Elamlıların Assur denetimine karşı koymaya hazırlanan Babillileri desteklemesine engel olmadıysa da Elam'ı köşeye sıkıştırmak için gereken çerçeveyi hazırlamıştı. 7. yüzyılda parçalanmaya başlayan Elam devletinin siyasal açıdan giderek dağılmasına katkıda bulunmuş olabilir –bunu Balkanlaşmaya benzetenler vardır (Carter ve Stolper 1984; Brinkman 1986; Gerardi 1987).

11c Assur yönetimi altında Babil: 705-627

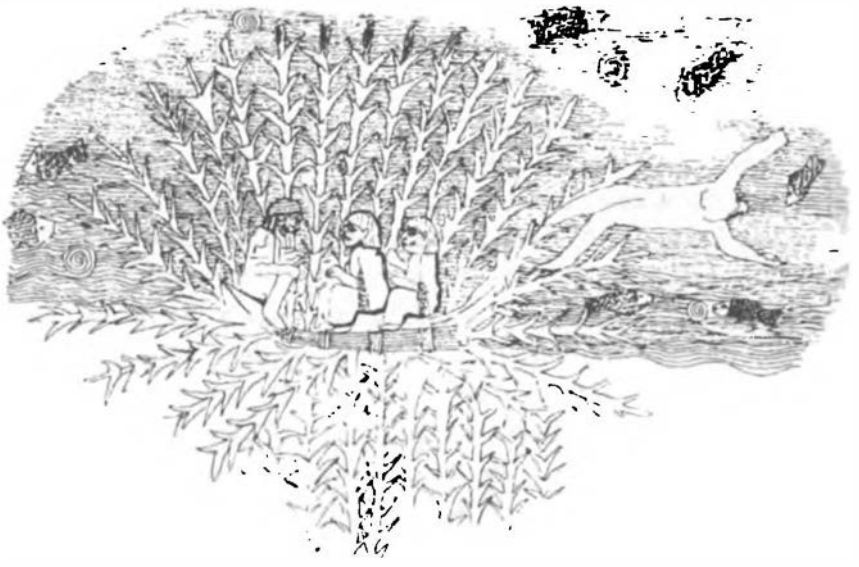
Sanherib ve Babil

II. Sargon'un halefi Sanherib'e (704-681) bıraktığı miras, bu sonuncu ve belki de en büyük fethinin sağlamlaştırılmasıydı. Assur artık Babil'i kendine bağımlı tutmaya kesinlikle kararlıydı, ancak büyüklüğü, nüfus çeşitliliği ve herhangi bir siyasal sorundan yararlanmaya hep hazır olan Elam ile paylaştığı uzun sınırı düşünüldüğünde, bu hiç de kolay bir işe benzemiyor. Demek ki bir istisna dışında Sanherib'in belli başlı seferlerinin hepsinin Babil'e ya da onun müttefiki Elam'a yöneltmesi şaşırtıcı değildir.[3] Sanherib, Sargon'un politikasının bir parçası olan "çifte monarşi" uygulamasından vazgeçmiş; onun yerine ülkeyi Babil tahtına atadığı Assurlular aracılığıyla denetim altına almaya çalışmıştı. Babasının kurduğu düzene neden sırt çevirdiği bilinmiyor. İleri sürülen etkileyici fikirlerden biri, Sargon'un uyguladığı, "Babil yanlısı" olarak görülen, Assur sarayında bazılarının karşı çıktığı politikaya Sanherib'in tepki göstermiş olduğudur. Saray mensupları Sargon'un uğursuz ölümüyle doğan fırsatı değerlendirerek (s. 193) Babil tanrılarına gereksiz yere saygı göstermemesi için kralı kandırmışlardı (Landsberger ve Bauer 1927; Tadmor 1958). Bu sav anlaşılması güç bir metne dayandırılmıştır (Landsberger, Parpola, Tadmor 1989; *SAA* 3 no. 33) ve içinden böyle bir anlam çıkarmak için özel olarak epey uğraşmak gerekir (Garelli, tarihsiz; Frame 1992: 70 ve no. 34). Babil'deki iç çekişmeler ve parçalanmış bağlılıklar göz

önüne alındığında ortak monarşiyi korumanın elverişsiz yanı anlaşılmış olmalı diye varsaymak daha akla yatkındır. Fakat bu, Assur kralının neden oraya bir taşra valisi atamadığını açıklamaz; dolayısıyla Sanherib'in politika değişikliğinin sebepleri varsayıma açıktır.

Sanherib'in Babil'deki durumu yatıştırması on beş yılını aldı, sonunda bunu ancak acımasız yöntemlerle başarabildi. Omuzlarındaki yük fevkalade ağırdı. 703'te tahta çıktıktan çok kısa bir süre sonra Babil'in yeni kralı bağımsızlık talebinde bulunmuştu. Çok geçmeden yerine Elamlıların desteğiyle sürgünden dönen Marduk-apla-iddina geçti, Bit Yakin'de üs kurarak güneydeki Ur ve Uruk kentlerinden silahlı birlikler aldı (Brinkman 1965). Sanherib Kiş'te yapılan muharebede onu yenmeyi başararak bir kez daha kaçmaya zorladı. Bundan sonra Sanherib Babil'e kral olarak Assur sarayında "köpek yavrusu gibi" yetiştirilmiş Bel-ibni'yi atamaya karar verdi. Ama bu düzenleme 700'de Bel-ibni'nin başkaldırmasıyla son bulacaktı. Aynı sırada Bit Dakkuri'nin hükümdarı da ayaklanmış, Marduk-apla-iddina bir kez daha geri dönmüş ve Ur'u da içine alan güney topraklarının bir bölümünü ele geçirmişti. Sanherib'in bu kriz karşısında çıktığı sefer epey başarıya ulaşmış olsa gerek, çünkü zapt edilemediği anlaşılan Bit Yakin hükümdarı kendi iktidarıyla simgesel ilişkisi olan birçok eşyayı (tanrılarıyla atalarının kemiklerini) Elam sınırındaki bataklık alanda bulunan yeni sığınağına götürmüştü. Onu başarıyla oradan çıkaran ve diğer iki ayaklanmayı da bastıran Sanherib, Babil'e prens Assur-nadin-şumi'yi kral olarak atadı; bu düzenlemenin altı yıl boyunca hiçbir sorun çıkmazsızın sürdüğü anlaşılır (Brinkman ve Dalley 1988).

694'te Sanherib eski düşmanı Marduk-apla-iddina'yı bataklık bölgedeki (Körfez'in ağzında; bkz. şekil 38) sığınağından çıkarmak amacıyla kısmen denizde geçen büyük bir sefer düzenledi. Ne var ki Assur ordusu Babil'in güneyine ilerlerken Elam kralı fırsatı değerlendirip Kuzey Babil'e girdi, Sippar'ı zapt ederek bazı Babilli yurttaşların kendisine teslim ettiği Assur-nadin-şumi'yi tutsak aldı (Parpola 1972). Babil tahtına Elamlı biri geçti, bu olaylar yaşanırken güneyde köşeye sıkışan Assurlular çarpışmalarda Elamlılara

Şekil 38 Bataklıkta Assurlu askerlerden gizlenen Kaldeliler (Sanherib'in Sarayı, Ninova, British Museum, çizim D. Saxon)

yenik düştüler (Levine 1982). Durum çok ciddiydi, Elamlıların atadıkları kral mesafe katetmişti; fakat bir başka savaşta durum tersine döndü, bu kez zafere ulaşan Assurlular oldu, Elamlı'yı tutsak aldılar. Sanherib Elamlıların sızdığı Dicle'nin doğusunda Assur'un egemenliğini güçlendirmek ve bir kez daha ileri sürmek için Elam'ın daha da içlerine ilerleyerek zaferini taçlandırdı. Bu arada (693) boşalan Babil tahtını Bit Dakkuri'den başka biri, Muşezib-Marduk ele geçirmişti ve göründüğü kadarıyla Assur o anda harekete geçecek durumda değildi. 691'de (ya da 690) Elam'ın birleşik ordularıyla muazzam sayıdaki müttefikler (Babil'den, Dicle'nin doğusundan ve belki daha da doğudan) ve Assurlular Halule'de (Samiriye yakınları) karşı karşıya gelmişti. Sanherib'in göklere çıkarılan zaferine rağmen sonuç hiç de iyi olmuşa benzemez. Diğer yandan, bazılarının düşündüğü gibi (Levine 1982) bu Assurluların payına hiç de ciddi bir yenilgi değildi, çünkü geri püskürtülmemiş-

lerdi, ayrıca kısa bir süre sonra Babil Assurlular tarafından kuşatılmıştı. Sanherib'in antik Ninova kentine su getirmek için yaptırdığı büyük kanalın ağzına yakın olan Bavian'da bir kaya yüzeyine kazınmış yazıtta anlatıldığına göre, 689'da Babil düşmüştü:

> Yaklaşan fırtına misali gürledim ve onu (Babil) kasırga gibi istila ettim. O kentin etrafını gediklerle ve elime [geçen] araçlarla çevirdim, talan... onun güçlü... küçük ve büyük... geriye bir şey bırakmadım. Cesetleri kent meydanlarına doldurdum. Babil kralı Şuzubu'yu (Mušezib-Marduk) ailesiyle [ve] kendi [soyluları] ile birlikte sağ olarak ülkeme getirdim. O kentin servetini, gümüş, altın, değerli taşlar, mal ve mülkü benim [hal]kımın önüne serdim, sahibi onlar oldu. Ortasında yaşayan tanrıları halkım ellerine geçirdi ve paramparça etti. Onların [mülküne] ve mallarına el koydular.
>
> Babil kralı Marduk-nadin-ahhe'nin Assur kralı Tiglat-pileser (I) zamanında ele geçirdiği ve Babil'e götürdüğü (bkz. bölüm 7b) Ekallate'nin tanrıları Adad ve Şala'yı 418 yıl sonra Babil'den çıkarttım ve kendi mekânları Ekallate'ye iade ettim.
>
> Kent ve evleri temellerinden mazgallarına kadar kırıp döktüm, enkaz haline getirdim, ateşe verdim. Surlar ve dış surlar, tapınaklar, tanrılar, kerpiç ve toprak ziggurattan geriye ne kaldıysa yerle bir ettim ve Arahtu kanalına attım. Kentin ortasında boydan boya kanallar açtım, her yere su verdim, kentin temelini harap ettim. Selden daha çok hasara sebep oldum. Gelecek yıllarda o kentin yeri, tapınakları ve tanrıları hatırlanmayabilir, onu tamamen sulara gömdüm ve çayıra döndürdüm.
>
> (Luckenbill 1924: 83-84, ll. 44-54)

Burada çok etkileyici bir biçimde gözler önüne serilmiş olan tahribatın boyutu kuşku uyandırmaktadır (Landsberger 1965; Galter 1984). Çünkü kıt arkeolojik buluntular anlatılanları doğrulamaz (Frame 1992: 55-56), ancak bu başka türlü de yorumlanabilir – örneğin, belge yokluğu sıradan ahşap evlerin uğradığı hasarın etkisine işaret ediyor olabilir (Porter 1987). Kesin olan, bu yıkıcı felakete *Babil Kronikleri* tarafından yer verilmediğidir; orada ölçülü bir dille şöyle yazar:

> Kislev (Kasım/Aralık) ayının birinci gününde kent (yani Babil) zapt edilmişti. Muşezib-Marduk esir alınmış ve Assur'a nakledilmişti. Babil dört yıldır Muşezib-Marduk'un hâkimiyetindeydi.
>
> (ABC no. 1 iii 22-24)

Bu olaya gönderme yapan daha sonraki Babil hükümdarlarından biri (Langdon 1912 Nab. 8), Babil tapınaklarının harabeye çevrilmesine, tapınak ayinlerinin sona ermesine ve Marduk heykelinin Assur'a götürülmesine izin verdiği için Sanherib'i kötüler, ama tam bir yıkımdan hiç söz etmez. Fakat, metinleri nasıl okursak okuyalım, kuşkuya yer vermeyen bir durum varsa o da Babil'in, özellikle de tapınaklarının epey hasar gördüğüdür. Kent yağmalanmış, kentin koruyucu tanrısı ve Babil panteonunun baş tanrısının heykeli yerinden sökülmüş, kentin tapınakları harabeye çevrilmişti. Halkın çoğunun katıldığı, toplu faaliyet gerektiren büyük şenlikler ve günlük kült eylemleri durmuş, kent hazin bir görünüm almıştı. Kral kavramıyla tanrılara gereğince özen göstermek anlayışı öyle iç içeydi ki, daha sonra, Sanherib'in krallığından (689-681) geriye kalan günlerin resmi olarak "kralsız" geçtiği düşünülmüştü. Eğer ekonomik belgelerin sayısı bir ülkenin ekonomik sağlığını doğru yansıtıyorsa, o zaman Babil çok güç zamanlardan geçmiş olmalı (Brinkman 1984a: 69-70). Ancak krallığının sonlarına doğru Sanherib'in Güney Babil'i yeniden düzenlemeye kalkıştığına ve oradaki Assur yanlısı duyguları özendirdiğine ilişkin işaretler vardır. Kült heykellerini Uruk'a geri vermiş, Uruk tapınağına köleler göndermiş, belki de yerli seçkinlerden bazılarını Ur'a ve sorunlu Deniz Ülkesi'ne vali atamıştı (Brinkman 1984a: 70; Frame 1992: 59-62).

Babil'in eski düzenine kavuşması

Her ne kadar Assur politikasındaki değişiklikler çok yavaş gelişse de hazin durumdaki Babil'in bu karanlık resminin genel olarak Esarhaddon'un (680-669) krallığıyla birlikte aydınlandığı düşünülmüştür. Yeni Assur kralının karşısında, Kalde ayaklanmaları

(iki kez Babil kent memurları da buna karışmışlardı), Sippar halkının katledilmesiyle doruğuna çıkan bir Elam istilası daha gibi birçok zorluk vardı. Assur boyunduruğuna duyulan öfke, Elam ile birlikte dolaplar çeviren seçkin yurttaşları ihbar eden mektuplardan da anlaşıldığı üzere salgın halindeydi (örn. Parpola 1972). Halkın ağzından bile düşmüyordu:

> Efendim krala kulunuz Mar-İştar(dan): Efendim kral afiyette olsun! Tanrılar Nabû ile Marduk, efendim kralı korusun! Yüce tanrılar efendim krala uzun ömürler, refah ve neşe bahşetsin.
>
> (Bunun arkasından kral ve ana kraliçe tarafından Nabû heykelinin tacında kullanılmak üzere gönderilen mücevherin teslim edildiğine dair bir rapor gelir.)
>
> Babil amiri *(šēkin tēmi)* belki efendim krala, "Babil yurttaşları bana kil topakları attılar" diye yazacaktır (ama) bu yalan. Amirlere atlı savaş arabalarını hazırlamaları söylenince, Babil, Borsippa ve Kutha yurttaşlarını ağır gümüşe (vergi) bağladılar (ve) topladılar (vergileri). Babil yurttaşları, hiçbir şeyleri olmayan biçare zavallılar ağıt yaktılar (ve) karşı koydular. (Bunun üzerine) komutan aralarından (bazı) adamları (itham ederek) hapse attı:
>
> "Elçilerime kil topakları attınız."
>
> Aynı zamanda Tabi (adlı) yargıcın karısına yazdı:
>
> "Kocanı göz hapsinde tut - kapı dışarı çıkmasın!" (Bu) yargıç Tabi'nin karşı koyan adamları kışkırttığını haber aldım.
>
> Hikâye buydu; efendim, kral (bunu) bilmeli.
>
> (*ABL* 340; Parpola 1970/1983 no. 276; *SAA* 10 no. 348)

Fakat Assur'a karşı birleşmiş bir cephe olmuşsa bile, dağılmaya başlıyordu. Assurluların fazla para taleplerine karşı protestolar gidebildiği yere kadar gitti, düşman çetelerle birlikte gizli dolaplar çevirdiğinden şüphelenilen yerli Babil seçkinlerini ev hapsine mahkûm etmek yeterli oluyordu. Bazı Assur memurlarının (buradaki Mar-İştar gibi) anladığı gibi eğer Assur'un ülkedeki denetimi sürecekse, o zaman dürüst alışveriş ve ekonomik gerçekliklerin takdir edilmesi önemliydi. Giderek edinilen izlenim Babil sakinlerinin kendi aralarında bölündükleri, birbirlerini Assur kralına gammaz-

layarak iktidarın gözüne girdikleri yönündedir. Babil'in sığınma taleplerine Elam öyle isteksiz kalıyordu ki, oraya kaçmış olan II. Marduk-apla-iddina'nın oğlu öldürülmüştü; sonuçta ağabeyi Assur sarayına sığındı ve ödül olarak Assurlular tarafından Bit Yakin hükümdarı olarak atandı.

Esarhaddon, dikkatle hesaplanmış birçok uzlaşma girişiminde bulundu: İlki ve olasılıkla halka ilan edileni (Porter 1987) Babil kentinin yeniden inşası ve oradaki tapınağın onarımıydı. Gerçekten çalışmış olmalı, çünkü 669'da öldüğü zaman halefi Assurbanipal Marduk heykelini tapınağına derhal iade etmeye hazırdı. İkinci olarak Der, Larsa ve Sippar tanrıları (ayrıca Uruk'tan daha başka tanrılar) kendi tapınaklarına geri getirilmiş ve (başta Borsippa) olmak üzere tapınakların onarımına girişilmişti. Üçüncüsü, Şupria'daki seferden (673) elde edilen bazı ganimetlerin Esarhaddon tarafından Uruk tapınaklarına bağışlanmasıydı. Esarhaddon'un 672 yılında oğlu Şamaş-şum-ukin'in gelecekte Babil'e kral olacağını, ülkeyi ağabeyine tabi olarak yöneteceğini ilan etmesinin bu politikanın bir parçası olup olmadığı belirsizdir. Bu büyük olasılıkla Esarhaddon tarafından Assur'un denetimini sağlama alarak bu çetin bölgede nihai barışı kurmaya yönelik bir adımdı.

İç savaş ve ekonomik kalkınma

Assurbanipal'in kardeşi Şamaş-şum-ukin'in tahta geçiş süreci epey yumuşak olmuşa benzer, ancak yeni Babil kralının gücü büyük ölçüde kısıtlanmış görünmektedir. Babil'in bazı kesimlerinden doğrudan Assurbanipal sorumluydu, yerel valiler siyasal durum hakkında Şamaş-şum-ukin'e değil de Assur kralına bilgi verirlerdi (Brinkman 1979). Esarhaddon'un onarım programının tamamlanmasına ve sürdürülmesine Assurbanipal kişisel olarak katılmıştı, böylece Babil'de etkili gücü elinde tutan kimseden kuşkulanılmasına fırsat verilmeyecekti. 668 ile 651 arasında Babil içerisindeki ayaklanmalara ilişkin belgeler sınırlıdır, ancak rakip Elam hükümdarlarının çeşitli zamanlarda sınırlarındaki Arami kabileleriyle ittifak kurduğu doğu Dicle bölgesi bunun dışında kalır (Gerardi 1987).

Öte yandan Babil'de isyan çıkma olasılığı yüksekti, sonunda Şamaş-şum-ukin bu durumdan yararlandı ve ağabeyine karşı 652'den 648'e kadar süren bir isyan başlattı. Bunun için Kaldeli, Arami, Arap ve Elamlılardan destek almış, aynı zamanda ona katılmaları için birçok Babil kentine baskı yapmıştı. Durumun Assurbanipal açısından ne kadar ciddi olduğu, ayaklanmanın başlamasından bir yıl sonra Assur içinde çıkan, belki de Assurbanipal'in asi kardeşini destekleyenler tarafından kışkırtılmış isyandan bellidir. Ama Assurlularla krallarının sıkı ve sürekli savaşmaları onları adım adım başarıya götürmüş, 650'de Babil kuşatma altına alınmıştı. Bu döneme tarihlenmiş ekonomik belgeler kent sakinlerinin çok sıkıntılı günler yaşadıklarını, baş gösteren şiddetli kıtlıkta çocuklarını köle olarak satmak zorunda kaldıklarını gösterir. Bu gergin ve zor zamanda Yeni Yıl şenliklerinin yapılamaması şaşırtıcı olmasa gerek. Sonunda, olasılıkla 648'in sonlarında Babil Assurluların eline geçmiş, Şamaş-şum-ukin ateşe verilen sarayında alevler arasında kalarak can vermişti. İki kardeş arasındaki savaş ve Şamaş-şum-ukin'in yüz kızartıcı bir biçimde ölüşü, çağdaş ülkeler üzerinde derin bir etki yaratmıştı: Bu korkunç ve trajik olaylar hakkındaki (Aramice) bir halk hikâyesi, Mısır'ın Elephantine adasında bulunan 4. yüzyılın başlarına tarihlenmiş bir papirüs koleksiyonunda yenice tespit edilmiştir (Vleeming ve Weselius 1985: 31-37).

Ayaklanmanın bastırılmasının ardından Babil'in ne durumda olduğu konusu tartışmalıdır ve şimdilik öyle kalacağa benziyor. Assurbanipal'in yıllıklarının son basımlarından birine göre (A Tomarı; bkz. Streck 1916), 643'ten itibaren Babil'in devamlı bir Assurlu valisi olmuştu (Frame 1992: 196, 301-302). Aynı zamanda Deniz Ülkesi'nde Assurlular tarafından komutan olarak, belli ki bu hep sorunlu bölgede Assur'un egemenliğini korumak için atanmış bir Babilli, Ur ile Uruk'u yönetenlerinse önde gelen yerel kimseler oldukları saptanmıştır. Ancak Babil'de 648'den sonrasına tarihlenen bir başka kişi ortaya çıkar: Babil kralı Kandalanu. Bu kimsenin kimliğine ilişkin uzun ve sonuçsuz bir tartışma yapılmıştır (ve hâlâ sürmektedir; ayrıntılar için bkz. Frame 1992: 296-306; bkz. bölüm 9e). Bazıları bunun Assurbanipal'in kullandığı isimlerden

biri olduğunu ve Assur kralının Babil'i yönetmede 8. yüzyıldaki seleflerinin politikasına çark ettiğini, diğer bir deyişle "çifte monarşi" uyguladığını savunur (bkz. s. 266-270). O zaman III. Tiglat-pileser ile V. Şalmaneser'den bazı Babil kaynaklarında "Pul(u)" ve "Ululayu" diye söz edilmesine bakılarak (bkz. s. 266), "Kandalanu" adının da Assurbanipal'in alternatifi olarak anlaşılması gerekir. Ne yazık ki bu örnekseme tümüyle işlemez. Bir kere, bazı yerlerde kararlılıkla Assurbanipal olarak kayda geçmiş Babil belgeleri buluruz. Örneğin, Assurluların güçlü bir karargâhının yer aldığı anlaşılan Nippur'da bu geçerlidir. İkincisi, daha önceki çifte monarşi döneminde *çağdaş* Babil metinleri Assur krallarından başka adlarla asla söz etmez, yalnızca tahta geçince aldıkları adlara yer verirler. Diğer isimleri *yalnızca* kronografik metinlerde ve daha sonra (7. yüzyılın ortaları) Aramice bir mektupta (Assur ostrakonu –yazılı çömlek kırığı; Gibson 1971-82, II no. 20) karşımıza çıkar. Bunlar göz önüne alındığında Kandalanu'nun Babil'i yönetmek için Assurbanipal tarafından asi kardeşinin yerine atanan ayrı biri olması daha muhtemeldir (*RLA* 5: 368-369; Brinkman 1984a: 105-106). Yine de durum belirsizdir, pek çokları Kandalanu'nun krallığıyla aynı dönemde Babil'de Assurlu bir valinin varolduğu görüşünden hareketle Kandalanu'nun Assurbanipal'le aynı kişi olduğuna inanmayı sürdürmektedir (*CAH* III bölüm 25; Zawadski 1988).

Babil'in Kandalanu yönetiminde (648-627) olduğu, iç savaşı izleyen yirmi bir yıllık zaman aralığıyla ilgili kesin olarak söylenebilecek tek şey Babil'in görece sakin ve huzurlu günler yaşadığıdır. Bu döneme ilişkin aydınlatıcı yıllıklar ya da tarihsel kayıtlar bulunmaz ama altı yüz yıl öncesine göre çok fazla olan iş dünyasına ait metinler (Brinkman 1984a: 107-8) Babil ekonomisinin iyiye gittiğine işaret eder. Kuzey Babil'deki tapınaklar onarılmış ve Assur kralı tarafından zarar görmemeleri sağlanmıştı, ayrıca iki yıllık kuşatmadan sonra Babil kalıcı bir hasara uğramamıştı. Assurbanipal Susa'yı zapt edip yerle bir ettikten sonra (bkz. s. 160) tanrıça Nanaya'nın ilahi tasvirini Uruk'a geri getirmişti –onun yıllıklarından bu heykelin 1635 yıl önce Elamlılar tarafından çalındığını anlıyoruz

(Gerardi 1987)– böylece Babil'de en az bir kent onun Elam'a karşı çıktığı seferden yarar görmüş oluyordu. Bu dönemde Babil'deki tarımın hızla kalkınmasına ilişkin belgelerden başka Babil ticaretinin sağlıklı işlediğini akla getiren Kilikya ile yapılmış uzun mesafe demir ticaretine işaret eden belgeler de bulunur (Brinkman 1984a: 108). Böyle malzemelerden edinilen genel izlenim, Babil'in birkaç yüz yıldır yaşadığı bolluktan çok daha fazlasına sahip olduğudur.

11d Yeni Babil Hanedanlığı (626-539)

Nabopolassar ve "Kurtuluş Savaşı"

Assurbanipal'in krallığının aşağı yukarı son yirmi yılında Babil'de barış ortamı sağlandığı izlenimi uyansa da Kandalanu'nun 627'de ölmesiyle doğan kriz durumun çok daha büyük sorunlar taşıdığını ve Babil'in hâlâ köklü siyasal düşmanlıklar yaşadığını ve hiziplere ayrılmış olduğunu akla getirir. 627 ile 616 arasındaki olayların akışını yeniden canlandırmak ne yazık ki neredeyse olanaksız, çünkü kırık dökük belgeler Babil'i denetim altına almak için yapılan askeri mücadelelerin can alıcı noktalarında başrolü oynayan kahramanların kimliklerini ortaya koymazlar (Zawadski 1988; *CAH* III bölüm 25). Burada kesin olan noktalardan ilki, Kandalanu'nun ölümünün ardından Babil'de hiçbir kralın tanınmadığıdır; bundan da Assur egemenliğini sürdürmenin güç olduğunu çıkarabiliriz –belki de Assur'un kendi siyasal sorunlarıyla alevlenmişti ya da onlarla bağlantılıydı. İkincisi, 626'da Babil tahtına Nabopolassar'ın geçtiğidir; çok daha sonra Berossos (*FGrH* 680 F7) tarihinde onun Assur prensi Sin-şar-işkun (bkz. bölüm 9e) tarafından atanmış bir general olduğu dışında, geçmişi bilinmez.[4] Nabopolassar'ın tahta çıkması herkes tarafından onaylanmamıştı, gerek Babil'de gerekse Assur'da karşı çıkanlar vardı. Babil'in egemenliği uğruna süren çekişmeleri uzatmış, bundan sonraki altı ile on yıllık dönem Uruk ve Nippur gibi uzun süredir kuşatma altında olan, kimi aileleri çocuklarını köle olarak satmak zorunda bırakacak kadar ağır koşullar yaşanan bazı kentlerde şiddeti tırmandırmıştı (Op-

penheim 1955). Bu savaşın çeşitli taraflarını saptamak her zaman olanaklı değildir, ancak bazen Assurluların başını çektiği iki ordu da, Babil askerleri de karışmış olabilir. Üçüncü nokta, 616'da Nabopolassar'ın Babil'de kurduğu egemenliğin sınırların ötesine geçecek ve Assur'un egemenliğindeki topraklara, hatta Assur'un merkezine saldırılar (bkz. bölüm 9e) düzenleyecek kadar güçlü olduğudur. Med askerlerinin de yardımıyla (olasılıkla hanedanlıklar arası evlilikle perçinlenen resmi bir antlaşma sonucunda) Babilliler sonraki sekiz yıl boyunca Assur İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden bazılarını ele geçirip yerle bir etmeyi başaracaklardı: Assur, Ninova, Tarbisu, Kalhu, Harran. Babil askeri çabalarının bu sürekliliği nasıl koruyabildiği bilinmese de, Medlerin oynadığı askeri rolün Nabopolassar'ın Assurlular ile onların Mısırlı ve Mannalı müttefiklerine karşı sürekli, yıkıcı ve başarılı saldırılar başlatma yeteneğine önemli katkıda bulunduğu kesindir.

Assur'a karşı uzun süreli savaşın başlıca sonucu Babillilerin zorlu, üst üste çarpışılan savaşlarla da olsa Assur İmparatorluğu'nun mirasçıları olmalarıdır. 609 ile 607 arasında Nabopolassar'ın başlıca çabası Babil'in kuzeydeki dağ sınırını güvence altına almaya yönelikti. Babil'in mirasa konmasına en büyük zorluğu çıkaran, müttefiki Assur'un çöküşünü fırsat bilip Levant'ın denetimini ele geçirmeye çalışan Mısır olmuştu (bkz. bölüm 12b). 605'te Nabopolassar'ın oğlu ve vârisi Nebukadnezzar gelip Karkamış'a yerleşen Mısırlılara karşı zorlu bir savaşa katıldı. Nebukadnezzar'ın Karkamış'ta güç bela kazandığı zaferin ardından kaçan Mısırlı askerlerle Hamat bölgesinde bir çarpışma daha yaşandı. Çifte zafer Nebukadnezzar'a Babil'in denetim alanını genişletip önemli bir bölge olan Hamat'a yayma olanağı sağlamış, belki de aynı zamanda sefer sırasında babasının ölmesiyle birlikte Babil tahtına geçişini kolaylaştırmıştı.

II. Nebukadnezzar'ın krallığı (604-562)

Taç giymesinin hemen arkasından Nebukadnezzar Kuzey Suriye'ye yürüyerek orada beş ay boyunca –kış ortasında– çarpışmış-

tı. Nebukadnezzar'ın alışılmadık hareketi bölgeyi Mısır'a kaptırmamak için askeri varlık göstermenin Babil açısından ne kadar önemli olduğunun göstergesidir. Babil hükümdarının sonraki on yıl içerisinde çıkılan dokuz seferden sekizini neden bu bölgeye yönelterek egemenlik dayattığını da açıklar. 601'de Mısır sınırına kadar indi; oradaki çarpışmalarda her iki taraf da ağır kayıplar verdi. Orduyu yeniden toparlamakla geçen bir yıllık aradan sonra Nebukadnezzar yeniden Levant'a yönelerek çöl boyunca uzanan sınırlarda Babil'in denetimini pekiştirerek Mısırlılardan destek alan muhalefeti oradan sürdü. İki taraf arasındaki bu mücadele sırasında Kudüs alınmış, kralı Yehoyakin Babil'e sürülmüş, yerine de Nebukadnezzar'ın atadığı biri geçmişti:

> Yedinci yıl (598/7): Kislev (Kasım/Aralık) ayında Akkad kralı ordusunu topladı ve Hattu'ya (Suriye) yürüdü. Yehuda kentinin karşısında karargâh kurdu ve Adar ayının ikinci gününde (16 Mart 597) kenti zapt etti (ve) kralını ele geçirdi. Kendi seçtiği bir kralı şehre atadı (ve) topladığı muazzam ganimeti Babil'e getirdi.
>
> (*ABC* no. 5 11-13)

Nebukadnezzar'ın on üç yıllık efsanevi Tyros kuşatması bu sürekli ve uzatmalı çabalarla bağlantılı olsa gerek (Josephus *Contra Apionem* 1.21; von Voiglander 1963). Babil kayıtlarının korunagelmiş bölümlerinde ondan söz edilmez, zaten kronoloji de epey karmaşıktır (Wiseman 1985: 25). Nebukadnezzar'ın krallık dönemine tarihlenen Tyros'tan gelme bir belge ve başka kaynaklar düşüşünden sonraki bir aşamada Tyros'un da Babil imparatorluk sistemine dahil edildiğini düşündürmektedir (Wilhelm 1973; krş. Joannès 1982). Mısır ve Babil'in askeri emelleri arasında sıkışıp kalmış küçük devletlerin önemi Mısır'daki Sakkara gömü alanında bulunan (ne yazık ki parçalanmış) Aramice bir mektupta gözler önüne serilmiştir:

> Kralların efendisi Firavun'a, kulunuz, [...] kralı Adon. [Kralların efendisi Firavun afiyet...] yerin ve göğün [bütün tanrıları] ve [büyük] tanrı Ba-

> alşamayn [onu her zaman kollasın; kralların efendisinin tahtına,] Firavun'a gökler gibi uzun ömürler versin. Ne... Babil kralının [orduları] geldiler; Aphek'e ulaştılar ve (karargâh kurdular)... aldılar... Çünkü kralların efendisi, Firavun biliyor ki kulunuz... beni kurtarmak için bir ordu göndermek... Bırakın beni terk etmesin... ve kulunuz onun nezaketini aklında tutsun. Ama onun toprakları... ülkedeki valiyi ve sınırı ...sınırıyla yer değiştirdiler.
>
> (Dupont-Sommer 1948; KAI no. 266; Gibson 1971-82 II no. 21; Porten *BibArch* 44 (1981): 36-52)

Eldeki belgeler yardım çağrısında bulunan bu kralın kim olduğunu anlamaya yetmez. Fakat Babil güçlerinin amansız ilerleyişi karşısında tek çıkar yolun Mısır'ın kendi çıkarlarına hitap etmekten geçtiğini anlamış bir hükümdarın düştüğü dehşet apaçık bellidir.

Babil'in doğu sınırına tek bir sefer açılmıştı (596). Tarihsel kayıtta bununla ilgili kısım yer yer kırık olsa da, Babil kralının Dicle'nin doğusundaki bölgede bir Elam hükümdarına karşı harekete geçmek zorunda kaldığına işaret eder. Bu dönemde Elam'daki siyasal durumun nasıl olduğu çok açık değildir. Susa'da bulunmuş küçük bir arşiv, orada en azından 6. yüzyılın başlarında saraya bağlı bir idare olduğunu ortaya koymaktadır (Miroschedji 1985; 1990); üzerlerine Nebukadnezzar'ın adı kazınmış tuğlalar, kısa süren Babil egemenliğinin ipuçları olabilir (Carter ve Stolper 1984). Dicle'nin doğusundan Fırat'a dek (biri Sippar bölgesine, diğeri Babil'e) uzanan surlarla çevrili iki dev yapının kısmen izleri bulunmuştur (Killick 1984; Gasche *ve diğerleri* 1987; 1989). Sonradan Nebukadnezzar'ın "Med Duvarı" (Ksenophon, *Anabasis* 1.7) adıyla anılacak olan bu surların "savunma amaçlı" olduğu saptanmıştır, ancak kimden (böyle biri varsa) korunma niyetiyle yaptırıldığı bilinmiyor.

Babil Kroniği 594'ten sonrası için muhafaza edilmemiştir, ama Eski Ahit ile Babil'deki tarihsel bir metnin parçası (Edel 1978) Nebukadnezzar'ın Filistin'in güneyiyle Mısır'a yönelik ilgisinin sürdüğünü gösterir: 587'de Yehuda'ya Babil tarafından atanan Kral Sidkiya (2. *Krallar* 24.17) başkaldırmış, kör edilmiş ve sür-

Tablo 32 Yeni Babil hükümdarlarının kronolojisi

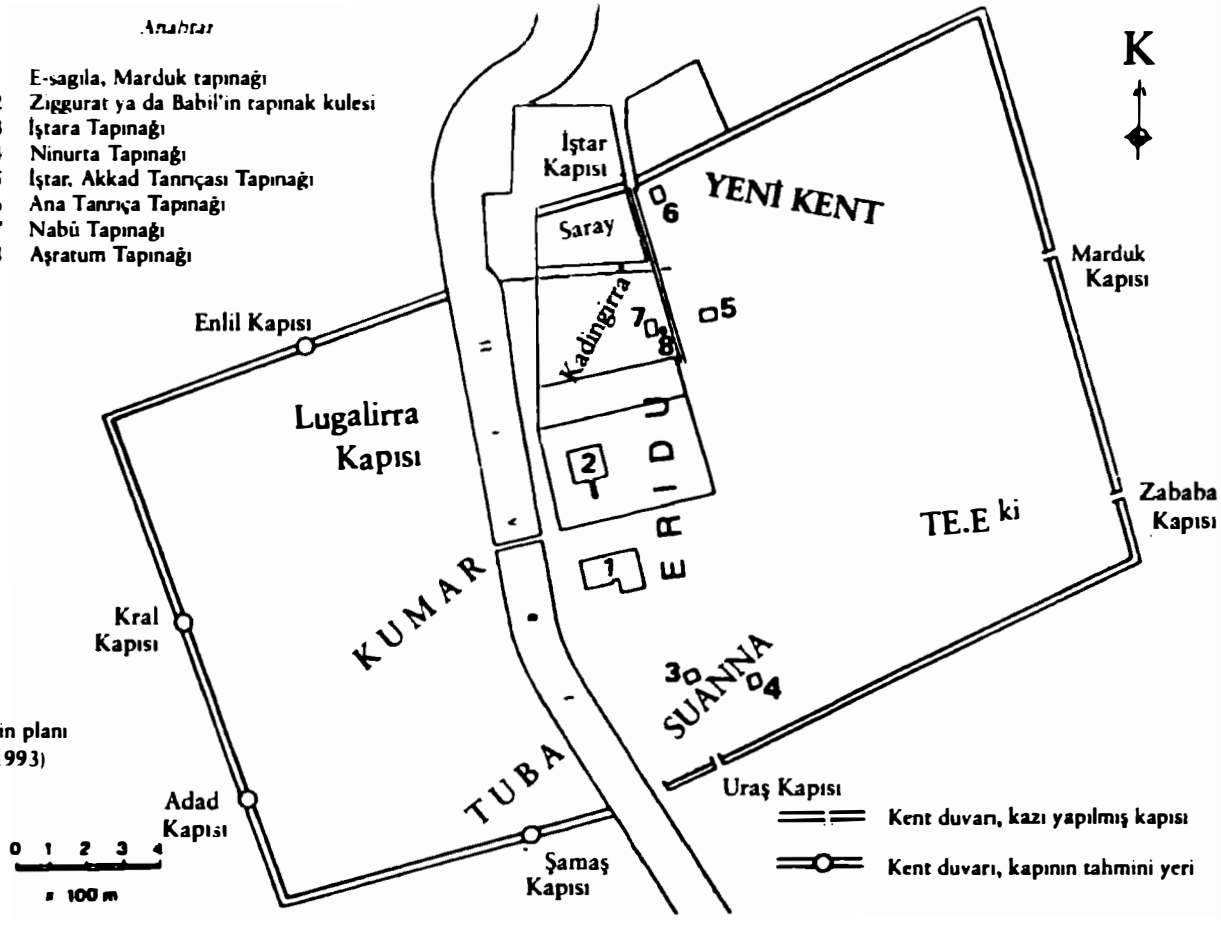
Babil	*Yehuda*	*Lydia*	*Medler*	*Persler*
		Gyges (ö.652)		
		Ardys		
		Sadyattes		
Nabopolasar	Yoşiya			I. Kyros
(626-605)	(640-609)	Alyattes	Kyaksares	
	Yehoahaz		(625-585)	
	(609)			
	Yehoyakim			
II.Nebukadnezzar	(609-598)		I. Kambyses	
(604-562)	Yehoyakin			
	(598)			
	Sidkiya			
	(597-587)			
	(Gedalya:			
	Vali)			
Amel-Marduk		Kroisos	Astyages	Büyük
(561-560)		(-540'lar)	(585-550)	Kyros (II.)
Neriglissar				(559-530)
(559-556)				
Labaşi-Marduk				
(556)				
Nabonidus				
(555-539)				
				Kambyses (II.)
				(530-522

güne yollanmıştı; artık Babil eyaletlerinden biri olan (2. *Krallar* 25.22) Yehuda'ya oranın yerlilerinden Gedalya vali atanmıştı. Mısır hükümdarı Apries (589-570) askeri bir darbeyle 570'de tahttan indirilince kaçmayı başardı, Nebukadnezzar'dan yardım istedi, Babil kralı da 567'de onu yeniden tahta geçirmek için Mısır'a savaş açtı. Babil ordusu korkunç çarpışmalarda geri püskürtüldü, tahtın Mısırlı talibiyse öldürüldü (bkz. bölüm 12b). Bu gelişmelerin sonunda iki düşman devlet arasında daha barışçıl bir

ortakyaşama kurulmuş olabilir, ancak böyle bir izlenimin uyanmasının nedeni kaynakların olmamasına da bağlanabilir.

Nebukadnezzar'ın olağanüstü askeri başarılarının en çarpıcı belgeleri Babil'de onun tarafından yürütülmüş inşaat çalışmalarının kalıntılarında bulunabilir. Eski büyük kentlerin hepsi yeni baştan inşa edilmiş, tapınakları onarılmış ve güzelleştirilmişti. Bu muazzam yeniden yapılandırma çalışmaları arasında en çok dikkat çekeni, efsanelere konu olan uçsuz bucaksız ve çok güzel bir şehre dönüşen Babil'di. O zaman için 850 hektar gibi çok geniş bir alana yayılıyordu. Dev çifte surlarla ve hendeklerle çevrilmişti; kentin ortasından akan ırmağın karşı yakasına mükemmel işçilik ürünü bir taş köprüyle geçiliyordu (bkz. şekil 39). Ortasında devasa ziggurat Etemenanki ("yerle göğün arasındaki sınır Evi") yükseliyor, hemen yanı başında da sayısız tapınma yerleri ve geniş avlusuyla büyük Marduk tapmağı (Esagila) yer alıyordu. Biçimli döşenmiş tören yolu, oradan görkemli İştar kapısına uzanıyordu. Gösterişli merasim caddesi boyunca uzayıp giden duvarlar ile büyük kapı, koyu mavi sırlı tuğlalarla, boğa ve *mušhuššu* –Marduk'un kutsal ejderhaları (bkz. şekil 40)– kabartmalarıyla süslenmişti. Kentin kuzey kanadında duvardan dışarıya doğru yapılmış surla çevrili kocaman bir saray vardı, onun da bazı yerleri sırlı renkli tuğlalarla süslüydü. Bunlar, 20. yüzyılın başlarında Almanların yaptığı kazılarda (Koldewey 1913; bkz. şekil 41) gün ışığına çıkarılan harikulade kalıntılardan yalnızca birkaçıdır. Daha başka kent kapıları, kentin çevresine dağılmış küçük tapınaklar ve konutlar da vardı. Kentin bu dönemini betimleyen Babil metinlerine dayanılarak bu yapılardan bazılarıyla birlikte kent kapılarının da yerini saptamak ve bunları sınıflandırmak mümkün olmuştur (Unger 1931/1970; düzeltmeler ve gelişmeler için, krş. George 1992; 1993). Birçok uzun kraliyet yazıtı ve damgalı tuğla, bu binaların çoğunu kırk üç yıllık uzun saltanat dönemi sırasında (605-562) Nebukadnezzar'ın yaptırdığını gösterir (Berger 1973; Wiseman 1985).

Babillilerin kraliyet yazıtı geleneği, uzun ve ayrıntılı inşaat metinleri olduğundan, bu tarz metinler Assur yıllıklarında olduğu gibi askeri olayların izini sürmeye yardım etmez. Bilim insanları, tarihi yeniden canlandırmak için, günümüze ulaştıkları yerlerde eş-

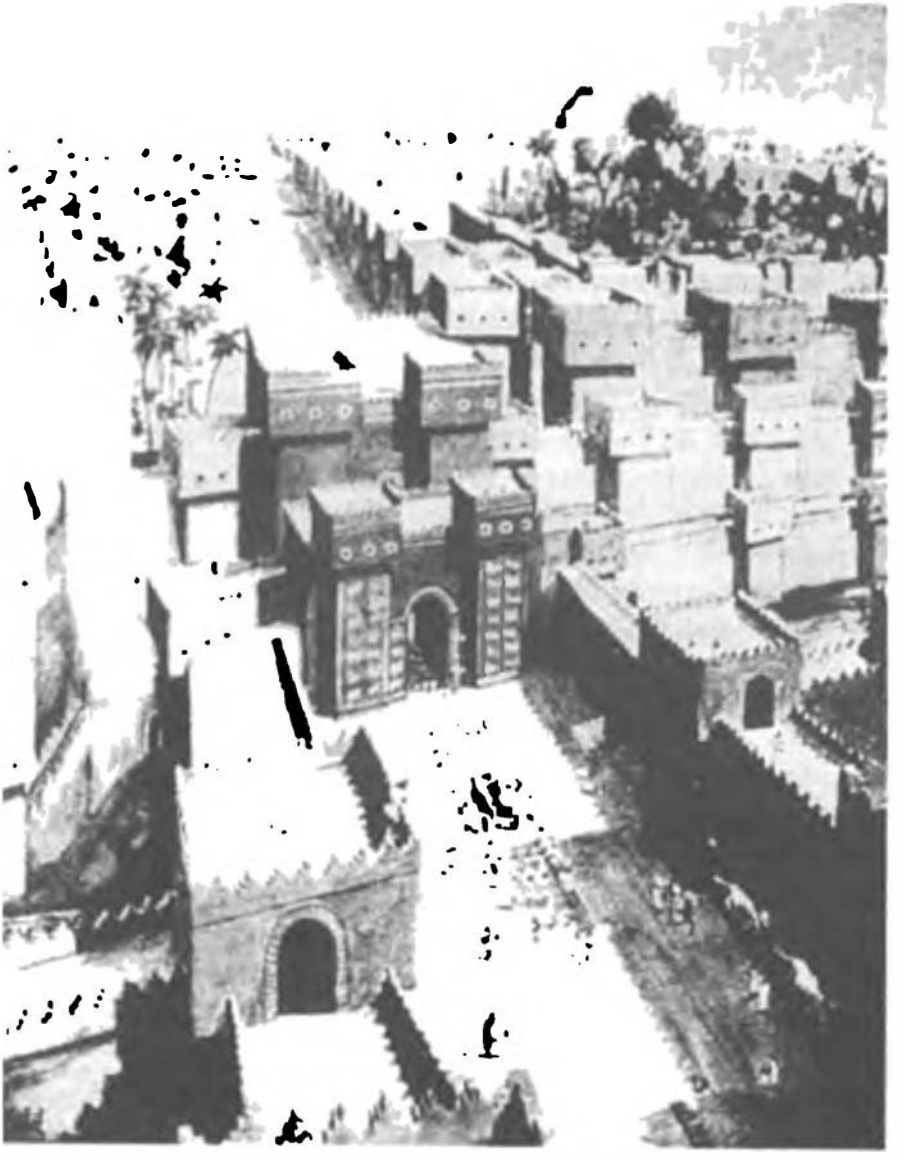
Şekil 39 Babil'in planı (George'dan (1993) alınma)

Şekil 40 Marduk'un ejderhası *–muşhuşşu*; Merasim Caddesi'nden sırlı tuğla kabartma, Babil (Vorderasiatisches Museum, Berlin)

siz değer taşıyan tarihsel kayıtlara güvenmek zorundalar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Nebukadnezzar'ın krallığının 594'ten sonraki yıllarına ilişkin olanlar ne yazık ki kayıptır. Öyleyse düzgün bir edebi dille Nebukadnezzar'ın kültler için inşa ettirdiği binalarla kullandığı malzemeleri öven metinlere dayanan izlenim, bu yılların barış ve huzur içinde geçtiği yönündedir. Oysa bu tablonun gerçeği yansıtmadığı neredeyse kesindir: 595 yılına ait kayıtlar olasılıkla ordunun da karıştığı ciddi bir iç ayaklanmadan söz eder. Ertesi yıl bir hukuk metninde Babilli seçkinlerden birinin Nebukadnezzar'a sadakat yeminini bozduğu için suçlu bulunarak kral tarafından halkın önünde lanetlendiği anlatılır:

> Nabu-ahhe-bullit oğlu, ...-limmir soyundan Baba-aha-iddina günah ve kabahat işledi, kötüye niyet etti. Efendisi krala ettiği yeminleri tutmadı, ihanete niyetlendi. Babil kralı, adil prens, dört bir yana yayılmış insanların çobanı, güneş tanrı gibi toprakların bütünlüğünü gözeten, haklıya ve adi-

Şekil 41 Babil ve İştar kapısının yeniden canlandırılması (Unger 1931/1970)

le karar veren, kötüleri ve suçluları yok eden Nebukadnezzar o günlerde Baba-aha-iddina'nın kötü emellerini inceledi ve kurduğu tezgâhları bozdu. Halk meclisinde yerine getirdiği alçakça işi tespit etti; öfkeyle ona baktı. Onun için "canını alın" dedi, sonra onun gırtlağı kesildi.

(Nebukadnezzar'ın) babası Babil kralı Nabopolassar'ın Ezida'ya (Borsippa'daki Nabû tapınağı) bağışladığı, (ama) Nabu-ahhe-bullit'in ihanet (ile)... Baba-aha-iddina... terk ettiği... Nabu-ahhe-bullit'in arazisi... Babil kralı, yüce tanrılar gibi... verdiği adil kararla prens... Nebukadnezzar... kentte ve ülkede Nabu-ahhe-bullit'in arazisinden geriye ne kadar kaldıysa [Nabu'nun] mülkiyeti olduğu hükmünü verdi ve (üstündeki) insanları sattı.

(Weidner 1954-6: 1-3)

Çok şey anlatan bu metin, Assur İmparatorluğu'nda olduğu gibi memurların merkezi otoriteye bağlılıklarını göstermenin bir yolunun da kralın şahsına sadakat yemini etmekten geçtiğini göstermektedir. Önemli yükümlülüklerden herhangi birinin yerine getirilmemesi kral tarafından idam cezasına çarptırılmayı ve onun huzurunda halkın önünde idam edilmeyi gerektirirdi. Hainin mülküne (en azından buradaki örnekte) el konur, bir kısmı Borsippa'daki Nabu tapınağına bağışlanır (ya da "iade edilirdi"). Baba-aha-iddina da kayıtlara göre 595'te kalkışılan ayaklanmaya karışmış olabilir; öte yandan böyle siyasal sorunlar kıt tarihyazım kaynaklarının bize gösterdiğinden çok daha yaygın olsa gerek. Nabopolassar'ın Babil içinde ve dışında elde ettiği kazanımları pekiştirmek pek de kolay olamazdı.

II. Nebukadnezzar'ın halefleri

Yeni Babil Krallığı'nın birçok zorlukla karşılaştığına ilişkin bir başka ipucu da Nebukadnezzar'ın haleflerinin sahnelediği tarihtir. Nebukadnezzar'ın oğlu Amel-Marduk (Kutsal Kitap'ta Evil-Merodakh) kayınbiraderi Neriglissar tarafından suikaste uğradığında tahta geçeli yalnızca iki yıl olmuştu (561-560), bu da merkezi otoritenin sorunlarla boğuştuğuna işaret eder. Neriglissar'ın

geçmişiyle aile ilişkilerinin izini biraz olsun sürebiliriz (krş. von Voigtlander 1963; Weisberg 1974; Joannès 1980), fakat üç yıl süren krallığı (559-556) hakkında, bazı inşaat işleri ve Kilikya'nın kuzeybatısında Lydia sınırı boyunca çıktığı sefer dışında çok az şey bilinir (*ABC* no. 6). Babası öldüğünde olasılıkla küçük bir çocuk olan oğlu Labaşi-Marduk'un Babil sarayında dönen kanlı entrikalardan kurtulup sağ kalma şansı hiç de yüksek değildi: Onun krallığını kabul eden yalnızca birkaç kent vardı, bir ay geçmeden muhtemelen Babil ileri gelenlerinin düzenlediği bir suikastle tahttan indirildi. Böyle kanlı bir yoldan tahta geçirilen yeni kral Nabonidus'tu (555-539). Babil kraliyet ailesiyle doğrudan kan bağı yoktu, ama yetişkin bir oğul (adı Kutsal Kitap'ta Belşassar diye geçen Bel-şar-usur) sahibi olacak yaştaydı ve deneyimli bir asker olduğu neredeyse kesindi. Tahta kimin geçeceğiyle ilgili bu sorunların etkileri abartılmamalı: Babil'in kendi eyaletleri üzerindeki denetiminin taht kavgaları yüzünden ciddi bir biçimde sarsıldığına işaret eden hiçbir belge bulunmamaktadır. İmparatorluk genel olarak ani hükümdar değişikliklerine iyi göğüs germiştir –Nabopolassar ile Nebukadnezzar'ın kazanımlarına saygı gereği olmalı.

Nabonidus ve Pers Kralı Kyros

Nabonidus ile ilgili edebi tarzda hazırlanmış kraliyet yazıtlarından oluşan, siyasal olayları yansıtan, krallığının tümünü (kesintilerle birlikte) ve Pers egemenliğinin ilk dönemlerini de (*ABC* no. 7) kapsayan, ayrıca daha sonraki dönemlerden bazı edebi derlemeleri içeren kaynaklar boldur. Bu kaynaklar onun krallık yaptığı dönemi öncekilere göre daha eksiksiz canlandırma olanağı vermiştir, bu nedenle Nabonidus'un krallığına Pers kralı Büyük II. Kyros (559-530) tarafından son verildiği ve Babil'in denetimindeki bütün toprakların Ahemenilerin yeni dünya imparatorluğuna (bkz. bölüm 13c) dahil edildiği düşünüldüğünde daha da değerlidirler. Ne var ki Kyros'un Babil kralı karşısında zafer kazanmasından sonra oluşturulan metinlerin bizi yanlış yönlendirmemesine dikkat etme-

liyiz –bunlardan bazılarında Nabonidus, o günden geçmişe bakılarak, tanrısız bir hükümdar olarak gösterilmekte ve uğradığı bozgun propaganda amaçlı olarak kullanılmaktadır. Olayların sonrasında geliştirilmiş bu tarz söylemlerin Nabonidus'un saltanatındaki gerçekleri yansıtması şart değildir.

Nabonidus'un yazıtlarından birçoğu, kural dışı yolla tahta çıkışını tanrıların ve büyük Nebukadnezzar gibi daha önceki Babil krallarının kutsadığını göstermeye yönelik tarihsel geri dönüşleri de içerir.[5] Bu bakımdan "savunmacı" bir yaklaşım sergiler, ayrıca krallığına destek bulma çabasını yansıtır. Nabonidus'un kendi inşaat çalışmalarında daha eski binaların izlerini aradığından defalarca söz edilmesi de bu kaygılarla bağlantılıdır. Metinlerde, tapınakların zemin planlarının silinmiş ana hatlarının krala malum olduğu belirtilir; Nabonidus tam da bina yapmayı tasarladığı noktada kutsal yerler inşa etmiş olan daha önceki kralların yazıtlarını bulmuştur; Akkadlı Sargon'un (2340-2284) başı kırılmış olan heykelini ortaya çıkarmış, onu tamir ettirerek adaklarla birlikte yenilenen tapınağa yerleştirmişti (Lambert 1968-9). Ayrıca, bir kral kızının Ur'daki ay tanrıçasına *ēntu* olarak atanması geleneğini canlandırmış, göreve başlama töreninin ayrıntılarını mucizevi bir biçimde bulunmuş eski bir kraliyet yazıtından öğrendiğini iddia etmişti:

> Nannar (Ay Tanrısı) bir yüksek rahibe (*ēntu*) istediğinde,
> Prensin Oğlu meskûn dünyaya işaret verdi;
> Parlak Işık, onun güvenilir kararını ispat etti.
> Babil kralı, Esagila ve Ezida'ya bakan,
> büyük tanrıların tapınaklarına özen gösteren saygılı çoban Nabonidus'a,
> tahtın efendisi, bütün insanlardan haber veren Nannar,
> bir yüksek rahibe (*ēntu*) istediğini gösteren bir işaret verdi.
> Tanrıçaların ayı olan Ululu ayının on üçüncü gününde,
> Meyve (ay) tutuldu ve bir süre öyle kaldı.
> "Sin (Ay Tanrısı) bir yüksek rahibe istiyor" -tanrının işaretiyle bildirdiği kararı böyleydi.
> Bana, efendisi tanrının önünde saygıyla eğilen çoban Nabonidus'a gelince,

onun güvenilir buyruğuna saygıyla kulak verdim,
böylece tanrının yüksek rahibe isteğiyle ilgilendim.
Kurbanlı kehanetin efendileri Şamaş ve Adad'ın tapınaklarını aradım,
Şamaş ile Adad her zamanki gibi bana olumlu cevap verdiler,
Kurbanın iç organına iyi bir kehanet yazdılar,
tanrıların insandan istediğine, rahibe isteğine dair bir kehanet.
Teyit etmek için kurban falını tekrarladım ve daha da olumlu işaretler aldım.
Akrabalarımdan birinin kızını sormak için kurban falına baktım, ama tanrılar ona hayır dedi.
Üçüncüsünde kendi kızımı sordum,
bana olumlu işaretle cevap verdiler.
Yüce tanrı, yaratanım Sin'in sözüne
ve kehanetin efendileri, Şamaş ile Adad'ın kararına saygı gösterdim;
kendi kızımı yüksek rahibe olarak atadım
ve kızıma En-nigaldi-Nanna adını verdim.
Çok uzun zamandır yüksek rahibelik görevi unutulduğu
ve başlıca özellikleri hiçbir yerde belirtilmediği için,
günlerce kendim düşündüm.
Zamanı gelip çatınca, kapılar benim için açıldı;
geçmişin eski bir kralının, Ninurta-nadin-şumi'nin oğlu
Nebukadnezzar'ın [I] eski bir stelini gördüm,
üstünde yüksek rahibenin betimi vardı;
ayrıca, Egipar'da (tapınakta *ēntu*'ların yaşadığı bölüm)
rahibenin eşyalarını, giysilerini ve mücevherlerini listeleyip bırakmışlardı.
Eski kil ve ahşap tabletleri dikkatle inceledim,
eskiden nasılsa aynen öyle yaptım.
Rahibe giysilerini, ev eşyalarını sırasıyla bir stele yazdırdım, tanrım ve tanrıçam Sin ile Ningal'in huzuruna bıraktım.

O sırada Egipar, bir zamanlar yüksek rahibelerin ayinler yaptığı o kutsal bölüm,
metruk bir yerdi, harabe yığınına dönmüştü,
ortasında hurma ağaçlarıyla meyve ağaçları yetişiyordu.
Ağaçları kestim, molozları kaldırdım,

tapınağı gördüm, temeli ortaya çıktı.
İçeride eski kralların yazıtlarını gördüm,
Egipar'ı onarıp yenilemiş, eski yüksek rahibelerin Egipar'a bitisik mezar yerini duvarla çevirmiş olan Ur kralı Rim-Sin'in (1822-1763) kız kardeşi, Kudur-Mabuk'un kızı, Ur'un yüksek rahibesi En-ane-du'nun eski yazıtını da gördüm,
böylelikle Egipar'ı (da) eski zamanlardaki gibi yeniledim...
(YOS I: 45; Böhl 1937-8; Reiner 1985 [OJ]: 2-5)

Diğer pek çok yazıtta olduğu gibi, yapılanların eski örneklerle uyumlu olduğu burada da tekrar tekrar belirtilerek, Nabonidus'un kayıtsız şartsız egemenliğinin haklılığı vurgulanmaktadır. Kral, eskilerle değil, planlarını dindar göstermekle ve yararlı olduklarının anlaşılmasını sağlamakla ilgilidir, böylelikle hükümdarlığı –gerçekte olduğu gibi, iktidarın şiddetle gasp edilmesi olarak değil– bereketli ve kutsanmış krallığın devamı olarak görülecektir.

Daha ilginç yazıtlar Harran'dan gelir. Burası, Babillilerle Medlerin Assur ordularından geriye kalan askerlere yönelik son saldırısında (609, bkz. bölüm 9e) ay tanrısının büyük tapınağıyla birlikte yerle bir ettikleri kenttir. Harran'daki ay tanrısı Sin heykeli, tapınaktaki diğer hazinelerle birlikte Babil'e götürülmüştü. Bu ünlü tapınak (ve tahminen kent) Nabonidus tarafından yeniden inşa edildi. Yapılan çalışma iki uzun metinle ölümsüzleştirildi: Biri, annesinin özyaşamöyküsünü sunar ve uzun ömürlü olmasını (102 yaşına dek yaşamış) ve Sin'e saygılı davranmasını över. Diğeri Nabonidus'un tahta çıkışını (burada Sin'in iradesi olduğu belirtilir), onun hemen arkasından Babil içerisinde patlak veren kavgaları ve Nabonidus'un on yıllık bir sürede Arabistan'daki askeri zaferlerini tasvir eder. Nabonidus Arap kervan yollarının kavşağında yer alan Teima vahasında bir Babil üssü kurmuş, buradan diğer zengin vahalara saldırılar düzenlemiş ve anlaşılan onların teslim olmasını ve boyun eğmelerini sağlamıştı. Böyle bir arazide savaşın taktik güçlükleri Nabonidus'un uzun bir süre (on yıl) ortalıkta görünmemesinden ve Babil'in oğlu, veliaht Bel-şar-usur (*Daniel* kitabında Belşassar, bkz. *Daniel 5*) tarafından idare edilmesine yönelik titiz düzenlemelerinden bellidir.

Nabonidus'un Harran (ve daha başka) metinlerine, ayrıca Pers zaferini göklere çıkaran sonraki metinlere dayanarak bilim insanları Nabonidus'un tanrı Marduk'u gölge bırakma pahasına Sin kültünü yücelterek Babil'in geleneksel dinin değiştirmeye soyunduğunu; Arabistan'da uzun süre kalışının bu sorunlarla bağlantılı olduğunu ileri sürmektedirler. Bazı uzmanlar daha da ileri gitmiş ve Nabonidus'un "din reformunun" Babil içerisinde kitlesel hoşnutsuzluk yarattığını iddia etmişlerdir. Bu huzursuzluk Persler tarafından fırsat bilinmiş ve Babillilerden aldığı davet üzerine Kyros'un kelimenin tam anlamıyla Babil'e yürümesine olanak tanımıştı. Gelgelelim bu görüş sorunludur: Nabonidus'un Sin'e bağlılığına ilişkin çoğu bulguların onun Harran yazıtlarında yer almasının nedeni Sin'in yerel tanrı olmasıydı; Nabonidus'un Babil kültüyle ilişkili daha başka neler yaptığını saptamak çok zor; kralın dinsel yaklaşımına öfkelenen Babillilerden kaçış olarak görülen Arabistan'da kalışı stratejik hesaplama diye de açıklanabilir. Nabonidus'un Sin kültünü ne kadar yücelttiği ve bunun yol açtığı hoşnutsuzluk günümüz bilim insanlarınca abartılmış da olabilir. İlgili bulgular oldukça kuşkuludur, ayrıca zamandizini de belli değildir (Beaulieu 1987; Kuhrt 1990b), üstelik Nabonidus'a karşı halk muhalefeti bir tek Pers fatihinin egemen olma hakkını ilan eden, dolayısıyla dikkatle ele alınması gereken metinlerde yer almaktadır. Babil'de bulunan Akkadca kazınmış Kyros Silindiri bunlara bir örnektir:

> O (Nabonidus) Esagila'nın taklidini Ur'a ve diğer kült merkezlerine [...] yaptı
>
> Uygunsuz bir kült buyruğunu [...] her gün dilinden düşürmedi ve kötü olan
>
> düzenli adak adamayı bıraktı [...] kült merkezlerine sundu. Tanrıların kralı
>
> Marduk'a tapınmayı aklından çıkardı.
>
> Kent için kötü olan bu şeyleri defalarca yaptı. Her gün [...] hepsini [tebaasını] sonu gelmeyen boyunduruğa vurdu.
>
> Onların feryatlarına karşılık tanrıların Enlil'i (Marduk) çok öfkelendi, topraklarını [...]. Orada yaşayan tanrılar mekânlarını terk ettiler.

Öfkesine(?) rağmen onları Babil'e getirdi. Marduk [...] mekânları harabeye dönmüş bütün yerler ve cesetten farksız olan Sümer ile Akkad sakinleri hakkında fikrini değiştirdi ve merhamete geldi. Bütün ülkeleri dolaştı, (onları) inceledi,

Gönlüne göre adil bir hükümdar buldu, onun elinden tuttu: Anzan kralı (Fars'ta) Kyros dedi, bütünün üstündeki egemenliği için ismini koydu.

Gutium ve Ummanmanda'yı (Medlere gönderme yapıyor olabilir) ona tabi kıldı. O (Marduk) onun (Kyros) karabaşlı insanları alt etmesine izin verdi,

Adalet ve dürüstlük içinde korudu. İnsanlarına özen gösteren yüce efendi Marduk onun (Kyros) yaptığı iyi işlere ve dürüst yüreğine zevkle baktı.

O (Marduk) ona (Kyros) Babil'e gitmesini ve Babil'e giden yolu almasını buyurdu. Bir dost ve refakatçi gibi ona eşlik etti.

Irmak suları misali sayılmayacak kadar çok muazzam orduları yanlarında silahlarıyla yürüdüler.

Çatışma ve kavga olmadan Babil kentine girmesini sağladı. Babil'i zulümden kurtardı. Ona saygı göstermemiş kral Nabonidus kendisine teslim edildi.

Babil'in bütün sakinleri, Sümer ve Akkad ülkesinin tamamı, beylerle valiler önünde diz çöktüler, ayaklarına kapanıp krallığını neşeyle karşıladılar; yüzleri parlıyordu.

"Onun yardımıyla ölülere can veren, felaket ve zulümde (zamanında) hepsine yararı dokunan efendi" -bu nedenle onu neşeyle kutladılar, adını andılar.

Ben, evrenin kralı, kudretli kral, Babil kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, dört bir yanın kralı,

Anzan kralı, yüce kral Teispes'in soyundan gelme yüce kral, Anzan kralı Kyros'un torunu, yüce kral, Anzan kralı, Kambyses'in oğlu,

krallığı Bel ile Nabu tarafından kutsanmış ve gönülleri hoş olsun diye kral olmasını istedikleri, krallığın ebedi tohumu Kyros - Babil'e barış içinde girdiğim zaman,

alkışlar ve sevinç gösterileri eşliğinde hükümdarlık sarayına tanrının tahtını yerleştirdim. Yüce efendi Marduk [...] beni Babil'in [...] kocaman bağrına [...], her gün ona ibadet ettim.

Sayısız askerlerim barış içinde Babil'e yürüdüler. Sümer ve Akkad ülkesinin tamamında bir tek bela çıkmasına izin vermedim.

Babil kenti ve bütün kült merkezlerini refaha kavuşturdum. [tanrıların] iradesine karşı [...] onlara yakışmayan boyunduruğu Babil sakinlerinin [...]

Onları bezginlikten kurtulmalarına olanak tanıdım, bağımlılıklarını hafiflettim. Yüce efendi Marduk yaptığım [iyi] işlere sevindi.

(metin Kyros'un külte sunduğu adakları, kült merkezlerinde yaptığı tadilat ve sürgünleri oralara geri getirişini anlatarak sürer; Babil'deki binası ve Assurbanipal'in yazıtını bulmasından söz ederek son bulur)

(Berger 1975; *TUAT* I: 407-410)

Babil temel belgelerinin bilinen silindir şekli (bkz. şekil 42) kullanılarak oluşturulmuş bu metni gaspçılarla fatihlerin buyruğuyla yazılmış[4] daha önceki metinlerle karşılaştırırsak, yenilgiye uğrayan, meşru hükümdarı kötüleyen ve tanrılarla uyumlu ve onların doğrudan yardımıyla tahtın yeni sahibinin egemenliğini pekiştiren benzer pek çok motif buluruz (Kuhrt 1987). Metnin sonunda Assurbanipal'e gönderme yapılması ilginçtir; Babil'in eski velinimeti ve örnek alınacak uygun kişi olarak Kyros'un bu Assur kralını seçtiğini akla getirir. Başka bir metinde, Kyros, eserlerini tamamladığı kral olarak II. Nebukadnezzar'ı işaret etmektedir. Bu yönleriyle Kyros'un kenti kolaylıkla zapt ettiği fikri epey sarsılmış olur. Bu kuşkular, Babil ve Pers ordularının Dicle'nin doğusu Opis'te kıyasıya savaştıklarından söz eden Babil tarihsel kayıtlarıyla da doğrulanmaktadır (*ABC* no. 7). Kyros Babil'i yendikten sonra zaferinin gereğini yerine getirerek Opis'i yağmalamış, oranın sakinlerini katletmişti. Oradan Fırat'taki Sippar'a geçerek Nabonidus'un tutsak alınmasını ve Babil kentinin emrindeki komutan Gobryas'a teslim olmasını beklemeye koyuldu. Kyros ancak *bundan sonra*, her şeyin yolunda olduğunu ve Babil kralının esir alındığını kesinleştirmek için Babil Pers ordularının emrine girince, şehre muzaffer kral olarak girmiş ve barış vaat etmişti (Kuhrt 1987; 1990a). Nabonidus'tan kendi uyruğundaki insanlar tarafından nefret edildiği yollu yaygın fikir Kyros'un meşrulaştırma propagandasının

Şekil 42 Kyros Silindiri (British Museum)

başarısını yansıtmakla birlikte Babil'in yenilgisinin asıl sebepleriyle Nabonidus'un krallığının hakiki yapısı ve sorunları bilinmezliğini korumaktadır.

11e Yeni Babil İmparatorluğu

Babil ve imparatorluğunun sosyo-politik yapısına pek çok malzeme ışık tutmaktadır. II. Nebukadnezzar'ın krallığından (604-562) itibaren daha da artan ve Pers kralı I. Dareios'un krallığının (522-486) sonuna dek azalmayan çok sayıda hukuki ve iktisadi metin vardır. Böyle malzeme bolluğunun karşımıza çıkardığı önemli tablo Babil içinde kurumsal bir süreklilik olduğunu gösterir: Babil'de Kyros'un fethiyle ilişkilendirilebilecek gözle görülür ya da doğrudan hiçbir değişiklik ve Babil'in muazzam Pers İmparatorluğu'nun eyaletine dönüştüğüne işaret eden bir bulgu yoktur. Açık farkla metinler daha çok Uruk'tan gelir ama daha az da olsa epey bir miktar da Sippar'da bulunmuştur. Uruk ve Sippar metinlerinin bir sakıncası bu kentlerdeki belli başlı kutsal yerlerden çıkmış olmalarıdır, dolayısıyla öncelikle tapınakların günlük

faaliyetleri, mal varlıkları ve çalışan personel hakkında bilgi verirler. Bu değerli bir bilgidir, fakat tapınakla kent arasında nasıl bir etkileşim olduğuna ilişkin çetin soruları da beraberinde getirir. Sorun, Yeni Assur İmparatorluğu'nda çok bol bulunan merkezi yönetim belgelerine burada hiç rastlanmamasıyla (bkz. s. 258) daha da alevlenir. Demek ki Babil mali sistemi, eyalet yönetimi, saray ve askeri örgütü hakkında aslında çok az şey bilinmektedir. Diğer bir deyişle, iki önemli tapınağın günlük işleyişi şaşırtacak kadar ayrıntılı olarak yeniden canlandırılabilir, fakat tapınakların içinde varlık gösterdikleri siyasal manzara pusludur.

Babil Krallığı'nın ve kraliyet ideolojisinin pek çok yönü doğrudan gün ışığına çıkarılmak yerine eldeki belgelerden hareketle yorumlanmak zorundadır. Açıkça belli olan bir şey varsa kralların Babil'deki kült kuruluşlarıyla yakın ilişkili oldukları ve Babil'deki Yeni Yıl şenliklerine şahsen katıldıklarıdır. Şenliklerle bağlantılı görkemli tören alayları, hükümdarlara askeri birliklerini ve savaş madalyalarını sergileme fırsatı verirdi (Berger 1970; Kuhrt 1987). Daha ileriki tarihte Nabopolassar'ın Assurlulara karşı kazandığı zaferi göklere çıkaran, sadece belli parçaları kalmış bir epik şiir bize Babil'deki taç giyme töreni hakkında fikir verir; aynı zamanda kralın savaşçı rolünün önemini vurgular:

> Ülkenin beyleri toplandı, Nab[opolassar'ı kutsadı?]
> Yumruklarını açtılar, egemenliği [...].
> Tanrılar meclisinde Bel (Marduk) hükümdarlık yetkisini [Nabopolassar'a?]
> [verdi?]
> Kral, güvenilir komutan [...]
> "Sancakla sürekli [sizin] düşmanlarınızı fethedeceğim,
> [senin?] tahtını Babil'e yerleştireceğim."
> Koltuk taşıyıcısı, elini tutarak...[...]
> Sancağı başının üstüne koydular.
> Onu kraliyet tahtına oturttular [...]
> Kraliyet mührünü aldılar [...]
> "Hadımlar", asa taşıyıcıları [...]

Akkad'ın büyükleri tanrı heykelinin odasına yaklaştılar.
Yakına gelince o[nun] huzurunda oturdular
Büyükler neşeyle [haykırdılar?]:
"O tanrım, o kral, sen çok yaşa! Düşmanlarının ülkesini [fethedesin]!
Tanrılar kralı Marduk senden hoşnut kalsın...[...]!
E[sagil]'nin yazıcısı Nabu sana uzun ömürler versin!
Erra kılıcını, Nergaş [...]!
Akkad'ın int[ikamını alasın...[...]!

(Grayson 1975: 84-5)

Burada Assur Krallığı'yla bazı benzerlikler var: Tanrılar kralı kutsuyor, panteonun büyük tanrısının gücüyle donatıyor, saraylılar ve memurlar taç giyince onu resmen kutluyor, ona uzun ömürler ve bütün cephelerde zafer diliyor ve ondan geçmişte Babil'in küçük düştüğü ve yenildiği savaşların öcünü almasını istiyorlar. Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla törenin bir bölümü krala kraliyet mührünün resmen teslim edilmesinden oluşuyordu. Merkezi arşivler olmadığı için bu mühürler bugüne dek tespit edilememiştir, fakat en az Assur kraliyet mührü kadar önemli oldukları anlaşılır; kraliyet emirlerini onaylar, onlara yasa hükmü kazandırırlardı. Kralın ülkesini isyandan ve fesattan koruma rolü, kralın bir haini halk önünde lanetlediğini kaydetmiş bir belgede gözler önüne serilmiştir (bkz. 286-288). Bu metin, sadakat yeminlerinin Assur kadar Babil'de de önemli olduğunu göstermektedir. Kültte kral her konuda merkezdeydi: Baş müteahhit ve temel kaynakları tedarik eden kişiydi, ayinlere katılır ve sunulacak adakları onaylardı. Takvime yapılan eklemeler, olasılıkla bilge danışmanlarından akıl alan kralın buyruğuyla yerine getirilirdi.[7]

Babil sarayının örgütlenmesi belirsiz, kraliyet ailesi hakkındaki bilgimiz de yetersizdir. Nebukadnezzar babasıyla Med hükümdarı arasında 614'te yapılan siyasal bir anlaşma gereğince Kyaksares'in kızı (Berossos, *FGrH* 680 F7) olan bir Med prensesiyle evlenmiş olabilir. Tek eşi ya da en azından baş karısı o muydu, bilinmiyor. Nebukadnezzar'ın en büyük kızıysa, imparatorluğun doğu

sınırlarında yetki sahibi (sonradan tahtı ele geçiren, s. 288) komutanlardan biri olan Neriglissar ile evliydi. Belki de taşradaki Babil soylularını kraliyet ailesi çevresine çekerek Nabopolassar'ın ailesine verilen desteği güçlendirmek gerektiği düşünülmüştü (Weisberg 1974). Hakkında çok az belge bulunan Babil'in haleflik sistemi de Assur'dakiyle benzerlikler gösterir: Veliaht prens krallığa hazırlanır, gerektiğinde babasının görevlerinden bazılarını üstlenirdi. Örneğin, babasının sağlığında belli başlı seferlere katılmış olan Nebukadnezzar, 540'larda babasının Arabistan'daki uzatmalı savaşı sırasında Babil'i idare eden ve savunan Belşassar böyle yapmışlardı (Beaulieu 1987).

II. Nebukadnezzar'ın bıraktığı bir yazıt, bize Babil sarayı ve imparatorluk yapısı hakkında yol gösterir. Bu metin, çoğu zaman Nebukadnezzar'ın "saray takvimi" diye anılmakla birlikte, aslında bir bina yazıtıdır:

> *Mašennu* (yani kraliyet evinin görevlileri):
> Nabu-zer-iddina, baş fırıncı,
> Nabu-zer-ibni, baş *kāsiru* (anlamı bilinmez),
> Erib-..., saray amiri,
> Sin-šar-...,baş kâhya,
> Atkal-ana-Mar-Esagila
> [...]
> Ina-kibit-Bel, [...],
> Bel-eriş, baş [...],
> Ardia, Kadınlar Sarayı Evi'nde *mašennu*,
> Bel-uballit, Kadınlar Sarayı Evi'nde yazıcı,
> Silla, merasim şefi(?) (ya da baş komiser?),
> Nabu-ah-usur, baş berber (ya da baş mühendis? baş haberci?),
> Muşallim-Marduk, Nabu-uşibşi, Erib-şu, kadın kölelerin kalfası,
> Nabu-bel-uşur, kadın kölelerin kalfası,
> Nabu-zer-ibni, tas taşıyıcısı,
> Nergal-resua, baş şarkıcı,
> Ardi-Nabu, veliaht prensin kâtibi,
> Ea-idanni, baş sığırtmaç,

Rimutu, baş sığırtmaç,
Nabu-mar-şarri-usur, baş sandalcı,
Hanunu, kralın baş tüccarı.

Akkad'daki üst rütbeliler:
Ea-dayan, deniz (ülkesinin) valisi (*šaknu*),
Nergal-şarri-usur, *sinmagir*,
Tupliaş'ta Emukahi,
Pukudu'da Bel-şum-işkun,
Bibiea, Dakkurlular,
Nadin-ahi Der "memuru" ((lú) É.m a š),
Gambulu'da Marduk-şar-usur,
Marduk-şarrani, Sumandar valisi (*bēl pīhāti*),
Belidarum, Amukaniler
Rimutu, Zame'nin "kanuni" valisi (*šaknu kēnu*),
Nabu-etir-napşate, Yaptiru valisi (*šaknu*),
..., "[...] memu[ru]
Muşezib-bel, [...] "mem[uru]

((lú) É.m a š (meš)) "memurları":
Şumkenum, Dur-[Yakin] "memuru"
Bania, Limet[um] "memuru",
Marduk-zer-ibni, Matkall[u] "memuru",
Şula, Ninid-Laguda "memuru",
Şuma, Kullab "memuru",
Negal-zer-ibni, Udannum "memuru",
Marduk-eriş, Larsa "memuru",
Nabu-kin-apli, Kissik "memuru",
Bel-uppahir, Bakuşu "memuru"

kīpi ālāni (yani kraliyet kenti memurları):
İba, Dur... kenti valisi
Şalambi, ... valisi
Ziria, ... valisi
Zabina, ...*kēpu*
Şuma, ...*kēpu*
Adad-aha-iddina, ... şeh[ri valisi]

Nabu-zer-ukin, ...eyaletinden?/ülkesinden?
Animepus, ... *kēpu*
Bel-sum-iskun, N[i...] kenti *kēpu*
(ve:) Tyros kralı,
Gazze kralı,
Sidon kralı,
Arvad kralı,
Asdod kralı,
Mir-... kralı
... kralı

(Unger 1931/1070: no. 26; *ANET* 307-308)

Buradaki liste açık değil, bütün memurları içermediği kesin. Araştırma önce saray hiyerarşisinin üst kademesinde yer alanları sıralar. Bunların arasında en önemlisi 2. *Krallar* 25.8 bölümünden tanıdığımız baş fırıncı Nabu-zer-iddina'dır, Babil silahlı kuvvetlerinde baş komutan Nebu-zar-adan'ın dengidir. Demek ki diğer dönemlerde ve başka bölgelerde olduğu gibi bu saray unvanlarının kelimesi kelimesine çevirisi o mevki sahibinin yürüttüğü göreve ışık tutmamaktadır. Listede de görüldüğü gibi Kalde ve Arami bölgelerindeki eski kabilelerden birkaçı yerel liderlerin denetiminde kalmıştı; Babil'in mıntıkalarındaki çeşitli valilerin ardından, (bize göre) belirsiz olan "kent/kent memurları" geliyordu. Sonda imparatorluğun, tümünün adı korunmamış olan tabi krallarından bazıları vardı. Belki bir de bunlara yerel Kilikya hükümdarını ekleyebiliriz (Herodotos 1.74). Yukarıda sıralanmış eyalet valilerinden daha başkaları da olmalı, örneğin başka kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, Kadeş valisi (Milki-etiri, krş. Pinches 1917: 128 vd.; McEwan 1982: 5, no. 2) ile Yehuda valisi (Gedalya, bkz. s. 283) vardı.[8] Son bulgular (Potts 1990 [0Gf] I: 348-350) Nebukadnezzar'ın Basra Körfezi'nin ağzındaki Failaka adasında bir çeşit denetim kurduğuna işaret ederken, Nabonidus'un kral olduğu dönemde de "Dilmun valisi" (Körfez'in ortası) bulunduğu saptanmıştır. Buysa Babil'in Körfez ticaretine yakından dahil olduğunu yansıtır. Monarşinin güçlü ticari çıkarları sarayda "baş sandal-

cı/denizci" ve "kralın baş tüccarları" için ayrılmış yüksek mevkilerden de bellidir (bkz. Oppenheim 1967). "Deniz Ülkesi valisinin" Körfez bölgesinde yürütülen Babil ticaretini geliştirme sorumluluğunu yüklendiği anlaşılabilir. Yeni Babil'in Körfez'de faaliyet gösterdiğinin saptanmasıyla Büyük İskender'in amirali Nearkhos'un sonradan "Assurluların tarçın ve diğer baharat ithalatı yaptıkları yer tam burasıydı [yani Res Musandam]" (Arrianos *Indica* 32.7) demesi arasında bir ilişki kurmak çekici gelir. Fakat yapılan göndermenin kronoloji belirsizdir.

Eyaletler sistemiyle valilerin görevleri olasılıkla önceden Assurluların çizdiği çizgiler doğrultusunda örgütlenmişti: Kırılmış bir tarihsel kayıtta yapılan gönderme (*ABC* no. 5: 23-24) valilerin (tabi krallarla birlikte) kral için vergi ve haraç toplamaktan sorumlu olduklarına işaret etmektedir. Nabonidus'un annesi için hazırlattığı "mezar yazıtı" (bu dönemdeki kraliyet gömülerine ilişkin başlıca bulgudur) valilerin kraliyet ailesi üyelerinin cenaze törenlerine katılmakla yükümlü olduğuna değinir:

> Babil kralı Nabonidus'un 9. yılında eceliyle öldü. Doğurduğu evladı Babil kralı Nabonidus, onun naaşını ince [yün urbalar ve] parlak beyaz ketene [sararak] istirahate yatırdı. Naaşını güzel taşlar, [...] taşlar, pahalı taş boncuklar [mıhlanmış], kokulu yağ [kapları] ve [...] konmuş harikulade altın [süslerle] bezeli gizli bir mezara bıraktı. Semiz koçları kurban etti ve uzak eyaletlerden gelen [halk] ile birlikte Babil ve Borsippa [sakinleri] huzuruna getirdi, matem ve [...] için Yukarı Deniz'den (Akdeniz) Aşağı Deniz'e (Basra Körfezi) kadar Mısır [sınırların]dan [kralları, beyleri] ve valileri [resmen davet etti] ve onlar muazzam ağıtlar yaktılar, başlarına [toz] serptiler. Yedi gün, yedi gece boyunca başları eğik, [toz içinde], kıyafetlerini çıkarmış bir halde dolaştılar. Yedinci gün [...] ülkenin bütün insanları tıraş oldu ve üstünü başını temizledi, (matem) urbalarını [attılar?] ve [ben...] onlar için kaldıkları yerlere kadar (yeni) giysilerle dolu sandıklar [getirttim], onlara yiyecek [ve içecek] [ikram ettim], onlara bol miktarda kaliteli yağ verdim, başlarından aşağı kokulu yağ döktüm, onları hoşnut kıldım ve hoş görünmelerini sağladım. [uzun] yolculukları için yanlarına ne lazımsa verdim ve evlerine döndüler.
>
> (Gadd 1958: H1 B; *ANET*: 561-562)

Babil'deki büyük sarayda bulunmuş az sayıda tayın metni, kraliyet hazinesinden erzak almış bazı kimselerin adlarını verir. Aralarında Yehuda'nın eski kralı Yehoyakin ile ailesi de vardır; hatırı sayılır miktarda yağ alanlar arasında adları birkaç kez geçer. Demek ki bazı "kraliyet esirleri" Babil sarayında yaşıyor ve kralın sofrasına oturuyorlardı (Weidner 1939; *ANET*: 308). Bu metinlerde ayrıca Batı Anadolu'dan (Lydialılar, "İonialılar" (bkz. s. 223-224), İran ve Mısır'dan, bir de bazı kıyı kentlerinden (Tyros, Byblos) gelen insanlardan da söz edilmesi, kralların Babil'deki işgücünü ve orduyu büyütmek amacıyla imparatorluk içinden ve dışından farklı etnik gruplara güvendiğini göstermektedir. Yehuda'da yapılan kazılarda muhtemelen Yunan askerlerine ait bir yerleşme ortaya çıkmıştır; bunların Babil kralına bağlı olmaları mümkündür (Mesah Hashyavehu, Helm 1980; Eph'al 1983). Kralın ordusunda paralı askerlik yaptıktan sonra adamakıllı zenginleşmiş olarak yurtlarına dönen yoksul Yunanlılara Babil'in sunduğu göz kamaştırıcı ödülleri, erkek kardeşinin eve dönüşünü konu alan ünlü şiirinde Alkaios (6. yüzyıl başı) çok güzel dile getirmiştir:

> Dünyanın bir ucundan geliyorsun sevgili Antimenides. Dört karışlık kerpiç evlerde oturan Babilliler için altın kabzalı kılıçla savaştın, beş kübit boyunda dev bir savaşçıyı öldürüp hepsini beladan kurtarmakla büyük bir iş yaptın.
>
> (Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca* (1924-5): Alkaios no. 50; Edmonds *Lyra Graeca* (Loeb 1928) 1: Alkaios no. 133)

Babil ortamında geçen (özellikle de Eski Ahit'teki) efsanevi masallarla romantik öyküler bu dönemin Babil'i ile sarayındaki görkemi ve serveti yansıtır. En çok bilinenler son (2. yüzyıl) *Daniel* kitabındaki öyküler olsa da, daha başkaları da vardır: Babil'in ünlü asma bahçeleri (II. Nebukadnezzar'a atfedilir) dünyanın yedi harikası arasında sayılırdı,[9] Babil, lüks ve kozmopolit yaşantısıyla ünlenmişti (örn. *Tekvin; ilk Peygamberler*). Sonradan Nebukadnezzar da, efsanevi Assur kraliçesi Semiramis ve Mısırlı Sesostris gibi, bilinen dünyanın sınırlarına ulaşmış bir dünya fatihi olarak görülmüş-

tü (Megasthenes *FGrH* 715; Sack 1992). Babil krallarının emrindeki muazzam servet, büyük ölçekli inşaat projelerinden, özellikle Ur, Sippar, Borsippa ve Babil'e gösterişli bir görünüm kazandırmış, ama bugün harabeye dönmüş olan muhteşem tapınaklar ve kule gibi yükselen zigguratlardan bellidir. Kraliyet yazıtlarında, hiçbiri ayakta kalmamış olan daha nice muazzam kraliyet inşaatından büyüleyici ayrıntılarla söz edilir. Rengârenk bezemeler ve değerli madenlerden yapılan süsler de ortadan kaybolmuştur. Parfüm (Engedi), yağ ve dokumalar için mor boya (Mizpah) imalatına, Yehuda'daki kraliyet arazilerinde kaliteli şarap yapımına (Mizpah, Mozah ve Givon) ilişkin bazı bulgular elde edilmiştir (Graham 1984). Sarayın tüketimine yönelik olan bu lüks eşya üretimi, muhtemelen imparatorluğun diğer bölgelerinde, Babillilerin devralıp geliştirdikleri eski krallık arazilerinin ve yerel sanayilerin bulunduğu yerlerde de tekrarlanmıştı.

Aile arşivleri de dahil, çoğu Babil'den gelme çiviyazısı belgeler, özel ekonomik yaşama ışık tutarlar. Sayıları çok fazladır, ancak 7. yüzyılın sonlarından itibaren Aramice Babil'deki egemen dil olmaya başlamıştır. Arazi yatırımı (Joannès 1989), mal mülk sahibi aile üyeleri arasında yapılan kazançlı evlilikler (Roth 1989), onların kredi işlemleri ve ticari girişimleri (Shiff 1987; Wunsch 1993) gibi geniş bir faaliyet yelpazesini yansıtırlar. En iyi bilinen ve en geniş arşiv, çok çeşitli, karmaşık ticaret ve kredilendirme işi düşünülerek genellikle "bankacı" olarak sözü edilen büyük Egibi ailesidir. Kâr getiren girişimlerini 7. yüzyılda kurdukları ve 6. yüzyılda Babil'in en önde gelen ailelerinden biri oldukları; aile üyelerinin yürüttükleri işlerin imparatorluğun İran'daki sınırlarının çok ötesine geçtiği tahmin edilir (Weingor 1939; Ungnad 1941; Zadok 1976).

Belgesel malzemeler Babil aile yapısıyla hanelerini araştırmamıza olanak verecek kadar zengindir (Roth 1987); bir bilim insanı özel mülkiyetteki köle sayısı hakkında fikir bile yürütmüştür (Dandamaev 1984). Bir belgede kazançlı bir toplumsal ittifak kurup sürdürmek için kendi kızlarından yararlanmış varlıklı bir Babilli aileyi görebiliriz. Kabul edilmiş yasal haklarına rağmen kadınlar ailelerinin büyük çıkarlarına göre hareket etmek zorundaydılar

(Joannès 1987). Metinler bize en çok daha varlıklı Babillilerin evlilikleri hakkında bilgi verir, ne de olsa gelinle ailesinin denetimindeki zengin çeyizlerin özenle hazırlanması gerekmektedir:

> İli-bani'nin sayundan Lusi-an-nur-Marduk ağlu Nadin İli-bani'nin soyundan Nabu-şum-işkun kızı Kabta ile evlenmeye söz verir. Nabu-şum-işkun Nadin'e gönülden söz verdi: 3 *pānû* bastanın yanında Sur-amilatu tapraklarında daha önceden (çeyiz olarak vaat edilmiş ve) Nabu-şum-işkun'un Nadin'e önceden kızıyla birlikte (söz verdiği) Bit-Şamu arazisindeki (1 *kurru* tarla burası) sulama kanalından başlayan 1 *kurru*... tarlanın bitişiğindeki nadasa bırakılmış taprak -(taplam) 1 *kurru*, 3 *pānû* tarla.
>
> (Ayrıca) *mulūgu* kölesi (kadın) İnba'dan başka bir yatak, iki sandalye, bir masa, üç tunç kadeh, bir tunç tas, bir bakır pişirme kabı ve bir lamba -sanraki ve önceki (çeyizler) için taplam an ev eşyası Nabu-şum-işkun tarafından Nadin'e vaat edilmiştir.
>
> Önceki çeyizle birlikte vaat edilen, Nabu-şum-işkun'un kaydettiği ve Nadin'e verdiği belgede bahsi geçen (söz verilmiş köle kadınlar) İştar-şiminni ve Diditi (hakkında) -Nabu-şum-işkun, Diditi'nin yerine Nadin'e Banitu-şarrat'ı vermiştir.
>
> Nabu-şum-işkin, IV. ayın sanunda İştar-şiminni'yi azat ederek Nadin'e teslim edecektir.
>
> (Tanıklar ve tarih)
>
> (Rath 1989 no. 9)

Babil'in daha alt tabakadan sakinleri Yeni Babil İmparatorluğu'nun sağladığı servet artışından bir ölçüde paylarını almışlardı. Krallar tarımın canlandırılmasında rol alıyor, daha çok arazide üretim yapılmasına katkıda bulunsun diye sürgünlerle yabancı askerleri bu topraklara yerleştiriyorlardı. Bu aynı zamanda toplanan vergiler aracılığıyla devletin kazancını da artırmıştı. Bu dönemden gelen pek çok metin Babil'de Assurbanipal'in krallığı sırasında (bkz. s. 278-279) başlayan ekonomik ilerlemenin hızla sürdüğüne işaret etmektedir. Seferlere katılmanın doğrudan bir başka sonucu da görece daha düşük rütbeli askerlerin de köle sahibi olabilmesiydi. Bunlar daha zengin Babillilere satılabilir, onlar tarafından fahi-

şe olarak kiralanarak gelir kaynağına dönüştürülebilir ya da dikicilik, bira üreticiliği gibi çeşitli iş alanlarında çırak olarak yetiştirilebilirdi (Dandamaev 1984). Egibi ailesinin köle alım satımındaki kârlı ve geniş bir alana yayılmış faaliyetleri (s. 258; 304) bu dönemde ayrıntılarıyla belgelenmiştir (Weingort 1939).

11f Geç Babil Dönemi'nde Babil'in kentleri

Babil'in eski büyük kentlerinin bu dönemdeki işlevi neydi? 9. yüzyılın sonundan 2. yüzyıla kadar Babil büyük siyasal çalkantılar yaşadı:[10] Assurlulara bağımlı olmaktan çıkıp yeni bir imparatorluğun merkezi oldu; daha sonra Persler (539), iki yüzyıl sonraysa Büyük İskender (331) tarafından fethedildi, son olarak da (312'den itibaren) Selefki İmparatorluğu'nun topraklarına dahil edildi. Ancak tüm bu çalkantılara rağmen Babil kenti istikrarını büyük ölçüde korumuş görünmektedir. Kent kurumları ayakta kalmış ve çoğu zaman, özellikle askeri fetihler sayesinde doğrudan kraliyet desteğiyle otoritesini tekrar kurmuştu. Bu uzun dönem içinde elbette değişiklikler, yenilikler olmuştu, fakat bunlar kademeli olarak gerçekleşmişti: Ansızın patlak veren ya da topyekûn yaşanan hiçbir devrim olmamıştı (van der Spek 1987).

Babil kentlerini anlamaya yarayan belgeler karmaşıktır ve yalnızca Yeni Babil İmparatorluğu Dönemi'yle sınırlı değildir; en aydınlatıcı malzemelerden bazıları Assur egemenliği zamanından gelir. Kent yaşamının yapısını anlamamızı etkileyen etmenler, bugüne dek korunmuş belgelere özgü güçlüklerdir: Bunlar yalnızca sınırlı sayıdaki merkezden, daha çok da tapınaklardan gelir (s. 296). Bu da kent yapısının bazı alanlarının eksik kalmasına yol açar, bizi tahminler yapmak zorunda bırakır. Örneğin, yeniden canlandırdığımız bir kentin koşulları bir başka kent için ne kadar doğrudur? Tarihsel kökleri, dolayısıyla yerel kurumları ve belli başlı idari memurlar için kullanılan terminoloji de değişmiştir. Yine de Babil kentleri birkaç yüzyıl boyunca bölgesel devlet içerisinde bir arada varlık göstermiş, yerel hayatın dokusuna kadar girmiş her şeyi kapsayan ve isimleri olmasa bile işlevlerini birleştiren kraliyet de-

netimine maruz kalmışlardı. Böylelikle birinci binyılda her kent bir tür kurumsal katmanı temsil ediyordu. Farklı kentlerin tarımsal alanlarının boyutları tıpkı nüfusları gibi belirsizliğini korurken üstesinden gelinmez başka sorunlar ortaya koyarlar –çünkü çoğunda surlarla çevrili alanlardan bazıları tam anlamıyla bilinse de (örn. Babil ve Uruk) kent yerleşmelerinde yalnızca kısmen kazı yapılmıştır. Bundan başka üç, dört yüzyıla yayılan malzemeyi birleştirme tehlikesi her zaman vardır, çünkü bu büyük tarihsel değişimleri bulandırabilir –görünürdeki süreklilik önemli kopuşmaları örtbas edebilir.

Bilim insanlarını uğraştıran ve birbirinden çok farklı çeşitli fikirler doğuran temel sorulardan bazıları şunlardır: "Yurttaşlık" terimiyle karşılayabileceğimiz bir kavram var mıydı; diğer bir deyişle insanlar kendilerini şu ya da bu kent toplumuna ait olarak görürler miydi? Öyleyse, bu aidiyet üzerinde kim hak iddia ederdi? Böyle bir yurttaşlık kurumu nasıl işlerdi? Büyük tapınaklar ve rahiplerle nasıl bir etkileşim içindeydiler? Kentlerin yer aldığı daha geniş bölgesel devleti denetim altında tutan kral onlarla nasıl bir ilişki kurmuştu?

Birinci binyılda bütün kentler Babil Krallığı altında toplanmış, fakat hepsinin kendine özgü kimlik bilinci korunmuştu. Başka türlü söylersek, yaklaşık 1500'den itibaren Irak'ın güney bölgesine "Babil" demek (bkz. bölüm 7a) ve Babil'den ülkenin "başkenti" olarak söz etmek alışkanlık olsa da, orada yaşayan insanların kendilerini genellikle belirli bir şehre ait gördüğü anlaşılır. Örneğin, Sultantepe'de bulunmuş Akkadca bir tabletle (7. yüzyıl) günümüze ulaşan *Nippurlu Yoksul Adam* adlı gülmece öyküsü şöyle başlar:

> (Bir zamanlar) Nippur'un evladı bir adam (vardı), yoksul ve alçakgönüllü,
> İsmi Gimil-Ninurta'ydı bu zavallının.
> Kenti Nippur'da atururdu, bezgin bir halde.
> Hiç gümüşü yoktu, insanlara yakışan,
> Altını da yoktu, insanlığa yaraşan.
> Kileri tahıla muhtaçtı.

Ekmeğe muhtaç karaciğeri büzülmüş(?)
Ete ve biraya muhtaç yüzü buruşmuştu.
Her gün açlık çekerek yatardı yatağına.
Giydiği urbaların yedeği yoktu.
Yorgun kalbiyle düşünüp taşındı:
"Yedeği olmayan urbalarımı çıkaracağım,
Kentim Nippur'un meydanında bir koyun alacağım."
(O. Gurney, *AnSt* 6 (1956): 150/151, ll. 1-13)

Öykünün devamında, yoksul adamın sonunda Nippur'un açgözlü ve dalkavuk belediye başkanına karşı galip gelmesi anlatılır. Nippur, öykünün geçtiği yerdir, bize Babil'deki kent yaşamının canlı ve eğlendirici bir yönünü gösterir. Kent toplumunun bir üyesine işaret etmek için (bu öyküdeki gibi) kullanılan "X kentinin evladı" deyişi "Babil *Fürstenspiegel*" ("Prenslerin Aynası") diye bilinen bir başka belgede de karşımıza çıkar. Metin (Akkadca), 7. yüzyılda Ninova ve Yeni Babil'deki Nippur'da bulunmuş örneklerden de bilinmektedir:

Eğer bir kral adaleti önemsemezse, halkı kargaşaya sürüklenir, ülkesi mahvolur

Eğer ülkesinde adalete yer vermezse, kaderlerin kralı Ea onun kaderini değiştirir, düşman gibi peşini bırakmaz.

Eğer soylularına kulak asmazsa, ömrü kısa olur.

Eğer danışmanına kulak vermezse, ülkesi ona karşı ayaklanır.

Eğer bir düzenbaza aldırırsa, ülkesindeki *statüko* değişir.

Eğer Ea'nın oyununa kapılırsa, birlik olan büyük tanrılar kendi adaletleriyle onu yargılamaya son vermezler.

Eğer Sippar'ın bir evladını haksız yere mahkûm eder, ama bir yabancıyı beraat ettirirse, yerin ve göğün yargıcı Şamaş onun ülkesine beylerle yargıçların adalete kulak asmadığı yabancı adaleti getirir.

Eğer Nippur'un evlatları yargılanmak için huzuruna getirilir ama o hediye kabul edip onları haksız yere mahkûm ederse, ülkelerin efendisi Enlil ordusuna kıymak için karşısına, beyi ve baş memurları dövüşen horozlar gibi (onun) sokaklarına akın eden yabancı bir ordu çıkarır.

Eğer Babil'in evlatlarının gümüşünü alır ve kendi kasasına eklerse, ya

da Babilli adamların bir davaya karıştığını duyar ama önem vermezse, yerin ve göğün efendisi Marduk onun üzerine düşmanlarını salar ve malını mülkünü düşmanına verir.

Eğer Nippur'un, Sippar'ın ya da Babil'in evlatlarına ceza keserse veya onları hapse atarsa, cezanın kesildiği kentin altı üstüne gelir ve yabancı düşman onların kapatıldıkları hapishaneye girer.

Eğer Sippar, Nippur ve Babil'in tamamını harekete geçirir ve insanlara angarya yükler, habercinin ilanıyla onlardan angarya isterse, tanrıların prensi, bey, akıl hocası Marduk onun ülkesini düşmana verir, o zaman da ülkesinin askerleri onun düşmanı için çalışmak zorunda kalır, çünkü yerde ve gökte yaşayan yüce tanrılar Anu, Enlil ve Ea kendi meclislerinde o insanların böyle angaryalardan serbest kalmasını beyan etmişlerdir.

Eğer Sippar, Nippur ve Babil'in evlatlarının yemleriyle (kendi) binek atlarını beslerse, o yemi yiyen atlar kaçarak düşman tarafına geçer ve o adamlar ülkenin ordusu savaşa çağrıldığında kralın adamlarıyla birlikte harekete geçer.

Onun ordusunun önünde yürüyen kudretli Erra cephesindeki ön safları dağıtır ve düşmandan taraf olmalarını sağlar.

Eğer [onların] öküzlerinin boyunduruğunu gevşetir ve başka tarlalara koyarsa ya da bir düşmana verirse, Addu'nun [...] yerle bir olur.

Eğer [onların...] koyun sürülerine el koyarsa, yerle gök arasında gözetmen olan Addu otlayan hayvanlarını açlıktan öldürür ve Şamaş'a sunulan adakların yığılmasını sağlar.

Eğer danışman ya da kralın maiyetindeki "baş memur" (?) onları (yani Sippar, Nippur ve Babil'in evlatlarını) suçlar, böylece onlardan rüşvet alırsa, Apsu (Ea'nın yeraltındaki sulak evi) kralı Ea'nın buyruğuyla, danışman ve "baş memur" kılıçla öldürülür, mekânları harabeyle örtülür, rüzgâr kalıntılarını süpürür ve kazandıkları fırtınaya tutulur.

Eğer onların yaptıkları antlaşmaları fesheder ya da onların yazılı stellerini değiştirir, onları sefere gönderir veya angaryaya [sokarsa], yerle göğü düzenleyen, her şeyi yönlendiren, krallığa emir veren Esagila'nın yazıcısı Nabu onun (kralın) ülkesindeki bütün antlaşmalar geçersiz sayar ve düşmanlığı başlatır.

Eğer bir çoban ya da tapınak gözcüsü veya Sippar, Nippur ya da Babil'de tapınak gözcüsü olarak hizmet eden kralın baş memuru onlara

> (bu kentlerin insanlarına) yüce tanrıların tapınaklarıyla bağlantılı angarya yüklerse, yüce tanrılar öfkeyle mekânlarını terk eder ve tapınaklarına girmezler.
>
> (Lambert 1960: 110-115)

Yukarıdaki metne göre üç kentin –mutlaka "Sippar/ Nippur/ Babil'in evlatları" olarak tanıtılmış– sakinleri monarşi *karşısında* özel ayrıcalıklara sahiptir. Kral bu ayrıcalıkları tanımayacak olursa, krallığı felakete uğrayacaktır. Buna karşılık onlar da kralın mutlak egemenliğine karşı çıkacak, hatta yetki alanına giren bazı konularda otoritesini reddedecektir: Her türlü vergi, iş hizmeti, askerlik hizmeti dayatma ve ceza kesme hakkı kralın tanrı cezasına dayanmayan talepleri olarak görülürdü. Üstelik fırsatçı ve önyargılı hüküm vermeye karşı uyarılır, buysa makalenin yazarlarının kendilerini bir anlamda yargılama hakkının saklı tutulduğunu düşündürürdü. Bir kralın kentlerin "antlaşmalarını" yürürlükten kaldırdığına ve "yazılı stellerini" değiştirdiğine değinen gönderme (metnin sonlarına doğru) kayda değerdir. Edinilen izlenime göre, kralın saygı göstermesi istenen kentlerin iddia ettiği haklar yazıya dökülerek kutsallaştırılmıştır.

Bu metnin kaydedildiği tarihi bilmiyoruz, dolayısıyla hazırlanmasına yol açan tarihsel bağlamı daraltmamıza olanak yok. Yoksa yalnızca edebi bir çalışma mıydı ya da daha önceden yaşanmış, son bulalı uzun zaman olmuş ideal bir varlığa duyulan gerçekdışı bir özlemi mi yansıtıyordu? Bu belgenin 7. yüzyılda dolaşımda olduğu ve iyi bilindiği yakın zamanda anlaşılmıştır. Assur kralı Esarhaddon'a (680-669) hitaben yazılmış, olasılıkla Nippur'dan gelme bir mektup, Sippar, Babil ve Nippur'un talep ettiği geleneksel muafiyet hakkına değinmektedir. Yazarı, o zaman Nippur kentinin de Babil kadar ayrıcalıklı olduğunu vurgular. Bu noktada anlamlı sözler eder:

> Kralların efendisi bakabilir mi; o tablet "Eğer bir kral adaleti önemsemezse" (yani o metnin giriş cümlesi) şöyle demektedir:...
>
> (CT 54: 202)

Bunun arkasından *Fürstenspiegel*'in son beş satırından yalnızca birkaç yorumla alıntı yaparak metnin güvenilir (doğru ve özgün) olduğunun altını çizer ve yüksek sesle birine okutmasını krala salık verir (Reiner 1982). Bu da Babillilerin kralla (Assur kralları gibi güçlü fatihler de buna dahildir) görüşmek ve onlara baskı yapmak için kesinlikle bu makaleden yararlandıklarını göstermektedir. Aslında bölgedeki bütün kentler kendilerinin bu tür bir ayrıcalıklı konumda olduklarını iddia etmiş olabilirler (Landsberger 1965). Öyleyse Babil'in antik kentlerini kralın kolaylıkla çiğneyemeyeceği güçlü yurttaşlık haklarına sahip yerler olarak gözümüzün önüne getirebiliriz.

Assur ve Harran sakinlerine yönelik benzer koşullardaki (bkz. s. 211) kraliyet bağışlarından, böyle yurttaşlık hakları için kullanılan terimin *kidinnu/kidinnūtu* olduğunu öğreniyoruz. Bu sözcüğün tam anlamı "tanrı koruması"dır; yani kentin tamamı kendi tanrısının koruması altındaydı. Orada yaşayan insanlar da kısaca "korunan insanlar" anlamına gelen *sābe kidinni*, "*kidinni* insanları" diye anılırdı (Leemans 1946). Bu korumayı, olasılıkla kent kapılarına dikilen tanrı simgeleri temsil ederdi. *Kidinni/kidinnūtu* terimi, bazı metinlerin Babil kentleriyle ilgili bölümlerinde, özellikle de Babil'in Esarhaddon tarafından yeniden inşa edildiğinden (680-669) ve sürgün edilmiş sakinlerinin geri getirildiğinden söz edilen bağlamda ortaya çıkar. Bu yeniden yapılanmanın ayrılmaz bir parçası da şuydu:

> Zulüm altındaki Babillerin, korunan insanların (*sābe kidinni*), Anu ve Enlil tarafından "azat olmayı hak eden" kimselerin "hürriyeti" (?borç affı: *andurāru*) tarafımdan tekrar tesis edildi. Köle olarak satılmış ve prangayla zincire mahkûm edilmiş insanları bir araya topladım, onları tekrar Babilli yaptım; yağmalanmış mallarını iade ettim. Çulsuzları giydirdim. Sonra onlara Babil yolunu tutturdum. Onları şehre yerleşmeye, ev inşa etmeye, meyve bahçeleri yapmaya ve kanal kazmaya teşvik ettim. Onların sona ermiş ve kaybedilmiş *kidinnūtu*'sunu yeniledim... (bunu) vergi muafiyetlerini (*zakûtu*) yazarak teyit ettim. Yollarını çevrenin dört yönüne doğru açtım, böylece artık dünyanın her yerine gitmeyi zihinlerinden geçirebilirler.
>
> (Borger 1956 §11 Bab. A Ep. 37)

Esarhaddon bu özette, Babil'de yaptığı işleri her kim yok edecek olursa –özellikle Babil'in *kidinnūtu*'sunu kaldırmaya (ya da feshetmeye) yeltenirse– ona lanet okur. Sözlerinden, kralın yeniden yapılandırılan şehre ayrıcalıkları ve muafiyetleri geri getirmekten, onu tanrısal koruma altına sokmaktan gurur duyduğu anlaşılmaktadır. Belli ki *kidinnūtu* kentteki hakların tümünü karşılayan bir terimdir, "Babilliler" olarak yaşadıkları yeniden doğuşa işaret eden bir tür "özerklik sözleşmesi"dir.

Babil sakinlerinin Assur kralına (7. yüzyıl) hitaben yazdıkları bir mektup (*ABL* 878; hâlâ çok iyi anlaşılmamış da olsa) bunu doğrular nitelikte olabilir. Anlaşıldığı kadarıyla bir kraliyet memuru Babil'de birini idam etmişti. Babilliler *kidinnūtu* sahibi olduklarına değinerek bu şehre giren herkesin doğal olarak kentin tanrısal koruması altına girdiğini ve bir tür sığınak olduğunu söylerler. Mektupta Babil'e adım atan herkesin (yabancılarla köpekler de dahil) korunduğu ve öldürülemeyeceği bile iddia edilir. Bunun abartılı bir söylem olduğu, tam olarak bambaşka bir anlama geldiği sezilmektedir. Mektubun ana fikri, kent sınırları içerisindeki herkesi yargılamada ilk yetkinin bir tek Babil sakinlerinde olduğudur. Kentin yetkililerinin kararı olmaksızın kimse idam edilemez; kral adına hareket ettikleri iddiasında olanların bile kentin kurallarını çiğnemeye hakları yoktur –böyle bir davranış bütün kent toplumuna zarar veren bir suçtur. *Nippurlu Yoksul Adam* öyküsünde, kılık değiştirmiş yoksul adam tarafından evire çevire dövülerek az kalsın canından olacak belediye başkanının sözleriyle aktaralım:

> Efendim, "Nippur'un bir evladını" öldürme, ellerini bir *kidinnu* insanının kanıyla kirletme; Enlil (Nippur'un baş tanrısı) mundar sayar (bunu).
> (O. Gurney *AnSt* 6 (1956): 154/155, ll. 105-6)

ABL 878 no'lu mektupta, yurttaş sorunlarıyla ilgili *kidinnūtu* terimiyle kutsallaştırılmış özerklik hakkına yönelik belirgin göstergeler yer almaktadır. Babilliler buna dayanarak, buradaki örnekte olduğu gibi, kraliyet memuru tarafından kendi içlerinden biri keyfi olarak idam edildiği için şikâyette bulunabiliyorlardı.

Esarhaddon'un vergi muafiyetini yazılı olarak onayladığını belirtmesi de (s. 311) dikkate alınması gereken bir tutumdur. *Fürstenspiegel*, üstüne anlaşmaların (tahminen şehre tanınan haklar konusunda kralla kentin sakinleri arasında yapılmış) kazındığı stellerden söz eder; Esarhaddon'a yazılmış mektupta metinden yapılan bazı alıntılar (s. 310) belgenin yazılı haliyle elden ele dolaştığına ve çok sayıda kopyasının bulunduğuna işaret etmektedir. "Kent sözleşmeleri" olduğuna yönelik bulgulara 731'de Assurluların Babil'i ~~k~~uşattığı sırada III. Tiglat-pileser'e (744-727) gönderilmiş bir raporu da ekleyebiliriz. Bu rapor aşağıdaki olayları sayıp dökmektedir:

> 28. gün Babil'e geldik. Marduk kapısı önünde vaziyet aldık (ve) Babilli...Mukin-zeri'nin (asi hükümdar, bkz. s. 266) uşağı ile münakaşa ettik. Dışarı çıktıklarında Babillilerle birlikte kapının önüne duruyorlardı. Babillilere şöyle dedik: "Onlar uğruna neden bize karşı duruyorsunuz? Onların yeri Kaldelilerin yanı... Aslında Babil bir Kaldeliyi gözetiyor! Sizin *kidinnūtu* kayda (yazılı olarak) geçmiş bulunuyor."
>
> (Saggs 1955: NL 1)

Kenti kuşatan Assur ordusunun komutanı burada doğrudan Babil halkına seslenerek teslim olmaları çağrısında bulunuyor –Assurluların savaştığı tahtı gasp eden Kaldeli hükümdarın görevlendirdiği bir memur onları gözetliyordu, ama hiç müdahale etmemişti, zaten Assurluların çağrıları da ona yönelik değildi.[11] Babillileri teslim olmaya ikna etme çabası içindeki Assurlular kentin sakinlerine kaybedecek bir şeyleri olmadığını, nasıl olsa korunduklarının (*kidinnūtu*) yazılı olduğunu, dolayısıyla buna saygı gösterileceğini anlatmışlardı. Bu can alıcı noktada (savaşı kimin kazanacağı belli değildi) Babillilerin fikirlerini, özellikle de doğrudan kraliyet otoritesine sahip olmayan Assurlu bir görevliye söylemeye çekinmeleri anlaşılabilir. Mektubun daha ileriki bölümlerinde yer alan bir pasaj, kentin teslim olma koşullarını görüşmeye hazır olabileceğine, ancak bunu bizzat Assur kralıyla yapacağına değinmektedir, ne de olsa onların korunmasını tamamen güvence altına alacak ve

haklarını kabul edecek konumda yalnızca o vardır. Kenti yeni hükümdara teslim etmeden önce hakların açıkça anlaşılması ve üzerinde anlaşmaya varılması belli ki önemlidir.

Bununla bağlantılı olarak, Babil'deki Yeni Yıl şenliklerinde yer alan önemli bir ayinin içeriğinin, kralın kraliyet nişanlarının çıkarılması, yüzüne tokat atılması, kulaklarından çekilerek Marduk'un huzurunda diz çöktürülmesi, sonra da aşağıdaki gibi itirafta bulunması olduğunu hatırlamalıyız:

> Ben günah işlemedim, ülkelerin efendisi,
> Senin tanrılığını görmezden gelmedim,
> Babil'i mahvetmedim,
> Dağıtılmasını emretmedim,
> Esagila'yı (Babil'deki ana tapınak) sarsmadım
> *Kidinnu* insanlarının yüzüne tokat atmadım
> Onları aşağılamadım.
> Babil'e önem verdim,
> Onun duvarlarını yıkmadım.
>
> (Thureau-Dangin, *Rituels accadiens*, 1921: 144, ll. 423-428, *ANET*: 334; *TUAT* II: 222)

Bu örnek, yurttaş haklarının savunulmasında kralın can alıcı rol oynadığını gösteriyor, çünkü o da böyle resmi ve dinsel protestolar aracılığıyla yurttaş dini ve inancı sistemine bağlıydı.

Bulguların toplamı, Babil'de kentliler arasında güçlü bir kurumsal kimlik anlayışının olduğunu gösterir. Bu, vergi ve hizmet muafiyetiyle yurttaş ilişkilerinde bir ölçüde özerkliği de içeren hak ve ayrıcalıklar paketinden bellidir. Kralın bunlara bizzat katılması ve bunların güvencesi olması yaşamsal öneme sahipti, olasılıkla yazıyla kayda alınırlardı –belki halka açık bir yerde sergilenirlerdi bile. Kent sakinleri sözleşmelerinin içeriğini bilir ve kentle kral arasında yapılan pazarlığı buna dayandırırlardı. Son olarak, bu haklar varlıkların tanrısal düzeniyle (düzenlenmiş varoluş temeline dayanan kent yaşamı kavramı da buna dahildir; Berossos *FGrH* 680 F1) ilişkili olarak algılanmışa benzer, böylece kent ve halkı tanrıların koruması altına alınmıştır.

Daha da güç olan bir başka soru da, bu ayrıcalıklardan ve elde edilen konumdan tam olarak kimlerin yararlandığıdır. Herkesin yararlanmadığı kesindir: Özel kişilere ait köleler, tapınak köleleri, kralın köleleri, (kesin konumları bilinmeyen) birtakım bağımsız gruplar, arazi bağışı sahipleri ve küçük köylere ya da Babil kentlerinden birine yerleştirilmiş yabancıların bunlara dahil olmadığı su götürmez. Bazıları zamanla konumlarını değiştirebilmişlerdi –örneğin bir köle azat edilebilirdi– fakat genelde "yurttaşlardan" ayrı tutulurlardı: Onlar için ayrı belgeler düzenlenir; ayrıca "Yahudilerin ihtiyarlarına" (*Hezekiel* 8.1) ve "Mısırlı ihtiyarlara" (*Camb.* 85, krş. Dandamaev 1982: 38) yapılan göndermelerden, yabancı yerleşmecilerin kendi idari birimleri olduğu anlaşılır. Demek ki yurttaşlık bünyesi herkese açık değildi ve ayrıcalıklı kent sakinleri bünyesine kabul edilmek kendiliğinden olan veya kolay bir iş değildi. Geç Babil belgelerinde geçen bir tanımlamada "yurttaş" kavramı aşağı yukarı bizim anladığımız anlamdadır: *mār banî* (sözlük anlamı "özgür/saygın adam"; Frame 1992: 230-231). Son zamanlarda kuşku duyanlar olmasına rağmen (Roth 1988), uzmanların çoğu bu terimden onların "özgür" kişiler olduklarını ve bu gruba üye olmanın olasılıkla yalnızca mülkiyet ya da rütbeyle belirlenmediğini düşünürler: Terim, yalnızca hukuki bir ifadeydi (Oelsner 1976). Kenti idare edenler *mār banî* grubundakiler olurdu (ama nasıl bir işlemin uygulandığı açık değildir), ayrıca kent idaresi büyük ölçüde tapınak düzenlemesiyle ortak yapılırdı.

* * *

Kent yapısı hakkında ne biliyoruz? Geç Babil Dönemi'ne ilişkin yoğun, sürekli sayılabilecek ve akla yatkın denecek kadar iyi hazırlanmış belgeler, Babillerin başlıca yerleşmesi Uruk'tan gelir; metinlerin büyük bölümü oradaki kutsal yerlerde bulunmuştur. Öte yandan diğer Babil merkezlerinden gelme daha bölük pörçük ve dağınık malzeme kentlerin iç düzenlemeleri bakımından birbirinden ayrıldığını, ama genel yönetim modelinin büyük ölçüde

benzeştiğini ortaya koymaktadır. Uruk'taki malzeme bize, üst düzey idarecilerden oluşan küçük bir grubun neredeyse tümüyle tapınak işlerini yönetmekle uğraştıklarını gösterir: Kiraların ve geniş tapınak arazilerinden alınacak ürünlerin toplandığını, tarlaların, sürülerin, bostanların, kölelerin kazanç getirdiğini, eklemeler sayesinde takvimin şaşmadığını, ayinlerin düzenli olarak yerine getirildiğini ve kraliyet buyruklarının ulaştırıldığını denetlerlerdi. Bazı tarım işlerinde tapınak köleleriyle (galiba) bağımlı gruplar çalışırdı, fakat tapınak arazisinin kayda değer bir bölümü ve elde edilen gelir kültle ilişkili özel görevleri yerine getiren, aralarında kâhinlerden şarkıcılara, kasaplardan fırıncılara, çobanlardan çamaşır yıkayıcılara, kuyumculara vb. kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılmış kimselerin elindeydi. Hepsi külte katılmıştı, yerine getirdikleri görevler (bize ne kadar dünyevi gibi görünseler de) kült işlerini bilmeyi ve öğrenmeyi gerektiriyordu. Bunu Uruk'taki tanrılara sunulan günlük adaklarla ilgili ayin talimatlarından biliyoruz. Örneğin, kasabın gereken hayvanları keserken özel bir dua okuması emredilmişti; Babil'deki Yeni Yıl şenliklerinde Marduk'un oturtulacağı tahtın üzerine altın tente hazırlayan zanaatkârlar da görevlerini tamamlayınca sihirli sözcükleri söylemek zorundaydılar.

Külte katılanların çoğu tam gün sistemiyle görev yapmazlar, mevkilerine ait paylarını başkalarına kiralar ya da satarlardı. Bu makamlar miras yoluyla da pek çok kişi arasında bölünebildiği için, bir kült görevlisinin yükümlülüklerini yılın yalnızca birkaç günü yerine getirebildiği durumlar da yaşanıyordu. Ama bu görevlerin dinsel ve törensel önemi ve uzmanlık gerektirdiği düşünüldüğünde, böyle mevkilerin ancak bunları yerine getirebilecek veya tapınak yetkililerinin kabul edeceği bir vekil getirebilecek biri tarafından elde edilebileceği ya da satın alınabileceği anlaşılmaktadır (Doty 1977; Oelsner 1981). Öyleyse kült işleriyle ilgilenenlerin sayısı çok olsa da, makamın ve bununla sağlanan gelirin bölünmesiyle birlikte bu görevlerin üstlenilmesi ve yerine getirilmesi de yalnızca belirli bir grupla sınırlıydı; olasılıkla *mār bani* bu gruptu –yasal olarak ayırt edilebilir yurttaşlar topluluğu. Bu topluluğun sta-

tüsü tapınak mevkilerinde bulunma haklarının tanınmasından geliyordu, oysa yılın büyük bölümünü kendi aile işleriyle ilgilenerek geçirirlerdi –köle alım satımı, kredi sağlama ya da gayrimenkul yatırımları gibi. Bizim anladığımız anlamda "ruhban" sınıfından olmadıkları su götürmez, zaten birkaç kez işaret edildiği üzere (Kümmel 1979: 147 n. 1; Brinkman *JCS* 35 (1983): 232) Akkadca'da bu anlama gelen "rahiṗ" terimi yoktur. Tapınak işleriyle ilgilenen insanların ne kadar yoksul olabileceği bilinmiyor. Tapınaklardaki mevkiler satılabilir olduğu ve elimizde mal mülk sahibi ailelerin oralara epey yatırım yaptığını gösteren bulgular olduğu için uygulamada yoksulların katılımdan dışlandıklarını, diğer yandan kuramsal olarak da olsa giriş haklarını ellerinde tuttuklarını tahmin edebiliriz.

Yoksul insanların *mār bani* grubundan kurulu, kentin valisi ya da tapınak yönetiminin başındaki kişinin başkanlık ettiği meclise (*puhru* ya da *kinišu*) katılmaları yasaktı. Belgelere bu meclisin (kapsamı ve tüzüğü belirsizdir) hem tapınak mülkleriyle ilgili hırsızlık gibi hem de tapınak arazilerindeki kiracılardan vadesi geçmiş alacakların toplanmasını sağlamak gibi sorunları çözmek adına çalıştığı kaydedilmiştir; bir olayda ödeme yapamayan bir borçlunun evine el konularak tapınağın mülkleri arasına alınmasına karar verilmişti. Ama meclisin yetki alanı her zaman doğrudan tapınak işlerini ilgilendiren konularla sınırlı kalmamış olabilir: Ödenmemiş borçlar yüzünden yurttaşlar arasında çıkan kavgalar, parası ödenmiş ama teslim edilmemiş mallar ve özel mülkiyetteki evlerden yapılan hırsızlık da kayıtlara geçirilirdi. Krallar ile kent meclisi arasındaki etkileşimi gözler önüne seren iki örnek vardır. Babilli bir soylunun sadakat yeminini bozduğu için II. Nebukadnezzar tarafından ölüm cezasına çarptırılmasını anlatan metin (alıntı, s. 286-288) ipucu verebilir: Ölüm cezası ve bunun sebebi "halk meclisi" huzurunda ilan edilmişti. Demek ki büyük bir ihanet söz konusu olduğunda kralın suçlamasına ve ölüm cezasına tanıklık etmesi için meclis göreve çağrılırdı. Diğer örnek de Uruk'ta bir kraliyet görevlisini öldürme girişiminde bulunan adamın başına gelenlerdir (TCL 12: 17): Uruk meclisi davayı görüşmüş, "ku-

şağından çekip çıkardığı demir hançere el koyarak mühürlemişti), nihai hüküm verilmediğinden dava cezaya çarptırılmak üzere kral a aktarılmış olmalı, ne de olsa saldırı onun emrindeki birine yapılmıştı. Meclisin her iki davada da kraliyetin çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini, resmen bilgilendirilme hakkına sahip olduğunu, kraliyet kararlarına tanıklık ettiğini ya da kendi içlerinden birinin suçuyla ilgili yürüttüğü ön soruşturmanın kral tarafından kabul edildiğini görürüz.

Babil kentleri için monarşi düzeni geleneksel yapının bir parçasıydı ve kraliyet merkezi başka bir yerde bulunan çok daha geniş bir bölgesel devlete dahil edilmiş bile olsalar kendi kurumlarının merkezi olma özelliği sürüyordu. Yurttaşlardan herhangi birinin tapınak ayinleri içerisinde bizim anladığımız anlamda "rahip", diğer bir deyişle bilhassa kutsal ve diğerlerine göre tanrılar âlemiyle daha yakından ilişkili biri olarak kendi üstüne düşeni yerine getirdiğini saptamamıza olanak olmasa da kralın duruşu böyle kutsal anlamlar içerirdi. Siyasal açıdan anlamı olan geniş bir yelpazeye yayılmış ayinlere, özellikle de Yeni Yıl şenliklerine kralın katılması uygun düşerdi; eğer şahsen orada bulunmasına olanak yoksa, onun yerine varlığının göstergesi olan bir simge, örneğin giysisi konurdu. Kralın tanrılarla aynı yemeği paylaşması her şeyden önce gelirdi –tanrılar yemeklerini bitirdikten sonra kalanlar ona gönderilirdi. Tanrı heykellerine her gün adanan adaklar, şenliklerde yapılan harcamalar ve hepsinden önemlisi tapınak ve diğer kamu inşaatları (örneğin surlar) kraliyetin onayından geçmeliydi, eğer tapınak inşaatı söz konusuysa kraliyet fonu kurulur, en azından temel atma töreninde kral da hazır bulunurdu. Bu sonuncusunun yerine getirilmediği örnekler hiç denecek kadar azdır. Törenlerde binanın "kralın ömrü" için yapıldığı belirtilirdi, bu da onun inşaatı destekleyip kutsadığı anlamına gelirdi (önemli bir istisna dışında, bkz. s. 246-265).

Her kentin tanrısı kenti korur, günlük gereksinimleri kent sakinleri tarafından karşılanırdı, ama aynı zamanda, hem özel kişilere doğrudan kehanette bulunarak, hem de uzmanlarca yorumlanan işaretler göndererek iletişim kurduğu kralla da ilişkiliydi. Tan-

rısal vahiyler krala bildirilirdi, çünkü böyle mesajlar onu doğrudan ve kişisel olarak, onun aracılığıyla da ülkesinin kentlerini etkilerdi. Kralla kentler arasındaki karşılıklı bağımlılık çok iyi dengelenmişti: Babil kentleri ekonomik, kültsel ve siyasal açıdan krala bağımlıydı, kral da kentlerin özerkliğini ve haklarını güvence altına alırdı, böylece kentler kralın da yararına olacak, ona koruma sağlayacak şekilde tanrılara sürekli ihtimam gösterir, kral da tanrısal desteği arkasına almış olurdu. Bu dengenin, ona bağlı olarak da sivil düzenin bozulduğu kritik an, sosyo-ekonomik aksaklığa yol açma potansiyeli yüksek olan askeri fetihlerden doğardı. Belge olan yerlerde kaynaklar Babil gibi bir kentin düştüğü hassas durumu açıkça ortaya koymaktadır: 709'da Sargon'un Babil kralı II. Marduk-apla-iddina'yı yenilgiye uğratmasından sonra, 539'da Kyros'un Nabonidus'a karşı kazandığı zaferin ardından ve 331'de İskender'in Gaugamela'da ulaştığı zaferden ve III. Dareios'un kaçmasından sonra, kent sakinleri ancak yeni fatihle görüşüp pazarlık yaptıktan sonra, onu yeni kralları olarak karşılamaya karar vermişlerdi (Kuhrt 1990a). Onların böyle yapmaları tümüyle siyasal amaçlı olsa da, yurttaşlar topluluğunun tamamı tarafından yürütülen görüşmeler, fatihin resmi törenle kabulü ve yeni hükümdarın tanrılara sunulan adakların eskisi gibi sürmesini, kutsal ya da değil bina inşaatlarının temelinin atılmasını, tamamlanmasını ya da döşenmesini onaylaması; bunların hepsi Babil'deki kentlerle oralardaki kurumların gerçek gücünü ve canlılığını aydınlatmaya yardım ederler.

Değerlendirilebildiği kadarıyla (bulguların bölük pörçük olması ve zor anlaşılması akıldan çıkarılmamalı) Babil'in kentlerinin 8. yüzyılın sonlarından 2. yüzyıla dek önemli ve zengin merkezler olduğu bellidir. Surlarla çevrili kentin ilgi odağında kentin ortasında yer alan baş tanrının tapınağıyla oradan uzanan ve bazılarına yabancıların yerleştiği başka mahalleleri işaret eden önemli sokaklar vardı (ayrıca bkz. Herodotos I 178-183). "Yurttaşlar" topluluğu bütün yönleriyle yerel külte ve yönetimine yarım zamanlı olarak katılır ve bu sayede tapınak mülklerinden gelen bir gelir de elde ederdi. Bu gelirle daha çok kentin artülkesinde bulunan araziler-

den ama aynı zamanda evlerden, sürülerden, bostanlardan ve kölelerden oluşan mallarını çoğaltabilirlerdi. Ayrıca çeşitli kült görevlerinin kentin seçkin tabakasını oluşturan sayılı geniş aileler arasında paylaşılmış olması muhtemeldir, eldeki bulgular da bu varsayımı destekler niteliktedir (Brinkman 1979; 1984a; Kümmel 1979; Frame 1984; 1992); bu görevlerin yerine getirilmesi için gereken eğitim aileler içerisinde verilmiş olmalıdır (Charpin 1986). Kentsel ve dinsel hizmetleri kesin olarak birbirinden ayırmak tam anlamıyla olanaksızdır, çünkü aynı kimse hem kentin valisi olabilir hem de kültte görev alabilir (Frame 1984). Aynı şekilde gündemde hangi konunun görüşüldüğüne bakılmaksızın meclise ya kentin valisi ya da tapınağın baş idarecisi başkanlık edebilirdi, burada önemli olan meclisin yetki alanının tapınakla ilgili sorunlarla sınırlı olmamasıdır. Tapınak ve içindeki tanrı, kent hayatının dayanak noktasıydı: Hayatın farklı bir kategorisi *değil*, ama yurttaşları bir arada tutma amacına hizmet eden, onların kral karşısında talep ettikleri ayrıcalıkları dayandırdıkları ve korunma statülerini sağlayan bir kurumdu.

Buradaki tartışmadan da belli olduğu üzere Babil kentlerinin, buna bağlı olarak da Babil toplumunun yapısını saptamak sorunlarla dolu bir çabadır: Hizmetler için kullanılan terminoloji ve gördükleri işlevler pek iyi anlaşılmaz, pek çok yönleri karanlıkta kalmıştır ve ateşli tartışmalara yol açmaktadır.[12] Yukarıda anlatılanlar eldeki malzemenin bir kısmını yorumlama çabasında yalnızca bir yaklaşımdan ve olası bir tablo çizmekten öteye geçmeyebilir. Bununla birlikte bizim için ne kadar anlaşılmaz olursa olsun, Babil'in kentlerinin ana hatlarıyla tanımlanabilir, geleneksel bir biçime sahip olduğu ve sakinlerinden bazılarının yurttaş grubu adını almayı hak eden belirli bir topluluğu oluşturduğu su götürmez.

XII
Mısır (yaklaşık 1000-525)

12a Üçüncü Ara Dönem: XXI-XXV. Hanedanlıklar (1069-664)

Kronoloji ve kaynaklar

Yeni Krallık'ın son bulmasıyla birlikte dört yüz yıldan fazla süren çok karmaşık bir dönem başladı, bu süreçte Mısır sözde tek bir kralın (ya da birçok ortak hükümdarın) yönetimindeydi. Oysa açıkça anlaşılması güç olan yükümlülük ve bağlılık yollarıyla birbirine bağlanmış küçük devletlerle örülü çok daha çapraşık bir ağdan oluşuyordu (bkz. tablo 33).

XX. Hanedanlığın sonunda Mısır'ın ülkeyi aralarında paylaşan Tanis'teki kral ve Teb'deki Amon yüksek rahibi tarafından yönetilmeye başlamasıyla birlikte kurulan düzen yüz yirmi yıl kadar sürdü (bkz. c. I, s. 273-276; tablo 17). Bu dönemde, Libyalıların XIX. Hanedanlık sırasında başlamış olan saldırı ve akınları, başa çıkılması gereken bir sorun oluşturmaya devam etti. Görüldüğü kadarıyla Libyalılar ülkeye yalnızca asker olarak alınıp arazi bağışlarından yararlanmakla kalmıyordu, aynı zamanda Tebli hükümdarlarla çeşitli Libyalı reisler arasında evlilik yoluyla ittifak

yapılıyor, böylece bazı Libyalı gruplar giderek Mısır devletine dahil oluyordu (Kitchen 1986: 252). Asıl değişim, Libyalıların Mısır tahtında hak iddia etmelerinden sonra yaşandı. XXII. ve XXIII. Hanedanlıklar Libya kabileleriyle oldukça yakın akrabaydılar, XXIV. Hanedanlık da (merkezi Sais) Libyalıydı, ancak farklı kültürel ve siyasal bağları vardı. Tüm bu hanedanlıklar yaklaşık 715'te, Mısır'ın Nübye hükümdarları (Napatalılar) tarafından ilhak edilmesinin ardından yer değiştirdi. Mısırlıların gözünde çok daha önce ortaya çıkmış ve Mısır'daki siyasal varlığından çok daha uzun sürmüş olan Nübye Hanedanlığı, XXV. Hanedanlığı şekillendirdi. Dönem, Assurluların Mısır istilasıyla sona erdi, bu süreçte Nübyeliler Mısır topraklarından sürüldü. Aynı zamanda Assur'un Mısır'daki bağımlı krallarından biri, Psammetikhos, Nübyelilerin sürülmesinin ertesinde kendini Mısır'ın tek hâkimi ilan etmekte görece hızlı hareket etmişti. Bu da bir sonraki bölümde ele alacağımız XXVI. Hanedanlığın başlangıcına işaret ediyordu.

Bu karmaşık ağda bize kılavuzluk eden başlıca kaynakların ilki, yaptığı kral listesinin büyük ölçüde yeniden düzenlenmesi ve çağdaşı bulgularla karşılaştırılması gerekse de, Manetho'dur. Bu kaynak elbette her zaman güvenilir değildir, Manetho'nun listesindeki kralların çoğu birbiriyle aynı zamanda hükümdarlık eder. XXII. ve XXIII. Hanedanlıkların üyelerinin de sınırlı sayıdaki aynı adları (Horus ve *nbty* isimleri de dahil) kullanması kronolojik resmi daha da karmaşık hale getirmiştir, ayırt edilmeleri kolay olmaz. Bunlar kafa karıştırmaya yetmezmiş gibi, yakın akraba olan iki hanedanlık ülkedeki bütün önemli rahiplik mevkilerini elinde tutuyordu, çocukları da adaştı: "Osorkon", "İuput", "Takelot" adları birbirini izlerdi, dolayısıyla hangi aileden olduklarını bulmak zordu. Tanınmış kadınların da adları sınırlı bir çeşitlilik gösterirdi, örn. Şepenvebet ve Karomama (bu sonuncu ismi taşıyan altı kadın vardır).

Önemli bir tarihyazım metni de, Nübye'deki Cebel Barkal'dan gelme dev Piye (ya da Piankhy) stelidir. Bu stel, Napata hükümdarının Mısır'daki önemsiz hanedanlara karşı olasılıkla 727'den önce (tarih kesin değil) başlattığı seferleri aktarır. Harikulade canlı

Tablo 33 Mısır: Üçüncü Ara Dönem'in kronolojisi

XXI. Hanedanlık					
I. Smendes	1069-1043				
Amenemnisu	1043-1039				
I. Psusennes	1039-991				
Amenemope	993-984				
Osokor	984-978				
Siamun	978-959				
II. Psusennes	959-945				
XXII. Hanedanlık					
I. Şeşonk	945-924				
I. Osorkon	924-889				
II. Şeşonk	yaklaşık 890				
I. Takelot	889-874				
II. Osorkon	874-850				
II. Takelot	850-825	*XXIII. Hanedanlık*			
III. Şeşonk	825-773	I. Pedupast	818-793		
		I. İuput	804-783		
		IV. Şeşonk	783-777		
Pimay	773-767	Osorkon	777-749		
V. Şeşonk	767-730	III. Takelot	754-734		
		Rudamun	734-731	*XXIV. Hanedanlık*	
IV. Osorkon	730-715	II. İuput	731-720	Tefnakht	727-720
		IV. Şeşonk	720-715	Bakenrenef	720-715
		XXV. Hanedanlık (*Napatalılar*)			
		Alara	yaklaşık 780-760		
		Kaşta	yaklaşık 760-747		
		Piye	747-716		
		Şabako	716-702		
		Şebitku	702-690		
		Taharka	690-664		
		Tantamani	664-656		

bir metindir, Mısır'ın o dönemdeki siyasal yapısını çarpıcı bir biçimde resmeder. "Prens Osorkon'un kroniği" (Caminos 1958) diye bilinen belge çok daha fazla ışık tutar. Osorkon, XXII. Hane-

danlığın kraliyet ailesindendi, Amon yüksek rahipliğine atanmıştı. Aslında metin tarihçilerin kullandığı anlamda tarihsel kayıt değildir; daha çok Karnak tapınağının duvarlarına kazınmış özyaşamöyküsü niteliğindedir. Teb dolaylarındaki siyasal durumun, en başta da II. Takelot'un (yaklaşık 850-825) krallığı sırasında Teb'in ayrılma girişiminin ertesinde patlak veren iç savaşın içyüzünü gözler önüne serer.

Bu çok dağınık malzemenin çeşitli yazıtlarla desteklenmesi gerekmektedir. En önemlileri, Teb'deki mezarlarda yer alan özyaşamöyküleridir. Bunlar, hâkimiyet kurmuş kralların kraliyet ailesi üyelerini güçlü mevkilere yerleştirerek ya da yerli halkın ileri gelenleriyle (örn. Ced-honsu-ef-ankh, Erken XXII. Hanedanlık; Lichtheim 1973-80 [OI] III: 13-18) evlilik yoluyla ittifak kurarak "Teb devletini" yönlendirip nasıl denetim altına almaya çalıştıklarını gösterir. Teb hiyerarşisi üyelerinin ellerinde tuttukları fiili gücün iniş çıkışlar göstermesi de bundan kaynaklanır: Örneğin, "Amon peygamberliği"nin farklı kademelerinin sonunda "yüksek rahiplik" mevkiini gölgede bıraktığı görülebilir. Bu dönemde giderek önem kazanan bir makam da "tanrı Amon'un karısı" olmaktır. En iyi belgelendiği dönem Napata hükümdarları (XXV. Hanedanlık) ile XXVI. Hanedanlık zamanıdır (715-525), ama başlıca nitelikleri ondan çok daha önce gelişmiş olmalıdır. Yeni Krallık Dönemi'nde çoğu zaman kraliçenin görüldüğü bu makamda artık Mısır kralının evli olmayan kızlarından biri vardı. Teb'deki bir uşağın onun adına yönettiği geniş arazileri denetlerdi. Halefini de resmen evlat edinirdi. Tahttaki kralla doğrudan bağlantılı olan bu etkili makamın Teb devletinin gücünü dengelemeye yaradığı, zaten bu amaçla kurulduğu tahmin edilmektedir. Bir de Abydos, Memfis, Denderah ve Herakleopolis gibi ören yerlerinden gelen birçok adak yazıt bulunmuştur. Taş ocakçılığıyla (Cebel es-Silsile) ilgili kayıtların tutulduğu yazıtlarla çok sayıda bağış steli de yüksek rütbeli memurların ne kadar toprak sahip olduklarını gösteren önemli başka kaynaklardır.

Bunlara bir de Mısır sınırlarının ötesinden gelen malzemeyi eklemeliyiz: Piye steline yukarıda da değindik ama Napata devletinin

yapısına ışık tutan başka önemli metinleri, Kurru'daki kraliyet mezarlarını ve Nübye'deki diğer binaları da saymak gerek. Levant'tan gelen malzeme de vardır, özellikle I. Şeşonk döneminde Megiddo'da bulunmuş bir stelle, Samiriye'deki üzerlerine yazılar kazınmış bazı eşya önem taşır. Eski Ahit ile Mezopotamya metinlerinde (özellikle Assur yıllıklarında) Mısır'dan birçok kez söz edilmesi, Mısır'ın siyasal çıkarları uğruna Filistin siyasetine el uzattığına işaret etmektedir. XXVI. Hanedanlığa ilişkin değerli bir başka kaynak da, yararlanılması her zaman kolay olmayan Herodotos'un ikinci kitabıdır, o hanedanlığın bazı krallarıyla ilgili tarihsel öyküleri boldur (Lloyd 1975-88).

Tarihsel çerçeve

Arada pek çok boşluk olduğu için tarihsel bir anlatım kaleme almamız zor. Başlıca gelişmelerin kaba taslak sırasını belirlemekten başka bir şey gelmiyor elimizden. İlki I. Şeşonk'tan (945-924) II. Osorkon'a (874-850) uzanan, XXII. Hanedanlığın Tanis'e odaklandığı evre. Tanis, XXI. Hanedanlık hükümdarlarının başkentiydi, yeni Libyalı kralların asıl iktidar tabanları Doğu Deltası'ndaki Bubastis olsa da burayı ele geçirdikleri sanılmaktadır. Aile Bubastis'te önemli bir rahiplik mevkiini elinde tutan "Meşveşli büyük reis Şeşonk" (Libyalı bir grup) soyundan geliyordu. Libyalılar XX. ve XXI. Hanedanlıklar sırasında Herakleopolis'den Delta'ya uzanan Mısır'ın kuzeyindeki geniş alanlara yerleşmişlerdi. Bu Libyalı gruplar yerleştikleri bölgenin kültürünü hatırı sayılır ölçüde benimsemişlerdi. Bir kere, I. Şeşonk'un dedesi ("büyük reis") tarafından doldurulan rahiplik makamı var. İkincisi, Teb'deki Amon kâhinine aynı adam tarafından, oğlunun Abydos'taki cenaze kültüne ait zimmete geçirilen fonların tazmin edilmesi ve tanrısal yargının ondan yana olduğunun kayda alınması için yapılan başvuruyu anımsatan stel mevcut:

> ...reislerin yüce reisi, babası Osiris'in, Abydos şehrine, ...karşı güzellikler bahşetsin diye şanlı yere geçirdiği oğlu, muzaffer Şeşonk. Kalbi ...olsa da ihtiyarlık günlerine erişsin diye onu yaşatacaksın. Majesteleri-

nin ziyafetlerine katılmasını, saygı görmesini sağlayacaksın". Büyük tanrı buna selam verdi (yani, tanrının heykeli sallanarak onayladığını belirtti).

Sonra majesteleri bu büyük tanrının huzuruna çıkıp dedi ki: "Ey iyi tanrım, ... (bir tür askeri görevli), idareciyi, yazıcıyı, müfettişi, vazifeyle sahaya gönderilmiş herkes arasından yüce Me(şveş) reisi Osiris'in, Mehetnusekhet'in (Şeşonk'un karısı) oğlu, Abydos'taki muzaffer Namart'ın adak sofrasından ona ait olan şeyleri çalmış olanı; tanrı adaklarını, insanlarını, sığırlarını, bahçesini, her türlü kurbanını ve mükemmel eşyalarını talan eden herkesi kılıçtan geçireceksin. Başından sonuna kadar yüce ruhunla hareket edeceksin; onların kadınlarına ve çocuklarına ulu hiddetini göstereceksin." Büyük tanrı buna selam verdi. Majesteleri önündeki toprağı kokladı; majesteleri dedi ki: "Zafere koş, muzaffer Şeşonk, Me(şveş)'in yüce reisi, reisler reisi, yüce... ki [huzurundaki] herkes, bütün askerler..." Amon-Re, tanrıların kralı şöyle [dedi ona]: "...Senin için... yapacağım, ihtiyarlık günlerine erişecek, yeryüzünde kalacaksın; senin vârisin sonsuza dek senin tahtında oturacak.

(Mariette *Abydos* II: 36 vd.; *ARE* IV §§675-677; *Tanis* 1987: 106)

Yukarıdaki metin, XXII. Hanedanlığın kuruluşundan önce Libyalı grupların Mısır içerisinde büyük ölçüde siyasal özerkliğe sahip olduğunu düşündürüyor: Büyük reis, oğlu için bir Mısır ölü kültü kurmuştu; Teb'deki Amon kâhinini ziyaret edebiliyor, kötüye kullanılmış fonların düzeltilmesini rica ediyor ve güçlü kâhinden olumlu karşılık görüyordu.

Libyalı I. Şeşonk'un idareyi nasıl eline aldığı bilinmez; Teb'in onu kral olarak tanımasının bir, iki yıl gecikmesi dışında kargaşa ya da muhalefet yaşandığını gösteren hiçbir ipucu yoktur. Kesin olan bir şey varsa o da Bubastis'teki Libyalı reislerin Memfis'teki Ptah yüksek rahipleri, hatta Tanis'teki krallar gibi Mısır'ın yönetici seçkin tabakasından kimselerle ilişkiler geliştirdikleri, kraliyet ailesi üyeleriyle evlilik ittifakları kurduklarıdır. Öyleyse muhtemelen XXII. Hanedanlık böyle bağlantıları sayesinde iktidara gelmişti (Kitchen 1986 §239). I. Şeşonk tahta geçer geçmez, oğlunu Amon yüksek rahibi olarak atamak ve askeri gücünü pekiştirmek suretiyle Teb iktidarını kısıtlamak için adım atmıştı. Aynı zaman-

Harita 16 Aşağı Mısır

da Teb idari bölgesinin sınırları güneyde Asyut'a doğru kaydırılmış, Asyut ile Memfis arasındaki bölge de başka bir kralın oğluna, "Herakleopolis generali" diye anılan birine verilmişti. Sonraki yüz yıl boyunca yeni hanedanlık epey başarılı ve istikrarlı bir çizgi çizmiş görünür. Byblos ile iyi ilişkiler içinde olmuş, Filistin'e (I. Şeşonk) yönelik saldırgan duruşunu dostça işbirliğine (853'teki Karkar savaşında çarpışmış bin Mısırlı askerle karşılaştırın, s. 143) ve diplomatik ilişkilere çevirmişti (Samiriye'den gelen, üstüne II. Osorkon adı kazınmış kaymaktaşı vazoyla karşılaştırın, Reisner *ve diğerleri*, *Harvard Excavations at Samaria* (1924) II levha 5g).

Fakat sonradan, "Prens Osorkon'un kroniği" içinde söz edilen II. Takelot'un (850-825) krallığı sırasında patlak vermiş iç savaşla birlikte bu istikrarlı resim dağılmaya yüz tutar. Bunun hemen ar-

dından, belki de bağlantılı olarak, tek bir hükümdarın denetimi ilkesi son bulmuştu. III. Şeşonk'un krallığı sırasında 818'de Pedubast adında bir adam kendini kral ilan etti. Önceleri yalnızca, XXII. Hanedanlığın hükümdarlarınca birkaç kez başvurulmuş bir uygulamaya dayanılarak onun da ortak naip olduğu düşünülürdü. Ama daha yakından baktığımızda, kendi saltanat dönemi belirtilen, Leontopolis'teki deltada bağımsız bir konuta yerleşen, krallığının on beşinci yılında oğlu I. İuput'u ortak naip atayan Pedubast'ın yeni bir kraliyet soyunun kurucusu olduğunu görürüz. Sonuçta, 804'ten başlayarak Mısır'da üç firavun ortaya çıkmıştı. XXIII. Hanedanlık üyeleri XXII. Hanedanlıkla ilişkili olabilir, ancak yeni hanedanlık krallarının siyasal açıdan daha kuvvetli oldukları anlaşılmaktadır: Teb ve Herakleopolis'teki kilit mevkilere atamaları yapanlar artık onlardı; "Amon'un tanrı karıları" olanlar onların kız kardeşleri ya da kızlarıydı.

Öte yandan 770'te, Sais'te "Libulu büyük reisler" adı verilen bir ailenin ortaya çıkmasıyla Batı Deltası'nda bir siyasal parçalanma daha yaşandı. Bu grup uzun zamandır (870 dolaylarından beri) orada olmasına rağmen kesin reisler soyu bu dönemde başlamıştır. 727'de bu sülale geleneksel Mısır krallığı unvanlarında hak iddia etmişti, Manetho'nun XXIV. Hanedanlığını kuranlar da onlardı. 715'te Nübyeli XXV. Hanedanlığın diğer "firavunlar" için yaptığı gibi, bunların krallık iddialarına son verilse de hükümdarlar soyu (olasılıkla aynı sülaleden) bir gün birleşik Mısır'ın büyük Sais hanedanı (XXVI.) olarak yeniden sahneye çıkana dek Batı Deltası'na hükmetmeyi sürdürdü (bkz. bölüm 12b). Göründüğü kadarıyla Napata kralı Piye'nin Mısır üzerinden kuzeye doğru çıktığı sefer, özellikle Tefnakht'ın Memfis'e ilerlemesi Sais reislerinin artan gücü sayesinde gerçekleşmişti. Böylece Nübyelilerin kırk yıl süren Mısır egemenliğinin temeli atılmış oluyordu.

Piye'nin istilasına ilişkin belli bir tarih yok, ayrıca, Assurluların Mısır istilasına ilişkin kayıtlardan çıkarabildiklerimiz dışında Napatalı hükümdarların pek çoğunun zamandizini de belirsiz (Kitchen 1986). Fakat Mısır'daki koşullar, Piye'nin seferinin kayıtlarında da ortaya konduğu gibi oldukça açıktır (Yoyotte 1961). Kral

Piye büyük ölçüde genişlettiği Napata'daki Amon tapınağına kendi stelini dikmişti. Tepesinde bir kabartma yer alır: Solda, bir taht-ta oturan Amon'un arkasında tanrıça Mut durmaktadır; Piye de yüzünü ona dönmüştür; arkasında da Hermopolis hükümdarı Namart, yanında atı ve ellerini kaldırmış dua eden karısı görülür. Bu sahnenin altında IV. Osorkon, II. İuput ve Herakleopolis hükümdarı Peftuaubast hep birlikte secde ederken tasvir edilmiştir; arkalarında toprağı öpen Pediese ile Meşveşli dört reis yer alır. Eğer bunları metindeki diğer bilgilerle bir araya koyarsak, yaklaşık 730'da Mısır'ın siyasal görünümüne ulaşmış oluruz. Batı Deltası'nda ana iktidar merkezi Sais'teydi; Tefnakht'ın yönetimindeydi ve yerli Libyalı kabile reisleri olasılıkla ona bağlıydılar. Orta Delta'da yer alan Sebennytos'ta, Busiris'te ve daha güneyde Athribis'te krallar vardı. Doğu Deltası'nda Tanis ile Bubastis Mısır'ın tamamı üzerinde krallık hakkı olduğunu iddia eden ama uzun zamandır Leontopolis'teki XXIII. Hanedanlığın gölgesinde kalmış olan "XXII. Hanedanlığın" merkeziydi. Doğu Deltası'ndaki bazı şehirlerin yerel hükümdarları da olasılıkla "krallar" ile ittifak içindeydi. Güneyde, Memfis bir kabile reisinin idaresindeydi, ayrıca Saisli Tefnakht'ın büyüyen gücü tarafından sindirilmişti. Önemli bir yer olan Herakleopolis'in yerel hükümdarı, Tefnakht ile onun müttefiki olan, Herakleopolis'in hemen güneyindeki Hermopolis hükümdarı Namart'ın kıskacı altındaydı. Asvan ile Asyut arasındaki (Herakleopolis'in hemen güneyindeki) bölgede Teb tapınağı hiyerarşisinin denetimi hâlâ sürüyordu. Ama Teb'in kendisi 750 dolaylarında Mısır'a yayılmış Napatalı hükümdarların hâkimiyetindeydi. Hükümranlık ilişkileri Napatalılar tarafından daha kuzeydeki krallara, başta da Hermopolis kralı Namart'a dayatılıyordu. Herakleopolis saldırısında Tefnakht'a katılan Namart, Napatalı krala bağlılığını çiğnemişti. Bu da Napatalıların Teb'in ötesindeki topraklara askeri müdahalesinin sebebiydi.

İhaneti haber alır almaz Piye'nin tepkisi ordusunu Tefnakht ile müttefiklerin üzerine sürmek olmuştu. Ordu başarıya ulaştı, koalisyon güçlerini yendi, liderlerinin çoğu Delta'ya kaçtı. Fakat yurdu saldırılara açık olan Namart, Napata ordusunun bir kolu tara-

fından kuşatıldı, diğer askeri birlikler de komşu merkezlerden birçoğunu zapt ettiler ve bu sırada Tefnakht'ın oğullarından biri öldürüldü. Yine de Hermopolis ele geçirilene kadar Napatalıların kesin bir zafer kazanması olanaklı görünmüyordu. Bu durumda Piye, Napata'daki Yeni Yıl törenlerine, arkasından da Teb'deki büyük Opet şenliğine şahsen katıldıktan sonra müdahale etmeye karar verdi. Kuşatma ve Hermopolis'in düşüşü, diktiği zafer stelinde Piye'nin aktardığı gibi, Mısır'ın tarihsel yazıları arasında en canlı kesittir ve aktarılması gerekir:

> Birinci mevsimin ilk ayı, dokuzuncu gün, majesteleri kuzeye Teb'e gitti. Opet şenliğinde Amon şölenini yaptı. Majesteleri kuzeydeki Hare nomu limanına (Hermopolis) doğru yelken açtı. Majesteleri geminin kamarasından çıktı. Atlar yularlandı, atlı savaş arabasına koşuldu, o sırada majestelerinin azameti Asyalıların gözünü kamaştırdı, yürekleri onun için çarptı.
>
> Majesteleri askeri birliklerini harekete geçirmek için öfke püskürüyor, panter gibi hiddet saçıyordu: "Benim emirlerimi geciktirerek savaşmaya devam mı ediyorsunuz? Bu sonu getirmenin, Aşağı Mısır'da benden korkulmasını sağlamanın ve onları büyük ve ağır bir yenilgiye uğratmanın yıldırı"
>
> Khmun'un güneybatısında (Hermopolis'in bir bölümü) karargâh kurdu. Her gün ona yüklendi. Duvarı çevreleyen bir set hazırlandı. Okçularla her gün attıkları taşlarla insanları öldüren mancınık nişancılarını atış sırasında yukarı kaldırmak için kuşatma kulesi dikildi. Günler geçti, Un (Hermopolis'in öbür yakası) pis kokular yayıyor, havasızlıktan boğuluyordu. Sonra Un, kralın huzurunda yalvarmak için karın üstü yattı. Elçiler onun (Piye'nin) tacından ricada bulunmak için günlerce aralıksız gelip giderken ellerinde türlü hediyeler vardı: Altın, değerli taşlar, urba sandığı, onun (Namart'ın) başındaki taç, ona güç veren engerek.
>
> Onun (Namart'ın) karısı, kral karısı ve kral kızı Nestent'i kral karılarına, kral cariyelerine, kral kızlarına, kralın kız kardeşlerine ricada bulunmaya gönderdiler. Kadınlar evinde kraliyet kadınlarının önüne karın üstü yattı: "Kral karıları, kral kızları, kralın kız kardeşleri sarayın efendisi, büyük iktidar sahibi, büyük zafer sahibi Horus'un gönlünü almak için bana gelin! Bağışlayın...

(on beş satır harap olmuş: Bu satırlarda Piye'nin kadınlarının arabuluculuğu, Hermopolis'in teslim olmasını Piye'nin kabul etmesi ve Namart onun huzuruna çıkması aktarılıyordu. Daha sonra Namart Piye tarafından azarlanmış ve Namart da sadakat göstermeyi reddederek karşılık vermişti:)

Majestelerinin huzurunda karın üstü uzanarak, ["Sakin olun], sarayın efendisi Horus! Bunu bana yapan senin gücün. Ben hazineye vergi ödeyen kralın kullarından biriyim... Senin için onlardan daha çok şey yaptım." Sonra da gümüş, altın, laciverttaşı, turkuvaz, bakır ve türlü değerli taşlar sundu. Hazine armağanlarla dolmuştu. Sağ eliyle bir at getirdi, sol elinde de altın ve laciverttaşından bir sistrum* vardı. (Stelin tepesinde Namart böyle tasvir edilmiştir.)

Majesteleri sarayından ihtişamla kalktı ve Khmun'un efendisi Thoth'un tapınağına doğru ilerledi. Babası, Khmun'un efendisi Thoth ile Ogdoad tapınağındaki Ogdoad'a (kült merkezleri Hermopolis olan sekiz temel tanrı) öküzler, kısa boynuzlu sığırlar ve kümes hayvanları kurban etti. Hare nomu'nun askerleri bağırarak şarkılar söylediler:

"Ne güzel Horus şehrinde huzurlu,
Piye, Re'nin Oğlu!
Hare nomu'nu korudu
Bize şölen sundu!"

Majesteleri Kral Namart'ın evine yürüdü. Sarayın bütün odalarını, hazinesini ve kilerini gezdi. Kral karılarını ve kral kızlarını o (Namart) ona sundu. Onlar kadınlara uygun şekilde majestelerini selamlarken, majesteleri (mahçup olmasınlar diye) onlara bakmadı.

Majesteleri atların ahırlarına ve tayların yanına gitti. Aç [bırakıldıklarını] olduklarını görünce şöyle dedi: "Re'nin beni sevdiğine, burnuma hayat kokusu geldiğine yemin ederim: Atlarımın aç bırakılması bana umursamazlığın yüzünden işlediğin diğer suçlar kadar acı veriyor!" (Piye'nin konuşmasının geri kalanı çözülememiştir.)

Sonra malları hazineye, ambarları İpet-sut'taki (Teb) Amon vakfına verildi.

(*Urk.* III, 1-56; *ARE* IV §§796 vd.; Lichtheim 1973-80 [01] III: 71-73)

---

* Sistrum: Metal bir kasnağın içinden geçen metal çubuklardan oluşan, eski Mısır'da ayinlerde ve dinsel törenlerde kullanılmış vurmalı bir çalgı. (ç.n.)

Hermopolis'in düşüşünün ardından Herakleopolis resmen Piye'nin tarafına geçti. Piye kuzeye doğru başarıyla yoluna devam ederken Tefnakht'ın kuşatmaya karşı iyi hazırladığı Memfis'te durduruldu, ama Piye'nin ilerlemesi karşısında Tefnakht kaçtı. Piye'nin Memfis önündeki cesaretini öven bildik bir edebi araç kullanılmıştır: Kentin savunmasının gücü herkesi afallatır ve surların nasıl aşılabileceği konusunda pek çok ayrıntılı önerilerde bulunulur. Piye rahatsız olur ve en basit, en göze görünen yoldan saldırıya geçilmesini buyurur. Onun dosdoğru planı başarıya ulaşır ve Memfis düşer, böylece kralın cesurca basit yönteminin haklılığı doğrulanır. Kent kuşatıldıktan ve büyük Ptah tapınağında ayinler yapıldıktan sonra Tefnakht ile göstermelik firavunlar dahil Delta'daki bütün liderler teslim olmuşlardı.

Piye'nin zaferinden sonra Mısır'daki durum belirsizliğini korumaktadır. Göründüğü kadarıyla Piye bunu kutlamak için Napata'ya dönmüştür, ancak bir daha Mısır'a gittiğine ilişkin hiçbir belge yoktur. Genel kanı Tefnakht ile halefinin Napata seferinden sonra (XXIV. Hanedanlık; Kitchen 1986 §§332; 337) Mısır tahtında bir süre daha hak iddia ettikleri yönündedir. Ancak Piye'nin halefleri (Şabako, Şebitku, Taharka ve Tantamani) ile birlikte böyle iddialar kesinkes ortadan kalkmıştı. 715 ile 671 arasında Napatalı krallar Mısır'da çok sıkı bir denetim kurdular, batı çölünün en büyük vahalarından biri (Harge) de buna dahildi. Onların diktikleri anıtlar Mısır'ın en önemli merkezlerinde bulunmuştur; başta Tanrı Amon'un karısı olmak üzere (bkz. s. 324) kendi atadıkları kişilerle Teb hiyerarşisini sıkı denetim altında tutuyorlardı; Teb'de yaptıkları ayinlerle firavun rolüne soyunmuşlardı. En ilginci de, Kral Şabako'nun, tanrı Ptah'ın her şeyin yaratıcısı ve birleşik bir Mısır'ın kralı olarak yüceltildiği eski Memfis teolojisinin (kurt yeniği tomarlardan) yeni bir "kopya"sının yapılmasını buyurmasıdır (krş. c. I, s. 189-192). Assurluların Mısır fethini anlatan kayıtlar yerel hükümdarların çoğunun kendi yerlerini koruduklarını açıkça ortaya koyar –fakat artık Napatalı kralın uyruğunda, Nübye devletine işgücü, haraç ve vergi vermek yükümlülüğü taşırlar. Mısır tahtında hak iddia etme girişimleri dallanıp budaklanmadan önlenmiştir.

Napata Krallığı

Nübye'nin güneyinde kurulmuş, geçmişte sık sık Mısır'ın istilasına uğramış ve egemenliğine girmiş büyük Napata Krallığı hakkında ne biliyoruz? Kazılar epey bir malzemeyi gün ışığına çıkarmış olsa da, belirsizlikler sürüyor (Adams 1975 [0Gg]; Trigger 1976; Priese 1978). Nübye, XX. Hanedanlığın bitiminde Mısır'a kaptırılmıştı, ama Nübye'de yaklaşık 1050 ile yaklaşık 900 arasındaki döneme tarihlenen hiç malzeme yoktur. 900 sonrasında kurulan bir devlet, sonunda sınırlarını birinci çavlandan Hartum'a kadar uzatmış ve yaklaşık bin iki yüz yıl varlık göstermiştir. Mısırlılar bu devlete geleneksel terminolojiyi kullanarak Kuş adını vermiş, sonunda bu isim Nübye'deki krallar tarafından da benimsenmiştir. Kuşi Krallığı'nın tarihi iki evreye ayrılmıştır: 750'den 270'e kadar geçen döneme "Napata" evresi, M.S. 320'ye dek uzanan döneme de "Meroe" evresi denir. Bu ayrım, devletteki yapısal değişiklerle ilgilidir; bunun ilk işareti kraliyet mezarlığının Napata'dan Meroe'ye taşınması; ikincisi, siyasal açıdan baskın olan grubun kullandığı yeni bir yazı dilinin, Meroe dilinin (daha önce kullanılan Mısırca'nın yanında) ortaya çıkması; üçüncüsü de, yeni bir ikonografinin giderek gelişmesidir.

Krallığın çekirdeği, olasılıkla üçüncü ve altıncı çavlanlar arasındaki alandı. Nüfus yapısı üçüncüden dördüncü çavlana uzanan bölgedeki Nübyeliler, daha güneydeki "Meroe" halkı ve Nil'in batısıyla doğusunda, başlarında yerel reisler bulunan çoban kavimleri içine almış görünmektedir. Tarımsal ekonomi darı, arpa, kızıl buğday, koyun, keçi ve susama dayalıydı. "Meroe Adası" olarak bilinen bölge (üç tarafı Nil sularıyla çevrili olduğu için), altın, değerli taşlar, bakır ve demir gibi maden kaynaklarına sahiptir, ancak demir bu dönemde çok az kullanılmıştı. Daha sonra yerleşen bir söylenceye göre, krallığı Alara adlı bir kral kurmuştu. Bu kral, genellikle 780 ile 760 arasında tarihlenir. Kurru'daki mezarlıktan çıkan buluntuların tarihi 900'e dek uzanmaktadır, ancak Alara'dan sonrasına ait bir kral sırası oluşturmamız pek mümkün değil. Halefi Kaşta'nın birinci çavlana dek uzanan alanı denetim altına aldı-

ğı, olasılıkla Teb'e kadar, hatta orayı da içine alacak şekilde, daha kuzeyde Yukarı Mısır'a doğru ilerlemeye başladığı bellidir.

Krallığın belli başlı merkezlerinden ilki, birinci evre (Napata evresi) boyunca hanedanlığın önemli bir merkezi gibi görünen Napata'ydı, kralların gömüldükleri yerler de buraya yakındı. İkincisi Meroe'dir; burası hakkında Mısır'ın Napatalıların egemenliğine girdiği dönemden kalma çok az bilgi vardır, gelişip önemli bir merkez haline gelmesinin çok sonra olduğu düşünülmüştü. Oysa şimdi Meroe'nin başından beri önemli bir rol üstlendiği sanılmaktadır. Buna işaret eden nokta da, Piye'nin (747-716) krallığından itibaren kraliyet ailesinin pek çok üyesinin ve saray mensuplarının Meroe'de, yalnızca kralların, kral eşlerinin ve kral annelerinin Napata'da gömülmeleridir. Ayrıca, Mısır'a giderken güneyde bir yerden yola çıktığını belirten, ama daha sonra buradan Napata diye söz eden Tantamani'nin metninde de (*ARE* IV §924) bir ipucu var. Kazılar, en geç 7. yüzyılın başlarında Meroe'nin ucunda bir yerleşim olduğunu doğrulamaktadır.

Devlet büyüdükçe, komşu Mısır'ın son derece gelişkin bir yazıya sahip kültürü, ileri sanat biçimleri ve karmaşık siyasal yapısının Kuşi iktidarının oluşumunda hatırı sayılı bir etkiye sahip olduğu görülür. Mısır yazısı ve dili Kuşi krallarının başarılarını ifade etmekte kullanılırdı; kraliyet mezarları için piramit mezar geliştirilmişti; Cebel Barkal'daki Amon kültü krallığa bağlanmıştı ve Mısır'a yayılmayı haklı göstermek için ondan yararlanılırdı. Taharka'nın, Kava'daki dev tapınağının inşaatına yardım etmeleri için Mısırlıları Memfis'ten sürdüğü, kültünü çekip çevirmeleri için Mısır'dan personel getirttiği bilinir. Krallar bağ yetiştiriciliğini ve kuzeydeki hurma ağaçlarını bölgeye tanıtarak ekonomiyi geliştirmişlerdi. Piye'nin kuşatma sırasında Hermopolis'teki atların başına gelenler için endişe duyması Piye stelindeki hoş bir öyküdür (bkz. s. 331) fakat tek başına pek bir anlam taşımaz. Öte yandan Napatalı kralların mezar taşlarındaki bulgular atların hükümdarla çok yakından ilişkili olduğunu, kralın ölümüyle birlikte kraliyet atlarının da öldürüldüğünü ve kraliyet mezarlığına gömüldüğünü gösterir.

Kuşi kralı, Meroe dilinde bir terim olan *kore* unvanını alırdı. Üstüne iki yılan ("uraei") iliştirilmiş ve uçları sallanan bir taçla

çevrilmiş, başına sıkı oturan bir başlıkla tasvir edilir. Kralın alnında yükselen tek bir yılanın olduğu Mısır kraliyet taçlarından farklıdır bu. Verasetin nasıl işlediği tam olarak bilinmez, ancak krallığın ana soyundan devam ettiği ve normal olarak ağabeyden küçük erkek kardeşe doğru gittiği tahmin edilmektedir. Bu varsayım oldukça yetersiz bulgulara dayanır ve daha çok incelenmesi gerekir.[1] Bir örnekte (Tantamani), kralın Napatalı Amon'un kararıyla tahta geçtiği bildirilmiştir; bu da, normal taht sırasının bozulduğuna ya da sıradaki kişinin bir kez daha onaylandığına ilişkin bir belirti olabilir.

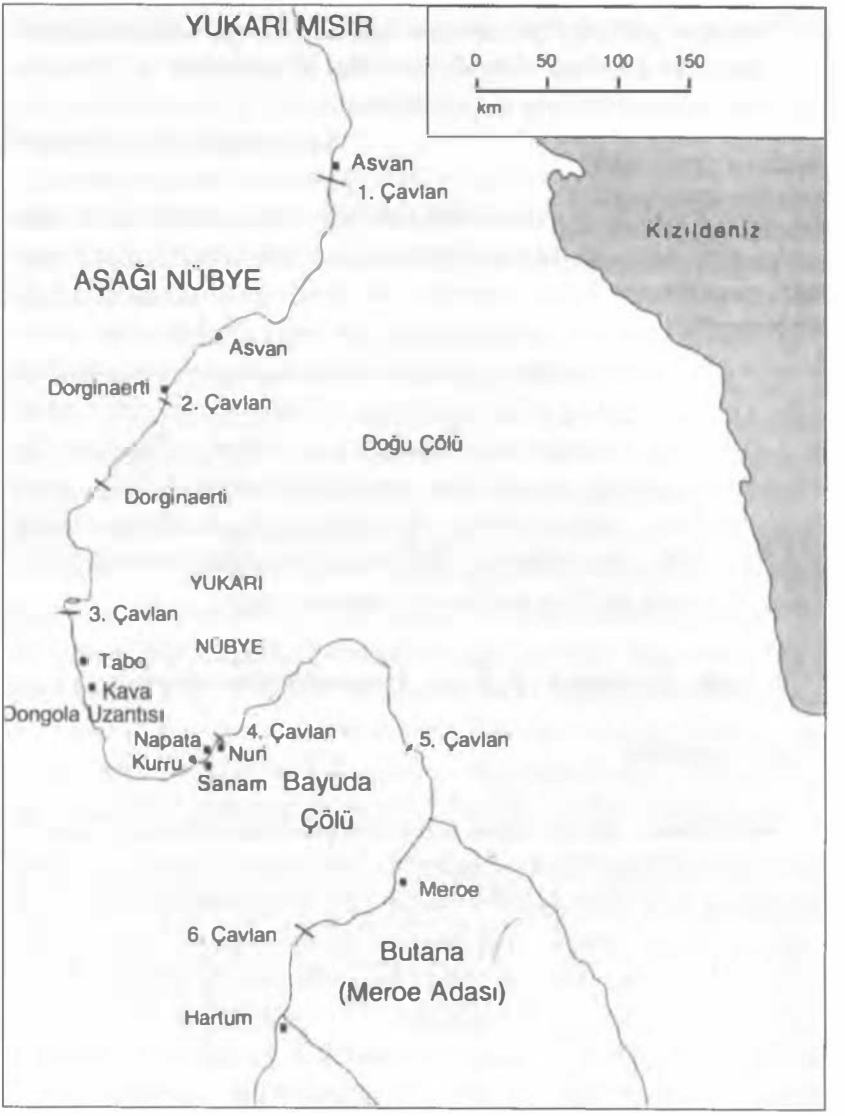
Anlaşıldığı kadarıyla yeni kralın tahta geçişi sırasında ayrıntılı bir ayin yapılırdı. Kralın ölümüyle birlikte ordu liderin yokluğuyla duyulan yası saray mensuplarıyla paylaşmak için saraya giderdi; arkasından belli ki hazırlanmış bir tepkiyle vârisin adı söylenir ve tahta oturması istenirdi. Yeni kralın tahta geçtiği Napata, Kava ve Tabo'da (bkz. harita 17) peş peşe yapılan taç giyme törenleriyle resmen ilan edilir, kralın kültü destekleyeceği vaadi karşılığında her birinde tanrılardan kraliyet simgesi alınırdı. Bu yerine getirilirken tapınakların mülkiyet hakları teyit edilir, yeni kült mevkileri kurulurdu. Kraliyet alayının yolundaki kumlar kortejin geçişinden önce temizlenirdi, bu aynı zamanda yerli grupların yeni krala ricada bulunma ve ona bağlılıklarını sunmaları için bir fırsat olmalıydı. Bu da taç giyme yolculuğuna neden "bütün eyaletlerde düzen sağlama" adının verildiğini açıklamaktadır.

Kral başkomutandı, zaferleriyle sarayların hazinelerini, şehir ambarlarını ve büyük tapınakların kilerlerini doldururdu. Piye'nin steli fethedilen her Mısır şehrindeki bütün gelirin (hazine ve tahıl ambarı) Teb'deki Amon tapınağına aktarıldığına işaret etmektedir. Görevlilerin nasıl ödüllendirildiği açık olmasa da Herodotos'un sonradan anlattığı bir öykü (2.30-31) askerlere en azından kendileri ve aileleri için tıpkı Mısır'da olduğu gibi (krş. s. 347) arazi verildiğini düşündürür. Kuşi krallarının dillere destan olmuş serveti (Herodotos 3.23; 114) ve ta kuzeye (örn. Filistin'in güneyine, Doğu Deltası'na, Memfis'e) kadar etkili askeri seferler düzenleme kabiliyetleri devletin gücünün ve etkisinin kanıtıdır.

Assurluların Mısır istilası (674-664)

Assur'un Mısır'ı fethi Güney Filistin'deki Assur sınırlarının pekiştirilmesi çabalarıyla bağlantılı mantıklı bir gelişmeydi (bkz. bölüm 9; s. 159). Epey zaman almış, çok çaba gerektirmiş, başarı arada yaşanan gerilemelerle gelmişti. Esarhaddon'un 674'te başlattığı ilk hamle fiyaskoydu. Ancak 671'de başarıya ulaşacak, Doğu Deltası'nın kenarından kuşatmayla ele geçirilen Memfis'e dek uzanan toprakları fethedecekti. Onun Mısır zaferini ölümsüzleştiren, Sam'al'deki (Güney Türkiye) bir stelde korunagelmiş sözler, bütün sarayı, kraliyet ailesini ve bilinen vârisi tutsak alarak Nübyelilerin varlığının "kökünü kazıdığını" anlatır; stelde ufacık gösterilen Taharka küçük düşürülerek burnunda takılı halkadan çekilerek götürülmektedir. Esarhaddon aynı zamanda valilerin, idarecilerin, liman denetçilerinin, müfettişlerin ve komutanların göreve getirildiğinden de söz eder (Borger 1958 Anıt A). Fakat Assur yönetimiyle askeri denetimin gerçekte ne kadar yoğun olduğu tartışma konusu olarak kalır. Assurbanipal'in bundan biraz daha ileriye tarihlenen metni Mısır'ın kuzeyindeki Assur varlığına ve oradaki yirmi yerel hükümdara belli belirsiz değinir. Kuşkusuz Mısır zaferinin pekiştirilmesi gerekiyordu, Esarhaddon 669'da öldüğünde bu amaca yönelik sefer halindeydi. Onun ölümü Kuşi hükümdarı Taharka'nın Memfis'i geri almasına ve Delta'daki bazı küçük kralları Assur'a karşı ayaklanmaya kışkırtmasına fırsat yaratmıştı. Assurbanipal 667'de Taharka'yı mağlup ederek Memfis'in denetimini geri almış, Taharka kaçarak Teb'e gitmiş ve Delta'daki isyan bastırılmıştı. Krallardan biri olan Sais kralı Nekho'ya Assur hükümdarı merhamet göstermiş ve ona destek vererek görevine resmen devam etmesine izin vermişti. Bu kral, Assurbanipal'in Ninova'da bulunmuş yıllıklarında Niku diye söz edilen kişidir:

> Aralarından Niku'ya merhamet ettim ve canını bağışladım. Onunla eskisinden daha sağlam bir antlaşma yaptım; onu rengârenk urbalarla donattım, onun için krallığının simgesi altın bir kolye yaptırdım; parmaklarına altın yüzükler taktım; altın süslemeli demir bir hançerin üstüne ismimi

Harita 17 Nübye

yazdım ve ona verdim. Savaş arabaları, atlar, beyliğine (yaraşır) binek katırları bağışladım ona. (bir ordu sınıfından?) askerlerimi ona destek versinler diye vali olarak gönderdim. Beni meydana getiren babamın onu krallığına getirdiği Sais'e onu geri götürdüm ve oğlu Nabu-şezibanni'yi (yani Psammetikhos) Hathariba'ya (Athribis) yerleştirdim. Ona babasından daha çok nimet ve inayet bahşettim.

(Streck 1916: II 14-15, II. 8-19)

Taharka'nın bunlardan sonra öldüğü anlaşılmıştır. Fakat yeğeni ve halefi olan Tantamani ordularını Assur rejimine karşı harekete geçirmiş ve Mısır'ı yeniden fethetmeye çalışmıştı (*ARE* IV §§919-934). 664'te Assurbanipal onu geri püskürtmek ve Assur'un otoritesini yeniden kurmak için ordusunu yola çıkarmak zorunda kaldı. Assur ordusu bu defa Napatalı kralı Teb'e kadar kovalamış, şehri kuşatarak yağmalamıştı. Böylece Kuşilerin Mısır'daki egemenliği son bulmuş, Sais Hanedanlığı (XXVI.) başlamış oluyordu. Nekho 664'te öldürülmüş ya da ölmüş olabilir, çünkü XXVI. Hanedanlığın ilk kralı olan oğlu Psammetikhos, krallık yıllarını 664'ten itibaren saymaya başlar.

12b Sais Dönemi (XXVI. Hanedanlık: 664-525)

Genel gözlemler

Sais Dönemi, dil ve kültür açısından genellikle Mısır'da "geç dönem"in başlangıcı olarak düşünülür; belli sosyal, yasal ve sanatsal gelenekler Pers dönemine ve ötesine, M.S. 100'e dek sürmüştür. Öte yandan siyasal alanda unutulmaması gereken çarpıcı birçok değişiklik söz konusuydu, ama tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi, bu sırada belirli gelişmelerin başladığı ve bu değişikliklerle bir kenara itilmediği görülebilir. Bununla birlikte Sais Dönemi kendi başına yepyeni bir başlangıca işaret etmez –değişiklikler kademeli yaşanıyordu, bazıları XXV. Hanedanlığa kadar dayanmaktaydı (Bothmer 1960). Belki de en çarpıcı gelişme, Mısır'ın anadilini ifade etmek için hiyeroglif göstergelerini şemalaştırarak kullanan Mısır el yazı-

sından (hieratikos) geliştirilen demotikos yazının ortaya çıkmasıdır (bkz. Tait 1992). Böylece, klasik Mısır dilinin kullanıldığı heykel, mezar ve bina yazıtları gibi resmi metinlerle –bunlar için geleneksel Orta Mısır hiyeroglif yazısı kullanılmaya devam edilir (Yeni Kralllık'ta başlayan bir gelişme)– hukuki belgeler, mektuplar ve halk masallarında kullanılan demotikos yazı ve lehçe arasındaki ayrılık daha da belirginleşir.

Demotikos metin kümesi Yunan ve Roma dönemlerine tarihlense de, bilinen en erken tarihliler Napata ve Sais dönemlerine ait olup, bunlar toplumda kademeli yaşanan değişiklikleri yansıtırlar (Menu 1988).

Pers kralı Kambyses'in Mısır'ı fethedişine dek geçen yüz kırk yıllık süre Mısır içinde oldukça istikrarlı geçmişe benzer. Krallıktaki tek kriz, Amasis 570'te Kral Apries'i tahtından indirdiği zaman yaşanmıştı. Bu olay Herodotos'un uzun uzadıya aktardığı (2.161-172) birkaç öykü doğurdu. Bunun dışında siyasal olayların akışını yeniden canlandırmak güçtür: Eski Ahit'te (2. *Krallar* 23.32-35; 2. *Tarihler* 35.20-23; *Yeremya* 44.30) birtakım önemsiz bilgiler verilir, ayrıca Babil kronikleriyle Assur yıllıkları Mısırlıların Levant'ta çarpıştıkları savaşlar hakkında bazı bilgiler içermektedir. Herodotos (2. kitap) ile Diodoros (1. kitap), ama daha çok ilki Mısır'ın bazı Yunan devletleriyle ilişkileri ve Mısır ordusunda hizmet eden Yunanlı askerler hakkında olduğu kadar, Mısır içindeki koşullar hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Burada korunagelmiş, erken tarihle ilgili Mısırlıların çağdaş fikirlerini gözler önüne seren manzara çok ilginçtir. Ancak malzemenin seçici olmasına ve kuşkusuz çok özel çıkarlara hizmet eden Yunanlı yazarlar tarafından şekillendirilmesine şaşmamak gerekir (Lloyd 1975-88; Murray 1970). Bununla birlikte, her ne kadar dikkatle ele alınması gerekse de, Mısır'ın siyasal, toplumsal ve kültürel tarihinin çok büyük bölümü Herodotos'un olağanüstü, ayrıntılı tasvirine dayanmaktadır. Onun resmettiği canlı manzara olmasaydı, Mısır'ın bu dönemine ilişkin bildiklerimiz ondan önce gelen Üçüncü Ara Dönem'den daha az olurdu.

Gerek yazıtlar olsun gerekse arkeolojik kalıntılar, Mısır'dan gelen malzeme önceki döneme göre çok daha boldur. Özellikle bir buluntudan, Memfis yakınlarındaki Sakkara'da yer alan Serapeion'dan burada söz etmeye değer. Bu tapınaktaki steller ve yazıtlı lahitler, kralların kutsal Apis öküzünün seçimi, öldüğü zaman mumyalanması ve gömülmesiyle ilgili düzenlemelerini belgelemektedir (Mariette 1882). Apis öküzü, Ptah için kutsal olan, özel bir binada korunan ve tanrının tecessümü olarak tapınılan bir hayvandı. Yaratıcı tanrı ve Memfis'in tanrısı olan Ptah'ın önemi nedeniyle Apis öküzü kültü özellikle kralla ilişkilendirilirdi. Belli başlı tanrısal varlıklar için kutsal olan ama çok daha geç dönemlerde öne çıkmış (şaşırtıcı ölçüde çoğalmış) başka hayvan kültleri gibi bu kültün Mısır'daki varlığı çok daha eskiye dayanıyordu. Bazı kült hayvanlarının (kelaynak, kedi, inek –"Apis'in anneleri"– Apis öküzleri) gömüldüğü yeraltı mezarları büyük ölçüde kazılmıştır (Smith 1974). Yazılı malzeme, özellikle de Hellenistik Dönem'den kalanlar, Apis öküzünün cenazesi için yapılan ayrıntılı törenleri yeniden canlandırmaya olanak sağlar (Vercoutter 1962; Thompson 1988; Apis'in annelerinin cenaze törenleri için bkz. Smith 1992). Aksi takdirde, Ptah tapınağının bazı bölümleri ve Apries'in sarayı dışında (Petrie ve Walker 1909a; 1909b; Kemp 1977) bu dönemdeki Memfis yeterince araştırılmış değildir.

XXVI. Hanedanlığın kuruluşu

I. Psammetikhos, saltanat dönemine Assurlulara bağımlı bir kral olarak başladı (bkz. s. 338). Bütün ayrıntılar bilinmiyor, ama göründüğü kadarıyla 664'te Sais sülalesinin yönetiminde babası Nekho'nun ardından başa geçmişti. Nekho, geleneksel olarak hanedanlığın ilk kralı ("I. Nekho") kabul edilir, ancak yetki sahibi olduğu alan çok sınırlıydı, üstelik hiçbir zaman Assur'dan bağımsız olarak hükümdarlık etmemişti. Hem Assur'dan hem de Kuş'tan bağımsızlığı koparmayı, ayrıca Mısır'ı tek bir büyük hükümdar altında birleştirmeyi başaran hükümdar, Nekho'nun oğlu I. Psammetikhos oldu. Bunun nasıl başarıldığı tam olarak bilinmiyor. Lydia,

Yunan kentleri, Karia ve Suriye-Filistin dolaylarından asker temin etmiş, onların yardımıyla Delta'daki rakip krallara karşı askeri üstünlük elde ederek bunu korumayı bilmişti. Psammetikhos'un kendi de dahil, bu yerel hükümdarlar kendi orduları içinde üstün yeteneklere sahip deneyimli savaşçılardı (Herodotos *makhimoi* der), askeri hizmetleri karşılığında arazi sahibi olurlardı. Ama göründüğü kadarıyla bunlardan bir tek Psammetikhos asker takviyesi yapmayı başarmıştı. Öbür hükümdarların değil de neden onun başarabildiği bilinmez. Belki de Assurluların Sais'e destek vermesinin (s. 336-338) anlamı, Batı Deltası'ndaki krallığın çok daha güçlü ve zengin bir düşman olmasıydı. Bu destek, her zaman savunmasız kalan batı sınırlarını korumak için Assurlular tarafından bilhassa planlanmış da olabilirdi. Hangi sebeple olursa olsun, Assurbanipal'in metinlerinde de bildirildiği gibi, I. Psammetikhos 650 dolaylarında Lydia kralı Gyges'ten destek görmüştü (bkz. bölüm 10b). O metinlerde Gyges'in bu davranışı Assur'a düşmanlık olarak anlatılır, anlaşıldığı kadarıyla Assur yine de Mısır'a karşı harekete geçmez ve iki devlet arasındaki ilişkiler düşmanlık boyutuna varmaz (Mısır'ın sonradan Assur'a verdiği askeri yardımla karşılaştırın, s. 218-220). Değişen koşulların nasıl düzene konduğuyla ilgili dolambaçlı ayrıntılar hakkında bilim adamları bilgi sahibi değillerdir.

Tablo 34 Sais kralları (XXVI. Hanedanlık)

I. Psammetikhos	664-610
II. Nekho	610-595
II. Psammetikhos	595-589
Apries	589-570
Amasis	570-526
III. Psammetikhos	526-525

Birleşik Mısır

656'ya gelindiğinde, Psammetikhos etki alanını Yukarı Mısır'a dek yaymıştı. Bu durum, "Nitokris'in evlat edinilme steli" vasıtasıyla anlaşılmıştır (Caminos 1964). Teb'den kalan metin, Psamme-

tikhos'un kızının, ileride "Tanrı Amon'un karısı" görevine geçmek için, tanrının o zamanki "karısı" ve Kral Taharka'nın kız kardeşi Amenirdis tarafından evlat edinilmek üzere, kalabalık maiyetiyle birlikte Teb'e yaptığı şenlikli yolculuğu belgelemektedir. Bu olayı kaydeden stel, "tanrı karısı" mevkiinin nasıl işlediği ve ne tür gelirler elde ettiği hakkında bize bilgi veren başlıca kaynaktır, aynı zamanda Psammetikhos'un ülkedeki denetimini sıkılaştırmak ve Teb idaresinin yetkisini kısıtlamak için kullandığı araçlardan birine işaret eder. "Petiese'nin Ricası" denilen daha ileri tarihli (I. Dareios'un krallık dönemi, 522-486) demotikos bir metin daha çok bilgi içermektedir (Griffith 1909; Wessetzky 1963). Petiese'nin, I. Psammetikhos'un krallığından başlayıp birkaç makamı birden doldurma hakkı olduğunun resmen kabul edilmesi için çaba göstermesine kadar geçen süre boyunca, aile tarihinin içini dışını aktaran uzun bir anlatıdır. Metinden ailenin Fayyum'un önemli alanlarında, Herakleopolis'te ve Memfis'e kadar uzanan Nil boylarında hatırı sayılır idari yetkiye sahip olduğu anlaşılır. Psammetikhos'un destekçileri vardı, ancak onların yetkileri sonradan büyük ölçüde daraltılmıştı. Bu da Psammetikhos'un yaklaşık yüz elli yıl boyunca Mısır tarihine egemen olan merkezkaç modeli kırma çabasına ışık tutmaktadır. Bununla başa baş giden, tapınakların idaresini yeniden düzenlemeye ve gelirlerini yeniden yapılandırmaya yönelik uzun vadeli planlar da vardı. Bu faaliyet dönem içerisinde birçok metne yansımıştır, yerel kodamanların elinden toprağın alınıp yakınlardaki tapınaklara verildiğini gösterir (Abydos; Heliopolis; Memfis). Bunlardan birine göre, yeni gelir kaynaklarıyla kent sakinlerinin gömülme masrafları karşılanacaktı:

> Khentamenti (yani Osiris) tapınağının giderlerini karşıladım,
> Gelirini artırdım,
> Gündelik ikmal malzemeleri tahsis ederek
> Ambarlarını erkek ve kadın kölelerle doldurdum.
> Oraya bin aroura (yaklaşık 2735m²) büyüklüğünde,
> İnsanları ve her türlü sürüleri içinde,
> Taver (Abydos nomu) kırsal bölgesinde,
>
> •

İsmi "Osiris kasabası" anlamına gelen
Bir arazi bağışladım ki,
Orada her zaman tanrıya bağış yapılsın.
Tanrıya bağışlanan ekmek, bira, öküz ve kümes hayvanlarını tazeledim,
Eskisinden daha fazlasını verdim.
Orası için bir bostan yaptım,
İçine meyve ağaçları ektim,
Bahçıvanları yabancılar oldu,
Orada mahkûmdular.
Oradan her gün on dört litre şarap
Her zaman adak olarak
Çıkardı Khentamenti sunağına.

Harabeye dönen Hayat Evi'ni (tapınak okulu) yeniledim,
Osiris'in rızkını sağladım,
Bütün kuralları düzene koydum.
Akasya ağacından (onun) yapıldığını anladığım
Tanrının teknesini çam ağacından inşa ettim,
Taver'de suçun önünü kestim,
Efendisi namına Taver'e göz kulak oldum,
Bütün insanlarını korudum.
Yerel beyin ellerinde olduğunu anladığım
Taver'in çölünden tapınağa gelir aktardım,
Ki Abydosluların mezarları olsun.
Taver teknesini (herhalde gelirini)
Yerel beyden alarak tapınağa bağladım,
...
Yaptıklarımın karşılığında majestelerinden övgü aldım.

(Peftuaneith: *ARE* IV §§1015 vd.; Otto 1954e: 164-166; Lichtheim 1973-80 [01] III: 35)

Amasis'in krallığına tarihlenen bu metin yerel nüfuz sahiplerinin büyük gelirlerine el koyma ve krala devretme sürecinin ne kadar yavaş geliştiğini göstermektedir. Kendilerini destekleyenleri gücendirmemek ve güçlerinden yoksun kalmak istemiyorlarsa Saisli kralların özen göstermeleri gereken bir süreçti besbelli. Psammeti-

khos'un iktidarı açısından kritik önem taşıyan ve Mısır'a hâkim olmak isteyen herkesin yapması gerektiği gibi onun da sıkı denetim kurduğu kent Memfis'ti kuşkusuz. Aynı zamanda Sais de hanedanlığın önemli bir merkezi olmuştu. Saisli krallarla yakından ilişkili tanrıça Neith'in tapınağı buradaydı, baştan aşağı onarımdan geçirilmiş ve güzelleştirilmişti; artık krallar buraya gömülüyordu.

Sais hükümdarlarına hizmet etmek için Ege ile Suriye-Filistin bölgesinden akın eden (bkz. s. 341) yabancı askerlerle kurulan birliklerle ordu da yeniden yapılandırılmış olmalıydı. Bu askerlerin birçoğuna, örneğin Elephantine'deki Yahudi birliğine (Porten 1968) arazi parselleri verilmişti, ancak bu askerler terimin bugünkü anlamıyla "paralı askerler" olarak düşünülmemelidir (Austin 1970). Ayrıca sonunda yurtlarına dönüp orada arazi satın alabilecek kadar savaş ganimeti ve ikramiye toplama beklentisiyle bir süreliğine hizmetlerini kiralayanlar da vardı (Wallinga 1991). Ordunun yapısına ilişkin en ilginç ipucu, 593'te Kuşilere karşı çıkılan sefer sırasında Ebu Simbel'deki muazzam II. Ramses heykelinin bacağına kazınmış ünlü Yunanca duvar yazısında yer almaktadır:

> Bu yazı, Kral Psammetikhos Elephantine'e geldiği zaman, Psammetikhos ile birlikte deniz yolculuğu yapan Theokles'in oğlu tarafından yazılmıştır; ırmak izin verdiğince Kerkis'i aşmışlardır. Yabancı dilde konuşanlara (yani yabancı orduların askerleri) Potasimto, Mısırlılara Amasis komuta ediyordu.
>
> (R. Meiggs ve D. M. Lewis, *Greek Historical Inscriptions*, Oxford, 1969, no. 7)

Bu metin, Mısırlılarla yabancıların ayrı birliklerde olduğunu ama her iki birliğe de Mısırlıların komuta ettiklerini açıkça gözler önüne sermektedir. Duvar yazısını yazan Yunanlının Mısırca adı, Yunan askerlerinden bazılarının kültürel dokuya uyum sağladıklarını gösteriyor olabilir, sonradan Mısır'da Karialılar aynı durumu yaşamıştır (Mason 1978).[2] Bu dönemde yaşanan bir başka önemli gelişme de II. Nekho tarafından kurulmuş hem Akdeniz hem de

Kızıldeniz'de görev yapan donanmaydı (Wallinga 1987). Gerekli uzmanlık bilgisiyle gemi inşaatı ve seyirle ilgili teknik ayrıntıları Fenikelilerin öğretmiş olması muhtemeldir. Belli ki Mısır Krallığı bundan, biri stratejik, diğeri ticari, iki yönlü çıkar umuyordu. Nekho'nun Nil Nehri'ni Kızıldeniz'e bağlayan bir kanal inşa etmesi de bunun göstergesidir, ne var ki inşaatı tamamlayanın I. Dareios olduğu anlaşılır (Herodotos 2.158), ayrıca Herodotos'un Nekho komutasındaki Fenikelilerle Afrika'nın çevresini dolaştığını anlatan öyküsü de (daha dolambaçlı olarak) buna işaret eder (Herodotos 4.42; Rougé 1988).

Yabancı tüccarların faaliyetlerini teşvik etmesi, hanedanlığın ticari çıkarlarını açıkça yansıtır; bugüne dek korunagelmiş Yunanca kaynaklar sayesinde bunlar arasında en iyi bilinenler Yunanlıların ticaretidir (Austin 1970; Boardman 1980). Diodoros'a göre (1.66; 67), ülkenin kapılarını Yunanlı ve Fenikeli tüccarlara açan ve bunun sonucunda muazzam bir servet edinen hükümdar, I. Psammetikhos olmuştu. Kuşkusuz (en geç) 625 dolaylarına gelindiğinde, Mısır'ın kuzeyinde Naukratis ve başka Yunan ticaret kolonileri kurulmuştu (Coulson ve Leonard 1981; Petrie 1886). Bu emporium'lardan (ticaret merkezi) kaç tane olduğu belli değildir, fakat Mısırlı hükümdarların buralardan gümrük harcı, ayrıca ithalat ve ihracattan vergi aldıkları kesindir. Herhalde bu ticaretten kraliyetin olabildiğince çok kârlı çıkmasını güvence altına almak için 570'ten hemen sonra Amasis bütün Yunan ticaretini Mısır'da, Sais'e yalnızca 16 km uzaklıktaki Naukratis'e toplamıştı (Herodotos 2.97; 178).

Sınır bölgeleri ve savunma

Mısır savunması ve dış politika geleneksel kaygılar ve çıkarlar doğrultusunda belirlenirdi: Kuzeydoğuda her fırsatta bölgesel yayılma çabalarına girişilir, istilaya karşı hudutlar denetim altında tutulurdu. Batıda Bahriye, Dahla, Harge ve Siva vahalarının hepsinde XXVI. Hanedanlığa ait binalar bulunması bu önemli merkezlerle yolların sıkı denetlendiğini göstermektedir. Herodotos

(2.30) Batı Deltası'nda güçlü karargâhlar kurulduğuna işaret etmiştir. Ayrıca Mısır'ın batı çölündeki bazı kabilelerle antlaşmaya dayalı ilişkiler kurup kollaması da olasıdır, çünkü Apries bir noktada Kyrene'deki Yunan kolonisiyle savaşa tutuşan bir kabileyi desteklemişti. Güneyde sınır bölgesi Asvan'dı, Mısır'ın kontrol noktasıysa onun ötelerine geçiyordu. Napata Krallığı'nın boyutuyla gücü ve daha önceden Mısır'a hâkim olduğu düşünüldüğünde bu sınırda güçlü bir karargâh vardı (bkz. 327-335). Kuş ile doğrudan karşı karşıya gelinmekten her ne kadar kaçınılmış gibi görünse de arada sırada çatışmalar yaşanırdı. Bunların bir stelle ölümsüzleştirilmiş olan bunların en belli başlılarından biri, II. Psammetikhos'un krallığı sırasında (595-589) ordusunun üçüncü çavlan yöresinde çarpıştığı, 593'teki muharebeydi. (Ebu Simbel'deki Yunanca duvar yazısı (s. 344) bu savaşa tarihlenir):

(Tarih, II. Psammetikhos'un adları ve unvanları)

Majesteleri Neferibre gölündeki (Asvan yakınları) bataklıklarda dolaşıyordu; oranın suyla kaplı topraklarını arşınlarken, iki adasını boydan boya yürürken, çamurlu kıyısından tanrının toprağındaki firavunincirlerini seyrederken, ilk suları arşınlayan Yüce Tanrı misali, güzellikleri görmeye can atıyordu. Derken biri gelip majestelerine şöyle dedi:

"Majestelerinin Nübye'ye gönderdiği askeri birlikler Pnubs tepeliklerine (üçüncü çavlan) ulaşmış bulunuyor. Bu topraklarda savaş alanı da, at da yok (yani dağlık). Tepelerdeki ülkelerin bütün Nübyelileri ona (II. Psammetikhos) karşı ayağa kalktılar, yürekleri öfke doluydu. Akın (yani Mısır ordusunun saldırısı) başladı, asiler sefil oldu. Majesteleri savaşçıdan farksızdı. Mücadele kızışınca asiler sırtlarını çevirdi. Oklar onları delip deşmekten geri kalmadı. Eller titremiyordu. İnsanlar su misali kendi kanlarında debelendi. 4.200 esirden birbirine bağlı hiçbir ikili kaçamadı. Başarılı bir iş yerine gelmişti!"

Her şeye rağmen majestelerinin yüreği ferahlamıştı. Majesteleri Yukarı ve Aşağı Mısır'ın bütün tanrılarına öküzler ve kısa boynuzlu sığırlar kurban etti, ayrıca sarayın ibadet odasındaki saray tanrılarına sunaklar verdi. Re gibi ona da ilelebet uzun ömür, istikrar, hâkimiyet, afiyet ve saadet dilerim.

(H. Bakry OA 6(1967): 225-244; Lichtheim 1973-80 [01] III: 84-86)

Napata tehdidinin ne kadar büyük olduğunu gözler önüne seren bu zaferin önemi savaş kayıtlarının hem Karnak'ta hem de Asvan'da bulunmasından bellidir. Mısırlıların güney sınırında karşı karşıya kaldıkları daha farklı, belki de kalıcı bir sorun da Apries'in krallığı (589-570) döneminde kaydedilmiştir. Bir ordu komutanı olan Nesuhor, Asvan'da bulunan stelinde, karargâhtaki askeri birliklerden bazılarının Nübye'ye iltica etmeye çalıştıklarını, fakat kendisinin onları durdurmayı başardığını anlatır:

> (Adını söyleyip duasını ettikten ve tanrılar için yaptığı iyi işlerden, vb. bahsettikten sonra şöyle der:)
>
> Çünkü sen (tanrı) beni talihsiz bir kaçıştan, kalplerinde... olan ve kalplerine Şas-heret'e (Güney Nübye) gitme arzusu dolan paralı askerlerden, Libyalılardan, Yunanlılardan, Asyalılardan ve yabancılardan kurtardın. Majesteleri onların yaptıkları kötülükten korktu. Telkinle onların kalplerini tekrar kazandım, Nübye'ye gitmelerine izin vermedim, onları saraya, majestelerinin huzuruna getirdim; majesteleri cezalarını verdi.
>
> (Maspero *ZAS* 26 (1884) 88 vd.; *ARE* IV §§989-994)

Nesuhor stelinde tasvir edilen bu olay, Herodotos'un bir öyküsünde de yansır:

> Onlar (yani "kaçaklar") Mısırı savaşçı sınıftan, Psammetikhos'un krallığı sırasında Ethiopialıların (yani Nübyeliler) üstüne yürümüş iki yüz kırk bin adamlık bir kuvvetti. Mısırlılar ülkenin çeşitli kesimlerine bekçi kulübeleri dikmişlerdi: Biri Ethiopialılara karşı Elephantine'de, bir başkası Araplarla Assurlulara karşı Pelusion'daki Daphne'de, üçüncüsü Libya'yı gözetlemek için Marea'da... Psammetikhos zamanındaki gibi Mısırlılar artık üç gün boyunca serbest bırakılmadan garnizon nöbeti tutuyorlardı, firar etmelerinin sebebi de buydu. Birbirlerine danışmış, oybirliğiyle karar almış ve toplu halde Ethiopia'ya gitmişlerdi. Bunu haber alan Psammetikhos peşlerine düşmüş; yetişmiş ve boşuna yalvarıp yakarmış, "Kendi öz yurtlarınızın tanrılarını, karılarınızı ve çocuklarınızı bırakıp gitmeyin" demiş. O zaman bu savaşçılardan bir tanesi, diyorlar, erkeklik aletini çıkarıp göstermiş ve "Bu bende olduktan sonra nerede olsa karı da bulurum, çocuk da yaparım" demiş. Bunlar Ethiopia'ya vardıkları zaman onları bol armağanlarla ödüllendiren, üstelik hasmı olan kimi Ethiopialıları oradan kovup topraklarına yerleşmelerine izin veren Ethiopia kralının emrine girmişler.
>
> (Herodotos 2.30-31)

Anlaşılan, Nübye kralının Mısır ordusundaki askeri birlikleri kendi saflarına çekmeye çalışması nedeniyle Mısır ile Kuş arasında sürekli bir gerilim yaşanmaktaydı. Bu arada Nesuhor'dan Asvan'daki karargâhın çok karışık bir yapıda olduğunu öğreniyoruz. İçlerinde Libyalılar, Yunanlılar, "Asyalılar" (Levant'tan gelenler oldukları neredeyse kesin) ve belirtilmemiş başka "yabancılar" vardı. Ahemeni Dönemi'nden gelme daha sonraki bulgular I. Psammetikhos'un krallığından itibaren Elephantine'de kurulmuş bir Yahudi karargâhı olduğunu göstermektedir. Olasılıkla bunların arasında Nesuhor'un sözünü ettiği "Asyalılar" da vardı. Bu belge Saislilerin kendilerine insan gücü bulmak için bütün Yakındoğu'dan yararlandıklarını, daha çok Yunanca kaynakların (başta Herodotos'un) ileri sürdüğü gibi yalnızca Yunan askerleriyle sınırlı kalmadıklarını açıkça ortaya koyar.

Levant'ta Assur devletinin çökmesiyle birlikte Mısır denetimi ele geçirme çabasında yalnızca zaman zaman ve sınırlı başarıya ulaşmıştı. 620'lerden başlamak üzere bağımlı krallık Yehuda'yı da içine alacak şekilde Filistin bölgesine egemen yeni güç olarak kendini göstermişti (Yototte 1960; Na'aman 1991). II. Nekho'nun (610-595) Sidon'da bulunmuş kırık yazıtı Fenike kıyılarında da Mısır'ın nüfuzunun güçlü olduğuna işaret etmektedir. Mısır Babil'e karşı Assur'a yardım ederek nüfuzunu kuzeye doğru yaymaya çalışmış, yerleştiği Karkamış'tan ancak 605'te II. Nebukadnezzar'a karşı çarpıştığı savaşta yenilgiye uğradıktan sonra kovulunca çıkmıştı (bkz. bölüm 11d). Bunun ardından Babil ile Mısır arasında neredeyse kesintisiz yaşanan savaş dönemi geldi ve 601'e, Mısır sınırında yapılan muharebeye dek sürdü. Daha sonra bir tür anlaşmaya varılmış olmalı ki, buna göre "Mısır'ın deresine" kadar olan alan (El Ariş Vadisi) Babil'e bırakılmıştı. II. Nebukadnezzar 598/597'de Yehoyakin'i kuşattığı zaman, daha önceden Yehuda onların uyruğunda olmasına rağmen Mısırlıların müdahale etmemesi anlamlıdır kuşkusuz. İki güç arasında kısa süreli bir barış dönemi yaşandığı, II. Psammetikhos'un 591'de Byblos'a dinsel amaçlı bir ziyaret yapmasıyla da doğrulanmıştır. Yine de Mısırlıların her fırsatta Babil'in karşı karşıya kaldığı sorunlardan yararlanma-

ya bakmasıyla çok sıkıntılı geçen yüzeysel bir barış dönemi söz konusuydu. Örneğin, 588/587'de Nebukadnezzar ikinci Kudüs kuşatmasıyla meşgul olduğu sırada, Apries, Babil'e bağımlı devletlerden Tyros ile Sidon'a saldırmıştı. Bu defa Mısırlılar Yehuda'dan yana müdahalede bulunmuşlardı, demek ki Babilliler denetimi ele geçirmek için mücadele ediyorlardı. Mısır'ın tezgâhladığı istikrarı bozma planının başarısı, Kudüs düşer düşmez Babillilerin ayaklanan Tyros'u, on üç yıl sürdüğü tahmin edilen bir kuşatma altına almak zorunda kalmalarından bellidir. Saisli kralların bir başarısı da Amasis'in krallığı döneminde onlar için Suriye sahillerine yakın bir deniz üssü görevi yapan Kıbrıs'ın haraca bağlanmasıydı.

Amasis

Epey ayrıntılı bir biçimde yeniden canlandırılması olası ve Mısır ile Babil arasındaki muazzam siyasal gerginlikleri en çarpıcı şekilde gösteren bir olay da Amasis'in tahtı gasp etmesidir. Amasis önemli bir generaldi, hem o hem de annesi krala yakındılar, belli ki Apries'in sarayında yüksek mevkilere gelmişlerdi (de Meulenaere 1968). Herodotos'a göre (2.161-3) Apries, belki yayılma planının parçası olarak, Kyrene'deki Yunan krallığına karşı Libyalı bir kabileye destek vermesi için bir orduyu göreve yollamıştı. Sefere pek iyi hazırlanılmamış olmalı ki Mısırlılar ağır kayıplar verdiler. Bu durum sağ kalan askerler arasında ayaklanmaya yol açtı, o sırada Amasis de tahtı ele geçirme fırsatını değerlendirdi. Edel'in (1978) de işaret ettiği üzere Apries sürgüne gitti ve dışarıdan aldığı destekle iki kez tahtını geri almak için kolları sıvadı. İlkinde (570/69) Kıbrıs kentlerinden destek gördü; emrine gemiler ve İonialılarla Karialılardan kurulu bir ordu verdiler. Başarılı olamadı; ama artık Herodotos'un anlatımına göre pek sevilmeyen biri olarak bize tanıtılan Apries Mısır genelinde büyük destek görmüş (Leahy 1988) ve tahta geri dönme olasılığı Amasis'e ciddi bir tehdit oluşturmuştu. Bu süreçte Mısır'ın iç kargaşa dönemine girmiş olması muhtemeldir. Apries yenilgiye uğrayınca Babil sarayına sığınmış ve Mısır'daki bunalımdan yararlanıp savaş açarak kendisi-

ni yeniden tahta geçirmesi için II. Nebukadnezzar'ı ikna etmişti. Eğer başarılı olursa, Babil muazzam bir güce kavuşacaktı. Mısır kritik günlerden geçiyordu. İyice kırık dökük bir Babil metninden, bu kriz döneminde Amasis'in Kyrene hükümdarına yanaştığı ve Babil ordularıyla karşı karşıya gelmek için ondan askeri destek aldığı anlaşılır (olasılıkla hanedanlar arası evlilikle perçinlenmiş bir ittifak olmalı; Herodotos 2.181). İki ordu arasındaki savaş çetindi. Amasis'in nihai zaferini ölümsüzleştirdiği kırık stelinde (Edel 1978) işaret ettiği gibi tanrılar ondan taraf olarak berbat hava koşulları yaratmışlardı ve Apries savaşta can vermişti. Görkemli bir propaganda hamlesiyle Amasis onun cenazesi için Sais Hanedanlığının merkezinde kalabalık bir kraliyet töreni düzenledi, bu da muhalefetin bölünmesine yardım etmiş olsa gerek.

Herodotos'tan Amasis ile ilgili çok canlı anekdotlar öğreniriz: İronik mizah anlayışı, gözle görülür popülerliği, Mısır kralına sağladığı askerler sayesinde inanılmaz ölçüde zenginleşen Samos tiranı Polykrates ile dostluğu. Amasis hakkındaki bir halk öyküsü (3. yüzyıl) Herodotos'un öykülerini doğrular niteliktedir. Aynı zamanda Mısırlıların krallarla ilgili anlattıkları halk öykülerinde yer alan alışıldık güldürü unsuru hakkında fikir vermesi bakımından aktarılmaya değer:

> Firavun Amasis'in zamanında, Firavun bir gün adamlarına dedi ki: "Mısır'ın *kolobi* şarabından içmek isteriml"
>
> Onlar da cevap verdi: "Ey yüce efendimiz, Mısır'ın *kolobi* şarabını içmek zordur!"
>
> O da şöyle dedi: "Emirlerime itiraz etmeyin!"
>
> Onlar dedi ki: "Ey yüce efendimiz, Firavun'un arzusu buysa, buyurduğunuz gibi olsun."
>
> Firavun konuştu: "Göle gidelim!"
>
> Her şey Firavun'un emirlerine göre yerine getirildi.
>
> Firavun, kadınlarıyla birlikte yemek yedi, önünde Mısır'ın *kolobi* şarabı dışında bir şarap yoktu. Kadınlarının yanında Firavun'un yüzü neşe saçıyordu, çok şarap içti, çünkü Mısır'ın *kolobi* şarabını çok arzuluyordu.
>
> Firavun o gece göl kenarında uyudu, (bahçe evinin) kuzey tarafında bir asmanın altına uzandı.

Sabahleyin şiddetli baş ağrısı sebebiyle Firavun kalkamadı. Kalkma vakti gelince kendini (yataktan) kaldıramadı. Saray mensupları bir yaygara kopardılar: "Böyle bir şeyi hayal etmek mümkün mü? Firavun'un başının ağrıması olacak şey mi? Yeryüzünde hiç kimsenin Firavun'la konuşmasına müsaade yok."

Saraylılar Firavun'un bulunduğu yere gittiler ve şöyle dediler: "Ey yüce efendimiz, Firavun kendini nasıl hissediyor?"

Firavun cevapladı: "Başım ağrıyor. Herhangi bir iş yapmam imkânsız. Ama aranızda beni eğlendirecek bir hikâye anlatabilen biri var mı, bakın bakalım."

(Spiegelberg 1914: 26)

* * *

Sonunda Babil ile Mısır, büyüyen Pers gücü karşısında birbirlerine yaklaştılar. Mısır'ın müttefikleri Lydia ile Babil, daha Mısır sindirilmeden önce Kyros tarafından fethedilmişti. Mısır'ın Perslere karşı onlara yardım önerdiğine yönelik hiçbir bulgu yoktur. Amasis'in ölümünden hemen sonra oğlu III. Psammetikhos henüz kendi mevkiini sağlama almaya çalıştığı sırada, Kambyses Mısır'a saldırdı. Kambyses'in istilasıyla ilgili Herodotos'un anlattığı öykülerden bazıları (3.1-3; Lloyd 1988) Amasis'e karşı sürdürülen direnişe Perslerin önayak olduğuna ve Perslerin hamlesini Apries'in öcünün alınması olarak hazırladıklarına işaret eder. Ülkenin kuzey kesimlerinin çok kısa bir süre içinde epey sarsıntı geçirdiği, Mısır kralının eski memurlarından birçoğunun Pers krallarının hizmetine koşmakta hiç de tereddüt etmedikleri neredeyse kesin görünmektedir (Lloyd 1982). Pers kralları eski Mısır unvanlarıyla isimlerini benimsemiş ve Harge vahasında bulunan Hibis'teki I. Dareios tapınağının da gösterdiği üzere, Mısır bağlamında kendilerini tanrıların gerekli gördüğü ayinleri yerine getiren meşru Mısır Firavunları olarak tanıtmışlardı (Cruz-Urribe 1988). Mısır artık Pers eyaletiydi; bundan sonraki tarihi Ahemeni İmparatorluğu bağlamında ele alınmalıdır (bölüm 13).

XIII

Ahemeni İmparatorluğu (yaklaşık 550-330)

Ahemeni İmparatorluğu, ilk ve en büyük Pers imparatorluğudur. Sık sık savaşa tutuştukları Roma İmparatorluğu'nun çağdaşı ve doğuda (Hindistan, Çin gibi) önemli devletlerle komşu olan daha sonraki Parth (yaklaşık 140-M.S. 224) ve Sasani (M.S. 224-651) imparatorluklarının öncülüdür. Ahemenilerin zamanında imparatorluğun gücüyle rekabet edebilecek bir ülke bulunmuyordu. "Ahemeni" adı, hanedanlığın kurucusu "Ahemenes"ten gelir, üyeleri yaklaşık iki yüz yıl imparatorluğu yönetmiş olan Pers kraliyet ailesinin adıdır. İmparatorluğun kuruluşu yaklaşık 550'de Büyük (II.) Kyros'un (559-530) ve II. Kambyses'in (530-522) büyük fetihleriyle başlamıştı; 334 ile 323 arasında İskender'in fethiyle sona erdi. Dünyanın gördüğü, Hellespontos'tan Kuzey Hindistan'a, Mısır'ı da içine alarak (çoğu zaman) günümüzdeki Kazakistan'ın sınırlarına dayanan, Orta Asya'ya kadar uzanmış en geniş imparatorluktu.

13a Kaynaklar

Pers İmparatorluğu'nu araştırmada yararlanılan kaynaklar belli zorluklar ortaya koyarlar, bunun nedeni kıt olmaları değil, bir-

birleriyle uyuşmamaları, ayrıca farklı diller ve biçimler göstermeleridir. Kazılardan ve 19. yüzyıldaki kazılar sayesinde eski Yakındoğu'daki yazı şifrelerinin çözülmesinden önce, Ahemeni İmparatorluğu öncelikle Klasik Dönem yazarlarından, başta da 5. yüzyılda Herodotos'un yazılarından bilinirdi. Herodotos'un amacı 490 ile 478 arasında Perslere karşı kıta Yunanlılarının kazandıkları zaferleri yüceltmekti, dolayısıyla onun verdiği eşsiz bilgiler kronolojik açıdan imparatorluğun başlangıcıyla sınırlıdır. İmparatorluğun pek çok bölgesini ve yönünü kapsaması bakımından rakipsiz olmasına rağmen Herodotos'un en büyük ilgi alanı ve yaptığı en ayrıntılı tartışmaların odak noktası imparatorluğun kuzeybatı sınırı olmuştur (Drews 1973: 45-96; Briant 1990). İskender'in tarihçilerinden başka Ktesias ve Ksenofon (erken 4. yüzyıl) gibi daha sonraki klasik yazarlar da benzer jeopolitik sınırlar çizmişlerdir, ancak Ktesias örneğinde bu durum aynı zamanda Ktesias'ın bugün kayıp olan özgün çalışmalarından çok ondan alıntı yapanların yaklaşımını yansıtmaktadır. Ksenofon'un yarı felsefi ilgi çekici eseri *Kyrou Paideia* (*Kyros'un Eğitimi*) istisnadır. Ancak ahlak dersi veren üslubu, romanı çağrıştıran tarzı ve ortaya koyduğu hedef –soyundan gelenlerin onun bıraktığı mirasa sonradan zarar verdikleri Pers İmparatorluğu'nun kurucusunu ideal hükümdar olarak tanıtmak– tarihsel gerçeklikleri daha büyük amaca hizmet etmek üzere kullandığı anlamına gelir, o zaman da tarihçinin bunu nasıl ele aldığını bilmek zorlaşır (krş. *EncIr* cilt 6: 512-514). Yunan yazarların hepsi Pers hükümdarlarının zenginliğine ve gücüne hayran kalmış, bundan dolayı sınırsız bir lüks içinde yaşamanın getirdiği saray entrikalarını ve ahlaki yozlaşmayı konu alan öyküler aktarmışlardır. Böyle anekdotlarda, Pers kralı özünde zayıf bir figür, nüfuz sahibi kadınlarla sinsi hadımların kurduğu tuzaklara takılan bir av olarak karşımıza çıkar. Bu ise, biz Avrupalıların genellikle benimsediği Yunan toplumsal ve siyasal kurallarının altüst olmasıdır: "Batılı" cesur ve erkeksi tavırlara karşı ödlek, eşcinsel tavırlı Pers kralı imajı yüzyıllar boyunca güçlü bir etki göstererek, Avrupa Oryantalizmi içinde Pers İmparatorluğu'nu güçlü "öteki" haline getirmiştir (Said 1978; Sancisi-Weerdenburg

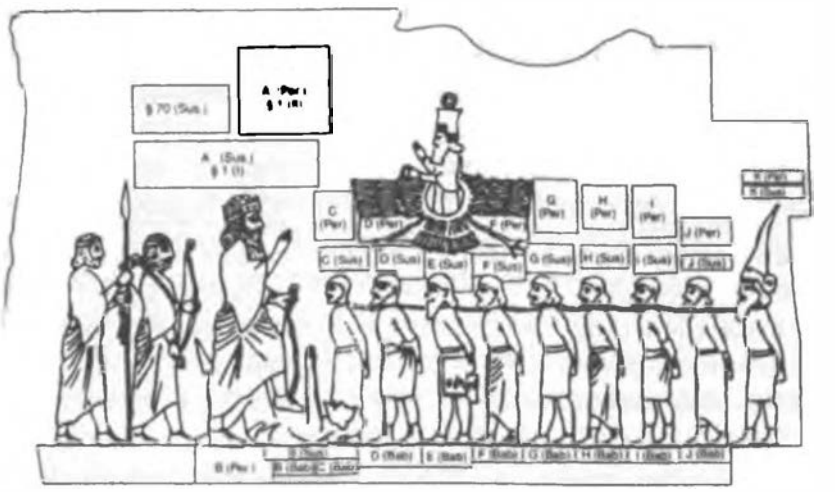
1983a; 1987b; Hall 1989; 1993). Pers İmparatorluğu'nu araştırırken akılda tutmamız gereken şudur: Siyasal sistemi hakkındaki yaygın kanı esasen hatalıdır (Sancisi- Weerdenburg 1987a).

Tablo 35 Pers kralları

Teispes (Anzanlı)	yaklaşık 650-620
I. Kyros (oğlu)	yaklaşık 620-590
I. Kambyses (oğlu)	yaklaşık 590-559
II. Kyros, Büyük (oğlu)	559-530
II. Kambyses (oğlu)	530-522
Bardiya (Smerdis) (kardeşi)	522
I. Dareios (Hystaspes'in oğlu, Ahemenes soyundan Arsames'in torunu)	522-486
Kserkses (oğlu)	486-465
I. Artakserkses (oğlu)	465-424/423
II. Dareios (oğlu)	423-405
II. Artakserkses (oğlu)	405-359
III. Artakserkses (oğlu)	359-338
IV. Artakserkses (Arses, oğlu)	338-336
III. Dareios (kardeş torunu)	336-330
Makedonyalı İskender	330-323

Eski Ahit bize Pers krallarının birbirine aykırı iki resmini miras bırakmıştır. *Ezra* ve *Nehemya* kitaplarında, metinlerin tarihsel sorunları ağır bassa da, Kudüs tapınağını yeniden inşa edenler ve Yehova kültünün etkin destekçileri olarak karşımıza çıkarlar (Grabbe 1992). Uyandırılan izlenim olumludur, çünkü Pers kralları "İkinci Tapınak" devrini başlatmış ve Babil'e sürülen Yahudilerin geri dönmesi emrini vermişlerdi (krş. bölüm 8d(i)). Fakat Hellenistik Çağ'da (2. yüzyıl; Bickerman 1967) yazıldığı neredeyse kesin olan *Ester* kitabında Pers saray hayatının tasviri Yunan yazarlarda görülenden pek farklı değildir (Momigliano 1977).

Ahemeni Dönemi Persleri Hint-Avrupa ailesinin bir üyesi olup adına "Eski Farsça" denen bugünkü Farsça'nın erken bir biçimini konuşuyorlardı. Eski Farsça metinler Akkadca çiviyazısından ol-

Şekil 43 Behistun kabartması (Per.: Eski Farsça; Bab.: Akkadca; Sus.: Susaca ya da Elamca)

dukça farklı olan bir tür çiviyazısıyla yazılırdı. Bu yazı 19. yüzyılın başlarında çözülmeye başladı. Büyük güçlüklerle en çok yol alan, bilinen en uzun Eski Farsça yazıttan, I. Dareios'un (522-486) Ekbatana'ya (günümüzde Hemedan) giden anayol üzerinde Behistun'daki kayaya kazınmış (kabartmayla birlikte) uzun yazıtından bilgi kırıntıları çıkarmayı başaran Henry Rawlinson oldu (şekil 43). Dareios'un yazıtı bize tahta çıkışı sırasındaki koşulları ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Fakat Behistun metni bir istisnadır. Eski Farsça yazılmış malzeme, büyük ölçüde Pers imparatorluk devletinin değişmez haşmetini yansıtmayı amaçlayan anıtsal yazıtlarla sınırlı olduğu için, Ahemeni İmparatorluğu'nun içyüzü hakkında bilim insanlarının umut ettiklerinden daha az bilgi verir; siyasal olaylar, tarihsel değişiklikler ve idari yapılar (Behistun dışında) kayda geçirilmemiştir (metinler için bkz. Kent 1953; Gharib 1968; *CHAFI* 4). Eski Farsça metinlerin böyle sınırlı olması Eski Farsça yazının olasılıkla kraliyetin uydurduğu yapay bir yazı olmasından ileri gelmektedir (Herrenschmidt 1990). Yazının görsel bir etki yaratması amaçlanmıştı, yalnız Perslere özgü bir yazıydı ve imparatorluğun Pers olarak nitelenmesine yaramıştı, gelgelelim resmi çev-

reler dışında kullanılmıyordu. Bütün yazıtlar İran'daki binalarda ve kaya yüzeylerinde ya da muhtemelen saraydan gelme küçük taşınabilir eşyalar (taş vazolar, madeni vazolar, mühürler) üzerinde görülür (Türkiye'nin doğusundaki Van Gölü'nün yukarısında bulunan Kserkses yazıtı istisnadır). Eski Farsça yazıtların bir başka ilginç yanı da her zaman diğer dillerdeki versiyonlarıyla birlikte yer almalarıdır –normal olarak Elamca ve Babil Akkadcası (bazen de Mısır hiyeroglifleri).

Başlıca sosyo-ekonomik yönleri aydınlatmak için başka kaynaklardan, Babilce, Mısırca, Aramice ve Elamca belgelerden yararlanmamız gerekir. Aramice metinler özellikle önemlidir. Pers fethinden önce Aramice Yakındoğu'da kullanımı çoktan yaygınlaşmış bir dildi (bkz. bölüm 8b) ve belki de bu nedenden ötürü yeni fatihler onu imparatorluğun idari dili olarak benimsemişlerdi. Persepolis, Babil, Mısır, Levant ve Küçük Asya'da (*CHI* II bölüm 15) kullanıldığını gösteren bulgulara sahibiz. Hellenistik Dönem'de Aramice'nin Ahemeni İmparatorluğu'nun doğudaki eski eyaletlerinde kullanılması (Schlumberger *ve diğerleri* 1958) ve sonraki Parthların kendi çağdaşları Orta İran dillerini Aramice yazıyla yazmaları Ahemeni bürokrasisinin Aramice'yi imparatorluk topraklarının dört bir köşesinde kullandıklarını göstermektedir (Naveh 1982 [0H]).

İmparatorluğun işleyişinin içyüzünü aydınlatan en önemli metinlerin ilki Persepolis'ten gelme iki takım Elamca metindir. I. Dareios'un krallığının (522-486) son dönemlerinden itibaren I. Artakserkses'in krallığının başlangıcına dek uzayan döneme, 492 ile 459 arasına tarihlenen ilk takım metne işçilere tayın yerine gümüşle yapılan ödemeler kaydedilmiştir; sayıları yüzden biraz fazladır (Cameron 1948). Saray arazisinde hazine olduğu saptanan bir binada bulunmuşlardı; o nedenle "Hazine Metinleri" olarak bilinirler. Ondan daha geniş bir takım da Persepolis'in kuzeybatı surlarındaki çöplük alana bırakılmış tabletlerdir. "Sur Metinleri" işçilere (aralarında kadın, erkek ve çocuklar da vardır), kült görevlilerine (adak olarak), üst düzey Perslere –Dareios'un kraliçelerinden birine, Artystone'a bile verildiği saptanmıştır– yönelik her türlü yi-

yecek yardımına verilen izinleri içerir. 509-494 arasına tarihlenirler. İşgücü sistemini, tarımsal üretimi, arazi sahipliğini, demografiyi, beslenme alışkanlığını, Fars bölgesindeki yerleşimi, imparatorluk içinde seyahat ve yapılan ön hazırlıkları anlamak açısından olağanüstü zengin bir malzemedir (Hallock 1971 (ayrıca *CHI* II bölüm 11); Hinz 1971; Lewis 1977; 1990). Bu eşsiz külliyattan şimdiye dek 2.200'ün biraz altında metin yayınlanmıştır (Hallock 1969; 1978); yaklaşık iki bin kayıtla çok sayıda metin ve kırık parça incelenmeyi ve yayınlanmayı (Chicago'daki Oriental Institute'da) beklemektedir. "Hazine" ve "Sur" metinleri sarayın muhasebe ve idare sistemini kısmen yansıtırlar. İmparatorluğun daha ileriki dönemlerini neden ele almadıkları belirsizdir –idari yapı dil değiştirerek Aramice kullanmaya başlamış, dayanıksız malzemeye yazılan bu kayıtlar muhafaza edilmemiştir.

Bir başka önemli (Akkadca yazılmış) malzeme arşivi de Babil'deki Nippur'dan gelir ve 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Bu belgeler, Babil'in büyük firma sahiplerinden Muraşu ailesinin ticari işlemlerini yansıtır. Aile, askerlere bağışlanmış arazileri, kraliyet ailesiyle üst düzey saray çalışanlarına ait toprakları yönetip kiraya veriyor, bunlarla ilgili ticari işleri yürütüyordu. Malzeme, aynı zamanda imparatorluğun işleyişine ilişkin, sınırları içerisindeki diğer yerlerde de tekrarlanan en temel ve önemli işleri aydınlatmaktadır (Cardascia 1952; Stolper 1985; van Driel 1989). Muraşu belgeleriyle neredeyse aynı zamana tarihlenen, Mısır'dan gelme Aramice metinler de vardır (Grelot 1972). Bunlar üç ayrı yerde bulunmuşlardır. Bir tanesi, papirüsler ve ostrakon denilen yazılı çömlek parçalarından oluşan muazzam bir koleksiyon (şimdi dünya müzelerine dağılmış durumdadır) olup, Elephantine adasındaki Ahemeni sınır karakolunda görev yapan bir grup Yahudi askeri ile aileleri tarafından üretilmiştir. Bunlar, Yahudi askerlerin dinsel hayatı ve Pers yetkilileriyle ilişkilerinin yanı sıra, bazı ailelerin tarihini anlaşılır bir biçimde ortaya koyarlar (Porten 1968). Ondan daha az kapsamlı bir başka koleksiyon da Hermopolis'te gün ışığına çıkarılmıştır, daha güneyde görev yapan askerlerle ailelerinin yazdıkları mektupları içerir (Bresciani ve Kamil 1966). Pers bürokra-

sisinin arşivinden parçalar Memfis yakınlarında Sakkara'da bulunmuştur: 202 kadarı Aramice'dir (Segal tarafından 1983'te yayınlandı); demotikos Mısırcası ile yazılmış çok daha fazlası da yayınlanmayı beklemektedir. Ne yazık ki metinler çok zarar görmüştür, yine de Mısır'daki idari yapı hakkında önemli bilgiler verirler. Deri üzerine yazılmış mühürlü mektuplardan oluşan bir koleksiyonun bulunduğu kese en önemli parçadır; ancak bunlar antikalar çarşısında ele geçirildiğinden tam olarak nerede bulundukları saptanamamıştır. Korunagelmiş belge (bugün Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde) Mısır'ın Pers satrabı Arsames ile onun gayrimenkullerini idare eden adam(lar)ı arasındaki yazışmaları içerir ve geniş arazili çiftliklerin yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler verir (Driver 1957/1965). Bunlar eldeki en geniş kapsamlı ve en önemli belgelerdir –daha az sayıda belgelere sahip koleksiyonlarla (örneğin, Samiriye'den gelen Aramice papirüsler, Cross 1963; Gropp 1986; Daskyleion'daki bullalar, Kaptan-Bayburtluoğlu 1990) ve çeşitli alanlara yayılmış daha başka bulgular malzemenin pekiştirilmesine yardımcı olur.

Arkeologlar imparatorluğun yayıldığı toprakların yalnızca bazı bölümlerini araştırmışlardır. Ahemeni Dönemi kalıntıları için kazılmış ve incelenmiş başlıca yerleşmeler İran'daki dev kraliyet merkezleridir: Pasargadae (Stronach 1978), Persepolis (Schmidt 1953-7; Tilia 1972-8), Susa (Boucharlat 1990) ve buralarla ilgili kaya mezarları (Nakş-ı Rüstem ve Persepolis'te). Fakat yakın zamanda Lydia'daki Sardes (Mierse 1983), Levant'taki Ahemeni yerleşmeleri (Moorey 1975; 1980; Stern 1982; *Transeuphratène* cilt I vd.) ve Orta Asya (*CAH* IV bölüm 3c; Briant 1984a) gibi uzun süre yerleşim görmüş alanların Ahemeni Dönemi katlarıyla daha çok ilgilenilmiştir. O dönemde çok önemli olduğu bilinen bazı yerleşmelerin üstüne modern şehirlerin yayılmış olması kazı yapmayı zorlaştırmaktadır. Kuzey Irak'taki Arbela (günümüzde Erbil), Şam ve Hemedan (eski Ekbatana) için durum böyledir. Türkiye'nin batısında Perslerin ya da Pers sarayından etkilenmiş ileri gelen yerlilerin varlığını gösteren İran motifli bir dizi anıt ortaya çıkarılmıştır (bkz. *CAH* IV bölüm 3e; ayrıca Jacobs 1987; Calmeyer 1992;

Nollé 1992). Özellikle Batı Anadolu ve Fenike'den gelme malzeme imparatorluk içindeki zengin kültürel etkileşimi gözler önüne sermekte olup, Pers İmparatorluğu zamanında başlayan Yunan sanat tarzının güçlü etkisi özellikle dikkat çeker (Root 1991).

Özetlersek: Pers İmparatorluğu'nu anlamamız için bolca malzeme olsa da bunlardan yararlanmak her zaman kolay değildir. Siyasal tarihi yeniden canlandırmak için (aşağı yukarı ilk on yıldan sonra) büyük ölçüde ilgileri kuzeybatıyla sınırlı kalan ve genellikle düşman yabancılar olarak çarpıtılmış bir tablo ortaya koyan Yunanlı tarihçilere güvenmek zorunda kalırız. İdari malzeme Fars, Babil ve Mısır'dan gelse de kronolojik açıdan 5. yüzyılla sınırlıdır; İskender'in zaferlerinden önce 4. yüzyıla ilişkin belgeler yetersizdir. İmparatorluğun doğusu çok az bilinir; buradaki tek kaynak arkeolojik malzemedir ve yorumu tartışmalıdır (Briant 1984a).

13b Persler ve Medler

Persler kimdi? Perslerin anayurdu Persia'dır. Yeri İran'ın, Zagros sıradağlarının güney ucunda yer alan bugünkü Fars eyaletine yaklaşık olarak denk düşer. Persler dilleri bakımından İrani diye tanımlanan geniş bir topluluğun koludur. Aynı aileye mensup dilleri konuşanlar yalnızca günümüz İranı'nda değil Afganistan'da ve Orta Asya'nın bazı kesimlerinde de görülmektedir. İrani, aynı zamanda Hindistan'ın eski klasik dili Sanskritçe ile de akrabadır. İrani birçok "lehçelere" ayrılır. Örneğin, Zerdüştilerin (İran'da İslamiyet öncesi din topluluğu; Boyce 1975; 1984) kutsal kitabı Avesta'nın arkaik dili, İranî'nin doğu grubunu temsil eden "Avesta dili"dir. Farsça, batı İrani grubunun bir lehçesidir: İmparatorluğun merkezi Persia'nın dilidir. Bildiğimiz en erken Farsça (Ahemeni Hanedanlık yazıtlarındaki) Eski Farsça'dır.

Pers İmparatorluğu'yla ilgili bilgiler sorunlarla ve çarpışan varsayımlarla doludur. Bilim insanlarının çoğu İranlıların çok uzun bir dönem boyunca Orta Asya'dan İran'a göç etmiş sığırtmaçlar olduklarını ortaya atan Cuyler Young'ın (*CAH* IV bölüm 1) fikrini kabul ederler. Bazı gruplar, giderek Zagros (Medler) ve Fars'ın

(Persler) küçük beylikleri ve yerel topluluklarıyla kaynaşmıştır. Bu bölge, 9. yüzyılla 7. yüzyıl arasına tarihlenen Assur kayıtlarının, Medlerle Perslerin oturduğunu bildirdikleri yerdir. Assurluların Zagros yöresiyle askeri açıdan çok kez temasta bulunmaları nedeniyle olsa gerek, Kirmanşah-Hemedan (antik Ekbatana) bölgesine yerleşmiş Medler, Assur metinlerinde daha çok öne çıkarlar (bkz. 9b; 9c).

Diğerlerinden ayırt edilebilir bir grup olan Perslerin izi Yakındoğu'da birinci binyıldan önce görülmez, ayrıca 7. yüzyıla kadar ne onlar hakkında ne de günümüzdeki Fars'ta (EF *Parsa* Yunanca *Persis*) kurdukları devletle ilgili bir şey duyarız. Fars, daha önceden Elam Krallığı'nın bir bölümüydü; Elam'ın önemli şehirlerinden Anzan (bölüm 7c) buradaydı. 12. yüzyılda Anzan çöktü ve orası yaklaşık 1000 ile 7. yüzyıl arasında tam anlamıyla bir yerleşimden yoksun kaldı. Derken 7. yüzyılda belirgin bir değişim yaşanacak ve birkaç yerleşim ortaya çıkacaktı. Peki bunu nasıl anlamamız gerekiyor? Yakın zamanda görülen bir yaklaşım (Miroschedji 1985; Carter 1994) Elam'ın siyasal açıdan çok gerilediği 11. ve 10. yüzyıllarda İrani çoban toplulukların Fars'a göçerek yerli Elamlılarla karıştıklarını savunur. Bu toplu bir kitle hareketi değil, ama Elam'ın siyasal güçsüzlüğünü fırsat bilen dağınık grupların zaman içindeki yer değiştirmesiydi. Bölgede Elam krallarının denetimi ellerinde tutmayı başardıkları ölçüde sürüyordu; Elamlıların yaklaşık 800'den, Assurbanipal'in Elam ve Susa'ya yönelik şiddetli saldırısıyla (bkz. bölüm 9c) Elam yönetimini kökünden sarstığı 646'ya dek burayı kendi krallıklarının bir parçası saydıkları kesindir. O aşamada (daha önce değilse bile) Fars'ın denetimi Elam'ın elinden alınmış oluyordu. Belki de Assur tehdidine karşı tepki olarak bu tarafsız mıntıka kendi içinde Persli bir ailenin yönetiminde bağımsız bir siyasal birim kurmayı seçti. Arkeolojik kayıtlara da yansıyan bu kendine özgü yerleşikleşme hareketi 7. yüzyılın sonlarında Pers'in (Fars) devlet olarak sahneye çıkışıyla doğrudan bağlantılıydı. İlk Pers devletinin belki daha sık kullanılan bir başka adının "Anzan" olması ilginçtir: Pers krallarının unvanları konusunda elimizdeki en eski buluntu olan Babil'den gelme

Kyros Silindiri'nde (539; bkz. bölüm 11d) Büyük Kyros ile seleflerinden –I. Kambyses, I. Kyros, Teispes– "Anzan kralı" diye söz edilir. Ayrıca Persepolis tabletlerinden bazılarına basılmış mührün "Teispes oğlu, Anzanlı Kyros'a", yani Kyros'un dedesine (mühür 93; Hallock 1977: 127) ait olduğu belirtilir. Bu da, İranlı olmalarına rağmen ilk Pers krallarının kendilerini yerel Elam Krallığı'nın yeniden canlanışı ve/veya devamı olarak gördüklerini akla getirmektedir. Birkaç yüzyıldır Fars'taki Elamlılarla çok yakın bir ortak yaşam içinde olduklarından artık kendilerini farklı görmeyi bırakmışlardı herhalde (Amiet 1992).

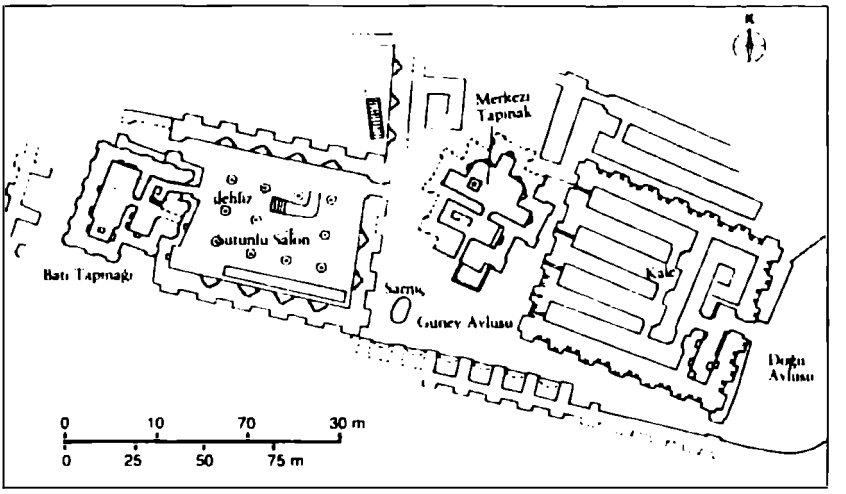
Perslerle yakın akraba olan Medler daha kuzeyde, günümüzde Hemedan dolaylarında (antik Ekbatana) yaşıyorlardı. 8. yüzyıldan altın yüzyıl başlarına kadar Mezopotamya kayıtlarında Perslere göre onlardan daha çok söz edilir. Zagros bölgesine yönelik seferleri anlatan Assur kayıtlarında adları sık geçer. Bölgede hepsi yoksul, göçebe olmayan sayısız insan topluluğu yaşardı; gösterişli kamu binaları ve Assur ile ilişkilerini yansıtan maddi kültürüyle bazı zengin şehirlerin (örneğin Hasanlu) yıldızı parlamış ve geniş ticaret ağında önemli roller üstlenmişlerdi (Dyson 1965). Assurlular Medleri pek çok nüfus grubundan biri olarak gösterirler –diğerleri Mannalar, Allabrialılar, Ellipelilerdi. Etnik açıdan karışık bir bölge olduğu açıktır, bugüne dek kalmış kişi adlarından bu sonucu çıkarmak mümkündür. Assurlular her zaman çeşitli gruplarla temasa geçmelerinin tek tek şehirlerin çok sayıdaki hükümdarları aracılığıyla olduğuna değinmişlerdir. 8. yüzyılın ikinci yarısında Urartu'nun doğuya yayılması karşısında Assurlular bu yöredeki faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı (bkz. bölüm 10a). Assur kralları eskiye göre sıradağların daha derinlerine sızıyorlardı. Bilhassa Mezopotamya ovasından İran platosuna uzanan Büyük Horasan yolu boyunca ilerlemişlerdi. İran'ın batısında bir denetim noktası da Ekbatana'dadır. Yayılmacı girişimleri bağlamında Assur kralları Medlerin adını verirler: Kimileri doğrudan Assur egemenliğine geçecek kadar Assur dünyasına yakındır; diğerlerine de Assur egemenliğini zorla kabul ettirmek adına savaş açılmış, Ekbatana'nın batısındaki Elvend Dağı'na ka-

dar çarpışılmış ama resmen Assur İmparatorluğu topraklarına dahil edilmemişlerdi. Assur kralları Medleri (imparatorluk içindekiler ve dışındakiler olmak üzere) iki gruba ayırır, ikinciler "uzak Medler" diye tanımlanırdı; fakat *bütün* Medler pek çok önemsiz kralın egemenliğindeydi. Kimi "uzak Medler" ile bağlantılar Assurlular tarafından kurulmuştu, ancak 7. yüzyıldan kalma kayıtlarında büyük, birleşik bir Med devletinin varlığına ilişkin *hiçbir* bulgu yer almaz. Bununla birlikte 7. yüzyılın sonunda (bkz. bölüm 9e) Kyaksares adlı bir Med kralı hatırı sayılır askeri birlikleri harekete geçirmeyi başarmış ve onları hem Babillilerle birlikte hem de tek başlarına büyük Assur şehirlerinden bazılarını (Assur, Ninova, Harran, krş. bölüm 9e) yağmalamak için kullanmıştı. 585'e gelindiğinde aynı Med kralı gücünü Doğu Anadolu'ya yaymış ve daha sonra iki bölge arasındaki sınırı çizecek olan (bölüm 10b) Kızılırmak kıyılarında Lydia kralı Kroisos ile karşı karşıya gelmişti (Herodotos 1.79). Pers kralı Kyros, 550'de Kyaksares'in oğlu Astyages'in saldırısını geri püskürttü. Zafere ulaştı, Astyages'in "kraliyet şehri" Ekbatana'yı aldı ve zengin ganimetini Pers ülkesine götürdü.

Bize Medlerin 700 dolaylarında büyük bir imparatorluk kurduklarını söyleyen (1.95-106) Herodotos ile büyüyen pek çok tarihçi, İran'ın batısında güçlü bir Med devletinin varlığını kabul eder. Onun adını verdiği son iki Med kralı (Kyaksares ve Astyages) Babil tarihsel kayıtlarında da yer aldığı için Herodotos'un daha önceki tarihine de güvenmemiz gerektiğini düşünürler. Assurluların Med devletiyle ilgili suskunluklarını onların sınırlarının ötesinde, diğer bir deyişle "uzak Medler" diyarında gelişmesiyle açıklarlar (Brown 1988). Bu bir çözüm olsa da beraberinde sorunları da getirir. Bunlardan en önemlisi, Pers kralı Kyros tarafından yenilgiye uğratıldığı zamana dek gelişen, merkezileşen Med devletinin arkeolojik resimle giderek daha çok bağdaştığı görüşünü nasıl değerlendirmek gerektiğidir. Media'da yer alan Horasan yolunda ve onun güneyinde 7. yüzyıldan kalma üç yerleşmede kazı yapılmıştır: Godin Tepe, Nuşican Tepe, Babacan. Bunların tümü özellikle kamu alanının düzenlenmesinde tıpatıp aynı olmasa

da sosyo-politik yapılarındaki önemli değişikliği yansıtan benzer nitelikler sergiler. Yerleşmelerden birinde hayranlık uyandıran surlar ortaya çıkarılmıştır; hepsinde çok sütunlu girişi olan binalar yer alır (bkz. şekil 44). Yerleşme hiyerarşisinin tespit edilmemiş olması hepsinin yerel hükümdarların merkezleri olduğuna işaret eder; hizmetleri bakımından hiçbiri diğerinden ne daha geniştir ne de daha gösterişli. En önemlisi de 6. yüzyıla gelindiğinde bunların tamamının derme çatma, yoksul yerleşmelere dönmüş olmasıdır –yıldızı parlayan, güçlü bir devlette karşılaşılması zor bir durumdur bu.

Başkent Ekbatana'dan gelme Med belgeleri olmaması nedeniyle bu üç yerleşmeye Med tarihine ilişkin birtakım ipuçlarını barındırdıkları için rağbet artmıştır. Fakat bunlar bize ne anlatır? Bütün verileri (Babil kayıtları ile Herodotos) bir araya topladığımızda, son Med hükümdarı tahta oturduğunda Ekbatana çoktandır dikkate değer malların depolandığı bir kraliyet merkeziydi. Kızılırmak'tan İran yaylalarına kadar uzanan alanı Medlerin tahakküm altına aldıkları ya da bunu dayattıkları görünmekle birlikte, bunun tam niteliği ve kapsamı hâlâ karanlıktadır. Medler dev orduları harekete geçirmeyi, komşularına (Assur, Persia, Lydia) saldırılar düzenlemeyi bilir, gelgelelim girişimlerinin başarısı sınırlıdır: Assurlulara karşı Babillilerle birlikte savaşırlar, Assurluların yenilgisinden toprak kazanımı açısından kârlı çıkan Babilliler olur (bkz. bölüm 9e; 11d); Lydia'ya karşı savaş berabere biterken, Pers çatışması Medlerin safdışı bırakılmasıyla sonuçlanır. Herodotos'un tarihinde Medlerin güçlerinin doruk noktasına ulaştıklarından söz edildiği dönemde (6. yüzyıl başları) Media'nın can damarı olan bazı merkezlerin gelişimi durma noktasına gelir ve korkunç bir biçimde tepetaklak yuvarlanırlar. Kendi içinde çelişkili bu tablonun nasıl yorumlanacağı Sancisi-Weerdenburg tarafından bulunmuştur (1988; 1994). Sancisi-Weerdenburg, Med devletine ilişkin, Herodotos'un geç tarihli öyküsü dışında gerçek bir veri olmadığının altını çizer ve arkeolojiyle Media'daki malzeme *yokluğunun* anlamını değerlendirmeye yönelir (Genito 1986; Muscarella 1987). 7. yüzyılda Med topraklarında devlet kurma-

Şekil 44 Nuşican Tepe'nin planı (alıntı, Roaf 1990 [OA])

ya yönelik gelişmeler yaşandığının belli olduğunu, Nuşican, Godin ve Babacan'ın bunu tanıtladıklarını belirtir: Bu gelişme, Assurluların haraç ve ticaret taleplerine bağlı olarak yerel merkezlerin büyümesini teşvik etmişti (Brown 1986). Öte yandan, Assur taleplerine bağımlı olduğu için, 7. yüzyılın sonlarında Assur İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte gelişim de durmuştu. Bu noktadan sonra Medler gevşek bir kabile konfederasyonunun ötesine geçecek bir adım atmadılar, çünkü onları özendirecek bir neden ve örgütlenerek büyük bir imparatorluğun elindeki kaynaklardan yararlanma olanakları yoktu. Böyle bir yaklaşım, Med yerleşmelerindeki malzemeler arasındaki boşlukları ve geriye dönük gelişmeyi açıklayacaktı. Ancak sonradan gelen Pers kurumları üzerinde (bazılarının şiddetle savunduğu gibi, örneğin Cook, 1983; Dandamaev ve Lukonin 1989) Medlerin olası etkileriyle ilgili söz söylemeyi de güçleştirdiği su götürmez: Pers Krallığı yakın komşularıydı (dahası bir anlamda kısa süreliğine Medlerin uyruğuna girmiş olabilirler); iki halkın kültürel öğeleri gibi dilleri yakın akrabaydı; Media her zaman Pers İmparatorluğu'nun çekirdek bölgelerinden biri olarak kabul edilirdi. Bunun yanında, ister gelişmiş bir devletin oluşum aşamasındaki bir başkası üzerindeki

biçimlendirici etkisinin sonucu olarak açıklansın, ister genel coğrafi yakınlıkla kültürel *ortaklığı* yansıtsın, bu durum şimdilik aydınlığa kavuşmayan bir nokta olarak kalacağa benzer.

13c İmparatorluğun oluşumu

Büyük Kyros

Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Persialı/Anzanlı Kyros'tu. Kyros Silindiri'nden öğrendiğimiz kadarıyla (bkz. s. 293-295) kral Teispes'ten başlayarak üç kuşak boyunca küçük Pers Krallığı'na egemen olmuş yerel kralların soyundan geldiğini biliyoruz. Sonraki Yunan yazarlara (Herodotos ve Ktesias) göre Pers ülkesi Medlere bağımlı bir devletti, ama daha önceden bunu destekleyen hiçbir belge bulunmamaktadır. Herodotos bize Kyros'un krallık yaptığı tam süreyi verir (29 yıl), buna dayanarak onun güvenilir (yazılı?) kaynaklara ulaşabildiğini düşünebiliriz (Sancisi-Weerdenburg, baskı aşamasında). Babil belgeleri, ki Kyros'un Babil'i fethi (539) sonrasına tarihlenirler, onun ölümünü Ağustos 530 olarak verirler. Öyleyse Kyros'un Pers tahtına çıkışının 559 olduğunu güvenle kabul edebiliriz.

Bu dönemde Pers ülkesinin kesin sınırları bilinmiyor. 7. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarında Gisat'taki Fars bölgesinde küçük bir beyliğin varlık gösterdiğine dair bulgular var, belki de II. Kyros'un selefleri onunla birleşmek zorunda kalmışlardı (Carter ve Stolper 1984: 55). I. Dareios'un binalarının hemen altında bulunmuş üç yüz kadar Elamca metni içeren bir arşivde de aynı dönemlerde merkezi Susa'da bulunan başka bir küçük krallık tespit edilmiştir (MDP 9; 11: 301-307, 309). II. Nebukadnezzar'dan (604-562) Nerglissar'a (559-556) kadar Yeni Babil hükümdarları Susa'da kendi egemenlik haklarını iddia etmişlerdi (bkz. bölüm 11e), ama bu iddianın boyutu neydi, ne kadar baskıcıydı, bu tartışılır. Susa metinlerinde Pers adları taşıyan bireylerle etnik sınıflandırmalara rastlanması bazı Perslerin bu Elam merkeziyle yakın temas içinde olduklarını göstermektedir; belki de onların varlığı küçük bir Pers

yerleşimiyle açıklanabilir (Briant 1984b). Babil'in Persler tarafından fethedilişinden (539) sonra hazırlanmış olan Kyros Silindiri'nde (bkz. s. 293-295), Kyros, Susa ve Der (Dicle'nin doğusu) bölgelerindeki kutsal yerleri tamir ettirdiğini anlatır. Bu da Susa'yı Babil savaşından önce ele geçirmiş olduğunu akla getirmektedir. Nabonidus'un krallığı (555-539) sırasında Susa'nın Babil egemenliğinde olduğuna ilişkin herhangi bir bulgu olmaması nedeniyle bölgenin Pers denetimine geçmesini 539 öncesine, II. Kyros'un krallığına tarihlememiz gerekir. Bundan daha kesin bir saptama yapmamıza ne yazık ki olanak yoktur. Susa'nın düşüşünün Kyros'un Medlere karşı açtığı savaştan (550) önce yaşanması ve Babil ile Pers ülkesi arasında düşmanlığa yol açması olanaksız değildir.

Kyros'un Med kralı Astyages'i yenilgiye uğrattığını (550) saptamaksa daha kolaydır. Babil kayıtlarından biri aşağıdaki ayrıntıları verir:

> (Astyages ordusunu) topladı ve [...] fethetmek için Anzan kralı Kyros'a karşı yürüyüşe geçti. Ordu Astyages'e (Akkadca *İstumegu*) isyan etti ve kendisi esir alındı. Kyros'a [onu teslim ettiler?]. Kyros kraliyet şehri Ekbatana'ya (Akkadca *Agamtanu*) yürüdü. Ekbatana(dan) ganimet aldığı gümüşü, altını, malları, hazineleri [...] Anzan'a götürdü. [...] ordusunun malları (ve) hazineleri...
>
> (*ABC* no. 7 ii. 1-4)

Astyages'in Kyros'a saldırmasının sebebi Susyana'nın alınması sonucunda Perslerin büyümesi olabilirdi; ama bu da varsayımdan öteye gitmez. Örneğin, Herodotos (1.123-8) bunu Kyros'un Medli derebeyine karşı tezgâhladığı bir ayaklanmaya bağlar, ancak Perslerin Med uyruğuna girdiğini gösteren açık bir bulgu olmadığını unutmamalıyız. Babil kayıtları ile Herodotos'un hikâyesinin ortak yanı Med ordusunun isyanı ve Astyages'in esir alınmasıdır, fakat cezasına ilişkin hiçbir ipucuna yer verilmemiştir. Babilce metin iktidarın (siyasal, ekonomik) Pers merkezinden Ekbatana'ya kaydığını açıkça ifade ederken, Kyros'un veya oğlu Kambyses'in orada binalar yaptırdığına işaret eden herhangi bir ipucu yoktur.

Oysa sonraki bulgular Ekbatana'nın –stratejik konumu göz önüne alındığında tahmin edileceği gibi– Pers egemenliğinde yaşamsal öneme sahip bir merkeze dönüştüğünü göstermektedir: Med satraplığının başkenti olmuştur (özellikle atları ve otlakları önemliydi). Burada birçok Pers kralına ait yazıtlar ve değerli maden eşyalar bulunmuş, kraliyet binası tescil edilmiş (Kent 1953), ayrıca bunun kraliyet konutu olarak kullanıldığı saptanmıştır. 2. yüzyılın Yunan tarihçisi Polybios oradaki harikaları canlı bir biçimde betimler:

> Daima Medlerin kraliyet ikametgâhı olmuştu, ayrıca serveti ve binalarının şatafatı itibariyle diğer bütün şehirleri katbekat geride bıraktığı söylenir. Orontes Dağı'nın eteklerinde yer alır, duvarı yoktur ama muazzam kuvvetli surlardan inşa edilmiş suni bir sitadele sahiptir. Bunun hemen aşağısında saray görünür... etrafı yedi stadya (1 km'den fazla) uzunluğundadır, içindeki müstakil binaların şatafatı asıl kurucularının serveti hakkına bir fikir verir. Bütün ahşap işi sedir ve selvi ağaçlarındanmış fakat geriye görülecek bir kısım kalmamış, kirişler, tavan bölmeleri ve revaklarla girişlerdeki sütunlar gümüş veya altınla kaplanmış, fayansların hepsi de gümüştenmis.
>
> (Polybios 10.27.5-10)

Kyros'un Med zaferinin sonuçlarını tahmin edebiliriz: Kaynakların, malzemenin ve insan gücünün büyük ölçüde arttığı apaçık ortada. Hem Herodotos hem de Ktesias (*FGrH* 688 F9) onu Med saltanatının vârisi, dolayısıyla İran'ın doğusundan Kızılırmak'a kadar uzanan toprakların denetimini kazanan kişi olarak tanıtırlar.

Yakındoğu'daki kararsız güç dengesi Lydia kralı Kroisos'un tepkisinden de anladığımız üzere Pers zaferiyle zarar görmüştü (Herodotos 1.53-55, 71). Artık Medlerle Lydia arasındaki anlaşma geçerli olmadığına göre (bkz. bölüm 10b) Lydia kralının Lydia'nın yayılmacı emellerini gerçekleştirmek için durumu fırsat bildiği görülür. Kappadokia sınırını geçerek Pteria'da (Boğazköy?) Pers ordusuyla karşı karşıya gelir. Muharebe berabere biter, kış bastırınca

iki ordu da geri çekilir. Kroisos orduyu dağıtmış, tebaa askerleri eve dönmüş, Lydia kralı da müttefiklerinden yardım istemeye hazırlanmıştı: Mısır, Babil, Sparta. Kyros Herodotos'un anlattığı kadar yayılmacı hedeflerden yoksun muydu bu kuşkuludur: İonia kıyılarındaki Yunan şehirlerini Perslerin tarafına geçerek Kroisos'a karşı ayaklanmaya kışkırtması –onların da reddetmesi– anlamlıydı (Herodotos 1.76; Walser 1987). Kroisos'un tersine Kyros, Kappadokia'dan hiç ayrılmamış, Lydia ordusunu başkentleri Sardes'e kadar kovalamıştı. Başka bir muharebeden sonra Lydialılar Sardes'e çekilmek zorunda kalmış, şehir düşmeden önce iki hafta Pers kuşatması altında kalmıştı (Herodotos 1.79-81). Kroisos'un yazgısıyla ilgili kanılar çelişkilidir; Herodotos'a göre Pers kralının sarayında değer verilip saygı gören bir danışman olmuştu.

Lydia'nın düşüşüyle birlikte Batı Anadolu'nun tamamında kapılar Pers fatihine açılmıştı. Kyros'un ilk hareketi, kendisi tutsağı Kroisos ile birlikte Ekbatana'ya dönerken, yerel memurlardan biri olan Paktyas'ı bir bölük askerle birlikte Sardes'te bırakılan Persli Tabalos'un komutasında hazinedar olarak görevlendirmek oldu (Herodotos 1.153). Durumun hassaslığı Paktyas'ın hazinedeki servetle birlikte kaçıp ayaklanma başlatmasından, hatta bazı İonia şehirlerinden destek görmesinden bellidir. Perslerin tepkisi hızlı ve acımasızdı: Paktyas, peşine düşen Kyros'un generali Mazares tarafından Khios'ta yakalandı; Mazares, Priene şehrini talan ederek sakinlerini köle olarak sattı, Menderes ovasının altını üstüne getirdi. O ölünce Perslerin komutası Harpagos'a geçmiş, o da Yunan kentleri Karia, Kaunia ve Lykia'yı dize getirmişti. Bazı yerler direnmiş ve kuşatılması gerekmiş, bazılarıysa teslim olmuş, öte yandan Fokaia (Foça) nüfusunun yarısı kenti terk etmiş ve Korsika'daki kolonileri Alalia'ya kaçmıştı (Herodotos 1.154-176). Lydia fethinin kesin tarihi bilinmiyor. Babil kayıtlarından birinin (*ABC* no. 7 ii. 15-17) Kyros'un 547/6'da Lydia'ya doğru yürüyüşüne gönderme yaptığı düşünülmektedir, fakat metin kırık olduğu için Kyros'un gittiği yer korunmamıştır (Cargill 1977). Bundan başka genel olarak bakıldığında Lydia seferini 540'lara tarihlememiz gerekir, ancak kronolojinin varsayıma dayalı olduğu da akılda tutulmalıdır.

Kyros'un komşu Medleri yenilgiye uğratması Babil'e de zarar vermiş, Babillilerin ittifak kurdukları Lydia'nın düşmesi Kyros ile Babil kralı Nabonidus'u karşı karşıya getirmişti. Yukarıda da belirtildiği gibi, Kyros'un Susa fethi sırasında Babil geçici duraklama yaşamıştı, ondan sonra gelen zaferler iki taraf arasındaki gerilimi azaltmaya yetmedi. Ne yazık ki son karşılaşma öncesinde Babil-Pers ilişkilerinin tarihini takip etmemizi sağlayacak hiçbir bilgi yoktur, ama 539'dan önceki yıllarda ikisi arasında bazı savaşlar olduğuna işaret eden ipuçları vardır (von Voigtlander 1963; *CAH* IV bölüm 3a). Ayrıca halk arasında kimilerinin (örneğin Yahudi sürgünler) Babil kralına karşı beslediği düşmanca duyguların Kyros tarafından sömürülmüş olması muhtemeldir, yine de bulguları yorumlamak her zaman kolay değildir (Kuhrt 1990b; ayrıca bkz. Machinist ve Tadmor 1993). Belirsizliklere rağmen, Kyros'un Babil istilasını uzun vadeli düşmanlıkların doruk noktasına çıkması olarak görmek doğru olabilir. Pers ve Babil orduları Dicle'nin doğusunda, Elam ordularının geleneksel giriş noktası olan Opis'te karşılaşmışlardı. Babil kayıtlarından birinde şöyle anlatılır:

> Tişri ayında (Eylül-Ekim 539) Kyros Akkad (Babil) ordusuna karşı Dicle üstünde [kıyısında?] Opis'te savaştığı zaman Akkad halkı çekilmişti. Talan yaptırmış (ve) insanları katletmişti.
>
> (ABC no. 7 iii. 12-14)

Pers fatihi, Opis'teki katliamlarını Sippar'ın teslim olmasını kabul ederek ve yenik düşen Babil kralı Nabonidus'un tutsak alındığı Babil'i kuşatması için generali Gobryas'ı göndererek sürdürmüştü. Savaş ve yenilginin ardından gelen sükûnet ortamında Babil halkı Kyros'un yeni kral olarak büyük başkente resmen girmesini kabul etti. Kyros şehrin teslim olmasına icabet ederek tanrının kutsadığı Babil hükümdarı rolüne soyunmuş ve bunu kamu inşaatlarıyla kutsal bina işlerine izin vererek, tanrılara adaklar sunulmasını onaylayarak ve yıkılmış tapınakların restorasyonuyla orada yaşayan insanların geri döneceğini resmen duyurarak ifade etmişti (bkz. Kyros Silindiri, s. 293-295); Kuhrt 1983). Halka yapılan

böyle duyurular Babil fatihlerinin zaferden sonraki geleneksel söylemlerinin parçasıydı (bkz. bölüm 11d; 11f): Mağluba süreklilik güvencesi verir ve yeni hükümdarlarla işbirliği yapması için yerel seçkin tabakaya yolu açardı (Kuhrt 1990a). Öyleyse Perslerin gördükleri desteği güçlendiren siyasal açıdan etkili bir araçtı: Varolan politikaların kökten bozulmasına da kurtuluşa da işaret etmez.

Yeni Babil İmparatorluğu, Mısır sınırından Zagros eteklerine kadar uzanan toprakları içine almıştı, böylelikle Kyros zaferiyle muazzam bir bölgenin kapısını aralamıştı. Babil'in fethinin Pers kralı açısından özellikle önem taşıdığını oğlu Kambyses'i resmen Babil kralı olarak hareket etme göreviyle ortak hükümdar atamasından anlıyoruz (Petschow 1988). Düzenleme yalnızca bir yıl sürmüştü (538/7), ancak neden vazgeçildiği hakkında bir bilgimiz yok. Ondan sonra I. Dareios kral olana dek bu devasa eyalette valilik görevini Gobryas yürütmüştü (Babil'i kuşatması için gönderilen general bu değildir). En yüksek kademedekilerin altında yerel Babil memurları yerlerinde bırakılmıştı –başarıyla yürüdüğü anlaşılan akla yatkın bir düzenleme: İç huzursuzluk yaşandığına ilişkin hiçbir ipucu bulunmadığı gibi, Lydia'da söz konusu olan ayaklanmadan da eser yoktur. Yenik düşen kral dostları gibi Nabonidus'un yazgısı da olasılıkla Kirman eyaletinde bir araziyle Kyros'a tutsak olmaktı (Grayson 1975: 32-33; *FGrH* 680; Briant 1985). Babil'in merkezi dışında, yani eski eyaletlerinde durum daha da belirsizdir. Kudüs tapınağının yeniden yapılması ve Babil'den Yahudilerin getirilerek buraya yerleştirilmesi, Kyros'un önayak olduğu girişimler olarak kabul edilir (*Ezra* 1). Ancak Kudüs toplumunun başına gelen başlıca olaylar gerçek anlamda bir "restorasyonun" ne zaman yürürlüğe girdiğini bilmeyi güçleştirmektedir (Grabbe 1992). Babil'in yenilgisinin doğurduğu bir sonuç da geniş toprakları işgal etme ve egemenlik altına alma çabasının parçası olarak eyalet merkezlerini yeniden iskâna açma ve kuvvetlendirmenin de Perslere düşmesiydi. Kudüs'ün yeniden yapılandırılması da böyle bir politikanın bir yönü olabilirdi. Ne yazık ki Kyros'un stratejisini gösteren hiç bulgu yoktur, ayrıca bu kadar kısa bir sürede Perslerin egemenliklerini nasıl dayattıklarına ışık tutan hiçbir

ipucu bulunmamaktadır. Bu sıralarda Levant kıyıları boyunca savunma zinciri kurulmuş ya da onarıma alınmış olabilir, ancak bu çalışmanın zamandizini de kesin (olamaz ve) değildir (Wallinga 1987: 65 ve no. 60).

Olasılıkla Babil'in düşüşünden sonra gelinen noktada Kyros dikkatini İran'ın doğusuyla Orta Asya'ya çevirmişti. Gerek Herodotos gerekse Ktesias onun hayatının son yıllarında "Uzakdoğu'ya" seferlere çıktığına yer verir, doğu seferleri sırasında öldüğünü belirtirler. Büyük fatihin kazanımlarının en azından bu yönü iyi belgelenmiştir. Medlerin buradaki egemenlik iddialarının hangi boyutlara vardığını bilmediğimiz için Kyros'un tam olarak yaptıklarını değerlendirmemiz güçtür. Kimi onu Baktria'nın teslim olmasıyla (*FGrH* 688 F9) ve Pers iktidarını Yaksartes (Siri Derya; Herodotos 1.205-215) nehrinin karşı yakasına doğru Sogdiana ötesine ilerletme çabasıyla ilişkilendirir –belki de buradaki bozkır göçebelerine yönelik ceza niteliğindeki akınlarla sınırları pekiştirmekten başka amacı yoktu. Siri Derya nehri boyunca dizilmiş Ahemeni kalelerinden biri de sonradan Kyros tarafından kurulduğu belirtilen Kyreskhata'dır. Her ne kadar Perslerin bu bölgeyi zapt edecek kadar ilerleyip ilerlemediği belirsizliğini korusa da, Kyros'un Pers egemenliği altına soktuğu yerler arasında Afganistan'ın büyük bölümüyle Orta Asya'nın güneyi (günümüzde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan) olduğunu kabul etmemiz gerekir. I. Dareios 522'de tahta çıktığı zaman ülkesini tasvir ederken (Kent 1953, DB I 12-17) tebaası arasında bütün bölgenin ülkelerini saymıştır. Kambyses'in doğuya karşı hiç harekete geçmediğini biliyoruz, demek ki Kyros'un doğu fethiyle ilgili anlatılanların tarihsel gerçeklik içinde dayanağı vardır.

Kyros'un nice fethinin doğrudan bir sonucu da Pers anayurdunun gelişmesiydi. Eski Elam şehri Anzan'ın 75 km kuzeybatısında yeni bir kraliyet merkezi kurmuş, oraya kabilesinin adını vermişti: Pasargadae. Açık alana birkaç saray yerleştirilmiş, sulanan bahçelerin arasına dizilmişti (Stronach 1978; 1994). Sütunlu koridorları Zagros mimari geleneğine dönüş olduğunu akla getirir (bkz. s. 364-365), ama aynı zamanda taş işçiliğinde ve görkemli bir ortam

yaratmakta ilerlemiş ustalar olan fethedilen insanların ikonografisi ve teknikleri de kullanılıyordu: Kabartmaların kırılmış kalıntıları Assur saray heykellerinin ilkörneklerinin nasıl kullanıldığını göstermekte; keski işaretleri taş ustası İonia'lıların nasıl çalıştıkları hakkında fikir vermekte; Kyros'un basamaklı bir kürsü üstüne konmuş kalkan duvarlı mezarı Batı Anadolu'daki örneklerine benzemektedir (Nylander 1970; Root 1979). Genç imparatorluğun ta uzaklarından zanaatkârları kendine çeken yeni şehir, iç bölgelerin gelişimini özendirici görev üstlenmişti. Yeni gelenlerin, savaş tutsaklarının, saraya bağlı kölelerin Pers nüfusunu şişirmesi hizmet yapısında da değişikliğe yol açmıştı.

Kyros'un kazanımları ancak çarpıcı sözcüğüyle nitelenebilir: Otuz yıldan kısa bir sürede krallığının başında küçücük olan egemenlik alanını uçsuz bucaksız topraklara yaymıştı. Mükemmel bir taktikçi ve strateji uzmanıydı, çok uzak mesafelerde hızla yol almayı, düşmanlarını gafil avlamayı, yerine göre hem gaddarca hem yatıştırıcı davranışlar sergilemeyi biliyordu. Persler onun adını ve öyküsünü bir şarkıyla yüceltmişlerdi (Ksenofon, *Kyropaedia* 1.2.1). Şaşırtıcı başarısı hakkında sayısız halk öyküleri uydurulmasına yol açmış, bunlar onun gerçek özgeçmişinin üzerini örtmüştü: Aralarında onun Med kralı Astyages'in torunu olduğunu, kıskanç dedesinin gazabına uğrayıp sığırtmaçlık yapan sıradan bir ailenin yanında büyüdüğünü, sonunda kim olduğu anlaşılıp annesiyle babasının yanına döndüğünü (Herodotos 1.107-108) ve aşırı yoksul ana-babanın oğlu olarak Med sarayına girip yükselmeyi başardığını, sonunda Medleri alt ettiğini (*FGrH* 688 F9) anlatanlar vardı. Herodotos'a göre öyküler bu kadarla kalmaz. Kültür kahramanlarıyla büyük imparatorlukların kurucuları hakkında söylenen bildik masallardır (örn. Akkadlı Sargon, bkz. bölüm 1c, Musa, Romulus ile Remus). Öncü kahramanın kültürel ve siyasal önemini gözler önüne sererler, ancak tarihsel gerçekliğin kılavuzu olarak güvenilir değillerdir. Kyros örneğinde, elimizde kendi ülkesinin insanlarının uydurduğu sonraki kahramanlık öyküleriyle tamamen çelişen kendi ifadesi var; ondan önce babasının, dedesinin, büyük dedesinin Pers kralı olduğunu biliyoruz.

Mısır'ın fethi

Kyros'un yıldırım seferlerinde fethedilmeden kalan tek devlet, yenik krallıkların eski müttefiki Mısır'dı. Mısır kralı Amasis'in (570-526), ortaklarını birer birer yenen Perslere kendi konumunu güçlendirmeye çalışarak karşı koymuş olması mümkündür. Lydia'nın düşmesinin ardından Ege'de Perslerin başına dert açmak için Yunan tiranı Samoslu Polykrates'in yardımına koşması ve Kıbrıs'ı fethetmesi de, Perslerin Levant'ı ele geçirmesine karşı bir girişim olabilir (Wallinga 1987; 1993). Mısır'ın büyüyen donanma gücü, Kyros'un oğlu ve halefi Kambyses'i (530-522) muhtemelen bu zorlu düşmana karşı harekete geçmek için hazırlıklara başlamak zorunda bırakmıştı. Atılacak ilk adım bir Pers donanması kurmaktı. Kambyses, kadırga yapımı ve liman inşaatlarına muazzam bir yatırım yaparak bunu gerçekleştirdi. Savaş gemilerinin mürettebatı, Perslere bağlı denizci şehirlerin sakinleriydi, ama donanmanın başında mutlaka Pers komutanları olurdu. Bu büyük çabalar epey zaman almıştı. Mısır'ı istila edecek gücün hazır olması 526/5'i buldu. Daha önce Persler Kıbrıs'ı Mısır'dan koparark (Herodotos 3.19), ayrıca orduyla çölü geçerken yardımlarına muhtaç oldukları Sina yarımadasındaki Araplarla pazarlıklar yürüterek Doğu Akdeniz'deki egemenliklerini güçlendirecek hamleler yaptılar (Herodotos 3.7-9).

Mısırlılar Nil'in en doğudaki kolunda Perslerle karşı karşıya gelmişti ama yön değiştirip Memfis kalesine kaçmaya zorlandılar. Kendilerine teslim ol çağrısı yapan Persli ulakla (gemisinin mürettebatını) katledince, kale kuşatıldı ve on gün sonra düştü; Mısır kralı III. Psammetikhus tutsak alındı. Mısır'ın asırlık başkentinin düşmesi batıdaki komşularını (Libya, Barka, Kyrene) Pers fatihlerine teslim olmaya ikna etmişti. Kambyses daha sonra Nâpatalı krallarla dayanışma içine girmeye, Asvan'ın ta güneyine dek egemenliğini genişletmeye soyundu (bkz. bölüm 12a). Herodotos her ne kadar bunu Perslerin önü kesilmiş fetih girişimi olarak ortaya koysa da, galiba asıl hedef Mısır'ın güney sınırını pekiştirmekti, öyleyse başarıya ulaşmıştı (Morkot 1991). Perslerin Mısır'ın

malını mülkünü tam denetim altına alma kaygısı aynı zamanda Kamby-ses'in I. Dareios devrinde kesinlikle Pers egemenliğinde olan Harge vahasına ulaşma çabasından bellidir.

Kambyses'in Mısır'ı fethine ilişkin bulgular iki ana kategoriye ayrılır: İlki, o döneme ait Mısır belgeleri, ikincisi, Herodotos'un daha geç tarihli anlatımı. İkinci kategori, Kambyses'e karşı aşırı düşmanca bir tutum sergiler, onu büyüklük hastalığına tutulmuş, ağır bir paranoyaya kapılmış gaddar bir zorba olarak tanımlar. Herodotos'un anlattığı olayların ana hatları belki de doğrudur, ne var ki, bunlar sonradan Mısırlıların anlattığı Pers karşıtı öykülerle ve olayların Yunan anlatı gelenekleri doğrultusunda şekillendirilmesiyle çarpıtılmıştır (Lloyd 1988). Herodotos'un eserindeki Kambyses, Mısır'ın toplumsal ve dinsel yapısına hiçbir ilgi ya da hassasiyet göstermeyen bir yabancı, kaba bir istilacıdır. Dönemin Mısır metinleriyse bu portreyi desteklemez. En önemli metin, Mısır krallarının yüksek rütbeli bir memuru ve donanma komutanı olan Ucahorresnet'in heykelinin (bugün Vatikan'da) özyaşamöyküsü niteliğindeki hiyeroglif yazıtıdır. Onun ağzından olaylar şöyle gelişir:

> Bütün Yabancı Diyarların Büyük Kralı Kambyses Mısır'a geldi, bütün yabancı diyarların yabancıları beraberindeydi. Bütün toprakları hâkimiyetine aldı. Mısır'ın büyük hükümdarı, bütün yabancı diyarların Büyük Kralı olduğu için oralara yerleşti. Majesteleri beni baş tabip makamına getirdi. Ben ona Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Mesuti-re olarak kraliyet unvanını hazırlarken, o beni bir "dost" ve "sarayın denetçisi" olarak yanına aldı. Majestelerinin dikkatini Sais'in (Saisli kralların hanedanlık merkezi, bkz. bölüm 12b) önemine çektim; orası, henüz hiçbir doğum yokken doğurmaya başlamış, Re'yi doğuran ana, yüce Neith'in tahtı; Neith tapınağının büyüklüğüne (dikkatini çektim)...
>
> Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, majesteleri Kambyses'e, Neith tapınağına yerleşen bütün yabancılar konusunda, Neith tapınağının eski görkemine kavuşması için onların oradan sürülmelerinin lazım geldiğini söyledim. Sonra majesteleri Neith tapınağında oturan bütün yabancıların oradan çıkarılmasını, evlerinin yıkılmasını ve tapınağın içindeki bütün dökün-

tülerinin yok edilmesini emretti. Sonra onlar (bütün eşyalarını) bu tapınağın duvarlarının dışına çıkardılar. Majesteleri Neith tapınağının arındırılmasını ve bütün insanlarının... ve tapınağın daimi rahiplerinin yerlerine dönmelerini emretti. Majesteleri sunuların Tanrı'nın Anası Yüce Neith'e ve eskisi gibi Sais'teki büyük tanrılara verilmesini emretti...

Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı Sais'e geldi. Majesteleri Neith tapınağının yolunu tuttu. Her kralın yaptığı gibi, yüce tanrıçanın huzurunda yeri öptü. Tanrı'nın Anası Yüce Neith ve Sais'te bulunan büyük tanrılar için, her mükemmel kralın yaptığı gibi, bütün güzel şeylerden oluşan bir şölen hazırladı. Majesteleri bunu yaptı, çünkü ben onun majesteleri tanrıçanın önemini anlamasını sağlamıştım; çünkü tanrıça Re'nin annesidir.

(Posener 1936: 1-26; Lichtheim 1973-80 [OI] III: 36-41; Lloyd 1982)

Ucahorresnet'in ifadesi, Kambyses'in Mısır'daki politikasının Babil'de Kyros'un uyguladığı politikaya çok yakın olduğunu gösterir: Ülkenin seçkin tabakasıyla yakınlık kurmak, onları onurlu (ama siyasal gücü olmayan) mevkilere yerleştirmek, egemenliğini olabildiğince olumlu ölçülerde kabul ettirmek için onların yerel koşullara aşinalığından yararlanmak ve kendinden beklenen geleneksel Mısır kralı rolüne uygun düşecek şekilde davranmak –tanrıları onurlandırmak, adak sunularının devam etmesine izin vermek, tanrıların tapınaklarını temiz tutmak, Mısır unvanları ve isimleri almak.

Diğer Mısır bulguları da bunu yalanlamaz. Elimizde, Kambyses'in 524'te gösterişli bir törenle gömdüğü kutsal bir Apis öküzünün mezar yazıtı var (bu hayvan, Mısır Krallığı'yla yakından ilişkilidir, bkz. bölüm 12b). Aynı Apis öküzü için yaptırılan lahit de günümüze ulaşmıştır. I. Dareios'un dördüncü yılından kalma bir başka Apis mezar yazıtında, 524'te Kambyses tarafından resmen atanmış olan yeni öküzün ölümü kaydedilmiştir. Bu da yine Kambyses'in Mısır Krallığı'nın kutsal buyrukları doğrultusunda hareket ettiğinin açık bir kanıtıdır. Herodotos yanlış anlamış olmalı. Neden mi? Buna yanıt vermek kolay değil. Demotikos yazıyla kaleme alınmış Mısırca bir belgenin arkasında (Spielberg 1914) Kambyses'in bir kararnamesi kısmen korunmuştur. Mısır tapmak-

larının gelirleriyle ilgili bu belge, Memfis'teki Ptah tapınağı dışındaki tapınakların masraflarının kısıldığına işaret ediyor olabilir. Metnin olası yorumu bu, ancak okunması çok zor (işaretlerin çoğu silik ya da silinmiş), dolayısıyla bu metnin daha sonraki kısımlarında Kambyses'in Mısır'da ne tür emeller beslediğine açıklama ararken dikkatli olmalıyız. Herodotos'un bilgi topladığı zamana dek geçen yıllar boyunca Pers egemenliğinin katı gerçekliği Kambyses'in anısına gölge düşürmüş olabilir: Perslerin koyduğu ağır vergiler, acımasızca bastırılan iki Mısır ayaklanması (486/485; 460-454), Pers bayrağı altında toplanmayı reddetmiş olanların mevkilerini ve mülklerini kaybetmesi. Öte yandan açıklaması ne olursa olsun, Kambyses'in yerli ideolojiyi yönlendirdiğini ve meşru Mısır Firavunu rolüne girdiğini gösteren o dönemin Mısır belgelerini görmezden gelemeyiz.

İmparatorluk krizi

Kambyses'in krallığının sonu karanlıkta kalmıştır; Pers ülkesinden kalan, bugün güvenle ona atfedebileceğimiz hiçbir anıt yoktur. I. Dareios'un (Kent 1953 DB) ve Herodotos'un (3.30; 61-67) aktardığı kadarıyla, onun son günlerinin öyküsü, Kambyses Mısır'dayken yeni imparatorluğun ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldığını göstermekte olup, bu yazarlar karşılaşılan sorunlarda Kambyses'e kötü bir rol biçerler. Her iki yazar da, birbirinden çok farklı şekilde hikâye etmekle birlikte (nihayetinde Herodotos'un versiyonu Dareios'un anlattıklarına dayanır; Balcer 1987), Kambyses'in öz kardeşi Bardiya'yı (Herodotos'ta adı "Smerdis" olarak geçer) gizlice katlettiğini söylerler. Dareios'a göre, Kambyses bunu Mısır'a gitmeden önce yapmış, Herodotos'a göreyse, oradayken güvendiği bir adamı aracılığıyla yaptırmıştı. Ne var ki, bu karanlık eylemi Kambyses için kâbusa dönüşür: Gaumata adında bir magus (Pers alimi), örtbas edilen olayı fırsat bilerek kendisinin Bardiya olduğunu söyler ve krallığını ilan eder; Perslerin çoğu ondan yana olur, Kambyses ise Mısır'da yalnız kalmıştır. Herodotos bize Kambyses'in derhal Pers ülkesine geri dönüp sahtekâra mey-

dan okumak için yola koyulduğunu, fakat Suriye'deyken öldüğünü anlatır. Kambyses son nefesini verirken, Bardiya'yı Kyros'un oğlu, dolayısıyla meşru kral olarak kabul etmemeleri için uyarmak amacıyla, yanındaki saray görevlilerine kardeş katili olduğunu itiraf eder. Adamlar ona inanıp inanmama konusunda kararsız kalırlar. Bunun ardından Pers soylularından yedisinin sahtekârın maskesini düşürdüklerini, komplo düzenleyerek magus'u öldüklerini anlatan soluk kesici bir öykü gelmektedir. Onlardan biri olan Dareios, tanrısal kehanetlerle kral seçilip tahta çıkar. Dareios, yalnızca Kambyses'in öldüğünden ve kendisinin sahtekârlığın farkına vararak Gaumata'yı öldürüp kral olduğundan söz eder. Başta Gaumata'nın fiziksel açıdan Bardiya'ya şaşırtıcı derecede benzemesi olmak üzere, öyküdeki dikkat çekici tuhaflıklar nedeniyle bilim insanları uzun zamandır Dareios tarafından öldürülen kişinin Kambyses'in erkek kardeşi ve Kyros'un oğlu Bardiya'dan başkası olmadığından kuşkulanmaktadırlar (Dandamaev 1976; Bickerman ve Tadmor 1978; ayrıca bkz. Wieselhöfer 1978; Sancisi-Weerdenburg 1980, bölüm 3).

Eğer böyleyse, demek ki Dareios bir kral katili ve gaspçıydı, Bardiya'nın Kambyses tarafından gizlice öldürüldüğü ve Gaumata'nın onun kılığına girdiği masalı da, ağabeyine başkaldırmış olmasına rağmen Pers tahtında hak iddia etmesi meşru olan Kyros'un oğluna suikast düzenlediği gerçeğini örtbas etmek için tamamen Dareios tarafından uydurulmuştu. Dareios'un Pers hükümdarı olma önceliğine sahip olmadığına işaret eden birkaç nokta var. Behistun yazıtının başında verilen soyağacında, Dareios doğuştan tahta çıkma hakkı olduğunu iddia etmektedir: Aile ağacını Kyros'unkine bağlar ve hem onun hem de kendi atalarının Ahemenes'in soyundan geldiğini ileri sürer. Bunun da Dareios'un tahtı ele geçirmesini haklı çıkarmaya ve kendisini (dolambaçlı yoldan) büyük fatihin ailesine bağlamaya yönelik bir tertip olduğu neredeyse kesindir. Bazı bilim insanları Dareios'un soyunun yapaylığına dikkat çekmişlerdir (Sancisi-Weerdenburg 1982; Miroschedji 1985; Briant, baskıda, bölüm 3). Herodotos'un hikâyesi de Dareios'un krallık haklarındaki marjinalliğin altını çizmiştir. Ayrı-

ca, Dareios'un kendi yazıtlarından, tahta çıktığı sırada dedesiyle babasının hayatta olduklarını öğreniriz. Eğer Dareios'un ailesi gerçekten Kyros'la yakın akraba olsaydı, o ailenin üyeleri taht vârisleri arasında olur, genç Dareios yerine onlardan birinin kral adayı olması daha uygun düşerdi. Üstelik, Dareios'un kanlı bir olayla tahtı ele geçirmesinin doğurduğu genel öfke durumu, onun tahta çıkışıyla birlikte patlak veren ve genç imparatorluğun temel birliğini ciddi biçime tehdit eden bir dizi isyandan bellidir. Bazı ayaklanmaların, kriz yaşayan krallıkta egemenlik altına alınmış halkların (Elam, Babil, Media) bağımsızlık kazanma fırsatı yaratabileceği düşüncesiyle çıkarıldığı su götürmez, fakat bazıları (Pers ülkesindeki örnek gibi, Bardiya olduğunu iddia eden birinin önayak olmasıyla çıkan isyanlar) imparatorluğun kurucusunun oğlu olan meşru Pers hükümdarının katledilmesinin toplum içinde doğurduğu dehşeti gösterir.

Dareios'un kendine karşı başlatılan, İran, Mezopotamya, Ermenistan, Afganistan'ın tamamıyla Orta Asya'nın bazı kesimlerini sarsan, belki Mısır ile Lydia'da da etkileri görülen (bu konuda çok az bilgiye sahibiz) kitlesel başkaldırıları bastırması bir yıldan fazla sürmüştü (522-521). Bunu başarmak için peş peşe çarpışmaların ardından elebaşlarıyla destekçilerini halk önünde gaddarca cezalandırması şaşırtıcıdır. Dareios'un Behistun yazıtında anlattıklarından, komuta ettikleri geniş ordularla birlikte başından sonuna dek ona sadık kalmış birçok Pers soylusunun desteğine güvenebildiğini biliyoruz. Dolayısıyla Pers toplumu imparatorluk tarihinin bu aşamasında karşımıza bölgesel büyümenin sebep olduğu ciddi sorunlara varabilen derin siyasal bölünme içinde bir toplum olarak çıkar: Bazı grupların Kambyses'ten hoşnut olmadıkları, kardeşi Bardiya tahta talip olduğu zaman gördüğü destekten de anlaşılacağı üzere apaçık görülüyordu; Pers soyluları arasında bir başka grup da olasılıkla kendilerine mevki kaybettiren imparatorluğun gelişme biçiminden rahatsızdı –onlar da geniş desteğe sahiptiler, kendi başlarına hareket eden canı sıkkın küçük bir grup değillerdi. Kurulalı henüz on yıl bile olmadan imparatorluğu neredeyse yok eden bu önemli krizin kesin sebepleri üzerinde yal-

nızca varsayımda bulunabiliriz (Dandamaev 1976; Briant, baskı aşamasında, bölüm 2 ve 3). Bu konuda söyleyebileceğimiz tek şey Persia'ya büyük değişiklikler getirmiş hızlı yayılmanın mevki ve iktidar çekişmesiyle düşmanlıkları kışkırttığıdır. Dareios'un imparatorluk arazilerini yeniden birleştirerek ve hepsinden önemlisi Pers soylularını kendi etrafında toplayarak bu sorunlarla başa çıkma başarısını ve tahtını sağlamlaştırmasını onun en büyük zaferlerinden biri olarak kabul etmemiz gerekir. Ahemeni ailesinin Persia'nın kraliyet soyu olmasını sağlayan odur, İskender'in fethine kadar da böyle sürüp gitmiştir; bugün Ahemeni Hanedanlığıyla Ahemeni İmparatorluğu'ndan söz edebiliyorsak, bu Dareios'un sayesindedir.

Dareios'un kazanımlarının büyüklüğü yine onun kutlamalarıyla ölçülebilir: Behistun'un (Bisitun ya da Bagistan diye de bilinir) Mezopotamya'dan Ekbatana'ya giden anayolda kutsal bağlantıları olan bir noktasında, yüksek bir kaya üzerine kendini isyanları bastırırken tasvir eden bir kabartma yapılmasını buyurmuştu (Wiesehöfer 1978). Resimde (bkz. şekil 43) bir ayağıyla, ellerini yalvarırcasına havaya kaldırmış Gautama'nın bitkin vücuduna basarken gösterilir; isyanın diğer elebaşıları da elleri arkadan bağlı, yan yana boyunlarından zincirlenmiş olarak kralın önünde dururlar; kralın hemen arkasında iki Pers askeri yer almaktadır. Kabartmanın yanında Dareios'un tahta çıkışını ve çarpıştığı savaşları ayrıntılarıyla anlatan, ayrıca yardım gördüğü sadık ve asil kimseleri gelecek nesillere öven Eski Farsça, Akkadca ve Elamca yazıtlar bulunur. İçlerinde en eski tarihli olanın Elamca metin olduğu bugün artık bilinmektedir (Trümpelmann 1967), çünkü o dönemde Eski Farsça'yı yazmak mümkün değildi. Dareios'un sözünü ettiği Pers dilini ifade edebilecek bir yazı yaratılmasını emrettiği noktası onun devrinin önemli olayını vurgulamaktadır: İmparatorluğun topraklarını bir araya toplamış, dilini yazmak için tek tip bir yazı oluşturmayı akıl ederek Pers karakterini güçlendirmişti (Dandamaev 1976). Uyruğundaki bütün ülkelerde Pers denetimi kurulduğu haberi, yurt geneline imparatorlukta yaygın olarak kullanılan farklı dillerdeki metinlerle yayılmıştı:

> Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın (İran'ın baş tanrısı) lütfuyla hazırladığım yazıttır bu. Ayrıca, Ari dilinde (İran dili) kil tabletlere ve parşömene yazıldı. Ayrıca, kendi heykelimi yaptım. Ayrıca, şeceremi yaptım. Yazıldı ve huzurumda okundu. Sonra bu yazıtı bütün eyaletlere gönderdim. İnsanlar elbirliğiyle üstünde çalıştılar.
>
> (Kent 1953 DB IV 88-92)

Bunlar boş sözler değildir. Bir stele kazınmış Babilce versiyonu, Behistun kabartmasının bir benzeriyle birlikte (Seidl 1976) Babil'e dikilmiştir (von Voigtlander 1978); Aramice versiyonu da Elephantine adası papirüsleri arasında bulunmuştur (bkz. s. 359); 5. yüzyılın sonlarında orada hâlâ kopyalanmaktaydı (Greenfield ve Porten 1982).

13d Ahemenilerin tarihi ve içerdiği sorunlar

Pers tarihine ilişkin elimizdeki bulgular hiçbir zaman tamamlanmasa da imparatorluğun ilk otuz yılından gelen kaynaklar başlıca olayların akışını ana hatlarıyla takip edebilmemize ve imparatorluk politikası hakkında bir şeyler anlayabilmemize izin vermektedir. Dareios, kendine karşı kışkırtılan ayaklanmaları bastırma başarısından sonra krallığının ikinci ve üçüncü yıllarında, biri Elam'a, diğeri Orta Asya'daki İskitlere karşı iki çıktığı iki sefere değinir. Ama metin tam da o noktada kırılmıştır. Buradan itibaren elimizde bize askeri tarihten söz eden tek bir Pers metni yoktur. Babil'de 538 ile 321 arasında çok az sayıda tarihsel kayıt muhafaza edilmiştir. Şimdiye dek 14. yüzyıla ait yalnızca III. Artakserkses devrinden (345/4) kalma sağlam kalmış bir kayıt bulunmuştur (*ABC* no. 9); olasılıkla İskender'in fethine ilişkin bir parçadır bu (krş. Glassner 1993 [OK] no. 29; *ABC* no. 8). Babil'in astronomik günlükleri (Sachs ve Hunger 1988) de o dönemden anlaşılması kolay olmayan bağlantısız bilgi parçaları ortaya koyarlar (van der Spek 1993). Bu durumda olaylarla ilgili bize ışık tutan başlıca, çoğu zaman yegâne kaynak Yunan tarihyazımı ile Eski Ahit'tir. Fakat genel olarak sınırlı bakış açıları nedeniyle bu kay-

naklar bize çok az kılavuzluk ederler (bkz. s. 353-356): Ege ve Küçük Asya'nın batısında Yunan-Pers ilişkileri tarihi baskındır; buradan Levant ve Mısır'da yürütülen Pers politikasına ilişkin parçalar çıkarabiliriz; gerisi tam anlamıyla boştur.

I. Dareios'un krallığı

I. Dareios'un Kuzeybatı Hindistan'ı Ahemeni topraklarına kattığını biliyoruz, çünkü burası hem kralın daha sonraki yazıtlarında Perslere bağlı ülkeler listesinde yer alır, hem de Herodotos (3.94) Pers tebaası arasında Hintlileri de sayar. Ancak fethin kesin tarihi bilinmiyor. Dareios, Pers ülkesinin en batısındaki sınırları güçlendirmeyi de sürdürmüştü kuşkusuz: Ege'de, başta Samos olmak üzere bazı adalar zapt edilmiş, Pers gücü Hellespontos'tan Trakya'ya yayılmıştır (yaklaşık 513); Dareios'un Karadeniz İskitleri'ne karşı sonuç alamadığı seferin öyküsü (Herodotos 4.83-142), onun (ve Kyros'un) Orta Asya'daki imparatorluk sınırlarında yaşayan göçebe gruplara yönelik stratejisine ışık tutabilir; Makedonya kraliyet sarayı ve Atina ile ittifak kurulmuştu (Kuhrt 1988). Ne var ki, bu öyle kolay kazanılan bir zafer değildi: 598'de Miletos, Karia ve Kıbrıs'ın bazı kesimlerinin başı çektiği İonia kentleri ayaklanmış, Eretria ile Atina da sınırlı destek sağlamıştı. Asiler, Pers kalesi Sardes'i ateşe vermeyi bile başarmışlardı. Persler buna derhal karşılık verdiyse de, mücadele uzamış, ayaklanma ancak denizde ve karada dört yıl süren zorlu çarpışmalardan sonra bastırılabilmişti. Son "yatıştırma" harekâtı –Eretria ve Atina'ya yönelik iki saldırı– hiç toprak kaybetmeseler de Perslerin 490 yılında Marathon'da uğradıkları yenilgiyle sonuçlandı. İsyankâr şehirlere Perslerin uyguladığı ceza sertti, ama İonia'daki bazı siyasal gruplar daha önceki tiranların yerine şehirlerinde denetimi ele geçirerek bundan kazançlı çıkmışlardı (Graf 1985). Haraç miktarının saptanması ve Sardes'teki Pers valilerinin, toprak hakkı uğruna sürdürülen şehirler arası çekişmeleri çözümleyip kontrol altına alabilmesi için arazi ölçümü yapıldı (Briant 1987).

Yakın zamanda fethedilmiş olan Mısır'da Dareios'un yaptığı işlerin can alıcı önemi vardı. 522-521 büyük krizinde oradaki durum belli olmasa da, satrabın sadakatinden kuşku duyulduğuna ve görevden alındığına işaret eden ipuçları bulunur. Dareios, Kambyses'in izinden giderek batıdaki önemli vahaları egemenlik altına almış, Harge vahasında dev bir tapınak inşa etmeyi başarmıştı; buradaki kabartmalar, Dareios'u Mısır'a özgü tapınma duruşunda, tanrılar tarafından beslenirken gösterir. Öte yandan Heliopolis'e dikilmiş Dareios heykeli bambaşka bir mesaj iletiyordu: Bu heykel Pers tarzında yontulmuştur, giysi kıvrımlarında Eski Farsça, Elamca ve Akkadca kazınmış kısa bir yazıt bulunur. Kaidenin ön tarafına Mısır'ın "iki ülkesini" birleştiren Nil tanrılarının asırlık firavun sahnesi oyulmuş, yan taraflar Pers uyruğundaki bütün halkları temsil eden figürlerle süslenmişti. Kaide yüzeyini (ayrıca heykelin bir ayağını, giysi kıvrımlarının bir tarafını ve kuşak püsküllerini) kaplayan Mısır hiyeroglifiyle yazılmış metin, Dareios'un dindar bir Mısırlı savaşçı kral *ve de* yabancı bir fatih olduğunu ilan ediyordu:

> Her şeye kadir, Khenti-Khem (Letopolis Şahini) gibi kuvvetin efendisi, Dokuz Okçuları (Mısır'ın geleneksel düşmanları) alt edecek kadar bileği bükülmeyen kudretli Yukarı Mısır kralı, meclisi mükemmel, planları özenli, hançerin efendisi, (düşman) kitlelerinin arasına sızdığı zaman hedefi şaşmadan vuran, Mont (Mısır savaş tanrısı) gibi güçlü, Yukarı ve Aşağı Mısır kralı, iki ülkenin efendisi [Dariu]s, sen çok yaşal Büyük, yücelerin yücesi, [bütün...] ülkenin bası, [tanrının] babası Hystaspes'in oğlu, Ahemeni soyundan, Horus tahtında, tanrıların ilki Re misali ilelebet Yukarı ve Aşağı Mısır kralı olarak görünen.
>
> (*CDAFI* 4: 235-266; *TUAT* I 609-611)

Elimizdeki bu heykel, bir heykel çiftine aittir ve Susa'da bulunmuştur, ama metinde bu heykelin (heykellerin) ya da bir kopyasının Mısır'da Re kültünün merkezlerinden olan Heliopolis'e dikildiği açıkça belirtilmiştir. Hangi olay vesilesiyle yapıldığı belli olmasa da, Dareios'un Mısır'daki egemenliğini kuşkuya yer

vermeyecek şekilde ortaya koyar. Pers egemenliğine ilişkin bir başka kanıt da, inşaatı II. Nekho tarafından başlatılan (krş. bölüm 12b), Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan kanalı Dareios'un tamamlamasıdır. Kanalın kıyısına dikilmiş olan, Mısır tarzı ikonografik süslemeli, çiviyazısı ve hiyeroglif metinler içeren dört kırık stel günümüze ulaşmıştır (Posener 1936: 48-87). Metinler Mısır'dan Persia'ya (haraç karşılığı armağanlarla yüklü) gemiler gönderildiğinden söz eder, buna dayanarak Dareios'un başlıca hedefinin Doğu Akdeniz'den Pers Körfezi'ne denizyolu açmak olduğu düşünülmüştür. Ne var ki bu görüş beraberinde sorunları da getirir, çünkü bu rotadaki güçlükler nedeniyle düzenli kullanımına olanak yoktu (Salles 1988). Daha çok Dareios'u Mısır firavunlarına yaraşır gayretler içinde göstermeye yönelik bir girişimi çağrıştırmakta (Tuplin 1991) ve imparatorluk topraklarının Perslerin eline geçtiğinin halka ilanı anlamına gelmektedir. Dareios tarafından İndus nehrinin ağzından Pers körfezine ve ötesine, Karialı Skylaks'ın da katıldığı (Herodotos 4.44) bir keşif ekibi gönderilmesi de bu ideolojik hedefe uygundur, Hindistan ile Mezopotamya arasındaki ticari bağlantı her ne kadar eski de olsa artık Ahemenilerin kendi çıkarlarına hizmet ediyordu (Salles 1990).

I. Dareios döneminde iki dev kraliyet inşaatı projesi vardı. Antik Susa şehrinde (Kuzistan) saraya ait yapılar bulunmuştur, ayrıca yeni başkent Persepolis'in (Fars: Dareios'un ikinci sahte Bardiya'yı yendiği yerin yakınları olabilir, Sumner 1986) inşasına başlanmış ve Dareios'un haleflerince tamamlanmıştır. Kralın mezarı, Persepolis'ten pek uzakta olmayan Nakş-ı Rüstem'de kayaya oyulmuştur –Kyros'un mezarından çok farklı bir mezar anıtıdır (bkz. s. 373). Yeni kraliyet şehirleri ikonografik süslemeleri, teknikleri, malzeme ve zanaatkârlarıyla imparatorluğun kültürel çeşitliliğini, muazzam kaynaklarını ve Pers kralının bunları nasıl seferber ettiğini yansıtıyordu. Krallığın yeni ikonografisini yaratmak adına her kademeden çeşitli öğeler kullanılmıştır. Bu ikonografi, Pers kralını, her birinin farklı karakteri vurgulanmış, ama hepsi Pers hükümdarına hizmet etmek için uyumlu bir biçimde birlik olmuş pek

çok halkın oluşturduğu bir imparatorluğun zirvesinde gösterir (Root 1979). Bunun son sözlü ifadesi, Dareios'un Susa'dan gelen "temel metni"dir:

> Susa'da inşa ettiğim bu sarayın süslemeleri uzaklardan getirildi. Yerin altındaki kayaya ulasana dek toprak kazıldı. Kazı yapıldıktan sonra temel dolguları, bazı yerde 40 kübit (yaklaşık 20 m), bazı (kısımlarda) 20 kübit derinliğe yerleştirildi. O temelin üstüne saray inşa edildi.
>
> Toprağın kazılmasını, molozun sıkıştırılması ve kerpiç kalıplarının dökülmesi, hepsi Babil halkı tarafından yapıldı.
>
> Sedir kerestesi Lübnan adında bir dağdan getirildi. Bunu Assur halkı Babil'e getirdi, Babil'den de Karialılar ile İonialılar Susa'ya getirdi. Yaka kerestesi Kandahar (Kabil bölgesi) ile Karmania'dan (Kerman) getirildi. Altın, Sardes'ten ve işlendiği Baktria'dan getirildi. Değerli laciverttaşı ve akik, islendiği Sogdiana'dan (Özbekistan/Tacikistan) getirildi. Değerli turkuvaz taşı, islendiği Harezm'den (aşağı Amu Derya) getirildi.
>
> Gümüş ve abanoz Mısır'dan getirildi. Duvarı süsleyen bezemeler İonia'dan getirildi. Fildişi, işlendiği Kusi'den (Nübye), Hindistan'dan ve Arakhosia'dan (Kandahar bölgesi) getirildi.
>
> Taş sütunlar Elam'da, getirildiği Abiradu adında bir köyde işlendi. Taşı işleyen taşçılar İonialılar ve Sardeslilerdi.
>
> Altını işleyen kuyumcular Medler ve Mısırlılardı. Ahşabı işleyenler Sardesliler ve Mısırlılardı. Fırınlanmış kerpici işleyenler Babillilerdi. Duvarı örenler Medler ve Mısırlılardı.
>
> Kral Dareios söyle der: Susa'da bir harikulâde (iş) sipariş verildi, bir harikulâde (iş) (tamamlandı). Ahuramazda beni, babam Hystaspes'i ve ülkemi korusun.
>
> (Kent 1953 DSf 22-58)

Kraliyetin inşaat projelerindeki çokulusluluk, Persepolis'ten gelen, Dareios'un saltanat döneminden kalma binlerce idari metinle bolca doğrulanmıştır (bkz. s. 357-358). İnşaat, malzeme işleme işleriyle meşgul ve resmi bürokraside yer alan çok çeşitli insanlara işaret ederler. Persia uçsuz bucaksız bir imparatorluğun kaynaşma merkeziydi, muazzam nüfusunu beslemek için tarımsal potansiyelinden yararlanırdı.

Batı cephesi, 486-431

Dareios devrinden edindiğimiz izlenim ayaklanmaların bastırılması, birliğin sağlanması, fetihlerin pekiştirilmesi, Perslerin uyruğundaki toprakların elde tutulması için katı önlemler alındığı yönündedir. Oğlu ve vârisi Kserkses'in (486-465) bütün temel noktalarıyla babasının politikalarını devam ettirdiği görülebilir: Burada da sahip olduğumuz bilginin neredeyse tümü batı dünyasıyla sınırlıdır. İlk görevi, Dareios'un ölümünden hemen önce başlamış ve sona ermesi bir yıl sürecek olan (Herodotos 7.1; 7.7) Mısır'daki ayaklanmayı bastırmak olmuştu (Cruz-Urribe 1980). 481'de Babil'de bastırılması gereken bir isyan daha patlak vermişti (Briant 1992b). Hükümdarlığının bir döneminde (olasılıkla başlarında) Kserkses muhteşem Babil eyaletini (bkz. s. 414) ikiye bölerek Pers eyalet idaresini daha etkili kılmaya çalışmıştı: Günümüzdeki Irak ve Suriye'nin tamamını kapsayan ve Fırat kıyısında Karkamış'a kadar uzanan "Babil" ile Fırat'ın batısında Suriye-Filistin'i de içine alan "Maveraünnehir" (Akkadcası *ebir nāri*, Stolper, 1989); batıda da Hellespontos Frigyası'nın geniş Lydia eyaletinden ayrılmasıyla benzer bir düzenleme ve sıkı denetim yürürlüğe konmuştu (Petit 1990: 181-186).

Kserkses'in başarıya ulaşamadığı bir hedef de kıta Yunanlılarını Pers iktidarını tanımaya zorlamaktı: Bazı Yunanlılar (Thebai, Thessalia) kendilerini Persia'ya bağlamış, ama bazıları buna karşı çıkmıştı (Sparta, Atina). Perslerin uzun vadeli Ege politikası açısından Avrupa Yunanistanı'na uzanan denetim mantıklıydı. Bu Pers taktiğinin önemi, Yunanlıları dize getirmek için hem karadan hem denizden başlatılan seferin başını Pers kralının çekmesinden bellidir. Perslerin ilk zaferlerinden sonra Yunanlılar 480'de Pers donanmasını Salamis boğazında bozguna uğratmışlardı. İki yıl önce bu önemli bölgede denetim sağlamak için alınan önlemlerin tamamen başarılı olmadığını düşündüren Babil'deki ikinci ayaklanmayı da 479 yılına tarihlememiz gerekebilir (Briant 1992b). Durum ciddiydi: İmparatorluğu bir arada tutmak için kuzey-güney ve doğu-batı yollarında yer alan stratejik konumu göz önüne alındığında Ba-

bil'in denetim altına alınması yaşamsal öneme sahipti; burada yeniden kaynayan kazan Kserkses'in Salamis'ten sonra ama sorun çözüme kavuşturulmadan önce Yunan cephesinden derhal ayrılmasını açıklamaktadır. Kserkses Babil'e müdahalesinde başarılıydı, bildiğimiz kadarıyla eyalette bir daha başkaldırı yaşanmadı. Kserkses'in Babil'de giriştiği harekâtla ilgili süregelen bir yanlış anlamanın giderilmesi gerekir: Ne Babil kentindeki tapınakları yerle bir etmişti ne de Marduk'un kült heykelini yerinden sökmüştü. İki ayaklanmanın ardından Babil'e yumuşak davranılmamıştı elbet, fakat Kserkses'in tam olarak ne ceza verdiğini bilmiyoruz; diğer yandan kutsal yerleriyle kültlerin dikkat çekecek kadar hasar görmediği kesindir (Kuhrt ve Sherwin-White 1987).

Yunanistan'da bırakılan azımsanmayacak sayıdaki Pers ordusu sonunda 479'da kıyasıya geçen Plataea meydan muharebesinde yenilgiye uğratılmıştı. Yunanlıların zaferlerinden sonra birkaç Ege adasında ayaklanmalar başladı, İonia kentleri Pers egemenliğinden kurtulmak adına kendilerine destek olması için önce Sparta'ya, sonra da Atina'ya yalvardılar. Atinalılar Ege'de ve Trakya ile Küçük Asya kıyılarında Perslere karşı açılacak savaşa mali ve askeri kaynak aktarmak için Delos Birliği'ni kurdular. Katılım dayatan Atina önderliğindeki konfederasyon 470'ler ve 460'lar boyunca büyük başarılar elde etti: Persli yerel komutanlardan bazılarının kahramanca direniş göstermelerine rağmen stratejik Ahemeni mevzilerinin çoğu kaybedilmişti. 466'da Atinalı amiral Kimon Pamphylia'da Eurymedon (Köprüçay) ırmağının ağzında Pers güçlerine karşı hem denizde hem karada çarpışılan muharebeyi kazanarak birliğin zaferlerini taçlandırdı (Thukydides 1.100).

Ağustos 465'te Kserkses ile veliaht prens Dareios saray entrikası sonucunda katledildiler. Yaşanan olaylar belirsizdir: Kendi suç ortaklığını örtbas etmek ve babasıyla erkek kardeşinin (D.S. 11.69; 71) öcünü alıyor pozu takınmak için sözde suikastçileri halk önünde idam ederek olayları karartmak, bir sonraki kral I. Artakserkses'in (465-424/423) işine gelmiş olabilir. Batı cephesindeki sorunlar daha da büyümüş, Atinalılar Levant kıyılarını tehdit edip Mısırlı yerel lider İnaros'un (460-454, Thukydides 1.104)

başlattığı isyanı desteklerken müdahale alanları daha da genişlemişti. Fakat Artakserkses karşı saldırıya geçmekte tez davrandı: Ahemeni generali Megabazos Mısır'daki ayaklanmayı bastırmak için görevlendirilmiş, o da Mısırlı asilerle Atinalı yedek kuvvetleri imha ederek görevi acımasızca yerine getirmişti (Thukydides 1.110). Levant'taki birkaç yerleşmeden gelme arkeolojik bulgular takviye edilmiş yeni kurulan garnizon noktalarının Perslerin savunma hattına dek uzandığı izlenimi vermektedir. Kudüs'te elçi olarak bulunan Ahemeni Yahudilerinden saraylı Ezra ile Nehemya da (sırasıyla 458 ve 445 dolayları) Yunan tehdidinden kurtulmak için Perslerin çabalarına katılmış olabilirler (Hoglund 1992; buna karşılık bkz. Grabbe 1994). Mısır'da yaşanan trajediye rağmen Atinalılar Perslerle savaşmaya devam ederek saldırılarını Kıbrıs'a yöneltmişlerdi. Ne var ki Kıbrıs seferi başarıya ulaşamadı, Antik Dönem'in bazı yazarlarına göre Perslerle barış yapma kararı alınmış, diğer yandan Persler Küçük Asya'nın batı sahillerindeki egemenliklerinden vazgeçmişlerdi. Antlaşma, görüşmelere katılan ileri gelen Atinalı diplomatın adıyla, "Kallias Barışı" olarak bilinir (D.S. 12.4.4-6). Bundan böyle Pers ülkesinin kuzeybatı sınırındaki *statüko* kesinleşmiş, Atina da daha doğuya müdahale etme girişimlerini bırakmış oluyordu. Ama bir sorun var: Antlaşmadan söz edenler yalnızca birkaç yüzyıl sonra kayıtlarını derleyen yazarlardır. Oysa *Peloponisos Savaşı Tarihi* adlı eserinde 479 ile 431 arasındaki Yunan siyasal tarihinin paha biçilmez bir çerçevesini çizmiş olan, dönemin Atinalı tarihçisi Thukydides bu konuda sessiz kalmaktadır. Bundan dolayı "Kallias Barışı"nın tarihsel gerçekliği bilim insanları arasında hâlâ tartışılır, henüz ortak bir görüşe varılmamıştır (Badian 1987; Briant baskıda, bölüm 14/4). Dahası, böyle bir anlaşmaya varıldıysa bile Persler buna uzun süre bağlı kalmamışlardı: Lydia'nın Persli satrabı Pissouthnes adayı egemenliklerine almaya çalışan Sami sürgünlere askeri yardım yapmıştı (yaklaşık 440). Sparta ile Atina arasında Peloponisos savaşının patlak vermesinin (431) anlamı kıtadaki Yunan devletlerinden en güçlü ikisinin gelecek yirmi yedi yıl boyunca birbirleriyle kıyasıya bir dövüşe girmeleridir. Persia da bu süre boyunca durumu kendi çıkarına kullanmayı bildi.

II. Dareios ve II. Artakserkses

424/423 kışında I. Artakserkses Babil'de (karısıyla birlikte) öldüğü zaman (Stolper 1983) yerine Dareios (II.) adını alan gayrimeşru oğlu Okhos geçmişti. Fakat tahta çıkmaya hakkı olduğuna iki kardeşi, Artakserkses'in meşru oğlu ve olasılıkla veliaht olarak atanmış Kserkses (Ktesias, *FGrH* 688 F15) ile Sekundianos (ya da Sogdianos) adındaki öbür gayrimeşru çocuğu karşı çıkmışlardı. Taht kavgası birkaç ay sürmüş, iki rakibin can vermesiyle sona ermişti. Kraliyet adaylarının taraftarlarının destek vermek uğruna nasıl seferber oldukları mal sahibi askerlerin savaşa hazırlanmaya zorlandığı bu dönemde ipotek konan arazilerin sayısındaki muazzam artışı gözler önüne seren Babil'deki iş dünyasıyla ilgili belgelerde görülebilir (Stolper 1985: 104-124). Dareios ile birlikte Yunan yazarlar yeni bir mücadele alanına işaret ederler: Bu dönemden başlayarak III. Artakserkses devrine dek (D.S. 17.6.1) Persler Med ülkesinin kuzeyindeki Hazar Denizi'nin güneybatısında yaşayan bir kabile topluluğu olan Kadusilerle defalarca savaşmak zorunda kalmışlardır (Ksenofon *Hellenica* 2.1.13). Çarpışmalar zaman zaman kralın da katılmasını gerektirecek kadar önemliydi (*age.*; Plutarkhos *Artaxerxes* 24-5). Bu savaşlar ya da Kadusilerin özellikleri hakkında bildiklerimiz çok az, dolayısıyla sürekli çatışmanın ciddiyetini ve bıraktığı etkiyi değerlendirmemize olanak yok. Yine de elimizdekiler, siyasal ve askeri Ahemeni tarihiyle ilgili bildiklerimizin ne kadar tek yanlı ve bölük pörçük olduğunu hatırlatması bakımından önemlidir. Dareios Sicilya'ya yapılan seferin (414/413) felaketle sonuçlanması nedeniyle ciddi güç kaybına uğrayan Atina'nın Küçük Asya'da yarattığı fırsatı kaçırmayarak satraplarına (Tissafernes, Farnabazos) İonia Yunanlılarını yine haraca bağlamalarını ve Atina'nın nihai mağlubiyetini (404) hızlandırmak için Sparta'ya destek vermelerini buyurmuştu. Gelgelelim iki Pers satrabı arasındaki düşmanlık yüzünden Dareios sonunda komutayı ele alması için küçük oğlu Kyros'u özel yetkilerle batı cephesine göndermek zorunda kaldı (Ksenofon *Hellenica* 1.4.3).

405/404'te II. Dareios'un yerine tahta, Artakserkses adıyla geçen en büyük oğlu Arses'in hiçbir sorunla karşılaşmadığı anlaşılır. Fakat Artakserkses'in küçük kardeşi Kyros'un tahtta gözü vardı, Küçük Asya'da emri altındaki bölgede bulunan askeri birliklerle Yunanlı paralı askerlerin de yardımıyla Persler arasından kendini destekleyenleri bir araya topladı. Yunanlı askerlerden biri olan Ksenofon adlı bir Atinalı bize Kyros'un talihsiz ayaklanmasını anlatan değerli bir eser bırakmıştır (*Anabasis-Onbinlerin Dönüşü*). İsyankâr ordu bazı güçlüklerle karşılaşsa da Babil'in kuzeyine kadar ilerlemeyi başarmış, 401 yılında Kunaksa'da Artakserkses'in ordularıyla karşı karşıya gelmişti. Asiler bir çırpıda bozguna uğratıldılar, elebaşlarının ölüsü Persli müttefiklerinin çoğuyla birlikte muharebe alanında bırakıldı. Tahta çıkma çabası Pers soylularından gördüğü desteği yaymak adına sonuç vermemiş ve Artakserkses'in krallığı sarsılmamıştı bile.

Muhtemelen Kyros 401 ile 399 arasında Pers hükümdarlarının kovulmasına yol açan ayaklanmanın baş gösterdiği Mısır'da Pers kralının karşı karşıya kaldığı sorunlardan yararlanmayı hesaplamıştı. Persler açısından ciddi bir kayıptı bu, sonraki elli altı yıl Ahemeni tarihine egemenliği geri kazanmak uğruna harcanan çabalar damgasını vuracaktı. Bunun yanı sıra Persler zararı en aza indirgemek için Suriye-Filistin ile Küçük Asya'nın kendi denetimleri altında kalması için mücadele veriyorlardı. Kısıtlama çabaları genel olarak başarılıydı: 387/386'da Artakserkses Yunanlıları hileyle bir yere yerleşmeye kandırmış ("Kral Barışı"), buna göre Yunanlılar Küçük Asya kentlerinin Pers egemenliğinde olduğunu kabul etmişlerdi –Salamis ve Plataea zaferleri kesinlikle tersine dönmüş oluyordu. 360'larda Artakserkses'in Anadolu'daki birtakım isyankâr Pers satraplarıyla uğraşması gerekse de Persia'nın bölgedeki egemenliği Makedonyalı İskender'in istilasına kadar güvence altındaydı (Weisskopf 1989).

Bütün Pers kralları arasında hükümdarlığı en uzun süren II. Artakserkses olmuştu (405-359). Tahta çıkışıyla ilgili bazı sorunlar yaşadığı dışında ne yazık ki onun hakkında çok az şey biliyoruz; ama Roma İmparatorluğu Dönemi'nin Yunanlı ahlakçısı

Plutarkhos, *Artakserkses'in Hayatı* adlı eserinde oldukça sempatik bir tablo koymaktadır önümüze: Onu cömert bir hükümdar, sevecen bir koca ve askerlerinin çektiği eziyeti paylaşmaya hazır gözü pek bir savaşçı olarak tanıtır. Artakserkses'in hükümdarlık döneminden kalma kraliyet yazıtları ilginç bir gelişmeye işaret eder: Tanrı Ahuramazda'nın yardımını alma uygulaması, İran tanrıları Mithra ile Anahita'yı da içine alacak şekilde genişletilmişti. Bunun ne anlama geldiğini okumak zor, ama Ahemenilerin krallık ve kült kavramlarında bir gelişme olduğunu akla getiriyor. Hellenistik Dönem Babil tarihçisi Berossos (*FGrH* 680 F11), Artakserkses'in Persia ve Baktria'nın yanı sıra, imparatorluk kentleri Sardes, Babil, Şam, Susa ve Ekbatana'ya bir Anahita heykel kültü getirdiğinden söz eder. En akla yatkın yorum, bunun imparatorluk diasporasındaki Pers toplumlarının siyasal merkezle bağlarını güçlendirdiğidir; bununla kraliyet yazıtlarındaki yeni öğe arasında bir bağlantı olması muhtemeldir (Briant 1986). Elimizde aynı zamanda Artakserkses'in Ekbatana'daki yaygın inşaat faaliyetine ilişkin kanıtlar var (Kent 1953 A^2Ha-c); Babil'de Pers tarzı bir sarayın inşasını da ona mal etmek gerekir (Vallat 1989).

III. Artakserkses ve Mısır'ın yeniden fethi

Veraset gündeme geldiği zaman uzun süreli hükümdarlıklarda çoğu zaman sorun çıkar, ne de olsa tahta geçmeye hazır birkaç yetişkin ve deneyimli oğul vardır. Veliahdı Dareios da dahil II. Artakserkses'in oğullarından üçü şiddet sonucu can vermişti, sonunda III. Artakserkses olarak tahta geçen (359) bir diğer oğlu Okhos dolaylı ya da dolaysız yoldan bu ölümleri tezgâhlamakla ün salmıştır (Plutharkos, *Artaxerxes* 30). Onun krallığı döneminin en büyük başarısı uzun ve zorlu bir savaşın ardından 343'te Mısır'ın yeniden zapt edilmesiydi. Bundan önce Mısır'dan gönderilmiş çok sayıda paralı Yunan askerinin yardımıyla Sidon hükümdarı Tennes'in başını çektiği Fenike kentlerindeki ayaklanmayı bastırmıştı. Pers ordularına karşı ilk zaferinden sonra Artakserk-

ses kentin kapılarına dayandığı zaman Tennes'in ihanet ettiği söylenir. Bu ihanet ne onu kurtarmıştı ne de kentini: Babil tarihsel kayıtlarında da anlatıldığı üzere o idam edilmiş, kentin bazı kesimleri de ateşe verilmiş (D.S. 16.41-45), halkın bir bölümü sürülmüştü:

> Artakserkses ismiyle bilinen Umasu'nun on dördüncü [yılı] (yani 345): Tişri (Eylül/Ekim) ayında kralın Sidon['dan] aldığı esirler Babil ve Susa'ya [getirildi]. Aynı ayın on üçüncü gününde bu askerlerin bazıları Babil'e girdi. On altıncı gün... kralın Babil'e gönderdiği Sidon'dan gelen kadın esirler -o gün kralın sarayına girdiler.
>
> (ABC no. 9)

Fenike isyanının Perslere karşı Mısır'ın kendi konumunu güçlendirme girişimiyle bağlantılı olduğu açıkça belliydi, bu da Artakserkses'in Sidon'a yönelik gaddarca tutumunu ve onunla başa çıkmada oynadığı rolü açıklamaya yardım eder. Artık Mısır'a giden yollar açılmıştı, oranın yeniden ele geçirilmesiyle birlikte Artakserkses'in gaddarlığıyla zalimliği doğrulanmıştı. Bunun ne kadar doğru olduğunu saptamak zor: Kambyses'in daha eski fethiyle ilgili anlatılan korkunç öykülerin bazısı Artakserkses için de söylenirdi, bu nedenle onlara kulak vermeden önce durup bir düşünmek gerekir; özyaşamöyküsüne yer veren bir stel (Somtutefnakht; Lichtheim 1973-80 [OI] III: 41-44), kimi Mısırlı seçkinlerin eskiden olduğu gibi şimdi de işbirliğine hazır olduklarını akla getirmektedir.

Pers İmparatorluğu'nun çöküşü

Elimizdeki geç tarihli Yunan kaynaklarına inanacak olursak, Artakserkses ve ailesinin birçok üyesi, Bagoas adında bir hadımın önayak olup yönettiği gerçek bir katliamda ölmüşlerdi. Ardından Bagoas Artakserkses'in sağ kalan tek oğlu Arses'i tahta çıkarmış; o da Artakserkses (IV) adını almıştı, fakat iki yıl sonra, artık Ahemeni ailesinin yan kollarından birinin üyesi Artaşata'nın kral

olma sevdasını destekleyen eski hamisi tarafından öldürülecekti. Artaşata olağanüstü cesaretiyle ün salmıştı. Dareios (III) adıyla tahta çıkıp yerini sağlamlaştırdıktan sonra ilk işi Bagoas'ı safdışı bırakmak oldu.

III. Dareios'un ünü iyice zarar görmüştü: Kaderinde, soluk kesen akınları ve hızı ile Büyük Kyros'un zaferlerini anımsatan parlak askeri başarılarıyla Ahemeni Hanedanlığının sonunu getiren Makedonyalı İskender'in rakibi olmak yazan Dareios tabansız biri olarak tarihe geçmiştir. Dikkatle incelendiğinde, İskender'in seferleri, Dareios'un çok makul ve iyi tasarlanınış bir strateji izlediğini, elindeki kaynakları olabildiğince idareli kullandığını ve arka planda İskender'e karşı ayaklanmaları kışkırtmaya çalıştığını gösterir. İskender'in topyekûn zaferi hiçbir surette önceden belli değildi: Küçük Asya kıyılarındaki bazı kentlerde, Levant'taki Tyros ile Gazze'de azımsanmayacak direnişle karşılaşmış, imparatorluğun batı kesimi avucuna düşmeden önce üç büyük muharebede çarpışmak zorunda kalmıştı (334-331). Direnenlere karşı sert bir tutum takınıyordu, Perslerin hizmetinde olan paralı Yunan askerleri gibi, Pers soyluları da onun tarafına geçmekte geç kalmışlardı. İskender asıl hamlesini, Perslerin anayurdu düştükten ve Ekbatana zapt edildikten sonra, Dareios, Bessos adlı bir generali tarafından öldürüldüğü zaman yaptı. Bu noktadan itibaren İskender meşru Pers kralının öcünü alacak kişi ve onun hakiki mirasçısı rolüne soyunmuştu (330). Ama Pers İmparatorluğu'nu kendi hâkimiyetine aldığını iddia etmeden önce yoluna çıkanı devirmesi, doğudaki eyaletleri birbiri ardınca zorla ele geçirmesi gerekiyordu. Elde ettiği kayda değer bir başarıydı, on iki yıl süren çarpışmalarda İskender'in karşılaştığı güçlükler Ahemeni âleminin müstesna dayanıklılığının kanıtıdır. Yaygın kanının tersine Pers İmparatorluğu perişan bir halde değildi, pek çok sorunun üstesinden layıkıyla gelmişti (biz bunların bazılarını biliyoruz). Öyleyse hâlâ yanıtı bulunamamış olan büyük tarihsel sorulardan biri, İskender'in Persleri yenmeyi nasıl başardığıdır (Briant 1994a; baskıda, bölüm 18).

13e Ahemeni İmparatorluğu'nun yapısı

Ahemeni İmparatorluğu iç ayaklanmalara, sınırları boyunca üst üste yaşanan sorunlara, (kaybedileli neredeyse altmış yıl olmuş Mısır da dahil) ayrılık yanlısı girişimlere, veraset sorunları ve kral katilleriyle dolu geçmişine rağmen yaklaşık iki yüzyıldır bir arada tutulan muazzam ve çok çeşitli topraklara yayılmıştı. Demek ki sorulması gereken soru, bunları nasıl başarabildiğiydi. İki önemli husus var: İlki, I. Dareios'un şiddet kullanarak tahtı gasp ettiği 522-521 krizinden sonra Ahemeni sülalesinin bir daha krallığı elinden kaçırmamasıdır (bkz. s. 379-380); ikincisi, I. Dareios ile Kserkses'in hükümdarlık dönemlerinde imparatorluğun olgunlaşıp istikrara kavuşmasıdır. Daha sonra "milliyetçi ayaklanmalar" nadiren görülür (niteliği ve özelliği abartılmış olsa da Mısır istisnadır; Briant 1988) –asilerin amaçları ayrılıkçı devletleri ayağa kaldırmaya değil imparatorlukta kimin iktidara geleceğine yönelikti (örn. Genç Kyros, bkz. s. 390). Ayrıca, Kserkses'ten itibaren toprakların genişlemesi de durmuştu, daha çok idareyi güçlendirme ve takviye etme çabaları görülüyordu. Eyalet sisteminin işlemesi (bkz. s. 386), tek tip vergilendirme ve muhasebe bunun kanıtlarıdır (Descat 1985; 1989).

Krallık ideolojisi

İmparatorluk sisteminin merkezinde Pers kralı yer alıyordu. Büyük tanrı Ahuramazda onu yeryüzünün çeşitli ülkelerinin halklarının hâkimi kılmış ve Pers ülkesini onların başına getirmişti; tanrının desteği olmaksızın hiçbir kral Pers ülkesine hükmedemezdi. Kral, Ahuramazda tarafından yaratılmıştı, onun bütün insanlığa mutluluk getiren cömert kâinatının parçasıydı. Buna dayanarak herkes Pers kralına hürmet, itaat ve "haraç" (OP *bajilbaç*; Sancisi-Weerdenburg 1989) borçluydu: Ahuramazda'nın herkesin yararlanacağı mükemmel düzeni korumak için yaptığı planı desteklerdi –kral ve tanrı evrensel varlıklar düzeninde birbirlerini tamamlar, aynı amaç için çalışırlardı. I. Dareios'un Nakş-i Rüs-

tem'de bulunan mezarının cephesindeki kral figürünün sol tarafına kazınmış yazıt, ikisinin ortak yaşamını gözler önüne serer:

> Bu yeryüzünü (*bumi-*) yaratan, ötedeki göğü yaratan, insanı yaratan, insanlar için mutluluğu yaratan, Dareios'u yapan pek çoklarının tek kralı, pek çoklarının tek efendisi Ahuramazda yüce tanrıdır.
>
> Ben, kralların kralı, her türlü insanı barındıran ülkelerin kralı, bu uçsuz bucaksız yeryüzünün kralı, bir Ahemeni, bir Pers, bir Pers oğlu, Aryan soyundan gelen bir Aryan, Hystaspes'in oğlu yüce kral Dareios.
>
> Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın inayetiyle Pers ülkesi dışında ele geçirdiğim ülkeler bunlar; onlara hükmettim; bana "haraç" getirdiler; benim söylediklerimi yerine getirdiler; kanunum (*data-*) onları bağladı; Media, Elam, Parthia, Aria, Baktria, Sogdiana, Harezm, Drangiana, Sattagydia, Kandahar, Hindistan, *hauma* (sarhoş eden ayin içkisi) içen İskitler, sivri tepeli şapka giyen İskitler, Babil, Assur, Arabistan, Mısır, Ermenistan, Kappadokia, Sardes, İonia, denizaşırı yaşayan İskitler, Trakya, *petatos* (yunanlıların giydiği bir tür şapka) giyen İskitler, Libyalılar, Ethiopialılar, Maka insanları, Karialılar.
>
> Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda bu yeryüzünün keşmekeş halini görünce onu bana bağışladı, beni kral yaptı; ben kralım. Ahuramazda'nın inayetiyle onu yatıştırdım; onlara söylediklerimi arzu ettiğim gibi yerine getirdiler. Eğer şimdi derseniz, "Kral Dareios kaç ülkeye hâkim oldu?", tahta çıkanların heykellerine bakın, o zaman anlarsınız, siz de öğrenirsiniz: Perslinin mızrağı çok uzaklara gitmiştir; o zaman bilirsiniz: Pers hâkimi Pers ülkesinden çok uzaklara savaş açmıştır.
>
> Kral Dareios şöyle diyor: Bütün bu yapılanların hepsini Ahuramazda'nın iradesiyle yerine getirdim. İşi yapana dek Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda beni, kraliyet evimi ve bu toprakları tehlikeden korusun: Ahuramazda'dan dileğim bu, Ahuramazda bunu bana bağışlasın!
>
> Ey insanoğlu, Ahuramazda'nın buyruğu size zıt gelmesin; doğru yoldan ayrılmayın; isyana kalkışmayın!
>
> (Kent 1953 DNa 1-38)

Metinde verilen mesaj, I. Dareios'tan itibaren kral mezarlarının ön cephelerine oyulan kabartmalara yansıtılmıştır (Root 1979). Kral basamaklı bir kürsüye çıkmıştır, ayakucunda da bir yay du-

rur; karşısında ateş sunağı vardır; tepesinde kanatlı bir diskte duran tanrı figürüne selam verircesine elini havaya kaldırmıştır. Kanatlı diskteki tanrı krala bakar ve aynı şekilde onu selamlarcasına el kaldırır: Diğer eliyle kraliyet gücünün simgesi yüzüğü tutmaktadır. Diskteki figürün Ahuramazda olup olmadığı belli değil, ama kralla yakın ilişkide olması metinde dile getirilenleri öyle güzel yansıtır ki pek çok bilim insanı burada kralla tanrısını gördüğümüze inanır (Root 1979; Sancisi-Weerdenburg 1993; farklı bir bakış açısı için bkz. Cameyer 1979; Shahbazi 1980).

Pers Krallığı'nın diğer önemli motiflerini I. Dareios'un mezar yazıtıyla kabartmasından öğreniyoruz. Kürsüyle ateş sunağı tahta benzer bir yere konmuştur; payandaları, kıyafetleriyle özenle ayrılmış ve yaftalanmış farklı tebaaların temsilcileri tarafından taşınır; gören Perslerin kazanımları karşısında ona bir daha bakmaktan kendini alamaz. Persler yeryüzünün uzak köşelerinde savaşmış ve Ahuramazda'nın yardımıyla burada Pers kralının emrinde gösterilen insanları kurtarmışlardır. Kendi bağımsız özelliklerini korumakla birlikte artık egemenliğinde oldukları ve kanunlarına itaat ettikleri krala hizmet uğruna bir aradırlar. Kralın tebaasının çeşitli renklerden oluştuğu teması kraliyet yazıtlarından eksik olmaz (bkz. Susa'da bulunmuş yazıt, s. 385): Pers kralı tanrının her renkten bütün yarattıklarına hükmeder; kendinin ve Persia'nın amaçlarına hizmet uğruna onların türlü becerilerini ve kaynaklarını birleştirir. Persepolis'teki hanedanlık merkezinde de aynı motif yankılanır: Platformun yan tarafları ve sütunlu saraya (*apadana*) çıkan dev merdivenler kralın iktidarını ve onun kulu olmayı kabul ettiklerini gösteren değerli ve paha biçilmez armağanları ona sunmak için bekleyen Pers uyruğundaki toprakların temsilcilerini gösteren kabartmalarla süslüdür. Pers ülkesinin tanrıdan destek gören düzenini tanımaları karşılığında tanrının verdiği barış ve huzur sürecektir.

Kralın ve ülkesinin Persli karakteri, kraliyet yazıtlarından tekrar tekrar altı çizilen bir başka husustur. Kral, Pers soyundan gelme bir Perslidir; Persia dışında ülkeler fethetmiştir; "Pers hâkimi" bugünkü mükemmel devleti kurmak için evinden çok uzaklarda

savaşmak zorunda kalmıştır. Pers ülkesinin refahının –"iyi atlara sahip, iyi adamlara sahip iyi bir ülke" (Kent 1963 DPd)– sürmesi kralın başlıca kaygılarından biridir. Eğer ülke ve insanları güvende olur, tebaasının Pers imparatorluk düzenine sadakati devam ederse, o zaman mutluluk egemen olacaktır (Kent 1953 DPe). Persler-le tebaa arasındaki ayrım *apadana* merdivenlerinde de gözden kaçmayacak şekilde belirtilmiştir[1]: Onlar saray mensupları, memurlar, askerlerdir; kralın huzuruna çağırma zamanı gelene dek armağanları taşıyan elçileri arkada tutarlar; bazıları herhalde kraliyet sofrası için yiyecek getirmiştir; her yönüyle kraliyet otoritesiyle ilişkileri fethedilen halklarınkinden farklıdır. Herodotos aşağıda sözleri Ahemeni İmparatorluğu'nun Pers merkezli olmasını düşünerek söylemiş olsa gerek:

> Öbür uluslardan en saygın tuttukları en yakınlarındaki komşularıdır, sonra birinciden sonraki en yakın olmak üzere böylece gider, kendilerinden uzaklaştığı ölçüde verdikleri değer de azalır; en az değer verdikleri kendilerinden en uzakta oturan uluslardır, çünkü öbür uluslara göre kendilerini her bakımdan daha dolu sayarlar, başkaları kendileriyle ilişkileri ölçüsünde erdemli olabilirler, demek ki en uzakta kalanlar en geri olanlardır.
>
> (Herodotos 1.134)

Yukarıda aktarılan metinde (s. 395) Dareios, Ahuramazda'nın krallığı ona vermesinin nedenlerinden birinin yeryüzünün "keşmekeş hali (*yaudatim*)" olduğunu, Dareios'un da "onu yatıştırdığı" anlatır. Kralın kargaşayı bastırma teması Dareios'un, başta Behistun yazıtı olmak üzere (bkz. s. 381) birkaç yazıtında tekrarladığı bir temadır. Orada kargaşaya sebep olan isyan motifi "yalan/sahtekârlık (*drauga*)" artışıyla bağlantılıdır: Kambyses'in gizlice kardeşini öldürmesiyle birlikte ülkeyi yalan kaplayınca Persia için işler kötüye gitmeye başladığı zaman Dareios durumu şöyle tasvir eder:

> Daha sonra Kambyses Bardiya'yı katletti. Kambyses Bardiya'yı katlettiği zaman halk Bardiya'nın katledildiğini öğrenmedi.

Şekil 45 Aslanı hançerleyen kraliyet kahramanı, Persepolis'teki bir kapıdan (fotoğraf Margaret Root'tan alınma)

> Ondan sonra Kambyses Mısır'a gitti. Kambyses Mısır'a gittikten sonra insanlar kötüleşti. Ondan sonra yalan ülkeyi kapladı, hem Persia'da hem Media'da hem de diğer eyaletlerde.
>
> (Kent 1953 DB I 30-35)

Hak iddia eden sahtekârlar ayaklanma başlatınca, Dareios ayırt etmeksizin onları başkaldıran ve halka "yalan" söyleyen kimseler olarak tasvir eder. Böylelikle sahtekârlık kavramı tanrıya ve kraliyet düzenine karşı başkaldırıyla ilişkilendirilmiş oluyordu: Birini yanlış tanıtmak, insanları yanlış yönlendirmek, dolayısıyla doğru yoldan, yani Pers kralına ve Ahuramazda'ya itaatten saptırmaktır. Kesin olmasa da (Sancisi-Weerdenburg 1993) doğru davranış kavramını, dolayısıyla imparatorluk düzeninin kabulünü içine alan eski Farsça sözcük sahtekârlığın karşıtıdır, yani "hakikat"tir (*arta*). Herodotos'un, Pers çocuklarına "ata binme, ok atma ve hakikati söyleme" (Herodotos 1.136) olmak üzere yalnızca üç şey öğretildiğini söylemesi, genç Perslerin krala ve ülkesine tam bağlılık görevini öğrenmesinin aldıkları eğitimin parçası olduğunu anlatmaktadır (Briant 1982b: 449). Ancak bu görüşle ilgili sorun, Dareios'un metinlerinde *drauga* sözcüğü öne çıkarken, *arta* sözcüğüne hiç yer verilmemiş olmasıdır. Persepolis'teki bir yazıtta bu sözcüğü kullanan tek kral, Kserkses'tir:

> Kral Kserkses şöyle diyor: Ben kral olduğum zaman yukarıda yazdığım bu ülkelerden birinde karışıklık vardı. Bunun üzerine Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın inayetiyle o ülkeye haddini bildirdim, yatıştırdım.
>
> Ayrıca bu ülkeler arasında, daha önceden sahte tanrılara tapınılan (bir yer) vardı. Bunun üzerine Ahuramazda'nın inayetiyle şeytanların (*daivadana*-) tapınağını yerle bir ettim ve "Şeytanlara tapınılmayacak!" diye ilan ettim. Eskiden şeytanlara tapınılan yerde ben hürmetle Ahuramazda ve *arta*'ya tapındım. Yanlış yapılmış başka (işler) de vardı, bunları doğru kıldım. Her şeyi Ahuramazda'nın inayetiyle yaptım. İşi tamamlayana kadar Ahuramazda bana yardım etti.
>
> Bundan böyle, "bu dünyada mutlu olursam, ölünce yücelirim," diye düşünecek, Ahuramazda'nın getirdiği kanuna saygı duy, Ahuramazda

> ve *arta*'ya saygıyla tapın. Ahuramazda'nın getirdiği kanuna saygı gösteren, Ahuramazda'ya ve *arta*'ya tapınan insan bu dünyada mutlu ölür, ölünce de yüceltilir.
>
> (Kent 1953 XPh 28-56)

Bu metinde verilen mesaj, Pers kralına isyan etmenin sahte tanrılara tapınmak, dolayısıyla kralın tanrısı Ahuramazda'yı inkâr etmekle bir tutulduğudur (Sancisi-Weerdenburg 1980, bölüm 1). Kserkses'in düzeni geri getirmesinin Ahuramazda ile *arta*'ya tapınması sayesinde olduğu belirtilmektedir. Demek ki kral burada ahlaki-siyasi düzensizliğin giderilmesini "düzen/hakikat" anlamındaki *arta*'ya saygı duymakla bir tutar. Fakat *arta* kavramının tam anlamı açık değildir; hem unutmayalım ki, Eski Pers metinlerinin tamamında, Perslerin yücelttiği "hakikat" kavramının görüldüğü *tek* yer bu metindir. Belki de Pers kraliyet ideolojisinin çevresinde geliştirildiği üstü kapalı bir kavramdır –eğer öyleyse, yokluğu hissedilmektedir.[2]

Kral mutlak hükümdardı. Her şey onun iktidarına ve kanununa tabiydi. Ancak bu onun gücünü keyfi kullandığı anlamına gelmez. Ahuramazda'nın eserinin bekçisi, onun yardımıyla "bu yeryüzünün" hâkimi olarak ahlaki-siyasi sistemi idame ettirmek zorundaydı, faaliyetlerine yüce ilkeler doğrultusunda karar verirdi. Kendini hükümdar olmaya elverişli olumlu erdemleri üstünde toplamış kimse olarak tanıtırdı. Biri Dareios'un, diğeri Kserkses'in ismini taşıyan tıpatıp benzer iki kraliyet yazıtı, bu kraliyet ideallerinin en güzel ifadesidir. Her iki kralın da ***kelimesi kelimesine*** aynı metni kazıtması, duyguların hükümdarın şahsi eğilimlerini değil, Pers Krallığı'nın temel ve ölümsüz ilkelerini yansıttığının göstergesidir:

> Gözümüzle gördüğümüz bu mükemmel eseri yaratmış; insana saadeti getirmiş; kral Dareios'a (Kserkses) akıl ve derman bahşetmiş Ahuramazda yüce tanrıdır. Kral Dareios (Kserkses) şöyle der: Ahuramazda'nın inayetiyle ben haklı olanın tarafındayım, haksız olanın dostu değilim. Kudretli sebebiyle zayıfa yanlış yapılmasını arzu etmem, kudretli zayıflar se-

bebiyle acı çeker. Ben doğru olanı arzu ederim. Yalanın takipçisi olanın peşinden gidenin dostu olmam. İşbirliği yapan kimseyi işbirliğine göre ödüllendiririm. Öfkenin kabardığını hissettiğim zaman onu düşünme melekemin emrine alırım. Zarar veren kimseyi verdiği zarara göre cezalandırırım. Bir insanın zarar vermesini arzu etmem, zarar veren adamın cezasız kalması da asla arzum değildir. Bir adamın bir başkası hakkında söyledikleri her iki tarafın ifadesini(?) birden duymadan beni ikna etmez. Bir adamın melekelerine göre yaptıkları veya yerine getirdikleri beni tatmin eder, o zaman bahtiyar olur, büyük zevk duyarım ve sadık insanlara cömert davranırım.

Hem ellerim hem ayaklarım kabiliyetlidir. Ata binmek konusunda iyi bir biniciyim. Ok atma konusunda iyi bir okçuyum, hem yaya hem at sırtında. Mızrak atma konusunda iyi bir mızrakçıyım, hem yaya hem at sırtında. Ahuramazda'nın bana bahşettiği hünerleri Ahuramazda'nın inayetiyle kullanmak için onları kuvvetlendirdim, yerine getirdiklerimi Ahuramazda'nın bana bahşettiği bu hünerler sayesinde yaptım.

(Kent 1953 DNb; Gharib 1968 XNb)

Buradaki ana motif, kralın adil bir hükümdar olarak taşıdığı niteliklerdir: Ahuramazda hükümdara, onu adaletin güvencesi ve toplumsal düzenin sağlayıcısı yapan, doğruyu yanlıştan ayırma sağduyusu ve yeteneği vermiştir; kral bunu başarıyla yerine getirir, çünkü düşünmeden hareket etmez; sonuçta kralın dağıttığı ödül de ceza da kesinlikle eşittir ve ancak durumu dikkatle inceledikten sonra gerçekleştirir; verilen hizmetleri kişinin kendi gücüne göre değerlendirir ve sadakati ödüllendirmeye hazırdır. Bunun yanı sıra kralın yalnızca ahlaki değil fiziksel becerileri de vurgulanmaktadır: Üstün bir binicidir, ister yaya olsun, ister at üstünde, ok ve mızrak atarken yeteneğini konuşturur.

İki farklı kral için korunmuş aynı metnin elimizde olması ilginç. Burada yer verilen kraliyet erdemleri paketinin Pers kralı olmanın anlamını en iyi şekilde özetlediği ve krallığın ilan edilmiş ideallerinin önemli parçası olduğu belli. Metnin sonunda, tebaaya Pers kralının üstünlüğünü sınırlar ötesine yayması salık verilir. Metnin Aramice çevirisinden bir bölüm Elephantine'deki papirüste muha-

faza edilmiştir (5. yüzyıl sonları; Sims-Williams 1981). Kyros'un erkekler arasında krallığa en çok layık olduğunu ve iktidara gelmeyi en çok hak ettiğini belirtmekle yazdığı övgüye önem kazandıran Ksenofon'un da Genç Kyros'a benzer nitelikler yüklediği görülür (*Anabasis* 1.9). Demek ki, bu kral imajının imparatorluğun dört bir yanına yayıldığı sonucuna varabiliriz.

Kraliyet ayinleri

Metinlerde vurgulandığı üzere, kral diğer insanlardan ayrı tutulmaktadır. Kralın sıradan bir ölümlüyken böyle olmasına yol açan dönüşüm nasıl yaşanmıştı? Taht vârisi nasıl seçilirdi? Kral öldüğünde ne olurdu? Kralın eşsiz duruşu nasıl ortaya çıkmıştı?

Kralın meşruluğunu belirleyen temel öğe, geldiği soydu. I. Dareios'tan itibaren Pers kralları soyağaçlarının izini sürerler, ideal olarak baba tarafından Ahemenes ile doğrudan akraba olduklarını vurgularlardı. Gelecekte kral olacak kişi normal olarak birbirine kenetlenmiş aile üyeleri arasından seçilirdi. Tahttaki kral kendi halefini seçme konusunda tam yetkiye sahip olduğu Persepolis'te bulunmuş Kserkses'in yazıtlarından birinde de dile getirilmiştir:

> Kral Kserkses söyle diyor: Dareios'un başka oğulları da vardı, (fakat) -Ahuramazda'nın arzusu bu yöndeydi- babam Dareios kendinden sonra en yüksek mertebeye beni layık gördü. Babam Dareios tahttan inince (ölünce) Ahuramazda'nın iradesiyle babamın tahtına kral olarak ben geçtim.
>
> (Kent 1953 XPf 27-36)

Mutlak monarşide kral, veraset hakkının en büyük oğulda olduğunu buyuran anayasaya bağlı değildi. Siyasal kaygılar küçük oğullardan birini seçmeyi gerektirebilirdi. I. Dareios ve Kserskes (yukarıdaki) örneklerinde görüldüğü gibi Dareios'un yaptığı seçimini, en büyük oğlu Artobazanes'in annesinin Pers soylularından Gobryas'ın kızı olması etkilemiş olabilir. Dareios onu terfi ettirirse, anne tarafına krallıkla ilgili kayda değer ölçüde söz hakkı ka-

zandırabilir, dolayısıyla Ahemeni ailesinin taht imtiyazını sarsabilirdi. Atossa'nın oğlu, dolayısıyla ailesinde erkek evladı bulunmayan Kyros'un torunlarından birini, Kserkses'i seçmekle, Dareios tehlikeyi önlemiş oluyordu. İktidarı Ahemeni kraliyet ailesi içinde tutma kaygısı ileride kral eşlerinin belli ki gelişigüzel öldürüldüğü birkaç olayı da (örneğin, Parysatis'in II. Artakserkses'in karısı Stateira'yı zehirlemesi; *FGrH* 688 F27 ve kralın en yakın kadın akrabalarıyla evlenmesi; Sancisi-Weerdenburg 1983a)[3] açıklamaktadır.

Birçok Pers kralının birden fazla karısı vardı. I. Dareios için bu sayının altı, II. Artakserkses için üç, III. Dareios için iki olduğu söylenir. Diğer hükümdarların kaç karısı olduğunu bilmesek de çokeşlilik kural olsa gerek. Açıklığa kavuşmamış bir başka nokta da kralın karılarının nasıl derecelendirildiğidir: Yunan yazarlar kral oğullarından piç diye söz ederken (*nothoi*; Herodotos 3.2), kralın eşleri arasındaki farklı dereceleri kastederler. Ktesias (*FGrH* 688 F15) I. Artakserkses'in piçlerini doğuran üç Babilli kadının adını verir. Tahtın meşru vârisi olmayı belirleyen önemli etmen yalnızca baba soyu olduğu için kimi çocuklara "piç" kimilerine "meşru" damgası vurulmasında hangi ölçütlerin göz önüne alındığını anlamamız güçtür. Bizde uyanan izlenim birinci sınıf kral eşlerinin Persli olduğudur; ama elimizdeki rastgele bulgularla bu ne kadar doğru olabilir? İki nokta kesin görünüyor: İlki kral karılarının statüsünün oğullarınınkine bağımlı olması (Sancisi-Weerdenburg 1983a), ikincisi kralın normal olarak halef seçmesi beklenen oğullar bulunmasıdır –ancak, ayrıcalıklı kuşağın hiç erkek evlat sahibi olmaması durumunda diğer kral oğullarının adaylığı söz konusu olabilirdi.[4]

Veliaht prens seçme töreni hakkında bildiklerimiz çok az. Bunun halk arasında yapılan bir tören olduğuna, halefin "kalkık tiara [Pers başlığı]" giymesine izin verilmesine işaret eden ipuçları var. Bu, yalnızca krala özgü bir ayrıcalıktı; başka birinin buna kalkışması isyan etmesiyle eşdeğerdi (Arrianos *Anabasis* 6.29.3). Bu yeni makama terfi eder etmez, veliaht prens babasından kendisine bir iyilik yapmasını resmen rica ederdi, eğer yetkisi dahilindeyse

kralın bu ricayı yerine getirmesi gerekirdi (Plutarkhos *Artaxerxes* 26.5). Buna ek olarak yalnızca kralın faydalanabildiği özel sudan içmesine izni verilerek geleceğin yeni kralı onurlandırıldı (Kymeli Heraklides, *ap.* Athen. 12.51A; Brant 1994b).

Genç prensler, soyluların çocuklarıyla birlikte erken yaştan (beş yaşından) başlayarak yetişkinlik çağına dek "en bilge adamlar" tarafından eğitilirdi (Strabo 15.3.18). Bu adamların tanrıya tapınmakla ilişkilendirilen maguslar olduğu ve Pers ilminin –tanrıların, kahramanların, geçmişteki soylu edimlerin öyküleri– bekçiliğini yaptıkları neredeyse kesindir. Onlar askeri beceriler, avlanma ve sağ kalma yöntemlerini öğrettikleri genç amirlerine bu sözlü Pers geleneğini de aşılardı. Kralın üstüne düşen ve krala karşı yerine getirilecek vazifeler de eğitimin parçasıydı (Sancisi-Weerdenburg 1993). Prensler bu ortamda dostluklar kurar, veliaht prens en yakın arkadaşlarını onlar arasından seçerdi.

Kral öldüğü zaman (nasıl olduğunu çok iyi anlamadığımız bir biçimde onunla ilişkilendirilen) kutsal ateş ülke çapında söndürülürdü (D.S. 17.94.4-5). Arkasından genel yas gelirdi: Persler saçlarını kazıtır, yas giysilerine bürünürlerdi; atların yeleleri kırpılırdı. Yas döneminin ne kadar sürdüğü belli değildir. Pek çok toplumda olduğu gibi atanmış vâris babasının cenazesini düzenlemekten sorumluydu. Bu büyük bir operasyondu, naaşın kraliyet mezarlarına gömülmesi için Persia'ya nakledilmesi gerekirdi: 5. yüzyılda Nakş-i Rüstem, 4. yüzyılda onunla tıpatıp aynı dekore edilmiş Persepolis. Birçok Pers kralının Persia'dan uzakta öldükleri bilinir (Kyros, Kambyses, I. Artakserkses, III. Dareios): Katırların taşıdığı cenaze arabası kral naaşını Perslerin ana yurduna getirir, böylece hükümdar olacak kişi evlada yakışır saygısını göstermeye ve resmi halefliğinin meşruluğunu vurgulamaya fırsat bulurdu. İskender, III. Dareios'un naaşını defnedilmek üzere Persia'ya gönderirken, kendisinin de Ahemeni tahtının resmi vârisi olduğunu ilan etmişti. Elimizde Ahemenilerin cenaze arabalarına ilişkin hiçbir tasvir yok, ama İskender için hazırlanan araba bize bunların ihtişamı hakkında biraz fikir verebilir (D.S. 18.16-18.28.1; genel olarak bkz. Briant 1991). Ne yazık ki naaşla birlikte mezara hangi eşyaların koyul-

duğuyla ilgili hiçbir bulgu yok; ne de kraliyet mezarlarındaki kültü ortaya koyan bir ipucu. Tek istisna mezarının tasarımı ve konumu daha sonraki Ahemenilerden bambaşka olan Büyük Kyros'un mezarıdır (bkz. s. 373). Arrianos, bu mezarın düzenini ve içindekileri paha biçilmez bir tasvirle ölümsüzleştirmiştir:

> Meşhur Kyros'un mezarı Pasargadae'daki kraliyet parkındaydı (*paradeisos*); çevresine her türlü ağaç dikilmiş ve sulanarak koru meydana getirilmiş, uzun çimenlerle kaplanmıştı; alt tabakalarda yer alan mezar dört köşe kesilmiş taşlarla inşa edilmişti ama içi dikdörtgendi. Üst tarafında çatısı taştan bir taş oda ve bir kapı vardı, öyle dardı ki kısa boylu bir tek adamın bile oradan geçmesi zor ve sıkıntılıydı. Odada Kyros'un naaşının istirahat ettiği altın bir lahit duruyordu; üzeri Babil kilimiyle örtülmüştü, yerde mor halılar seriliydi. Üstüne kollu bir kaftan (*kandys*) ve Babil işi başka urbalar konmuştu. Aristobulos'a göre, orada maviye boyanmış Med pantolonlarıyla urbalar vardı, bazısı koyu, diğerleri açıklı koyuluydu, ayrıca altından dökülmüş taşlı kolyeler, hançerler (*akınades*) ve küpeler, bir de masa vardı. Kyros'un cesedinin konduğu lahit masayla divan arasına yerleştirilmişti. Duvarların içinde ve mezara uzanan rampanın yanında, Kyros'un oğlu Kambyses'ten itibaren babadan oğula geçen bir mevki olan Kyros mezarı bekçiliği eden maguslar için yapılmış küçük bir bina vardı. Kral onlara her gün bir koyun, sabit miktarda un ve şarap sunar, Kyros'a da her ay bir at kurban ederdi.
>
> (Arrianos *Anabasis* 6.29.4-7)

Demek ki Kyros yanında kaliteli eşyalar, dokumalar, Perslere özgü giysiler ve değerli takılarla özenle gömülmüştü. Mezar, magus grubuna dahil, babadan oğula bekçi olan kimselere emanet edilirdi; bunların gereksinimleri kraliyet kasasından temin edilir, Kyros'un onuruna (kralın buyruğuyla ve kralın karşıladığı) kurban keserlerdi. Ne var ki imparatorluğun kurucusu Kyros için yapılanlar özel bir uygulamaydı; diğer Pers krallarına öldükten sonra aynı şekilde muamele edildiğine işaret eden hiçbir ipucu bulunmamaktadır.

Yeni kralın tahta çıkış töreniyle ilgili elimizdeki başlıca kaynak Plutarkhos'un (olasılıkla Ktesias'tan yararlanarak) yazdığı *Artak-*

serkses'in Hayatı'dır. Ne yazık ki törenin yalnızca bir bölümünü anlatır:

> Dareios'un (II) ölümünden hemen sonra, kral (yani II. Artakserkses) Persia'da rahipler tarafından düzenlenen kraliyete hazırlık törenine katılmak üzere Pasargadae'ye gitti. Bu tören, Athena gibi savaşçı bir tanrıçanın tapınağında yapılır: Taç giyecek kimsenin içeri girmesi, kendi giysisini çıkarıp Kyros'un kral olmadan önce giydiği kıyafeti giymesi, incir keki yemesi, melengiç çiğnemesi ve bir tas çiğ sütü son damlasına kadar içmesi gerekir. Daha başka ayinler de vardı muhtemelen, ama onlar yabancılara kapalıdır.
>
> (Plutarkhos *Artakserkses'in Hayatı* 3)

Plutarkhos, yukarıda kralın oğlunun krala dönüştüğü "geçiş ayinini" anlatıyor. Ama taç giyme töreninden verdiği ayrıntılar bunlarla sınırlı. Eksik olmasına rağmen bu pasaj bazı çok önemli noktalar içermektedir. İlki, kralın Pasargadae'ye, imparatorluğun kurucusu Kyros'un şehrine gitmesidir. Törenin bir bölümü, kral olacak kişinin Kyros ile daha açık bir biçimde bağ kurması demektir: Kişisel giysilerinin simgelediği eski kimliğinden arınarak Kyros'un "kral olmadan önce" giydiği kıyafeti giyer, yani bir anlamda Kyros olur, iktidara yükselerek daha nice büyük fetihler gerçekleştirecektir. İncir keki, melengiç ve çiğ süt tüketmesi, geleceğin kralı da dahil genç Pers erkeklerinin hükümdarlığa uygun hale gelmesi için geçtikleri eğitimin törensel ifadesidir.

Ayinin savaşçı tanrıçanın tapınağında yapılması askeri ruhun yansımasıdır. Burada cesur ve savaşçıların hamisi olarak görünen, Perslerin tanrıçası Anahita olsa gerek (Malandra 1983: 117-119) –Ahemenilerin asker krallarına yaraşan da odur. Kraliyete hazırlık ayini her zaman Anahita tapınağında mı yapılırdı, yoksa Plutarkhos'un anlattıkları II. Artakserkses'in hükümdarlığı döneminde yeni bir uygulama mıydı, bu sorunun yanıtı bilinmiyor. II. Artakserkses'in selefleri Ahuramazda'dan başka tanrılardan söz etmezler (bkz. s. 394-395); Anahita ile Mithra'nın adına rastladığımız kraliyet yazıtları yalnızca II. Artakserkses döneminden gelenlerdir,

öte yandan bu kralın Anahita kültünü yücelttiğini gösteren hiçbir bulgu yoktur (bkz. s. 389-391). Belki de kraliyete adım atma ayini, sıkça yinelenen "Ahuramazda beni kral yaptı" temasından da anlaşıldığı üzere önceden yalnızca Ahuramazda ile bağlantılıydı (Herrenschmidt 1977: 24).

Krallığa geçiş töreninden sonra kralın özel kraliyet kaftanı (*kandys*) giyip taç ve başlık (*tiara*; *kidaris*) taktığı tahmin edilir; belki bu aşamada genellikle sikkelerde, mühürlerde ve mezar kabartmalarında gördüğümüz gibi, ona kalkan, mızrak ve yay da verilirdi. Kraliyet nişanlarının Pasargadae ve Persepolis (Zendan; Ka'bah) gibi kuleyi andıran yapılarda saklanması muhtemeldir. Eldeki bulgular, dev bir kapının ardında kulelerin yarısına kadar yükselen bir merdiven olduğunu gösterir (Stronach 1978; 117 vd.); bir bilim insanı (Sancisi-Weerdenburg 1983b) bu merdivenlerin en üstündeki basamakta yeni taç giymiş kralın bütün görkemiyle halkı resmen selamlamış olabileceği görüşünü ortaya atmıştır. Assur devletinde olduğu gibi (bkz. bölüm 7b), satrapların makamlarını resmen krala teslim etmeleri de mümkündür. Böylelikle mevkilerini krala borçlu olduklarını göstermiş oluyorlardı, krala da onları görevlerine iade ederek güvenini ya da saf dışı bırakarak tam tersini ifade etme fırsatı doğuyordu (D.S. 11.71.1; Briant 1991). Yeni hükümdarın bir başka icraatı da ödenmemiş vergi borçlarını silmesi olabilir (Herodotos 6.59): Kralın tahta çıkışı, krallığın devamının yanı sıra uyruğundaki insanlar için de yepyeni bir başlangıcın işaretiydi.

Kral, saray ve Pers soyluları

Kral kendi üstün mevkiini nasıl korurdu? Pers aristokrasinden destek görmeyi nasıl güvence altına alırdı? Dareios'un tahtı gasp ettiği akla geldiğinde bu soru bütün çıplaklığıyla ortaya çıkar (bkz. s. 377-382): Herodotos, Dareios'un suikastçi ortaklarından herhangi birinin kral olabileceğine ilişkin hikâyeler duymuştu, diğer bir deyişle Dareios'un taht iddiası ortaklarından daha güçlü değildi. Ayrıca, Dareios tahta çıkış öyküsünü kendi ağzından anlatırken

(Kent 1953 DB) mücadelede ona yardım edenlerin adlarını verir, ailelerinin her zaman geleceğin Pers kralları olmaya layık olduğunu belirtir. Öyleyse bunların seçkin kimseler olduğu su götürmez. Ayrıca, içlerinden biri tasvir edilmiş ve ismi verilmiştir, bu kişi Nakş-i Rüstem'deki kral mezarının ön cephesinde Dareios'un arkasında duran Gobyras'tır. Behistun yazıtında adı geçmeyen başka bir Pers soylusu Aspathines'in de I. Dareios'un mezarında ismi geçer. Bunlara bakarak kralın yararlandığı ve sergilediği siyasal nüfuz için desteğine muhtaç olduğu Pers soylularından kurulu geleneksel bir grup olduğunu düşünebiliriz: Ne de olsa bu grubun üyeleri onun da yardımıyla, tahttaki krala suikast düzenlemişlerdi, eğer öfkelenirlerse buna yine kalkışabilirlerdi, bu defaki kurbanları da Dareios olurdu.

Herodotos (3.84) bize, Bardiya cinayetinden sonra yedi suikastçinin kendi aralarında kral olacak kişinin hangi ayrıcalıklara sahip olacağına karar verdiklerini anlatır. Ayrıca, bunlar diledikleri zaman (kralın yanında bir kadın olmadıkça) resmi saray seremonisine gerek duymadan kralın yanına girebilecekti ve kral, eşlerini yalnızca bu kişilerin ailelerinden seçecekti. Üstelik, olasılıkla arazileri vergiden muaf tutulmuştu (Herodotos 3.97). Demek ki Pers kralı gösterecekleri destek ve bağlılığın bedeli olarak soyluların baskısına razı gelmek zorundaydı. Hikâye böyle. Uygulamada da öyle miydi acaba?

Yukarıda da belirttiğimiz (s. 402-403) gibi, dikkat çeken ilk husus Pers krallarının soyluları krallıktan sağlıklı bir ölçüde uzak tutmayı başarmalarıydı. Dareios anne tarafından ailesi ölüp gitmiş olan Kserkses'i terfi ettirerek Gobyras'ın torununu krallık makamının dışında bırakmıştı. II. Dareios da herhalde taht adaylığına destek kazanmak için çocuklarından ikisini Pers soylularından Hydarnes'in ailesinin çocuklarıyla evlendirmişti. En büyük oğlu Arkakserkses (II) tahta çıktığı zaman, annesi Parysatis onu Hydarnes sülalesinden gelme karısını boşaması, yerine kendi kızlarından biriyle evlendirmek için kolları sıvamıştı. Bunun ardında yatan neden, tahtın Ahemeni ailesi içinde kalmasını güvence altına almak olsa gerek. Bu sayede kral kendisine yardım eden altı soylunun ai-

lelerinden kız almasını gerektiren anlaşmayı açıkça ihlal etmiyor, ama kendi ailesinin üyeleriyle evlenip vâris seçiminde onların çocuklarına ayrıcalık vererek anlaşmayı çiğnemiş oluyordu.

Bu soyluların istedikleri zaman kralın yanına girme hakkı da çok geçmeden kısıtlanmıştır. Herodotos (3.118-119), kralın eşlerinden biriyle odasına çekilmiş olduğu kendisine söylenmesine rağmen Dareios'u görmekte ısrar eden İntafernes'in başına gelenleri anlatır. Dareios'un anlaşmaya bağlı kalmadığından kuşkulanan İntaphernes, muhafızların kulaklarıyla burunlarını doğramıştı. Adamlar olanları haber verince, Dareios kendisini devirmek için bir komplo düzenlendiğinden kuşkulandı ve İntafernes'i ailesiyle birlikte yakalatarak idama mahkûm etti; hemen hemen bütün sülalesi yok edilmişti. Dareios'un hızla harekete geçmesi geride kalan beş soylunun ayrıcalıklarını kötüye kullanmamaları için uyarı yerine geçiyordu; dolayısıyla gerçek anlamda herhangi bir üstünlükleri kalmamıştı.

Dareios'un soylulara yaptığı muamele, onları arkadaş grubu olmaktan çıkarıp diğerleri gibi mevkileri açısından krala bağlı hizmetkârlar konumuna indirmekle sonuçlandı. Ünlü isimlerdi, geçmiş faaliyetleri yüceltilir, aileleri Persler arasında saygı görmeye devam ederdi –Dareios'a yardım edenlerden birinin ailesinden olmak hâlâ büyük saygı görmelerine yarıyordu– fakat kralla ilişkilerinde ne özel hakları kalmıştı ne de etkileri. Hepsi kralın *bendeka*'sı idi, yani Eski Farsça'da "köle", "kul" anlamına gelen kişilerdi. Dareios'un pek çok yerde ve Behistun yazıtında onlardan söz ederken bu terimi kullanması önemlidir. Bu terim, soyluların krala bağımlılığını ve sadakat bağlarını ifade eder.

Herkes krala bağlı olsa da, Pers toplumu içerisinde önemli olan, toplumsal düzeyde bireyin mevkiiydi. Doğuma ve Persli seçkin sınıf içerisinde tanınan ayrıcalıklara göre hatırı sayılı bir sıralandırma yapılırdı. Herkesin düzen içerisindeki yerini ve hem kendinden yukarıdakilere hem de aşağıdakilere nasıl davranacağı bilmesini sağlayan sosyal *statüko* ile Pers aristokrasisinin ideallerinin bazılarının oluşturulduğu Pers eğitim sisteminden geçirilenler yalnızca seçkin tabakaydı. Herodotos'a göre (1.134) sıralamayı insanların

birbiriyle selamlaşma biçimleri belli ederdi: Eşit konumdakiler dudaktan öpüşürlerdi; biri diğerinden daha alt tabakadansa yanak yanağa öpüşülürdü; eğer aralarındaki sosyal farklılık çok büyükse, aşağı tabakadan olan öbürünün karşısında secde ederdi. Sıralamayı neyin belirlediğini anlamak pek kolay değildir. Aile belli ki önemli rol oynar ve yüksek mevkilere ulaşabilmeyi sağlardı. İmparatorluk devletindeki ve ordudaki kilit görevlere Ahemeni kraliyet ailesi üyelerinin çoğunlukta olduğu soylu sınıftan Persler gelirdi.

Fakat soylu ailede doğmak tek etmen değildi. Önemli olan kralın gözüne girmekti. Kralın onurlandırdığı, kendine yakın tuttuğu, akıl danıştığı, özel görevleri emanet ettiği kimseler en yüksek mevkilere gelirdi (Ksenofon *Anabasis* 1.9). Onların statüsü Aramice bir terim olan ve "[kraliyet] evinin oğlu" anlamına gelen, Eski İranca karşılığı **vith(a)puça*= "prens" olan *br byt* (Akkadca *mār bīti* terimiyle karşılaştırın) ile karşılanırdı.[5] Terimin anlamından görüldüğü üzere, bunlar kral çocukları olsa da, kullanımından anlaşıldığı kadarıyla bu unvan Pers aristokrasisinin son derece saygın üyelerine özgüydü, ayrıca ille de kralla akrabalığı göstermesi gerekmiyordu. Örneğin, 5. yüzyılın ikinci yarısında Mısır satrabı Arsames'in unvanıydı. Kraliyetle kan bağını değil de toplumsal sıralamayı göstermesine rağmen böyle "prensler" bulundukları yüksek mevkiler sayesinde aynı zamanda kralın kızlarına ve diğer kadın akrabalarına koca olmaya layıktılar, bu nedenle kraliyet ailesi üyeleriyle evlenerek "kraliyete damat" olurlardı.

Toplumsal tabakalar arasındaki ince ayrımlar türlü yollarla belirtilirdi: "özel sandalyeye sahip" seçkin Persler olduğunu duyarız (Herodotos 3.144); krala yakın askerler altın narla süslü mızraklar taşırlardı (Herodotos 7.41); Perslerin Ermenistan satrabı Tiribazos "kralın kişisel dostu ve onun olduğu yerde atına binmek için krala başka kimsenin yardım etme hakkı olmadığı" adam olarak tarif edilirdi (Ksenofon *Anabasis* 4.4). Krala fiziksel olarak yakın olmak çok istenilen ayrıcalıklardan biriydi, dolayısıyla kralın sofrasını paylaşanlardan biri (*suntrapezos; sundeipnos; sumpotos*) olmak büyük bir onurdu. Kral normal olarak yemeklerini sofrayı paylaştığı kimselerden perdeyle ayrılan bir odada yer ve sonradan

konuklarını teker teker içki içmeye davet ederdi. Kişisel terfi ve sıradan birine üstünlük getirme olanağı yaratan bu fırsata çok değer verilir, dört gözle beklenirdi.

Kralın yaptığı iyilikler bağışladığı armağanlarla dile getirilirdi: Tüm ayrıcalıklar kral tarafından lütfedilirdi. Bunlar savaşta gözle görülür cesaret göstermek gibi sadık hizmetlere verilmiş ödüllerdi. Kserkses savaşı seyretmek için Salamis boğazındaki tepelere çıktığı zaman, yalnızca gösterinin tadını çıkarmamış, vereceği ödüller için askerlerinin performansını denetlemişti:

> Salamis'in karşısına düşen Aigaleos tepesinin eteklerinde duran Kserkses, savaş süresince kendi adamları arasında yararlık gösterenleri sorup öğreniyordu; yazıcılar komutanların adını, babasının adını, hangi kentten olduğunu yazıyorlardı.
>
> (Herodotos 8.90)

Kraliyet ailesinin kızlarından birini gelin vermekten (olağanüstü bir onur) başka kralın dağıttığı armağanlar arasında yüksek mevkiye atama yapmak, arazisi olan bir çiftlik (ya da gelirini) bağışlamak ve (en yaygını da) onurlandırılan kişinin her gün üstünde sergilediği eşya veya giyecek vermekti. Bunlar arasında gemleri altından olan bir at, altın kolyeler, bilezikler, Pers urbası, altın hançer (*akinakes*), altın tas (bazen üstüne kralın adı da kazınmış olurdu; Sancisi-Weerdenburg 1989) vardır. "Oksus hazinesi" (Tacikistan'dan gelir, bugün British Museum'da) bu nesnelerdeki ince işçiliği ve ne değerli malzemelerle yapıldığını gözler önüne sermektedir (Dalton 1964; Pitschikijan 1992). Persepolis'teki kabartmalarda, Susa'nın parlak renkli, sırlı tuğla kabartmalarında ve heykellerde, onurlandırılan insanların kraldan itibar gördüklerinin işareti olan bu armağanları sergiledikleri görülür. Üzerinde böyle eşyalar olan kişiler, sarayın en üst kademelerine çıkmış, krala yakın, dolayısıyla dostluk kurmaya değer insanlar olarak herkesçe tanınırlardı.

Kraliyet armağanlarıyla gelen siyasal açıdan sembolik rolü düşünürsek, armağan verme töreninin halka açık olduğunu tahmin

edebiliriz, ancak elimizde bununla ilgili bulgular çok azdır (Sancisi-Werdenburg 1989). Armağanların kral tarafından halka dağıtılması onların kimden geldiklerinin kanıtı olur; halk önünde kabul edilmeleri alan kişinin krala bağlılığını ve toplumsal kademenin üst basamaklarına tırmanmak için krala bağımlılığını vurgulamaya hizmet ederdi. Böylelikle kraliyet ödülü uygulaması kralın siyasal sistemdeki üstünlüğünü pekiştirmeye ve ödüllendirilen kişilerin ödülü verene karşı yükümlülüğünü devamlı kılmaya yarardı. Öte yandan, isyan, güven sarsmak, fırsatçılık kişinin kraliyetin gözünden düşürülmesine yol açar, buysa suç işleyen kimsenin herkesin önünde saray takılarının çıkarılmasıyla belli edilirdi (bkz. Grelot 1972 no. 102) –daha ciddi durumlarda herkesin önünde korkunç cezalara çarptırılır ya da işkenceyle yavaş yavaş öldürülürdü.

Satraplıklar ve uyruklar

Eyaletler ve merkezi denetim

Pers İmparatorluğu'nun bütün toprakları, genellikle satraplık (Eski Farsça'da *khshaçapavan-* = "krallığın koruyucusu") olarak adlandırılan eyaletlere bölünmüştü. Bu eyaletleri yöneten valilere "satrap" denirdi. Ama terminoloji her zaman böyle kullanılmazdı: Bu sözcük aynı zamanda daha az yetkiye sahip valiler için de kullanılırdı, ayrıca Yunan yazarların sözcüğü kralın çevresindeki memurlar için de kullandıkları görülür. Bununla birlikte tam sınırlarıyla ilgili belirsizlikler olmasına rağmen, genel olarak satraplıkların düzeni oldukça açıktır (Petit 1990; Orta Asya için bkz. Briant 1984a).

İmparatorluğun bütün farklı alanları tek bir siyasal yapı içinde birleştirilmişti, satraplık düzeni idari birlik demekti. Bunun yanında devlet içinde dikkati çekecek kadar bölgesel çeşitlilikler, bağımlı halkların ölçüsü ve doğasında farklılıklar vardı. Örneğin, dev Zagros dağ silsilesinin yaylacıları hiçbir zaman Pers eyaletlerinden birine döndürülüp merkezi devlete dahil edilememişlerdi. Bölgenin

üretim kapasitesi kısıtlıydı, üstelik dağlık arazide askeri seferlere çıkmak güçtü. Ayrıca yerli nüfusu tam anlamıyla bilmeye olanak yoktu, halk geçit vermeyen doruklara ve mağaralara sığınır, oralarda saklanırdı. Böylece Persler dağınık yaşayan dağlılarla *geçici anlaşmalar* yoluyla başa çıkarlardı. Pers kralı yerel liderlere düzenli olarak armağanlar verir, bu yolla onları kendine bağlayarak gerekli gördüğünde onların insan kaynaklarını kullanabilir, kabileler de dağ yollarını güven içinde geçmesi için ona yardım ederlerdi. Kabilelerin iyi niyetli olması, yakınlardaki yerleşik topluluklara yönelik saldırılarının azalması demekti (Briant 1982a, bölüm 2). Arap kabilelerinin merkezi otoriteyle ilişkileri başka türlü yürürdü. Araplar çölü güvenle geçiş yolları bulmakta (Kambyses'in Mısır istilasında yaptıkları gibi) Perslere yardım eder ve Arabistan'ın güney ucuyla Gazze gibi Perslerin denetimindeki Filistin limanları arasında kârlı kervan ticareti düzenlerlerdi. Bunun karşılığında vergi ödemez, ama krala düzenli olarak tütsü "armağan" ederlerdi (Briant 1982a, bölüm 3). Bir diğer önemli sınır topluluğu da, aşağı Amu Derya dolaylarında yaşayan İskitlerdi. Geleneksel yaşam biçimleri göçebelikti. Seçkin atlı savaşçılar, toplumsal konumlarını akınlarda elde ettikleri zengin ganimetler sayesinde sürdürürlerdi. Pers otoritelerinin İskitlerle ilişkilerini nasıl bir tutumla yürüttükleri belirsizdir, fakat İskitlerin Pers ordusunda yaygın olarak yer aldıklarına bakılırsa, Perslerin karşılıklı çıkar ilişkisi kurmayı başardıkları düşünülebilir (Briant 1982a, bölüm 4). İskit kabileleriyle bağlantılar Perslere Orta Asya'nın kuzeyine ve Sibirya'ya dolaylı giriş olanağı sağlamıştı: İskitlerin Altay Dağları'ndaki (Çin yakınları) "donmuş mezarlarında" bulunmuş bir halı, eyer örtüsü olarak kullanılmış Ahemeni tarzı motiflerle dokunmuştu (Rolle 1989: 95-98; Barber 1991 [0F]: 199-203). Oraya İskit liderlerinden biriyle evlenen soylu bir Pers kızıyla mı gitmişti acaba? Yoksa kralın bir İskit savaşçısına armağanı mıydı? Yukarıdaki üç örnekten fiziksel ortamın doğrudan bir Pers satrabının egemenliğine uygun görülmediği, dolayısıyla yöre sakinlerine ölçülü bağımsızlık tanındığı, bununsa karşılıklı olarak hem krala hem de "tebaaya" yarar sağladığı anlaşılır.

Her satraplık geniş bir alana yayılırdı. Adlarına bakılırsa her satrap mutlaka Persli (ya da en azından İranlı) soylu bir aileden gelirdi. Satrap, eyalet başkentinden işleri yönetirdi, buralar çoğu zaman fethedilmiş devletlerin eski başkentleriydi. Örneğin, Mısır'da satraplık merkezi Memfis'te, Lydia'da Sardes, Media'da Ektabana, Babil'de Babil kentindeydi. Çok geniş eyaletlerin bölünmesinin ardından bazı yeni hükümet merkezleri kurulmuştu: Şam (olasılıkla) yeni "Maveraünnehir" eyaletinin idari merkeziydi; Daskyleion ise Hellespontos Frigya'sının satraplığı olmuştu.

Satraplık başkenti kraliyet merkezlerinin küçük bir modeliydi. Eyalet vergileri toplanır ve satrapla yanındaki görevlilere kaynak olarak burada saklanırdı (bazıları merkeze gönderilirdi). Bazı vergiler ayni ödenir ve doğrudan yerel garnizonların bakımı ve gıda temini için kullanılırdı: Örneğin, Elephantine'deki askerlerin (s. 358) aileleriyle birlikte geçimlerini sağlamak üzere eyalet ambarlarından kendi paylarına düşeni alma hakkı vardı. Persepolis bölgesindeki ırgatlara da genellikle kraliyet ambarlarından tedarik edilen yiyecek maddeleri verilirdi. Daha çok gümüş olmak üzere değerli madenlerle ödenen vergiler olağandışı harcamalar için yedek olarak saklanırdı (Descat 1989). İskender'in tarihçileri Pers devleti merkezlerinde istiflenen büyük miktarda ihtiyaç fazlası hakkında bir fikir vermektedirler. Örneğin 331'de Babil hazinesinin başına getirilen Harpalos beş yıllık sefahat döneminden sonra bile yanında yaklaşık 30 ton gümüş götürebilmişti (D.S. 17.108.4-6). Hazineler satraplık merkezindeki kalelerde sıkı koruma altındaydı; surlarla çevrili öbür merkezler de haznedarların (*gazophylakes*, Yunanca sözcük Eski Farsça'yla bağlantılıdır **ganzabara-* haznedar) denetiminde ek hazine işlevi görürlerdi. Satrabın kendisinin bu servetten yararlanması ancak krallık izniyle mümkündü (Briant 1982b: 29 no. 3). Malzemelerin toplanıp işlemden geçirildiği diğer ambarlar satrap ve adamları tarafından özenle gözetim altında tutulurdu. Elephantine adasından gelen bir belge iki Mısırlının hükümet için kullandığı bir tekneyle ilgilidir. Tamir edilmesini isterler, istekleri idari kademelerden geçerek Mısır satrabı Arsames'e iletilir, o da adamlarına tekneyi kuru havuza çekmelerini emreder;

ambar memurları (Elephantine'deki) ile baş marangoz onarımın gerçekten gerekli olup olmadığına bakmasını ve gereken malzemenin ayrıntılı envanterini çıkarmalarını ister. Rapor hazırlanır, ilişiğinde de tekneden çıkarılan eski malzemelerin ambara teslim edilmesi gerektiğini belirten bir not vardır. Arsames raporu onaylayarak ambar memurundan onarım için gerekli malzemeleri baş marangoza teslim etmesini bildirir. Persepolis tabletlerinde de çeşitli malların imalatında çalışan işçilerle (erkek, kadın ve çocuk) dolu merkezlerin varolduğu belirtilmektedir.

Satrabın konutu sarayları aratmazdı. Eyalet başkentlerinde çoğu daha önceki krallardan devralınan saraylar vardı. İmparatorluk genelinde seyahat ettiği zamanlarda krallar yararlansın diye bakımlı tutulurlardı. Babil sitadelindeki Pers tarzı (olasılıkla II. Artakserkses tarafından yaptırılmış, bkz. s. 391) binalar, bize bu resmi binalardan birinin nasıl göründüğüne ilişkin somut kanıtlar sağlar. Ksenofon ise Hellespontos Frigyası satrabı Farnabazos'a ait olan Daskyleion'daki konutun ve parkın canlı bir resmini çizer:

> Farnabazos'un sarayı Daskyleion'daydı. Çevresinde bol erzak istiflenmiş birçok köy ve etrafı çevrilmiş parklarda ya da kırlarda beslenen çok güzel yaban hayvanları vardı. Sarayın önünden türlü balıklarla dolu bir ırmak akardı, ayrıca yakalamayı bilenler için envai çeşit kuş bulunurdu.
>
> (Ksenophon *Hellenica* 4.1.16)

Eyalet saraylarında satrabın aldığı kraliyet emirlerinin saklandığı arşivler bulundu. Bölgesel bürokrasi buradan işlerdi: Satraba yapılan başvurular buraya gönderilir, şehir arazisini ve gelirini etkileyen yerel kararları onaylayan satrabın verdiği hükümlerin kopyaları ileride gerekir de açılıp bakılmak istenirse diye burada saklanırdı (Briant 1986: 434: 437). Kudüs toplumu tapınaklarını yeniden inşa etme hakkını kendilerine vermesi için satrap aracılığıyla krala başvurduğunda bu arşivler sınırlı da olsa gündeme getirilmişti:

"Majesteleri uygun görürse, Babil Sarayı'ndaki arşivde bir araştırma yapılsın. Tanrı'nın Kudüs'teki Tapınağı'nın yeniden kurulması için Kral Kyros'un bir buyruk verip vermediği saptansın..."

Sonra Kral Dareios bu konuda bir ferman çıkardı, Babil'de kayıtların saklandığı odada araştırma yapıldı. Fakat aşağıdaki muhtıranın yazılı olduğu tomar Media eyaletindeki kraliyet konutunda, Ekbatana'da bulundu: (arkasından Kyros'un fermanı aktarılmıştır).

(*Ezra* 5.17-6.2)

Afganistan'ın Eski Kandahar bölgesinde (Arakhosia'nın satraplık merkezi) yapılan kazılarda arkeologlar Elamca bir tabletin parçalarını bulmuşlardı. Bulgu Persepolis'teki bürokratik uygulamaların imparatorluğun doğu kesimlerinde de tekrarlandığını ortaya koymaktadır (Helms 1982).[6] Özbekistan'da (Baktria-Sogdiana satraplığının bir parçası) Amu Derya ırmağının karşı yakasındaki Semerkant kentinde bir saray saptanmıştır (Arrianos *Anabasis* 3.30.6): Kraliyet konutu olarak tasvir edilir, ama bazen satrap tarafından da kullanılmıştır. Elimizde batı imparatorluğu devletiyle ilgili belgeler tam olsa da, bugüne kalan kaynakların özellikleri nedeniyle doğu bölgelerinin de benzer bir anlayışla yönetildiğini varsayabiliriz (Briant 1984a).

Yollar

Persepolis tabletleri bu çıkarsamayı desteklemektedir. Persia'ya giden toplulukların ya da bireylerin hareketlerini belgelerler, ayrıca Herodotos'un anlattıklarından görebildiğimiz kadarıyla Hindistan, Arakhosia, Kirman, Baktria Ahemenilere ün kazandıran geniş yol ağıyla birbirlerine bağlıydılar (Herodotos 5.52-54; 8.98). Herodotos bize Sardes'i Susa'ya bağlayan yolla ilgili eşsiz bilgiler vermektedir: Yol boyunca bir günlük aralarla acil bir devlet görevine çıkmış bir ulağın yiyecek bulabileceği, son hızla yoluna devam edebilsin diye atını değiştirebileceği konaklama yerleri kurulmuştu. Irmak geçişleri ve dağ geçitleri gibi stratejik noktalarda seyahat edenleri gözetim altında tutmak için askerler devriye gezerdi. Mal-

zemelerle bekçi karakollarının bakımı olasılıkla işbaşındaki satraba düşen görevlerden biriydi, ne de olsa etkili yönetim için iletişim yaşamsal önem taşıyordu.[7] Persepolis metinleri sayesinde Pers İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız topraklarını bir uçtan öbürüne geçen yol ağını, buna bağlı olarak da muhafız düzenini, levazım noktalarını ve doğudan batıya bütün eyaletlerde işleyen gerekli devlet denetimini gözümüzün önüne getirebiliriz (Graf 1994).

Yol boylarındaki konaklama yerlerinden yararlanma hakkı yalnızca kraldan ya da yetkili bir memurdan mühürlü izin belgesi (Elamca *hamli*) taşıyanlarla sınırlıydı. Elimizde yolcuların geçişinin ve izin belgelerinin denetlendiği konaklama yerlerinde hazırlanmış raporlar var, ama böyle bir "pasaportun" muhafaza edildiği tek bir örnek bulunur. Mısır satrabı Arsames tarafından Babil'in kuzeyine doğru yola çıkan gayrimenkullerinin yöneticisi ve yol arkadaşları için (Aramice) düzenlenmiş:

> Arsames'ten [...]'deki kâhya (*payd*) Marduk'a; Lair'daki kâhya Nabudalani; Arzuhin'deki kâhya Zatuvahya; Arbela'daki kâhya Upastabara, [...] ve Matalubas; Salaam'daki kâhya Bagafarna; ve Şam'daki kâhyalar Fradafarna ile Gauzana.
>
> [Şu halde] Nehtihor isimli kâhyam Mısır'a gidiyor. Ona eyaletindeki arazimden günlük rızkını vermeniz lâzım: İki kilo "beyaz" un, üç kilo "Rami" unu, iki litre şarap veya bira, bir [koyun]. On usağına da her gün bir kilo un, atlarına yem verilsin. İki Kilikyalı ile bir zanaatkâra da tayın verin -üçü de onun beraberinde Mısır'a giden benim hizmetkârlarımdır -her birine günlük bir kilo un. Buna karşılık her kâhya Mısır'a varana kadar eyaletten eyalete giden yola göre onlara bu tayınlara verecek. Eğer bir yerde bir günden fazla kalırlarsa, o zaman bu günler için onlara daha fazla tayın vermeyin.
>
> Bu fermanı bilen: Bagasrava
> Yazıcı: Rasta
> (Driver 1957/1965 no. 6; Grelot 1972 no. 67; Whitehand 1974: 64-66)

Nehtihor ile yol arkadaşları yol boyundaki konaklama yerlerinde yukarıdaki belgeyi göstererek günlük tayın ve yem alabilmiş-

lerdi. İlgili makam bunların miktarını belirtmiş ve yetkiyi verecek olan kişinin (bu örnekte Arsames'in) hesabından düşülmek üzere baş muhasebe makamına bildirmişti. Erzakı kullanma hakkı dikkatle düzenlenirdi –eğer kafilenin orada kalış süresi uzarsa, memurların daha fazla erzak vermesi yasaktı. Buradaki belgenin yolculuk için düzenlenmiş (İstihkam Arşivi'nden de anlaşıldığı gibi, Hallock 1969) gıda ikmaline izin veren binlercesinden bugüne kalmış tek örnek olduğunu aklımızda tutarsak, imparatorluğun idaresinin karmakarışık yapısı hakkında bir fikir edinebiliriz.

Toprak, işgücü ve insan gücü

Arsames belgede Mısır'daki arazilerinin kâhyasının kullanımına açtığı kendi arazisinden söz eder. Arsames'in yazdıklarına karşılık gönderilen mektuplardan oluşan koleksiyondan (Driver 1957/1965) Pers soylu sınıfı üyelerinin buradaki arazileri hakkında eşsiz bilgiler ediniyoruz. Babil'den gelen Muraşu arşivleri (Stolper 1985) Pers kraliyet sarayının üyeleri de içinde olmak üzere buradaki pek çok Perslinin orada da geniş arazilere sahip olduğuna işaret etmektedir. Persepolis metinleri de Persia'da kadınlara ait arazilere gönderme yapar. Birçok Yunan yazar Persli toprak sahiplerinden ve Küçük Asya'nın batısındaki topraklardan elde edilen gelirden pay alan başkalarından söz etmişlerdir. Krallığın dört bir köşesinde kralın da arazileri vardı. Kralın, ailesinin, yüksek mevkilerdeki soyluların ve gözde tebaanın gayrimenkulleri Pers varlığını imparatorluk geneline yaymış ve iktidarını pekiştirmeye yardımcı olmuştu. Ksenofon *Anabasis*'te bunu pek güzel anlatır:

> Burada (Mysia'daki Pergamon) Eretrialı Gongylos'un karısı ve Gorgion ile Gongylos'un annesi Hellas tarafından Ksenofon için güzel bir davet verilmişti. Kadın ona, orada Asidates adında, ovada yaşayan bir Persli olduğunu, eğer gece yanında üç yüz adamla birlikte giderse bu Persli adamı karısı, çocukları ve kayda değer... mallarını ele geçirebileceğini söylemişti.

> Geceyarısına doğru oraya vardılar, kalenin dışındaki köleler orada bulunan sığırların çoğuyla birlikte ellerinden kurtuldu, çünkü bizzat Asidates'i ve şahsi mallarını ele geçirmek için bunları bir kenara bırakmışlardı. Mazgallı siperleri ve çok sayıda iyi askerlerle dolu yüksek ve sağlam kuleye saldırma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı, onlar da gedik açmaya kalkıştı. Duvar sekiz toprak tuğla kalınlığındaydı, yine de gün ağarırken yarık açıldı. Ortaya çıktığı anda içeriden biri öküz pişirilen kocaman bir şişi en yakındaki adamın kabasına batırdı. Arkasından gediği ok yağmuruna tutarak içeriye girişi engellediler. Muhafızlar da bağırıyor, meşaleleri sallayarak işaret gönderiyorlardı, böylece askerleriyle birlikte İtamenes onları kurtarmaya geldi, kralın hizmetinde olan Kumania'dan da Assur piyadeleriyle seksen kadar Hyrkanialı süvari ve kimi Apollonia ile yakın çevresinden, kimi Parthenion'dan gelen sekiz yüz peltast* ve süvari de yetişmişti.
>
> (Ksenophon *Anabasis* 7.8)

Yukarıda anlatılan yer, kuzeybatı sınırında bir Perslinin mülkiyetindeki güzel bir bağdır. Gözetleme amaçlı kullanılan bir kuleyle, donanımlı askerlerle korunmaktadır; surların ötesinde kölelerin baktığı sığırların yayıldığı tarlalar uzanır. Üstelik tecrit edilmiş bir karakol değildi, muhafız birlikleri olan bir başka Persli mülk sahibinin meşalelerle yapılan yardım çağrılarına yanıt verip komşusuna yardıma koşabileceği kadar yakındı. Ağır ve hafif silahlı askerlerle birlikte büyük bir süvari alayına da haber gönderilmiş, onlar da Yunan saldırısını savuşturmak için hızla gelmişlerdi. Mal sahiplerinin kendi topraklarında daimi olarak yaşamadığı kraliyet arazileriyle aristokrasinin yüksek kademelerinde bulunanlara ait toprakların tersine, Yunanlıların buradaki arazi sahibiyle ailesini birlikte yakalamayı tasarlamalarından anlaşıldığı kadarıyla bu Persli adam oraya yerleşmiş orta sınıftan biriydi. Toprak sahipleri ortalıkta olmasa bile Mısırca malzeme ve Babil Muraşu arşivlerinden öğrendiğimiz üzere çiftlik arazilerinin temel yapısı birbirine benzerdi. Örneğin, Arsames'in Mısır'daki arazisinde kendisine hizmetkârlar, adamları da yanında olan Arami bir heykeltıraş, yine adamları ya-

* Latince *pelte* adı verilen hafif tahta kalkanlarla süvari birlikleri arasında savaşan, düşmanla çarpışmalarda daha çevik ve atak hamle yapabilen kalkanlı hafif birlikler.

nında olan bir seyis(?), emrindeki askerlerle bir garnizon komutanı ve daha başka hizmetliler ve işçilerle (Aramice *grd'*) birlikte (vergisini verdiği) arazi bağışı yapılmış bir çiftlik kâhyası vardı.

Babil'de askeri hizmetlerinin karşılığında bireylere bağışlanan gösterişsiz arazi parsellerindeki düzen hakkında bazı bilgilerle karşılaşırız; hepsi olmasa da bazıları büyük çiftliklere bağlanmıştır (Stolper 1985). Askeri bağışlar verilen hizmet türüne ve beklentiye göre üç çeşitti: Ahemeni ordusunun temel savaşçı birimlerini yansıtan at arazisi, ok arazisi, atlı savaş arabası arazisi (Sekunda ve Chew 1952). Bağış yapılanlar ve üzerlerine düşen yükümlülükler satraplığın ana yoklama noktasında yazıcıların tuttuğu kraliyet nüfus sayımı kayıtlarında belirtilmiştir (Ebeling 1952; Stolper 1985: 29-30). İmparatorluk istikrara kavuşup da toprakların genişlemesi durunca, imparatorluk genelinde askerlik yoklaması da kaldırılmıştı. Artık kişisel hizmetlerine gerek kalmadığına göre bağış yapılan kimselerin torunlarından gümüşle vergi ödemeleri bekleniyordu. Bunu yerine getirebilmek için çoğu kişinin Babilli girişimci Muraşu ailesine kiraya verdiği topraklar onlar tarafından da başkalarına kiralanırdı. Kiracılar Muraşu ailesine borçlarını tarım ürünleriyle ödüyor, şirket de bunları pazarlayarak gümüş cinsinden paraya çeviriyordu; gümüşün bir kısmı devlete vergilerini ödeyebilsinler diye arazilerin bağışlandığı ilk ailelere verilirdi. Öte yandan askere ikmal yükümlülüğü ortadan kalkmış değildi: Yoklamayla, bağış kabul edenlerin gerekli görüldüğünde bir tür askerlik hizmeti vermekten kaçmalarına olanak tanınmazdı; askerlik görevlerini şahsen yerine getirmeleri gerekmese de, yoklama memurları her bağışlanan arazinin koşullarına göre *bir* askerin yoklamada bizzat hazır bulunmasını sağlardı (*RLA* 8: 205-207).

Bu sistem, III. Dareios'un 333 ve 331'de İskender'e karşı imparatorluk genelindeki bütün halklardan kurulu geniş orduları savaş alanına sürmeyi nasıl başardığını açıklamaktadır (ayrıca 401'de Kunaksa'daki II. Artakserkses ordusuyla karşılaştırın). Pers savaş mekanizmasının tümüyle Yunanlı paralı askerlere bağlı olduğunu düşünmek yanlış olur. İmparatorluğun dört bir yanında pek çok farklı etnik gruptan (Tuplin 1987a; 1987b) ve Ksenofon'un yuka-

rıdaki pasajda anlattığı gibi, bir işaretle devleti savunmak için silaha sarılmaya hazır asker kolonicilerden kurulu garnizonlar bulunurdu. Mısır'da Elamlı, Kilikyalı, Suriyeli, Yahudi, Med, Arap ve Babilli askerler olduğunu biliyoruz; Yunan malzemesi Küçük Asya'nın batısında Pers, Assur, Hyrakania'lı (güneydoğu Hazarlı) birliklerin varlığını ortaya koyar; İskit askerleri Karkamış yakınlarında üslenmişlerdi. Farklı nüfus grubundan üyelerin asker ya da askeri yerleşmeci olarak bir yere nasıl geldikleri her zaman belli değildir. Elephantine'deki Yahudi askerler çoktandır Sais kralların hizmetindeydi (bkz. bölüm 12b), sonra da Perslerin hizmetine alınmışlardı. Babil'de yaşayan çok sayıdaki etnik gruptan bazıları Yeni Babil'de yerleşmiş insanların torunları olabilirlerdi (bkz. bölüm 11e). Perslerin direniş merkezlerini zayıflatmak için bazen toplu sürgün yoluna gittikleri kesindir, bu da evlerinden çok uzaklara yerleşmiş insanların varlığını açıklamaya yetebilir.

"Sömürgeciler" kral adına savaşmakla yükümlü olmayabilirlerdi: Merkezi hükümetin işgücü (başta ulaşım ve inşaat işleri için) gereksinimi olasılıkla bu sistemle karşılanırdı –en azından bir bölümü. *Kurtaš* (Persepolis metinlerinin Elamca nüshalarında) adı verilen kimseler Persepolis arşivlerinde işçi olarak karşımıza çıkarlar. Benzer gruplar Aramice ve Babilce belgelerde de görünür (Aramice *grd'*; Akkadca *gardu*). Bunların kim oldukları tartışma konusudur. Terimin köleleri, özgür işçileri, nüfustaki bağımlı unsurları tanımladığından tutun da idarenin çeşitli kaynaklardan edindiği elindeki işgücünü belirtmek için kullanıldığına kadar farklı görüşler ortaya atılmıştır (Dandamaev 1975; Stolper 1985: 56-59; Zaccagnini 1983: 262-264; Uchitel 1991; Briant, baskıda, bölüm 11/9).

Pers hükümeti, yerel özerklik ve yerel gelenekler

Ahemeni İmparatorluk yönetimi hakkındaki izlenimimiz, en üst makamların yalnızca Pers soylu sınıfının en yüksek seviyesinden seçilen küçük bir grubun elinde bulunduğudur. Bunları Pers kimliğiyle sınırlanmış güç sahiplerinden oluşan, aralarına sızılmaz

bir katman olarak görmek doğru mu? Değil herhalde (Sancisi-Weerdenburg 1990). Öncelikle, II. Dareios'un taht mücadelesi sırasında sadakatle destek vermesi nedeniyle, herkesin imrenerek baktığı satraplık makamına yükselen Persli olmayan bir kişiye dair bulgular var (Babilli Belesys; Stolper 1987). İkinci örnek, Herodotos'un söz ettiği, Atinalı general Miltiades'in oğlu Metiokhos'tur:

> Fenikeliler Miltiades oğlu Metiokhos'u kendisine getirdiğinde, Dareios genç adama dokunmadı; tam tersine birçok iyilikte bulundu. Ona saray, mal, mülk, eş olarak da bir Pers kızı verdi, ondan doğan çocuklar Pers soyundan sayıldılar.
>
> (Herodotos 6.41)

Diğer bir deyişle, kral safkan Pers soyundan olmayanlara "Pers" kimliği bağışlayabilirdi. Azımsanmaması gereken bir başka nokta da, Perslerle yerli seçkin tabakanın bölgesel düzeyde etkileşim içinde olmalarıdır. Daha ast konumdaki Pers komutanlarla memurların eşleri bir yana, satrapların eşlerinin dahi kimler olduğunu bilmiyoruz. Örneğin, Pergamon bölgesindeki Asidates'in karısı kimdi? Olasılıkla oranın yerlisi olan bir kadındı. Paflagonia prensi Otys ile Pers soylularından Spithridates'in kızının evliliği misali (Ksenofon *Hellenica* 4.1.6-7), mutlaka Pers kadınlarıyla evlenen yerel soylular olmuştur. Yukarıda Herodotos'tan aktarılan pasajda da görüldüğü gibi, böyle akrabalıklar yerel seçkinlere Pers İmparatorluğu'ndaki ödül sisteminde sağlam bir yer edinme olanağı tanıyordu. En ilginci de kralın tebaası arasından kendine "cariye" olarak kadınlar almasıdır. Bu konudaki tek örneğimiz I. Artakserkses olsa da, bu işin yalnızca ona özgü olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yok. Artakserkses'in üç Babilli kadından çocukları olmuştu, ikisi erkek, biri kızdı. İki oğlu taht uğruna kapışmış ve kazanan, üvey kız kardeşi Parysatis'le evli II. Dareios olmuştu. Gayrimeşru çocukların tahta çıkması mümkün olduğuna göre, yerel soylu sınıf, pekâlâ kızları aracılığıyla imparatorluktaki en yüksek mevkilere ulaşabilirdi.

Satraplık yönetiminin alt kademelerinde, Pers sisteminin yerel nüfuz sahipleriyle işbirliğine dayandığı görülür. Her satraplık içerisindeki (çok iyi bilmediğimiz) alt bölümler yerel kişilerin yönetiminde olabilirdi (Mausolos ailesiyle karşılaştırın; Hornblower 1982). Ayrıca "Maveraünnehir", Lydia, Hellespontos Phyrgiası ve Baktria-Sogdiana gibi satraplıklarda kendi yetkililerinin geleneksel anlayışla yönettiği çok farklı siyasal kurumlar bulunurdu. Örneğin, "Maveraünnehir" içindeki idari bölgeler: Kudüs ve altbölge Yehud'un kendi kutsal yasaları, rahipleri varlığını sürdürüyor, Yahudiler tarafından idare ediliyordu (Avigad 1976: 30-36); komşu Samiriye'nin yönetimi yerli ailelerden Sanballat'ın elindeydi; Fenike kentleri kendi geleneksel krallarının egemenliğindeydi (Betylon 1980); yakın tarihte Ürdün'ün doğusundaki Ammon'un da olasılıkla yerel vali yönetiminde eyaletin altbölümlerinden birini oluşturduğunu gösteren bulgular ortaya çıkarılmıştır (Şuba: Herr 1992). Farklı sosyo-politik birimler mozaiği tamamen Şam'daki satrabın yetkisi altında toplanırdı.

Pers eyaletleri içinde apayrı siyasal yapılar olduğuna ilişkin bulgular bazen Perslerin satraplık başkentlerinde oturup armağan almaktan ve yerli kimselerin pek az müdahaleyle kendi kendilerini yönetmelerinden hoşnut olduklarını düşündürmüştür. Buna göre, nüfuzlu yerel kimseler Pers otoritelerine pek danışmadan işleri kendi bildikleri gibi çekip çevirmiş, merkezi denetim giderek zayıflamıştı. Oysa gerçek bambaşkadır: Persler yerel kurumlardan kendi çıkarları doğrultusunda *yararlanır* ve onların iç mekanizmalarını çok sıkı denetim altında tutarlardı. Hellespontos Frigyası satrabı Farnabazos ile Dardanos'un yerel beyi buna iyi bir örnektir:

> Bu Aeolis aslında Farnabazos'un eyaletinin parçasıydı ama Dardanos hükümdarı Zenis sağlığında orayı satrap olarak yönetiyordu. O hastalanıp ölünce Farnabazos satraplığı başkasına vermeyi tasarlamıştı, fakat kendi de Dardanoslu olan Zenis'in karısı Mania yanında ona eşlik edenler ve Farnabazos'un cariyeleriyle sarayındaki en nüfuzlu kimselerin gözüne girmek için armağanlarla birlikte onu ziyarete gider. Onunla görüşürken şöyle der:

"Farnabazos, kocam daima senin dostun oldu ve sana haracını eksik etmedi. Bundan dolayı onu yüceltmiş ve onurlandırmıştın. Şimdi eğer ben de onun gibi sana sadakatle hizmet edersem, başka birini vali olarak atamak niye? Eğer seni memnun edemezsem, satraplığı elimden almak ve başkasına vermek senin elinde." Farnabazos bunları duyduktan sonra kadının satrap olmasına karar vermişti. Eyaleti devralan kadın tıpkı kocası gibi haracını ödedi, ayrıca Farnabazos'u ziyarete asla eli boş gitmedi. Farnabazos ne zaman onun ülkesine geldiyse, onu öbür valilerden daha gösterişli ve hoş şekilde ağırladı. Yalnızca devraldığı kentlerin tamamı ona sadık kalmakla yetinmedi, daha önceden Farnabazos'un tebaası olmayan kıyıdaki diğer kentleri de denetimine aldı -Larissa, Hamaksitos ve Kolonai. Bu operasyonlar için Yunan paralı askerler alayından yararlanmıştı, onlar surlara saldırırken arabasından onları seyrediyordu. Bu kadının onayını alan herkes en gösterişli armağanlarla ödüllendirilirdi, bu nedenle onun emrindeki güçler fevkalade donanımlıydı. Topraklarına yönelik saldırılara misilleme amacıyla Farnabazos'un Mysia ve Pisidia'yı istilasına o da katılmıştı. Bütün bunların karşılığında Farnabazos ona özel nişanlar vererek ayrıcalıklar tanır, bazen de danışmanlığına başvururdu. Kadın kırk yaşını aşınca, damadı Meidias ülkeye bir kadının hükmettiğinin utanç kaynağı olduğunu, kendininse sıradan bir adamdan başka biri olmadığını duymaktan bıkmıştı. Mania bütün mutlak hükümdarlar gibi başkalarına karşı her zaman ihtiyatlıydı ama Meidias'a güvenir, tıpkı damadını seven bir kadın gibi ondan hoşlanırdı. Söylendiğine göre bu sayede o da kadının huzuruna çıkıp onu boğazlama fırsatı buldu. Kadının, 17 yaşlarında yakışıklı bir genç olan oğlunu da öldürmüştü. Arkasından Mania'nın hazinesinin büyük bölümünü sakladığı Skepsis ve Gergis'teki kaleleri gasp etmişti; ama öbür kentler kapılarını ona açmadılar, garnizonlarını Farnabazos için beklettiler. Meidias Farnabazos'a armağanlar yollayarak Mania gibi eyalete hükümdar olarak atanmayı talep etti. Fakat Farnabazos armağanlarını kendine saklamasını, onlara iyi bakmasını söyledi. "Yakında geleceğim" demişti, "hem onları hem seni almak için. Çünkü Mania'nın öcünü almayı başaramazsam, yaşamasam da olur."

(Ksenofon *Hellenica* 3.1.10 vd.)

Yukarıdaki pasaj Perslerin çıkarlarını savunmada yerli birinden yararlanmanın, iyi işlediği kanıtlandıktan sonra yapılan anlaşmanın aynı aileyle sürdürülmesinin, Pers satraplığının yerel beylere verilmesinin ve eğer anlaşma bozulur ve Perslerin denetimi tehdit altında olursa yetkinin aileden alınmasının avantajını pek güzel göstermektedir.

İmparatorluk hükümeti çoğu zaman başka bakımlardan da *bırakınız yapsınlar* rejimi olarak tanımlanmaktadır. Persler sanatsal, dilsel ve dinsel bölgesel kültürlerin serpilip gelişmesine "olanak" tanır; yerli halk yetkili mercilerde kalmayı sürdürürler; yerel üretim modelleri gözle görülür Pers etkisi olmaksızın sürüp gider. Ahemeni İmparatorluğu'nun bu bakışı Pers denetiminin bir yönünü vurgular ve olumsuz bir açı verir. Perslerin esnek yetki kullanmak için çeşitli yerel geleneklerden yararlandıkları ve tebaalarıyla yakın etkileşim içinde oldukları gerçeğini görmezlikten gelir. Ahemeni kralları buyruk verirlerken yerel dilleri kullanmış olsalar da *ortak dil* olarak Aramice'nin bir türüne de yer vermiş ve imparatorluk toprakları genelinde kullanılmasını yaygınlaştırmışlardı (bkz. s. 357). Ayrıca, Ahemeni Dönemi'nde Aramice'nin gelişmesi Pers bürokratik geleneğinin yansımasıdır. Dolayısıyla bölgesel düzeyde halk hiçbir şey değişmemiş gibi kendi dillerini kullanmayı sürdürmemişti; o dillerin yanında Aramice de benimsenmiş, krallığın ve satraplığın talimatlarıyla egemen olmuştu (Metzger *ve diğerleri* 1979; Briant 1986).

Din dünyasında da Pers kralları herkesin dilediğini yapmasına izin vermezlerdi. Mısır ve Babil'de varlıklı tapınakların denetimini ve çalışanlarının uyumunu denetim altında tutmak için yerel kültlerin faal destekçileri olarak görünmeye özen gösterirlerdi. I. Dareios'un mektubunun Yunanca çevirisinde de gösterildiği üzere Kudüs ve Menderes Magnesiası (Manisa) gibi daha küçük merkezlerde, tanrılarının Perslere vermiş olduğu desteğe saygı gösterdikleri için tapınaklara bazı ayrıcalıklar tanımışlardı:

> Krallar kralı, Hystaspes oğlu Dareios, hizmetkârı (*doulos*) Gadatas'a şöyle der:

> Talimatlarımın tamamını yerine getirmediğini haber aldım: Toprağıma Fırat'ın öbür yakasındaki Aşağı Asya bölgesinden meyveler ekiyormuşsun, senin bu kararına saygı duyuyorum ve bu nedenle senin için kralın evinde büyük iyilikler yapılmaya devam edecek. Ama eğer değiştirmezsen tanrılarla ilgili talimatlarımı gözardı ettiğin için sana kızgınlığımı kanıtlarım. Çünkü Apollon'un kutsal bahçıvanlarından vergi (*foros*) talep etmiş ve Perslere tam hakikatin (*atrekeia*) duyurulmasını buyuran atalarımın tanrılara karşı niyetlerini yanlış anlayarak onlardan kutsal olmayan toprağı ekmelerini istemişsin...
>
> (F. Lochner-Hüttenbach'dan alıntı Brandenstein ve Mayrhofer 1964: 91-98; Boffo 1978)

Bunun tersine, isyan eden insanların tapınakları yerle bir edilebilirdi, zaten edilirdi (Didyma'daki Apollon tapınağı, Herodotos 6.19; Atina'daki Athena tapınağı, Herodotos 8.53). Ayrıca II. Artakserkses'in imparatorluk merkezlerine Anahita heykel kültünü getirdiğini anlatan Berossos'un sözlerini biliyoruz (bkz. s. 391). Amaç, imparatorluğun kalbinden uzaklarda yaşayan Pers toplulukları arasında uyumu pekiştirerek egemen seçkin sınıfın üyeleri olarak kimlik anlayışlarını güçlendirmekti herhalde. Bunun bir etkisi diasporadaki Perslerin kültleri aracılığıyla ayırt edilmesi, ayrıca İranlıların ibadethanelerinin eyalet başkentlerine girmesi olmuştu.

Pers saray sanatı ve alışkanlıkları da fethedilmiş toprakları etkilemiştir: Yerel mühürlerde Pers motifleri benimsenir (Collon 1987 [0M]: 90-93), yerel sikkelerde Pers sahneleri görülür (Betylon 1980 levha 1-4), değerli madenlerden yapılmış içki takımları, yerel seçkinlerin Pers tarzı sofraları yaygın olarak benimsediklerini gösterir (*CHI* II bölüm 21). Babil'de sitadelin içindeki küçük saray, planı ve dekorasyonuyla tipik Pers tarzıydı (Haerinck 1973), Kilikya dağlarındaki yerel hükümdarın tahtına Persepolis'teki sahnelere öykünen kabartmalar işlenmişti (Davesnes *ve diğerleri* 1987). Mısır'daki şahıs heykelleri, ileri gelen kişileri standart Mısır duruşunda, ama tipik Pers saray mücevherleri takmış olarak gösterir (Bothmer 1960: Şekiller 151-152).

Eski rejimlerde mevki sahibi olmuş ama Persli fatihlere destek vermiş bireyler yetkileri tam anlamıyla azaltılmış olarak yeni kralın maiyetine alınırlardı. Örneğin, Ucahorresnet (bkz. s. 375-376) Sais hükümdarlarının donanma komutanıydı; Kambyses'in fethinin ardından askeri görevinden uzaklaştırılarak, kraliyet "dostu" unvanıyla Sais'teki Neith tapınağında önemli bir makama atanmıştı. Diğer bir deyişle, Mısır toplumu içerisindeki saygın toplumsal mevkiini korumuş ama etkili siyasal gücünü kaybetmişti (Briant 1988).

Tarımsal üretim yerel yöntemlerle devam ederdi –öyle olmak zorundaydı. Fakat üretim kaynakları üzerinde imparatorluğun sıkı denetimi olurdu: Kral, kraliyet ailesi, Pers soyluları ve saraylılar ülkenin dört bir yanında geniş arazilerin mülkiyetini ellerine almışlardı (bkz. 418-421). Satraplık sınırları içerisindeki köylülere düzenli vergi ve hizmet yükü dışında görevler verilirdi, bu da tarlalarından elde etmekle yükümlü oldukları ürün miktarını etkilerdi. Satraplık sarayının yiyeceğini karşılamaları (*Nehemya* 5.14-15; Herodotos 1.192), aynı zamanda yerel garnizonlara asker vermeleri (krş. Segal 1983 n. 24; Hoglund 1992: 213) gerekiyordu. Belki de en önemlisi Pers kralının suya ulaşımı da denetim altında tutmasıydı: Kraliyet memurları hükümdarın mülkiyetinde olan Babil'deki yaşamsal su yolu sistemini yönetirlerdi (Stolper 1985, bölüm 2). Bundan başka kralların İran'ın kuzeyinde geniş çaplı yeraltı sulama sistemi inşa ettirdikleri bilinmektedir (Polybios 10.28). Herodotos, Dareios'un çevresinde yaşayan insanların suyuna bağımlı oldukları bir ırmağın önünü tıkadığını ve kanalların açılmasını ancak dilenmeleri ve haraç vermeleri koşuluyla kabul ettiğini anlatır (Herodotos 3.117). İmparatorluğun kalbi Persia, en büyük dönüşümünü Ahemeni Dönemi'nde yaşadı. Birincisi, iki muhteşem kraliyet şehrinin, Pasargadae ile Persepolis'in kurulmasıdır. İkincisi, Pers devletinin kurulması öncesinde, yaklaşık dört ya da beş yüz yıl önce, burası hiçbir kent merkezinin bulunmadığı, dağınık yerleşime sahip bir bölgeydi, geçim kaynağı tarımdan ziyade hayvancılıktı (bkz. s. 361). Arkeolojik araştırmalar bu yaşam biçiminin 6. ve 4. yüzyıllar arasında, yerleşimlerin sayısının büyük öl-

çüde arttığı zaman kökten değiştiğini göstermektedir (Sumner 1986). 4. yüzyılın sonlarında Yunan tarihçi Kardialı Hieronymos (Diodoros kaynak olarak kullanmıştır) Pers ülkesini gerçek bir Cennet Bahçesi olarak betimlemiştir:

> ...sağlıklı iklim bahşedilmiş ve mevsimine göre meyvelerle dolu dağlık arazi. Sık ormanlarla kaplı vadiler ve parklarda yetiştirilmiş gölge veren envai çeşit ağaç, ayrıca her türlü ağaçla dolu, derelerin aktığı yerde açık alanlar vardı, yolcular kendilerini çeken bu sessizlikte zevk içinde dinlenirlerdi. Sığırın her türü boldu... ülkenin sakinleri Persler arasındaki en savaşçı adamlardı, hepsi okçu ve atıcıydı, nüfus yoğunluğu bakımından da bu bölge diğer satraplıkları geride bırakırdı.
>
> (D.S. 19.21.2-4)

* * *

Pers İmparatorluğu'nun büyük sosyo-kültürel çeşitliliğine bakarak, bunu çürük ve derme çatma bir yapı olarak değerlendirme yanlışına düşmemeliyiz. İmparatorluğun ayakta kaldığı sürenin çok uzun oluşu ve İskender'in halefleri Selefkilerin (311-146) kendi dominyonlarını bir arada tutabilmek için sistemlerini Ahemeni kurumlarına dayanarak inşa etmeleri, Pers krallarının geliştirdiği imparatorluk sisteminin başarısının ölçüleridir.

NOTLAR

VIII LEVANT (YAKLAŞIK 1200-720) (Sayfa 1-121)

1 Levant'taki Mısır garnizonu askerlerinin Filist kökenli oldukları görüşüne son zamanlarda itiraz edilmektedir (Wood 1991). Bunun bir gerçek değil çıkarsama olduğunu, ayrıca şimdiye dek yaygın olarak benimsenmemiş olsa da Wood'un buna karşı savının akla yatkın bir seçenek olduğunu da kabul etmek gerekir.

2 Herodotos'a dayanarak fikri çürüten bir görüş de, Etrüsklerin Küçük Asya'dan geldikleridir, bkz. Drew 1992.

3 Lipinski (*Studia Phoenica* III: 218 ve no. 20) Togarma'yı *Twgdmh* şeklinde değiştirip "Tugdamme'nin yurdu" diye çevirmeyi önerir, yani 7. yüzyılda Anadolu'yu kasıp kavuran akıncıların lideri (olasılıkla Kimmerli) Ligdamis; *RLA* 7: 186-189. (Hezekiel metni yakın zamanda I. M. Diakonoff tarafından tartışılmıştır, "The naval power and trade of Tyre", *IEJ* 42/3-4 (1992): 168-193.)

4 Çok yakın bir zamana kadar bu ad "Hattin(a)" diye okunurdu. Akademik çevreler artık "Pattin(a)" okunuşunu daha doğru görmektedir.

5 Y metninin 10. yüzyılda bir kadın tarafından yazıldığını ileri süren çekici ve kamçılayıcı bir fikir için bkz. D. Rosenberg ve H. Bloom, *The Book of J* (New York 1990); cana yakın ama eleştirel görüşle karşılaştırmak için bkz. J. Barton, "It's a Girl!", *New York Review of Books* 37/18 (22.11.1990): 3-4.

6 Assurlular İsrail'den ilk kez 853 yılında Orontes yöresinde Karkar Muharebesi'ndeki Levant devletlerinin koalisyonuna karşı III. Şalmaneser'in savaştığı bağlamda söz etmişlerdir (bkz. bölüm 9b).

7 Metin, 1868'de Ürdün'ün Kızıldeniz'in aşağı yukarı 21 km doğusundaki Dhiban kentinde (antik Dibon) büyük siyah bazalt bir stel (115 x 60-68 cm) üzerinde bulunmuştur. Yerli halk tarafından arka arkaya kırılmıştı. İki büyük parça ve on sekiz kadar kırıntı bir araya getirilerek metnin çoğu yeniden canlandırılabilmiştir (bugün Paris'teki Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir).

IX YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU (934-610) (Sayfa 123-221)

1 Babil "Yaratılış Destanı" daha da anlaşılmazdır, ama bayramlarda halka okunurdu (bkz. bölüm 7a; 7d).

2 Yıllara adını vermiş kişilerin tam listesi A. R. Millard'ın kitabında bulunabilir: *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612BC* (*SAA* Studies 2), Helsinki 1994,

3 Son seferlerine kendisi yerine generallerinin komuta ettiğine bakılırsa, hükümdarlığının son dönemlerinde III. Şalmaneser ya çok yaşlanmıştı ya da hastaydı.

4 II. Assurnasirpal'ın sarayından gelen, 1840'larda Henry Austen Layard tarafından Nimrud'da yapılmış kazılardan çıkmış çok sayıda kabartma, III. Tiglat-pileser, San-

herib ve Assurbanipal'in kabartmalarıyla birlikte bugün British Museum'da sergilenmektedir.

X ANADOLU (YAKLAŞIK 900-550)
(Sayfa 223-256)

1 Kimmerler hakkında henüz benim görmediğim yeni bir kitap yayınlandı: A. I. Ivantchik 1993 *Les Cimmeriens au Proche-Orient* (Orbis Biblicus et Orientalis 127), Freiburg. Kimmerlerle ilgili sıradışı bir youm için bkz. Kristensen 1988.

2 Amerikalılarla Ermenilerden oluşan ortak bir kazı ekibi, Ermenistan'ın kuzeybatısında, Urartu'nun tarihöncesi dönemindeki bazı boşlukları dolduracak pek çok malzeme çıkabilecek Horom yerleşmesini araştırıyorlar. Bu durum, erken Demir Çağı'nda (ikinci binyılın sonundan birinci binyıla kadar) epey gelişmiş bir yerleşmenin varlığına işaret eder; bkz. Badaljan *ve diğerleri* 1992; 1993.

3 "Manna", Assurluların Zagros'un kuzeyindeki küçük krallıklar için kullandıkları genel bir terimdir. Hasanlu IV yerleşmesinden (Urmiye Gölü'nün güneyi) Manna şehrinin gelişimi ve zengin kültürüne ilişkin önemli bulgular elde edilmiştir (Dyson 1964; 1965; Porada 1965, bölüm IX).

4 Işık (1987), Friglerin kaya anıtlarında kayda değer Urartu etkisi olduğunu savunmaktadır.

5 Kroisos'un yaptırdığı sütun kaidelerinden bazıları British Museum'da görülebilir.

XI BABİL (YAKLAŞIK 900-539)
(Sayfa 257-320)

1 Pul sözcüğü Tiglat-pileser'in takma adı, Ululayu ("Elul (ayında) doğmuş") ise kralın özel adı olabilir.

2 Alan Millard'ın incelediği, Sargon'un tarihlenmiş belgelerinden birçoğu onun Assur'da geçirdiği yılları bile Babil kralı olarak saydığını göstermektedir; örn. "eponim *x*, yıl *Y* Assur kralı, yıl *Z* Babil kralı" (özel yazışma). Sargon'un Babil'i fethetmesinin siyasal önemini vurgular.

3 "Belli başlı seferler" ile demek istediğim, kralın bizzat katıldığı ve yazıtlarında çokça söz edilip ölümsüzleştirdikleridir. Sanherib Babil'de ve Elam sınırı boyunca sekiz, bir kez de Fenike'de (701) ve Filistin ile Yehuda'da savaşmıştı, bunlar da bu kategoriye dahil edilebilir. Sargon'un generalleri Güney Anadolu'ya, ayrıca Assurlular Arap aşiretlerine karşı kralın katılıp katılmadığı belli olmayan bir sefere çıkmışlardı.

4 Hellenistik Dönem'den kalma bir metinde, Nabopolassar'dan "Deniz Ülkesi'nin kralı" diye söz edilir (Thureau-Dangin *Rituels accadiens* Paris 1921: 80 ve 86). Bunun anlamı, Nabopolassar'ın Assurlular tarafından güneydeki bataklıklar bölgesine atanmış bir Babilli komutan olmasıdır, hatta Bit Yakin'den bir Kaldeli bile olması muhtemeldir.

5 Nabonidus'un sözünü ettiği Kral Nebukadnezzar'ın II. Nebukadnezzar (604-562) olduğu varsayılır, fakat ortaya atılan bir başka seçenek de ondan önceki I. Nebukadnezzar (1124-1103: Berger 1973: 63) olduğudur.

6 Kyros Silindiri'nde yer alan temaların çoğunu II. Marduk-apla-iddina kendi *kudurru* yazıtında kullanmıştı, s. 267'deki tartışmayla karşılaştırın.

7 Yeni Babil sarayında "bilgeler" bulunduğuna dair hiçbir bulgu yoktur, ama varolduklarını düşünmekle haklı olabiliriz. Sonradan Daniel'in öyküsünde ortaya çıkarlar ve olasılıkla çoğu saraylarda yer almışlardır.

8 Arpad'daki valilerden biri (II. Nebukadnezzar'ın XIX. krallık yılında) saptanmıştır, bkz. F. Joannès *NABU* 1994, not 20.

9 Stephanie Dalley, yakın bir tarihte "Babil'in asma bahçelerinin" Sanherib tarafından Ninova'da yapıldığını, bunların Babil ve II. Nebukadnezzar ile ilişkilendirilmesinin bir dizi yanlış anlamanın sonucu olduğunu ileri sürmüştür (*Iraq* 56 (1994): 45-58).

10 Bazı Babil kentleri, elbette 2. yüzyıldan sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdi (Oelsner 1986). çiviyazılı belgelerin sayısındaki belirgin azalma (kısmen Aramice kullanımının artışı yüzünden), kentlerin sonraki durumlarını ayrıntısıyla takip etmemize olanak vermiyor.

11 Bu sahne 701'de *rab šāqē* (kap taşıyıcı) tarafından Kudüs yurttaşlarına hitaben yapılan konuşmayı çağrıştırmaktadır (2. *Krallar* 18; s. 175-176 ile karşılaştırın).

12 Herodotos'un Babil kenti ve Babillilerin görenekleri hakkında anlattıkları, kentte kazılara girişilmesinden ve çiviyazılı metinlerin okunmaya başlanmasından beri pek çok bilim insanını uğraştırmıştır. Herodotos'un anlattıklarıyla arkeologlar ve filologların yeniden canlandırdığı gerçeklik arasında tam bir köprü kurmak hiç kolay değildir. Acaba Herodotos ülkeyi gerçekten ziyaret etmiş ve kendi kişisel gözlemlerini mi aktarmıştır? Bu konu tartışmaya açıktır (bkz. Rollinger 1993).

XII MISIR (YAKLAŞIK 1000-525)
(Sayfa 321-351)

1 Verasetin anasoylu olmasına ilişkin benzer varsayımların ciddi analizler karşısında dayanamadığı anlaşılmıştır, bkz. bölüm 4b (XVIII. Hanedanlık); bölüm 7c (Elam).

2 Bu isme dayanarak Theokles'in I. Psammetikhos için *xenos* –yabancı– olduğu fikri hakkında bkz. G. Herman, *Ritualised Friendship in the Greek City* (Cambridge 1987): 102.

XIII AHEMENİ İMPARATORLUĞU (YAKLAŞIK 550-330)
(Sayfa 353-426)

1 Persepolis kabartmalarındaki saraylıların giysileri farklıdır, alışılageldiği üzere sırasıyla "Pers" ve "Med" giysisi denir. Giyim tarzının etnik kökeni ifade etmesi gerekmez (Calmeyer 1987).

2 H. Sancisi-Weerdenburg, Eski Farsça *arta* kavramı üzerinde bir çalışma yürütmekte; bu konuda ona minnet duyduğumu belirtmeden geçemem.

3 Başka yerlerde olduğu gibi, kralın normal olarak tahtının vârisi olarak en büyük oğlunu seçtiği anlaşılır. Bu kural Kserkses'in yazıtında üstü kapalı olarak kabul edilmiş olabilir.

4 Persepolis tabletlerinin gözler önüne serdiği şekliyle Pers İmparatorluğu'ndaki kadın-

larla, daha çok da kraliyet kadınlarının faaliyetleriyle ilgili derinlemesine bir araştırma için Brosius'un baskıya hazırlanan kitabına bakınız.

5 Demotikos Mısırca bir belgede de bu terime rastlanmıştır (G. Vittmann, *AfO* 38-39 (1991-2): 159-160).

5 Armavir Blur'da (eski Sovyet Ermenistanı) bulunmuş Elamca üç tablet de vergi ve tahıl hakkında Persepolis metinleriyle ilişkili idari belgeler olabilir (H. Koch *ZA* 83 (1993): 219-236; bunun karşısında bkz. Vallat *NABU* 1995 dipnot 46). Türkiye'nin doğusundan (Altıntepe, *AnSt* 43 (1993): 85-108) gelme Ahemeni malzemesi üstüne G. Sumners'ın, oradaki idarenin de (genel olarak) daha iyi belgelenmiş bölgelere benzediğini belirttiği önemli makalesiyle birlikte sonunda Ahemenilerin Ermenistan eyaleti hakkında daha net bir fikir edinebiliyoruz.

6 Yolların tüccarlar tarafından kullanıldığına ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Pers İmparatorluğu'ndaki ticaret hakkındaki belgeler çok yetersizdir (genel bakış için bkz. Wiesehöfer 1982). Genel olarak ticaretin Yeni Assur Dönemi'nde geliştirilmiş ticaret devrelerini kullanan bireylerce bağımsız olarak yürütüldüğü izlenimi doğar (Salles 1991; 1994). Hükümet bölgesel düzeyde geleneksel ayakbastı parası ve harç alırdı, ama onun dışında kraliyetin ticarete doğrudan karıştığını ya da ticareti geliştirdiğini bilmiyoruz (Briant, baskıda, bölüm 9/3).

KAYNAKÇA

GİRİŞ
SEÇME KAYNAKÇA VE BAŞVURU KİTAPLARI

A Genel

Arnaud D. 1970 *Le Proche-Orient Ancien de l'invention de l'écriture a l hellénisation* Paris

Baines J., Malek J. 1980 *Cultural Atlas of Ancient Egypt* Oxford

Burney C. 1977 *From Village to Empire: an introduction to Near Eastern archaeology* Oxford

David A.R. 1975 *The Egyptian Kingdoms* Oxford

Hrouda B. (Hsg.) 1991 *Der Alte Orient* Münih (Fr çeviri: Paris 1991)

Moorey P.R.S. 1975 *Biblical Lands* Oxford

Postgate J.N. 1977 *The First Empires* Oxford

Roaf M. 1990 *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* Oxford

Sasson J.M. (ed.) 1995 *Civilizations of the Ancient Near East* New York

Schmökel H. 1961 *Kulturgeschichte des Alton Orients* Stuttgart

von Soden W. 1993 *The Ancient Orient: an introduction to the study of the ancient Near East* (Alman yayıncının çevirisi 1985) Leominster

Wiseman D.J. (ed.) 1973 *Peoples of Old Testament Times* Oxford

B Farklı uzmanların katkıda bulunduğu ders kitapları

Bottéro J., Cassin E., Vercoutter J. (editörler) 1967a *The Near East: the early civilizations* (çev. Fischer Weltgeschichte Cilt 2) Londra

——— 1966 *Die Altorientalischen Reiche* II (Fischer Weltgeschichte Cilt 3) Frankfurt am-Main

——— 1967b *Die Altorientalischen Reiche* III: *die erst Hälfte des 1. Jahrtausends* (Fischer Weltgeschichte Cilt 4) Frankfurt-am-Main (üç cilt Pers fethine kadar olan tarihi kapsar)

Cambridge Ancient History I; II; III/1; III/2; IV; VI (gözden geçirilmiş baskı); 1972-94 Cambridge

C Bölgenin büyük bölümünü kapsayan ders kitapları

Garelli P. 1969 *Le Proche-Orient Asiatique* I (Nouvelle Clio) Paris (a.y. 3000-a.y. 1200, Mısır hariç ayrıntılı araştırma)

Garelli P., Nikiprowetzky W. 1974 *Le Proche-Orient Asiatique: Israël* II (Nouvelle Clio) Paris (a.y. 1200-539, Mısır hariç ayrıntılı araştırma)

Hallo W.W., Simpson W.K. 1971 *The Ancient Near East: a history* New York (a.y. 3000'den Pers fethine kadar)

Klengel H. *ve d.* 1989 *Kulturgeschichte des Alten Vorderasien* (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 18) Berlin (Mısır hariç Neolitik dönemden Büyük İskender'e)

Knapp B. 1988 *The Ancient History of Western Asia and Egypt* Chicago (Ege dahil Neolitik dönemden Büyük İskender'e)
Liverani M. 1988 *Antico Orients: storia, società, economia* Roma (Mısır hariç, a.y. 3000'den Büyük İskender'e ayrıntılı araştırma)
Schmökel H. 1957 *Geschichte des alten Vorderasien* (HdO) Leiden (Mısır hariç a.y. 3000-539)

D Mısır tarihi hakkında ders kitapları

Drioton E., Vandier J. 1984 *L'Egypte: des origines à la conquête d'Alexandre* (6. baskı), Paris
Gardiner A. 1961 *Egypt of the Pharaohs* Oxford
Grimal N. 1992 *A History of Ancient Egypt* (çev.) Oxford
Helck W. 1968 *Geschichte des alten Ägypten* (HdO) Leiden
Trigger B., Kemp B., O'Connor D., Lloyd A. 1983 *Ancient Egypt: a social history* Cambridge (ilk üç makale, daha önce *Cambridge History of Africa* I (1982) adlı kitapta yer almıştır)

E Derleme kitaplar, sempozyumlar, armağan kitapları: önemli ve yakın zamanda yazılmış olanlardan seçilenler

Alster B. (ed.) 1980 *Death in Mesopotamia* Kopenhag (Hititçe, Ugaritçe ve Arap-İran Körfezi malzemesini içermektedir)
Archi A. (ed.) 1984 *Circulation of Goods in Non-Palatial Contexts in the Ancient Near East* (Incunabula Graeca 82) Roma
Bounni 1990 = *Resurrecting the Past: a joint tribute to Adrian Bounni* (editörler P. Matthiae, M. van Loon, H. Weiss) Leiden 1990
Cameron A., Kuhrt A. (editörler) 1983 *Images of Women in Antiquity* (gözden geçirilmiş baskı 1993) Londra
Campbell E.F., Freedman D.N. (editörler) 1983 *Biblical Archaeologist Reader* IV Sheffield
Cassin E. 1987 *Le Semblable et le Différent: symbolismes du pouvoir dans le proche-orient ancien* Paris
Diakonoff I.M. (ed.) 1969 *Ancient Mesopotamia: socio-economic history* (Sovyet bilim insanlarının yazdığı makalelerin çevirisi) Moskova
Diakonoff Studies = *Societies and Languages of the Ancient Near East: studies in honour of I. M. Diakonoff* (ed. M. Dandamaev *ve d.*) Warminster 1982
Durand J.-M. (ed.) 1987 *La Femme dans le Proche-Orient Antique* Paris
Finkelstein Essays = *Essays on the Ancient Near East in Memory of J.J. Finkelstein* (ed. M. deJong Ellis) Hamden, Connecticut 1977
Garelli P. (ed.) 1974 *Le Palais et la Royauté* Paris
Garelli Études = *Marchands, Diplomates et Empereurs: études sur la civilisation mésopotamienne offerts à Paul Garelli* (editörler D. Charpin *ve d.*) Paris 1991
Gibson McG., Biggs R.D. (editörler) 1987 *The Organization of Power: aspects of bureaucracy in the ancient Near East* Chicago
Goedicke H., Roberts J.M. (editörler) 1975 *Unity and Diversity: essays in the history, literature, and religion of the ancient Near East* (Johns Hopkins Near

Eastern Studies) Baltimore, Maryland
Hallo 1993 = *The Tablet and the Scroll: Near Eastern studies in honor of William W. Hallo* Bethesda, Maryland
Jacobsen T. 1970 *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture* (ed. W. Moran; Harvard Semitic Series 21) Cambridge, Mass.
Kraeling C.H., Adams, R.McC. (editörler) 1960 *City Invincible* Chicago
Kramer Studies = *Studies in the Literature of the Ancient Near East dedicated to S.N. Kramer* (ed. J.M. Sasson= *JAOS* 103 (1983): 1-353)
Kraus Festschrift = *Zikir Šumim: Assyriological studies presented to F.R. Kraus* (ed. G. van Driel *ve d.*) Leiden 1982
Landsberger Studies = *Studies in Honor of Benno Landsberger* (AS 16) Chicago 1965
Larsen M.T. (ed.) 1979 *Power and Propaganda: a symposium on ancient empires* Kopenhag
Lesko B.S. (ed.) 1989 *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia* (Brown Judaic Studies 166) Atlanta, Georgia
Lipinski E. (ed.) 1979 *State and Temple Economy in the Ancient Near East* (2 Cilt) Louvain
Moran Studies = *Lingering over Words: studies in ancient Near Eastern literature in honor of William L. Moran* (editörler T. Abusch *ve d.*) Atlanta, Georgia 1990
Nissen H., Renger J. (editörler) 1982 *Mesopotamien und seine Nachbarn* (2 Cilt) Berlin
Powell M.A. (ed.) 1987 *Labor in the Ancient Near East* (AOS 68) New Haven, Connecticut
Rowlands M., Larsen M., Kristiansen K. (editörler) 1987 *Centre and Periphery in the Ancient World* (New Directions in Archaeology) Cambridge
Stato Economia Lavoro nel Vicino Onente Antico (Istituto Grarnsci Toscano: Seminario di Orientalistica Antica) Milano 1988
Ucko P.J., Tringham R., Dimbleby G.W. (editörler) 1972 *Man, Settlement and Urbanism* Londra
Veenhof K. (ed.) 1986 *Cuneiform Archives and Libraries* Leiden

F Temel teknoloji

Barber E.J.W. 1991 *Prehistoric Textiles: the development of cloth in the Neolithic and Bronze Ages with special reference to the Aegean* Princeton, New Jersey
Hodges H. 1970 *Technology in the Ancient World* Harmondsworth
——— 1976 *Artifacts: an introduction to early materials and technologies* (gözden geçirilmiş baskı) Londra
Lucas A. 1962 *Ancient Egyptian Materials and Industries* (gözden geçiren J. R. Harris) Londra
Moorey P.R.S. 1985 *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: the evidence of art and archaeology* Oxford

G Bölgesel tarihsel-kültürel geçmiş

a) Mısır

Harris J.R. (ed.) 1971 *The Legacy of Egypt* (2. baskı) Oxford
James T.G.H. 1979 *An Introduction to Ancient Egypt* Londra
Kees H. 1961 *Ancient Egypt: a cultural topography* (çev.) Chicago
Kemp B. 1989 *Ancient Egypt: anatomy of a civilization* Londra
Robins G. 1993 *Women in Ancient Egypt* Londra
Smith H.S., Hall R. 1983 *Ancient Centres of Egyptian Civilization* Londra
Spencer A.J. 1982 *Death in Ancient Egypt* Harmondsworth
Strouhal E. 1992 *Life in Ancient Egypt* (çev.) Cambridge
Watterson B. 1991 *Women in Ancient Egypt* Stroud

b) Mezopotamya

Bottéro J. 1992 *Mesopotamia: writing, reasoning and the gods* (çev.) Chicago
Bottéro J. *ve d.* 1992 *Initiation à l'Orient Ancien: de Sumer à la Bible* Paris
Bottéro J., Steve M.-J. 1993 *Il était une fois la Mésopotamie* Paris
Curtis J. (ed.) 1982 *Fifty Years of Mesopotamian Discovery: the work of the British School of Archaeology in Iraq, 1932-1982* Londra
Oates J. 1986 *Babylon* (gözden geçirilmiş baskı) Londra
Oppenheim A.L. 1974 *Ancient Mesopotamia: portrait of a dead civilization* (gözden geçirilmiş baskı) Chicago
Roux G. 1980 *Ancient Iraq* (2. baskı) Harmondsworth
Saggs H.W.F. 1963 *The Greatness That Was Babylon* Londra

c) Suriye

Chavalas M.W., Hayes J.L. (editörler) 1992 *New Horizons in the Study of Ancient Syria* (Bibliotheca Mesopotamica 25) Malibu, California.
Klengel H. 1992 *Syria 3000 to 300* BC; *a handbook of political history* Berlin
Land des Baal: Syrien - Forum der Völker und Kulturen (sergi kataloğu, Museum für Vor-und Frühgeschichte, Berlin) Münih 1982
Weiss H. (ed.) 1985 *Ebla to Damascus: art and archaeology of ancient Syria* Washington

d) Filistin

Aharoni Y. 1979 *The Land of the Bible: a historical geography* (gözden geçirilmiş baskı) Londra
——— 1982 *The Archaeology of the Land of Israel: from the prehistoric beginnings to the end of the first temple period* (çev.) Londra
Bienkowski P. (ed.) *The Art of Ancient Jordan* Liverpool
Kenyon K 1979 *Archaeology in the Holy Land* (4. baskı; karton kapaklı baskı 1985) Londra
Mazar A. 1990 *Archaeology of the Land of the Bible: 10,000-586 BCE* (The Anchor Bible Reference Library; gözden geçirilmiş baskı 1992) New York

Moorey P.R.S. 1981 *Excavation in Palestine* Farnham
Tubb J., Chapman R. (editörler) 1990 *Archaeology and the Bible* Londra
Weippert H. 1988 *Palästina in vorhellenistischer Zeit* (Handbuch der Archäologie) Münih

e) Anadolu

McQueen J.G. 1986 *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor* (gözden geçirilmiş baskı) Londra
Schatten uit Turkije (Treasures from Turkey) (Flamanca ve Türkçe metinler, bazı kısımlar İngilizce: bol resimli sergi kataloğu) Leiden 1986

f) Basra Körfezi

al-Khalifa S.H.A., Rice M. (editörler) 1986 *Bahrain through the Ages: the archaeology* Londra
Potts D.T. 1990 *The Arabian Gulf in Antiquity* (2 Cilt) Oxford

g) Nübye

Adams W.Y. 1975 *Nubia: Corridor to Africa* Londra
Africa in Antiquity: the arts of ancient Nubia and Sudan (Brooklyn Müzesi Sergi Kataloğu) New York 1978
Davies W.V. (ed.) 1991 *Egypt and Africa: Nubia from prehistory to Islam* Londra

h) Orta Asya

Kohl P.L. (ed.) 1981 *The Bronze Age Civilizations of Central Asia: recent Soviet discoveries* New York
Masson V.M., Sananidi V.I. 1972 *Central Asia: Turkmenia before the Achaemenids* Londra

i) İran

Frye R.N. 1964 *The Heritage of Iran* Londra
Huot J.-L. 1970 *Persia* I: *From the Origins to the Achaemenids* (çev.) Londra
Matheson S. 1972 *Persia: an archaeological guide* Londra
Tucci G. (ed.) 1978 *La Citta Brucciata nel deserto salato* Venedik

j) Hindistan

Allchin B., Allchin R. 1982 *The Rise of Civilization in India and Pakistan* Cambridge
Fairservis W.A. 1975 *The Roots of Ancient India: the archaeology of early Indian civilization* (2. baskı) Chicago
Ratnagar S. 1991 *Enquiries into the Political Organization of Harappan Society* Pune
Thapar R. 1966 *A History of India* I Harmondsworth

k) Batı Asya ile Doğu arasındaki ilk temaslar ve ticaret

Curtis J. (ed.) 1993 *Early Mesopotamia and Iran: contact and conflict c. 3500-1600* BC (V.G. Lukonin anısına düzenlenen seminer notları) Londra
Herrmann G. 1968 'Lapis-lazuli: the early phases of its trade' *Iraq* 30: 21-57
Kohl P. 1975 'Carved chloride vessels: a trade in finished commodities in the mid-third millennium' *Expedition* 18/1: 18-31
Lamberg-Karlovsky C.C. 1972 'Trade mechanisms in Indus-Mesopotamian inter-relations' *JAOS* 92: 222-9

H Yazı sistemleri

André B., Ziegler C. 1982 *Naissance de l'écriture: cunéiformes et hiéroglyphes* Paris
Diringer D. 1948 *The Alphabet: a key to the history of mankind* Londra
Driver G.R. 1976 *Semitic Writing from Pictograph to Alphabet* (gözden geçirilmiş 3. baskı) Londra
Gelb I.J. 1963 *A Study of Writing* (gözden geçirilmiş baskı) Chicago
Hooker J.T. (ed.) 1991 *Reading the Past: ancient writings from cuneiform to the alphabet* Londra
Naveh J. 1982 *The Early History of the Alphabet* Kudüs
Powell M.A. (ed.) 1981 *Aspects of Cuneiform Writing* (= *Visible Language* 15/4)
World Archaeology 17/3 (1986): Early Writing Systems

I Çevirisi bulunan edebi ve başka metinler

Breasted J.H. 1906 *Ancient Records of Egypt* (5 Cilt) Chicago
Dalley S. 1989 *Myths from Mesopotamia: creation, the flood, Gilgamesh and others* Oxford
Erman A. 1927 *The Literature of the Ancient Egyptians* (çev.) bilinen adı: *The Ancient Egyptians: a sourcebook of their writings* New York 1966
Foster B.R. 1993 *Before the Muses: an anthology of Akkadian literature* (2 Cilt) Bethesda, Maryland
Kaiser O. *ve d.* (Hsg.) *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* Gütersloh 1982-(çeviri sürecinde)
Kovacs M.G. 1989 *The Epic of Gilgamesh* Stanford, California
Lichtheim M. 1973-80 *Ancient Egyptian Literature: a book of readings* (3 Cilt) Berkeley, California
Oppenheim A.L. 1967 *Letters from Mesopotamia* Chicago
Pritchard J.B. (ed.) 1969 *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* Princeton, New Jersey
Simpson W.K. (ed.) 1972 *The Literature of Ancient Egypt: an anthology of stories, instructions and poetry* New Haven, Connecticut
Veenhof K. (ed.) 1983 *Schrijvend Verleden* Leiden

J Edebi metinler araştırması

Brunner H. 1966 *Grundzüge einer Geschichte der altägyptischen Literatur* Darmstadt

Farber W. 1989 *Schlaf, Kindchen, Schlaf! Mesopotamische Baby-Beschwörungen und Rituale* (Mesopotamian Civilization 2) Winona Lake, Indiana
Hecker K., Sommerfeld W. (Hsg.) 1986 *Keilschriftliche Literaturen* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6) Berlin
Mindlin M., Geller M.J., Wansbrough J.E. (editörler) 1987 *Figurative Language in the Ancient Near East* Londra
Reiner E. 1985 *'Your thwarts in pieces, your mooring rope cut': poetry from Babylonia and Assyria* Ann Arbor, Michigan
Röllig W. (Hsg.) 1978 *Altorientalische Literaturen* (Neues Handbuch der Literatur wissenschaft 1) Wiesbaden
Vogelzang M.E., Vanstiphout H.L.J. (editörler) 1992 *Mesopotamian Epic Literature: oral or aural?* Queenston, Ontario

K Tarihyazımı

Albrektson B. 1967 *History and the Gods: an essay on the idea of historical events as divine manifestations in the ancient Near East* Lund
Cancik H. 1976 *Grundzüge der hethitischen und alttestamentlichen Geschichtsschreibung* Wiesbaden
Dentan R.C. (ed.) 1954 *The Idea of History in the Ancient Near East* (yeniden basım 1983) New Haven, Connecticut
Glassner J.-J. 1993 *Chroniques Mesopotamiennes* (La roue à livres) Paris
Grayson A.K. 1975 *Assyrian and Babylonian Chronicles* (TCS 5) Locust Valley, New York
Orientalia 49/2 (1980): Historiography in the Ancient Near East
Redford D.B. 1986 *Pharaonic King-lists, Annals and Day-books: a contribution to the study of the Egyptian sense of history* (SSEA Publications IV) Mississauga, Ontario
Tadmor H., Weinfeld M. (editörler) 1983 *History, Historiography and Interpretation: studies in biblical and cuneiform literatures* Kudüs
van Seters J. 1983 *In Search of History* New Haven, Connecticut

L Din ve mitoloji

Black J., Green A. 1992 *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: an illustrated dictionary* Londra
Bottero J., Kramer S.N. 1989 *Lorsque les dieux faisaient l'homme: mythologie mésopotamienne* Paris
Clark R.T. Rundle 1959 *Myth and Symbol in Ancient Egypt* (yeniden basım 1978) Londra
Frankfort H. 1948 *Kingship and the Gods: a study of ancient Near Eastern religion as the integration of society and nature* (yeniden basım 1978) Chicago
Frymer-Kensky T. 1992 *In the Wake of the Goddesses: women, culture and the biblical transformation of pagan myth* New York
Hornung E. 1983 *Conceptions of God in Ancient Egypt* (çev.) Londra
Jacobsen T. 1976 *The Treasures of Darkness: a history of Mesopotamian religion* New Haven, Connecticut
Leick G. 1991 *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* Londra

Lurker M. 1980 *The Gods and Symbols of Ancient Egypt* Londra
McCall H. 1990 *Mesopotamian Myths* Londra
Thomas A.P. 1986 *Egyptian Gods and Myths* (Shire Egyptology) Aylesbury

M Sanat

Amiet P. 1980 *Art of the Ancient Near East* New York
Collon D. 1987 *First Impressions: cylinder seals in the ancient Near East* Londra
Frankfort H. 1954 *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (gözden geçirilmiş baskı 1975) Harmondsworth
Gunter A. (ed.) 1990 *Investigating Artistic Environments in the Ancient Near East* Washington DC
Leick G. 1988 *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture* Londra
Moortgat A. 1984 *Die Kunst des alten Mesopotamien* (gözden geçirilmiş baskı, 2 Cilt) Köln
Muscarella O. 1988 *Bronze and Iron: ancient Near Eastern artefacts in the Metropolitan Museum of Art* New York
Orthmann W. 1975 *Der Alte Orient* (Propyläen Kunstgeschichte 14; yeniden basım, 1988) Berlin
Robins G. 1986 *Egyptian Painting and Relief* (Shire Egyptology) Aylesbury
Seton-Williams V. 1981 *Babylonia: treasures from Mesopotamia* Lüksemburg
Stevenson Smith W. 1958 *The Art and Architecture of Ancient Egypt* (gözden geçirilmiş baskı 1965) Harmondsworth
Strommenger E., Hirmer M. 1965 *The Art of Ancient Mesopotamia* (çev.) Londra

N Coğrafya ve ekonomi

Beaumont P., Blake G.H., Wagstaff J.M. 1976 *The Middle East: a geographical study* Chichester
Bulletin on Sumerian Agriculture Cambridge (1986-)
Bulliet R. 1990 *The Camel and the Wheel* (gözden geçirilmiş baskı) New York
Oates J. (ed.) 1993 *Ancient Trade: New Perspectives* (= *World Archaeology* 24/3)
Silver M. 1985 *Economic Structures of the Ancient Near East* Londra

O Bazı kronolojik tartışmalar

Aström P. (ed.) 1987-9 *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg, 20th-22nd August, 1987* Göteborg
Bietak M. (ed.) 1992 *High, Middle or Low? Acts of the Second International Colloquium on Absolute Chronology: the Bronze Age in the Eastern Mediterranean* Viyana
Ehrich R.W. (ed.) 1992 *Chronologies in Old World Archaeology* (gözden geçirilmiş 3. baskı, 2 Cilt) Chicago
Gates M.-H.C. 1981 *Alalakh Levels VI and V: a chronological reassessment* (Syro-Mesopotamian Studies 4/2) Malibu, California
Huber P.J. 1982 'Astronomical dating of Babylon I and Ur III' *Occasional Papers on the Near East* 1/4 Malibu, California: 107-199

Na'aman N. 1984 'Statements of time-spans by Babylonian and Assyrian kings and Mesopotamian chronology' *Iraq* 46: 115-124

P Neolitik geçmiş

Dixon J.E., Cann J.R., Renfrew C. 1972 'Obsidian and the origins of trade' *Old World Archaeology: foundations of civilization* (*Scientific American*'dan okumalar) San Francisco: 80-88
Kenyon K. 1972 'Ancient Jericho' *Old World Archaeology: foundations of civilization* (*Scientific American*'dan okumalar) San Francisco: 89-94
Mellaart J. 1967 *Çatal Hüyük: a neolithic town in Anatolia* (New Aspects of Antiquity) Londra
——— 1975 *The Neolithic of the Near East* Londra
McNairn B. 1980 *The Method and Theory of V. Gordon Childe: economic, social, and cultural interpretations of prehistory* Edinburgh
Oates D. ve J. 1976 *The Rise of Civilization* Oxford
Unger-Hamilton R.J.S. 1985 *Method in Micro-ware Analysis: sickles and other tools from Arjoune, Syria* (Londra, tez)

Q Uzmanlık ansiklopedileri

Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land (editörler M. Avi-Yonah ve E. Stern; 4 Cilt) Oxford 1975-8
Lexikon der Ägyptoiogie (Hsg. W. Helck *ve d.* 6 Cilt) Wiesbaden 1975-86
The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land (ed. E. Stern) New York 1993
Reallexikon der Assyriologie (Hsg. D.O. Edzard *ve d.)* Berlin 1928- (sürüyor)
Standart kısaltmalar ve adlandırmala için bkz Borger R. 1968-75 *Handbuch der Keilschriftliteratur* Berlin
Chicago Assyrian Dictionary Chicago 1964- (sürüyor)
Hornung E. 1967 *Einführung in die Ägyptologie* Darmstadt
Lexikon der Ägyptologie Wiesbaden 1975-1986

Bölüm 1

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm 4-9; *CAH* I, bölüm 12, 13, 16, 17, 19, 22; Bottero *ve d.* 1967a [0B], bölüm 1-4; Oates ve Oates 1976 [0P]); Oates 1986 [0Gb], bölüm 1-2; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 36-143
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Crawford 1991; Hauptman ve Waetzoldt 1988; Kramer 1956; Liverani 1993; Matthiae 1989; Nissen 1988; Postgate 1992; Schmandt-Besserat 1976

Başvuru Kitapları

Adams R.McC. 1966 *The Evolution of Urban Society: early Mesopotamia and prehispanic Mexico* Chicago

——— 1981 *Heartland of Cities: surveys of ancient settlement and landuse in the central floodplain of the Euphrates* Chicago
Alberti A., Pomponio F. 1986 *Pre-Sargonic and Sargonic Texts from Ur edited in UET 2, Supplement* (Studia Pohl, Series Maior 13) Roma
Al-Fouadi A.H. 1976 'Bassetki statue with an Old Akkadian royal inscription of Naram-Sin of Agade' *Sumer* 32: 63-75
Algaze G. 1993 *The Uruk World System: the dynamics of expansion of early Mesopotamian civilization* Chicago
Alster B. 1974 *The Instructions of Shuruppak to his son Ziusudra* (Mesopotamia 2) Kopenhag
Amiet P. 1976 *Art d'Agade au Musée du Louvre* Paris
——— 1980 'The mythological repertoire in cylinder seals of the Agade period' Porada E. (ed.) *Ancient Art in Seals* içinde Princeton, New Jersey: 35-53
Asher-Grève J. 1985 *Frauen in altsumerischer Zeit* Malibu, California
Becker A. 1985 'Neusumerische Renaissance? Wissenschaftsgeschichtliche Untersuchungen zur Philologie und Archäologie' *BaM* 16: 30-316
Berlin A. 1983 'Ethnopoetry and epics of the Enmerkar cycle' in Kramer Studies [0E]: 17-24
Biggs R.D. 1974 *Inscriptions from Tell Abu Salabikh* (OIP 99) Chicago
Buccellati G.G. 1966 *The Amorites of the Ur III Period* Napoli
Carter ve Stolper 1984 [bölüm 7]
Charvát P. 1978 'The growth of Lugalzagesi's empire' Hruška B., Komoróczy G. (editörler) *Festschrift für L. Matouš* içinde, Budapeşte: 43-49
Civil M. 1987 'Ur III bureaucracy: quantitative aspects' Gibson ve Biggs içinde, [0E]: 35-44
Cohen S. 1973 *Enmerkar and the Lord of Aratta* (Univ. of Pennsylvania, tez)
Cooper J.S. 1973 'Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad' *Or.* 42: 239-246
——— 1980 'Apodotic Death and the historicity of "historical" omens' Alster içinde, [0E]: 99-105
——— 1983a *The Curse of Agade* Baltimore
——— 1983b *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: the Lagash-Umma border conflict* (Sources from the Ancient Near East 2/1) Malibu, California
——— 1986 *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions* Cilt 1: *Pre-Sargonic Inscriptions* (AOS Translation Series I) Winona Lake, Indiana
Cooper J., Heimpel W. 1983 'The Sumerian Sargon Legend' *JAOS* 103: 67-82
Crawford H.E.W. 1977 *The Architecture of Iraq in the Third Millennium* BC Kopenhag
——— 1991 *Sumer and the Sumerians* Cambridge
Deimel A. 1931 *Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger* Roma
Diakonoff I.M. 1959 *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer* (çev.; Monographs on the Ancient Near East 1/3, 1974) Malibu, California
——— 1971 'On the structure of Old Babylonian society' Klengel H. (Hsg.) *Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasien* içinde, Berlin: 15-31
——— 1974 'Slaves, helots and serfs in early antiquity' *AAASH* 22: 45-78
Edzard D.O. 1968 *Sumerische Rechtsurkunden des III Jahrtausends aus der Zeit vor der III Dynastic von Ur* Münih

——— 1968-9 'Die Inschriften der altakkadischen Rollsiegel' *AfO* 22: 12-20
——— 1974 'Zum sumerischen Eid' *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen (AS 20)* Chicago: 63-98
Falkenstein A. 1936 Archaische Texte aus Uruk 1: *Archaische Texte aus Uruk* (ADFU 2) Berlin
——— 1954 'La cité-temple sumérienne' *Cahiers d'histoire mondiale* 1: 748-814 (= çev. *The Sumerian Temple City;* Monographs on the Ancient Near East I/1, Malibu, California)
——— 1956-7 *Die neusumerischen Gerichtsurkunden* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 39, 40, 44) Münih
——— 1966 *Die Inschriften Gudeas von Lagash* (AnOr 30) Roma
Farber W. 1983 'Die Vergöttlichung Naram-Sins' Or, 62: 67-72
Finkelstein J.J. 1963 'Mesopotamian Historiography' *PAPHS* 107: 461-472
——— 1968-9 'The laws of Ur-Nammu' *JCS* 22: 66-82
Forest D. 1983 *Les pratiques funéraires en Mésopotamie du cinquième millénaire au début du troisième millénaire* Paris
Foster B. 1980 'Notes on Sargonic royal progress' *JANES* 12: 29-42
——— 1981 'A new look at the Sumerian temple state' *JESHO* 24: 225-234
——— 1982a *Administration and Use of Institutional Land in Sargonic Sumer* (Mesopotamia 9) Kopenhag
——— 1982b *Umma in the Sargonic Period* Hamden
——— 1985 'The Sargonic victory stele from Telloh' *Iraq* 47: 15-30
——— 1986 'Archives and empire in Sargonic Mesopotamia' Veenhof içinde, [0E]: 46-52
Foxvog D. 1980 'Funerary furnishings in an early Sumerian text from Adab' Alster içinde, [0E]: 67-75
Galter H. 1986 'Probleme historisch-lehrhafter Dichtung in Mesopotamien' Hecker ve Sommerfeld içinde, [0J]: 71-80
Gelb I.J. 1961 *Old Akkadian Writing and Grammar* (MAD 2) Chicago
——— 1965 'The ancient Mesopotamian ration system' *JNES* 24: 230-243
——— 1969 'On the alleged temple and state economies in ancient Mesopotamia' *Studi in Onore di Edoardo Volterra* Cilt 6, Roma: 137-154
——— 1977 *Thoughts about Ibla* (Syro-Mesopotamian Studies I/1) Malibu, California
——— 1979a 'Definition and discussion of slavery and serfdom' *UF* 11: 283-297
——— 1979b 'Household and family in early Mesopotamia' Lipinski içinde, [0E] I: 1-97
Gelb I.J., Kienast B. 1990 *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v.Chr.* (FAOS 7) Freiburg-im-Breisgau
Glassner J.-J. 1985 'Aspects du don de l'échange et formes d'appropriation du sol dans la Mésopotamie du IIIe millénaire avant la fondation de l'empire d'Ur' *JA* 173: 11-59
——— 1986 *La chute d'Akkadé: l'événement et sa mémoire* (Beiträge zum Vorderen Orient 5) Berlin
——— 1988 'Le récit autobiographique de Sargon' *RA:* 1-11
Goodnick-Westenholz J. 1983 'Heroes of Akkad' *JAOS* 103: 327-336
Green M.W. 1980 'Animal husbandry at Uruk in the archaic period' *JNES* 39: 1-35

Green M.W., Nissen H.J. 1987 *Archaische Texte aus Uruk 2: Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk* (ADFU 11) Berlin
Güterbock H.G. 1934/1938 'Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern' *ZA* 42: 1-91; 44: 45-119
Hallo W.W. 1960 'A Sumerian amphictyony' *JCS* 14: 88-114
——— 1963 'Royal hymns and Mesopotamian unity' *JCS* 17: 112-118
——— 1966 'The coronation of Ur-Nammu' *JCS* 20: 133-141
——— 1971 'Gutium' *RLA* 3: 708-720
——— 1974 'Toward a history of Sumerian literature' *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen* (AS 20) Chicago: 181-203
——— 1976 'Women of Sumer' Schmandt-Besserat içinde, 1976: 23-40
——— 1983 'Sumerian historiography' Tadmor ve Weinfeld içinde, [0K]: 9-20
Hallo W.W., van Dijk J.J. 1968 *The Exaltation of Inanna* (YNER 3) New Haven, Connecticut
Hansen D.P. 1963 'New votive plaques from Nippur' *JNES* 22: 145-166
——— 1992 'Royal building activity at Sumerian Lagash in the Early Dynastic period' *BibArch* 55:206-211
Hauptman H., Waetzoldt H. (Hsg.) 1988 *Wirtschaft und Gesellschaft von Ebla* Heidelberg
Helbaek H. 1972 'Samarran irrigation agriculture at Choga Mami in Iraq' *Iraq* 34: 35-48
Hirsch H. 1963 'Die Inschriften der Könige von Agade' *AfO* 20: 1-82
Huot J.-L. 1991 *'Oueili: travaux de 1985* Paris
——— 1992 'The first farmers at 'Oueili' *BibArch* 55: 188-195
Jacobsen T. 1939a 'The assumed conflict between Semites and Sumerians' *JAOS* 59: 485-495 (yeniden basım, Jacobsen 1970 içinde, [0E]: 187-192)
——— 1939b *The Sumerian King List* (AS 11) Chicago
——— 1943 'Primitive democracy in ancient Mesopotamia' *JNES* 2: 159-172 (yeniden basım, Jacobsen 1970 içinde, [0E]: 157-172)
——— 1953 'The reign of Ibbi-Suen' *JCS* 7: 36-47 (yeniden basım, Jacobsen 1970 içinde, [0E]: 173-186)
——— 1957 'Early political development in Mesopotamia' *ZA* 52: 91-140 (yeniden basım, Jacobsen 1970 içinde, [0E]: 132-156)
——— 1982 *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity* (Bibliotheca Mesopotamica 14) Malibu, California
Johansen F. 1978 *Statues of Gudea, Ancient and Modern* (Mesopotamia 6) Kopenhag
Jones T.B. (ed.) 1969 *The Sumerian Problem* New York
——— 1974 'Sumerian administrative documents: an essay' *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen* (AS 20) Chicago: 41-61
Kang S. 1972 *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive* Urbana, Illinois
——— 1973 *Sumerian Economic Texts from the Umma Archive* Urbana, Illinois
Kärki I. 1986 *Die Königsinschriften der dritten Dynastie von Ur* Helsinki
Katz D. 1987 'Gilgamesh and Akka: was Uruk ruled by two assemblies?' *RA* 81: 105-114
Keiser C.E. 1971 *Neo-Sumerian Account Texts from Drehem* New Haven, Connecticut
King L.W. 1907 *Chronicles Concerning Early Babylonian Kings* Londra

Klein J. 1981a *The Royal Hymns of Shulgi, King of Ur* (= *TAPhA* 71/VII)
——— 1981b *Three Shulgi Hymns: Sumerian royal hymns glorifying King Shulgi of Ur* Ramat Gan
Kramer S.N. 1940 *Lamentation over the Destruction of Ur* Chicago
——— 1956 *From the Tablets of Sumer* (= *History Begins at Sumer*) (yeni basım Philadelphia, Pennsylvania
——— 1967 'The death of Ur-Nammu' *JCS* 21: 104-122
——— 1983a *Le Manage Sacré* (eklerle birlikte çev.) Paris
——— 1983b 'The Ur-Nammu Law Code: who was its author?' *Or.* 52: 453-456
Kutscher R. 1989 *The Brockman Tablets: royal inscriptions* Hayfa
Lambert M. 1953 'Textes commerciaux de Lagash (époque présargonique)' *RA* 47: 57-69
Lees G.M., Falcon N.L. 1952 'The geographical history of the Mesopotamian plain' *Geographical Journal* 118: 24-39
Lewis B. 1980 *The Sargon Legend: a study of the Akkadian text and the tale of the hero who was exposed at birth* Cambridge, Massachusetts
Limet H. 1960 *Le travail du métal an pays de Sumer* Paris
Liverani M. (ed.) 1993 *Akkad, the First World Empire: structure, ideology, traditions* (History of the Ancient Near East/Studies 5) Padua
Maisels C. 1990 *The Emergence of Civilization: from hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East* Londra
Mallowan M.E.L. 1946 'Excavations in the Balikh Valley' *Iraq* 8: 111-159
Malul M. 1985 'The *bukannum-clause* - relinquishment of rights by previous right holder' *ZA* 75: 66-77
——— 1987 'To drive in the nail' *OA* 26: 17-35
Martin H.P. 1988 *Fara: a reconstruction of the ancient Mesopotamian city of Shurruppak* Birmingham
Matthiae P. 1989 *Ebla: un impero ritrovato dai primi scavi alle ultimo scoperte* (gözden geçirilmiş baskı) Torino
Michalowski P. 1975 'The bride of Simanum' *JAOS* 95: 716-719
——— 1980a 'Königsbriefe' *RLA* 6: 57-59
——— 1980b 'New sources concerning the reign of Naram-Sin' *JCS* 32: 233-246
——— 1983 'History as charter: more observations on the Sumerian King List' *JAOS* 103:237-248
——— 1985 'Third millennium contacts: observations on the relationships between Mari and Ebla' *JAOS* 105: 293-302
——— 1987 'Charisma and control: on continuity and change in early Mesopotamian bureaucratic systems' Gibson ve Biggs içinde, [0E]: 45-57
——— 1989 *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur* (Mesopotamian Civilization 1) Winona Lake, Indiana
Moorey P.R.S. 1977 'What do we know about the people buried in the Royal Cemetery?' *Expedition* 20/1: 24-40
——— 1984 'Where did they bury the kings of the Third Dynasty of Ur' *Iraq* 46: 1-18
Muhly 1983 [bölüm 2]
Nissen H.J. 1988 *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000* BC (çev; gözden geçirilmiş baskı) Chicago
Oates J. 1960 'Ur and Eridu, the prehistory' Mallowan M.E.L., Wiseman D.J. (editörler) *Ur in Retrospect* içinde (= *Iraq* 22) Londra: 32-50

Pollock S. 1991 'Of priestesses, princes and poor relations: the dead in the royal cemetery of Ur' *Cambridge Archaeological Journal* 1/2: 171-189
Pomponio F. 1983 'Archives and the prosopography of Fara' *ActSum* 5: 127-145
——— 1984 'Urukagina 4 VII 11 and an administrative term from the Ebla texts' *JCS* 36: 96-100
Postgate J.N. 1992 *Early Mesopotamia* Londra
Powell M.A. 1977 'Sumerian merchants and the problem of profit' *Iraq* 39: 23-29
——— 1978 'A contribution to the history of money in Mesopotamia prior to the invention of coinage' Hruška B., Komoroczy G. (editörler) *Festschrift für L. Matouš* içinde, Budapeşte, II: 211-243
——— 1985 'Salt, seed and yields in Sumerian agriculture: a critique of the theory of progressive salinisation' *ZA* 75: 7-38
Redman C. 1978 *The Rise of Civilization: from early farmers to urban society in the ancient Near East* San Francisco
Römer W.H.Ph. 1980 *Das sumerische Kurzepos 'Bilgamesh und Akka'* Neukirchen-Vluyn
Sanlaville P. 1989 'Considérations sur l'évolution de la basse Mésopotamie au cours des derniers millénaires' *Paléorient* 15/2: 5-27
Schmandt-Besserat D. (ed.) 1976 *The Legacy of Sumer* (Bibliotheca Mesopotamia 4) Malibu, California
——— 1977 'An archaic recording system and the origins of writing' *Syro-Mesopotamian Studies* 1/2: 1-32
——— 1983 'Tokens and Counting' *BibArch* 46: 117-120
——— 1992 *Before Writing* I: *from counting to cuneiform* Austin, Teksas
Sigrist M. 1993 *Drehem* Bethesda, Maryland
Sjöberg A. 1974 'The Old Babylonian Eduba' *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen* içinde (AS 20) Chicago: 159-179
Sjöberg A., Bergman E. 1969 *The Collection of Sumerian Temple Hymns* and Gragg G. *The Keš Temple Hymn* (ikisi de TCS 3 içinde) Locust Valley, New York
Sollberger E. 1954-6 'Sur la chronologie des rois d'Ur et quelques problèmes connexes' *AfO* 17: 10-48
Sollberger E., Grayson A.K. 1976 'L'insurrection générale contre Naram-Suen' *RA* 70: 103-128
Sollberger E., Kupper J.R. 1971 *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes* (LAPO 3) Paris
Steible H. 1991 *Die Neusumerischen Bau- und Weihinschriften* (Teil 2, FAOS 9/2) Stuttgart
Steible H., Behrens H. 1982 *Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften* (2 Kısım; FAOS 5) Wiesbaden
Steinkeller P. 1987a 'The administrative and economic organisation of the Ur III state: the core and the periphery' Gibson ve Biggs içinde [OE]: 19-42
——— 1987b 'The foresters of Umma: toward a definition of Ur III labor' Powell içinde [OE]: 73-115
——— 1988 'On the identity of the toponym LÚ..SV(A)' *JAOS* 108: 197-202
——— 1989 *Sale Documents of the Ur III Period* (FAOS 17) Stuttgart
Strommenger E. 1960 'Das Menschenbild in der altmesopotamischen Rundplastik von Mesilim bis Hammurapi' *BaM* 1: 1-103

——— 1980 *Habuba Kabira: eine Stadt vor 5000 Jahren* Mainz
Tunca Ö. 1986 'Le problème des archives dans l'architecture religieuse proto-dynastique' Veenhof içinde, [0E]: 37-45
Uchitel A. 1984 'Daily work at Sagdana millhouse' *ActSum* 6: 75-98
van de Mierop M. 1989 'Women in the economy of Sumer' Lesko içinde [0E]: 53-66
Waetzold H. 1972 *Untersuchungen zur neusumerischen Textilienindustrie* Roma
——— 1987 'Compensation of craft workers and officials in the Ur III period' Powell içinde, [0E]:117-142
Weiss H., Young T.C. 1975 'The merchants of Susa: plateau-lowland relations in the late fourth millennium BC' *Iran* 13: 1-18
Westenholz A. 1979 'The Old Akkadian empire in contemporary opinion' Larsen içinde [0E]: 107-123
Winter I.J. 1985 'After the battle is over: the stele of the vultures and the beginning of pictorial narrative in the art of the ancient Near East' Kessler H.L., Simpson M.S. (editörler) *Pictorial Narrative in Antiquity and the Middle Ages* içinde, (Studies in the History of Art 16) Washington: 11-32
——— 1986 'The king and the cup: iconography of the royal presentation scene on Ur III seals' *Insight through Images: studies in honor of Edith Porada* içinde, (Bibliotheca Mesopotamia 21) Malibu, California: 253-268
——— 1987a 'Legitimation and authority through image and legend: seals belonging to the office of in the administrative bureaucracy of the Ur III state' Gibson ve Biggs içinde [0E]: 69-116
——— 1987b 'Women in public: the disc of Enheduanna, the beginning of the office of *EN*-priestess and the weight of visual evidence' Durand içinde [0E]: 189-201
Woolley C.L. 1934 *Ur Excavations 2: The Royal Cemetery* (2 Cilt) Londra
——— 1954 *Excavations at Ur* (2. baskı) Londra
——— 1982 *Ur of the Chaldees: the final account* (ed. P.R.S. Moorey) Londra
Yıldız F. 1981 'A tablet of Codex Ur-Nammu from Sippar' Or. 50: 87-97
Zettler R. 1984 'The genealogy of the House of Ur-me-me: a second look' (uyarlayan M.T.Roth) *AfO* 31: 1-14

Bölüm 2

Genel

CAH I, bölüm 22; II, bölüm 1, 2, 5, 7; Bonero *ve d.* 1967a [0B], bölüm 5; Liverani 1988 [0C], bölüm 10-14; Oates 1986 [0Gb], bölüm 2-3; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 163-218; Klengel 1992 [0Gc], bölüm 2.

ve (ayrıntılar aşağıdadır)

Charpin 1992; Dalley 1984; Edzard 1957; Larsen 1976; Malamat 1992; Postgate 1992.

(Mari yazıları yayımlandı (çeviriyazı, çeviri ve kapsamlı yorum ARM (= Archives Royales de Mari) dizisinde hazırlık aşamasında. Mari ile ilgili halen yürütülen araştırmanın başlıca sonuçları: *MARI* (= *Mari: Annales de Recherches Interdisciplinaires*). Daha fazla aytıntı için *bkz* J.-G. Hintz 1990 *Bibliographie de Mari: archéologie et textes (1933-1988)* Wiesbaden; Klengel 1992 [0Gc]: 46-47.)

Başvuru Kitapları

Abdallah F. 1985 *Les relations Internationales entre le royaume d'Alep/Yamhad et les villes de Syrie du Nord, 1800 à 1594 av. J.-C.* Paris
Alp S. 1968 *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahüyük-Konya* Ankara
Anbar M. 1991 *Les Tribus Ammontes de Mari* (OBO 108) Freiburg, Göttingen
Andrae W. 1938 *Das wiedererstandene Assur* Leipzig (gözden geçirilmiş genişletilmiş baskı B. Hrouda, Münih 1977)
Aynard J., Spycket A. 1989 'Mari B. Archäologisch' *RLA 7:* 390-418
Baqir T. 1959 *Tell Harmal* Bağdat
Batto, B.F. 1974 *Studies on Women at Mari* Baltimore, Maryland
Belli O. 1991 'The problem of tin deposits in Anatolia and its needs for tin according to the written sources' Çilingiroğlu A., French D.H. (editörler) *Anatolian Iron Ages* içinde (4-8 Mayıs 1987 tarihlerinde İzmir'de yapılan İkinci Anadolu Demir Çağı Kolokiyumu Notları: British School of Archaeology at Ankara Monographs 13) Oxford: 1-9
Bittel 1970 [bölüm 5]
Bottéro J. 1981 'L'ordalie en Mésopotamie ancienne' *ASNP* III/11: 1005-1067
Charpin D. 1986 *Le clergé d'Ur au temps d'Hammurabi XIXe-XVIIe siècle av. J.-C.* Cenevre
——— 1987 'Le rôle économique du palais en Babylonie sous Hammurabi et ses successeurs' Levy E. (ed) *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome* içinde, Strasbourg: 111-126
——— 1992 'Mari entre l'est et l'ouest: politique, culture, religion' *Akkadica* 78: 1-10
Charpin D., Durand J.-M. 1984 'La prise dupouvoir par Zimri-Lim' *MARI* 4:293-343
Charpin D., Joannes F., Lackenbacher S., Lafont B. 1988 *Archives épistolaires de Mari* I/2 (ARM XXVI) Paris
Dalley S. 1984 *Man and Karana: two Old Babylonian cities* Londra
Dalley S., Hawkins J.D., Walker C. 1976 *The Old Babylonian Tablets from Tell al-Rimah* Londra
Diakonoff 1971 [bölüm 1]
Dossin G. 1938 'Les archives épistolaires du palais de Mari' *Syria* 19: 105-126
——— 1970 'La route de l'étain en Mésopotamie au temps de Zimrilim' *RA* 64: 97-106
Durand J.-M. 1987 'L'organisation de l'espace dans le palais de Mari: le témoignage des textes' Levy E. (ed) *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome* içinde, Strasbourg: 39-110
——— 1988 *Archives épistolaires de Mari* I/1 (ARM XXVI) Paris
Edzard D.O. 1957 *Die Zweite Zwischenzeit Babyloniens* Wiesbaden
Eidem J. 1985 'News from the eastern front: the evidence from Tell Shemshara' *Iraq* 47:83-107
——— 1992 *The Shemshara Archives* 2: *The Administrative Texts* Kopenhag
Finkelstein J. 1961 'Ammisaduqa's Edict and the Babylonian "Law Codes"' *JCS* 15:91-104
——— 1965 'Some new *misharum* material and its implications' *Landsberger Studies* [OE]: 223-246

——— 1966 'The geneaology of the Hammurapi dynasty' *JCS* 20: 95-118
Frayne D.R. 1990 *Old Babylonian Period (2003-1595* BC) (RIM, Early Periods 4) Toronto
Garelli P. 1963 *Les Assyriens en Cappadoce* Paris
Gates M.-H. 1984 'The Palace of Zimrilim at Mari' *BibArch* 47: 70-87
Gelb I.J. 1935 *Inscriptions from Alishar and Vicinity* Chicago
——— 1977 [bölüm 1]
Grayson A.K. 1971 'The early development of the Assyrian monarchy' *UF* 3; 311-319
——— 1972 *Assyrian Royal Inscriptions* Cilt 1 Wiesbaden
——— 1976 [bölüm 7]
——— 1987 *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC* (RIM, Assyrian Periods 1) Toronto
Greengus A. 1966 'Old Babylonian marriage ceremonies and rites' *JCS* 20: 55-72
——— 1988 Review of Kraus 1984 *JAOS* 108: 153-157
Hallo W.W. 1964 'The road to Emar' *JCS* 18: 57-88
Harris R. 1975 *Ancient Sippar* Leiden
——— 1989 'Independent women in ancient Mesopotamia?' Lesko 1989 içinde, [0E]: 145-156
Hecker K. 1980 'Der Weg nach Kani?' *ZA* 70: 185-197
Hrouda B. 1977-87 *Isin-Išan Bahriyat* I-III (*Ergebnisse der Ausgrabungen 1973-1978; 1983-4*) (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Abh. (NF) Heft 79; 87; 94) Münih
Jeyes U. 1980 'The act of extispicy in ancient Mesopotamia: an outline' *Assyriological Miscellanies* I: 13-32
——— 1983 'The *nadītu* women of Sippar' Cameron ve Kuhrt içinde, [0E]: 260-272
——— 1989 *Old Babylonian Extispicy: omen texts in the British Museum* İstanbul
Kärki I. 1984 'Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften der altbabylonischen Zeit, II. Babylon' *Studia Orientalia* 55: 37-94
al-Khalesi Y.M. 1978 *The Court of the Palms: a functional interpretation of the Mari palace* (Bibliotheca Mesopotamia 8) Malibu, California
Klengel H. 1965-70 *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z.* (3 Cilt) Berlin
Kramer 1940 [bölüm 1]
——— 1969 'Lamentation over the destruction of Nippur: a preliminary report' *El* 9:89-93
Kraus F.R. 1951 *Nippur und Isin nach altbabylonischen Rechtsurkunden* (=*JCS* 3)
——— 1958 *Ein Edikt des Königs Ammisaduqa von Babylon* Leiden
——— 1979 '"Der Palast" Produzent und Unternehmer im Königreiche Babylon nach Hammurabi (c. 750-1600 v. Chr.)' Lipinski içinde, [0E]: 423-434
——— 1984 *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit* Leiden
Kupper J.R. (ed.) 1967 *La Civilisation de Mari* Liège
——— 1989 'Mari A. Philologisch' *RLA 7:* 382-390
Laessae J. 1959 *The Shemshara Tablets: a preliminary report* Kopenhag
——— 1965 'IM 62100: a letter from Tell Shemshara' *Landsberger Studies* [0E]: 189-196
Landsberger B. 1940 'Vier Urkunden von Kültepe' *TTAED* 4: 7ff.
——— 1954 'Assyrische Königsliste und "dunkles Zeitaker"' *JCS* 8: 31-45; 47-73; 106-133

——— 1965 'Tin and lead: the adventures of two vocables' *JNES* 24: 285-296
Landsberger B., Balkan K. 1950 'Die Inschriften des altassyrischen Königs Irishum, gefunden in Kültepe 1948' *Belleten* 14: 219-268
Larsen M.T. 1967 *Old Assyrian Caravan Procedures* İstanbul
——— 1976 *The Old Assyrian City-State and Its Colonies* (Mesopotamia 4) Kopenhag
——— 1987 'Commercial networks in the ancient Near East' Rowlands *ve d.* içinde [0E]: 47-56
Leemans W.F. 1950 *The Old Babylonian Merchant: his business and social position* Leiden
——— 1960 *Foreign Trade in the Old Babylonian Period* Leiden
——— 1968 'Old Babylonian letters and economic history' *JESHO* 11: 171-226
Luke J.T. 1965 *Pastoralism and Pastoralists in the Mari Period: re-examination of the character and political significance of the major West-Semitic groups on the Middle Euphrates c.828-1758* (Chicago, tez)
Malamat A. 1983 'Silver, gold and precious stones from Hazor in a new Man document' *BibArch* 46: 169-174
——— 1992 *Mari and the Early Israelite Experience* (Schweich Lectures 1984) Oxford
Malul M. 1989 '*Susapinnu:* the Mesopotamian paranymph and his role' *JESHO* 32: 241-278
Margueron J.L. 1982 *Recherches sur les Palais Mésopotamiens de l'Age du Bronze* Paris
Matthews V.H. 1978 *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom* Philadelphia, Pennsylvania
Matthiae P. 1984 'New discoveries at Ebla: the excavations of the western palace and the royal necropoleis of the Amorite period' *BibArch* 47: 18-32
Mellaart J. 1957 'Anatolian chronology: the Early and Middle Bronze Age' *AnSt* 7: 55-88
Michalowski 1983 [bölüm 1]
——— 1989 [bölüm 1]
Moorey P.R.S. 1986 'The emergence of the light, horse-drawn chariot in the Near East c.2000-1500 BC' *World Archaeology* 18/2 (Weaponry and Warfare): 196-215
Morris 1992 [bölüm 8]
Muhly J.D. 1973 *Copper and Tin* New Haven, Connecticut
——— 1983 'Kupfer. Archäologisch' *RLA* 6: 348-364
——— 1985 'Sources of tin and the beginning of bronze metallurgy' *AJA* 89: 275-291
——— 1993 'Early Bronze Age tin and the Taurus' *AJA* 97: 239-253
Muhly J.D., Wertime T. 1973 'Evidence for the sources and use of tin during the Bronze Age of the Near East: a reply to J.E. Dayton' *World Archaeology* 5: 111-122
Munn-Rankin M. 1956 'Diplomacy in western Asia in the early second millennium BC' *Iraq* 18: 68-110
Oppenheim A.L. 1954 'The sea-faring merchants of Ur' *JAOS* 74: 6-17
Orlin L.L. 1970 *Assyrian Colonies in Cappadocia* Lahey
Özgüç N. 1968 *Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish* Ankara

——— 1980 'Seal impressions from the palace at Acemhöyük' Porada E. (ed.) *Ancient Art in Seals* içinde, Princeton, New Jersey.: 61-100
Özgüç T. 1959 *Kültepe-Kaniš I: new researches at the center of the Assyrian trade colonies* Ankara
——— 1963 'An Assyrian trading outpost' *Scientific American* (Şubat; yeniden baskı *Old World Archaeology: Readings from Scientific American,* San Francisco: 243-249)
——— 1986 *Kültepe-Kaniš II: new researches at the trading center of the ancient Near East* Ankara
Petschow H. 1984 'Die §§45 und 46 des Codex Hammurapi' *ZA* 74:181-212
Postgate 1992 [bölüm 1]
Powell M. 1977 [bölüm 1]
Ries G. 1989 'Altbabylonische Beweisurteile' *ZSS* 106: 56-80
Römer W. 1965 *Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit* Leiden
Rouault O. 1984 *Terqa Final Reports no. 1 – L'archive de Puzurum* (Bibliotheca Mesopotamia 16) Malibu, California
Sasson J.M. 1969 *The Military Establishments at Mari* Roma
Sjöberg 1974 [bölüm 1]
Stech T., Pigot V.C. 1986 'The metals trade in southwest Asia in the third millennium BC' *Iraq* 48: 39-64
Steele F.R. 1948 *The Code of Lipit-Ishtar* Philadelphia, Pennsylvania
Steible H. 1975 *Rimsîn, mein König: drei kultische Texte aus Ur mit der Schlussdoxologie 'ri-im-'Sin lugal-mu* (FAOS 1) Wiesbaden
Stol M. 1976 *Studies in Old Babylonian History* Leiden
Stone E. 1977 'Economic crisis and social upheaval in Old Babylonian Nippur' Young T.C., Levine L.D. (editörler) *Mountains and Lowlands: essays in the archaeology of Greater Mesopotamia* içinde, (Bibliotheca Mesopotamia 7) Malibu, California: 267-289
——— 1982 'The social role of the *nadītu* woman in Old Babylonian Nippur' *JESHO* 25:50-70
——— 1987 *Nippur Neighborhoods* (SAOC 44) Chicago
Stone E., Zimansky P. 1992 'Mashkan-shapir and the anatomy of an Old Babylonian city' *BibArch* 55:212-218
van de Mierop M. 1987 *Crafts in the Early Isin Period: a study of the Isin craft archive from the reign of Išbi-Erra and Šu-Ilišu* Leuven
van Dijk J. 1965 'Une insurrection générale au pays de Larsa avant l'avènement de Nuradad' *JCS* 19: 1-25
Vanstiphout H.L.J. 1983 'Een sumerische Stadsklacht uit de oudbabylonische periode: Turmenuna, of de Nippurklacht' Veenhof içinde, [01]: 330-341 (çev. yayımlanmamış metin esas alınmıştır)
Veenhof K.R. 1972 *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology* Leiden
——— 1985 'Limu of the later Old Assyrian period and Mari chronology' *MARI* 4: 191-218
——— 1987 "'Dying tablets" and "hungry silver": elements of figurative language in Akkadian commercial terminology' Mindlin M. *ve d.* içinde, [0E]: 41-75
Walters S.D. 1970 *Water for Larsa: an Old Babylonian archive dealing with irrigation* (YNER 4) New Haven, Connecticut
——— 1970/1 'The sorceress and her apprentice' *JCS* 23: 27-38

Weadock P.N. 1975 'The *giparu* at Ur' *Iraq* 37: 101-128
Weiss H. 1985 'Tell Leilan on the Habur Plain of Syria' *BibArch* 48: 5-34
Westbrook R. 1989 'Cuneiform law codes and the origins of legislation' *ZA* 79: 201-222
Woolley L. 1953 *A Forgotten Kingdom* Londra
Yaron R. 1969 *The Laws of Eshnunna* Kudüs
Yoffee N. 1977 *The Economic Role of the Crown in the Old Babylonian Period* (Bibliotheca Mesopotamia 5) Malibu, California
Yuhong W., Dalley S. 1990 'The origins of the Manana dynasty at Kish, and the Assyrian king list' *Iraq* 16: 159-165
Zaccagnini C. 1983 'On gift exchange in the Old Babylonian Period' Carruba O., Liverani M., Zaccagnini C. (editörler) *Studi Orientalistici in Ricordo di Franco Pintore* içinde (Studia Mediterranea 4) Pavia: 189-253

Bölüm 3

Genel

Trigger, Trigger *ve d.* 1983 içinde [0D]: 1-70; Kemp, Trigger *ve d.* 1983 içinde [0D]: 71-182; Kemp 1989 [0Ga], kısım I ve II;
CAH I, bölüm 9a, 11, 14, 20; II, bölüm. 2, 3; Gardiner 1961 [0D], bölüm 5-7, 14-15; Helck 1968 [0D], bölüm 1-11; Drioton ve Vandier 1984 [0D], bölüm I-8; Bottéro *ve d.* 1967a [0B], bölüm 6-11; Grimal 1992 [0D], kısım 1-2
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Aldred 1965; Bourriau 1988; Hayes 1953; Málek 1986; Quirke 1991; Redford 1992, ksım 1; Rice 1990; Spencer 1993; Trigger 1976; Winlock 1947

Başvuru Kitapları

Adams B. 1988 *Predynastic Egypt* (Shire Egyptology) Aylesbury
Aldred C. 1950 *Middle Kingdom Art in Egypt 2300-1590* BC Londra
——— 1965 *Egypt to the end of the Old Kingdom* Londra
Arnold D. 1974 *Der Tempel des Königs Mentuhotep II von Deir el-Bahari* (2 Cilt) Mainz (çev. New York, 1979)
Baer K. 1960 *Rank and Title in the Old Kingdom* Chicago
Baines J. 1982 'Interpreting *Sinuhe*' *JEA* 68: 31-44
——— 1989 'Communication and display: the integration of early Egyptian art and writing' *Antiquity* 63: 471-482
Barta W. 1970 *Das Selbstzeugnins eines ägyptischen Künstlers (Stèle Louvre C14)* (Münchener Ägyptologische Studien 22) Berlin
——— 1981 'Chronologie der 1. bis 5. Dynastie' *ZÄS* 108: 11-23
Baumgartel E. 1955/1960 *The Cultures of Predynastic Egypt* Oxford
——— 1970 *Petrie's Naqada Excavations: a supplement* Londra
Beckerath J. von 1962 'The date of the end of the Old Kingdom' *JNES* 21 :140-147
——— 1966 'Die Dynastie der Herakleopoliten (9/10 Dynastie)' *ZÄS* 93: 13-20
1984 *Untersuchungen zur politischen Geschichte der Zweiten Zwischenzeit in Ägypten* (2. baskı) Glückstadt

Bell B. 1971 'The Dark Ages in ancient history: 1. The first dark age in Egypt' *AJA* 75: 1-26
Ben-Tor A. 1992 'The Early Bronze Age' *id.* (ed.) *The Archaeology of Ancient Israel* (çev.) içinde, New Haven, Connecticut: 81-125
Bietak M. 1975 *Tellel-Daba* II Viyana
——— 1981 *Avaris and Piramesse: archaeological exploration in the eastern Nile Delta* Londra (= *Proceedings of the British Academy* 65 (1979): 225-290; gözden geçirilmiş baskı 1986)
——— 1987 'Canaanites in the Nile Delta' Rainey A.F. (ed.) *Egypt, Israel, Sinai: archaeological and historical relationships in the biblical period* içinde, Tel Aviv: 41-56
——— 1992 'Minoan wall-paintings unearthed at ancient Avaris' *Egyptian Archaeology* 2: 26-28
Blackman A.M. 1932 *The Story of Sinuhe* (Bibliotheca Aegyptiaca II) Brüksel
Bourriau J. 1988 *Pharaohs and Mortals: Egyptian art in the Middle Kingdom* Cambridge
——— basımda 'Beyond Avaris: the Second Intermediate Period in Egypt outside the Delta' (Philadelphia, Pennsylvania'daki University Museum'da düzenlenen seminerde sunulan '*The Culture of the Hyksos Period*' konulu tez, düzenleyen ve editör E. Oren)
Brunner H. 1937 *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut* (Ägyptologische Forschungen 5) Glückstadt
Brunner-Traut E. 1940 'Die Lehre des Djedefre' *ZÄS* 76: 3-9
Butzer K.W. 1976 *Early Hydraulic Civilization in Egypt: a study in cultural ecology* (Prehistoric Archaeology and Ecology Series) Chicago
Devaud E. 1916 *Les Maxims de Ptahhotep* Fribourg
Dever W. 1985 'Relations between Syria and Egypt: redating the Hyksos at ed-Daba' Tubb J. (ed.) *Palestine in the Bronze and Iron Ages* içinde, Londra: 69-87
Dreyer G. 1993 'A hundred years at Abydos' *Egyptian Archaeology* 3: 10-12
Emery W.B. 1961 *Archaic Egypt* Harmondsworth
——— 1965 *Egypt in Nubia* Londra
Erman A. 1890 *Die Märchen des Papyrus Westcar* (Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen 5-6) Berlin
Eyre C. 1987 'Work and organisation of work in the Old Kingdom' Powell içinde [0E]: 5-47
Fakhry A. 1972 'The search for texts in the western desert' *Textes et langages de l'Égypte pharaonique* II Kahire: 207-222
Faulkner R.O. 1972 *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* Oxford
Franke D. 1985 'An important family from Abydos of the seventeenth dynasty' *JEA* 71:175-176
——— 1991 The career of Khnumhotpe III of Beni Hasan and the so-called "Decline of the Nomarchs" Quirke içinde, 1991: 51-67
Gardiner A.H. 1909 *The Admonitions of an Egyptian Sage* Leipzig
——— 1932 *Late Egyptian Stories* (Bibliotheca Aegyptiaca I) Brüksel
——— 1946a 'Davies' copy of the great Speos Artemidos inscription' *JEA* 32: 43-56
——— 1946b 'The instructions addressed to Kagemni and his brethren' *JEA* 32: 71-74

——— 1957 *Egyptian Grammar* (gözden geçirilmiş 3. baskı) Oxford
——— 1959 *The Royal Canon of Turin* Oxford
Gardiner A.H., Peet T.E. 1952-5 *The Inscriptions of Sinai* (2 kısım, gözden geçiren J. Černy) Londra
Gestermann L. 1987 *Kontinuität und Wandel in Politik und Verwaltung des frühen Mittleren Reiches* (Göttinger Orientforschung IV Reihe: Ägypten) Wiesbaden
Giddy L.L. 1987 *Egyptian Oases: Bahanya, Dakhla, Farafra and Kharga during pharaonic times* Warminster
Gödecken K. 1976 *Eine Betrachtung der Inschriften des Meten im Rahmen der sozialen und rechtlichen Stellung von Privatleuten im ägyptischen Alien Reich* (ÄgAbh 2) Wiesbaden
Goedicke H. 1960 *Die Stellung des Königs im Alten Reich* (AgAbh 2) Wiesbaden
——— 1967 *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich* Wiesbaden
——— 1977 *The Prophecy of Neferty* Baltimore, Maryland
——— 1979 'Cult temple and "state" in Old Kingdom Egypt' Lipinski içinde [OE] I-113-131
Grapow H. 1953 'Liederkranz' *MIO* 1: 189-209
Griffith F. Ll. 1896 'The Millingen papyrus' *ZÄS* 34: 35-51
——— 1898 *The Petrie Papyri: hieratic papyri from Kahun and Gurob* Londra
Habachi L. 1972 *The Second Stela of Kamose and His Struggle against the Hyksos Ruler and His Capital* Glückstadt
Hankey V. 1993 'Egypt, the Aegean and the Levant' *Egyptian Archaeology* 3: 27-29
Hayes W.C. 1947 'Horemkha'uef of Nekhen and his trip to Iṯ-towe' *JEA* 33: 3-11
——— 1953 *The Scepter of Egypt* Cilt 1 New York
——— 1955 *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum (Papyrus Brooklyn 35.1446)* Brooklyn, New York
Helck W. 1977 *Die Lehre für König Merikare* (Kleine Ägyptische Texte) Wiesbaden
Hintze F. 1964 'Das Kerma Problem' *ZÄS* 91: 79-86
Hoffman M. 1980 *Egypt before the Pharaohs: the prehistoric foundations of Egyptian civilization* Londra
James T.G.H. 1962 *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents* New York
Janssen J.J. 1978 'The early state in Egypt' Claessen H.J.M., Skalník P. (editörler) *The Early State* içinde, Lahey: 213-234
Junge F. 1973 'Zur Fehldatierung des sogenannten Denkmals memphitischer Theologie oder: Der Beitrag der ägyptischen Theologie zur Geistesgeschichte der Spätzeit' *MDAIK:* 195-204
Junker H. 194] *Die politische Lehre von Memphis* (APAW Phil.-hist. Kl. 6) Berlin
Kanawati N. 1977 *Egyptian Administration in the Old Kingdom* Warminster
——— 1980 *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt* Warminster
Kemp B. 1966 'Abydos and the royal tombs of the first dynasty' *JEA* 52: 13-22
Krauss R. 1985 *Sothis- und Monddaten: Studien zur astronomischen und technischen Chronologie Altägyptens* (Hildesheimer Ägyptologische Beiträge 20) Hildesheim
Lacovara P. 1990 *Deir el-Ballas: preliminary report on the Deir el-Ballas expedition 1980-1986* Winona Lake, Indiana
Lichtheim M. 1988 *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle*

Kingdom: a study and an anthology (OBO 84) Freiburg
Lloyd A.B. 1992 'The great inscription of Khnumhotpe II at Beni Hasan' *id.* (ed.) *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths* içinde, Londra: 21-36
Luft U. 1992 *Das Archiv von Illahun, Briefe 1* (Hieratische Papyri aus den Staatlichen Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz Lfg. 1) Berlin
Luria S. 1929 'Die Ersten werden die Letzten sein' *Klio* 22: 405-431
Málek J. 1982 'The original version of the royal canon of Turin' *JEA* 68: 93-106
——— 1986 *In the Shadow of the Pyramids: Egypt during the Old Kingdom* Londra
——— 1992 'The annals of Amenemhet II' *Egyptian Archaeology 1*: 18
Millet N.B. 1990 'The Narmer macehead and related objects' *JARCE* 27: 53-59
Mills A.J. 1980 'Dakhleh Oasis Project: report on the second season of survey, September-December 1979' *SSEA Journal* 10: 251-282
Montet P. 1933 'La stèle de l'an 400 retrouvé' *Kêmi* 4: 191-215
Moorey P.R.S. 1987 'On tracking cultural transfers in prehistory: the case of Egypt and lower Mesopotamia in the fourth millennium BC' Rowlands *ve d.* içinde [0E]: 36-46
Newberry P.E. 1893 *Beni Hasan* I Londra
Niemeier W.D. 1991 'Minoan artisans travelling overseas: the Alalakh frescoes and the painted plaster floor at Tell Kabri (W. Galilee)' Laffineur R., Basch L. (editörler) *Thalassa: L'Égéé préistorique et la mer* içinde, Liège: 189-202
Pardey E. Martin 1976 *Untersuchungen zur ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches* Hildesheim
——— 1989 'Die Verwaltung im Alten Reich' *BiOr* 46: 533-552
Parker R.A. 1950 *The Calendars of Ancient Egypt* Chicago
Parkinson R.B. 1991 *Voices from Ancient Egypt: an anthology of Middle Kingdom writings* Londra
Petrie W.M.F. 1901 *Diospolis Parva: the cemeteries of Abadiyeh and Hu: 1898-9* (Egypt Exploration Fund Memoirs 21) Londra (yeniden basım 1973)
——— 1920/1921 *Predynastic Egypt* ve *Corpus of Prehistoric Pottery and Palettes* (British School of Archaeology in Egypt) Londra (tek ciltlik yeniden basım 1974)
Porada E. 1982 'Remarks on the Tôd treasure from Egypt' *Diakonoff Studies* içinde, [0E]: 285-303
Posener G. 1940 *Princes et pays d'Asie et de Nubie* Brüksel
——— 1956 *Littérature et politique dans l'Egypte de la XIIe dynastie* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études 307) Paris
——— 1971 'Literature' Harris içinde, [0Ga]: 220-256
Posener-Kriéger P. 1976 *Les Archives du temple funéraire de Néferirkare-Kakai (les Papyrus d'Abousir)* Kahire
——— 1983 'Les nouveaux papyrus d'Abousir' *SSEA Journal* 13: 51-57
Quark J.F. 1989 'Die Datierungen der Siegelabdrücke von Tel "En Basor"' *ZDPV* 105:18-26
Quirke S. (ed.) 1991 *Middle Kingdom Studies* New Malden
Redford D.B. 1970 'The Hyksos invasion in history and tradition' *Or.* 39: 1-51
——— 1992 *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times* Princeton, New Jersey
Reisner G. 1923 *Excavations at Kerma* Boston

——— 1936 'The dog which was honored by the King of Upper and Lower Egypt' *BMFA* 34: 96-99
Rice M. 1990 *Egypt's Making: the origins of ancient Egypt 5000-2000* BC Londra
Robins G. 1983 [bölüm 4]
Robins G., Shute C. 1990 *The Rhind Mathematical Papyrus* Londra
Roccati A. 1968 'Una lenera inedita dell'Antico Regno' *JEA* 54: 14-22
——— 1982 *La littérature historique sous l'ancien empire égyptien* (LAPO 11) Paris
Roth A.M. 1987 'The organisation and functioning of the royal mortuary cults of the Old Kingdom in Egypt' Gibson ve Biggs içinde [0E]: 133-140
Rothenberg 1972 [bölüm 6]
Säve-Söderbergh T. 1941 *Ägypten und Nubien* Lund
Scandone-Matthiae G. 1979-80 'Ebla et l'Égypte à l'ancien et au moyen empire' *AAAS* 29/30: 189-199
——— 1982 'Inscriptions royales égyptiennes de l'ancien empire à Ebla' Nissen ve Renger içinde, [0E]: 125-130
Scharff A. 1920 'Ein Rechnungsbuch des koniglichen Hofes aus der 13. Dynastie (Papyrus Boulaq Nr. 18)' *ZÄS* 56: 51-68
Scharff A., Moortgat A. 1950 *Aegypten und Vorderasien* Münih
Schenkel W. 1964 'Zum Feudalismus in der ersten Zwischenzeit Ägyptens' *Or.* 33: 263-266
——— 1965 *Memphis, Herakleopolis, Theben: Die ägyptischen Zeugnisse der 7-11 Dynastie* Wiesbaden
Sethe K. 1907 *Die altägyptischen Pyramidentexte* Leipzig
Simpson W.K. 1956 'The single-dated monuments of Sesostris I: an aspect of the institution of co-regency in the twelfth dynasty' *JNES* 15: 214-219
——— 1963 'Studies in the twelfth Egyptian dynasty I: the residence of Itj-towe' *JARCE* 2: 53-59
Smith H.S., Smith A. 1976 'A reconsiderarion of the Kamose text' *ZÄS* 103: 48-76
Smithers P.C. 1942 'An Old Kingdom letter concerning the crimes of Count Sabni' *JEA* 28: 16-19
Spencer A.J. 1993 *Early Egypt: the rise of civilisation in the Nile Valley* Londra
Stern L. 1874 'Urkunde über den Bau des Sonnentempels zu On' *ZÄS* 12: 85-96
Stock H. 1949 *Die erste Zwischenzeit Ägyptens* (Studia Aegyptiaca II) Roma
Strudwick N. 1985 *Administration in Egypt during the Old Kingdom* Londra
Theodorides A. 1971 'Les concrats d'Hâpidjefa' *RIDA* 18: 109-251
Trigger B. 1976 *Nubia under the Pharaohs* Londra
Valbelle D. 1990 *Les Neufs Arcs: l'égyptien et les étrangers de la préhistoire à la conquête d'Alexandre* Paris
Vandersleyen C. 1971 *Les Guerres d'Amosis* Brüksel
Vandier J.1950 *Mo'alla: la tombe d'Ankhtify et la tombe de Sebekhotep* (Bib. d'Études 18) Kahire
Van Seters J. 1966 *The Hyksos: a new investigation* New Haven, Connecticut
Volten A. 1945 *Zwei altägyptische politische Schriften* (Analecta Aegyptiaca 4) Kopenhag
Ward W. 1983 'Reflections on some Egyptian terms presumed to mean "harem", "harem-woman", "concubine"' *Berytus* 31: 67-74
Weill R. 1912 *Les décrets royaux de l'ancien empire égyptien* Paris

Weinstein 1981 [bölüm 6]
Wildung D. 1969 *Die Rolle ägyptischer Könige im Bewusstsein ihrer Nachwelt* (Münchner Ägypologische Studien 17) Münih, Berlin
Wilson J.A. 1951/1956 *The Culture of Ancient Egypt* Chicago (ilk baskının adı *The Burden of Egypt*)
Winlock H. 1924 'The tombs of the kings of the seventeenth dynasty at Thebes' *JEA* 10:217-277
——— 1943 'The eleventh Egyptian dynasty' *JNES* 2: 249-283
——— 1947 *The Rise and Fall of the Middle Kingdom at Thebes* New York
Wright M. 1988 'Contacts between Egypt and Syro-Palestine during the Old Kingdom' *BibArch* 51: 143-161

Bölüm 4

Genel

Gardiner 1961 [0D], bölüm 8-11; Helck 1968 [0D], bölüm 12-14; O'Connor, Trigger *ve d.* içinde, 1983 [0D], bölüm. 3; *CAH* II, bölüm 8-10, 19, 23, 35; Bottéro *ve d.* 1966 [0B], bölüm. 4; Drioton ve Vandier 1984 [0D], bölüm 9-11; Kemp 1989 [0Ga], kısım III; Grimal 1992 [0D], kısım 3
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Aldred 1968; 1973; *Amenophis III* 1993; James 1984; Kitchen 1982; Redford 1984; 1992 [bölüm 3], kısım 2; Steindorff ve Seele 1955

Başvuru Kitapları

Aldred C. 1968 *Akhenaten Pharaoh of Egypt* (New Directions in Archaeology; gözden geçirilmiş baskının başlığı: *Akhenaten King of Egypt*, 1988) Londra
——— 1973 *Akhenaten and Nefertity* Brooklyn, New York
Aménophis III: Le Pharaon-Soleil 1993 (A.P. Kozloff, B.M. Bryan, E. Delange tarafından hazırlanan sergi kataloğu) Paris
Baines J. 1986 'The stela of Emhab' *JEA* 72: 41-53
Beckerath J. von 1951 *Tanis und Theben (Ägyptoloysche Forschungen* 16) Glückstadt
——— 1984 [bölüm 3]
Bell L. 1985 'Luxor temple and the cult of the royal KA' *JNES* 44: 251-294
Bennett J. 1939 'The restoration inscription of Tut'ankhamun' *JEA* 25: 8-15
Bierbrier M. 1982 *The Tomb Builders of the Pharaohs* Londra
Bietak 1975 [bölüm 3]
——— 1981/1986 [bölüm 3]
Blankenberg-van Delden C. 1969 *The Large Commemorative Scarabs of Amenophis III* (Documenta et Monumenta Oriens Antiqui 15) Leiden
Brissaud P., Bulté J., von Kanel E, Thirion M., Yoyotte J. 1987 *Cahiers de Tanis* I Paris
Bryan B. 1991 *The Reign ofThutmose IV* Baltimore, Maryland
Butzer 1976 [bölüm 3]
Caminos R. 1954 *Late Egyptian Miscellanies* (Brown Egyptological Studies 1) Londra

Cooney J.D. 1965 *Amarna Reliefs from Hermopolis* Brooklyn, New York
Cumming B. 1982-4 *Egyptian Historical Records of the Later Eighteenth Dynasty* (fasikül I-III) Warminster
Davies N. de G. 1903-8 *The Rock Tombs of El Amarna* Londra
——— 1943 *The Tomb of Rekhmire* Londra
Davies V. 1982 'The origin of the blue crown' *JEA* 68: 69-76
De Buck A. 1927 'The judicial papyrus of Turin' *JEA* 23: 152-164
Desroches-Noblecourt C. 1963 *Tutankhamen: life and death of a pharaoh* (çev.) Londra
Edgerton W.F. 1947 'The government and the governed in Egypt' *JNES* 6: 152-160
——— 1951 'The strikes in Ramses III's twenty-ninth year' *JNES* 10: 137-145
Edgerton W.F., Wilson J.A. 1936 *Historical Records of Ramesses III: the texts of Medinet Habu* (2 Cilt) Chicago
Gardiner A.H. 1937 *Late Egyptian Miscellanies* (Bibliotheca Aegyptiaca VII) Brüksel
Gardiner A.H., Faulkner R.O. 1941-52 *The Wilbour Papyrus* Brooklyn, New York
Gentet D., Maucourant J. 1991 'Une étude critique de la hausse des prix a l'ère ramesside' *DHA* 17/1: 13-31
Gohary J. 1992 *Akhenaten's Sed Festival at Karnak* Londra
Gonen R. 1984 [bölüm 6]
——— 1992 [bölüm 6]
Griffith F. Ll. 1927 'The Abydos decree of Seti I at Nauri' *JEA* 13: 193-206
Hachmann R. 1983 (Hsg.) *Frühe Phöniker im Libanon: 20 Jahre deutsche Ausgrabungen in Kāmid el-Loz* Mainz am Rhein
Helck H.W. 1939 *Der Einfluss der Militärführer in der 18. ägyptischen Dynastie* (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens 14) Leipzig
——— 1961-70 *Materialien zur Wirtschaftgeschichte des Neuen Reiches* (6 kısım) Wiesbaden
——— 1971 *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jt. v. Chr.* (2. baskı) Wiesbaden
James T.G.H. 1984 *Pharaoh's People: scenes from life in imperial Egypt* Londra
Janssen J. 1975 *Commodity Prices of the Ramesside Period* Leiden
Katawy S.L.D. 1989 *Land Tenure in the Ramesside Period* Londra
Kemp B.J. 1976 'The window of appearances at El-Amarna and the basic structure of the city' *JEA* 62: 81-99
——— 1977 'The city of el-Amarna as a source for the study of urban society in ancient Egypt' *World Archaeology* 9: 123-139
——— 1978 'The harîm-palace at Medinet el-Ghurab' *ZÄS* 105: 122-133
Kitchen K.A. 1968- *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical* Oxford (I-VI)
——— 1973 *The Third Intermediate Period in Egypt* Warminster (2. baskı 1986)
——— 1982 *Pharaoh Triumphant: the life and times of Harnesses II* Warminster
Krauss 1985 [bölüm 3]
Kruchten J.-M. 1981 *Le Decret d'Horemheb* Brüksel
Liverani 1979 [bölüm 6]
——— 1987 [bölüm 8]

——— 1990 'A seasonal pattern for the Amarna letters' Moran Studies içinde, [0E]: 337-348
Meyer C. 1982 *Senenmut: eine prosopographische Untersuchung* Hamburg
Montet P. 1952 *Les Énigmes de Tanis* Paris
Moran 1987/1992 [bölüm 6]
Morkot R. 1986 'Violent images of queenship' *Wepwawet 2*: 1-9
Murnane W.J., van Siclen III C.C. 1993 *The Boundary Stelae of Akhenaten* Londra
Peet T.E. 1924 'A historical document of the Ramesside age' *JEA* 10: 116-127
——— 1930 *The Great Tomb Robberies of the 20th Egyptian Dynasty* Londra
Peet T.E., Woolley C.L., Frankfort H., Pendlebury J.D.S. *ve d.* 1923-51 *The City of Akhenaten* (3 kısım) Londra
Petrie W.M.F. 1894 *Tell el-Amarna* Londra
Redford D.B. 1967 *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: seven studies* (Near and Middle East Series 3) Toronto
——— 1984 *Akhenaten the Heretic King* Princeton, New Jersey
——— (ed.) 1988 *The Akhenaten Temple Project*, Cilt II: *Rwd-mnw, foreigners and inscriptions* Toronto
——— 1992 [bölüm 3]
Reeves N. (ed.) 1992a *After Tut'ankhamun: research and excavation in the royal necropolis at Thebes* Londra
——— 1992b *The Complete Tutankhamun: the king, the tomb, the royal treasure* Londra
Robins G. 1983 'The God's Wife of Amun in the 18th dynasty in Egypt' Cameron ve Kuhrt içinde, [0E]: 65-78
Samson J. 1977 'Nefertiti's regality' *JEA* 63: 88-97
Save-Söderbergh T. 1946 *The Navy of the Eighteenth Egyptian Dynasty* Uppsala
Schulman A.R. 1964 *Military Rank, Title and Organisation in the Egyptian New Kingdom* Berlin
——— 1979 'Diplomatic marriage in the Egyptian New Kingdom' *JNES* 38: 177-193
——— 1988 *Ceremonial Executions and Public Rewards* (OBO 75) Freiburg
Smith R.W., Redford D.B. 1977 *The Akhenaten Temple Project*, Cilt I: *the initial discoveries* Warminster
Spencer A.J., Bailey D.M. 1983-92 *Excavations at El-Ashmunein* Londra
Steindorff G., Seele K. 1955 *When Egypt Ruled the East* Chicago
Tanis 1987 = *Tanis: l'Or des Pharaons* Paris 1987
Trigger 1976 [bölüm 3]
Troy L. 1986 *Patterns of Queenship in Ancient Egyptian Myth and History* (Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Eastern Civilisations 14) Uppsala
Uphill E. 1968/1969 'Pithom and Raamses: their location and significance' *JNES* 27: 291-316,28: 15-39
——— 1984 *The Temples of Per-Ramesses* Warminster
Valbelle 1990 [bölüm 3]
von Kanel F. 1984 'Les courtisanes de Psousennes et leurs tombes à Tanis' *BSFE* 31-43
Weinstein 1981 [bölüm 6]

Bölüm 5

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm 15 ve 18; *CAH* II, bölüm 6, 15, 17, 21a, 24; Bottéro *ve d.* 1966 [0B], bölüm. 2; *RLA* 4: 162-172; 371-389; Otten, Schmökel içinde, 1961 [0A]: 313-416; McQueen 1986 [0Ge]; Gurney, Larsen içinde, 1979 [0E]: 151-166; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 234-267.

ve (ayrıntılar aşağıdadır)

Akurgal ve Hirmer 1962; Bittel 1970; 1976; Cavaignac 1950; Cornelius 1973; Goetze 1957; Gonnet 1975; Gurney 1990; Klengel ve Klengel 1970; Laroche 1971; Lehmann 1986; Neve 1992; Walser 1964

Başvuru Kitapları

Akurgal E., Hirmer M. 1962 *The Art of the Hittites* (çev.) Londra

Alkım U.B., Bilgi Ö., Alkım H. 1988 *İkiztepe* I: *the first and second season (1974-1975)* Ankara

Alp S. 1980 'Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-Höyük: vorlaufiger Bericht' *Belleten* 44: 25-59

Archi A. 1971 'The propaganda of Hattusili III' *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 14: 185-215

Balkan K. 1957 *Letter of King Anum-hirbi of Mama to King Warshama of Kanish* (Türk Tarih Kurumu Yayınları 31a) Ankara

——— 1973 *Fine Schenkungsurkunde aus İnandık* Ankara

Beal R.H. 1986 'The history of Kizzuwatna and the date of the Sunassura treaty' *Or.* 55: 424-445

——— 1992 'The location of Cilician Ura' *AnSt* 42: 65-73

Beckman G. 1982 'The Hittite assembly' *JAOS* 102: 435-442

Bin-Nun S.R. 1975 *The Tawananna in the Hittite Kingdom* Heidelberg

Bittel K. 1970 *Hattusha: the capital of the Hittites* Oxford

——— 1975 *Das hethitische Felsenheiligtum von Yazılıkaya* Berlin

——— 1976 *Die Hethiter: die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jt.* Münih

Blegen C.W. *ve d.* 1953/1958 *Troy* III ve IV Princeton, New Jersey

Bryce T.R. 1974 'Some geographical and political aspects of Mursilis' Arzawan campaign' *AnSt* 24: 103-116

——— 1989 'The nature of Mycenean involvement in western Anatolia' *Historia* 38: 1-21

——— 1990 'The death of Niphururiya and its aftermath' *JEA* 76: 97-105

Carruba O. 1974 'Tahurwaili von Hatti' Bittel K. *ve d.* (editörler) *Anatolian Studies presented to H.G. Güterbock* içinde, Istanbul: 73-93

Cavaignac E. 1950 *Les Hittites* (L'Orient Ancien Illustré) Paris

Cornelius F. 1973 *Geschichte der Hethiter* Darmstadt

Daddi F. Pecchioli 1975 'Il *hazan(n)u* nei test; di Hattusa' *OA* 14: 93-136

Easton D.F. 1981 'Hittite land donations and tabarna seals' *JCS* 33: 3-43

Forrer E. 1924a 'Die Griechen in den Boghaz-köi Texten' *OLZ:* 113-118

——— 1924b 'Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten aus Boghaz-köi'

MDOG 63: 1-22
Friedrich J. 1926/1930 *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache* (MVAeG 31; 34) Leipzig
——— 1959 *Die hethitischen Gesetze* (yeniden basım 1971) Leiden
Garelli 1963 [bölüm 2]
Garstang J., Gurney O.R. 1959 *The Geography of the Hittite Empire* (British Institute of Archaeology at Ankara, Occasional Publications 5) Londra
Goetze A. 1925 *Hattušiliš. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten* (MVAeG 29/3) Leipzig MVAeG 34/2 (1930)
——— 1933 *Die Annalen des Muršiliš* (MVAeG 38/Hethitische Texte 6) Leipzig (yeniden basım Darmstadt 1967)
——— 1957 *Kulturgeschichte Kleinasiens* (Handbuch der Altertumswissenschaft III/I iii; 2. baskı) Münih
Goldman H. 1956 *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus* II Princeton, New Jersey
Gonnet H. 1975 *Catalogue des documents royaux hittites du IIe millénaire avant J-C* Paris
Gunter A. 1990 *Gordion Final Reports* III Philadelphia, Pennsylania
Gurney O. 1974 'The Hittite line of kings and chronology' Bittel K. *ve d.* (editörler) *Anatolian Studies Presented to H.G. Guterbock* içinde, Leiden: 105-111
——— 1977 *Some Aspects of Hittite Religion* (Schweich Lectures 1976) Londra
——— 1979 'The anointing of Tudhaliya' Carruba O. (ed.) *Studio Mediterranea Piero Merriggi Dicata* içinde, Pavia, I: 213-223
——— 1990 *The Hittites* (gözden geçirilmiş baskı) Harmondsworth
Güterbock H.G. 1938 [bölüm 1]
——— 1954 'Authority and Law in the Hittite Kingdom' *JAOS* 74 (Supp. 17): 16-24
——— 1956 'The Deeds of Suppiluliuma as told by his son Mursili II' *JCS* 10: 41-68; 75-98; 107-130
——— 1960 'An outline of the Hittite AN.TAH.ŠUM festival' *JNES* 19: 80-89
——— 1961 'The north central area of Hittite Anatolia' *JNES* 20: 85-97
——— 1964 'Religion und Kultur der Hethiter' Walser içinde, 1964: 54-73
——— 1975 'Yazılıkaya: a propos a new interpretation' *JNES* 34: 273-277
——— 1982 *Les Hiéroglyphes de Yazılıkaya (à propos d'un travail récent)* Paris
——— 1983 'The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered' (*ayrıca bkz*: 'Kısım 2. Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia' (M. Mellink); 'Kısım 3. Response to Hans Guterbock' (E.T. Vermeulc)) *AJA* 87: 133-143
Güterbock H.G., van den Hout T.P.J. 1991 *The Hittite Instructions for the Royal Bodyguard* (AS 24) Chicago
Haas V. 1970 *Der Kult von Nenk* (Studia Pohl 4) Roma
Haas V., Wafler M. 1974 'Yazılıkaya und der Grosse Tempel' *OA* 13: 211-226
Haase R. 1979 *Die keilschriftlichen Rechtssammlungen in deutscher Fassung* (2. baskı) Wiesbaden
——— 1984 *Texte zum hethitischen Recht: Eine Auswahl* Wiesbaden
Hawkins J.D. 1987 [bölüm 8]
Heinhold-Krahmer S. 1977 *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen* Heidelberg
Hoffmann I. 1984 *Der Erlass Telepinus* (Texte der Hethiter Heft 11) Heidelberg

Hoffner H.A. 1965 *The Hittite Laws* (Brandeis Univ., tez)
——— 1974 *Alimenta Hethaeorum* New Haven, Connecticut
——— 1975 'Propaganda and political justification in Hittite historiography' Goedicke ve Roberts içinde [0E]: 49-62
Houwink ten Cate P. 1970 *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1430-1370BC)* Leiden
——— 1983/4 'The history of warfare according to Hittite sources: the Annals or Hattusili I' *Anatolica* 10: 91-109; 11:47-83
——— 1992 'The bronze tablet of Tudhaliya IV and its geographical and historical relations' *ZA* 82: 233-270
Imparati F., Saporetti C. 1965 'L'autobiografia di Hattusili I' *SCO* 14: 40-85
Jakob-Rost L. 1966 'Beiträge zum hethitischen Festzeremoniell (IBoT I 36)' *MIO* 11: 165-225
Klengel E. ve H. 1970 *Die Hethiter: Geschichte und Umwelt: eine Kulturgeschichte Kleinasiens von Catal Hüyük bis zu Alexander dem Grossen* Viyana
Košak S. 1982 *Hittite Inventories* Heidelberg
Koşay H.Z., Akok M. 1966 *Ausgrabungen von Alaca Hüyük 1940-1948* Ankara
Kümmel H. M. 1967 *Ersatzrituale für den hethitischen König* (StBoT 3) Wiesbaden
Laroche E. 1971 *Catalogue des textes hittites* Paris
——— 1982 'Documents hittites et hourrites' Beyer içinde, 1982 [bölüm 6]: 53-60
Lebrun R. 1976 *Šamuha - foyer réligieux de l'empire hittite* Paris
——— 1992 'Traité de Tudhaliya IV avec Kurunta de Tarhuntassa' Briend J., Lebrun R., Puech E. *Traités et serments dans le proche-orient ancien* içinde, (Suppl. au Cahier Evangile 81/Septembre 1992), no. 8
Lehmann J. 1986 *Die Hethiter: Volk der tausend Götter* Münih
Liverani 1987 [bölüm 8]
Lloyd S., Mellaart J. 1955 'Beycesultan Excavations: first preliminary report' *AnSt* 5: 39-93
——— 1956 'Beycesultan Excavations: second preliminary report' *AnSt* 6: 101-135
McQueen J.G. 1968 'Geography and history in western Asia Minor in the second millennium' *AnSt* 18: 169-185
Mellaart J. 1968 'Anatolian trade with Europe and Anatolian geography and culture provinces in the Late Bronze Age' *AnSt* 18: 187-202
Moran 1987/1992 [bölüm 6]
Muhly J.D. *ve d.* 1985 'Iron in Anatolia and the nature of the Hittite iron industry' *AnSt* 35:67-84
Murnane W.W. 1985 *The Road to Kadesh* Chicago
Neu E. 1974 *Der Anitta-Text* (StBoT 18) Wiesbaden
Neve P. 1992 *Hattuša - Stadt der Götter und Tempel: Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter* (*Antike Welt* / Sondernummer) Münih
Oettinger N. 1976 *Die militärischen Eide der Hethiter* (StBoT 22) Wiesbaden
Orlin 1970 [bölüm 2]
Otten H. 1958 *Hethitische Totenrituale* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin: Institut für Orientforschung Veröffentlichungen Nr. 37) Berlin
——— 1964 'Aufgaben eines Bürgermeisters in Hattusa' *BaM* 3: 91-95
——— 1973 *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa* (StBoT 17) Wiesbaden

——— 1981 *Die Apologie Hattusilis HI: Das Bild der Überlieferung* (StBoT 24) Wiesbaden
——— 1983 'Der Anfang der *HAZANNU* -Instruktion' *Or.* 62: 133-142
——— 1986 'Das hethitische Königshaus im 15. Jahrhundert v. Chr.' *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 123: 21ff
——— 1988 *Die Bronzetafel aus Boğazköy: ein Staatsvertrag Tudhaliyas IV* (StBoT Beiheft) Wiesbaden
Otten H., Souček V. 1965 *Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani* (StBoT 1) Wiesbaden
Özgüç T. 1957 'The Bitik vase' *Anatolica* 2: 57-78
——— 1978 *Maşat Hüyük* I: *excavations at Maşat Hüyük and investigations in its vicinity* Ankara
——— 1982 *Maşat Hüyük* II: *a Hittite centre north-east of Boğazköy* Ankara
——— 1988 *Inandik: an important cult centre of the Old Hittite period* Ankara
Riemschneider K.K. 1958 'Die hethitischen Landschenkungsurkunden' *MIO* 6: 321-381
Sandars 1978 [bölüm 8]
Singer I. 1983 'Western Anatolia in the thirteenth century BC according to Hittite sources' *AnSt* 33: 205-218
——— 1983-4 *The Hittite KI. LAM festival* (StBoT 27-8) Wiesbaden
——— 1985 'The battle of Nihriya and the end of the Hittite empire' *ZA* 75: 100-123
Sturtevant E.H., Bechtel G. 1935 *A Hittite Chrestomathy* (William Dwight Whitney Linguistic Series) Philadelphia, Pennsylvania
Süel A. 1992 'Ortaköy: eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tontafelentdeckungen' Otten H., Ertem H., Süel A. (editörler) *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* içinde, Ankara: 487-492
Ünal A. 1974 *Hattusili III* Teil I: *Hattusili bis zu seiner Thronbesteigung* Bd. 1: *Historischer Abriss* (Texte der Hethiter 3) Heidelberg
——— 1978 *Ein Orakeltext über die Intrigen am hethitischen Hof (KUB XXII 70 =Bo2011)* (Texte der Hethiter 6) Heidelberg
von Schuler E. 1957 *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte* (AfO Beiheft 10) Graz
——— 1959 'Hethitische Königserlasse als Quellen der Rechtsfindung und ihr Verhältnis zum kodifizienen Recht' Kienle R. *ve d.* (editörler) *Festschrift Friedrich* içinde, Heidelberg: 435-72
——— 1965 *Die Kaškäer* Berlin
Walser G. (ed.) 1964 *Neuere Hethiterforschung* (Historia Einzelschriften 7) Wiesbaden
Weidner E. 1923 *Politische Dokumente aus Kleinasien: die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv van Boghazköi* (Boghazköi-Studien 8 und 9) Leipzig
Werner R. 1967 *Hethitische Gerichtsprotokolle* Wiesbaden
Wilhelm 1982 [bölüm 6]

Bölüm 6

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm 17 ve 19; *CAH* II, bölüm 1, 10, 11, 20, 21b; Bottéro *ve d.* 1966 [0B], bölüm 2 ve 3; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 267-295; Klengel 1992 [0Gc], bölüm 3

ve (ayrıntılar aşağıdadır)

Actes de la 24e Rencontre Assyriologique Internationale 1977; Beyer 1982; Curtis 1985; Haas 1988; Imparati 1964; Klengel 1965-70; Liverani 1962; O'Callaghan 1948; Redford 1992 [bölüm 3], kısım 2; Saade 1977; Schaeffer 1939-70; *SDB s.v.* 'Ras Shamra'; Wilhelm 1982; Young 1981

Başvuru Kitapları

Actes de la 24e Rencontre Assyriologique Internationale, Paris 1977: *Les Hourrites* (= *Revue hittite et asianique* 36)

Albright W.F. 1944 'A prince of Taanach in the fifteenth century BC' *BASOR* 94: 12-27

Arnaud D. 1982 'Les textes suméro-accadiens: un florilège' Beyer içinde, 1982: 43-51

——— 1986 *Recherches an Pays d'Ashtata, Emar VI/4: textes de la bibliothèque: transcriptions et traductions* Paris

——— 1991 *Textes Syriens de l'Age du Bronze Récent* (Aula Orientalia Supp. 1) Barselona

Barrelet M.-T. 1977 'Le "cas" hourrite et la pratique archéologique' *id.* (ed.) *Problèmes concernant les Hourrites 1: méthodologie et critique* içinde, Paris: 1-20

Beal 1992 [bölüm 5]

Beyer D. (ed.) 1982 *Méskéne-Emar: dix ans de travaux, 1972-1982* Paris

Bordreuil P. 1981 'Les récentes découvertes épigraphiques à Ras Shamra et à Ras Ibn Hani' Young içinde, 1981: 43-48

Bottéro J. 1949 'Les inventaires de Qatna' *RA* 43: 1-40; 137-215

Buccellati G., Kelly M. 1988 *Mozan* I: *the soundings of the first two seasons* (Bibliotheca Mesopotamia 20) Malibu, California

Caquot A. *ve d.* 1974 *Textes ougaritiques* Cilt 1: *Mythes et légendes* (LAPO 7) Paris

——— 1989 *Textes ougaritiques* Cilt 2: *Textes religieux-rituels; correspondance* (LAPO 14) Paris

Cassin E. 1938 *L'Adoption à Nuzi* Paris

——— 1969 'Pouvoirs de la femme et structures familiales' *RA* 3: 121-148

——— 1974 'Le palais de Nuzi et la royaute d'Arrapha' Garelli içinde, [0E]: 373-392

Cumming 1982 [bölüm 4]

Curtis A. 1985 *Ugarit (Ras Shamra)* (Cities of the Biblical World) Cambridge

Diakonoff I.M. 1972 'Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos' *Or.* 41: 91-120 (Kammenhuber'in eleştirisi 1968)

Dietrich M., Loretz O. 1969/70, 1970 'Die soziale Struktur von Alalakh und Ugarit' *UF* 1: 37-64; *WO* 5: 57-93; *ZA* 60: 88-123

——— 1978 'Das "seefahrendc Volk" von Šikila (RS 34.129)' *UF* 10: 53-56
Dobel A., Asara F., Michel H.V. 1977 'Neutron activation analysis and the location of Waššukanni' *Or.* 46: 375-382
Dosch G. 1987 'Non-slave labor in Nuzi' Powell içinde, [0E]: 223-235
——— 1993 *Zur Struktur der Gesellschaft des Königreichs Arraphe* (Heidelberger Studien zum Alten Orient 5) Heidelberg
Edzard D.O. 1970 'Die Tonafein aus Kamid el-Loz' Edzard ve Hachmann içinde, 1970: 50-62
Edzard D.O., Hachmann R. *ve d.* 1970 *Kamid el-Loz - Kumudi* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 7) Bonn
Eichler B. 1973 *Indenture at Nuzi: the personal tidennutu contract and its Mesopotamian analogues* (YNER 5) New Haven, Connecticut
Fleming D. 1992 *The Installation of Baal's High Priestess at Emar: a window on ancient Syrian religion* Atlanta, Georgia
Frandsen P.J. 1979 'Egyptian Imperialism' Larsen içinde, [0E]: 167-190
Fritz-Münche S. 1984 'Steinzeug von Tell Huera: das früheste Beispiel für die Herstellung dichtgebrannter Keramik' *ZA* 74: 123-132
Garelli 1963 [bölüm 2]
Gelb I.J. 1944 *Hurnans and Subanans* (SAOC 22) Chicago
Giles F.J. 1970 *Ikhnaton: legend and history* Londra
Giveon R. 1971 *Les Bédouins Shosu des documents égyptiens* Leiden
Goetze 1957 [bölüm 5]
Golénischeff W. (ed.) 1913 *Les Papyrus hiératiques no. 1115, 1116A et 1116B de l'Ermitage Impériale à St. Petersbourg* St. Petersburg
Gonen R. 1984 'Urban Canaan in the Late Bronze period' *BASOR* 253: 61-74
——— 1992 'The Late Bronze Age' Ben-Tor A. (ed.) *The Archaeology of Ancient Israel* içinde, (çev.) New Haven, Connecticut: 211-257
Gordon C.H. 1971 *Forgotten Scripts: the story of decipherment* (gözden geçirilmiş baskı) Harmondsworth
Grosz K. 1983 'Bridewealth and dowry in Nuzi' Cameron ve Kuhrt içinde, [0E]: 193-206
——— 1987 'Daughters adopted as sons at Nuzi and Emar' Durand içinde, [0E]: 81-86
——— 1989 'Some aspects of the position of women in Nuzi' Lesko içinde, [0E]: 167-180
Güterbock H. 1946 *Kumarbi, Mythen vom churritischen Kronos* (Istanbuler Schriften 16) Zürih
——— 1948 'The Hittite version of the Human Kumarbi myths: oriental forerunners of Hesiod' *AJA* 52: 123-134
——— 1951/1952 'The Song of Ullikummi' *JCS* 5: 135-161; 6: 8-42
——— 1954 'The Hurrian element in the Hittite empire' *Cahiers d'histoire mondiale* 2: 383-394
Haas V. 1988 (Hsg) *Hurriter und Hurritisch* (Konstanzer Altorientalisches Symposium v 2) Konstanz
Haas V., Thiel J.P. 1978 *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte* (Hurritologische Studien 2, AOAT 31) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Haas V., Wegner I. 1988 *Die Rituals der Beschwörerinnen ŠU.GI* (2 Cilt) (Cor-

pus der Hurritischen Sprachdenkmäler I Abt./Die Texte aus Boğazköy 5) Roma
Haas V., Wilhelm G. 1974 *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna* (Hurritologische Studien 1, AOAT Sonderreihe 3) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Hachmann R. 1970 'Kamid el-Loz - Kumidi' Edzard ve Hachmann içinde, 1970: 63-94
Hallo 1964 [bölüm 2]
Healey J. 1990 *The Early Alphabet* Londra (yeniden basım Hooker 1991 [0H])
Helck H.W. 1971 *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.u.Z.* (2. baskı; ÄgAbh 5) Wiesbaden
Heltzer M. 1976 *The Rural Community in Ugarit* Wiesbaden
——— 1978 *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit* Wiesbaden
——— 1982 *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit* Wiesbaden
Hrouda B. 1985 'Zum Problem der Hurriter' *MARI* 4: 595-613
Imparati F. 1964 *I Hurriti* Floransa
Kammenhuber A. 1961 *Hippologia Hethitica* Wiesbaden
——— 1968 *Die Arier im Vorderen Orient* Heidelberg
Kempinski A. 1974 'Tell el-'Ajjûl - Beth-Aglayim or Sharuhen?' *IEJ* 24: 145-152
Kitchen K. 1977 'The king list of Ugarit' *UF* 9: 131-142
Klengel H. 1965-70 *Geschichte Syriens* (3 Cilt) Berlin
Kramer C. 1977 'Pots and People' Young, T.C., Levine L.D. (editörler) *Mountains and Lowlands: essays in the archaeology of greater Mesopotamia* içinde, (Bibliotheca Mesopotamica 7) Malibu, California: 91-112
Kühne H. 1973a *Die Chronologie der internationalen Korrespondem von el-Amarna* (AOAT 17) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
——— 1973b 'Ammišramru und die Tochter der "Grossen Dame"' *UF* 5: 175-184
Kupper 1957 [bölüm 2]
Laessøe 1959 [bölüm 2]
Laroche E. 1979 'Le problème des Indo-Aryens occidentaux' *CRAIBL:* 677-685
——— 1982 [bölüm 5]
Liverani M. 1962 *Storia di Ugarit nell'età degli archivi politici* Roma
——— 1979 *Three Amarna Essays* (Monographs on the Ancient Near East 1/5) Malibu, California
Loretz O. 1984 *Habiru-Hebräer: eine sozw-linguistische Studie über die Herkunft des Gentiliziums* 'ibrî *vom Apellativum* habiru (Belheft ZAW 160) Berlin
Maidman M.P. 1976 *A Socio-Economic Analysis of a Nuzi Family Archive* (Univ. of Pennsylvania, tez)
Malamat A. 1961 'Campaigns of Amenhotep II and Tuthmosis IV to Canaan' *Scripta Hierosolymitana* 8: 218-231
Matthews D., Eidem J. 1993 'Tell Brak and Nagar' *Iraq* 55: 201-207
Merillees R.S. 1968 *The Cypriot Bronze Age Pottery Found in Egypt* (Studies in Mediterranean Archaeology 18) Lund
Millard A.R. 1973 'The Canaanites' Wiseman 1973 içinde, [0A]: 29-52
Moorey 1986 [bölüm 2]
Moran W. 1987/1992 *Les Lettres d'el Amarna* (LAPO 13) Paris (İngilizce güncelleşmiş baskı, 1992, Baltimore, Maryland)
Morkot R. 1988 'Studies in New Kingdom Nubia 1. Politics, economics and

ideology: Egyptian imperialism in Nubia' *Wepwawet* 3: 29-49
Morris 1992 [bölüm 8]
Morrison M.A. 1983 'The Jacob and Laban narratives in the light of Near Eastern Sources' *BibArch* 46: 155-164
Morrison M.A., Owen D.I. (editörler) 1981 *Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* Winona Lake, Indiana
Oates D. 1985 'Excavations at Tell Brak, 1983-84' *Iraq* 47: 159-173
O'Callaghan R.T. 1948 *Aram Naharaim* Roma
Pardee D. 1988 *Les textes paramythologiques de la 24e campagne (1961)* (Ras Shamra-Ougarit 4) Paris
Parrot A., Nougayrol J. 1948 'Un document de fondation hourrite' *RA* 42: 1-20
Pfeiffer R.H. 1932 *Excavations at Nuzi*, II: *The Archives of Shilwateshub, Son of the King* Cambridge, Massachusetts
Pitard W.T. 1987 *Ancient Damascus: a historical study of the Syrian city-state from earliest times until its fall to the Assyrians in 732 BCE* Winona Lake, Indiana
Pope M. 1981 'The cult of the dead at Ugarit' Young içinde, 1981: 159-179
Redford 1967 [bölüm 4]
——— 1992 [bölüm 3]
Rothenberg B. 1972 *Timna: valley of the biblical copper mines* (New Aspects of Antiquity) Londra
Saadé G. 1977 *Ougarit* Şam
Sasson J.M. 1974 'Hurrians and Hurrian names in the Mari texts' *UF b*: 353-400
——— 1981 'On Idrimi and Šarruwa, the scribe' Morrison ve Owen içinde, 1981: 309-324
Schaeffer H. 1939-70 *Ugaritica* (6 Cilt) Paris
Schulman A. 1978 'Ankhosenamun, Nofretity and the Amka affair' *JARCE* 15: 43-48
——— 1988 'Hittites, helmets and Amarna: Akhenaten's first Hittite war' Redford içinde, 1988 [bölüm 4]: 53-79
Several M. 1972 'Reconsidering the Egyptian empire in Palestine during the Amarna period' *PEQ* 104: 123-133
Singer I. 1988 'Merneptah's campaign to Canaan and the Egyptian occupation of the southern coastal plain of Palestine in the Ramesside period' *BASOR* 269: 1-10
Smith S. 1949 *The Statue of Idrimi* Londra
Speiser E.A. 1929 'A letter of Saushshatar and the date of the Kirkuk tablets' *JAOS* 49: 269 ff.
Stein D. 1984 *Khabur ware and Nuzi ware* (Assur 4.1) Malibu, California
——— 1989 'A Reappraisal of the 'Sauštatar Letter from Nuzi' *ZA* 79: 36-60
Stucky R. 1983 *Ras Shamra-Leukos Limen: die nach-Ugaritische Besiedlung von Ras Shamra* (Mission Archeologique de Ras Shamra 1) Paris
Thurcau-Dangin F. 1939 'Tablettes hourrites provenant de Mari' *RA* 36: 1-28
Trigger 1976 [bölüm 3]
van Soldt W. H. 1983 'Een koniklijke Echtscheidung te Ugarit' Veenhof içinde, [01]: 150-159
——— 1991 *Studies in the Akkadian of Ugarit: Dating and Grammar* (AOAT 40) Neukirchen-Vluyn

Vargyas P. 1988 'Stratification sociale à Ugarit' Heltzer M., Lipinski E. (editörler) *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 BC)* içinde, (OLA 23) Leuven:111-123
Wegner I. 1981 *Gestalt und Kult der Istar-šawuška in Kleinasien* (Hurritologische Studien 3, AOAT 36) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Weidner 1923 [bölüm 5]
Weinstein J. 1981 'The Egyptian empire in Palestine: a reconsideration' *BASOR* 241: 1-28
Weippert 1971 [bölüm 8]
Wilhelm G. 1982 *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter* Darmstadt (çev. güncellemeler ve eklemelerle: *The Humans*. Warminster 1989)
——— 1983 'Die Kellschrifttexte aus Kamid el-Loz' Hachmann içinde, 1983 [bölüm 4]: 40-42
——— 1991 'A Human letter from Tell Brak' *Iraq* 53: 159-169
Wiseman D.J. 1953 *The Alalakh Tablets* (British Institute of Archaeology in Ankara, Occasional Publications 2) Londra
Woolley 1953 [bölüm 2]
Yon M. 1990 'Ougarit et ses dieux (travaux 1978-1988)' Bounni içinde, 1990 [0E]: 325-343
Young G.D. (ed.) 1981 *Ugant in Retrospect: 50 years of Ugant and Ugaritic* Winona Lake, Indiana
Zaccagnini C. 1977 'The merchant at Nuzi' *Iraq* 39: 171-189
——— 1979 *The Rural Landscape of the Land Arraphe* (Quaderni di Geografia Storica 1) Roma

Bölüm 7

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm. 20, 21, 27; Oates 1986 [0Gb]: 83-107; Bottero *ve d.* 1966 [0B], bölüm. 1; *CAH* II, bölüm 18, 25, 29, 31, 32; Garelli ve Nikiprowetzky 1971 [0C], bölüm 1; Klengel *ve d.* [0C]: 295-334.
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Brinkman 1968 [bölüm 11]; 1980; Carter ve Stolper 1984; Diakonoff 1985; Harper, Aruz, Tallon 1992; Hinz 1972; Saggs 1984 [bölüm 9], bölüm 5.

Başvuru Kitapları

Adams 1981 [bölüm 1]
Adams R.McC., Nissen H.J. 1972 *The Uruk Countryside: the natural setting of urban societies* Chicago
Akkermans, P.M.M.G., Rossmeisl I. 1990 'Excavations at Tell Sabi-Abyad, northern Syria: a regional centre on the Assyrian frontier' *Akkadica* 66: 13-60
Amiet P. 1966 *Elam* Paris
——1988 *Suse: 6000 ans d'histoire* (Musée du Louvre) Paris
Artzi P. 1982 '"The king and the evil portending, ominous sign in his house" (EA 358)' Nissen ve Renger içinde, [0E]: 317-320
Astour M. 1986 'The name of the 9. Kassite ruler' *JAOS* 106: 327-331

Aynard M.-J., DurandJ.-M., Amiet P. 1980 'Documents d'époque medio-assyrienne *Assur* 3/1: 1-54
Balkan K. 1954 *Kassitenstudien I: Die Sprache der Kassiten* New Haven, Connecticut
Baqir T. 1942-6 'Iraq Government excavations at Aqar Quf' *Iraq Suppl.* 1942-3; 1943-4; *Iraq* 8:73-93
Black 1981 [bölüm 11]
Borger R. 1971 'Gott Marduk und Gott-König 'ulgi als Propheten: zwei prophetische Texte' *BiOr* 28: 3-24
Brinkman 1968 [bölüm 11]
——— 1974 'The monarchy of the Kassite dynasty' Garelli içinde, [0E]: 409-415
——— 1976 *Materials and Studies for Kassite History* Cilt I: *A Catalogue of Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty* Chicago
——— 1980 'Die Kassiten' *RLA* 5: 464-473
——— 1993 'A Kassite seal mentioning a Babylonian governor of Dilmun' *NABU* note 106
Brinkman J.A., Matthews D. 1990 'A grandson of Kurigalzu' *NABU* note 103
Cameron 1948 [bölüm 13]
Cagni L. 1977 *The Poem of Erra* (Sources for the Ancient Near East) Malibu, California
Canby J.V. 1976 'The Stelenreihe in Assur, Tell Halaf, and Massebot' *Iraq* 38: 113-128
Cardascia G. 1969 *Les Lois Assyriennes* (LAPO 2) Paris
Carter E., Stolper M.W. 1976 'Middle Elamite Malyan' *Expedition* 18/2: 33-42
——— 1984 *Elam: surveys of political history and archaeology* (University of California Near Eastern Studies 25) Berkeley, California
de Waele E. 1989 'Musicians and musical instruments on the rock reliefs in the Elamite sanctuary of Kul-e Farah (Izeh)' *Iran* 27: 29-37
Diakonoff I.M. 1985 'Elam' *CHI* II: 1-24
Dougherty R.P. 1932 *The Sealand of Ancient Arabia* (YOSR 19) New Haven, Connecticut
Driver G.R., Miles J.C. 1935 *The Assyrian Laws* Oxford
Edzard D.O. 1960 'Die Beziehungen Babyloniens und Ägyptens in der neubabylonischen Zeit und das Gold' *JESHO* 3: 38-55
Ghirshman R. 1963 *Persia from the Origins to Alexander the Great* (çev.) Londra
——— 1966-70 *Tchoga Zanbil* (4 Cilt) Paris
Goody J. 1990 *The Oriental, the Ancient and the Primitive: systems of marriage and the family in the pro-industrial societies of Eurasia* (Studies in Literacy, Family, Culture and the State) Cambridge
Grayson A.K. 1972/1976 *Assyrian Royal Inscriptions* (2 Cilt) Wiesbaden
——— 1975 *Babylonian Historical-literary Texts* (Toronto Semitic Texts and Studies 3) Toronto
——— 1987 [bölüm 2]
——— 1991 *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)* (RIM Assyrian Periods 2) Toronto
Grillot F. 1988 'A propos d'un cas de "levirat" élamite' *JA* 276: 61-70

Grillot-Susini F. (C. Roche'un işbirliğiyle) 1987 *Eléments de grammaire élamite* Paris
Gurney O.K. 1983 *The Middle Babylonian Legal and Economic Texts from Ur* Londra
Hallock 1969 [bölüm 13]
——— 1971 [bölüm 13]
Hansman J. 1972 'Elamites, Achaemenians and Anshan' *Iran* 10: 101-125
Harper P., Aruz J., Tallon F. (editörler) 1992 *The Royal City of Susa: ancient Near Eastern treasures in the Louvre* New York (gözden geçirilmiş Fransızca baskı, Paris, 1994)
Henrickson R.C. 1984 'Šimaski and central western Iran: the archaeological evidence' *ZA* 74:98-122
Herrero P. 1976 'Tablettes administratives de Haft Tepe' *CDAFI* 6: 93-116
Herrero P., Glassner J.J. 1990 'Haft-Tepe: choix de textes I' *IrAnt* 25: 1-45
——— 1991 'Haft-Tepe: choix de textes II' *IrAnt* 26: 39-80
Hinz W. 1967 'Elams Vertrag mit Naram-Sîn von Akkade' *ZA* 58: 66-96
——— 1968 'Zu den Zeughaustafelchen aus Susa' *Festschrift für W. Eilers* içinde, Wiesbaden: 35-12
——— 1972 *The Lost World of Elam* (çev.) Londra
Jas R. 1990 'Two Middle-Assyrian lists of personal names from Sabi Abvad' *Akkadica* 67: 33-39
Kammenhuber 1968 [bölüm 6]
König W. 1926 *Mutterrecht und Thronfolge im alien Elam* Viyana
——— 1965 *Die elamischen Königsinschriften* (AfO Beiheft 16) Graz
Kühne H. 1990 'Gedanken zur historischen und städtebaulichen Entwicklung der assyrischen Stadt Dur-Katlimmu' Bounni içinde,1990 [0E]: 153-169
Kuhrt 1987 [bölüm 11]
Lackenbacher S. 1982 'Nouveaux documents d'Ugarit I: une lettre royale' *RA* 76: 141-156
Lambert M. 1972 'Huteludush-Inshushinak et le pays d'Anzan' *RA* 66: 61-76
Lambert W.G. 1957 'Ancestors, authors and canonicity' *JCS* 11: 1-14; 112
——— 1960 *Babylonian Wisdom Literature* Oxford
——— 1963 'The reign of Nebuchadnezzar I: a turning point in the history of ancient Mesopotamian religion' MacCullough W.S. (ed.) *The Seed of Wisdom: essays in honor of T.G. Meek* içinde, Toronto: 3-13
——— 1965 'A new look at the Babylonian background of Genesis' *JTS* 16: 287-300
——— 1976 'Tukulti-Ninurta I and the Assyrian king list' *Iraq* 38: 85-94
Liverani 1979 [bölüm 6]
Machinist P. 1976 'Literature as politics: the Tukulti-Ninurta epic and the bible' *CBQ* 38: 460-482
Mayer W. 1988 'Der babylonische Feldzug Tukulti-Ninurtas I von Assyrien' *Cananea Selecta: Festschrift Oswald Loretz* Roma: 143-161
Mayrhofer M. 1966 *Die Indo-Arier im Vorderen Orient* Wiesbaden
Miglus P.A. 1984 'Another look at the "Stelenreihen" in Assur' *ZA* 74: 133-140
Miroschedji P. de 1982 'Notes sur la glyptique de la fin de l'Elam' *RA* 76: 51-63
——— 1985 [bölüm 13]
Moorey 1986 [bölüm 2]

Moran 1987 [bölüm 6]
Morris 1992 [bölüm 8]
Müller K.F. 1937 *Das assyrische Ritual* Kısım I: *Texte zum assyrischen Königsritual* (MVAeG 41/3) Leipzig
Negahban E. 1990 *Excavations at Haft Tepe, Iran* (University Museum Monographs 70) Philadelphia, Pennsylvania
Nissen H.J. 1993 'The context of the emergence of writing in Mesopotamia and Iran' Curris içinde, [0Gk]: 54-76
Oppenheim A.L. 1970 *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia (An edition of the cuneiform texts which contain instructions for glassmakers. With a catalogue of surviving objects)* Corning Museum, New York
Paper H.H. 1955 'Elamite Texts from Tchogha-Zambil' *JNES* 14: 42-48
Pedersen O. 1985 *Archives and Libraries in the City of Assur: a survey of the material from the German excavations* Kısım I, Uppsala
Porada E. 1965 *Ancient Iran: the art of pre-Islamic times* Londra
——— 1981-2 'The cylinder seals found at Thebes in Boeotia' *AfO* 28: 1-70
Postgate J.N. 1979 'On some Assyrian ladies' *Iraq* 41: 89-103
——— 1986 'Administrative archives from the city of Assur in the Middle Assyrian period' Veenhof içinde, [0E]: 168-183
Reiner E. 1969 'Das Elamische' *Die altkleinasiatischen Sprachen* (HdO) Leiden
——— 1973 'The location of Anshan' *RA* 67: 57-62
Roberts J.J.M. 1976 'Nebuchadnezzar I's Elamite crisis in theological perspective' Finkelstein Essays [0E]: 183-187
Roth (1987) [bölüm 9]
Saggs 1984 [bölüm 9]
Saggs H.W.F., Wiseman D.J. 1968 'The Tell al Rimah tablets, 1965 and 1966' *Iraq* 30: 154-205
Saporetti C. 1979 *The Status of Women in the Middle Assyrian Period* (Sources and Monographs on the Ancient Near East 2/1) Malibu, California
Seidi U. 1968 'Die babylonischen Kudurru-reliefs: Symbole mesopotamischer Gottheiten' *BaM* 4: 7-220 (gözden geçirilmiş baskı, 1989, Freiburg)
——— 1986 *Die elamischen Felsreliefs von Kurangun und Naqš-e Rustam* Berlin
Steinkeller 1988 [bölüm 1]
——— 1990 'More on LÚ.SU.(A) = Šimaški' *NABU* note 13
Steinmetzer F.X. 1922 *Die babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform untersucht* (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums 11/IV-V) Paderborn
Stève M.-J. 1967 *Tchoga Zanbil (Dur Untash)* Cilt III: *Textes élamites et accadiens de Tchoga Zanbil* (Mémoires de la Mission Archéologique en Iran 41) Paris
Stolper M.W. 1982 'On the dynasty of Šimaški and the early sukkalmahs' *ZA* 72: 42-67
——— 1984 *Texts from Tall-i Malyan* Cilt I: *Elamite administrative texts (1972-4)* Philadelphia, Pennsylvania
Stolper M.W., Wright H.T. 1990 'Elamite brick fragments fron Chogha Pahn East and related fragments' *Melanges J. Perrot* Paris: 151-163
Sumner W. 1994 'Archaeological measures of cultural continuity and the arrival of the Persians in Paris' *AchHist* 8: 97-105

Tadmor H. 1958 'Historical Implications of the correct rendering of Akkadian *dakû*' *JNES* 17: 129-141
Thomas R. 1992 *Literacy and Orality in Ancient Greece* (Key Themes in Ancient History) Cambridge
Thureau-Dangin F. 1935 'Une lettre assyricnne à Ras Shamra' *Syria* 16: 188-193
Tomabechi Y. 1983 'Wall paintings from Dur Kurigalzu' *JNES* 42: 123-131
Vallat F. 1980 *Suse et l'Elam* Paris
van Dijk J. 1986 'Die dynastischen Heiraten zwischen Kassiten und Elamern: eine verhängnisvolle Politik' *Or. 55*: 159-170
van Praag A. 1945 *Droit matrimonial Assyro-Babylonien* Amsterdam
Walker C.B.F 1982 'Babylonian Chronicle 25: a chronicle of the Kassite and Isin II dynasties' Kraus Festschrift [0E]: 398-417
Weadock 1975 [bölüm 2]
Weidner E.F. 1928-9 'Historisches Material in der babylonischen Omina-Literatur' *MAOG* 4: 226ff.
——— 1956 'Hot- und Haremserlassc assynscher Könige aus dem 2. Jt. v. Chr.' *AfO* 17:257ff.
——— 1959 *Die Inschriften Tukuti-Ninurtas I und seiner Nachfolger* (AfO Beiheft 12) Graz
Zaccagnini C. 1983 'Patterns of mobility among Near Eastern craftsmen' *JNES* 42: 245-264
Zeder M.A. 1991 *Feeding Cities: specialised animal economy in the ancient Near East* (Smithsonian Series in Archaeological Inquiry) Washington DC

Bölüm 8

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm 22-26; *CAH* II, bölüm 26a ve b, 28, 33, 34; III, bölüm 9-12, 29, 32; Bottéro *ve d.* 1966 [0B]: 200-221; 1967b [0B], bölüm. 3; Garelli ve Nikiprowetzky 1974 [0C], bölüm 1; 4/2 Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 413-459; Klengel 1992 [0Gc], bölüm. 4;
Aharoni 1979 [0Gd]; Weippert 1988 [0Gd]; Mazar 1990 [0Gd]
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Archaeology 43/5 (1990); *BASOR* 279 (1990): 1-64; Clements 1989; de Vaux 1961; *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique;* Dupont-Sommer 1949; Gras, Rouillard, Teixidor 1989; Hawkins basımda; Hayes ve Maxwell Miller 1977; Knight ve Tucker 1985; Lemche 1988; Malamat 1979; Maxwell Miller ve Hayes 1987; Moscati 1988; Redford 1992 [bölüm 3], kısım 3 ve 4; Sader 1987; Sandars 1978; *Studia Phoenicia*

Başvuru Kitapları

Abou Assaf A. 1985 'Ain Dara' Weiss içinde, 1985 [0Gc]: 347-350
Abou Assaf A., Bordreuil P., Millard A.R. 1982 *La Statue de Tell Fekherye et sa bilingue assyro-araméenne* Paris
Ackroyd P. 1983 'Goddesses, women and Jezebel' Cameron ve Kuhrt içinde, [0E]: 245-259

Aharoni Y. 1974 'The building activities of David and Solomon' *IEJ* 24: 13-16
Ahlström G.W. 1984 'An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine' *StOr* 55: 117-145
——— 1986 *Who Were the Israelites?* Winona Lake, Indiana
Ahlström G.W., Edelman D. 1985 'Merneptah's Israel' *JNES* 44: 59-61
Akurgal E. 1961 *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander* Berlin
——— 1962 *The Art of the Hittites* Londra
——— 1966 *The Birth of Greek Art: the Mediterranean and the Near East* Londra
Albright W.F. 1939 'The Israelite Conquest of Canaan' *BASOR* 74: 11-23
Alt A. 1925/1966 'The Settlement of the Israelites in Palestine' *Essays on Old Testament History and Religion* (çev.) New York: 133-169
——— 1930/1966 'The formation of the Israelite state in Palestine' *Essays:* 171-237
Anderson W.P. 1988 *Sarepta I: the Late Bronze and Iron Age strata of area II, Y* Beyrut
Archaeology 43/5 (Mart-Nisan. 1990 'Special Section: the Phoenicians' s. 22-35)
Astour M. 1965 'The last days of Ugarit' *AJA* 69: 253-258
Attridge H.W., Oden R. 1981 *Philo of Byblos: the Phoenician history* (CBQ Monographs 9) Washington, DC.
Aubet M.-E. 1993 *The Phoenicians and the West: politics, colonies and trade* (çev.) Cambridge
Barkay G. 1992 'Iron II-III' Ben-Tor A, (ed.) *The Archaelogy of Ancient Israel* içinde, (çev.) New Haven, Connecticut: 302-373
Barr J. 1974 'Philo of Byblos and his "Phoenician History"' *Bulletin of the John Rylands Library* 57: 17-68
Bartlett J. 1982 *Jericho* (Cities of the Biblical World) Guildford
BASOR 279 (Ağustos 1990: Fenike kültürü hakkında makaleler Bikai, Stieglitz, Clifford, Markoe s. 1-64)
Bass G.F. 1973 'Cape Gelidonya and Bronze Age maritime trade' Hoffner H. (ed.) *Occident and Orient: studies presented to Cyrus H. Gordon* içinde, (AOAT 22) Neukirchen-Vluyn: 29-57
Bass G.F. *ve d.* 1989 'The Bronze Age shipwreck at Ulu Burun: 1986 campaign' *AJA* 93: 1-29 (daha önceki savaşlarla ilgili raporlara ait kaynaklara göndermeler içerir)
Baumgarten A.J. 1981 *The Phoenician History of Philo of Byblos: a commentary* Leiden
Becking B. 1992 *The Fall of Samaria: an historical and archaeological study* (Studies in the History of the Ancient Near East 2) Leiden
Bienkowski P. 1986 *Jericho in the Late Bronze Age* Warminster
Bikai P.M. 1978 *The Pottery of Tyre* Warminster
Bimson J. 1981 *Redating the Exodus and Conquest* (2. baskı) Sheffield
Bing J.D. 1991 'Alexander's sacrifice *dies praesidihus loci* before the battle of Issus' *JHS* 111: 161-165
Biran A., Naveh J. 1993 'An Aramaic stele fragment from Tel Dan' *IEJ* 43: 81-98
Borger R. 1956 [bölüm 9]
Bright J 1959 *A History of Israel* (2. gözden geçirilmiş baskı 1972) Londra
Brinkman J.A. 1968 [bölüm 11]
——— 1977 'Notes on Aramaeans and Chaldaeans in southern Babylonia in the early seventh century BC' *Or.* 46: 304-325

——— 1984 [bölüm 11]
Bron F. 1979 *Recherches sur les Inscriptions Phéniciennes de Karatepe* (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie II; Hautes Études Orientales 11) Paris
Bryce 1986 [bölüm 10]
Bunnens G. 1979 *L'Expansion phénicienne en Mediterranée* Brüksel
Cazelles H. 1973 'The Hebrews' Wiseman içinde, 1973 [0A]: 1-28
Chaney M.L. 1983 'Ancient Palestinian peasant movements and the formation of premonarchic Israel' Freedman ve Graf içinde, 1983: 39-90
Claessen H.J.M., Skalník P. (editörler) 1981 *The Study of the State* Lahey
Clements R.E. (ed.) 1989 *The World of Ancient Israel: sociological, anthropological and political perspectives* Cambridge
Clifford R.J. 1990 'Phoenician religion' *BASOR* 279: 55-64
Courbin P. 1990 'Fragments d'amphores protogéometriques grecques à Bassit' Bounni içinde, 1990 [0E]: 49-58
Culican W. 1968 'The iconography of some Phoenician seals and seal impressions' *Australian Journal of Biblical Archaeology* 1: 50-103
Dalley S. 1985 'Foreign chariotry and cavalry in the armies of Tiglath-pileser III and Sargon II' *Iraq* 47: 31-48
Delaporte L. 1940 *Malatya-Arslantepe* Paris
de Vaux R. 1961 *Ancient Israel: its life and institutions* (çev.) Londra
——— 1972 'The king of Israel, vassal of Yahweh' *The Bible and the Ancient Near East* (çev.) Londra : 152-180
——— 1978 *The Early History of Israel* (2 Cilt; çev.) Londra
Dever W.G. 1969-70 'Iron Age epigraphic material from the area of Khirbet el-Kôm' *HUCA* 40/41: 139-204
Dictionnaire de la Civilisation Phénicienne et Punique (sous la direction de E. Lipinski) Turnhout 1992
Dietrich M. 1970 *Die Aramaer Südbabyloniens in der Sargonidenzeit (700-648)* (AOAT 7) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Dietrich ve Loretz 1978 [bölüm 6]
Donbaz V. 1990 'Two Neo-Assyrian stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museum' *RIM Annual Review* 8: 5-24
Donner H., Rollig W. 1973-9 *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (3 Cilt) Wiesbaden
Dothan T. 1982 *The Philistines and Their Material Culture* New Haven, Connecticut
Drews R. 1992 'Herodotus 1.94, the drought of ca.1200 BC, and the origin of the Etruscans' *Historia* 41: 14-39
Dupont-Sommer A. 1949 *Les Araméens* Paris
Edelman D. 1987 'Biblical *molek* reassessed' *JAOS* 107: 727-731
Edgenon ve Wilson 1936 [bölüm 4]
Eissfeldt O. 1965 *The Old Testament: an introduction* (çev.) Oxford
Emerton J.A. 1982 'New light on Israelite religion: the implications of the inscriptions from Kuntillet 'Ajrud' *ZAW* 94: 2-20
Eph'al I. 1982 *The Ancient Arabs: nomads on the borders of the fertile crescent 9th-5th centuries BC* Kudüs
Finkelstein I. 1988 *The Archaeology of the Israelite Settlement* Kudüs

Frankenstein S. 1979 'The Phoenicians in the far west: a function of Neo-Assyrian imperialism' Larsen içinde, [0E]: 263-294
Freedman D.N., Graf D. (editörler) 1983 *Palestine in Transition: the emergence of ancient Israel* (The Social World of Biblical Antiquity Series 2) Sheffield
Fried M.H. 1975 *The Notion of Tribe* (Cummings Modular Program in Anthropology) Menio Park, California
Fritz V. 1987 'Conquest or settlement' The early Iron Age in Palestine' *BibArch* 50: 84-100
Frost H. 1972 'Ancient harbours and anchorages in the eastern Mediterranean' *Underwater Archaeology: a nascent discipline* içinde, Paris: 95-114
Garbini G. 1986 *History and Ideology in Ancient Israel* (çev.) Londra
Garelli P. 1982 'Importance et rôle des Araméens dans l'administration de l'empire assyrien' Nissen ve Renger içinde, [0E]: 437-447
Garstang J. ve J.B.E. 1948 *The Story of Jericho* (2. baskı) Londra
Genge H. 1979 *Nordsyrisch-südanatolische Reliefs: Datierung und Bestimmuns* (2 Cilt) Kopenhag
Geva S. 1982 'Archaeological evidence for the trade between Israel and Tyre?' *BASOR* 248: 69-72
Gibson J.C.L. 1971-82 *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions;* Cilt 1: *Hebrew and Moabite Inscriptions;* Cilt 2: *Aramaic Inscriptions;* Cilt 3: *Phoenician Inscriptions* Oxford
Gonen R. 1984 [bölüm 6]
——— 1992 [bölüm 6]
Gottwald N.K. 1979 *The Tribes of Yahweh: a sociology of the religion of liberated Israel 1250-1050 BCE* Mayknoll, New York
Graf K.H. 1866 *Die geschichtlichen Bücher des Alten Testaments* Leipzig
Graham A.J. 1986 'The historical interpretation of Al-Mina' *DHA* 12: 51-65
Gras M., Rouillard J., Teixidor J. 1989 *L'Univers Phénicien* Paris
Grayson A.K. 1976 *Assyrian Royal Inscriptions* 2 Wiesbaden
——— 1991 [bölüm 7]
Haines R.C. 1971 *Excavations in the Plains of Antioch* Cilt 2, Chicago
Hawkins J.D. 1972 'Building inscriptions of Carchemish' *AnSt* 22: 87-114
——— 1975 'The negatives in hieroglyphic Luwian' *AnSt* 25: 119-156
——— 1979 'Some historical problems of the hieroglyphic Luwian inscriptions' *AnSt* 29: 153-168
——— 1980 'Karkami?' *RLA* 5: 426-46
——— 1986 'Royal statements of ideal prices: Assyrian, Babylonian, and Hittite' Canby J.V., Porada E., Ridgway B.S., Stech T. (editörler) *Ancient Anatolia: aspects of change and cultural development (Essays in honor of Machteld J. Mellink)* içinde, Madison, Wisconsin: 93-102
——— 1987 'The Kululu lead strips: economic documents in hieroglyphic Luwian'. *AnSt* 37: 135-162
——— 1988 'Kuzi-Tesub and the "Great Kings" of Karkamis' *AnSt* 38: 99-108
——— basımda *The Hieroglyphic Luwian Inscriptions of the Iron Age* (3 Cilt) Berlin
Hawkins J.D., Morpurgo Davies A. 1978 'On the problems of Karatepe: the hieroglyphic text' *AnSt* 28: 103-120

Hayes J.H., Maxwell Miller J. (editörler) 1977 *Israelite and Judaean History* Londra
Heaton E.W. 1974 *Solomon's New Men* Londra
Helm P. 1980 *'Greeks' in the Neo-Assyrian Levant and 'Assyria'in Early Greek Writers* (Univ.of Pennsylvania, tez)
Hestrin R. 1991 'Understanding Asherah: exploring Semitic iconography' *BAR* 17 (Eylül-Ekim): 50-59
Hogarth D.G., Woolley C.L., Barnett R.D. 1914-52 *Carcemish* (3 Cilt) Londra
Hooftijzer J., van der Kooij G. 1976 *Aramaic Texts from Deir 'Alla* Leiden
Isserlin B.S.J., du Plat Taylor J. 1974 *Motya: a Phoenician and Carthaginian city of Sicily* I Leiden
Kalaç M., Hawkins J.D. 1989 'The hieroglyphic Luwian rock inscription at Malpınar' *AnStW*: 105-112
Kenyon K. 1987 *The Bible and Recent Archaeology* (gözden geçirilmiş baskı P.R.S. Moorey) Londra
Kestemont G. 1972 'Le commerce phénicien et l'expansion assyrien du XIe-VIIe siècle' *OA* 11: 137-144
Khalifeh I.A. 1988 *Sarepta II: the Late Bronze and Iron Age periods of area II, X* Beyrut
Knight D., Tucker G. (editörler) 1985 *The Hebrew Bible and Its Modern Interpreters* Philadelphia, Pennsylvania
Koch K. 1969 *The Growth of the Biblical Tradition: the form-critical method* (çev.) Londra
Lapp N. (ed.) 1981 *The Third Campaign at Tell el-Ful: the excavations of 1964* (AASOR 45) Philadelphia, Pennsylvania
Layton S.C. 1988 'Old Aramaic inscriptions' *BibArch* 51: 172-189
Lemaire A. 1977 *Inscriptions Hébraïques* Cilt I: *Les Ostraca* (LAPO 9) Paris
——— 1991 'Hazaël de Damas, roi d'Aram' Garelli Études içinde, [0E]: 91-108
Lemche N.P. 1985 *Early Israel: anthropological and historical studies on the Israelite society before the monarchy* Leiden
——— 1988 *Ancient Israel: a new history of Israelite society* Sheffield
Liverani M. 1987 'The collapse of the Near Eastern regional system at the end of the Bronze Age: the case of Syria' Rowlands *ve d.* içinde, [0E]: 66-73
Loretz 1984 [bölüm 6]
Malamat A. 1963 'Aspects of the foreign policies of David and Solomon' *JNES* 22: 1-17
——— 1982 'How inferior Israelite forces conquered fortified Canaanite cities' *BAR* 8/2 (Mart-Nisan): 25-35
Malamat A. (I. Eph'al ile birlikte editör) 1979 *World History of the Jewish People*, 1. seri, Cilt 4, 1-2: *The Age of the Monarchies: Political History; Culture and Society* Kudüs
Mallowan M.E.L. 1972 'Carchemish' *AnSt 22:* 63-85
Martin J.D. 1975 *The Book of Judges* (Cambridge Bible Commentary on the New English Bible) Cambridge
Maxwell Miller J. 1976 *The Old Testament and the Historian* Londra
Maxwell Miller J., Hayes J.H. 1987 *History of Israel and Judah* Londra
Mazar A. 1992 'The Iron Age I' Ben-Tor A. (ed) *The Archaeology of Ancient Israel* içinde, (çev.) New Haven, Connecticut: 258-301

Mendenhall G.E. 1962 'The Hebrew Conquest of Palestine' *BibArch* 25: 66-87
Meriggi P. 1966-1975 *Manuale di Eteo Geroglifico* (Incunabula Graeca 13-14; 3 Cilt) Roma
Meyer E. 1884-1902 *Geschichte des Altertums* (5 Cilt) Stuttgart
Meyers C. 1988 *Discovering Eve: ancient Israelite women in context* Oxford
Millard A.R. 1990 'Israelite and Aramacan history in the light of inscriptions' *Tyndale Bulletin* 41/2: 261-275
Millard A.R., Bordreuil P. 1982 'A statue from Syria with Assyrian and Aramaic inscriptions' *BibArch* 45: 135-141
Mittman S. 1981 'Die Grabinschrift des Sängers Uriahu' *ZDPV* 97: 139-152
Moran W.L. 1987 'Join the '*apiru* or become one?' Gallant D.M. (S.T. Hollis ile birlikte editör) '*Working with No Data': Semitic and Egyptological studies presented to Thomas O. Lambdin* içinde, Winona Lake, Indiana: 209-212
Morris S.P. 1992 *Daidalos and the Origins of Greek Civilization* Princeton, New Jersey
Moscati S. 1968 *The World of the Phoenicians* (çev., karton kapaklı baskı, 1973) Londra
——— (ed.) 1988 *The Phoenicians* Londra
Muhly J. 1985 'End of the Bronze Age' Weiss içinde, 1985 [0Gc]: 261-270
Na'aman N. 1991 'The kingdom of Judah under Josiah' *Tel Aviv* 18: 1-69
Noth M. 1930 *Das System der zwölf Stamme Israels* (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament IV/1) Stuttgart
——— 1958 *The History of Israel* (çev.) Londra
Oded 1978 [bölüm 9]
Oden R. 1978 'Philo of Byblos and Hellenistic historiography' *PEQ* 110: 115-126
Oren E.D. 1982 'Ziklag - a biblical city on the edge of the Negev' *BibArch* 45: 155-166
Orthmann W. 1971 *Untersuchungen zurspathethitischen Kunst* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 8) Bonn
Otzen B. 1979 'Israel under the Assyrians' Larsen içinde, [0E]: 251-261
Payton R. 1991 'The Ulu Burun writing board set' *AnSt* 41: 99-106
Pitard 1987 [bölüm 6]
Postgate J.N. 1974 'Remarks on the Assyrian countryside' *JESHO* 17: 225-243
Pritchard J.B. (ed.) 1974 *Solomon and Sheba* Londra
——— 1978 *Recovering Sarepta, a Phoenician city* Princeton, New Jersey
——— 1988 *Sarepta IV: the objects from area II, X* Beyrut
Rainey A. 1987 Gottwald 1979 ve Loretz 1984 hakkında değerlendirme *JAOS* içinde, 107: 541-543
——— 1991 'Scholars disagree; Can you name the panel with the Israelites' Rainey's challenge' *BAR* 17/6 (Kasım-Aralık): 54-60; 93
Rendtorff R. 1983 *The Old Testament: an introduction* (çev.) Londra
Redford 1992 [bölüm 3]
Riis P.J., Buhl M.L. 1990 *Hama 2/II: les objets de la période dite syro-hittite (âge du fer)* (Nationalmuseets Skrifter, Støwe Beretninger 12) Kopenhag
Rowley H.H. 1967 *The Growth of the Old Testament* (3. baskı) Londra
Sader H.S. 1987 *Les États Araméens de Syrie depuis leur fondation jusqu'à leur transformation en provinces assyriennes* (Beiruter Texte und Studien 36) Beyrut

Salles J.-F. 1991a 'Du bon et du mauvais usages des Phéniciens' *Topoi: Orient-Occident* 1: 48-70
——— 1991b 'Du blé, de l'huile et du vin ... (Notes sur les échanges commerciaux en Mediterranée orientale vers le milieu du 1er millénaire av. J.-C.)' (kısım 1 ve 2) *AchHist* 6: 207-236
——— 1994 'Du blé, de l'huile et du vin ...' (kısım 3) *AchHist* 8: 191-215
Sandars N. K. 1978 *The Sea Peoples: warriors of the ancient Mediterranean* Londra (gözden geçirilmiş baskı 1985)
Scnyzer M. (ed) 1988 *Les Phéniciens à la conquête de la Mediterranée* (= *Dossiers histoire et archéologie* 132/Kasım)
Shaw J.W. 1989 'Phoenicians in southern Crete' *AJA* 93: 165-183
Shiloh Y. 1984 *Excavations at the City of David* I (Qedem 19) Kudüs
Smelik K.A.D. 1985 *Historische Dokumente aus dem alien Israel* (çev.) Göttingen (İngilizce çev. 1991)
Soggin J.A. 1984 *A History of Israel: from the beginnings to the Bar Kochba revolt, AD 335* (çev.) Londra
Stager L.E. 1985 'The archaeology of the family in ancient Israel' *BASOR* 260: 1-36
——— 1991 'When Canaanites and Philistines ruled Ashkelon' *BAR* 17/2: 24-43
Stager L.E., Wolff S.R. 1984 'Child sacrifice at Carthage: religious rite or population control?' *BAR* 10: 30-51
Stiebing W.H. 1989 *Out of the Desert? Archaeology and the exodus/conquer narratives* Buffalo, New York
Strobel A. 1976 *Der spatbronzezeitliche Seevölkersturm* Berlin
Studio Phoenicia (sous la direction de E. Lipinski) I- Leuven 1983-
Symington D. 1991 'Late Bronze Age writing boards and their uses: textual evidence from Anatolia and Syria' *AnSt* 41: 111-123
Tadmor H. 1958a [bölüm 7]
——— 1958b [bölüm 9]
——— 1982 'The Aramaization of Assyria: aspects of western impacts' Nissen ve Renger içinde, [0E]: 449-470
Talmon S. 1987 'Har and midbar: an antithetical pair of biblical motifs' Mindlin *ve d.* içinde, [0J]: 117-142
Tappy R.E. 1992 *The Archaeology of Israelite Samaria* Cilt 1: *Early Iron Age through the Ninth Century BCE* (Harvard Semitic Studies 44) Atlanta, Georgia
Tritsch F.J. 1973 'Sackers of Cities and the movement of populations' Crossland R.A., Birchell A. (editörler) *Bronze Age Migrations in the Agean* içinde, Londra : 233-238
Tubb J.N. 1988 'Tell es-Sa'idiyeh: preliminary report on the first three seasons of renewed excavation' *Levant* 20: 23-88
Ussishkin D. 1973 'King Solomon's palaces' *BibArch* 36: 78-105 (yeniden basım Campbell ve Freedman [0E]: 227-248)
van Loon M. 1977 'The place of Urartu in 1. millennium BC trade' *Iraq* 39: 229-231
van Seters J. 1975 *Abraham in History and Tradition* New Haven, Connecticut
Vattioni F. 1969-78 'I sigilli ebraici' I: *Biblica* 50 (1969): 357-388; II: *Augustinum* 11 (1971): 447-454; III *AION* 38 (1978): 227-254
von Rad G. 1975 *Old Testament Theology* (2 Cilt; çev.) Londra
Ward W.A., Joukowsky M.S. (editörler) 1992 *The Crisis Years: the twelfth century BC from beyond the Danube to the Tigris* Dubuque

Warnock P., Pendleton M. 1991 'The wood of the Ulu Burun diptych' *AnSt* 41: 107-110
Weber M. 1947 *The Theory of Social and Economic Organization* (çev. ve ed. Talcott Parsons) New York
Weinstein 1981 [bölüm 6]
Weippert M. 1971 *The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine* (çev.) Londra
Weitzman M. 1978 'The things you are liable to read . . .' Bermant C., Weitzman M. 1979 *Ebia: an archaelogical enigma* içinde, Londra: 44-69
Wellhausen J. 1883 *Prolegomena zur Gechichte des Alten Israel* Berlin (çev., Edinburgh 1885; yeniden basım 1957)
Whitelam K..W. 1986 'The symbols of power: aspects of royal propaganda in the United Monarchy' *BibArch* 49: 166-173
Willi T. 1972 *Die Chronik als Auslegung: Untersuchungen zur literarischen Gestaltung der histonschen Uberlieferung Israels* (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 106) Göttingen
Winter I. 1976 'Phoenician and North Syrian ivory carving in historical context: questions of style and distribution' *Iraq* 38: 1-22
——— 1979 'On the problems of Karatepe: the reliefs and their context' *AnSt* 29: 153-168
——— 1983 'Carchemish *ša kiṣad puratti*' *AnSt* 33: 177-198
Wood B.G. 1991 'The Philistines enter Canaan: were they Egyptian lackeys or invading conquerors?' *BAR* 17/6 (Kasım-Aralık): 44-52
Wright G.E. 1962 *Biblical Archaeology* (2. baskı) Philadelphia, Pennsylvania
Yadin Y. 1968 'And Dan, why did he abide by the ships?' *Australian Journal of Biblical Archaeology* 1: 9-23
——— 1970 'Megiddo of the Kings of Israel' *BibArch* 33: 66-96
——— 1972 *Hazor: the rediscovery of a great citadel of the Bible* (Schweich Lectures 1970) Londra
——— 1982 'Is the biblical account of the Israelite conquest historically reliable?' *BAR* 8/2 (Mart-Nisan): 16-23
Yurco F.J. 1991 'Yurco's response to Rainey' *BAR* 17/6 (Kasım-Aralık): 61

Bölüm 9

Genel

Liverani 1988 [0C], bölüm 28-29 ve s. 880-884; Garelli ve Nikiprowetztry 1974 [0C], bölüm 2; 3/1; *CAH* III bölüm 6, 22-26; Bottéro *ve d.* 1967b [0B], bölüm 1; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 339-388.
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Contenau 1954; Fales 1981b; Grayson 1976; Luckenbill 1926; Postgate 1992; Reade 1983; Saggs 1984; Schramm 1973; van der Spek 1993.

Başvuru Kitapları

Albenda P. 1983 'Western Asiatic women in the Iron Age: their image revealed' *BibArch* 46: 82-88
——— 1986 *The Palace of Sargon King of Assyria* Paris

Barkay 1992 [bölüm 8]
Barnett R.D. 1957 *The Nimrud Ivories in the British Museum* Londra
——— 1976 *The Sculptures of Ashurbanipal* Londra
Barnett R.D., Falkner M. 1962 *The Sculptures of Assur-nasir-pal II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palace at Nimrud* Londra
Becking 1992 [bölüm 8]
Berger 1975 [bölüm 11]
Borger R. 1956 *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien* (AfO Beiheft 9) Graz
——— 1965 'Der Aufstieg des neubabylonichen Reiches' *JCS* 19: 59-78
Börker-Klahn J. 1982 *Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Bildreliefs* (2 cilt; BaF 4) Mainz
Briant P. basımda [bölüm 13]
Brinkman J.A. 1984 [bölüm 11, Brinkman 1984a]
——— 1990 'The Babylonian chronicle revisited' Moran Studies içinde, [0E]: 73-104
Brown 1986 [bölüm 13]
Canby J.V. 1971 'Decorated garments in Ashurnasirpal's sculpture' *Iraq* 33: 31-53
Carter, Stolper 1984 [bölüm 7]
Cassin E. 1968 *La splendeur divine: introduction à l'étude de la mentalité mésopotamienne* (Civilisation et Société 8) Paris
Claessen, Skalník 1981 [bölüm 8]
Cogan M. 1974 *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the eighth and seventh centuries BCE* Missoula
Contenau G. 1954 *Everyday Life in Babylonia and Assyria* (çev.) Londra
Dalley S. 1985 [bölüm 8]
Dalley S., Postgate J.N. 1984 *The Tablets from Fort Shalmaneser* (CTN 3) Londra
Deller K.-H. 1987 '*Tamkaru-Kredite* in neuassyrischer Zeit' *JESHO* 30: 1-29
Diakonoff 1974 [bölüm 1]
Donbaz 1990 [bölüm 8]
Elat M. 1982 'Mesopotamische Kriegsrituale' *BiOr* 39: 5-25
——— 1987 'Der *tamkaru* im neuassyrischen Reich' *JESHO* 30: 233-254
Eph'al I. 1982 [bölüm 8]
Fadhil A. 1990a 'Die in Nimrud/Kalhu aufgefundene Grabinschrift der Jabâ' *BaM* 20: 461-470
——— 1990b 'Die Grabinschrift der Mulissu-mukannišat-Ninua aus Nimrud/Kalhu und andere in ihrem Grab' *BaM* 20: 471-482
Fales F.M. 1973 *Censimenti e Catasti di Epoca Neo-Assira* Roma
——— 1981a 'A literary code in Assyrian royal inscriptions: the case of Ashurbanipal's Egyptian campaign' Fales içinde, 1981b: 169-202
——— (ed.) 1981 b *Assyrian Royal Inscriptions: new horizons in literary, ideological and historical analysis* Roma
Fales P.M., Jakob-Rost L. 1991 *Neo-Assyrian Texts from Assur: private archives in the Vorderasiatische Museum of Berlin (Part 1) (SAAB 5/I-II)* Padua
Fales F.M., Postgate J.N. 1992 *Imperial Administrative Records* Ayrım I: *Palace and Temple Administration* (SAA 7) Helsinki

Frame G. 1992 [bölüm 11]
George A. 1990 'Royal tombs at Nimrud' *Minerva* I/1: 29-31
Gerardi P. 1987 *Assurbanipal's Elamite Campaigns: a literary and political study* (Univ. of Pennsylvania, tez)
Gibson 1971-82 [bölüm 8]
Glassner J.-J. 1991 'A propos des jardins mesopotamiens' *Jardins d'Orient* (Res Orientales III) Paris: 9-17
Goody J. (ed.) 1966 *Succession to High Office* (Cambridge Papers in Social Anthropology 4) Cambridge
Grayson A.K. 1970 'Chronicles and the Akitu festival' *Actes de la 17. Rencontre Assyriologique* Ham-sur-Heure: 160-170
——— 1976 *Assyrian Royal Inscriptions* Cilt 2 Wiesbaden
——— 1980-3 'Königslisten' *RLA* 6: 86-135
——— 1991 [bölüm 7]
Grelot 1972 [bölüm 13]
Gurney O.R. 1956 'The Assyrian tablets from Sultantepe' *Proceedings of the British Academy* 41; 21-41
Gurney O.R., Finkelstein J.J. 1957 *The Sultantepe Tablets* I Londra
Gurney O.R., Hulin P. 1964 *The Sultantepe Tablets* II Londra
Haller A. 1953 *Die Gräber und Grüfte von Assur* (WVDOG 65) Berlin
Harper R.F. 1892-1914 *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyounjik Collection of the British Museum* I-XIV Londra, Chicago
Hawkins 1972 [bölüm 8]
——— basımda [bölüm 8]
Helm 1980 [bölüm 8]
Herrmann G. 1986 *Ivories from Nimrud* IV: *Ivories from Room SW37, Fort Shalmaneser* Londra
——— 1992 *Ivories from Nimrud* V: *The Small Collections from Fort Shalmaneser* Londra
Hrouda B. 1965 *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes* (*Saarbrücker* Beiträge zur Altertumskunde 2) Bonn
Hunger H. 1992 *Astrological Reports to Assyrian Kings* (SAA 8) Helsinki
Ismail B.K., Roaf M., Black J. 1983 'Ana in the cuneiform sources' *Sumer* 39: 191-194
Jacobsen T., Lloyd S. 1935 *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan* (OIP 24) Chicago
Johns C.H.W. 1898-1923 *Assyrian Deeds and Documents Recording the Transfer of Property Including the So-called Private Contracts, Legal Decisions and Proclamations, Preserved in the Kouyounjik Collections of the British Museum, Chiefly of the 7th Century BC* (4 Cilt) Cambridge
——— 1901 *An Assyrian Doomsday Book or Liber Censualis of the District Round Harran, in the Seventh Century BC* Leipzig
Katja L. 1987 'A Neo-Assyrian document on two cases of river ordeal' *SAAB* 1/2: 65-68
King L.W. 1915 *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, King of Assyria BC 860-825* Londra
Kinnier Wilson J.V. 1972 *The Nimrud Wine Lists* (CTN 1) Londra
Kitchen 1986 [bölüm 12]
Klauber E.G. 1913 *Politisch-religiose Texte aus der Sargonidenzeit* Leipzig

Knudtzon J.A. 1893 *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals* (2 Cilt) Leipzig
Kohler J., Ungnad A. 1913 *Assyrische Rechtsurkunden* Leipzig
Kuhrt A. 1982 'Assyrian and Babylonian traditions in classical authors: a critical synthesis' Nissen ve Renger içinde, [0E]: 539-553
——— 1987 'Berossus' *Babyloniaca* and Seleucid rule in Babylonia' Kuhrt A. ve Sherwin-White S. (editörler) 1987 *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* içinde, Londra, Berkeley, California: 32-56
Kwasman T. 1988 *Neo-Assyrian Legal Documents in the Kouyounjik Collection of the British Museum* (Studia Pohl, Series Maior 14) Roma
Kwasman T., Parpola S. 1991 *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh,* Kısım I: *Tiglath-pileser III through Esarhaddon* (SAA 6) Helsinki
Landsberger B. 1965 *Briefeines Bischofs von Esagila an König Asa.rhad.don* (Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschapen, Nieuwe reeks 28/VI) Amsterdam
Landsberger B., Parpola S., Tadmor H. 1989 'The sin of Sargon and Sennacherib's last will' *SAAB* 53: 1-51
Lanfranchi 1990 [bölüm 10]
Lanfranchi G.B., Parpola S. 1990 *The Correspondence of Sargon* Kısım II: *Letters from the Northern and Northeastern Provinces* (SAA 5) Helsinki
Lemaire A., Durand J.-M. 1984 *Les inscriptions araméennes de Sfiré et l'Assyrie de Shamshi-ilu* Cenevre, Paris
Levine L.D. 1974 *Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros* Toronto (İran'da da basılmıştır 11 (1973): 1-27; 12 (1974): 99-124)
——— 1977 'Sargon's eighth campaign' Levine L.D., Young T.C. (editörler) *Mountains and Lowlands* içinde, (Bibliotheca Mesopotamia 7) Malibu, California: 135-151
Lie A.G. 1929 *The Inscriptions of Sargon II, King of Assyria* Kısım I: *The Annals* Paris
Liverani M. 1979 'The ideology of the Assyrian empire' Larsen içinde, [0E]: 297-317
——— 1981 'Critique of variants and the titulary of Sennacherib' Fales içinde, 1981b: 225-258
——— 1988 'The growth of the Assyrian empire' *SAAB* 11/2: 81-98
Livingstone A. 1989 *Court Poetry and Literary Miscellenea* (SAA 3) Helsinki
Luckenbill D.D. 1924 *The Annals of Sennacherib* (OIP 2) Chicago
——— 1926 *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (2 Cilt) Chicago
Lyon D.G. 1883 *Keilschrifttexte Sargons, Königs von Assyrien (722-705 v. Chr.)* Leipzig
Madhloom T.A. 1970 *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Londra
Malbran-Labat F. 1982 *L'Armée et l'Organisation Militaire de l'Assyrie* Paris
Mallowan M.E.L. 1966 *Nimrud and Its Remains* (2 Cilt) Londra
Mallowan M.E.L., Herrmann G. 1974 *Ivories from Nimrud* III: *Furniture from SW7, Fort Shalmaneser* Londra
Marcus M.I. 1987 'Geography as an organizing principle in the imperial art of Shalmaneser III' *Iraq* 49: 77-90
Mayer W.R. 1988 'Ein neues Köngisritual gegen feindliche Bedrohung' *Or.* 57: 145-164

McKay J. 1973 *Religion injudah under the Assyrians* (SBT 26) Londra
Millard A. 1965 'The Assyrian royal seal type again' *Iraq* 27: 12-16
——— 1983 'Assyrians and Aramaeans' *Iraq* 45: 101-108
——— 1990 [bölüm 8]
——— 1994 *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC* (SAA Studies 2) Helsinki
Millard, Bordreuil 1982 [bölüm 8]
Miroschedji 1985 [bölüm 13]
Na'aman N. 1974 'Sennacherib's "Letter to God" on his campaign to Judah' *BASOR* 214:25-39
——— 1991a 'Chronology and history in the Late Assyrian empire (631-619 BC)' *ZA* 81:243-267
——— 1991b [bölüm 8]
Oates J. 1965 'Assyrian Chronology 631-612 BC' *Iraq* 27: 135-159
Oded B. 1979 *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire* Wiesbaden
——— 1992 *War, Peace and Empire: Justifications for war in Assyrian royal inscriptions* Wiesbaden
Olmstead A.T. 1916 *Assyrian Historiography: a source study* Missouri
Oppenheim A.L. 1955 'Siege documents from Nippur' *Iraq* 17: 69-89
——— 1960 'The City of Assur in 714 BC' *JNES* 19: 133-147
Paley S.M. 1976 *King of the World: Ashurnasirpal II of Assyria 883-859 BC* Brooklyn, New York
Parpola S. 1970/1983 *Letters from Assyrian Scholars to Kings Esarhaddon and Assurbanipal* (2 Kısım; AOAT 5/1 ve 2) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
——— 1971 *Letters from Assyrian Scholars to Kings Esarhaddon and Assurbanipal* Kısım IIA: *Introduction and Appendixes* (tez, Helsinki) Neukirchen-Vluyn
——— 1972 'A letter from Šamaš-šumu-ukin to Esarhaddon' *Iraq* 34: 21-34
——— 1980 'The murderer of Sennacherib' Alster içinde, [0E]: 171-182
——— 1987 'Neo-Assyrian treaties from the royal archives of Nineveh' *JCS* 39: 161-187
——— 1988 'The Neo-Assyrian word for "queen"' *SAAB* II/2: 73-76
Parpola S., Watanabe K. 1988 *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* (SAA 2) Helsinki
Pečírková J. 1977 'The administrative organization of the Neo-Assyrian empire' *ArOr* 45: 211-228
Pedersen 1985 [bölüm 7]
Piepkorn A. 1933 *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal* (AS 5) Chicago
Place V. 1867-70 *Ninive et l'Assyrie* (3 Cilt) Paris
Pongratz-Leisien B., Deller K., Bleibtreu E. 1992 'Götterstreitwagen und Götterstandarten: Götter auf dem Feldzug und ihr Kult im Feldlager' *BaM* 23: 291-356
Porter B. 1987 *Symbols of Power: figurative aspects of Esarhaddon's Babylonian policy (681-669 BC)* (Univ. of Pennsylvania, tez: *Images, Power and Politics* adıyla yayımlandı (Mem. Am. Phil. Soc. 208 1993)
Postgate J.N. 1969 *Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees* (Studia Pohl, Series Maior 1) Roma
——— 1973 *The Governor's Palace Archive* (CTN 2) Londra

——— 1974a *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire* (Studia Pohl, Series Maior 3) Roma
——— 1974b 'Royal exercise of justice under the Assyrian empire' Garelli içinde, [0E]: 417-426
——— 1976 *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents* Warminster
——— 1979 'The economic structure of the Assyrian empire' Larsen içinde, [0E]: 193-221
——— 1980 '"Princeps Iudex" in Assyria' *RA* 74: 180-182
——— 1987 'Employer, employee and employment in the Neo-Assyrian period' Powell içinde, [0E]: 257-270
——— 1992 'The land of Assur and the yoke of Assur' *World Archaeology* 23: 247-263
Reade J. 1970 'The Accession of Sinsharishkun' *JCS* 23: 1-9
——— 1972 'The Neo-Assyrian court and army: evidence from the sculptures' *Iraq* 34: 87-112
——— 1979 'Ideology and propaganda in Assyrian art' Larsen içinde, [0E]: 329-343
——— 1983 *Assyrian Sculpture* Londra
——— 1987 'Was Sennacherib a feminist?' Durand içinde, [0E]: 139-146
Roth M.T. 1987 'Age at marriage and the household: a study of Neo-Assyrian and Neo-Babylonian forms' *Comparative Studies in Society and History* 29: 715-747
Russell J. 1991 *Sennacherib's Palace without a Rival at Nineveh* Chicago
Sachs A.J. 1953 'The late Neo-Assyrian royal seal type' *Iraq* 15: 167-170
Saggs H.W.F. 1955a/1955b/1956/1958/1959/1963/1965/1966 'The Nimrud Letters 1952- Kısım I-VIII' *Iraq* 17: 21-56, 126-160; 18: 40-56; 20: 182-212; 21: 158-179; 25: 70-80; 27: 17-32; 28: 177-191
——— 1975 'Historical texts and fragments of Sargon II of Assyria: 1. The "Assur Charter"' *Iraq* 37: 11-20
——— 1984 *The Might That Was Assyria* Londra
Salles J.-F. 1989 'Les échanges commerciaux dans le golfe arabo-persique dans le courant du 1er millénaire av. J.-C.: réflexions sur Makkan et Meluhha' Fahd T. (ed.) *L'Arabie préislamique et son environnement* içinde, (Colloque de Strasbourg 1987) Strasbourg: 67-96
Sancisi-Weerdenburg 1988 [bölüm 13]
Schramm W. 1972 'War Semiramis assyrische Regentin?' *Historia* 21: 513-521
——— 1973 *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften* Cilt 2: 934-722 (HdO) Leiden
Seux M.-J. 1980-3 'Königium' *RLA* 6: 140-173
Starr I. 1990 *Queries to the Sungod: divination and politics in Sargonid Assyria* (SAA 4) Helsinki
Steams J.B. 1961 *Reliefs from the Palace of Assurnasirpal II* (AfO Beiheft 15) Graz
Streck M. 1916 *Assurbanipal* Bd. 1-3 (VAB 7) Leipzig
Stronach D. 1989 'When Assyria fell: new light on the last days of Nineveh' *Mar Šipri* 2/2: 1-2
Stronach D., Lumsden S. 1992 'UC Berkeley's excavations at Nineveh' *BibArch* 55: 227-233
Tadmor H. 1958 'The Campaigns of Sargon II of Assyria' *JCS* 12: 22-40; 77-100

——— 1975 'Assyria and the West: the ninth century and its aftermath' Goedicke ve Roberts içinde, [0E]: 36-48
——— 1977 'Observations on Assyrian historiography' Finkelstein Essays içinde, [0E]: 209-213
——— 1981 'History and ideology in the Assyrian royal inscriptions' Fales içinde, 1981b: 13-34
——— 1983 'Autobiographical apology in the royal Assyrian literature' Tadmor ve Weinfeld içinde, [0K]: 36-57
Tadmor H., Millard A.R. 1973 'Adad-Nirari III in Syria' *Iraq* 35: 57-64
Thomas 1992 [bölüm 7]
Thomas F. 1993 'Sargon II, der Sohn Tiglai-pilesers III' Dietrich M., Loretz O. (Hsg.) *Mesopotamia-Ugaritica-Biblica: Festschrift für Kurt Bergerhof zur Vollendung seines 70. Lebensjahres am 7. Mai 1992* içinde, (AOAT) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn: 465-470
Thureau-Dangin F. 1912 *Une relation de la huitième campagne de Sargon* (TCL 3) Paris
Thureau-Dangin F., Dunand M. 1936 *Til Barsib* Paris
Turner G. 1970 'Tell Nebi Yunus: the *ekal maṣarti* of Nineveh' *Iraq* 32: 68-85
Ungnad A. 1938 'Eponymen' *RLA* 2: 412-457 (A. Millard 1994 yeni baskısıyla karşılaştırın)
van der Spek R.J. 1993 'Assyriology and history: a comparative study of war and empire in Assyria, Athens and Roma' Hallo içinde, 1993 [0E]: 262-270
van Dijk J. 1962 'Die Tontafeln aus dem res-Heiligtum' *UVB* 18: 43-61
van Driel G. 1969 *The Cult of Assur* Leiden
——— 1970 'Land and people in Assyria' *BiOr* 27: 168-175
von Voigtiander 1963 [bölüm 11]
Wafler M. 1975 *Nicht-Assyrer neuassyrischer Darstellungen* (AOAT 26) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Watanabe K. 1987 *Die adê-Vereidigungen anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons* (BaM Beiheft 3) Berlin
Waterman L. 1930-36 *Royal Correspondence of the Assyrian Empire* (4 Cilt) Ann Arbor, Michigan
Weidner E. 1926 'Die grosse Königsliste aus Assur' *AfO* 3: 66ff.
——— 1932-3 'Assyrische Beschreibungen der Kriegs-Reliefs Assurbanaplis' *AfO* 8: 175-203
Weidner 1940 = J. Friedrich, G.R. Meyer, A. Ungnad, E. Weidner *Die Inschriften vom Tell Halaf: Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhauptstadt* (AfO Beiheft 6) Berlin 1940
Weippert M. 1973-4 'Die Kämpfe des assyrischen Königs Assurbanipal gegen die Araber. Redaktionskritische Untersuchung des Berichtes in Prisma A' *WO* 7/1: 39-85
——— 1981 'Assyrische Prophetien der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals' Fates içinde, 198lb: 71-116
Winter 1983 [bölüm 8]
Wiseman D.J. 1952 'A new stele of Assurnasirpal II' *Iraq* 14: 24-44
——— 1958 *The Vassal Treaties of Esarhaddon* Londra (= *Iraq* 20: 1-100)
Zablocka J. 1971 *Stosunki agrarna w panstwie Sargonidow* (Almanca özetiyle) Poznan

Zawadski S. 1988 *The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle* Poznan, Delft

Bölüm 10

Genel

CAH III, bölüm 8 ve 34; Liverani 1988 [0C]: 852-864; 871-879; Bottéro *ve d.* 1967b [0B]: 44-51; Schmokel 1961 [0A], Kısım 4; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 474-82

ve (ayrıntılar aşağıda)

Bryce 1986; Burney ve Lang 1971, bölüm. 5; Diakonoff 1984; Frankel 1979; Haas 1986b; Hanfman 1983b; Pedley 1972; Zimansky 1985

Başvuru Kitapları

Badaljan R.S. *ve d.* 1992 'Archaelogical investigations at Horom in the Shirak Plain of North-West Armenia, 1990' *Iran* 30: 31-48

——— 1993 'Preliminary report on the 1992 excavations at Horom, Armenia' *Iran* 31: 1-24

Benedict W.C. 1961 'The Urartian-Assyrian inscription of Kelishin' *JAOS* 81: 359-385

Boehmer R. 1973 'Phrygische Prunkgewander des 8. Jahrhunderts v. Chr.' *AA* 88: 149-172

Brinkman J.A. 1989 'The Akkadian words for "Ionia" and "Ionian"' *Daidalikon: Studies in honor of Raymond V. Schoder, S.J.* içinde, Waucoda, Illinois: 53-71

Brische C., Lejeune M. 1984 *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes* I: *Textes;* II: *Planches* Paris

Bryce T.R. 1986 *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources* (The Lycians 1) Kopenhag

Burney C.A. 1969-70/1972-6 Heftevan excavations and preliminary reports in *Iran* 7: 177-179; 8: 157-171; 182-183; 10: 127-142; 169-170; 11: 153-172; 12: 213-214; 13: 149-164; 14: 157-158

Burney C.A., Lang M.D. 1971 *The Peoples of the Hills* Londra

Cogan M., Tadmor H. 1977 'Gyges and Ashurbanipal: a study in literary transmission' *Or.* 46: 65-85

Diakonoff I.M. 1963 *Urartskie pis'ma i dokumenty* Moskova, Leningrad

——— 1984 *The Prehistory of the Armenian People* (çev.) Delmar, New York

Dyson R.H. 1964 'In the city of the golden bowl' *Illustrated London News* (12 Eylül): 372-374

——— 1965 [bölüm 13]

Dyson R.H., Muscarella O. 1989 'Constructing the chronology and historical implications of Hasanlu IV' *Iran* 27: 1-27

Forbes T.B. 1983 *Urartian Architecture* (BAR International Series 170) Oxford

Frankel D. 1979 *The Ancient Kingdom of Urartu* Londra

Greenewalt C.H., Jr. 1976 *Ritual Dinners in Early Historic Sardis* (University of California Classical Studies 17) Berkeley, California

Haas V. 1986a 'Die altesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands' Haas içinde, 1986b: 21-30
——— 1986b *Das Reich Urartu: ein altonentalischer Staat im I. Jahrtausend v. Chr* (Xenia: Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 17) Konstanz
Hanfman G.M.A. 1983a 'Lydian society and culture' Hanfman içinde, 1983b: 67-99
——— 1983b *Sardis from Prehistoric to Roman Times: results of the archaeological exploration of Sardis 1958-1975* Cambridge, Massachusetts
Hartog F. 1988 *The Mirror of Herodotus: the representation of the other in the writing of history* (çev.; The New Historicism: Studies in Cultural Poetics 5) Berkeley, California
Işık F. 1987 'Zur Enstehung der phrygischen Felsdenkmäler' *AnSt* 37: 163-178
Kessler K.-H. 1986 'Die Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien' Haas içinde, 1986b: 59-86
König F.W. 1965-7 *Handbuch der Chaldischen Inscriften* (2 Cilt) Graz
Kristensen A.K.G. 1988 *Who Were the Cimmenans, and Where Did They Come From? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I* (çev.) Kopenhag
Kroll S. 1972 'Excavations at Bestam, Iran, the first Urartian site uncovered in Iran' *Archaeology* 25 (Ekim): 292-297
——— 1976 *Keramik urartaischer Festungen in Iran* Berlin
Lanfranchi G.B. 1983 'Some new texts about a revolt against the Urartian king Rusa I' *OA* 22: 123-35
——— 1990 *I Cimmeri: emergenza delle militari iraniche net Vicino Oriente (VIII-VII sec. AC)* (History of Ancient Near East/Studies II bis) Padua
Lanfranchi, Parpola 1990 [bölüm 9]
Melikishvili G.A. 1971 *Die Urartäische Sprache* Münih
Merhav R. (ed.) 1991 *Urartu: a metalworking centre in the first millennium BCE* Kudüs
Özgüç T. 1966 *Altıntepe: architectural monuments and wall paintings* Ankara
——— 1967 'Ancient Ararat' *Scientific American* 216/3: 38-46
Pedley J.G. 1972 *Ancient Literary Sources on Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis) Cambridge, Massachusetts
Piotrovsky B. 1967 *Urartu: the kingdom of Van and its art* Londra
Prag A.J.N.W. 1989 'Reconstructing King Midas: a first report' *AnSt* 39: 159-165
Porada 1965 [bölüm 7]
Ramage A. 1987 'Lydian Sardis' Guralnick E. (ed.) *Sardis: twenty-seven years of discovery* içinde, Chicago: 6-15
Rolle R. 1989 *The World of the Scythians* (çev.) Londra
Salvini M. 1979 'Zu den beschrifteten Tonbullen' Kleiss W. *Bestam* I: *Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975* içinde, (Teheraner Forschungen 4) Berlin: 133-136
——— 1986 'Tuspa, die Hauptstadt von Urartu' Haas içinde, 1986b: 31-44
Schaus G.P. 1992 'Imported West Anatolian pottery at Gordion' *AnSt* 42: 151-177
Seidl U. 1979 'Die Siegelbilder' Kleiss W. *Bestam* I: *Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975* içinde, (Teheraner Forschungen 4) Berlin: 137-149
Sevin V. 1991 'The early Iron age in the Elazığ region and the problem of the Muskians' *AnSt* 41:87-97

Thureau-Dangin 1912 [bölüm 9]
van Loon M. 1966 *Urartian Art: its distinctive traits in the light of new excavations* Leiden
——— 1974 'The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu' Bittel K. (ed.) *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday* içinde, Istanbul: 189-194
Wallace R. 1988 'WALWE. and .KALI.' *JHS* 108: 203-207
Wartke R.-B. 1990 *Toprakkale: Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Bd. 22) Berlin
Wilhelm 1982 [bölüm 6]
Young R.S. 1981 *Three Great Early Tumult* (University Museum Monograph 43: the Gordion Excavations Final Reports 1) Philadelphia, Pennsylvania
Zimansky P.E. 1985 *Ecology and Empire: the structure of the Urartian state* (SAOC 41) Chicago

Bölüm 11

Genel

CAH III, bölüm 7, 21, 27-28; Oates 1986 [0Gb]: 107-135; Bottéro *ve d.* 1967b [0B]: 99-110; Liverani 1988 [0C], bölüm. 21; Garelli ve Nikiprowetzky 1974 [0C], bölüm. 3/2; Klengel *ve d.* 1989 [0C]: 388-413
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Brinkman 1968; 1984a; Frame 1992; von Voigtiander 1963; Wiseman 1956

Başvuru Kitapları

Adams 1981 [bölüm 1]
Beaulieu P.-A. 1987 *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556-539 BC* (YNER 10) New Haven, Connecticut
Berger, P.R. 1970 'Das Neujahrsfest nach den Königsinschriften des ausgehenden babylonischen Reiches' Finet A. (ed.) *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale: Université Libre de Bruxelles, 30 juin-4 juillet, 1969* içinde, Ham-sur-Heure: 155-159
——— 1973 *Die neubabylonischen Königsinschriften* (AOAT 4/1) Neukirchen-Vluyn
——— 1975 'Der Kyros-Zylinder mit dem Zusatzfragment BIN II Nr. 32 und die akkadischen Personennamen im Danielbuch' *ZA* 64: 192-234
Black J. 1981 'The New Year ceremonies in ancient Babylon: "taking Bel by the hand" and a cultic picnic' *Religion* 11: 39-59
Böhl M.T. de Liagre 1937-8 'De dochter van Koning Nabonidus' *JEOL* 5: 357-360
Borger 1956 [bölüm 9]
Brinkman J.A. 1965 'Ur: 721-605' *Or.* 34: 241-258
——— 1968 A *History of Postkassite Babylonia (1158-722)* (AnOr 43) Roma
——— 1969 'The akitu inscription of Bēl-ibni and Nabû-zēra-ušabši' *WO* 5/1: 39-50

——— 1979 'Babylonia under the Assyrian Empire 745-c. 627' Larsen içinde, [0E]: 223-250
——— 1984a *Prelude to Empire: Babylonian society and politics, 747-626 BC* Philadelphia, Pennsylvania
——— 1984b 'Settlement surveys and documentary evidence: regional variation and secular trend in Mesopotamian demography' *JNES* 43: 169-180
——— 1986 'The Elamite-Babylonian frontier in the Neo-Elamite period, 750-625 BC' *Fragmenta Historiae Elamicae: Mélanges offerts à M.J. Stève* Paris: 199-207
Brinkman J.A., Dalley S. 1988 'A royal kudurru from the reign of Aššur-nādin-šumi' *ZA* 78: 76-98
Brinkman J.A., Kennedy D.A. 1983 'Documentary evidence for the economic base of early Neo-Babylonian society' *JCS* 35: 1-90
——— 1986 'Supplement to the survey of dated Neo-Babylonian economic texts, 721-626 BC' *JCS* 38: 99-106
Carter, Stolper 1984 [bölüm 7]
Cavigneaux A., Ismail B.Kh. 1990 'Die Stadthalter von Suhu und Mari im 8. Jh. v. Chr. anhand neuer Texte aus den irakischen Grabungen im Staugebiet des Qadissiya-Damms' *BaM* 20: 321-456
Charpin D. 1986 [bölüm 2]
Dalley, Postgate 1984 [bölüm 9]
Dandamaev M.A. 1982 'The Neo-Babylonian elders' Diakonoff Studies [0E]: 38-41
——— 1984 *Slavery in Babylonia* (gözden geçirilmiş baskı; çev.) De Kalb, Illinois
——— 1990 [bölüm 13]
Doty L.T. 1977 *Cuneiform Archives from Hellenistic Uruk* (Yale, tez)
Dupont-Sommer A. 1948 'Un papyrus araméen d'époque saïte découverte à Saqqara' *Semitica* 1: 43-68
Durand J.-M. 1979 'Les "slave documents" de Merodach Baladan' *JA* 267: 245-260
Edel E. 1978 [bölüm 12]
Eph'al I. 1983 'On warfare and military control in the ancient Near Eastern empires: a research outline' Tadmor ve Weinfeld içinde, [0K]: 88-106
Frame G. 1984 'The "First Families" of Borsippa during the early Neo-Babylonian period' *JCS* 36: 67-80
——— 1992 *Babylonia 689-627 BC: a political history* Leiden
Gadd C.J. 1958 'The Harran inscriptions of Nabonidus' *AnSt* 8: 35-92
Gaiter H. 1984 'Die Zerstörung Babylons durch Sanherib' *StOr* 55: 161-173
Garelli P. n.d. 'Les sujets du roi d'Assyrie' Finet A. (ed.) *La voix de l'opposition en Mésopotamie* içinde, Brüksel: 189-213
Gasche H. *ve d.* 1987 'Habi aş-Şahr 1983-85: Nebuchadnezzar II's cross-country wall north of Sippar' *NAPR* 1: 3-46
——— 1989 'Habi aş-Şahr, nouvelles fouilles. L'ouvrage défensif de Nabuchodonosor au nord de Sippar' *NAPR* 2: 23-70
George A. 1992 *Babylonian Topographical Texts* (OLA 40) Leuven
——— 1993 'Babylon revisited: archaeology and philology in harness' *Antiquity* 67: 734-746
Gerardi 1987 [bölüm 9]
Gibson 1971-82 [bölüm 8]

Graham J.N. 1984 'Vineyards and plowmen: 2 *Kings* 25:12 and *Jeremiah* 52:16' *BibArch* 47: 55-58
Grayson 1975 [bölüm 7]
Helm 1980 [bölüm 8]
Ismail, Roaf, Black 1983 [bölüm 9]
Joannès F. 1980 'Kaššaia, fille de Nabuchodonosor II' *RA* 74: 183-4
——— 1982 'La location de Surru à l'époque néo-babylonienne' *Semitica* 32: 35-42
——— 1987 'Un cas de remarriage d'époque néo-babylonienne' Durand içinde, [0E]: 91-96
——— 1989 *Archives de Borsippa: la famille Ea-iluta-bani* Cenevre
Killick R. 1984 'Northern Akkad Project: excavations at Habi aş-Şahr' *Iraq* 46: 125-130
King L.W. 1912 *Babylonian Boundary Stones and Memorial Tablets in the British Museum* Londra
Koldewey R. 1913 *Das wiedererstehende Babylon* Leipzig
Kuhrt A. 1987 'Usurpation, conquest and ceremonial: from Babylon to Persia' Cannadine D., Price S. (eds) *Rituals of Royalty: power and ceremonial in traditional societies* içinde, (eski ve yeni baskılar) Cambridge: 20-55
——— 1988 'The Achaemenid empire: a Babylonian perspective' *PCPS* 214 (belirtilmemiş) 34: 60-76
——— 1990a 'Alexander and Babylon' *AchHist* içinde, 5: 121-130
——— 1990b 'Nabonidus and the Babylonian priesthood' Beard M., North J. (editörler) *Pagan Priests* içinde, Londra : 119-155
Kümmel H.M. 1979 *Familie, Beruf und Amt im spätbabylonischen Uruk: prosopographische Untersuchungen zu Berufsgruppen des 6. Jahrhunderts v. Chr. in Uruk* (ADOG 20) Berlin
Lambert W.G. 1960 [bölüm 7]
——— 1968-9 'A new source for the reign of Nabonidus' *AfO* 22: 1-8
Landsberger 1965 [bölüm 9]
Landsberger B., Bauer T. 1927 'Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid' *ZA* 37: 61-98; 215-222
Landsberger, Parpola, Tadmor 1989 [bölüm 9]
Langdon S.H. 1912 *Die neubabylonischen Königsinschriften* (VAB 4) Leipzig
Leemans W. 1944-8 'Marduk-apal-iddina II, zijn tijd en zijn geslacht' *JEOL* 3/9-10: 432-455
——— 1946 '*Kidinnu:* un symbole de droit divin babylonien' David M., van Groningen B.A., Meijers E.M. (editörler) *Symbolae ad Jus et Historiam Antiquitatis Pertinences Julio Christiana van Oven dedicatae* içinde, Leiden: 36-61
Levine L.D. 1982 'Sennacherib's southern front: 704-689 BC' *JCS* 34: 28-58
Luckenbill 1924 [bölüm 9]
McEwan G.J.P. 1982 *The Late Babylonian Tablets in the Royal Ontario Museum* (Royal Ontario Museum Cuneiform Texts 2) Toronto
MacGinnis J.D. 1991 *Letter Orders from Sippar and the Administration of the Ebabbara in the Late Babylonian Period* (Cambridge, tez; yay. Poznan 1995)
Miroschedji 1985 [bölüm 13]
——— 1990 'La fin de l'Elam: essai d'analyse et d'interprétation' *IrAnt* 25: 47-96
Oelsner J. 1976 'Erwägungen zum Gesellschaftsaufbau Babyloniens von der neu-

babylonischen bis zur achämenidischen Zeit (7.-4. Jh. v.u.Z.)' *AOF* 4: 131-149
——— 1981 'Gesellschaft und Wirtschaft des seleukidischen Babyloniens: einige Beobachtungen in den Keilschrifttexten aus Uruk' *Klio* 63: 39-44
——— 1986 *Materialien zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenistischer Zeit* Budapeşte
Oppenheim 1955 [bölüm 9]
——— 1967 'An essay on overland trade in the first millennium BC' *JCS* 21: 236-254
Parpola 1970/1983 [bölüm 9]
——— 1972 [bölüm 9]
Pinches T.G. 1917 'From world-dominion to subjection: the story of the fall of Nineveh and Babylon' *JTVI* 49: 107ff.
Porter 1987 [bölüm 9]
Powell M.A. 1985 [bölüm 1]
Reiner E, 1982 'The Babylonian Fürstenspiegel in practice' Diakonoff Studies içinde, [0E]: 320-326
Rollinger R. 1993 *Herodots Babylonischer Logos: eine kritische Untersuchung der Glaubwürdigkeitsdiskussion* (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 84) Innsbruck
Roth 1987 [bölüm 9]
——— 1988 'Women in transition and the *bīt mār banî*' *RA* 82: 131-138
——— 1989 *Babylonian Marriage Agreements, 7th to 3rd Centuries BC* (AOAT 222) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
Sack R. 1972 *Amēl-Marduk 562-560 BC: a study based on cuneiform. Old Testament, Greek, Latin and rabbinical sources* (AOAT 4) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn
——— 1992 *Images of Nebuchadnezzar: the emergence of a legend* Selinsgrove, Pennsylvania
Saggs H.W.F. 1955 'The Nimrud Letters 1952-I: the Ukin-zer rebellion and related texts' *Iraq* 17: 21-50
Salles J.-F. 1987 'The Arab-Persian Gulf under the Seleucids' Kuhrt A., Sherwin-White S. (editörler) 1987 *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* içinde, Londra : 75-109
San Nicoló M. 1941 *Beiträge zu einer Prosopographie neubabylonischer Beamten der Zivil- und Tempelverwaltung* (SBAW 11.2) Münih
Shift L.B. 1987 *The Nur-Sin Archive: private entrepreneurship in Babylon (603-507 BC)* (Univ. of Pennsylvania, tez)
Streck 1916 [bölüm 9]
Tadmor H. 1958 'The "Sin of Sargon"' (İngilizce özetiyle birlikte İbranice) *EI* 5: 150-163; 93*
Unger E. 1931/1970 *Babylon die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier* Berlin (yeniden basım 1970)
Ungnad A. 1941-4 'Das Haus Egibi' *AfO* 14: 57-64
van der Spek R.J. 1987 'The Babylonian city' Kuhrt A., Sherwin-White S. (editörler) 1987 *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* içinde, Londra : 57-74

Vleeming S.P., Weselius J.W. 1985 *Studies in Papyrus Amherst 63: essays on the Aramaic texts in Aramaic/demotic Papyrus Amherst 63* Cilt I, Amsterdam
von Voigtlander E.N. 1963 *A Survey of Neobabylonian History* (Univ. of Michigan, tez)
Weidner E. 1939 'Jojachin, König von Juda, in babylonischen Keilschrifttexten' *Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud* Paris, II: 923-935
——— 1954-6 'Hochverrat gegen Nebuchadnezar II' *AfO* 17: 1-9
Weingort S. 1939 *Das Haus Egibi in neubabylonischen Rechtsurkunden* (Berlin, tez)
Weisberg D. 1974 'Royal women of the Neo-Babylonian period' Garelli içinde, [0E]: 447-454
Wilhelm G. 1973 'La première tablette cunéiforme trouvée à Tyr' *Bulletin du Musée de Beyrouth* 26: 35-39
Wiseman D.J. 1956 *Chronicles of Chaldaean Kings* Londra
——— 1985 *Nebuchadnezzar and Babylon* (Schweich Lectures 1983) Oxford
Wunsch C. 1993 *Die Urkunden des babylonischen Geschäftsmannes Iddin-Marduk: zum Handel mit Naturalien im 6. Jahrhundert v. Chr.* (Cuneiform Monographs 3a ve 3b) Groningen
Zadok R. 1976 'On the connections between Iran and Babylon in the sixth century BC' *Iran* 14: 67-77
Zawadski 1988 [bölüm 9]

Bölüm 12

Genel

Trigger *ve d.* 1983 [0D]: 232-278 ve bölüm. 4; Bottéro *ve d.* 1967b [0B], bölüm 5 ve 6; *CAH* III/1, bölüm 13; *CAH* III/2, bölüm. 35; Drioton ve Vandier 1984 [0D], bölüm 12-13; Grimal 1992[0D], bölüm 13-14
ve (ayrıntılar aşağıdadır)
Kienitz 1953; Kitchen 1986; Leahy 1990; Redford 1992 [bölüm 3], kısım 4; Yoyotte *ve d.* 1990

Başvuru Kitapları

Austin M. M. 1970 *Greece and Egypt in the Archaic Age* (PCPS Suppl. 2) Cambridge
Blackman A.M. 1941 'The Stela of Shoshenk, great chieftain of the *Mšwš*' *JEA* 27: 83-95
Boardman J. 1980 *The Greeks Overseas* (gözden geçirilmiş baskı) Londra
Borger 1956 [bölüm 9]
Bothmer B.V. 1960 *Egyptian Sculpture of the Late Period, 700* BC-100 AD Brooklyn, New York
Caminos R.A. 1958 *The Chronicle of Prince Osorkon* Roma
——— 1964 'The Nitokris adoption stele' *JEA* 50: 71-101
Coulson W.D.E., Leonard Jr. A. 1981 *Cities of the Delta, Part I: Naukratis. Preliminary Report on the 1977-78 and 1980 Seasons* (ARCE Reports 4) Malibu, California

Cruz-Urribe E. 1988 *Hibis Temple Project* I: *Translations, Commentary, Discussions and Sign List* San Antonio, Teksas
de Meulenaere 1968 'La famille du roi Amasis' *JEA* 54: 183-187
Edel E. 1978 'Amasis und Nebukadnezar II' *GM* 29: 13-20
Graefe E. 1981 *Untersuchungen zur Verwaltung und Geschichte der Institution der Gottesgemahlin des Amun vom Beginn des Neuen Reiches bis zur Spätzeit* (2 Cilt) Wiesbaden
Griffith F. Ll. 1909 *Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library Manchester* Manchester
Kemp B. 1977 'The palace of Apries at Memphis' *MDAIK* 33: 101-108
Kienitz F.K. 1953 *Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende* Berlin
Kitchen K. 1986 *The Third Intermediate Period in Egypt* (gözden geçirilmiş 2. baskı) Warminster
Leahy A. 1988 'The earliest dated monument of Amasis and the end of the reign of Apries' *JEA* 74: 183-200
——— (ed.) 1990 *Libya and Egypt: c. 1300-750* BC Londra
Lloyd A.B. 1975-88 *Herodotus H* (3 Cilt) Leiden
——— 1982 [bölüm 13]
——— 1988 [bölüm 13]
Mariette A. 1882 *Le Sérapéum de Memphis* Paris
Masson 0. 1978 *Canan Inscriptions from North Saqqara and Buhen* (EES Texts from Excavations: Fifth Memoir) Londra
Menu B. 1988 'Les actes de vente en Égypte ancienne particulièrement sous les rois kouchites et saïtes' *JEA* 74: 165-182
Murray O. 1970 'Hecataeus of Abdera and pharaonic kingship' *JEA* 56: 141-171
Na'aman 1991 [bölüm 8]
Otto E. 1954 *Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit* (Probleme der Ägyptologie 2) Leiden
Petrie W.M.F. 1886 *Naukratis I (1884-5)* Londra
Petrie W.M.F., Walker J.H. 1909a *Memphis I* Londra
——— 1909b *The Palace of Apnes (Memphis II)* Londra
Porten 1968 [bölüm 13]
Priese K.-H. 1978 'The kingdom of Kush: the Napatan period' *Africa in Antiquity* [0Gg]: 74-88
Redford 1992 [bölüm 3]
Rougé J. 1988 'La navigation en Mer Erythrée dans l'antiquité' Salles J.-F. (ed.) *L'Arabie et ses mers bordières* I: *itinéraires et voisinages* içinde, (TMO 16) Lyon
Russman E.R. 1974 *The Representation of the King in the 25th Dynasty* Brüksel
Smith H.S. 1974 *A Visit to Ancient Egypt: life at Memphis and Saqqara c. 500-30 BC* Warminster
——— 1992 'The death and life of the mother of Apis' Lloyd A.B. (ed.) *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths* içinde, Londra: 201-225
Spiegelberg W. 1914 *Die sogenannte demotische Chronik des Papyrus 215 der Bibliothèque Nationale zu Paris* (Demotische Studien 7) Leipzig
Streck 1916 [bölüm 9]

Tait J. 1992 'Demotic literature and Egyptian society' Johnson J.H. (ed.) *Life in a Multi-cultural Society: Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond* içinde, (SAOC 51) Chicago: 303-310
Tanis 1987 [bölüm 4]
Thompson D.J. 1988 *Memphis under the Ptolemies* Princeton, New Jersey
Trigger 1976 [bölüm 3]
Vercoutter J. 1962 *Textes biographiques du Serapeum de Memphis* Paris
Wallinga 1987 [bölüm 13]
——— 1991 'Polycrates and Egypt: the testimony of the *samaina*' *AchHist* 6: 179-197
Wessetzky W. 1963 'Die Familiengeschichte des Peteêse als historische Quelle für die Innenpolitik Psametiks I' *ZÄS* 88: 69-73
Yoyotte J. 1960 'Néchao II' *SDB* 6: 363-393
——— 1961 'Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne' *Mélanges Maspéro* 1/4 Kahire: 121-181
——— 1972 'Les adoratrices de la troisième periode intermédiaire' *BSFE* 57: 19-30
Yoyotte J. *ve d.* 1990 *L'Égypte des millénaires obscurs* Paris

Bölüm 13

Genel

CAH IV, kısım I ve II; V; VI
ve (ayrıntıları aşağıdadır)
AchHist 1-8 (ayrıntılar için *bkz* kısaltmalar); Bengtson 1968; Briant 1992a; basımda; Briant ve Herrenschmidt 1989; Burn 1984; *Cambridge History of Iran* II; *Cambridge History of Judaism* I; Cook 1983; Dandamaev 1990; Dandamaev ve Lukonin 1989; Frye 1984; Sancisi-Weerdenburg 1982; *Transeuphratene;* Walser 1972; Walser 1984; Wiesehöfer 1994; Yamauchi 1990

Başvuru Kitapları

Amiet P. 1992 'Sur l'histoire élamite' *IrAnt* 27: 75-94
Avigad N. 1976 *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judaean Archive* (Qedem 4) Kudüs
Badian E. 1987 The peace of Callias' *JHS* 107: 1-39
Balcer J. 1987 *Herodotus and Bisitun* (Historia Einzelschriften 49) Wiesbaden
Bengtson H. (ed.) 1968 *Greeks and Persians* (çev.) Londra
Betlyon J.W. 1980 *The Coinage and Mints of Phoenicia: the pre-Alexandrine period* (Harvard Semitic Monographs 26) Chico, California
Bickerman E.J. 1967 *Four Strange Books of the Bible* New York
Bickerman E.J., Tadmor H. 1978 'Darius I, pseudo-Smerdis, and the magi' *Athenaeum* 56: 239-261
Boffo L. 1978 'La lettera di Dario I a Gadata: i privilegi del tempio di Apollo a Magnesia sul Meandro' *Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano 'Vittorio Scialoja'* 81: 267-303
Bothmer 1960 [bölüm 12]

Boucharlat R. 1990 'Suse et la Susiane à l'époque achéménide: données archéologiques' *AchHist* 4: 149-175
Boyce M. 1975- *A History of Zoroastrianism* Cilt 1- (HdO) Leiden
——— (ed. ve çev.) 1984 *Zoroastrianism* (Texts and Sources for the Study of Religion) Manchester
Brandenstein W., Mayrhofer M. 1964 *Handbuch des Altpersischen* Wiesbaden
Bresciani E., Kamil M. 1966 *Le Lettere Aramaiche di Hermopoli (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei Memorie*, ser. VIII.12.5) Roma
Briant P. 1982a *États et pasteurs au Moyen-Orient ancien* (Coll. Production Pastoral et Société) Cambridge
——— 1982b *Rois, tributs et paysans: études sur les formations tributaires au Moyen-Orient ancien* Paris
——— 1984a *L'Asie Centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire* Paris
——— 1984b 'La Perse avant l'empire (Un état de la question)' *IrAnt* 19: 71-118
——— 1985 'Dons de terres et de villes: l'Asie Mineure dans le contexte achéménide' *REA* 87/1-2: 53-71
——— 1986 'Polythéisme et empire unitaire (Remarques sur la politique religieuse des Achéménides)' *Les Grandes Figures Religieuses: fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité (Besançon 25-26 Nisan 1984)* (Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Cilt 68) Paris: 425-443
——— 1987 'Pouvoir central et polycentrisme culturel dans l'empire achéménide: quelques réflexions et suggestions' *AchHist* 1: 1-31
——— 1988 'Ethno-classe dominante et populations soumises dans l'empire achéménide: le cas d'Egypte' *AchHist* 3: 137-173
——— 1990 'Hérodote et la société perse' *Herodote et les peuples non-grecs* (Entretiens sur l'Antiquité Classique 35) Vandoeuvres-Cenevre: 69-104
——— 1991 'Le roi est mort: vive le roi! Remarques sur les rites et rituels de succession chez les achéménides' Kellens J. (ed.) *La Religion Iranienne à l'Époque Achéménide* içinde, (IrAnt Suppl. 5) Gent: 2-11
——— 1992a *Darius, les perses et l'empire* Paris
——— 1992b 'La date des revoltes babyloniennes contre Xerxès' *StIr* 21: 7-20
——— 1994a *Alexandre le Grand* (4. baskı; Que sais-je?) Paris
——— 1994b 'L'eau du grand roi' Milano L. (ed.) *Drinking in Ancient Societies: History and Culture of Drinks in the Ancient Near East* içinde, (History of the Ancient Near East/Studies VI) Padua: 45-65
——— basımda *De Cyrus à Alexandre: histoire de l'empire achéménide* (AchHist 9 & 10) Leiden
Briant P., Herrenschmidt C. (editörler) 1989 *Le tribut dans l'empire achéménide* (Travaux de l'Institut d'Etudes Iraniennes de l'Université de la Sorbonne Nouvelle 13) Paris
Brosius M. baskıda *Royal and Non-royal Women in Achaemenid Persia (559-331 BC)* (Oxford Classical Monographs) Oxford
Brown S.C. 1986 'Media and secondary state formation in the Neo-Assyrian Zagros: an anthropological approach to an Assyriological problem' *JCS* 38: 107-119
——— 1988 'The *Medikos Logos* of Herodotus and the evolution of the Median state' *AchHist* 3: 71-86

Burn A. R. 1984 *Persia and the Greeks: the defence of the West, c. 546-478 BC* (D.M. Lewis'in notuyla birlikte 2. baskı) Londra
Calmeyer P. 1979 'Tortuna-Tyche-Khvarnah' *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 94: 347-365
——— 1987 'Greek historiography and Achaemenid reliefs' *AchHist* 1: 11-26
——— 1992 'Zwei mit historischen Szenen bemalte Balken der Achaimenidenzeit' *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst* 43: 7-18
Cambridge History of Iran II: *The Median and Achaemenian Periods* Cambridge 1985
Cambridge History of Judaism I: *Introduction; The Persian Period* Cambridge 1984
Cameron G.G. 1948 *The Persepolis Treasury Tablets* (OIP 65) Chicago
Cardascia G. 1952 *Les Archives des Murašu: une famille d'hommes d'affaires babyloniennes à l'époque perse (455-403 av. J.-C.)* Paris
Cargill J. 1977 'The Nabonidus chronicle and the fall of Lydia: consensus with feet of clay' *AJAH* 2: 97-116
Carter E. 1994 'Bridging the gap between the Elamites and Persians in southwestern Khuzistan' *AchHist* 8: 65-95
Carter, Stolper 1984 [bölüm 7]
Cook J.M. 1983 *The Persian Empire* Londra
Cowley A.E. 1923 *Aramaic Papyri of the Fifth Century BC* Oxford
Cross P.M. 1963 'The discovery of the Samaria papyri' *BibArch* 26: 110-124
Cruz-Urribe E. 1980 'On the existence of Psammetichus IV' *Serapis* 5/2: 35-39
——— 1988 [bölüm 12]
Dalton O.M. 1964 *The Treasure of the Oxus with Other Examples of Early Oriental Metal-work* (2. baskı) Londra
Dandamaev M. 1975 'Forced labour in the palace economy in Achaemenid Iran' *AOF* 2: 71-78
——— 1976 *Persien unter den ersten Achämeniden (6. Jahrhundert v. Chr.)* (çev.; Beiträge zur Iranistik 8) Wiesbaden
——— 1990 *Political History of the Achaemenids* (çev.) Leiden
Dandamaev M., Lukonin V. 1989 *Economic and Social History of Ancient Iran* (çev.) Cambridge
Davesnes A., Lemaire A., Lozachmeur H. 1987 'Le site archéologique de Meydancıkkale (Turquie): du royaume Pirindu à la garnison ptolémaïque' *CRAIBL*: 365-377
Descat R. 1985 'Mnésimachos, Hérodote et le système tributaire achéménide' *REA* 87: 97-112
——— 1989 'Notes sur la politique tributaire de Darius Ier' Briant ve Herrenschmidt içinde, 1989: 77-93
Drews R. 1973 *Greek Accounts of Near Eastern History* Cambridge, Massachusetts
Driver G.R. 1957/1965 *Aramaic Documents of the Fifth Century BC* (kısaltılmış ve gözden geçirilmiş baskı) Oxford
Dyson R.H. 1965 'Problems of proto-historic Iran as seen from Hasanlu' *JNES* 24: 193-217
Ebeling E. 1952 'Die Rüstung eines babylonischen Panzerreiters nach einem Vertrag aus der Zeit Dareios II' *ZA* 50 (n.f.16): 203-214 Frye R.N. 1984 *The*

History of Ancient Iran (Handbuch der Altertumswissenschaft III.7) Münih
Genito B. 1986 'The Medes: a reassessment of the archaeological evidence' *East and West* 36: 11-81
Gharib B. 1968 'A newly found inscription of Xerxes' *IrAnt* 8: 54-69
Grabbe L. 1992 *Judaism from Cyrus to Hadrian* Cilt 1: *The Persian and Greek Periods* Minneapolis, Minnesota
——— 1994 'What was Ezra's mission?' Eskenazi T.C., Richards K.H. (editörler) *Second Temple Studies 1: Temple Community in the Persian Period* içinde, (JSOT Supplementary Series 173) Sheffield: 286-299
Graf D.F. 1985 'Greek tyrants and Achaemenid politics' Eadie J.W., Ober J. (editörler) *The Craft of the Ancient Historian: essays in honor of Chester G. Starr* içinde, Lanham, Maryland: 79-123
——— 1994 'The Persian royal road system' *AchHist* 8: 167-189
Grayson 1975 [bölüm 7]
Greenfield J., Porten B. 1982 *The Bisitun Inscription of Darius the Great, Aramaic version* (Corpus Inscriptionum Iranicarum kısım I: Inscriptions of Ancient Iran, Cilt V: The Aramaic Versions of the Achaemenian Inscriptions, Texts I) Londra
Grelot P. 1972 *Documents Araméens d'Egypte* (LAPO 5) Paris
Gropp D.M. 1986 *The Samaria Papyri from Wadi ed-Daliyeh* (Harvard, tez)
Haerinck E. 1973 'Le palais achéménide de Babylone' *IrAnt* 10: 108-132
Hall E. 1989 *Inventing the Barbarian: Greek self-definition through tragedy* (Oxford Classical Monographs) Oxford
——— 1993 'Asia unmanned: images of victory in classical Athens' Rich J., Shipley G. (editörler) *War and Society in the Greek World* içinde, Londra: 108-133
Hallock R.T. 1969 *The Persepolis Fortification Tablets* (OIP 92) Chicago
——— 1971 *The Evidence of the Persepolis Tablets (being one chapter of CHI II)* Cambridge
——— 1977 'The use of seals on the Persepolis Fortification Tablets' Gibson McG., Biggs R.D. (editörler) *Seals and Sealing in the Ancient Near East* içinde, (Bibliotheca Mesopotamica 6), Malibu, California: 127-133
——— 1978 'Selected Fortification texts' *CDAFI* 8: 109-136
Helms S.W. 1982 'Excavations at the "the city and the famous fortress of Kandahar"' *Afghan Studies* 3/4: 1-24
Herr L.G. 1992 'Two stamped jar impressions from the Persian province of Ammon from Tell el-'Umeiri' *Annals of the Department of Antiquities, Jordan* 36: 163-166
Herrenschmidt C. 1977 'Les créations d'Ahuramazda' *StIr* 6: 17-58
——— 1990 'Nugae Antico-Persianae' *AchHist* 4: 37-61
Hinz W. 1971 'Achämenidische Hofverwaltung' *ZA* 61: 260-311
Hoglund K.G. 1992 *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Palestine and the Missions of Ezra and Nehemiah* (Society of Biblical Literature Dissertation Series 125) Atlanta, Georgia
Hornblower S. 1982 *Mausolus* Oxford
Jacobs B. 1987 *Griechische und persische Elements in der Grabkunst Lykiens z. Zt. der Achämenidenherrschaft* (Studies in Mediterranean Archaeology 78) Jonsered

Kaptan-Bayburtluoğlu D. 1990 'A group of seal impressions on the *bullae* from Ergili/Daskyleion' *EpAn* 16: 15-26
Kent R. 1953 *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon* New Haven, Connecticut
Kuhrt A. 1983 'The Cyrus Cylinder and Achaemenid imperial policy' *JSOT* 25: 83-97
——— 1988 'Earth and water' *AchHist* 3: 87-99
——— 1990a [bölüm 11]
——— 1990b [bölüm 11]
Kuhrt A., Sherwin-White S. 1987 'Xerxes' destruction of Babylonian temples' *AchHist* 2: 69-78
Lewis D.M. 1977 *Sparta and Persia* (Cincinnati Classical Studies, belirtilmemiş 1) Leiden
——— 1990 'The Persepolis Fortification texts' *AchHist* 4: 1-6
Lloyd A.B. 1982 'The inscription of Udjahorresnet: a collaborator's testament' *JEA* 68: 166-180
——— 1988 'Herodotus on Cambyses: some thoughts on recent work' *AchHist* 3: 55-66
Machinist P., Tadmor H. 1993 'Heavenly wisdom' Hallo içinde, 1993 [0E]: 146-152
Malandra W.W. 1983 *An Introduction to Ancient Iranian Religion: readings from the Avesta and the Achaemenid inscriptions* Minneapolis, Minnesota
Metzger H., Dupont-SommerA., Laroche E., Mayrhofer M. 1979 *Fouilles de Xanthos:* Cilt VI: *La stèle trilingue du Letôon* (Institut Français d'Etudes Anatoliennes) Paris
Mierse W.E. 1983 'The Persian period' Hanfman içinde, 1983b [bölüm 10]: 100-108
Miroschedji P. de 1985 'La fin du royaume d'Anshan et de Suse et la naissance de l'empire perse' *ZA* 75: 265-306
Momigliano A.D. 1977 'Eastern elements in postexilic Jewish and Greek historiography' *Essays in Ancient and Modern Historiography* içinde, Oxford: 25-35
Moorey P.R.S. 1975 'Iranian troops at Deve Höyük in the early 5th century BC' *Levant* 7: 108-117
——— 1980 *Cemeteries of the 1st millennium BC at Deve Höyük near Carchemish, salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913* (BAR Monographs 87) Oxford
Morkot R. 1991 'Nubia and Achaemenid Persia: sources and problems' *AchHist* 6: 321-336
Muscarella O. 1987 'Median art and medizing scholarship' *JNES* 46: 109-127
Nollé M. 1992 *Denkmäler vom Satrapensitz Daskyleion (Die Daskyleionstele): Studien zur graeco-persischen Kunst* (Antike in der Moderne) Berlin
Nylander C. 1970 *Ionians at Pasargadae: studies in Old Persian architecture* Uppsala
Petit T. 1990 *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasikül 254) Paris
Perschow H. 1988 'Das Unterkönigtum Cambyses, 'König von Babylon"' *RA* 82: 781-82

Pitschikijan I.R. 1992 *Oxos-Schatx und Oxos- Tempel: Achämenidische Kunst in Mittelasien* (Antike in der Moderne) Berlin
Porten B. 1968 *Archives from Elephantine: the life of an ancient Jewish military colony* Berkeley, California
Posener G. 1936 *La Première Domination Perse en Egypte: recueil d'inscriptions hiéroglyphiques* Kahire
Rolle R. 1989 [bölüm 10]
Root M.C. 1979 *The King and Kingship in Achaemenid Art: essays on the creation of an iconography of empire* (Acta Iranica 3/9) Leiden
——— 1991 'From the heart: powerful Persianisms in the art of the western empire' *AchHist* 6: 1-29
Sachs A.J., Hunger H. 1988 *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia* Cilt I: *Diaries from 652 BC to 262 BC* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Denkschr., 195. Bd.) Viyana
Said E. 1978 *Orientalism* New York
Salles J.-F. 1988 'La circumnavigation de l'Arabie dans l'antiquité classique' Salles, J.F. (editor) *L'Arabie et ses mers bordières* I: *Itinéraires et voisinages* içinde, (TMO 16) Lyon
——— 1990 'Les Achéménides dans le golfe arabo-persique' *AchHist* 4: 111-130
——— 1991 [bölüm 8]
——— 1994 [bölüm 8]
Sancisi-Weerdenburg H. 1980 *Yaunā en Persai: Gneken en Perzen in een ander perspectief* (Univ. of Leiden, tez)
——— 1982 *Geschiedenis van het Perzische Rijk* Huizen
——— 1983a 'Exit Atossa: images of women in Greek historiography on Persia' Cameron ve Kuhrt içinde, [0E]: 20-33
——— 1983b 'Zendan and Ka'bah' Koch H., Mackenzie D.N. (Hsg.) *Kunst, Kultur und Geschichte der Achamenidenzeit* içinde, (AMI Erganzungsband 10) Berlin: 88-92
——— 1987a 'Decadence in the empire or decadence in the sources' From source to synthesis: Ctesias' *AchHist* 1: 33-45
——— 1987b 'The fifth oriental monarchy and hellenocentrism' *AchHist* 1: 117-131
——— 1988 'Was there ever a Median empire?' *AchHist* 3: 197-212
——— 1989 'Gifts in the Persian empire' Briant ve Herrenschmidt içinde, 1989: 129-146
——— 1990 'The quest for an elusive empire' *AchHist* 4: 263-274
——— 1993 'Political concepts in Old Persian royal inscriptions? Raaflaub K. (Hsg.) *Anfänge politischen Denkens in der Antike* içinde, (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 24) Oldenburg
——— 1994 'The orality of Herodotus' *Medikos Logos*' *AchHist* 8: 39-55
Schlumberger D. *ve d.* 1958 'Une bilingue gréco-arameenne *d'Asoka*' *JA* 246: 1-48
Schmidt E.F. 1953-7 *Persepolis* (2 Cilt) Chicago
Segal J.B. 1983 *Aramaic Texts from North Saqqara with Some Fragments in Phoenician* (EES Texts from Excavations: 6. Memoir) Londra
Seidl U. 1976 'Ein Relief Dareios' I. in Babylon' *AMI* 9: 125-130
Sekunda N., Chew S. 1992 *The Persian Army 560-330 BC* (Osprey Military Elite Series 42) Londra

Shahbazi A.S. 1980 'An Achaemenid symbol II: farnah (gòdgiven) fortune "symbolized"' *AMI* 13: 119-147
Sherwin-White S., Kuhrt A. 1993 *From Samarkhand to Sardis: a new approach to the Seleucid empire* Londra
Sims-Williams N. 1981 'The final paragraph of the tomb-inscription of Darius I (DNb, 50-60): the Old Persian text in the light of an Aramaic version' *BSOAS* 44: 1-7
Spiegelberg 1914 [bölüm 12]
Stern E. 1982 *The Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period* (çev.) Warminster
Stolper M.W. 1983 'The death of Anaxerxes I' *AMI* 16: 223-236
——— 1985 *Entrepreneurs and Empire: the Murašû archive, the Murašû firm, and Persian rule in Babylonia* Leiden
——— 1987 'Belshunu the satrap' Rochberg-Halton F. (ed.) *Language, Literature, and History: philological and historical studies presented to Erica Reiner* içinde, (AOS series 67) New Haven, Connecticut: 389-402
——— 1989 'The governor of Babylon and Across-the-River in 486 BC' *JNES* 48: 283-305
Stronach D. 1978 *Pasargadae* Oxford
——— 1994 'Parterres and stone watercourses at Pasargadae: notes on the Achaemenid contribution to garden design' *Journal of Garden History* 14: 3-12
Sumner W. 1986 'Achaemenid settlement in the Persepolis plain' *AJA* 90: 3-31
Tilia A.B. 1972-8 *Studies and Restorations at Persepolis and Other Sites of Fars* (IsMEO Reports and Memoirs 16 and 18) Roma
Transeuphratène: études sur la Syrie-Palestine et Chypre à l'époque perse I- Paris 1989-
Trümpelmann L. 1967 'Zur Enstehungsgeschichte des Monumentes Dareios I. von Bisutun und zur Datierung der Einführung der altpersischen Schrift' *AA*: 281-298
Tuplin C. 1987a 'The administration of the Achaemenid empire' Carradice I (ed.) *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires: the ninth Oxford symposium on coinage and monetary history* içinde, (BAR International Series 143) Oxford: 109-158
——— 1987b 'Xenophon and the garrisons of the Achaemenid empire' *AMI* 20: 167-245
——— 1991 'Darius' Suez canal and Persian imperialism' *AchHist* 6: 237-283
Uchltel A. 1991 'Foreign workers in the Fortification archive' de Meyer L. (ed.) *Mesopotamie et Élam (Actes de la XXXVe Rencontre Assyrologique Internationale)* içinde, Gent: 127-135
Vallat F. 1989 'Le palais d'Artaxerxès II *à* Babylone' *NAPR* 2: 3-6
van der Spek R.J. 1993 'The Astronomical Diaries as a source for Achaemenid and Seleucid history' *BiOr* 50: 91-101
van Driel G. 1989 'The Murašûs in context' *JESHO* 32: 203-229
von Voigtiander 1963 [bölüm 11]
——— 1978 *The Bisitun Inscription of Darius the Great, Babylonian Version* (Corpus Inscriptionum Iranicarum I: Inscriptions of Ancient Iran, Cilt II, Texts i) Londra
Wallinga H. 1987 'The ancient Persian navy and its predecessors' *AchHist* 1: 47-78

——— 1993 *Ships and Sea-power before the Great Persian Wars: the ancestry of the ancient trireme* Leiden

Walser G. (ed.) 1972 *Beiträge zur Achämenidengeschichte* (Historia Einzelschriften 18) Wiesbaden

——— 1984 *Hellas und Iran: Studien zu den griechisch-persischen Beziehungen* (Erträge der Forschung 209) Darmstadt

——— 1987 'Persischer Imperialismus und griechische Freiheit (Zum Verhältnis zwischen Griechen und Persern in frühklassischer Zeit)' *AchHist* 2: 155-165

Weisskopf M. 1989 *The So-called 'Great Satraps' Revolt', 366-360 BC: concerning local instability in the Achaemenid far west* (Historia Einzelschriften 63) Wiesbaden

Whitehead J.D. 1974 *Early Aramaic Epistolography: the Arsames correspondence* (Univ. of Chicago, yayımlanmamış tez)

Wiesehöfer J. 1978 *Der Aufstand Gaumatas und die Anfänge Dareios? I.* (Habelts Dissertationsdrucke: Reihe Alte Geschichte 13) Bonn

——— 1982 'Beobachtungen zum Handel des Achämenidenreiches' *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 1: 5-15

——— 1994 *Das antike Persien: von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr.* Münih

Yamauchi E. 1990 *Persia and the Bible* Grand Rapids, Michigan

Zaccagnini 1983 [bölüm 7]

DİZİN

* İtalikle yazılan rakamlar kitabın ikinci cildine ait sayfaları göstermektedir.

abanoz 157, 174, 188, 250, 330, 432, 449 / *26, 140, 385*
Abisare 101, 102
Abner *85, 87, 93*
Abşalom *96*
Abusir 171, 181, 182
Abydos 2, *155*, 160, 163, 165, 166, 169, 171, 174, *175*, 187, *205*-207, 236, *269*, 270, *504* / *324-326, 342, 343*
  Tapınağı 163, *269* / *342*
Acemhöyük *5*, 119, 120
Adab *52*, 54, 84
Adad-apla-iddina 494, 498
Adad-nirari I *105*, 460, 462-464, 466 / *135*
  II 494 / *132, 135, 137, 262*
  III *132, 147-149, 154, 197, 211, 212, 229, 262-264*
Adad-şuma-iddina 487
Adad-şum-usur 467
Adana 322 / *8, 42, 43, 106*
Adasi 457
Adilcevaz *225*
adlar/takma adlar 13, 38, 40, *52*, 70, 78, 87, 96, 98, 101, 120, 135, 147, 149, 160, 164-166, *175*, 182, 193, 195, 234, 235, 237, 245, *256*, 263, 270, 310, 311, 315, 328, 353, 369, 371-*375*, 377, 388, 389, 413, 417, 421, 443, 444, 462, *465*, 490, 492 / *5, 6, 16, 29, 37, 38, 40, 45, 81, 94, 105, 109, 112, 157, 183, 187, 194, 195, 214, 224, 239, 260, 278, 303, 322, 346, 362, 366, 408, 414, 430*
Afganistan 1, 3, 4, 6, 447 / *133, 360, 372, 379, 416*
Agum II 443, 444
Ağrı Dağı (Ararat) *224*
Ahab *109*
Ahaz *116, 179*
Ahemenes *353, 355, 378, 402*
Ahemeni İmparatorluğu *353-428 ayrıca bkz* Persler
Ahhiya(va) 310-312, 330, 336, *357* / *8*
Ahikar *192*
Ahiram, Bybloslu *29*
Ahiya *101*
Ahlamû *17*
Ahlström, G.W. *74*
Aka, Kişli 38, *39*
Akar Kuf *bkz* Dur Kurigalzu
Akhaialılar *8*
Akhenaton (Amenofis IV) *254*, 332, 380, 383, 384, 393, 430, 441, 444, *445*, *451*, *452* Akhetaton *bkz* Amarna
Akka *67, 69*
Akkad *15*, 38, *57*, *58*-79, 82, 83, 90, 94, *96*, 106, 136, 143, 318, 371, 372, 483, 488, *496* / *261, 263, 264, 281, 285, 290, 294, 295, 298, 300, 370*
  siyasal yapı *57*, *59*, 61, 63, 70, 72
  tarım 69, 78, 84, 91
  yönetimi *57*, 70, 84, 90
Akkadca *bkz* dil
Akrep asa 166
Akşak *55*
Alacahöyük 13, 309, *356*
Alaksandu, Vilusalı 338
Alalah (Tell Açana) 132, 316, 332, 373-*375*, 377-381, 383, 387, 389, 391, 393, 402, 403, 415 / *66*
Alalia *369*

Alara *323, 333*
Al-Ashur-nasir-apli (Assurnasirpal şehri) *138*
alfabe *6* / *26, 28, 29, 249, 255*
Alişar *295*
Alkaios *303*
Allabrialılar *362*
Alşe 382, 387
Alt, A. *67, 68, 94, 434*
altın 34, 44, *52*, 53, 79, 113, 122, 142, 156, 157, 174, 188, 222, 250, 282, 285, 289, 298, 316, 329, 363, 382, 392, 393, 396, 403, 404, 406, 407, 409, 410, 422, 432, 433, 440, 448, 449-451, 453, 461 / *23, 27, 28, 34, 106, 116, 136, 236, 244, 250, 254, 260, 273, 307, 330, 331, 333, 367, 385*
Altıntepe *225, 228, 238, 240*
Alyattes *251, 252-254, 283*
Amalekliler *48, 77*
Amarna (Akhetaton) 241, 242, 244, 254, 255, 257, 258, 261, 289, 416, 444, 453
  Dönemi 254-267
  Mektupları 245, 256, 283, 331, 383, 400, 416, 417, 426, 432, 438, 445, 450, 451, 453, 458, 459 / *14, 67, 71*
  sarayı *279*
Amasis *339, 341, 343-345, 349-351, 374*
Amel-Marduk *251, 283, 288*
Amenemhab 244, 424
Amenhotep 268, 274
Amenirdis *342*
Amenofis I 243, 249, 291, 380, 420
  II 243, 253, 276, 278, 279, 380, 383, 424, 425, 446
  III 243, 245, 253, 254, 257, 279, 281-284, 329, 331, 380, 383-385, 393, 400, 401, 419, 425, 438, 441, 444, 447-449, 453
Amirah/Amrati kültürü 167, 170
Amme-baal 138
Ammenemes I 210, 213-217, *225*
  II 212, 213
Ammi-saduka 144
Ammiştamru I 400, 401
  II 399, 401, 406-411
Ammon/Ammonlular *46, 48, 57, 69, 77, 83, 94, 120, 144, 423*
'Ammurapi II 398, 399, 401, 411
Amose, Ebana oğlu 230, 237, 244, 248, 422
Amose, Kral 230, 236-238, 246, 248, 249, 380, 419, 420
Amurrular 10, 71, 83, 91-93, 96, 101, 104, 112, 407
Anadolu 1, 4, *5*, 7, 9, 13, 16, *53*, 95, 96, 109, 112, 113, 116-123, 295, 296, 298-301, 305-307, 310-312, 316, 318, 322, 324, 327, 329, 341, 348, 356-358, 373, 389, 396, 456 / *5, 11, 15, 31, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 108, 132, 136, 138, 142, 144, 154, 156-159, 184, 223, 224, 228, 236, 237, 243, 245, 249, 251, 253, 303, 360, 363, 369, 373, 390*
  siyasal yapısı 117, 120, *299* / *108*
Anedjib (Enezib) 166, 167
anıt heykeller *54*, 61, 64, 66, 105, 108, 165, 173, 178, 201, 213, 233, 234, 241, 251, 256, 307, 309, 310, 445, 481, 489 / *16, 21, 30, 38, 43, 107-109, 240, 247, 332, 359, 377, 384*
  Marduk 436, 443, 444, 459, 467, 489, 496, 497 / *178, 267, 274, 276, 284, 285, 387*
Anitta 118, 297-300, 303
Ankara *244, 247*
Ankhifti, Mo'alla'lı 206
antlaşmalar 127, 281, 307, 312, 331, 337, 348, 350, 351-354, 362, 366 / *33, 50, 52, 62, 66, 81, 84, 138, 145, 164, 175, 179, 183, 184, 248, 309, 310, 336, 388*
  Assur-Babil 474 / *135, 146, 147, 149, 215, 261*
  Babil-Medler *220, 252, 280*
  Mısır-Mitanni 328, 386, 387
  Hitit 280, 304, 327, 333, 335-338, 344, 345, 347, 349-351, 358, 365, 366, 381, 396 / *225*
  Mısır ile 244, 271, 344, 352, 431 / *346*

Ugarit ile 331, 349, *355*, 366, 396, 394, 402-406, 410
Sfire *104, 150, 180*
vasal, Esarhaddon 348, 352, 354, 381 / *164, 168, 179, 198*
Şattivaza 331, 349, 350, 381, 383, *385*, 388, 389, 458
Anum-hirbi, Mama'lı 299, 373
Anzan (Tell-i Malyan) 15, 69, *75*, 483, 484, 491 / *294, 355, 361, 362, 366, 367, 372*
Aphek 417 / *57, 77, 79, 80, 282*
'apiru 419, 428, 429 / *14, 65, 71-73*
Apku 470, *475*
Apofıs 229-231, 235, 237, 238
Apries *283, 339, 340, 341, 346, 347, 349-351*
Arabistan/Araplar 2, 436 / *27, 176, 177, 179, 180, 260, 269, 292, 293, 299, 395, 413*
Aramice *bkz* dil
Aramiler 470, 473-*475*, 493, 497, 498 / *5, 14-25, 27, 39, 46, 65, 73, 94, 100, 132, 133, 135, 145, 151, 191, 199, 249, 260, 264, 266, 276, 277, 301, 419*
Aramu *229, 232, 233*
Aratta 39
arazi/toprak 1, 8, 33, *50*, 71, 81, 138, 139, 142, 146, *155*, 159, 181, 182, 184, 196, 198, 220, 246, 256, 261, 270, 283-*285*, 288, 290, 319, 349, *355*, 358, 367, 381, 388, 389, 390, *395*, 406, 430, 442, 463, 466, 471, *475*, 491, 493, *495 / 10, 25, 67, 71, 112, 134, 135, 141, 195, 196, 198, 204, 211, 212, 224, 231, 242, 264, 288, 292, 304, 305, 316, 319, 324, 335, 357, 371, 380, 382, 389, 408, 415, 417, 418, 419, 420, 428*
bağışları 46, 289, 356, 395, 443, 493, *495 / 200, 203, 211, 267, 315, 321, 343, 411, 420*
mülkiyeti/sahipliği 33, 36, 46, 72, 79, 142, 176, 181, 220, 286, 391, 406, 431, 442, 483 / *21, 242, 304, 317, 341, 344, 358, 418, 419, 427*
ıslahı 154, 156, 468, 469 / *133*
Arbela (Erbil) 14, 372, 458, 474 / *130, 221, 359, 417*
Ardi-mulissi *188*
Ardys *250-252, 283*
Argişti I *228, 229, 235, 236*
II *229*
Argiştihinili (Armavir Blur) *237, 238*
Arhalba 401, *405*
Arik-den-ili 460, 462, 463
Arinberd *225*
armağanlar (diplomatik) *52*, 71, 77, 131, 133, 135, 136, 250, 272, *275*, 298, 317, 319, 329, 343, 352, 367, 423, 424, 426, 433, 447, 449, 451-454, 460, 461, 463, 473, 474 / *33, 34, 87, 98, 106, 107, 112, 116, 138-141, 181, 183, 187, 202, 220, 250, 253, 266, 331, 396, 411, 413, 423, 424*
Arnuvanda I 303, 304, 328-330, *355*, 380
II 303, *405*
III 303, 304, 333, 347, 364, 401
Arrapha (Kerkük) 374, 377, 387, 390 / *200, 202, 219, 220, 266*
Arrianos *405*
Arsames *355, 359, 410, 414, 415, 417-419*
Arselis, Mylasalı *252*
arta 399, 400, 431
Artakserkses I *355, 357, 388-392, 403, 404, 406, 422*
II *355, 389-391, 403, 406, 415, 420, 426*
III *355, 381, 389, 391*
IV *355, 392*
Artaşata *392, 393*
Artaşumara 380, 386
Artatama I 253, 380, 381, 383, 384
II 380, 386
Artystone, kraliçe *357*
Arvad 473 / *27, 30, 143, 209, 301*
Arzava 310, 311, 316, 318, 329, 330, 333-336
asa topuzları 166, 170, 173
askeri örgütlenme 40, 71 / *88, 99, 131, 136, 202, 297*

askerlik hizmeti 143, 419, 476, 495 / *10, 199, 303, 310, 420*
Assur 14, 16, 24, 52, 61, 65, 80, 95, 97, 98, 104-106, 108-116, 121-123, 126-128, 140, 142, 245, 271, 273, 275, 276, 296, 301, 332, 344, 347, 373, 377, 380, 382, 383, 385, 387, 406, 411, 424, 439, 441, 442, 445, 447, 449, 457-475, 478, 479, 485, 487, 489, 493, 497, 498 / *3, 15, 16-23, 25, 27, 33-37, 39, 42, 45, 48, 78, 102-111, 114-116, 123-233, 235, 237-240, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 252, 257-264, 266, 267, 269-280, 284, 288, 292, 295, 297-299, 302, 303, 305, 306, 310-313, 322, 325, 328, 332, 336, 338-341, 347, 348, 361-365, 373, 385, 395, 407, 419, 421*
devrilmesi *213-218*
'Emlak Defteri' *204*
Eski Assur dönemi 95, 104-106, 108, 114, 118-120, 135, 295, 307, 458 / *167, 168*
imparatorluğu 464, 469 / *123, 130, 131, 149, 151, 154, 157, 160, 164, 167, 168, 175, 181, 184, 188, 189, 195, 200, 201, 206, 208-210, 214, 217, 218, 221*
kolonileri *138*
ordusu *127, 129, 134-137, 139, 141, 143, 146, 150, 154, 159, 166, 173, 183, 184, 189, 199, 202-204, 206, 207, 211, 219, 221*
Orta Assur dönemi 108, 109, 115, 441, 457, 460, 465, 475-478 / *123, 130, 131, 167, 169*
örgütlenmesi *206, 209, 224*
sanatı *140, 141, 166, 167*
siyasal yapısı 109, 110 / *123, 125, 174, 175, 180, 215, 220*
tacirleri 112, 115, 116, 119, 121-123, 295 /*34, 141, 208-210*
tarımı *134, 184, 203*
toplumsal yapısı 109, 115, 475, 476 / *137, 200, 205*
ve Babil 439, 461, 467-469, 473, 488 / *126, 129, 135-138, 144-149, 154-160, 169, 173, 176-178, 181, 189, 191, 197, 203, 209, 210, 213-221*
ve Elam 492 / *123, 154, 156, 157, 159, 160, 169, 173, 174, 182, 183, 189, 199*
ve Medler *160, 183, 207, 213, 214, 217-221*
ve Mısır *123, 143, 144, 155, 159, 173, 175, 176, 188, 197, 199, 203, 209, 217,219, 220*
ve Urartu *123, 144, 154-157, 171, 204*
'vasal antlaşmaları' *164, 168, 179*
yönetimi *157, 201-213*
Assurbanipal *126, 128, 132, 158-163, 166, 168-170, 173, 174, 178, 179, 182, 184, 185, 187, 190, 194, 197-200, 213, 214, 216, 218, 219, 229, 238, 251, 262, 276-279, 295, 305, 336, 338, 341, 361*
Assur-bel-kala 275, 460, 474 / *18, 19*
Assur-dan II 109, 460, 485 / *19, 131-135*
III *229, 262*
Assur Devlet Arşivleri 161
Assur-etel-ilani *132, 173, 187, 198, 214-216, 218, 251*
Assur-nadin-ahhe I 380, 383, 458,
Assur-nadin-şumi *189, 271*
Assurnasirpal I *127*
II *126, 132, 137-143, 146, 154, 165, 195*
Assur-nirari V *132, 149, 150, 229, 235, 262*
Assur-reşa-işi 470, 477
Assur-uballit I 380, 441, 458-462, 475, 477
II *132, 173, 220, 251*
Astour, M. 443 / *12*
astronomik günlükler *381*
Astyages *251, 252, 283, 363, 367, 373*
Asvan 153, 171, 179, 198, 231, 236, 274, 288 / *329, 337, 346-348, 374*
barajı 8, 158, 188
Asyut 204, 205 / *327, 329*

Aştata 387, 412
Atalşen, Urkişli 372
Athribis *329, 338*
Atina *128, 253, 382, 386-390, 422, 426*
atlar 18, 136, 276, 277-279, 283, 285, 389, 390, 422, 423, 427, 431, 437, 438, 449, 453, 454, 472, 493 / *43, 133, 134, 136, 183, 219, 242, 309, 330, 331, 334, 338, 368, 397, 404, 417*
atlı savaş arabaları 246, 248, 258, 277, 278-280, 283-285, 390, 423, 431, 450, 454, 471, 472, 493 / *7, 241, 275, 330, 420*
Attarissiya, Ahhiya(va) kralı 329
Avaris 229, 230, 233-237, 246, 247, 270
Ay 37, 65, 82, 86, 94, 496
'Ay Kenti *63-66*
ayaklanmalar/isyanlar 54, 67, 151, 297, 339, 350, 461, 495 / *48, 71, 73, 96, 100, 101, 128, 137, 145, 162, 180, 199, 220, 221, 230, 241, 271, 276, 277, 286, 288, 298, 336, 367, 369, 371, 379, 380, 386, 387, 388, 390, 392, 394, 395, 400, 403, 412, 426*
Assur'a karşı *137, 138, 146, 147, 149, 156, 159, 160, 184, 275, 277, 336*
Mısır'a karşı 207, 210, 215, 238, 432 / *65, 349, 377, 386, 388, 390, 391, 393*
Persia'ya karşı *239, 367, 379, 381, 382, 386, 399*
İsrail'e karşı *71, 100, 102, 114, 120*
ayinler/ritüeller 59, 65, 98, 135, 176, 184, 215, 249, 250, 281, 366 / *32, 52, 53, 140, 169, 171, 174, 190, 191, 255, 256, 274, 291, 298, 314, 316, 318, 332, 335, 351, 402, 406, 407*
arınma 359, 360 / *191, 194*
'Ayn Dara *41, 104*
Azerbaycan *224*
Azitavada *birçok yerde*
Azzi-Hayaşa *225*

Balam *121*
Baalu, Tyroslu *33*
Baba-aha-iddina *261, 262, 286, 288*
Babacan *363, 365*
Babil 12, 14, 16, 23, 96, 104, 109, 111, 113, 128, 129, 138-144, 146, 150, 151, 245, 253, 273, 238, 301, 302, 319, 321, 325, 333, 343, 344, 357, 374, 377, 382, 413, 414, 424, 425, 439-448, 461, 462, 466-469, 473, 474, 479, 484, 487-490, 492-498 / *3, 15-18, 22, 23, 25, 33, 47-49, 113, 116, 117, 126, 129, 135-138, 144-149, 154-160, 169, 173, 176-178, 181, 189, 191, 197, 203, 209, 210, 213-221, 223, 231, 238, 239, 251-253, 257-267, 269-290, 292-299, 301-320, 339, 348-351, 355, 357, 358, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 369-372, 376, 379, 381, 385-387, 389-392, 395, 403, 405, 414-422, 425-427*
Babil Kronikleri 301, 484 / *129, 155, 181, 258, 264, 267, 273, 339*
emlak günlükleri *381*
Eski Babil Dönemi 60, 62, 64, 67, 84, 87, 89, 95, 125, 132, 135, 369, 372, 437, 438, 491
Eşzamanlı Tarih 148, 259, 263
imparatorluğu 95, 140, 301 / *257, 259, 281, 289, 296, 298, 299, 301, 303, , 304, 306*
Kassit dönemi 435-457 / *3, 269*
siyasal yapısı *257, 260, 261-264, 276, 279, 282, 297, 306, 319*
tarımı *260, 269, 279, 305, 307, 316*
toplumsal yapısı *258, 260, 267, 304, 307, 308, 312, 320*
ve Assur 461 / *257-264, 266, 267, 269, 270-280, 284, 288, 292, 295, 297, 298, 300, 302, 303, 305, 306, 310, 311-313*

ve Elam 466, 484, 488 / *260, 266, 267, 269, 270-272, 275-278, 282*
ve Mısır *277, 280-283, 302, 303, 315*
ve Persler *257-259, 283, 289, 293, 295-297, 306*
yönetimi *259, 260, 270, 278, 297, 315, 317, 319*
ayrıca bkz Mezopotamya
Babilonia/Babil ülkesi
fethedilmesi *158, 258, 268, 269, 306, 351, 367, 374*
kuşatması *269, 277-279, 281*
sarayı *258, 289, 298, 299, 303, 349, 416*
siyasal yapısı *257, 260, 261, 263, 264, 319*
tapınak *258, 259, 261, 263-265, 267, 273, 274, 276, 278, 284, 292, 304, 306, 307, 309, 310, 314-320*
yeniden inşası *259, 264, 265, 276, 284, 292, 311*
Badari/Badari kültürü 169, 170, 171
Bagoas *392, 393*
Bahreyn 4, 43, 69, 446 / *17*
Bahriye vahası 155, 187 / *345*
bakır 17, 27, 79, 112, 113, 122, 142, 156, 157, 170, 172, 174, 175, 188, 222, 289, 320, 328, 344, 347, 407, 431, 436, 449, 465, 472 / *184, 233, 243, 331, 333*
Baktria *372, 385, 391, 395, 416, 423*
Balavat *165, 233*
tapınak *165, 233*
Bardiya (Gaumata) *355, 377-379, 384, 397, 408*
Bargayah, KTK kralı *150*
Barka *374*
Barrelet, M.T. 14, 392
Barsur, Sam'allı *107*
Bartatua *198*
Basra Körfezi 1, 3-5, 13, 23, 27, 119, 120, 436, 480 / *124, 209, 301, 302*
Bavian *273*
bebek kurban etme *32, 52*
Beckerath, J. von 203, 205, 230-233, 236, 270, 275
Behistun 479 / *356, 378-381, 397, 408, 409*
Belesys *422*
Bel-ibni *265, 271*
Bel-şar-usur (Belşazzar) *289, 292*
bendeka 409
Beni Hasan 219, 224, 230
Bernal, M. 6
Berossos 11 / *279, 391, 426*
Bessos *393*
Bestam *225, 228, 233, 238, 239*
Beycesultan 310
Beyrut 418
Beyt Rehob *24, 144*
Beytel *62, 64, 66, 81*
Beytşan *9, 57, 64, 67*
Bikai, Patricia *30 / 30*
Bilgeler 11 / *161, 191*
ayrıca bkz maguslar
Bing, J. D. *42*
Bintepe *254*
B'ir (Res İbn Hani) 395, 412
Bit Adini *16, 138, 143, 150*
Bit Agusi *16, 104, 105, 109, 143, 144, 148- 150, 201*
Bit Amukani *23, 260*
Bit Bahiani *16, 19*
Bit Burutaş *42*
Bit Dakkuri *260, 271*
Bit Yakin *23, 156, 218, 260, 264, 266, 267, 271, 276*
Bit Zamani *16, 136-138*
Bitik 309
Boğazköy *ayrıca bkz* Hattuşa 9, 119, 295, 297, 304, 306, 370, 375, 388, 390, 392, 445, 453 / *244, 368*
borç 79, 99, 143-145, 406 / *71, 108, 168, 195, 202, 205, 317, 394, 420*
borçtan kurtarma 144
Borsippa 141, 498 / *145, 148, 263, 267, 275, 276, 288, 302, 304*
boşanma 50, 349, 407, 408
Breasted, H. 7
Bubastis 229 / *325, 326, 329*
Buhen 188, 237, 248
Bullalar 355 / *30, 228, 359*

Burnaburiaş II 441, 445, 446, 451, 452, 461, 462
Busiris *329*
Buto 164, 171, 172
Butzer, K.W. 157, 158, 172, 219, 286
Byblos 130, 189, 210, 224, 236, 244, 256, 257, 274, 418, 473 / *27, 29, 30, 33, 34, 143, 303, 327, 348*

cam 18, 156, 447 / *36*
Carnarvon tableti 230, 231
Cebel Barkal 421, 432 / *322, 334*
Ced-honsu-ef-ankh *324*
Cehutihotep 219
Cemdet Nasr 27, 28, 32, 40
Cezire 130, 142, 413
Childe, Gordon 17
Coser 177, 178, 184

Çatalhöyük 17, 18
çifte monarşi, Assur-Babil 266, 270, 278 / *147, 191, 194, 197, 289, 408-410, 422*
çiviyazısı *bkz* yazı sistemleri
çocuklar, kraliyet 46, 344, 351
Çoge Zanbil (Al-Untaş-napirişa) 480, 482, 486
  zigguratı 486
çömlek 28, 93, 109, 170, 188, 236, 237, 246, 392 / *12, 30, 31, 46, 112, 225, 244, 246, 249, 253, 255, 278, 358*

Dahla vahası 155, 171, 187, 188 / *345*
Dalley, S. 97, 110, 127, 133, 139, 140, 149, 150, 497, 498, 500
Dan, kabilesi *10, 80*
Dareios (Dara) I 479 / *239, 296, 342, 345, 351, 355-357, 366, 371, 372, 375-387, 394-397, 399, 400, 402, 403, 407-409, 416, 425, 427*
  II *355, 389-391, 406, 408, 422*
  III *319, 355, 393, 403, 404, 420*
  yazıtı *356*
Daskyleion 6 / *359, 414, 415*
Davut *24, 35, 48, 62, 75, 76, 78-80, 84-86, 88-97, 100-103, 109, 113, 119, 188*
de Vaux, R. *82*
Deimel, A. 35, 36
Delos Birliği *387*
demir 357, 472 / *26, 36, 136, 139, 243, 279, 333*
Demir Çağı 12, 307, 415 / *30, 32, 37, 68, 90*
Denderah *324*
'deniz kavimleri' 244, 411, 443 / *5, 6, 8-15, 65*
'Deniz Ülkesi' 129, 446, 493, 497, 499 / *260, 274, 277, 302*
  Hanedanlığı 150, 494
Denyen/Danuna *(Dnn) 6, 8*
depremler 400 /*4, 12, 66*
Der 53, 54, 75, 98, 112, 113, 487, 498 / *261, 276, 300, 367*
Derbend-i Gaur 66
deri belgeler, Arsames mektupları *359*
Desroches-Noblecourt, C. 279
destanlar 39, 77, 312, 392, 492 / *12, 28, 56, 335*
  Yaratılış/Babil (Enuma Eliş) 443, 496, 497
  Erra 498
develer 9, 18, 155 / *68, 136, 144, 180, 185, 242*
Deyr Alla *120, 121*
Deyr el-Bahri 211, 250
Deyr el-Ballas 236
Deyr el-Medine 246, 249, 270, 275, 289-292
Deyr Tasa 169, 171
Diakonoff, I.M. 79, 81, 146, 148, 376, 389, 390 / *205*
Dicle 2, 8, 23, 25, 26, 53, 54, 57, 75, 98, 104, 105, 113, 141, 372, 377, 466-468, 480, 486, 487, 489, 495 / *16, 22, 135, 136, 166, 219, 220, 260, 261, 264, 266, 269, 272, 276, 282, 295, 367, 370*
dil 5, 6, 28, 32, 77, 95, 225, 237, 271, 299, 304, 306, 370, 371, 373, 374, 376, 388, 413, 443, 468, 481 / *6, 15, 25, 38, 45, 46, 226, 228, 249, 255, 338, 358, 425*

Akkadca 5, 32, 59, 61, 78, 90, 95, 125, 280, 297, 298, 307, 314, 320, 344, 369, 370, 371, 373, 374, 378, 381, 385, 391, 397, 402-404, 407, 413, 414, 426, 429, 444, 454, 468, 479, 481-483 / *15, 19, 20, 104, 124, 129, 161, 195, 207, 233, 261, 293, 307, 308, 317, 355-358, 367, 380, 383, 386, 410, 421*
Aramice 5, 6 / *15, 16, 19-21, 37, 38, 41, 45, 50, 105, 107, 120, 150, 180, 195, 207, 208, 277, 278, 281, 304, 357-359, 381, 401, 410, 417, 420, 421, 425*
Elamca 32, 90, 479-482, 489 / *356, 357, 366, 380, 383, 416, 417, 421*
Eski Farsça 479, 481 / *355-357, 360, 380, 383, 390, 409, 412, 414*
Frigce *246*
Hattice 307 / *38*
Hint-İran 388-390
Hititçe 119, 280, 297, 306, 314, 320, 344, 354, 370, 381, 392, 397, 413 / *38, 44*
Hurrice 108, 306, 307, 370, 371-376, 383, 385, 388, 389, 391, 392, 397, 413, 465 / *38, 226, 228*
İbranice *6 / 15, 50, 51, 112*
İranca *6 / 410*
Kassit 437, 438, 443, 444
Luvice 307 / *38*
Lydia dili *255*
Neşaca 300
Palaca 307
Sanskritçe *360*
Sümerce 28, 32, 41, 59, 77, 78, 90, 95, 307, 370, 414, 444, 446, 468, 481
Urartuca 376 / *45, 225, 226, 228, 233, 239*
Dilbat 141
Dilmun 43, 69 / *158, 269, 301*
din 31, 42, 43, 55, 216, 227, 229, 238, 246, 256, 258, 263, 264, 283, 289, 290, 306, 360, 365, 375, 376, 398, 403, 442, 444, 455, 456, 472, 490, 496, 497 / *32, 46, 52, 74, 75, 81, 82, 90, 257, 293, 360, 425*
ayrıca bkz kültler; tanrılar
Diodoros 437 / *339, 345*
Diyala bölgesi 2, 34, 57, 61, 67, 73, 84, 97, 98, 104, 142, 377, 447, 462, 480, 495 / *154, 157, 260, 264, 269*
dokumacılık 42, 53, 78, 122, 123, 133, 142, 186, 284, 357, 371, 390, 473 / *28, 33, 35, 36, 206*
Dor 9, *201*
drauga *397, 399*
Drehem *bkz* Puzriş-Dagan
dua mektuplar/tanrıya mektuplar *127, 128*
Dudu 58, 60, 68
Dur Kurigalzu (Akar Kuf) 447 / *136*
Sarayı 448
Dur Papsukkal *261*
Dur Şarrukin (Horsabad) *197, 201, 202, 208, 211, 212*
duvar yazıları 188, 190, 212, 243, 245, 269, 416, 421 / *120, 156, 241, 324, 344, 346*

Eanatum 35, 42, 46, 47, 49, 54, *55*
Ebla (Tell Mardikh) 10, 53, 63, 66, 71, 97, 189, 374
Ebu Selebih 35, 41
Ebu Simbel 188, 273 / *344, 346*
Tapınağı 241, 245, 433
edebiyat 6, 7, 9, 35, 41, 61, 77, 95, 145, 180, 189, 191, 198, 210, 215, 225, 307, 370, 373, 375, 398, 414, 494, 496 / *53, 162*
ayrıca bkz destanlar; ilahiler/ezgiler
Edel, E. *349*
Edfu 2, 171, 187, 207, 208, 209
Edom 2, 419 / *26, 46, 69, 74, 77, 94, 100, 108, 115*
Efesos 311, 334 / *253*
Egibi ailesi *258, 304, 306*
Ekallate 111, 113, 114, 131, 140, 473 / *273*

Ekbatana (Hemedan) 2, 3, 14, 479 / *154, 213, 356, 359, 361, 362-364, 367-369, 380, 391, 393, 416*
El Omari 170, 171
Elam 2, 3, 15, 29, 32, 37, 54, 64, 69, 71, 80, 83, 92, 93, 98, 99, 100, 113, 114, 144, 169, 173, 439, 446, 447, 466-468, 479-494, 496, 497, 499 / *3, 15, 123, 154, 156, 157, 159, 160, 173, 174, 182, 189, 199, 238, 260, 266, 267, 269-272, 275-279, 282, 361, 362, 370, 372, 379, 381, 385, 395, 421*
siyasal yapı 490, 491
toplumsal yapı 490, 491
ve Babil 489
el-Berşeh 219
elçiler 74, 115, 121, 131, 137, 224, 245, 253, 259, 274, 280, 284, 329, 333, 343, 372, 383, 384, 424-426, 446, 448, 449, 452, 484 / *105, 141, 142, 157-160, 200, 238, 247, 269, 275, 330, 388, 397*
Elephantine 2, 182, 187, 206, 207, 208, 245, 273 / *277, 344, 347, 348, 358, 381, 401, 414, 415, 421*
Ellipeliler *362*
Elvend Dağı *362*
Emar (Tell Meskene) 52, 130, 349, 359, 375, 377-379, 381, 387, , 391, 396, 397, 412-415, 424, 456 / *4, 66*
Emery, W.B. 166, 188, 214
Enheduanna *65*
Enlil-bani 101, 102
Enlil-kudurri-usur 460, 467
Enlil-nadin-ahi 441, 485, 488, 495
Enlil-nadin-şumi 441, 485, 487
Enlil-nirari 460, 462, 463
Enmebaragesi, Kişli 35, 37, 38
Enmerkar 37, 39
ĕntum 62, 63, 65, 98
Enūma Eliş bkz destanlar
Erebuni *237, 238*
Eretria *382, 418*
Eriba-Marduk 440 / *262, 264, 266*
Eridu 24, 27, 67, 84, 100
kutsal alanlar 27, 84
Eriha 17, 18 / *66, 67*
Erişti-Aya 150
Erişum I 106, 108, 109, 111-113, 118
Eritre 156, 180, 250
Erivan ovası *237, 238*
Ermenistan 2 / *36, 224, 225, 239, 379, 395, 410*
Esarhaddon *33, 34, 128, 132, 158, 159, 161, 164, 166, 168, 169, 171-173, 176, 178-181, 186-189, 191-195, 197, 198, 204, 209, 229, 238, 251, 262, 274, 276, 310-313, 336*
Eski Ahit 7, 10, 288, 370, 394, 397, 398, 455 / *10, 15, 16, 23, 31, 32, 35, 47, 49, 50-52, 54-57, 59, 64-67, 71-74, 79, 82, 86, 94, 95, 99, 103, 104, 108, 110, 112, 113, 120, 121, 129, 121, 129, 163, 176, 179, 193, 217, 259, 282, 303, 325, 339, 355, 381*
eşler/karılar 81 / *179, 422*
kraliyet 46, 220, 264, 282, 283, 344, 393 / *140, 187, 194, 196, 334, 403, 408, 409*
Eşnunna 52, 75, 84, 96-98, 104, 126, 128, 137, 140-142, 377
Etrurya *13*
evlat edinme 149, 391, 442 / *324, 342*
evlilikler, hanedanlıklar arası 82, 104, 127, 130, 195, 219, 253, 257, 283, 328, 330, 341, 350, 355, 384, 400, 410, 413, 448, 484, 490 / *114, 135, 140, 194, 217, 280, 304, 305, 321, 324, 326, 350*
eyaletler 201, 495 / *19-21, 36, 40, 48, 104, 114, 116, 120, 124, 143, 146, 149, 151, 155-157, 201, 202, 206, 207, 210, 212, 219, 240, 256, 266, 267, 283, 289, 296, 297, 301, 302, 335, 351, 357, 360, 371, 381, 386, 387, 393, 394, 399, 412, 414-417, 423, 424, 426*
Ezra *49, 50, 355, 388*

Failaka *301*
Falcon, N.L. 23
Farnabazos *389, 415, 423, 424*
Fars 15, 479, 481-484, 487, 490 / *294, 358, 360-362, 366, 384*

Fayyum 156, 167, 169, 170, 171, 212, 215, 216, 219, 274, 284
Fenikeliler 2, 6, 417 / *15, 26-28, 30-33, 35-37, 99, 209, 345, 422*
koloniler *28, 36, 37*
Fırat 1, 8, 23, 25, 26, 32, 53, 55, 63, 67, 74, 75, 114, 120, 124, 127, 130, 138, 142, 155, 250, 251, 286, 310, 317, 332, 349, 372, 374, 377, 379, 396, 412, 414, 420, 424, 436, 437, 445, 462, 463, 465-467, 470, 472, 480 / *17, 19, 23, 27, 39, 41, 104, 135-138, 142, 143, 148, 149, 154, 219-221, 235, 237, 242, 260, 282, 295, 386, 426*
fildişi 174, 188, 330, 396, 432, 449, 473 / *23, 26, 31, 33-35, 98, 139, 146, 167, 241, 248, 253, 260, 385*
Filistiler 6, *9, 10, 15, 34, 46, 48, 57, 67, 68, 75, 77-80, 92, 94, 199*
Filistin 125, 172, 175, 224, 225, 230, 234, 237, 245-247, 250, 415, 416-421, 423, 425, 426, 430-432 / *4, 9, 13, 46, 47, 54, 55, 57-60, 65, 67, 69- 74, 77, 159, 173, 183, 209, 217, 282, 325, 327, 335, 336, 341, 344, 348, 386, 390, 413*
isyanı 253, 425
Finkelstein, J.J. 62, 86, 97, 110, 145
Fokaia 369
Fokylides, Miletoslu *218*
Forest, D. 31
Forrer, E. 311
Frankenstein, S. *33*
fresk 124, 126, 132, 133, 144, 235, 258 / *201*
Freud, S. 7
Frigya 309 / *26, 45, 123, 157-159, 197, 209, 223, 237, 243, 244, 246-254, 386, 414, 415*
Fritz, V. 392 / *68, 71*
Fürstenspiegel 308, 311, 313

ganimet 44, 71, 179, 247, 270, 290, 316, 317, 319, 331, 355, 358, 367, 383, 386, 402, 422, 425, 431, 468, 469, 471, 489 / *17, 87, 119, 126, 129, 132-134, 183-185, 204, 236, 276, 281, 344, 363, 367, 413*
Gardiner, A.H. 160, 179, 188, 190, 209, 210, 224, 230, 231, 244-246, 274, 287
gardu 421
Garelli, P. 120, 296, 373
Garstang, J. 312
Gaumata (Bardiya) *377, 378*
Gazze 2, 237, 417, 418, 420, 421, 426 / *9, 57, 115, 301, 393, 413*
Gedalya *283, 301*
Geertz, C. *75*
Gerzeliler/el-Gerze 173
Gezer 417, 425, 426, 428 / *59, 60, 62, 64, 66*
gıda temini 207 / *4, 239, 414, 418*
erzak 81, 92, 288, 293, 345, 356, 423 / *92, 136, 143, 206, 303, 415, 418*
Gılgamış, Uruk 37-39, 77, 414, 415
Gibea *63, 81, 82, 87, 96*
Girit 2, 131, 235 / *36*
Girsu (Tello) 35, 36, 41, 47, 50, 55, 56, 66, 480
Gisat *366*
Gize 181, 183, 185, 278
Gobryas *295, 370, 371, 402*
Godin Tepe *363*
Goody, J. 442
Gordion 309, 322, 347, 356 / *244, 247, 248, 252*
Gottwald, N.K. *72*
Gozan (Tell Halaf) *16, 134*
göçerler/yaylacılar 8, 225, 419, 465, 470, 487, 490 / *12, 25, 65, 68, 226, 232, 361, 412*
gömü alışkanlıkları 31, 56, 170, 175, 180, 182, 184-186, 215, 250, 258
ayrıca bkz piramitler; mezarlar
görevliler/memurlar 33, 66, 72, 77, 79, 87, 97, 98, 105, 121, , 128, 133, , 143, 176, , 179, 180, 181, 182, 184-186, 188, 192-198, 206, 211, 216, 220, 238, 241, 244, 245, 247, 249, 255, 259-261, 272, 279, 282, 284, 285, 288-290, 292, 296, 306, 313, 326, 352, 353-358, 360, 362, 364, 365, 367, 372, 395, 404, 416, 426, 442, , 456, 458, 464, 475,

477-479, *495 / 33, 82, 87, 91, 95, 167, 173, 195, 267, 299, 313, 316, 317, 326, 335, 357, 378, 414*
ayrıca bkz saraylar
'görüntü penceresi' *bkz* maru
Graf, K.H. *52*, 53, 73
'Graf-Wellhausen varsayımı' *52, 54*
grd' 420, 421
grevler 293
Gudea, Lagaşlı 58, 60, 74
Gungunum 101, 102
Gurgum *38, 41, 105, 107, 142, 143, 148, 201*
Gurney, O. 301, 311, 312, 347, 360, 362, 440
Gutiler 58, 60, 67, 71, 73, 74, 76, 77, 499
gümüş 34, 44, 53, 79, 81, 92, 113, 122, 123, 142, 144, 146, 147, 236, 289, 316, 317, 319, 382, 391, 393, 396, 407, 449, 450, 454, 476 / *18, 26, 34, 106, 116, 136, 139, 169, 170, 184, 195, 198, 200, 206, 236, 243, 253, 254, 273, 275, 307, 308, 331, 357, 367, 368, 385, 414, 420*
Gyges *159, 250-252, 254, 283, 341*

habiru *bkz* 'apiru
Habuba Kabira 32
Habur ırmağı 53, 97, 114, 124, 387, 413, 471 / *16, 19, 134, 137*
Hadadezer *24, 143*
Hadad-yis'i *20*
Hadrakh (Hatarikka) *105*
Hahhum 319
Halep 14, 53, 97, 127, 128, 130, 142, 317, 319, 321, 325, 328, 332, 338, 374, 375, 377-381, 387, 424, 425, 435 / *16, 41, 143, 150*
Hamat (Hama) *16, 40, 105, 109, 118, 143, 144, 148, 156, 166, 207, 209, 280*
yazıt *105, 118*
Hammurabi 14, 16, 97, 102, 110, 125, 126, 128, 129, 132-134, 140-146, 150, 151, 435, 436, 441, 489, 496 / *151*
Kanunları 84, 139, 144-146, 148, 149, 357
Hana 135, 136, 150, 151, 436, 437
Hantili I 303, 320-322, 325, 338, 380
II 302, 303, 338
haraç/armağan 51, 52, 71, 77, 91, 131, 133, 135, 136, 147, 179, 180, 237, 250, 272, 275, 282, 283, 298, 317, 319, 329, 332, 343, 347, 352, 355, 362, 367, 371, 382, 383, 391, 395, 403, 404, 406, 407, 423, 424, 426, 427, 431, 433, 445, 447-454, 460, 461, 463, 471, 473, 474 / *9, 23, 26, 91, 115, 116, 131, 135, 136, 143, 144, 155, 183, 203, 219, 236, 264, 302, 332, 349, 365, 382, 384, 389, 394, 395, 424, 427*
Harcedef 190
harem 195, 341, 477 / *194, 196*
Harge vahası 155, 171, 187 / *345, 351, 375, 383*
Harkhuf 179, 180, 188
Harpagos *369*
Harpalos *414*
Harper, R.F. 161
Harran 471, 480 / *27, 197, 200, 210, 220, 280, 292, 293, 311, 363*
Hasanlu *225, 233, 362*
Haşşu 373
Haşşuva 317-319, 322
Hatşepsut, Kraliçe 230, 242, 243, 250, 251, 419, 420, 432
Hatti 120, 244, 271-273, 281, 295, 297, 310, 315, 316, 318-320, 324, 325, 330, 331, 335-343, 346, 347, 351-353, 356, 359, 361-364, 367, 368, 376, 380, 382, 402, 403, 405, 407, 424, 425, 463, 471 / *7, 11, 12, 39, 59, 139*
tarımı 337, 406, 411
Hattuşa (Boğazköy) 2, 119, 295, 297-302, 304, 306-309, 313, 315-319, 321, 323, 324, 329-331, 334-339, 341-343, 345-348, 351, 352, 355, 362-364, 367, 375, 381, 392, 406, 407, 445, 463 / *11*
Hattuşili I 280, 281, 302-304, 312-319, 321, 367, 374, 380

III 244, 271, 283, 303, 326-328, 338, 339, 341-346, 376, 401, 406, 441, 453
Savunması 339-345, 349, 362, 363, 366, 376
siyasal vasiyeti 312-315, 324, 326
Yıllıkları 316, 331
Hawkins, J.D. 307 / *39, 42*
Heft Tepe 480, 482, 484
Heftevan Tepe *225, 233*
Hekanakhte 504
Hellenistik Dönem 11, 59, 61, 159, 251, 423, 454 / *191, 340, 355, 357, 391*
Heliopolis *342*
heykeli *383*
Hemamiya 169, 171
Hemedan *bkz* Ekbatana
Herakleopolis 200, 201, 204-209, 211, 274 / *324, 325, 327-329, 332, 342*
Herihor 268, 274, 275
Hermopolis 237, 238, 254, 255, 257 / *329-332, 334, 358*
Herodotos 10, 153, 184, 191 / *28, 217, 223, 224, 239, 243, 244, 249, 250, 252-254, 301, 325, 335, 339, 341, 345, 347-351, 354, 363, 364, 366-369, 372-378, 382, 397, 399, 407-409, 416, 422, 426, 427*
Hesiodos 7, 392
heykeller 29, 43, 52, 59, 66, 70, 73, 74, 83, 87, 88, 93, 97, 124-126, 146, 178, 182, 189, 197, 206, 213, 216, 217, 219, 245, 249, 256, 259, 260, 279, 290-292, 297, 309, 316, 317, 353, 363, 375, 378, 384, 385, 430, 432, 436, 447, 449, 467, 468, 473, 477, 481, 497, 498 / *19-21, 30, 108, 119, 138, 140, 141, 150, 160, 165, 177, 179, 241, 247, 261, 274-276, 278, 290, 292, 298, 318, 326, 339, 344, 373, 375, 381, 383, 387, 391, 395, 411, 426*
ayrıca bkz rölyefler/kabartmalar
Hezekiel 26, *209*
Hierakonpolis 164, 166, 171-174, 187, 206-208, 433
Hieronymos, Kardialı *428*
Hilakku *42, 143*
Hindanu *23, 135, 136, 142, 219*
Hindistan 1, 4, 69, 388 / *353, 360, 382, 384, 385, 395, 416*
Hint-Avrupa 5, 120, 136, 306, 370, 390, 437, 481 / *228, 249, 355*
Hiram, Tyroslu *94*
Hititler 5, 245, 247, 251, 253, 271, 273, 280, 295 / *3, 8, 10-12, 26, 33, 38, 39, 199, 247*
Eski Krallık 302, 312-327
Hitit hiyeroglifleri 307, 309, 363 / *31, 38, 42-45, 228, 229, 246*
İmparatorluğu 302, 328-348 / *3, 11, 38, 39, 46, 225, 228, 243*
ordusu 280, 325, 345, 360, 465
'Orta Krallık' 302, 304
siyasal yapısı 315
'vasal antlaşmaları' 348, 352, 354, 381
yeni devletler *38-47*
yönetimi 355-359
hiyeroglifler *bkz* yazı sistemleri
Hizikya *175, 176, 183*
Homeros 311
Hopkins, K. 200
Horemheb 242, 243, 254-256, 264, 269, 405, 419
Horemkhauf steli 232
Horsabad *bkz* Dur Şarrukin
höyükler 13, 184, 299 / *244*
Hrozny, B. 116
Hukkana 351, 352
Hurbatila, Elamlı 484, 485
Hurriler 7, 120, 316, 318, 321, 322, 342, 369-377, 379, 382, 387, 388-390, 392, 397, 413 / *38, 226, 228*
Husirina (Sultantepe) *134, 137, 162*
Hutelutuş-İnşuşinak 485, 489
Huzziya I 297, 303, 322, 325
II 302, 303

Irak 1, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 35, 59, 65, 66, 84, 96, 124, 126, 128, 372,

373, 377, 387, 391, 435, 436, 443, 444, 446, 467, 475, 493 / *17, 130, 166, 218, 221, 224, 233, 240, 307, 359, 386*
ırmak sınavı 137, 139, 147, 477
Işpuini *229, 233, 234, 241*
Itj-towy (Lişt) 215, 216, 219, 224, 231, 232

İbbi-Sin 8, 91, 92, 97, 98
İbiranu, Ugaritli 401, 411
İbrahim *47, 52, 55, 60, 76*
İbraniler *bkz* 'ibri
'ibri *71, 72*
ideoloji 31, 33, 39, 56, 62, 72, 74, 82, 89, 96, 98-101, 141, 145, 162, 168, 198, 216, 271, 280, 458, 468, 472, 479 / *32, 47, 72, 74, 126, 131, 134, 166, 167, 177, 297, 377, 384, 394, 400*
İdrimi, Alalahlı 375, 378, 379-381
İkiztepe 309
iklim 8, 17, 157, 159, 169, 288, 491 / *232, 428*
ilahiler/ezgiler 41, 59, 64, 77, 86, 89-91, 98, 145, 158, 216, 265, 270, 334, 496 / *54, 169, 170, 190, 191, 278*
İla-kabkabu (İlu-kabkabi) 127
ileri gelenler/seçkinler 69, 74, 78, 79, 135, 167, 170, 173, 176, 187, 190, 198, 244, 282, 283, 284, 312, 314, 326, 355, 365, 388, 390, 444 / *14, 21, 25, 71, 116, 141, 167, 168, 183, 240, 274, 275, 286, 289, 320, 324, 326, 359, 371, 376, 392, 408, 409, 422, 426*
ilkum 143
İltani, kraliçe 127, 133
İluşuma 106, 108, 111-113
İlyada 28
İmhotep 178, 226
İnandık 306, 309
İnaros *387*
İndus vadisi 3, 4, 13, 69, 436
İniteşub 401, 407-409, 411 / *38*
İntafernes *409*
İntefnakht 211
İnyotef I 203, 206
II 203, 206
İonialılar *252, 303, 349, 385*
İpuver'in Öğütleri 210
İran 1, 4, 6, 8, 13, 15, 16, 25, 27, 32, 39, 52, 63, 65, 69, 83, 125, 128, 141, 372, 373, 377, 389, 390, 447, 449, 467, 479, 482, 489 / *154, 155, 213, 224, 225, 229, 233, 238, 251, 260, 269, 303, 304, 357, 359-364, 368, 372, 379, 381, 391, 414, 427*
İsa *15*
İshak *55, 76*
İsin Hanedanlığı 92, 96, 97-103, 141, 143, 487 / *190*
İkinci 492-494, 496, 498

İskender, Büyük 11, 160, 162 / *42, 302, 306, 319, 353-355, 360, 380, 381, 390, 393, 394, 404, 414, 420, 428*
İskitler *198, 221, 224, 238, 381, 382, 395, 413*
İspanya *26, 30, 36*
İsrail 1, 6, 136, 391, 417 / *4, 5, 10, 23, 24, 26, 27, 30-32, 35, 46, 47-103, 108-121, 143, 144, 155, 176, 179, 188, 201*
ekonomisi *71, 72, 87, 99, 106, 112, 118*
hizipleşme *48, 78, 102*
kralları *78, 84, 85, 93, 98, 102, 104, 117, 118*
ordusu *85-87, 91, 93, 95*
yerleşimi *49, 56, 57, 60- 62, 64, 66-68, 73, 74, 79, 88, 89*
yönetimi *35, 85, 95, 97, 102, 103, 114*
İshan Mizyad *57*
İşaya *110*
iškaru sistemi *205, 206*
İşbaal *78, 85, 87, 93*
İşbi-Erra 78, 92, 97, 98, 102
işgücü/emek 31, 35, 50, 80, 81, 96, 101, 143, 222, 237, 285 / *71, 95, 97, 99, 119, 148, 202, 303, 332, 418, 421*

İşme-Dagan, İsinli 100, 102
Asurlu 109, 114, 128, 131, 140, *457*
ittifaklar 82, 96, 104, 127, 128, 130, 132, 141, 147, 173, 219, 237, 328, 330, 379, 384, 403, 415, 424 / *35, 94, 114-116, 124, 135, 143, 157, 159, 213, 225, 252, 253, 261, 276, 304, 321, 324, 326, 329, 350, 370, 382*
İtur-Asdu mektubu 141
İuput I *322, 323*
II *323, 329*
İzoğlu *237*

Jacobsen, T. 25, 33, 37-39, 64, 83, 92, 443, 456, 497
James, T.G.H. 288
Josephus 229 / *28, 29*

ka 265, 281, 283, 290
kabileler 96, 101, 104, 225, 285, 437, 443, 499 / *5, 10, 16, 22, 23, 25, 47, 48, 52, 57, 59, 60 260, 264, 269, 301, 322, 329, 346, 349, 365, 372, 389, 413*
kabileler birliği 495
kaçakçılık 121, 403, 419
Kadaşman-Enlil I 438, 441, 448, 449, 453, 484, 485
Kadeş (Tell Nebi Mend) 224, 253, 338, 341, 419, 422-424, 430, 446 / *301*
savaşı/muharebesi 243, 271, 280, 338, 430 / *8*
kadınlar 50, 51, 123, 133, 139, 148, 149, 186, 195, 222, 235, 266, 284, 290, 314, 317, 335, 350-352, 365, 366, 398, 399, 407, 476, 478 / *7, 44, 98, 141, 142, 166, 194, 196, 213, 236, 252, 299, 304, 305, 322, 326, 330, 331, 350, 354, 418, 422, 432*
Kadmuhu *132*
Kadusiler *389*
Kagemni 190
kâhinlik 90, 136, 137, 349, 455, 456 / *49, 53, 118, 120, 163, 171, 190, 316*
Marduk *177*
kalay 53, 112, 113, 122, 131, 142, *465 / 26, 132, 136*
kaleler 70, 92, 214, 224, 235, 237, 247, 287, 295, 306, 309, 310, 335, 342, 420, 426, 430, 446, 447, 462-464, 498 / *4, 9, 10, 12, 39, 43, 44, 88, 111, 118, 126, 138, 146, 158, 177, 195, 202, 232, 233, 235, 237, 242, 252, 372, 374, 376, 382, 414, 424*
Kalhu (Nimrud) 475 / *35, 124, 130, 137, 138, 140-142, 144, 145, 154, 161, 162, 195, 201-203, 208, 221, 280*
mektupları *161*
sarayı *145, 146, 157, 165, 166, 186, 194*
Kallias Barışı *388*
Kambyses I *283, 294, 339, 351, 355, 362, 367, 371, 372, 374-379, 383, 392, 397, 399, 404, 415, 413, 427*
II *283, 353, 355*
Kamose 230, 231, 235-237, 246, 248
kanallar 8, 43, 89, 91, 104, 105, 153, 158, 468, 469 / *231, 273, 427*
ayrıca bkz sulama
Kandalanu *216, 218, 219, 262, 277, 278, 279*
Kandaules *250, 256*
Kaneş (Kültepe) 96, 106, 109, 114, 116-118, 120, 121, 123, 295-297, 299, 300, 306, 307, 316, 471
'Kraliçesi' 312
kanunlar *396, 399, 400*
Assur *212*
Hammurabi 84, 145, 146, 148, 149, 357
Hitit *357*
İsrail *53, 72, 81, 88, 423*
Kappadokia 2 / *42, 157, 244, 246-248, 252, 368, 369, 395*
Karabel 310
Karahar 372
Karahardaş 461
Karahöyük-Elbistan *42*
Karahöyük-Konya 295, 321
Kar-Assur-ahu-iddina *209*
Karatepe *32, 42*

yazıtı *31, 43, 118*
Karia/Karialılar 2, 311 / *224, 252, 253, 341, 344, 349, 369, 382, 385, 395*
Karkamış 2, 53, 120, 130, 305, 332, 333, 345, 346, 349, 355, 387, 396, 401, 405-411, 413, 424, 462 / *7, 11, 16, 17, 38-41, 43, 45, 104, 139, 141-144, 247, 280, 348, 386, 421*
Karmir Blur (Teişebai) *225, 228, 238, 239*
Karnak 163, 165, 206, 232, 241, 256, 273, 280, 421 / *347*
tapınak 243, 245, 249, 258, 281, 416 / *324*
yazıtı *5*
Kartaca *28, 31, 32*
Kar-Tukulti-Ninurta 468, 475
kārum 106, 109, 116-121, 123, 296, 299
kasabalar/şehirler 24, 54, 55, 64, 78, 86, 111, 112, 126, 138, 139, 147, 180, 187, 196, 198, 200, 229, 233, 245, 246, 249, 256, 257, 280, 284, 285, 297, 316-319, 321, 324, 343, 355, 356, 358, 362, 374, 375, 390, 391, 395, 402, 416, 419, 422, 423, 426, 428, 429, 436, 440, 446, 463, 464, 468, 475, 477, 483, 486, 487, 490, 495, 497-499 / *4, 9, 10, 18-20, 22, 23, 25, 27, 29-34, 36, 46, 48, 58, 61, 62, 64, 65, 90, 134, 157, 236, 242, 329, 359, 361-363, 368, 369, 374, 382, 384*
Kassitler 12, 369, 435-438, 441-444, 446, 447, 449, 491, 492, 499
Kaşkalar 320, 330, 336-338, 341, 343, 367 / *11*
Kaşta *323, 333*
Kaştiliaş I 441
IV 440, 466
Katara 126
Katna (Tell Mişrife) 97, 128, 130, 131, 375
Kaunia *369*
Kefren (Khafre) 177, 184, 191, 278
kehanet, karaciğer 43, 50, 62, 90, 136, 205, 214, 306, 379, 391, 454, 496 / *162, 171, 190, 191, 308*
Kemp, B. 299, 504, 505
Kenan/Kenanlılar 238, 257, 270, 271, 274, 378, 393, 397, 416, 419, 426-431, 433, 450, 454 / *27, 29, 33, 34, 38, 45, 46, 48, 57-60, 62, 64-68, 71, 72, 74, 76-78, 81, 87, 90, 93, 95, 97, 98*
kent-devletler/şehir devletler 32, 96, 113, 114, 375, 379, 393, 415, 479 / *27, 33, 71*
kentler/şehirler *bkz* kasabalar/şehirler
Keops (Khufu) 177, 182, 184, 190, 191, 278
kereste 24, 43, 45, 74, 142, 189, 210, 236, 244, 274, 286, 396, 431, 472 / *23, 33, 34, 165, 260, 385*
Kerma 179, 221, 236
Khafre *bkz* Kefren
Kheruef 282
Khufu *bkz* Keops
Kıbrıs 245, 330, 347, 357, 396, 397, 411, 454 / *3, 4, 7, 13, 30, 31, 36, 46, 146, 158, 349, 374, 382, 388*
kıtlık 208, 246, 273, 274, 473 / *11, 18, 19, 96, 129, 133, 149, 260, 277*
Kiden-Hutran 485, 487, 488
kidinnu/kiddinūtu *311, 312, 314*
Kilamuva *106, 115*
Kilikya *7, 8, 31, 36, 38, 42, 99, 106, 181, 201, 246, 247, 249, 252, 253, 279, 289, 301, 417, 421, 426*
Kilizi 458, 474 / *18, 130, 138, 154*
Kimmerler *158, 199, 224, 230, 238, 241, 249, 250, 251, 430*
Kimon *387*
Kirta, Mitannili 378, 380
Kiş 29, 32, 37, 38, 53-55, 57, 63, 64, 67, 69, 72, 73, 84, 141 / *264, 271*
Ki-Utu 54
Kizzuvatna 327, 328, 331, 376, 381, 383, 387
klanlar 31, 447
Kommagene *bkz* Kummuh
Koptos 174, 202, 207, 231, 232, 236
hükümleri 179, 202

köleler 50, 51, 80-82, 143, 148, 149, 195, 214, 289, 317, 323, 390, 395, 407, 419, 431, 475 / *71, 88, 113, 119, 205, 274, 299, 315, 316, 320, 342, 373, 419, 421*
köylüler 192, 195, 196, 292, 293, 323, 395, 419, 475 / *14, 23, 25, 71, 72, 76, 88, 427*
kral listeleri 9, 13, 15, 16, 38, 39, 111, 178, 246, 301, 492, 493 / *28, 104, 322*
Abydos 163, 165, 269, 504
Assur 16, 106, 110, 113, 457 / *191*
Babil 439, 492, 493 / *216*
Hitit 301, 505
Mısır 160, 256, 269
Karnak 163, 165, 206
Palermo Taşı 165, 178, 179, 213
Sakkara tableti 166
Sümer 26, 36, 61, 76, 97, 99, 502
Torino Kraliyet Kuralı 159, 163, 204, 228
Ugarit 400
kraliçe 56, 78, 133, 138, 183, 184, 244, 250, 261, 271, 283, 309, 315, 350, 351, 361, 365-367, 390, 404, 463 / *43, 98, 146, 177, 178, 182, 193-196, 275, 303, 324, 357*
ana kraliçe 399 / *167*
Kraliçeler Vadisi 250
Kraliyet nişanı/kılığı/simgesi 72, 91, 164, 193, 365 / *314, 335, 407, 420*
Krallar Vadisi 250, 270, 292
krallık 7, 37, 43, 53, 82-91, 128, 141, 151, 168
Assur 441, 465 / *116, 213, 221, 266, 298*
Babil 138, 151, 436 / *147, 155, 266, 288, 297, 307*
Mısır 172, 174, 195, 216, 241, 270 / *328, 345, 376*
Hitit 118, 295, 312, 329, 346, 374, 386 / *249*
İsrail *23, 48, 76, 85, 110, 176*
Kiş *55*
Pers *365, 366, 396, 400*
ayrıca bkz ideoloji
Kroisos *250-253, 256, 283, 363, 368, 369, 430*
kronoloji 9, 15-17, 27, 57-60, 83, 95, 102, 106, 129, 161, 167, 177, 202, 203, 212, 213, 227, 228, 230, 233, 234, 242, 244, 255, 268, 300-303, 375, 380, 410, 412, 439, 444, 460, 469, 482, 485, 488, 493 / *27, 53, 55, 59, 68, 78, 79, 89, 90, 104, 114, 117, 128, 216, 226, 229, 251, 262, 281, 302, 321-323, 354, 360, 369*
Ksenofon *232, 354, 373, 389, 390, 402, 410, 415, 418, 420, 422*
Kserkses *355, 357, 386, 387, 389, 394, 399, 400, 402, 403, 408, 411*
Ksois 233
hanedanlığı (XIV) 228
Ktesias *217, 218, 354, 366, 368, 372, 389, 403, 405*
KTK *150*
Kudur-Nahhunte 485, 488, 489, 495
kudurru 442, 492, 493, 495, 496 / *262, 268, 431*
Kudüs 2, 418 / *48, 67, 75, 89, 90, 95, 96, 101, 103, 175, 183, 281, 371, 388, 423, 425, 431*
zaptı *78, 93, 113, 349*
kuşatması *129, 130, 175, 349*
tapınak *48, 49, 58, 89, 102, 109, 259, 355, 371, 415, 416*
Kue *143, 144, 201, 247, 248*
ayrıca bkz Kilikya
Kulha (Kolkhis) *237*
Kumarbi efsanesi 7, 392
Kumidi (Hadim el-Loz) 251
Kummuh (Kommagene) *41, 105, 142, 143, 148, 149, 155, 235, 238*
Kundu ve Sissu *181*
Kuntillet Ayrud *120*
Kupantaradu 350
Kuraş, Anzanlı *160*
kurban kehaneti 62, 90
Kurigalzu I 441, 447, 484
II 439-441, 444, 462, 484, 485
Kurkh monoliti *143*
Kurru *325, 333, 337*

kurtaš *421*
Kurunta 302, 304, 343, 345, 346, 349, 350, 353, 358, 363, 365, 366
Kuşi 157, 236, 248, 266, 285, 433 / *333-335, 338, 344, 385*
Kuşşara 295, 297-300, 303, 314-316, 363
Kutha *145, 148, 263, 267, 275*
kutsallıklar/kutsal yerler 14, 27, 28, 42, 76, 84, 100, 113, 187, 304, 309, 356, 468, 484, 497, 499 / *22, 52, 53, 63, 77, 79, 81, 90, 97, 220, 233, 260, 290, 296, 315, 367, 387*
Kuzey Afrika 153 / *30*
Kuzi-Teşub *39*
kültler 78, 84, 96, 108, 114, 136, 173-176, 178, 181, 182, 185, 187, 191, 216, 243, 245, 249, 255, 258, 260, 261, 263-265, 270, 278, 281, 283, 289, 290, 309, 310, 319, 331, 336, 338, 341, 348, 352, 356, 359, 363, 364, 366, 377, 385, 392, 436, 443, 467-469, 471, 488, 489, 491 / *48, 50, 52, 53, 56, 62, 63, 75, 77, 82, 84, 85, 95-97, 101, 110, 111, 116, 120, 161-163, 169, 173, 176-179, 206, 212, 230, 235, 241, 253, 263, 274, 286, 293, 295, 297, 298, 316, 319, 320, 325, 331, 335, 355, 357, 383, 405, 425*
Amon 249, 263, 270 / *334*
'tanrı Amon'un karısı' 283
Anahita *391, 407, 426*
Apis öküzü *340*
Assur 108 / *211*
Aton 255, 258, 260, 261, 263-265
Marduk 436, 443, 444, 459, 467, 489, 496, 497 / *387, 391*
ayrıca bkz heykeller; Sin; Yehova
Kyaksares *217, 220, 251, 283, 298, 363*
Kymeli Heraklesoğlu *404*
Kyrene *346, 349, 350, 374*
Kyreskhata *372*
Kyros I *48, 126, 223, 253, 257, 283, 289, 293-296, 319, 351, 355, 362, 363*
II (Büyük) *160, 251, 283, 289, 353, 355, 366-374, 378, 379, 382, 389-393, 402-406, 416*
Genç *394, 402*
Silindiri *293, 296, 362, 367*

Labarna (tabarna) 303, 312-315, 320, 346, 363
Labaşi-Marduk *283, 289*
laciverttaşı 4, 34, 39, 44, 52, 88, 142, 170, 236, 275, 393, 432, 447, 449, 460, 465 / *133, 331, 385*
Lagaş 35, 36, 42, 43, 45, 46, 50, 52, 54-56, 58, 60, 61, 64, 66, 67, 73, 74, 76, 83, 84, 101, 143
yazıtları 42, 43, 54, 55
Lahti-Şihu/Şipak 493
Lake *6 / 135, 137, 138*
Laroche, E. 304, 327, 349, 388, 391, 412, 413
Larsa 25, 84, 96, 97, 101, 102-104, 127-129, 132, 135, 140-142, 435, 480 / *276, 300*
sarayı 104
Lees, G.M. 23
Leontopolis *328, 329*
Levant 1, 4, 5, 6, 8, 13, 16, 95, 96, 99, 125, 132, 189, 224, 235-237, 245, 249-251, 253, 256, 257, 264, 271, 275-277, 286, 287, 331, 333, 344, 369, 370, 375, 376, 383, 389, 396-398, 405, 416, 417, 420, 426, 429-433, 456, 458 / *3, 5, 8, 14, 16, 18, 23, 25, 28, 30, 31, 37, 40, 45-47, 58, 65, 66, 103, 104, 107, 108, 116, 118, 140, 142, 158, 207, 325, 348, 357, 359, 372, 374, 387, 393*
ve Mısır 245, 249, 250, 253, 256, 257, 264, 271, 275-277, 286, 287 / *4, 217, 280, 281, 339, 382*
Lewy, J. ve H. 108
Libya 155, 187, 211, 215, 243, 271, 273, 286, 293 / *5, 6, 8-10, 59, 321, 322, 326, 347-349, 374, 395*
Mısır'ın Libyalı kralları *322, 325, 326, 329*

limmu 111, 115, 458, *475* / *20, 21, 167*
tarihsel kayıt *128, 146, 155, 158*
Lugalkiginedudu *55*
Lugalzagesi 35, *55-58*, 60, *63-65*
Lukka/Lykia 6, 311, 312, 357 / *6-8, 10*
Luria S. 210
Lübnan 1, 125, 241, 245, 275, 286, 332, 279, 415, 417, 423, 424, 431, 473 / *7, 17, 24, 46, 140, 385*
Lydia 2 / *45, 123, 159, 223, 243, 249-256, 289, 303, 340, 341, 351, 359, 363, 364, 368, 369, 370, 374, 379, 386, 414, 423*
Mermnades hanedanlığı *250, 254*
Lykia *bkz* Lukka/Lykia

Ma'adi 167, 172
ma'at 192, 210, 230, 251, 291
Madduvatta 329, 330
maden işçiliği 17, 28, 78, 156, 172, 186, 210, 211, 224, 431 / *28, 36,*
madenler/madencilik 156, 211, 224, 285 / *28, 111, 132, 136, 244, 304, 414, 426*
Magan *69*
maguslar *404, 405 ayrıca bkz* bilgeler
maiyet/çevre, kraliyet 38, 44-46, *52, 54*, 59-61, 65, 66, 69, 70, 72, 78, 83, 86, 91, 94, 96 220, 261, 281, 283, 288, 390, 404, 451 / *21-23, 31, 33, 35, 37-39, 43, 48, 58, 75, 78, 87, 88, 91, 93-95, 97 146, 189, 202, 240, 242, 309, 342, 427 ayrıca bkz* saraylar
Makedonya, Makedon 11, 162, 191 / *355, 382, 390, 393*
Malamat, A. *24, 58, 74*
Malatya 331 / *41, 235, 238 ayrıca bkz* Melid
Malkata 282
Malta *31*
Manapatarhunda 335, 350
Manetho, Sebennytoslu 11, 159, 160, 162, 163, 165, 178, 202, 204, 227-229, 232-234
Mania *423, 424*
Maniştuşu *65*
Mannalılar *157, 183, 280, 362*
mār banî *315-317*
Marduk-apla-iddina II (Merodach-baladan) 441 / *156, 157, 262, 266-269, 271, 276, 319, 431*
Marduk-zakir-şumi *144, 147, 262*
Mari (Tell Hariri) 2, 10, 46, 48, 49, 52, 53, *55*, 63, 64, 66, 75, 82, 96, 97, 114, 120, 124-144, 150, 373, 377, 497 / *55, 151*
arşivleri 104, 110, 113, 125, 127, 128, 131, 135, 137, 141, 415, 435
sarayı 132, 133, 144
Mati-ilu *149, 150*
mariyannu/i 382, 388, 389
Martin, G.T. *505*
maru 260, 279
Maryare 6
Maşat Höyük (Tappiga) 306
Maşkan-Şapir 11, 104, 132
Maverai Ürdün 415
Mazares *369*
McQueen, J.G. 311
Media/Medler 2, 3 / *27, 183, 214, 217-221, 239, 252, 253, 280, 292, 294, 360-373, 379, 385, 395, 399, 414, 416*
Medinet Habu 241, 270 / *6, 7*
Megabazos *388*
Megiddo 417, 422-424, 431 / *62, 69, 90, 91, 201, 325*
melammu *182, 183*
Melartua *241*
Melid (Malatya, Meliddu, Melitene) *41, 105, 142, 144, 235, 236*
Mellaart, J. 331
Meluhha *69*
Memfis 2, 14, 155, 156, 174, 175, 177, 178, 181, 187, 189, 194, 198, 201, 202, 204, 209, 211, 212, 215, 229, 238, 245, 247, 249, 250, 277, 278, 288, 421 / *159, 324, 326-329, 334-336, 340, 342, 344, 359, 374, 377, 414*
'Teolojisi' 189 / *332*
Menahem *115, 117*
Mendenhall, G.E. *71-73*

Menderes Magnesiası *425*
Menes 160, 163, 165, 174, 269
Menkaure *bkz* Mikerinos
Mentuhotep I 203
II 203, 206, 207, 211
III 203
IV 203, 214
Menua, Urartulu *229, 233-235*
Merenre 177, 179
Merikare 203-205, 207
Merimde 167, 170
merkezileşme *57*, 59, 70, 76, 79, 84, 201 / *15, 33, 88, 90, 95, 96, 363*
Merneptah 243, 267, 268, 270, 273, 430 / *5, 6, 8, 11, 58-60*
Meroe *333, 334, 337*
Mesalim 35, 54
Mesanepada 52, 53
Meşa, Moablı *118, 120*
yazıtı *114*
Metiokhos *422*
Metjen 181
mezarlar 48, 56, 97, 153, 159, 160, 166, 167, 173 394, 416, 421, 491 / *160, 194, 240, 254, 324, 325, 334, 343, 359, 395, 404, 405, 413*
'Gyges' *254*
Horemheb 242
mastaba 160, 504
özyaşamöyküleri 180, 181, 186, 190, 230, 244, 284
piramit *bkz* piramitler
Tutankhamon 279
Mezopotamya 1, 4-9, 11-13, 15-17, 19, 23 289, 307, 358, 369, 414, 431, 435 / *15, 16, 19, 20, 25, 35, 36, 45-47, 123, 138, 154, 155, 188, 190, 210, 213, 220 325, 338, 362, 379, 380, 384*
Akkad İmparatorluğu 57, 59, 72, 74
'Deniz Kavimleri' Hanedanlığı 244, 436, 443
Erken Hanedanlık dönemi 16, 27, 36, 38, 39, 51, 57
Eski Assur dönemi 104, 106, 295, 307
Eski Babil dönemi 60, 64, 67, 95, 125, 132, 437, 438 / *203*
siyasal yapısı 120, 299
tarım 8, 25, 33, 91, 105, 141, 142, 144, 357, 390, 475, 487
toplumsal yapısı 33, 143
Ur III dönemi 80, 82, 83, 106, 372
yönetimi 43, 70, 151
ayrıca bkz Assur; Babil; Kassitler
Mısır 1, 4, 5, 7-19, 153 301, 307, 329, 330 / *4-9, 11, 13, 15, 27, 33-37, 46 321*
Amarna dönemi (hnd. XVIII) 253-265, 417, 419, 426, 430
Birinci Ara dönem (hnd. VII-XI) 160, 161, 196, 200, 203, 210, 216, 227
donanma 230, 285, 431 / *345, 374, 375*
ekonomi 176, 182, 196, 201, 207, 210, 241, 248, 274, 283, 287, 289-292, 306 / *10*
Erken Hanedanlık dönemi (hnd. I-II) 160, 164, 165, 168-170, 174, 176, 187
Eski Krallık (hnd. III-VIII) 160, 161, 176-182, 184-192, 194, 198, 200-202, 206, 208, 209, 213, 216, 220
Geç dönem (hnd. XXVII-XXXI) 161, 167, 179, 181, 184, 190, 192 / *338*
hanedanlık öncesi dönem 164, 167, 174, 175
Hyksos Dönemi (hnd. XV) 191
İkinci Ara Dönem (hnd. XIII-XVI-I) 161, 227, 230, 236, 284
Ksois hanedanlığı (XIV) 233
Libya hanedanlıkları (XXII-XXIV) 211, 215, 243, 271, 273, 293 / *5, 6, 8, 321, 322, 325, 326, 349, 374*
Napata hanedanlığı (XXV) 253, 425, 432 / *159, 322-324, 328-339, 347, 374*
ordusu 157, 180, 222, 230, 243, 248, 271, 272, 277, 284-287 / *7, 8, 159, 339, 346, 348*

Orta Krallık (hnd. XI-XIII) 160, 161, 189-191, 195, 196, 201, 202, 210, 212-238, 247, 249, 302, 304, 417
Sais hanedanlığı (XXVI) 161 / *322, 328, 338-349, 421*
sanatı 162, 168, 170, 210, 211, 260
siyasal yapısı 156 / *339*
tarım 156-159, 169, 172, 175, 181, 186, 219, 285, 286, 288
Tebli hükümdarlar (hnd. XIII, XVII) 207, 208, 211, 215, 231, 232, 236, 237, 276
toplumsal yapı 175 / *339, 375, 410, 412*
Üçüncü Ara dönem (hnd. XXI-XXV) 161, *269* / *321, 323, 339*
ve Assur 245, 253, 271, 273, 275, *276* / *322, 325, 332, 336, 338-341, 347, 348*
ve Babil 245, 253, 273, 283 / *339, 348-351*
ve Filistin 172, 175, 224, 225, 230, 234, 237, 245, 246, 253, 415-432 / *325, 327, 335, 336, 341, 344, 348*
ve Hititler 244, 245, 251, 253, 257, 264, 271, 273, 280, 283
ve Levant 189, 224, 235-237, 245, 249-251, 253, 256, 257, 264, 271, 275, 277, 286, 287 / *325, 339, 348*
ve Mitanni 245, 247, 251, 253, 257, 271, 283, 286
ve Nübye 153, 155, 156, 158, 170, 174, 179, 187-189, 211, 214, 217, 221, 222, 224, 236, 237, 241, 245-251, 257, 267, 274, 279, 284, 290, 416, 432, 433 / *322, 325, 328, 332, 333, 336, 346-348*
ve Persler 161, 162 / *351*
Yeni Krallık (hnd. XVIII-XX) 156, 160, 161, 165, 178, 190, 191, 195, 213, 227, 230, 238, 241-293, 417, 438 / *321, 324, 339*
yönetimi 156, 158, 162, 175, 176, 198, 205, 208, 210, 215, 219, 244, 251, 258, 275, 287-290
Midas *157, 244, 246, 247, 251*
'Kenti' 309 / *244*
Mikerinos (Menkaure) 177, 184, 191
Miletos 310 / *382*
Milki-etiri, Kadeş valisi *301*
Minet el-Beyda 394
miras 143, 147, 149, 182, 198, 219, 286, 390, 391, 411, 483, 495 / *45, 46, 149, 168, 280, 316, 393*
mīšarum 144
Mita, Muşkili (Midas) *157, 244*
Mitanni 12, 15, 245, 247, 251, 253, 257, 271, 283, 286, 318, 320, 328, 329, 331-333, 344, 350, 369-371, 374-393, 417, 420, 424, 425, 430, 437, 445, 454, 457, 458, 461, 462, 464, 471 / *135, 226*
siyasal yapısı 374, 376-379, 387
toplumsal yapısı 376-379
Mithra *391, 406*
Moab *46, 77, 94, 108, 109, 114, 118, 119*
Muballit-Şerua 461, 462
muharebeler/çarpışmalar/savaşlar
Aphek *77-80, 282*
Kunaksa *390, 420*
Der *261*
Kadeş 243, 271, 280, 338, 341, 424, 430 / *8*
Kummuh *149, 235, 236*
Marathon *382*
Opis *295, 370*
Paphi 465
Plataea *387, 390*
Pteria *368*
Karkar *143, 327, 429*
Salamis *386, 390, 411*
muhasebe 80, 175 / *358, 394, 418*
Muhly, J.D. 503
Mukiş 379-381, 387, 394, 396, 401-403, 411
Muraşu arşivleri *358, 418, 419*
Murşili I 151, 301-303, 313-315, 319-321, 325, 328, 374, 380, 435, 436

II 303, 333, 336, 337, 350, 361, 367, 401, 405
III 303, 338
Yıllıkları 312, 334, 336, 337, 355, 362
Musa 7 / *48, 50-52, 74, 76, 373*
Muşaşir *142, 157, 177, 230, 233, 235, 238, 241*
Muşezib-Marduk *272-274*
Muşki *244*
Muvatalli, I 302, 303, 337-341, 343-345, 356, 454, 464
II 303, 401
mühürler 5, 24, 29, 31, 34, 40, *59*, 87, 88, 115, 119, 123, *175*, 180, 194, 196, 234, 236, 279, 301, 302, 307, 309, 324, 346, 353, *355*, 356, 358, 363, 372, 393, 402, 404, 413, 439, 440, 449, 451, 491 / *30, 38, 111, 165, 167, 190, 207, 228, 298, 357, 407, 426*
bokböcekleri 234, 420

Nabonidus 507 / *251, 257, 258, 283, 289, 290, 292-296, 301, 302, 319, 367, 370, 371, 430*
Nabopolassar *215, 217-221, 239, 251, 257, 258, 262, 279, 280, 288, 289, 297, 299, 430*
Nabu-apla-iddina *261, 262*
Nabu-mukin-apli 494
Nabu-mukin-zeri *262, 265, 266*
Nabu-nadin-zeri *262, 265*
Nabu-nasir *262, 264, 265*
Nabu-şum-libur 494
Nabu-şuma-ukin I *135, 262, 265*
II *262, 265*
Nabu-zer-iddina (Nebo-zer-adan) *299, 301*
nadītu 149
Nakada I 166, 167, 170, 173
II 167, 170
III 167, 170
Naki'a Zakûtu *195, 197*
Nakş-i Rüstem *394, 404, 408*
Namart, Hermopolisli *326, 329-331*
Nammahani, Lagaşlı 58, 60, 76
Napata 253, 425, 432 / *159, 322, 324, 328-330, 332-335, 338, 347, 374*
hanedanlığı (XXV) *323, 324, 332-339, 346*
Naram-Sin, Akkadlı 58, 60-62, 65-71, 73, 78, 106, 111, 481, 489, 502
Narmer, paleti 166, 168, 247
asası 166
Nasibina (Nusaybin) *16, 134, 135, 137*
Naukratis *345*
Nauri kararnamesi 243, 284, 290
Navar (Tell Brak?) 392
Nazibugaş 461, 462
Nearkhos *302*
Nebo-zar-adan *bkz* Nabu-zer-iddina
Nebukadnezzar I 473, 485, 489, 490, 492-497
II *48, 117, 251, 258, 259, 280-284, 286-291, 295, 296, 298, 299, 301, 303, 317, 348-350, 366, 430*
Neferefre 177, 181
Neferhotep 233
Neferirkare 9, 177, 181
Neferkare 177, 179, 180
Neferti 214
Nefertiti 241, 254, 257, 259, 264
Neferure 250
Nehemya *49, 355, 388*
Nehesi 233
Nekho, Saisli I *340*
II *217, 336, 338, 340, 341, 344, 345, 348, 384*
Nenassa 296, 316, 321
Neolitik 17, 157, 394
Neriglissar *251, 258, 283, 288, 299*
Nesuhor *347, 348*
Neşa (Kaneş) 297-300, 306
Nihriya *465*
Nikmaddu II 400-405
III 398, 399, 401, 411
Nikmepa 380, 401, 405, 406, 409
Nikolaos, Şamlı *254*
Nil 8, 153, 155-159, 172, 178, 187, 210, 229, 235, 250, 255, 274, 275, 288, 433 / *333, 342, 345, 374*
Nilmetre 288

Nimrud *bkz* Kalhu
Nimrud mektupları *bkz* Kalhu
Nina *55*
Ninova 2, 7, 26, 62, 65, 75, 97, 114, 372, 384, 458, 470, 474, 475, 480 / *18, 124, 130, 146, 154, 158, 161, 162, 166, 178, 181, 188, 190, 201, 202, 208, 211, 212, 217, 218, 220, 221, 231, 233, 252, 273, 280, 308, 336, 363*
sarayı *165, 166*
Ninsun 77
Ninurta-apil-Ekur 102, 109, 460
Nippur 32, 34, 59, 64, 67, 73, 78, 80, 84, 98, 100, 101, 113, 141, 371, 440, 446, 487, 498 / *22, 215, 278, 279, 307-310, 312, 358*
Yoksul Adam 307, 312
Enlil tapınağı 61, 73
Nitokris 177 / *341*
nomarklar/nomlar 201, 202, 204, 205, 207-209, 211, 219
Noth, M. *56, 67, 81, 82*
Nuhaşşe 331, 332, 339, 343, 394, 401-403
Nur-Adad 102-104, 129 / *135*
Nuş-i Can *bkz* Nuşican Tepe
Nuşican Tepe *363, 365*
Nuzi (Yorgan Tepe) 374, 378, 383, 390-392, 412, 441 / *55*
Nübye 4, 153, 156-158, 170, 174, 179, 187-189, 211, 214, 217, 221, 222, 224, 236, 241, 247, 251, 257, 267, 273, 274, 284, 290, 416, 430, 432, 433 / *4, 322, 325, 332, 333, 337, 346-348, 385*
tarım 155, 156,
C grubu 188, 222
ayrıca bkz Kuşi
nüfus sayımı *79, 420*

Odysseia 28
Olmstead, A.T. *125*
Omri *76, 111, 114, 117, 118*
Opis 473 / *295, 370*
Oppenheim, A.L. *127, 128*
Orta Asya 1, 13, 482 / *224, 353, 359, 360, 372, 379, 381, 382, 412, 413*
ortak hükümdarlık 213, 216, 242 / *321, 371*
Ortaköy 306, 309
Osorkon, Prens, 'Tarihsel Kayıt' 268 / *322, 323*
II *323, 325, 327*
IV *323, 329*
ostrakon (yazılı çömlek parçası) *112, 278, 358*
Otys *422*

özel mülkiyet 36, 41, 79-81, 220, 289 / *112, 304, 317*
Özgüç, Tahsin 116, 306

Padi, Ekronlu *183, 184*
Paktyas *369*
paletler 170, 173
Narmer 166
Palmyra (Tadmor) 130
Pamphylia *387*
pamuk *208*
Panammu, Sam'allı *107, 108*
panku 312, 314, 315, 323, 325, 326
Paphi savaşı 465
papirüsler 9, 159, 181, 182, 189, 191, 210, 212, 216, 219, 228, 244, 246, 397, 426 / *29, 186, 207, 277, 358, 359, 381, 401*
Anastasi 245, 416, 430
Bulak 220
Brooklyn 220
Harris 246 / *9*
Hermitage 426
Lansing 286
Ramesseum 190
Rhind 238
Sallier I 231
Torino 159, 160, 163, 165, 178, 202, 204, 228, 229, 231-234, 238, 245
Westcar 191, 194, 238
Wilbour 246
para/madeni para 79, 219, 289, 411 / *254*
paralı askerler 419, 436 / *6, 8-10, 78, 92, 303, 344, 347, 390, 391, 393, 420, 424*

Parpola, S. *147*
Parrattarna, Mitannili 378-381
II 380
Parsatatar 378, 380
Parthlar *353, 357*
Parysatis *403, 408, 422*
Pasargadae *359, 372, 405-407, 427*
Patnos *225*
Pattina *139-143, 155*
Pediese *329*
Pedubast *328*
Peftuaubast, Herakleopolisli *329*
Pekah *115, 117*
Peleset (*Prst*) *6, 8, 9*
Pepi I 177, 179, 238
II 176, 177, 179, 182, 191
per'ao/fir'ao 276
Persepolis 15, 482 / *357, 359, 362, 384, 385, 396, 398, 399, 402, 404, 407, 411, 414-418, 421, 426, 427, 431, 432*
Persler 11, 490 / *218, 239, 250, 256, 258, 259, 293, 306, 351, 354-357, 359-362, 366-369, 371-374, 377, 382, 384, 386-390, 392, 393, 395-397, 399, 400, 403-406, 409, 410, 413, 414, 418, 419, 421-423, 425-428*
Ahemeni İmparatorluğu 6, 481 / *15, 188, 223, 250, 353, 355, 360, 380-382, 390, 395, 397, 404, 406, 408, 421, 425, 427, 428*
Babil fetihleri *48, 258, 366, 367, 371*
Lydia'da *364, 368-371, 374, 388, 423*
Mısır'da 161, 162 / *359, 374-377, 379, 383-386, 390-392, 394, 414, 417-419, 427*
ordusu *367-369, 387, 413, 420*
Orta Asya'da *353, 359, 360, 372, 379, 381, 382, 413*
sanatı *360, 425, 426*
siyasal yapısı *355, 360, 389, 402, 412, 423*
tarımı *358, 385, 420, 427*
toplumsal yapısı *409, 410, 412*
yönetimi *361, 421, 423*
Yunan kentlerinde *369*
Peruva 299
Petiese'nın Ricası 342
peygamberler, Yahudi 7 / *26*
Philo, Byblosli *28, 29*
Pilliya, Kizzuvatnalı 381
Piotrovski, B. *225*
Pir Hüseyin 66
piramitler 160, 182, 184, 185, 200, 215, 250 / *334*,
basamaklı piramit 184
Cedefre 185
Kefren 184
Keops 182, 184
'metinleri' 190
Pissouthnes *388*
Pithana, Kuşşaralı 297-300, 303
Pitru *143*
Piyassili 280, 332
Piye *323, 328-335*
steli 420 / *322, 324*
Plutarkhos 7 / *185, 252, 391, 405, 406*
Polanyi, K. 135, 503
Polybios *368*
Polykrates, Samoslu *350, 374*
Priene *369*
Psammetikhos I *159, 252, 322, 338, 340-342, 344, 345, 347, 348, 431*
II *341, 346, 348*
III *341, 351, 374*
Ptahhotep 190
Puduhepa 341, 343, 366, 376
Punt 156, 180, 250
Puruşhattum/Puruşanda 119-121, *295*, 296, 298, 299
Puzriş-Dagan (Drehem) 78, 80

rahiplik 264, 290, 291, 366 / *95, 189, 322, 325, 326*
Amon yüksek rahibi 274 / *324*
Rainey, A. *72, 74*
Ramses I 268, 269
II 166, 233, 242-244, 255, 267-272, 278, 280, 283, 338, 344, 430 / *58, 344*
III 243, 244, 267, 268, 273, 401, 430 / *6, 8, 9, 11*

IV 158, 268
V 268
VI 268, 416, 420, 431
VII 268
VIII 268
IX 268
X 268
XI 268, 269, 274, 275
Raver 193
Rawlinson, Henry 479 / *356*
Rehoboam 40 / *75, 97, 101, 102, 117*
Rekhmire 244, 288
Remanni-Adad *200*
Renger, J. 503
Res el-Amiya 23
Res İbn Hani 395, 412
Res Şemra *bkz* Ugarit
Rim-Sin, Larsalı 102-104, 128, 129, 132, 141 / *292*
Rimuş 58, 60, *65*, 70
Roma 198 / *28, 30, 49, 128, 249, 339*
rölyefler/kabartmalar 29, 45, 66, 126, 178, 186, 187, 195, 219, 280, 309, 363, 416, 442, 446, 491 / *7, 38, 41, 42, 104, 140, 145, 165-167, 172, 182, 193, 194, 201, 234, 259, 284, 286, 329, 356, 373, 380, 381, 383, 395, 396, 407, 411, 426, 429-431*
Rusa I *229, 241*
II *229, 238, 239, 241*
III *229*

Saba Melikesi *89, 99*
Sabni 188
sadakat yeminleri 346, 355 / *150, 155, 164, 179, 189, 286, 288, 298, 317*
Sahure 179
Sais 161, 229 / *328, 329, 336, 338, 341, 343-345, 375, 376, 421, 427*
hanedanlığı (XXVI) 161 / *322, 328, 338-340, 344, 350*
Sakkara 166, 175, 178, 181, 184, 198, 242 / *281, 359*
Serapeion *340*
Salatuvar 299
Salitis 229
Sam'al (Zincirli) *16, 41, 43, 105, 107-109, 111, 115, 143, 155, 336*
Yazıtları *106, 107, 118*
Samarra 25, 27 / *136*
Samiriye *48, 111, 114, 116, 155, 179, 201, 207-210, 272, 325, 327, 359, 423*
ostrakonu *112*
Samson, J. 257
Samsuditana 301
Samuel *24, 49, 50, 56, 62, 77, 79, 80, 83, 84, 86-88, 91, 92, 94, 96, 113*
Sancisi-Weerdenburg, H. *364, 431*
Sanherib *128-130, 132, 158, 159, 165, 166, 168, 173, 176, 177, 183, 187-189, 192-194, 197, 204, 208, 229, 230, 241, 262, 270-274*
Sankhuniathon *28, 29*
saray binaları 84, 97, 104, 116, 119, 126, 132, 211 279, 290, 310, 464 / *19, 41, 91, 106, 125, 128, 134, 140-142, 145, 156, 165, 166, 172, 182, 184, 185 384, 391, 415, 416, 418*
saraylar, kraliyet 44, 89, 132, 194 443 / *21-23, 31, 33, 35, 37-39, 43, 48, 58, 75 ayrıca bkz* maiyet/çevresi
Sardes 2 / *249-251, 253-256, 359, 369, 382, 385, 391, 395, 414, 416*
Sardunya *13, 30, 31*
Sarduri I *229, 232, 233, 235*
II *228, 229, 235-237*
III *229*
IV *229*
Sarepta *27, 30*
Sargon, Akkadlı I 7, 34, 57-65, 69-71, 100, 106, 111, 318, 319, 496
II, Asurlu 111
Sasaniler *353*
satrap *389, 390, 407, 412, 414-416, 422-424*
satraplık *201, 239, 368, 412, 414, 416, 420, 422-425, 427, 428*
Saul *48, 62, 76-80, 83-88, 91-93, 95-97, 113*
Sauştatar, Mitannili 378, 380-383, 385, 387, 458

savaş tutsakları/esirleri 51, 179, 285, 290, 360, 366, 372, 430 / *174, 204, 251, 373*
Sebennytos 11, 233 / *329*
Sekenenre 231
Sekundianos/Sogdianus *389*
Semiramis *bkz* Şammuramat
Senenmut 244
Serapeum *bkz* Sakkara
serfler 81, 82, 195
Sesostris I 213, 216, 217, 223, 225 / *303*
II 212, 213, 216
III 212, 213, 219, 221
Setnakht 267
Seti I 163, 243, 245, 267-269, 271, 284, 290, 420, 430
II 268
III 268
Sevan Gölü *230, 231, 237*
sfenks 243, 276, 278, 279, 283
'sığır sayımları' 176, 178, 281
sığırtmaçlar/sürü gütme 170, 189, 224 / *360 ayrıca bkz* göçerler
Sicilya *13, 28, 30, 31, 36, 389*
Sidon 418, 428, 473 / *27, 30, 32, 69, 142, 181, 209, 301, 348, 349, 392*
silahlar 29, 37, 48, 64, 72, 93, 218, 248, 276, 287, 323, 357, 359, 393, 463, 471 / *9, 140, 172, 188, 233 ayrıca bkz* atlı savaş arabaları
Sina 5, 156, 172, 175, 178, 180, 189, 211, 224, 236, 247 / *4, 48, 50, 56, 74, 76, 82, 374*
Sin-aha-usur *197*
Sin-iddinam 102-104, 138
Sinuhe'nin Öyküsü 219, 224, 225
Sinkaşid 102, 104, 132
Sinmuballit 140
Sin-nadin-apli *186, 187*
Sin-şar-işkun *132, 173, 214-216, 218, 220, 251, 279*
Sin-şum-lişkir *218*
Sippar 67, 84, 113, 141-143, 149 / *22, 136, 258, 261, 271, 275, 276, 282, 295, 296, 304, 308-310, 370*
tapınağı 144, 498 / *258, 261*
Sisam *36, 253*
Sissu (İssos) *42, 181*
Skylaks, Karialı *384*
Smendes 268, 274, 275 / *323*
Smenkhkare 242, 254, 264
Smith, George 7
Smyrna 2, 311 / *252*
Sobehotep IV 233
Sobeknefru, kraliçe 213, 232
Sogdiana *372, 385, 395, 416, 423*
Soleb 245
Solon *253*
soyluluk 202, 379 / *204*
Sparta *253, 369, 386-389*
Spencer, A.J. 505
steller 29, 47, 61, 99, 206, 251, 256, 278, 290, 416, 420, 424, 430, 463, 475 / *21, 43, 58, 60, 76, 104, 105, 128, 137, 138, 140, 141, 144, 148, 150, 167, 242, 246, 263, 291, 309, 310, 313, 324, 325, 340, 342, 346, 350, 381, 384, 392*
'Akbaba' 46, 47
adak *324*
Hammurabi 133, 134, 144-146, 489
Heft Tepe 484
Horemkhauf 232
Kalhu 'sofrası' 475
Kamose 230, 231, 235, 237
Khu-Sobek 224
Naram-Sin 49, 68, 489
Neferabu 290
Nesuhor *347*
Nitokris evlat edinme steli *341*
Piye 420 / *322, 324, 329, 330, 334-336,*
sfenks 243, 276
Tutankhamon 243, 256, 263
Uruk 49
Zakkur *105, 118*
Strabo 437, 479
su kemeri *208*
Sudan 4, 153, 157, 158, 241
Suhu *17, 23, 136, 138, 142, 151, 208, 219, 220, 260, 261*

sulama 8, 18, 23-25, 31, 43, 50, 78, 105, 133, 142, 144, 153, 157, 173, 284, 413, 475 / *20, 230, 231, 242, 269, 305, 427*
Sultantepe *bkz* Husinna
Sumuabum 102, 129, 140
Sumu-el 101-103, 129
Sumuyamanum 127
Suriye 1, 2, 27, 52, 65, 92, 119, 124, 125, 127, 130, 249, 277, 287, 358, 369 / *6, 8, 9, 11, 15-17, 23, 24, 39, 46, 100, 138, 158, 208, 281, 341, 344, 349, 378, 390*
Kuzey 1, 5, 10, 13-15, 32, 97, 99, 120, 155, 241, 251, 253, 286, 296, 304, 312, 316, 318, 319, 327, 347, 357, 369 / *7, 17, 35, 36, 38, 39, 104, 143, 154, 155, 236, 237, 248, 249*
Güney 251 / *155*
Hitit fethi 328, 331-333, 338, 345, 361 / *39*
Mısır fethi 271, 344
ve Yeni-Assur İmparatorluğu *123*
ve Neo-Babil İmparatorluğu *280*
ve Pers İmparatorluğu *386*
Susa 15, 29, 32, 68, 75, 98, 134, 144, 479-484, 486, 489, 490, 493, 496, 497 / *160, 173, 278, 282, 359, 361, 366, 367, 370, 383-385, 391, 392, 396, 411, 416*
Suudi Arabistan 27
Süleyman *24, 35, 48, 75, 76, 78, 79, 88-90, 96-103, 113, 188*
Sümerler 28, 32
'Rönesans' 76-78
sürgünler/sürgün etme 4, 128, 130, 155, 276, 313, 314, 319, 325, 327, 358, 405, 411, 419 430 / *48, 49, 53, 54, 71, 116, 121, 141, 148, 166, 179, 184, 202-204, 207, 237, 263, 271, 295, 305, 311, 349, 370, 388, 421*

Şabako *323, 332*
Şaduppum (Tell Harmal) 126
Şagir Bazar 373
Şalmaneser I 460, 464, 465, 475 / *226*
III *114, 115, 132, 137, 142-150, 154, 229, 232, 233, 261, 262, 429*
IV *132, 229, 262*
V *48, 132, 154-156, 229, 262, 266, 278*
'Kalesi' *146, 195*
Şam 2, 130, 257, 328, 332, 338, 393, 423, 424, 429, 430 / *16, 24, 26, 69, 99, 100, 104, 105, 107-109, 114-116, 143, 144, 155, 201, 209, 359, 391, 414, 417, 423*
Şamaş-mudammik 493, 494
Şamaş-nuri *20*
Şamaş-reşa-usur *208*
Şamaş-şum-ukin *159, 177, 197, 216, 262, 276, 277*
Şammuramat (Semiramis) *147, 197*
Şamşi-Adad I 97, 106, 109-115, 117, 126, 127, 130, 131, 140, 141, 150
IV 460
V *132, 146, 147, 149, 229, 261-263*
Şamşi-ilu *150, 201*
Şamuha 331, 339, 342, 343, 356
Şar-kali-şarri 67, 69, 74
Şaruhen (Tell el-Accul) 237, 247, 420
Şasu 419 / *65, 74*
Şattivaza 331, 332, 349, 350, 380-383, 385-389, 458, 459
Şauşgamuva 401, 408-410
Şebitku *323, 332*
Şekleş/Şikala *(Škrś)* 411, 412
Şemşara (Revanduz) 96, 110, 114, 127, 373
Şerden/Şardana *(Šrdn) 6, 8*
Şeşi 198, 200
Şeşonk I *323, 325-327*
II *323*
III *323, 328*
IV *323*
V *323*
Şilhak-İnşuşinak 485, 489, 495
Şiloh kutsalı *77, 79-82*
Şimaşki 75, 92, 93, 100, 483, 485
Şiyannu 401,404, 405

şölenler/şenlikler 43, 44, 51, 182, 249, 282, 362, 368, 385, 453, 473, 476 / *34, 81, 166, 174, 274, 342*
İştar *173*
KI.LAM 356, 363
kutsal evlilik 91, 98
Opet 249, 281 / *330*
Sed 194, 281, 283
Vadi 249
Yeni Yıl 249, 334, 497, 498 / *191, 264-266, 269, 277, 297, 314, 316, 318*
Şubat-Enlil 97, 114
Şudurul 68
Şulgi 83, 84, 87, 89, 90, 100
Şuppiluliuma I 301, 303, 304, 306, 327, 330-333, 339, 350, 361, 363, 367, 380-382, 386, 387, 393, 400-403, 405, 412, 430, 458 / *11, 39*
II 303, 347, 401
'İcraatları' 330, 331
Şupria *204, 238, 276*
Şuruppak (Fara) 34, 35, 40, 41, 49
Şu-Sin 83, 87, 91
Şutruk-Nahhume 485, 488
Şuttarna, Mitanni I 284, 378, 380-382
II 380, 384, 386
III 380, 386

Tabal *42, 144, 157, 197, 198, 248*
Tabalos *369*
tabletler, kil 7, 9, 28, 32, 34, 40, 41, 79, 90, 99, 110, 116, 118, 125, 126, 245, 306, 307, 352, 353, 393, 397, 404, 413, 440, 465, 468 / *12, 127, 129, 175, 190, 207, 211, 212, 228, 291, 307, 310, 357, 362, 381, 415, 416*
Kapadokia 116
ayrıca bkz Amarna mektupları
taç giyme töreni 194, 281, 478 / *130, 169-171, 297, 335, 406*
Tadmor *bkz* Palmyra
Tadmor, H. 298
Taduhepa 383, 385, 392
Taharka *323, 332, 334, 336, 338, 342*
Tahurvaili 302, 303, 322-324
Taide 382, 387, 391, 392, 464
Takelot I *323*
II *323, 324, 327*
III *323*
takvim 70, 82, 84, 92, 288 / *128, 130, 298, 299, 316*
'talimatlar', Mısır 190, 198, 216
Hitit 354, 355
Orta Assur fermanları 441, 477
Tanis 269, 274, 275 / *34, 321, 325, 326, 329*
Tanrı Amon'un karısı *bkz* kültler
tanrılar 36, 42, 43, 48, 54, 55, 60, 63, 66, 70, 71, 73, 74, 84, 87, 89, 109, 145, 160, 184, 189, 193, 229, 255, 256, 258, 261, 277 443, 444, 455, 456, 463, 469-472, 478, 489, 493, 499 / *20, 32, 43, 44, 47, 81, 119-121, 125, 127, 128, 134, 148, 160, 166, 169, 170, 172, 174-183, 187-189, 213, 234-236, 247, 248, 256, 261, 270, 271, 273-276, 281, 288, 290, 291, 293, 295, 297, 298, 308-310, 316, 318, 319, 326, 335, 346, 347, 350, 351, 370, 376, 383, 391, 399, 400, 404, 406, 425, 426 ayrıca bkz* kültler
tanrısallaştırma 87, 98
Tantamani *323, 332, 334, 335, 338*
Tapalazunauli, Arzavalı 334, 335
tapınaklar 13, 27, 31, 33, 36, 41, 43, 61, 70, 71, 80, 97, 100, 126, 143, 147, 178, 185, 187, 194, 229, 241, 245, 246, 249, 255, 256, 260, 263, 270, 281, 289, 290, 308, 310, 317, 353, 431, 442, 468, 471, 473, 475, 487, 498 / *9, 82, 97, 119, 125, 141, 160, 178, 184, 197, 206, 213, 250, 263, 264, 267, 273, 274, 276, 278, 284, 290, 291, 296, 297, 304, 306, 307, 310, 317, 320, 335, 342, 370, 376, 377, 387, 415, 425, 426*
Tarbisu *220, 280*
Tarhundaradu 329
Tarhuntaşşa 304, 338, 341, 343, 345, 349, 351, 353, 355, 356
Tarsus 306, 309 / *26*

taş işçiliği 170 / *372*
Teb 201, 205, 206, 209, 215, 219, 220, 230, 231, 236-238, 244, 246, 249, 253, 269, 292, 425, 426, 430 / *159, 321, 324-332, 334, 336, 338, 341, 342*
tapınak 250, 263, 270, 275, 288, 421 / *329, 332, 335*
Tefnakht *323, 328-330, 332*
Teima vahası *292*
Teispes *294, 355, 362, 366*
Teişebai (Karmir Blur) *238*
tekne mezarlar 183
Telepinu 302, 303, 320, 322-327, 332, 380
Fermanı 300, 315, 320, 326, 327, 362, 374
Tell Açana 132, 378
Tell Ahmar *16*
Tell Amuda 371
Tell Asara *137*
Tell Barri *137*
Tell Beydar 502
Tell Brak (Navar?) 32, 65, 70, 372, 391, 392, 502, 506
Tell ed-Dab'a 235
Tell el-Accul 237, 420
Tell el-Ful *87*
Tell el-Yahudiye 237
Tell es-Saidiye *9*
Tell eş-Şeria *94*
Tell Feheriye 464, *465* / *19, 150*
Tell Halaf *bkz* Gozan
Tell Hamal 125
Tell Hariri 96, 124, 125
Tell Harmal 126 *ayrıca bkz* Şaduppum
Tell Huera 53
Tell Leylan 53, 97, 110, 114, 127
Tell Mardikh 10, 53, 97
Tell-i Malyan 15, 482, 483, 487, 489-491,
Tell Meskene 130, 349, 375, 412
Tell Mişrife 130
Tell Nebi Mend 424
Tell Rifa'at *16*
Tell Rimah (Katara) 84, 96, 110, 114, 126, 132, 133, 373
Tell Sabi Abyad 464, *465*, 506
Tell Sukas *394* / *46*
Tell Şeyh Hamad 464
Tell Tayanat *41, 97, 104*
Tennes, Sidonlu *391, 392*
tepelik 248, 413, 419
Tepti-ahar 484, 485
Tereş *(Trş) 6*
Terka 114, 137, 150, 503
Tesniye/Tesniye tarihçisi 370 / *49-52, 56, 63, 80, 82, 83, 89, 101, 129, 130*
Teumman, Elamlı *173, 174, 182, 185*
Thebai 449
Theodoros, Samoslu *253*
Thera 235
Thomsen, C. 12
Thukydides *28, 388*
ticaret 4, 17, 24, 33, 39, 42, 69, 79, 86, 96, 101, 112-122 196, 210, 215, 224, 236, 285, 295, 320, 347, 394, 406, 414, 430, 436, 446, 449, 465-467, 473, 487 / *4, 23, 26-28, 33-37, 46, 88, 93, 99, 114, 115, 133, 144, 155-157, 202, 206, 208, 209, 237, 260, 269, 279, 301, 302, 304, 345, 362, 365, 413*
Tiglat-pileser I 109, 460, 469-474, 477, 494, 497 / *17, 18, 22, 34, 134, 226, 273*
III *107, 114-116, 132, 149, 154-157, 161, 165, 168, 179, 194, 216, 229, 236, 262, 264, 266, 278, 313, 429*
Til Barsip (Kar-Sulman-aşaredu) *16, 143, 148, 150, 201*
Tiribazos *410*
Tişatal, Urkişli 372
Titus *49*
Tiye 283, 284, 383
Tjaneni 421
Tjekker/Zakala *(Tjkr) 6, 8*
Tod hazinesi 224
Toprakkale *225, 228*
Trakya 2, 311 / *243, 382, 387, 395*
Tritsch, F.J. *13*
Troya 11, 13, 310, 311 / *13*

Tudhaliya I 301, 302, 327-329, 343, 380, 425
II 303, 380
III 303, 306, 330
IV 303, 304, 309, 345-347, 353, 355 401, 406, 407, 409-411
Tukulti-Ninurta I 105, 347, 460, 465-469, 472, 475, 485, 487 / *136*
II *131, 132, 136, 137, 141, 262*
Tumeişki *235, 236*
tunç (bronz) 53, 79, 131, 236, 304, 345, 353, 359, 396, 407, 428, 431, 432 / *26, 35, 132, 136, 137, 139, 165, 233, 241, 244, 305*
Tunç Çağı 12 / *7, 30*
Erken *63, 66*
Geç 310, 415, 416, 418, 454 / *8, 13, 14, 16, 27, 32, 43, 65-68, 74*
Orta 66
turtānu 148, 150, 167, 201
Tuşhan *138, 141*
Tuşpa *155, 232, 233, 236, 240, 241*
Tuşratta, Mitannili 331, 332, 369, 370, 375, 380-386, 392, 458
Tutankhamon 243, 245, 254, 255, 256, 263, 264, 279, 332, 380
Tutimaios 229
Tutmosis I 155, 243, 249, 250, 251, 253, 377, 380, 383, 420, 424
II 243, 250, 380, 420
III 163, 213, 242, 243, 250, 251, 253, 288, 291, 328, 375, 377, 380, 383, 419-421, 423-425, 431, 432, 445, 446, 458
IV 243, 246, 253, 279, 380, 383, 384, 419, 425, 430
tümülüs *244, 254 ayrıca bkz* höyükler
Türk 116, 117 / *41*
Türkiye 1, *5*, 6, 8, 18, 19, 27, 32, 105, 114, 306, 307, 311, 312, 372, 377 / *8, 10, 14, 16, 18, 26, 30, 31, 39, 41, 111, 124, 155, 157, 224, 225, 336, 357, 359, 432*
tütsü 156, 236, 250 / *99, 144, 209, 260, 413*
Tyana (Tuvana/Tuhana) 321 / *42*
Tyros 6, 256, 257, 393 / *26-30, 32-35, 69, 94, 98, 99, 114, 142, 209, 281, 301, 303, 349, 393, 429*

Ubeyd kültürü 25, 27, 28
Ucahorresnet *375, 376, 427*
UD-hi 386
Ugarit (Res Şemra) 2, 97, 130, 133, 305, 349, 370, 375, 383, 387, 393-417, 419 / *4, 8, 12, 13, 29, 31, 33, 66, 113*
tarım *395*
Hitit ile antlaşmaları 280, 331, 349, 355, 365, 396
Ukair 29
Ukrayna *224*
Ulhu *242*
Ullikummi Türküsü 392
Ullusunu *202*
Umma 35, 46-49, 54-56, 61, 64, 81, 480
Umman 4, 69, 436
ummānu *191*
Unki-Pattin(a) *41*
Untaş-napirişa 484-486
'Al-Untaş-napirişa' (Çoge Zanbil) 486
Uperi, Dilmunlu 269
Ur / *260, 271, 274, 277, 290, 292, 304*
'Ağıtları' 93, 94, 100
mezarları 34, *56*
mozoleleri 84
standardı 86
Ur III 38, 58, 60, 73-83, 87-89, 91-93, 95-98, 104, 106, 117, 118, 135, 142, 143, 372, 483 / *190*
yazıtları 34, 53, 65, 76, 83
yönetimi 43
zigguratı 76, 83-85
Ura 406
Urartu 376 / *41, 45, 123, 154, 156, 157, 223-243, 247, 249, 362*
siyasal yapısı *239, 240*
tarım *231*
ve Assur *144, 155, 157, 171, 204, 231, 233, 237*
yönetimi *237, 240*
Urhi-Teşub (Murşili III) 303, 327, 338, 339, 341-345

Urmiye, Gölü 2, 26 / *229-231, 233, 235, 430*
Ur-Nammu 60, 76, 77, 82, 83, 89
Ur-nanşe, Lagaşlı 35, 36, 42, 43, 45, 46, 50, 52, 54
Urşu 312, 372, 373
Uruinimgina 35, 50, 51, 58, 60
  reformları 50
Uruk (Varka) 2, 15, 16, 27, 31, 32, 34, 37, 39, 44, 54, 55, 58 91, 98, 141, 446, 480, 482, 498 / *191, 221, 260, 264, 265, 271, 274, 276-279, 296, 307, 315-317*
  kutsal yerleri/tapınakları 28 / *258, 274, 276*
  kültürü 28
  vazosu 29-31,
Urzababa 58, 60, 63
Utuhegal, Uruklu 76, 83

üfürükçü 455 / *190*

vabartum 119-121, 296
vahalar 187 / *123, 292, 332, 345, 383*
Vahşuşana 120, 295
valiler, eyalet 57, 70, 71, 79, 101, 161, 185, 192, 198, 201, 202, 405, 464, 474, 495 / *19-21, 29, 36, 39, 40, 48, 104, 114, 116, 124, 143, 146, 148-151, 161, 168, 172, 179, 183, 201, 202, 206, 210, 230, 240, 265, 267, 276, 294, 301, 302, 336, 382, 412, 424, 431 ayrıca bkz* nomarklar
Van Gölü 376, 472 / *144, 155, 224-226, 230-234, 357*
van Seters, J. *28*
Vargyas, P. 503
Varpalavas, Tyanalı *246-248*
Vaşptah, vezir 193
Vaşşukanni 15, 331, 382, 383, 385, 386, 387, 391, 506
veba/felaket 77, 93, 172, 208, 264, 265, 273, 333, 360-363, 400, 467, 488 / *129, 170*
veliaht prens 195, 234, 269, 279, 323, 336, 404, 407, 408, 411 / *162, 163, 168, 185, 189, 193, 195, 267, 299, 387, 403, 404*
Venamun Raporu 244, 274 / *33, 34*
Veni 181, 188, 195
vergiler 50, 80, 175, 176, 288, 290, 345, 349, 442, 476, 495 / *90, 148, 201, 203, 206, 210, 212, 275, 305, 377, 394, 414, 420*
vesayet, krallık 6, 7, 37, 43, 53, 63, 80, 82, 84, 89, 98, 126, 141, 168, 179, 233, 251, 300, 310, 355, 362, 366, 369, 389, 390, 406, 492 / *3, 16, 29, 34, 38, 48, 54, 55, 72, 78, 79, 82, 85-87, 89, 93, 96, 103, 108, 111, 113, 118, 123, 127, 142, 154, 156, 159, 161, 167, 170, 189, 201, 211, 215, 224, 241, 243, 249, 255, 281, 289, 304, 328, 329, 338*
vezir 190, 195, 197, 214, 216, 220, 285, 287, 288
von Rad, G. *55, 56*

Waterman, L. *161*
Weber, M. *77*
Wellhausen, J. *52-54*
Wheeler, Mortimer 13
Wilhelm, G. 105
Wittfogel, K. 36
Woolley, Leonard 14, 25

Yaffa *57*
Yaggid-Lim, Marili 127
Yahdun-Lim, Marili 127, 129
Yahudiler/Yahudilik 6 / *49, 315, 355, 371, 388, 423*
Yaksartes (Siri Derya) ırmağı *372*
Yakup *47, 50, 55, 57, 60, 61, 76*
Yamhad (Halep) 127, 128, 130, 131, 133, 142, 151, 435
Yarim-Lim, Yamhadlı 127, 128
Yariris, Karkamışlı *45*
Yaroboam I *101, 102, 117*
  II *112, 117*
Yasmah-Addu 114, 127, 129, 131, 140
Yaubidi, Hamatlı *156, 166*
yazı sistemleri 5, 6, 53, 175, 307 / *15*
  çiviyazısı 5-7, 28, 32, 117, 307, 370, 372, 397, 479 / *15, 38, 45, 161, 226, 304, 355, 356, 384, 431*

Fenikece *15, 29, 31, 37, 43-45, 106*
hiyeroglifler 5, 6, 175, 225, 307, 309, 363, 397 / *31, 38, 42-45, 228, 229, 246, 339, 357, 375, 383, 384*
ayrıca bkz alfabe
yazı tahtası, tahta tablet 307, 358 / *43*
Yazılıkaya 309, 310, 348, 363, 375, 430
Yehoyakin *117, 281, 283, 303, 348*
Yehu *114, 115, 117, 120, 144*
Yehuda 6 / *24, 48, 51, 53, 61, 67, 68, 76, 78, 85, 88, 91-94, 100-103, 108-118, 120, 121, 129, 155, 157, 175, 176, 179, 183, 217, 259, 281-283, 301, 303, 304, 348, 349*
Yemen *27, 89*
Yeni-Hititler *bkz* Hititler
yerleşim 13, 18, 19, 25, 28, 29, 32, 40, 59, 64, 115, 118-120, 128, 153, 157, 158, 169-173, 187, 221, 235, 286, 296, 318, 337, 377, 417, 426, 446, 490 / *4, 14, 16, 17, 19, 22, 25, 27, 30, 36, 37, 49, 56 133, 141, 209, 211, 231, 255, 259, 260, 334, 358, 359, 361, 367, 427*
Yeşu 48, 49, 56-58, 60-64, 66, 81
yıl adları 61, 70, 82, 141, 439 / *20*
yollar 1, 4, 27, 32, 33, 53, 89, 98, 101, 105, 109, 113, 120, 130, 133, 136, 137, 142, 155, 156, 174, 181, 257, 265, 320, 396, 426, 436, 446, 447, 449, 466, 467, 472, 477, 493 / *4, 17, 18, 35, 45, 58, 90, 93, 99, 114, 115, 123, 132, 133 386, 392, 413, 416*
Yoşiya *53, 117, 217, 283*
Young, T.C. 32 / *360*
yozlaşma 292 / *110, 354*
Yunanistan/Yunanlılar 4, 311, 449 / *3, 4, 13, 28, 37, 46, 209, 218, 224, 243, 249, 250, 252, 253, 303, 339, 386-390, 419, 420*
Miken *3, 4, 13*
yurttaşlık *141, 307, 311, 315*

Zabala *55*
Zadok *96, 98*
Zagros dağları 1, 26, 66, 67, 80, 83, 114, 142, 437, 449, 470, 480, 489 / *154, 412*
Zakkur, Hamatlı *105*
yazıtı *118*
Zalpa 296, 298, 299, 309, 316, 320
Zerdüştiler *360*
Zidanta I 303, 320, 321, 322, 380
II 302, 303
Ziklag *94*
Zimri-Lim, Marili 127-130, 133, 150
Zincirli *bkz* Sam'al
Zippasla 329
Zobah *24, 94, 100*

Amélie Kuhrt'un doğuda İran ve Afganistan'dan batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın yaklaşık üç bin yıllık tarihini incelediği iki ciltlik bu eser, kendi alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından biri, belki de birincisidir. En eski yazılı belgeler ile Büyük İskender'in fetihleri arasında kalan bu uzun ve insanlık tarihi açısından can alıcı dönemi, son arkeolojik bulgulara, metin çözümlemelerine, eksiksiz denebilecek bir bibliyografyaya dayanarak anlatan Kuhrt, ayrıca çeşitli yorum ve metodoloji sorunlarını da mercek altına alıyor. Üst düzey akademik bir çalışmanın aynı zamanda zevkle okunabilecek bir kitap haline de getirilebileceğini kanıtlayan *Eski Çağ'da Yakındoğu*, tarih bölümü öğrencileri için olduğu kadar, üzerinde yaşadığımız toprakların, Mezopotamya'nın, Hititler'in, Mısır'ın ve daha birçok uygarlığın tarihi hakkında bilgilenmek isteyen okurlar için de vazgeçilmez bir eser olacak.

"Bakış açısındaki genişlik, bu eseri konuyla ilgili tüm dillerde basılmış kitaplar arasında benzersiz bir yere oturtuyor. Ayrıca, bilgilendirme açısından çok büyük bir değere sahip olan bu çalışma, hem okunması hem de başvurulması çok kolay bir kaynak."
Pierre Briant, Toulouse Üniversitesi

"Bu harikulade kitap, hatırı sayılır karmaşıklıktaki bir konuda yapılmış ve geniş bir kaynakça ile birçok dipnotun eşlik ettiği üst düzey akademik bir çalışmanın gayet rahat bir şekilde okunabileceğini de kanıtlıyor. Bu iki ciltlik dev eserin, kapsadığı alan, akademik düzey ve yorumlama gücü açısından bugün bir benzeri daha yok."
Peter Jones, Literary Review

Amélie Kuhrt University College London'da Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nde öğretim üyesidir. "Achaemenid History Workshops"un (1983-90) ortak düzenleyicilerinden olan Kuhrt, Yakındoğu'nun Eski Çağ tarihi hakkında birçok eser yayımlamıştır ve *Images of Women in Antiquity*'nin de (1993) editörlerinden biridir.

